

Urednik
dr. ZELIMIR MATUTINOVIC

Recenzenti
Prof. dr. KONSTANTIN MOMIROVIC
Prof. dr. SLAVKO KLJAIC
Prof. dr. BORIS SOROKIN

Katalogizacija u publikaciji — CIP
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 159.923.01 (075.8)

FULGOSI, Ante

Psihologija ličnosti : teorije i
istraživanja / Ante Fulgosi. — 4. izd.
— Zagreb : Školska knjiga, 1987. —
VIII, 499 str. : ilustr. ; 24 cm. —
(Udžbenici Sveučilišta u Zagrebu — Manualia
Universitatis studiorum Zagrab-
iensis)

1. izd. 1981. — Bibliografija iza svakog
poglavlja. — Kazala.

Objavljivanje ovog udžbenika odobrio je
Odbor za izdavačku djelatnost Sveučilišta u
Zagrebu rješenjem br. 02:515/2-1981. od 20. 4. 1981.

Tisak: »Vjesnik« — Zagreb

II-48743

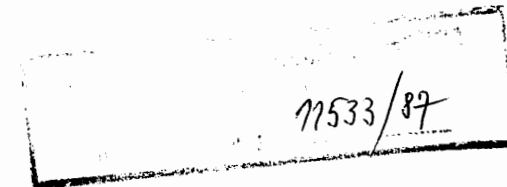
19 18/11/91

Dr. Ante Fulgosi
redovni profesor Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu

Psihologija ličnosti

Teorije i istraživanja

IV. izdanje

Školska knjiga — Zagreb 1987

Sadržaj

Predgovor V

Uvod 1

Prvi dio

S. Freud: Psihodinamička teorija ličnosti 23

H. A. Murray: Motivacijska teorija ličnosti 81

E. H. Erikson: Psihosocijalna teorija ličnosti 115

Drugi dio

W. H. Sheldon: Konstitucionalna teorija ličnosti 151

Treći dio

K. Lewin: Topološka teorija ličnosti 181

Četvrti dio

G. W. Allport: Personološka teorija ličnosti 215

A. H. Maslow: Humanistička teorija ličnosti 247

C. R. Rogers: Fenomenološka teorija ličnosti 275

G. A. Kelly: Kognitivna teorija ličnosti 311

Peti dio

B. F. Skinner: Bihevioristička teorija ličnosti 341

Šesti dio

H. J. Eysenck: Dimenzionalna tipologija ličnosti 383

R. B. Cattell: Faktorsko-analitička teorija ličnosti 419

Kazalo imena 467

Kazalo pojmova 474

Predgovor

Suvremena znanstvena psihologija učinila je u nekoliko posljednjih desetljeća velik napredak na području proučavanja onih aspekata čovjekova ponašanja i subjektivnih doživljaja koji su najuže povezani s njegovim pojmom o sebi i onih koji tvore ličnost pojedinca. Taj je napredak učinjen zahvaljujući tome što je na području proučavanja ličnosti, slično kao i na drugim područjima suvremene znanstvene psihologije, ostvarena sinteza teorijskog i empirijskog rada. Bez te sinteze takav napredak ne bi bio moguć. Sam teorijski rad bez empirijskih verifikacija, značio bi običnu spekulaciju i bio bi znanstveno bezvrijedan, a empirijska istraživanja bez teorijskih koncepcija predstavljala bi beznažno lutanje i besciljni empirizam, slijep za relevantne probleme čovjeka, osuđen na istraživanje trivijalnosti i nemoćan da nađe znanstvene odgovore na osnovna pitanja o ljudskoj prirodi.

Sinteza teorijskog i empirijskog rada omogućila je da se u područje istraživanja ličnosti unesu znanstvene metode eksperimenta, mjerenja i matematičkih analiza (osobito faktorske analize) pored već tradicionalnih kliničkih opservacija i da se te metode koriste pri istraživanju relevantnih a ne trivijalnih pitanja i problema. Zahvaljujući tome danas se ličnost istražuje primjenom velikog broja vrlo raznolikih postupaka od biokemijsko-molekularnih, matematičkih, multivarijatnih do eksperimentalnih i kliničkih. Važno je istaknuti da se svi ti postupci i istraživanja, usprkos njihovoj različitosti, pokazuju korisnim i produktivnim te se međusobno nadopunjuju. Suvremena znanstvena psihologija ličnosti ne može se stoga odreći ni jednog od tih i brojnih drugih pristupa i metoda.

U ovoj sam knjizi čitaocu i studentu nastojao pružiti uvid i dokaze o međusobnoj povezanosti i sintezi teorijskog i empirijskog rada koja je ostvarena na području suvremene psihologije.

Čitalac će sigurno biti iznenađen širinom i raznolikošću teorijskih koncepcija ličnosti u suvremenoj psihologiji i njihovom međusobnom suprotnošću. Ta činjenica, međutim, ukazuje na ogromno područje koje predstavlja ljudska ličnost, na veliku različitost njezinih aspekata, kao i na gotovo neograničenu mogućnost njenog mijenjanja i nijansiranja. Ovo se posljednje odnosi naročito na one koncepcije koje ističu subjektivne doživljaje kao primarne komponente ličnosti.

Zbog velikog broja psiholoških teorija i s njima povezanih istraživanja trebalo je učiniti izbor i selekciju. Kriteriji po kojima su odabrane teorije i koncepcije u ovoj knjizi bili su novost i empirijska podrška, odnosno stupanj sinteze teorijskog i empirijskog rada. Prednost sam dao novim *psihološkim teorijama* i onima koje se ne oslanjaju samo na jednu vrstu empirijskih podataka, odnosno koje se ne oslanjaju samo na kliničke podatke. Klinički podaci nekad su bili dovoljni za razlikovanje znanstvenih teorija ličnosti od neznanstvenih, tj. spekulativnih. Klinički podaci ne predstavljaju

dovoljnu osnovu za znanstvenu validaciju pojedinih koncepcija, već moraju biti dopunjeni podacima i rezultatima multivarijantnih eksperimenata, rezultatima matematičkih analiza (u prvom redu rezultatima faktorske analize), te podacima i rezultatima univarijantnih odnosno klasičnih eksperimenata.

Na ovom mjestu želim izraziti zahvalnost svima onima koji su mi pomogli u stvaranju ove knjige i na njihovom trudu da ona poprimi svoj konačni oblik.

Prof. Želimiru Pavlini i Društvu psihologa Hrvatske dugujem zahvalnost što su svojom zainteresiranošću i inicijativnošću potakli izdavanje ove knjige i stvorili uvjete da rukopis bude dovršen.

Recenzentima prof. dr. Konstantinu Momiroviću, prof. dr. Borisu Sorokinu i doc. dr. Slavku Kljajiću dugujem zahvalnost za njihove korisne sugestije i prijedloge.

Veliku zahvalnost izražavam uredniku dr. ing. Željku Matutinoviću, graf. uredniku Željku Tomljanoviću, lektoru prof. Mariji Sabljak i korektorskom timu koji su uložili velik napor i požrtvovanje da bi ova knjiga mogla izaći.

U Zagrebu, svibnja 1981.

Autor

Uz drugo izdanje

Drugo izdanje Psihologije ličnosti identično je prvom osim što su ispravljene štamparske pogreške koje su na pojedinim mjestima remetile smisao teksta.

Prijem na koji je Psihologija ličnosti naišla kod studenata različitih struka i čitalaca različitih profesija i usmjerenja pokazuje koliko je takva knjiga nedostajala na našem području i, što posebno raduje, na postojanje intenzivnog interesa za spoznaje i dostignuća suvremene znanstvene psihologije.

Zagreb, ožujak 1983.

Autor

UVOD

Psihologija ličnosti predstavlja prema mišljenju mnogih psihologa središnje ili žarišno mjesto u suvremenoj psihologiji. Dok se u drugim područjima psihologije, kao na primjer, u području percepcije, mišljenja, pamćenja, intelektualnih funkcija i drugima, proučavaju izolirani oblici ponašanja i reagiranja i to, najčešće, u unaprijed isplaniranim i definiranim situacijama, područje ličnosti zahtijeva znanstveno proučavanje i obuhvaćanje cjelokupnog čovjeka sa svim komponentama. Pri tome te komponente (ako se tako mogu nazvati), stoje u neprekidnoj međusobnoj *interakciji* što znači da nisu izolirane, kao u slučaju kada su same, svaka za sebe, predmet izučavanja, kao što je to slučaj u spomenutim područjima psihologije. Zbog toga mnogi (opravdano) smatraju da je psihologija ličnosti onaj dio suvremene znanstvene psihologije koji treba sintetizirati sve ili velik dio pojedinačnih spoznaja na tim drugim područjima i pružiti uvid u mogućnosti i sposobnost suvremene psihologije da razumije i znanstveno tumači čovjeka u realnosti. Na taj način psihologija ličnosti predstavlja, na određen način, ogledalo suvremene psihologije.

Zbog takvog sintetičkog pristupa psihologija ličnosti je možda od svih područja unutar suvremene psihologije najbliža laičkom shvaćanju čovjeka koje se najčešće temelji upravo na sintetičkom pristupu. Takav je pristup uglavnom utemeljen na *naivnom realizmu* čija je osnova vlastito ili tuđe *subjektivno iskustvo*. Takva osnova čini da je laičko shvaćanje čovjeka često *suprotno znanstvenom*, kao što je to slučaj i u svim drugim znanostima. Zbog toga što laici imaju, grade ili traže sintetičke koncepcije i što su im one najbliže, upravo je psihologija ličnosti onaj dio suvremene psihologije koji je najpogodniji za unošenje znanstvenih spoznaja u *zablude, pogreške, predrasude* i neznanja koje čini *laička koncepcija čovjeka zasnovana na naivnom realizmu*.

Međutim, psihologija ličnosti možda je još potrebnija psiholozima-stručnjacima kao i stručnjacima iz drugih područja. Za psihologe psihologija ličnosti znači sintezu podataka koja pokazuje na kojem se stupnju razvoja nalazi suvremena psihologija u odnosu na dva važna problema: *razumijevanje ljudske prirode i razumijevanje ljudskog ponašanja*. Oba problema od najveće su važnosti za suvremenu psihologiju. U vezi s jednim i drugim problemom u suvremenoj znanstvenoj psihologiji postoje brojna objašnjenja i podaci. Psihologija ličnosti treba psihologu-stručnjaku pružiti uvid u različita tumačenja i različite podatke odnosno odgovore na oba pitanja. Shvaćanje i tumačenje jednog i drugog pitanja predstavlja pokušaj da se na ta pitanja dade određen, znanstveno osnovani odgovor. Psihologija ličnosti studentu ili znanstvenom radniku (koji je zaokupljenim pojedinačnim i parcijalnim pitanjima i problemima vezanim u manjoj mjeri s tim temeljnim pitanjima) pruža mogućnost *orijentacije i snalaženja* te mogućnost da svoje pojedinačne i par-

cijalne probleme koji ga zaokupljaju i apsorbiraju dovede u vezu s tim osnovnim pitanjima te da na taj način bolje osmisli i razumije ne samo svoj vlastiti rad nego i rad i istraživanja drugih, odnosno omogućuje mu razumijevanje razvoja i prirode suvremene znanstvene psihologije uopće.

Povijest istraživanja ličnosti

Interes za čovjekovu ličnost star je vjerojatno koliko i sam čovjek, odnosno toliko koliko je star interes za *ljudsku prirodu*.

Riječ ličnost ili osobnost potječe od latinske riječi *persona*. Persona je označavala masku koju su nosili glumci u starogrčkoj drami za vrijeme predstave. Već sama činjenica da je pojedinac sposoban, makar samo za vrijeme trajanja predstave, igrati drugog čovjeka ili drugu osobu izaziva pitanja u vezi s njegovom vlastitom osobom ili njegovom vlastitom prirodom, odnosno, generalizirano na sve ljude, takva mogućnost izaziva pitanja o ljudskoj prirodi uopće. Funkcija maske u starogrčkoj drami bila je da gledaocima navijesti određen i konzistentan obrazac ponašanja od strane onog koji takvu masku nosi. Ubrzo je ta riječ počela označavati ne samo masku nego i osobu, odnosno ulogu koju ta maska označava. Konačno ta je riječ počela označavati i samog glumca ili glumce.

Danas je riječ ličnost vrlo česta i uobičajena u govornoj komunikaciji u svakodnevnom životu. Njezino je precizno značenje u takvoj komunikaciji, kao i značenje mnogih riječi u normalnoj ljudskoj komunikaciji, vrlo nejasno i neodređeno. Vjerojatno postoji veći broj značenja te riječi koju ona ima u običnom govoru i vjerojatno, kako je to slučaj i s drugim riječima, svaki sugovornik koristi tu riječ na drugačiji način. Pri tome, kao i u svakom drugom komuniciranju slične vrste, sugovornici gotovo nikad ne postaju svjesni *različitosti značenja* koje njihove riječi (koje im služe za međusobno »sporazumijevanje«) imaju za svakog od njih.

Moglo bi se reći da je najčešće značenje riječi ličnost u svakodnevnom životu vezano uz *način ponašanja pojedinca*. Ličnost bi prema tome predstavljala oznaku za *konzistentan način ponašanja i postupanja pojedinaca*. Takvo značenje termina vodi svoje podrijetlo već od Platona koji je spominjao tipove ličnosti na bazi konzistentnog ponašanja kao što je to činio i Aristotel u svojoj Etici, a zatim i Teofrast, učenik Aristotelov, u svojim Karakterima. Tako, da navedemo kao primjer, Teofrast opisuje »ulizicu« kao onog koji se na konzistentan način nastoji dodvoriti drugome i tako neprekidnim ulaganjem, odobravanjem i poslušnošću steći njegovu naklonost.

Značenje termina ličnost postaje postepeno još šire. Tako ličnost počinje označavati nečiju *društvenu ulogu* ili *društvenu sliku* pojedinca (»on je velika ličnost«, »on je visoka ličnost«), a konzistencija ponašanja koja je osnova ličnosti sada se već proteže na cjelokupno trajanje života pojedinaca što znači da je njegovo konzistentno ponašanje postalo *cjeloživotna uloga*.

Dalja značenja termina ličnost u laika jesu: šarm, popularnost (»on je popularna ličnost«), identitet pojedinca, fizička privlačnost ili velik broj drugih socijalno ili individualno poželjnih ili nepoželjnih obilježja pojedinaca. Treba svakako reći da u svemu tome postoji velik udio *subjektivnog ili konotativnog značenja*.

Ličnošću u smislu ljudske prirode bavili su se mnogi tokom srednjeg vijeka, a bave se i danas s *neznanstvenih pozicija*. Suvremena znanstvena psihologija ličnosti ima, međutim, svoje podrijetlo u medicini.

Medicinska tradicija psihologije ličnosti započinje vjerojatno od Hipokrata, grčkog liječnika koji je živio u četvrtom stoljeću prije nove ere. Hipokrat je pokušao *međuljudske razlike* u emocionalnom reagiranju i temperamentu protumačiti na *biokemijskoj osnovi* i postavio je prvu *teoriju tipova ličnosti*. Ljudi se međusobno razlikuju po temperamentu i emocionalnosti jer su različito ispunjeni tjelesnim sokovima kojih ima četiri vrste: krv, crna žuč, žuta žuč i flegma. Osim što ti tjelesni sokovi objašnjavaju individualne razlike, oni znače i osnovu *zdravlja odnosno bolesti*. Zdravlje postoji onda kada postoji odgovarajuća ravnoteža u zastupljenosti tih sokova, a bolest onda kada se ta ravnoteža poremeti. Hipokratovo učenje preuzeo je kasnije rimski liječnik Galen. Ono se održalo sve do naših dana, naravno, u izmijenjenom i znanstveno mnogo osnovanijem obliku.

U direktnoj vezi s psihologijom ličnosti jest evropska *klinička medicina* osamnaestog i devetnaestog stoljeća. U to doba medicina se bavila proučavanjem *simptomatologije* »duševnih bolesti« ili psihoza, *klasifikacijom* i *liječenjem* takvih bolesti. Na osnovi tada poznatih ili vladajućih fizioloških koncepcija o mentalnoj aktivnosti, francuski liječnik Philippe Pinel je (u 18. stoljeću) psihičke poremećaje ličnosti počeo tumačiti *poremećajima u funkcioniranju mozga*. To je u to doba *duhovnih ili duševnih koncepcija ljudske prirode* bila revolucionarna i odlučujuća prekretnica koja je podstakla znanstvena istraživanja »duševnih bolesti« ili *psihoza* u devetnaestom stoljeću i kasnije. Osim pokušaja i nastojanja da se prouče psihoze, u evropskoj kliničkoj medicini razvila su se i nastojanja da se prouče i razumiju i *neuroze*. Neuroze kao poremećaje u ponašanju i ličnosti koji su blažeg karaktera od psihoza, pokušavali su liječiti i odstranjivati iz ponašanja različitim vrstama i postupcima *sugestije*. Takva su nastojanja i pokušaji prevladavali tokom osamnaestog i devetnaestog stoljeća. Sugestija označava postupak u mijenjanju ili utjecanju na nečije ponašanje tako da taj pojedinac nekritički prihvata određene postupke ili savjete, odnosno vjerovanja. Tako su liječnici uspijevali odstraniti ili olakšati neurotičke simptome jednostavnim uvjeravanjem pacijenta da će određen postupak sigurno dovesti do toga. Sugestija je kasnije postala osnovom *hipnoze* koja ju je u velikoj mjeri i sasvim istisnula. *Hipnotička sugestija* je ubrzo postala osnovnom metodom »liječenja« određenih vrsta *neurotičkih simptoma* i *poremećaja*. Francuski liječnik i psihijatar Jean-Martin Charcot je (u 19. stoljeću) razvio vlastitu koncepciju i teoriju hipnoze koja je privukla velik broj pristalica i sljedbenika koji su hipnotičke fenomene htjeli znanstveno proučiti ili iskoristiti u terapiji. Među njima je bio i Sigmund Freud kojeg smatramo osnivačem moderne psihologije ličnosti. Freud je postavio osnovu ne samo suvremene psihologije ličnosti, već je izradio i niz *terapeutskih postupaka* i *tehnika* te pružio prvu značajnu *teoriju ličnosti* u povijesti psihologije. Većina suvremenih teorija ličnosti u nekoj su vezi ili odnosu s Freudovom teorijom. Međutim, podjednako toliko važan i velik je i utjecaj ostale evropske kliničke medicine i njena nastojanja da se poremećaji ponašanja znanstveno objasne i klasificiraju. Tu je posebno značajan rad njemačkog liječnika Emila Kraepelina i Francuza Pierra Janeteta.

U vezi s *kliničkom tradicijom* suvremene psihologije ličnosti interesantno je spomenuti da *fizikalne pozicije* u objašnjavanju poremećaja ponašanja i

ličnosti, koje su predstavljale temelj medicinskog pristupa, nisu nikako mogle biti spojene s pozicijama i pristupom tadašnje psihologije normalnih. Ta se psihologija tek počela oslobađati *filozofske duhovnastvene* tradicije i pater nalizma filozofije kao i *spekulativnog* pristupa psihičkim fenomenima i procesima. Takvu psihologiju medicina, kao već uznapredovala znanost, nije ni trebala ni mogla koristiti. Zbog toga liječnici nisu mogli pronaći ništa korisno u onome što je akademska psihologija pružala, a ni psiholozi nisu pronalazili nešto slično u proučavanju *mentalnih oboljenja i poremećaja* (Murphy, 1949). Tek je Freud pokušao spojiti psihologiju s medicinom (ili medicinu s psihologijom) i na taj način psihologiju ličnosti otcijepiti od *filozofsko-religiozno-ideološke tradicije* i spojiti je sa znanstvenim pristupom ali je taj njegov pokušaj samo djelomično uspio, bar što se tiče ovog drugog nastojanja.

Za razvoj suvremene psihologije ličnosti važni su dakako i drugi utjecaji i druga područja ljudske aktivnosti. Tu u prvom redu treba spomenuti utjecaj Darwina odnosno utjecaj njegove *teorije o evoluciji čovjeka iz životinje i postavljanje čovjeka u prirodni red* što je bilo suprotno tradicionalno dominantnim *vjerovanjima i učenjima o izuzetnosti čovjekovog podrijetla*, njegove prirode i njegovih obilježja koja su vrijedila kroz cijeli srednji vijek i bila osnovicom svih religiozno-filozofsko-ideoloških *naučavanja*. Darwin je naročito utjecao na McDougalla i njegovo shvaćanje o *instinktivističkoj osnovi* ljudskog ponašanja, ali je Darwinov utjecaj došao i preko biologije.

Od pristupa koji nisu znanstveni na prvom je mjestu po utjecaju na razvoj suvremene psihologije ličnosti tradicionalan *filozofsko-spekulativan pristup*. Već smo prije spomenuli Platona i Aristotela. Osim njih čitav je niz filozofa kroz mnoga stoljeća bio zaokupljen razmišljanjem o ljudskoj prirodi i pokušavao *promišljanjem*, a ne *znanstvenim istraživanjima*, pronaći odgovore na brojna pitanja koja su se u vezi s tim postavljala. Tu su naročito istaknuta *naučavanja i mišljenja* Tome Akvinskog, Hobbesa, Lockea, Machiavellija, Benthama, Comtea, Nietzschea, Kierkegarda i drugih. Neka od tih učenja i danas imaju određen značaj u psihologiji ličnosti, iako je taj utjecaj svakim danom sve manji, smanjujući se u funkciji količine znanstvenog rada i znanstvenih podataka kojih je broj svakim danom sve veći.

Psihologija ličnosti, kao integralni dio suvremene znanstvene psihologije, u svojem razvoju najviše je bila pod utjecajem ostalih područja psihologije i znanstvenih spoznaja na tim područjima. To se osobito odnosi na *psihološke škole i smjerove* koji su stvoreni ili se razvili odonda od kad je suvremena psihologija postala znanstvena disciplina, tj. od druge polovice devetnaestog stoljeća do danas. Taj je utjecaj ostvaren u ovom, dvadesetom stoljeću. Od svih škola unutar psihologije najveći utjecaj imala je *dinamička škola* i smjer koji je stvorio Freud i koji je postao dio suvremene psihologije ličnosti te je posebno opisan u daljem tekstu. Od ostalih psiholoških škola ili smjerova važan utjecaj na psihologiju ličnosti imala je *gestaltistička psihologija*, a naročito *refleksološka i bihevioristička psihologija*.

Gestaltističku psihologiju zasnovao je njemački psiholog Max Wertheimer (1912). Ime te psihologije potječe od njemačke riječi *gestalt* koja označava formu, oblik, figuru, konfiguraciju. Ta je psihologija nastala kao reakcija na Wundtov i Titchenerov *strukturalizam* koji je, zasnovan na *idealističkoj koncepciji o psihofizičkom paralelizmu* (nezavisnosti duha i tijela), pokazao kao potpuno promašen pristup u proučavanju ne samo čovjekovih doživljaja nego čovjeka uopće. Umjesto strukturalnih analiza zasnovanih na *analitičkoj intro-*

spekciji, gestaltisti su naglašavali cjelinu iskustva i doživljaja i zasnovali su ono što danas nazivamo *holističkim* pristupom u proučavanju ponašanja i procesa. Gestaltistička je psihologija svoj najveći doprinos dala na području *eksperimentalnog istraživanja* zakona i zakonitosti percipiranja (tu su istaknuti doprinosi Wertheimera i Koffke), te na području mišljenja (Wertheimer i Köhler). Gestaltistička je psihologija u nizu eksperimenata pokazala da je nemoguće razumjeti kompleksne procese u čovjeku i kompleksne oblike ponašanja ukoliko se oni nastoje raščlaniti na neke *elemente ili osjete*. Utjecaj te psihologije na suvremenu psihologiju ličnosti ogleđa se u holističkom pristupu proučavanja ličnosti. Direktni izdanak te psihologije na području ličnosti predstavlja Lewinova psihologija (vidi dalje u tekstu). Međutim ta je psihologija imala snažan utjecaj i na one psihologe ili *personologe* koji se nisu smatrali gestaltistima i postala je dio njihovih teorija upravo kroz takav holistički pristup. To su na primjer Gordon Allport (poglavlje 7), Abraham Maslow (poglavlje 8) i Carl Rogers (poglavlje 9).

Refleksološka psihologija koju je zasnovao ruski i sovjetski psiholog i fiziolog Ivan Petrovič Pavlov i *bihevioristička psihologija* koju je stvorio John B. Watson (obje psihološke škole nastale su početkom ovog stoljeća) ne samo da su psihologiju razvile kao *objektivnu*, a ne nekakvu hibridnu »znanost«, nego su pokazale da se ljudsko ponašanje može razumjeti i proučavati jedino objektivnim, a ne subjektivnim metodama, kategorijama ili konstruktima. Oba ova smjera su od najveće važnosti i imaju najjači utjecaj na suvremenu psihologiju tako da možemo reći da je suvremena znanstvena psihologija u svojoj osnovi i svojim obilježjima *refleksološko-bihevioristička*. Unutar i jedne i druge psihologije najvažniji je doprinos Pavlova i njegovo otkriće *uvjetovanih refleksa* za koje je dobio Nobelovu nagradu. Zasnovane na objektivnom pristupu te su psihologije mogle u potpunosti iskoristiti temeljnu metodu svakog znanstvenog istraživanja — *eksperiment*. Koristeći *objektivne varijable* i Pavlov i Watson, kao i drugi, uspjeli su utvrditi neke od *temeljnih zakona javljanja, mijenjanja i modificiranja ljudskog ponašanja*. Ove su se zakonitosti pokazale vrlo širokima i u mogućnosti su da i naj-složenije oblike ljudskog ponašanja dovedu u lanac *uzročno-posljedičnih odnosa*, što je cilj svakog znanstvenog istraživanja. Zbog toga su zakonitosti i temelji ovih psiholoških škola ugrađeni i u suvremenu znanstvenu psihologiju ličnosti te su, po mišljenju mnogih, te zakonitosti dovoljne za objašnjenje cjelokupnog ljudskog ponašanja i cjelokupne ličnosti.

Pavlovljev i Watsonov rad na području kondicioniranja ili uvjetovanja, kao i rad njihovih sljedbenika i suradnika, pokazao je da je *objektivan znanstveni pristup* moguć na svakom području ljudskog ponašanja i ličnosti. Ličnost i čovjek su u takvom kontekstu rezultat kondicioniranja ili učenja. Na taj je način *učenje ličnosti* postalo objašnjenje njezinog nastanka i temelj njezine modifikacije, pa čak i metoda *terapije ponašanja* u slučajevima poremećaja, odnosno učenje je postalo temeljem ličnosti. Zbog toga bihevioristi psihologiju ličnosti smatraju dijelom ili granom psihologije učenja. Njihov je utjecaj na tu granu i u teoriji (istraživanja) i praksi (terapija), kako će biti vidljivo iz daljeg teksta, ogroman. I refleksološka psihologija Pavlova i Watsonova bihevioristička psihologija zahtijevaju kao prave znanstvene discipline *rigorozan pristup* svim aspektima ličnosti i ne dopuštaju ulaz niti ostavljaju prostora za neke *metafizičke ili mitološke spekulacije* na bilo ko-

jem području ličnosti. Stoga nije čudno da je upravo pod utjecajem tih pravih znanstvenih pristupa došlo do velikog »čišćenja« ličnosti od svih staro, srednje i novovjekovnih utjecaja i natruha zasnovanih na općim mišljenjima, stavovima, vjerovanjima, uvjerenjima, naučavanjima ili na drugim *subjektivističkim temeljima*. Zbog toga su se one koncepcije ličnosti koje se zasnivaju na tim psihologijama najviše približile znanstvenom cilju *da uz najmanji mogući broj konstrukata ili zakona protumače najveći mogući broj pojava i promjena*. Direktan izdanak refleksološke psihologije na području ličnosti predstavljaju *Pavlovljeva koncepcija ličnosti* na temelju obilježja centralnog živčanog sustava izložena u ovoj knjizi u sklopu Eysenckove teorije ličnosti. Skinnerova teorija ličnosti zasnovana na *instrumentalnom kondicioniranju* predstavlja danas najvažniju teoriju ličnosti biheviorističke škole.

Osim biheviorističke i refleksološke psihologije koje predstavljaju ne samo prošlost već i sadašnjost u psihologiji, od ostalih suvremenih utjecaja na razvoj psihologije ličnosti treba svakako spomenuti nove spoznaje koje su ostvarene na područjima *interkulturalne psihologije*, zatim na području *kognitivne psihologije*, a osobito na području *istraživanja motivacije*. Rezultati istraživanja na području interkulturalne psihologije doveli su do ponovnih procjena i vrednovanja mnogih psiholoških podataka, do utvrđivanja njihove veće ili manje generalnosti, odnosno do utvrđivanja veće ili manje ovisnosti o kulturnim utjecajima. To je svakako značajno za *razlikovanje onih obilježja ponašanja i ličnosti koja predstavljaju samo kulturne produkte, od onih koja imaju veći stupanj nezavisnosti od kulture i okoline*. Ova druga obilježja od posebnog su interesa za one koncepcije ličnosti koje su usmjerene na proučavanje i razumijevanje ljudske prirode.

Istraživanja na području kognitivnih funkcija, misaonih procesa i konceptualnih sposobnosti pokazala su da su te osobine i obilježja ličnosti znatno važnija za razumijevanje ličnosti nego što se to ranije smatralo. Kao rezultat toga nastala je *kognitivna koncepcija ličnosti* G. Kellyja koja znači sasvim originalan i nezavisan pristup ličnosti od svih ostalih (poglavlje 10).

Istraživanja na području motivacije pokazala su da je za razumijevanje i predviđanje ponašanja neophodno poznavanje motivacije i pojed.lica i ljudi općenito. Međutim, uz već tradicionalne motive, u mnogim se psihološkim istraživanjima potvrdilo da su *specifični motivi pojedinca*, a osobito *motivi postizanja cilja ili uspijevanja*, zatim *motiv razvijanja, rasta i razvoja vlastitih sposobnosti i potencijalnosti i aktualizacija tih sposobnosti i potencijalnosti* kojima su ljudi obdareni, odnosno *samoaktualizacija pojedinca*, važne determinante formiranja ljudske ličnosti koje se nikako ne mogu zaobići. Na osnovi toga stvorene su moderne koncepcije ličnosti u okviru *humanističke psihologije* kakve su na primjer koncepcije i teorije Maslowa i Rogersa.

Na razvoj suvremene psihologije ličnosti djeluju mnogi faktori. Faktor *socijalnih promjena i socijalnih kretanja* svakako je vrlo važan. Pod utjecajem takvih promjena i kretanja dolazi do *erozije u tradicionalnim shvaćanjima i tumačenjima*. Mnogi »temelji« ličnosti postaju nesigurni i nepotrebni. Umjesto rigidnih koncepcija koje bi trebale biti dane jednom zauvijek, nastaju nova shvaćanja i otkrivaju se novi dokazi o velikoj determiniranosti ličnosti *faktorima situacije* u kojoj se pojedinac nalazi u određenom trenutku. Tako su nastale koncepcije *situacionizma i interakcionizma* koje *ličnost pojedinca promatraju kao neprekidno promjenljiv sadržaj; sadržaj koji se neprekidno mijenja u odnosu na situaciju i iz situacije u situaciju*. Ličnost pojedinca ne-

prekidno stoji u interakciji s okolinom (društvenom i fizičkom) i nije jednaka ujutro i navečer istog dana, ona zapravo nije nikada konstantna. Takva su shvaćanja potvrđena i u *multivarijantnim i faktorsko-analitičkim istraživanjima*. Ta su istraživanja pokazala između ostalog i to da je za predviđanje i razumijevanje ponašanja pojedinca potrebno uzeti u obzir *faktore okoline i situaciju*. Na taj se način sve više ruši tradicionalno shvaćanje da je ličnost pojedinca stabilna i nepromjenjiva konstanta koju determiniraju samo unutarnji i nepromjenjivi faktori. Iz toga proizlazi i slika o prirodi čovjeka i pojedinca kao *bića neizmjenjnih potencijalnosti i bića neizmjenjive promjenljivosti i plastičnosti*. Ta je slika daleko bliža stvarnosti i činjenici da se ljudi međusobno strahovito razlikuju, od tradicionalne slike mrtvih, ukočenih, uniformiranih i petrificiranih ličnosti pod dominacijom božanstava ili načela koja su im urođena ili usađena. Na taj način ova psihologija, po našem mišljenju, otkriva i ukazuje na sve veću *konvergenciju između ličnosti i prirode čovjeka* koja se danas ostvaruje. Na taj način nestaje *hijatus između ličnosti i prirode* stvoren u toku srednjeg vijeka, kada je ličnost pojedinca bila zaista samo maska ili okov za njegovu prirodu koja je bila proglašena izvorom zla i koju je na svaki način trebalo onemogućiti.

Definicije ličnosti

Za čitatelja koji se želi uputiti u određeno područje znanosti *verbalno-logičke definicije* su često vrlo značajne. Naročito ako to upućivanje nije ili neće biti osobito duboko i ukoliko mu je cilj dalja *verbalna komunikacija*. Za suvremenu znanost verbalno-logičke definicije su od vrlo male koristi i vrijednosti. Suvremena znanost i suvremena psihologija temelje se na *operacionalizaciji* svojih temeljnih pojmova a ne na verbalnim definicijama. Verbalni medij u suvremenoj znanosti sam po sebi uopće ne predstavlja nikakav sustav ni komunikacije, a pogotovo ne predstavlja sredstvo na kojem bi se mogla temeljiti takva znanost. Za znanstvenu komunikaciju, znanstveni rad i temelje neke znanosti potrebna su mnogo *preciznija sredstva i načini* definiranja od tradicionalnih verbalno-logičkih postupaka. Takvi su načini i sredstva *operacione definicije* koje se temelje na *matematičkim odnosno kvantitativnim* metodama. Operacione definicije pojmova unutar nekog znanstvenog područja znače definiranje pojmova na bazi *postupaka mjerenja* ili na *osnovi mjernih instrumenata odnosno rezultata mjerenja*. Samo takve definicije imaju dovoljnu *jasnoću i egzaktnost* da mogu zadovoljiti potrebe znanstvenog istraživanja. To je slučaj i na području psihologije ličnosti. Verbalno-logičke definicije to ne mogu. Zbog toga su mnogi pojmovi, osobito u *objektivnim i matematičkim teorijama ličnosti* definirani ili operacijama mjerenja ili matematičkim izrazima. To je, na primjer, slučaj s pojedinim *osobinama ili faktorima ličnosti* u *faktorskim teorijama* Eysencka i Cattella gdje su pojedine dimenzije ličnosti definirane, s jedne strane, mjernim instrumentima (testovima, upitnicima), a s druge strane *pozicijama vektora u vektorskom prostoru* koje pojedini mjerni instrumenti imaju.

Dalji nedostatak verbalno-logičkih definicija je to što se u njima ne mogu obuhvatiti svi aspekti nekog područja, u ovom slučaju područja ličnosti. Znanost danas raspolaže s ogromnim brojem podataka (koji su većinom *never-*

balne prirode) a koji se jednostavno ne mogu ili ne daju pretopiti ili sažeti u neku verbalnu definiciju. Zbog toga nije rijedak slučaj da psiholog (poput Freuda) koji se cijeli život bavi istraživanjem ličnosti i na osnovi toga stvori i elaboriranu i kompleksnu teoriju ličnosti nikada ne donosi definiciju ličnosti. To može začuditi neupućene ili one koji se ne bave znanstvenim radom, ali ne i znanstvenike s tog područja. Potpuno je jasno da je teorija ličnosti takvog psihologa uzeta u cijelosti ujedno i njegova definicija ličnosti koja se po *bogatstvu i egzaktnosti* ne može uopće usporediti s tradicionalnim definicijama koje su tako neophodne onima koji ne raspolažu ničim drugim već *verbalnim mogućnostima i verbalnim znanjima*.

Ipak, postoje brojne verbalno-logičke definicije ličnosti nastale pod utjecajem tradicije stvaranja takvih definicija. One služe za komuniciranje s laicima ili kao pomoćno sredstvo istraživača. Neke od tih definicija dane su u samim prikazima pojedinih teorija ličnosti, a neke ćemo, u svrhu orijentacije, navesti ovdje. Pri tome treba svakako još jednom napomenuti da je za potpunu definiciju ličnosti potrebna cjelokupna teorija, a ne jedna ili dvije rečenice.

Allport kaže da je ličnost dinamička organizacija unutar pojedinca onih psihofizičkih sustava koji određuju njegove specifične prilagodbe okolini (Sanford, 1963, str. 494).

Bronfenbrenner kaže da ličnost predstavlja jedan sustav relativno trajnih dispozicija da se doživljavaju, razlikuju ili manipuliraju stvarni ili percipirani aspekti okolice pojedinca, uključujući i njega samog (ibid. str. 497).

Cattell: »Ličnost je ono što dozvoljava predviđanje nečeg što će neka osoba učiniti u danoj situaciji... Ličnost se odnosi na cjelokupno ponašanje pojedinca kako javno tako i ono ispod kože« (ibid. str. 496).

Eysenck: »Ličnost je više ili manje stabilna i trajna organizacija karaktera, temperamenta, intelekta i fizičke konstitucije neke osobe koja određuje njegovu osobitu prilagodbu svojoj okolini« (ibid. str. 496).

Hilgard smatra da je ličnost: »... ukupan zbroj obilježja pojedinca i načina ponašanja koji po svojoj organizaciji ili obrascu opisuju jedinstveni način prilagođavanja tog pojedinca njegovoj okolini« (ibid. str. 49.).

Newcomb smatra da se ličnost pojedinca može »... upoznati jedino promatranjem njegovog individualnog ponašanja. (Napominjem da koristim termin ličnost u smislu označavanja organizacije predispozicija pojedinca za ponašanje.) Želio bih sugerirati da je ono što želim reći to da je ona vrsta ponašanja iz koje možemo najviše naučiti o ličnosti ponašanje u nekoj ulozi. Promatranjem Johna Doea u takvim funkcijama kao što su suprug, gost, namještenik ili poslodavac, možemo otkriti one vrste reda i pravilnosti u njegovom ponašanju koje predstavljaju cilj istraživača ličnosti« (ibid. str. 496).

Sullivan kaže da je ličnost: »... relativno trajan obrazac ponovljivih međupersonalnih situacija koje obilježavaju ljudski život« (ibid. str. 497).

Ove definicije ličnosti kao i druge u tekstu pokazuju da je za psihologiju ličnosti najvažniji aspekt i temeljni podatak *ponašanje pojedinca* u različitim situacijama. Teorije ličnosti se međutim ne slažu u tome koliko je to ponašanje determinirano izvanjskim faktorima, tj. samom okolinom, a u kolikoj je mjeri determinirano unutarnjim faktorima kao što su »osobine« ličnosti. Naše je poznavanje drugog čovjeka ograničeno njegovim postupanjem i ponašanjem. To su *objektivni podaci i podaci koji su direktno dostupni promatranju i registriranju*. To omogućuje da *psihologija ličnosti bude*

objektivna znanost kao što je i cjelokupna suvremena psihologija. Uzroke ili povode ponašanja neki psiholozi su skloni tražiti i unutar pojedinca, dok se drugi zadovoljavaju samo okolnim faktorima i determinantama. U tom pogledu, i ne samo u tom, postoje značajne razlike između različitih teorija ličnosti. Te su razlike značajne zbog toga jer je objektivnost »unutarnjih« determinanti ponašanja teže utvrditi i one su manje dostupne objektivnoj znanstvenoj provjeri od izvanjskih čija je objektivnost očigledna. Zbog toga se psiholozi ličnosti koji se više oslanjaju na unutarnje determinante ponašanja izlažu opasnosti da takve »determinante« *ne predstavljaju nikakvu realnost*, da nisu više no *prazne riječi ili imena* odnosno *pojmovne tvorevine ili konstrukti*. Takve *zamišljene »determinante«* ponašanja ili prazna imena neprihvatljivi su za znanost. Takvim »objašnjenjima« i »tumačenjima« obilovala je stara, neznanstvena psihologija u kojoj je bilo dovoljno, kao i u drugim neznanstvenim područjima, da postoji neko ime ili riječ pa da se samim tim misli da se iza te riječi krije neka objektivna realnost ili pojava. Takav je slučaj i s »interpretacijama ili tumačenjima« koje susrećemo kod laika u svakodnevnom životu gdje se *riječi uzimaju kao obješnjenja i shvaćaju kao krajnja realnost*. Primjer za to su »psihološki« termini i »psihološka« terminologija kako se ona koristi u svakodnevnom životu. Tako se pod pojmovima kao što su »inteligencija«, »mišljenje«, »pamćenje«, »poštenje«, »marljivost« itd. podrazumijevaju neke »realne« egzistencije ili determinante ponašanja koje se uzimaju kao krajnja objašnjenja. Tako je netko pošten, jer ima takvu osobinu »u sebi«. Onaj koji puno zna i pamti taj to postiže zbog toga jer ima sposobnost »pamćenja« i »inteligencije«. *Na taj način verbalne oznake i govorne konvencije postaju stvarni entiteti u čije se nezavisno i realno postojanje vjeruje i koji se koriste za »tumačenje« nečeg*. To je isto tako kao kad bismo činjenicu da vidimo stvari oko sebe objašnjavali vidom. Takva tumačenja dovoljna su u svakodnevnoj i neznanstvenoj komunikaciji koja se odvija u okvirima i temelji na naivnom realizmu čovjeka i ljudi čija se *spoznaja temelji isključivo na osjetilima, vlastitom razumu, te vlastitom i tuđem iskustvu zasnovanom na istim takvim kanalima »informacija« i koja se (spoznaja) ne udaljava od takvog naivnog realizma*. Naravno da je to upravo ona *spoznaja koja je suprotna znanstvenoj i koja je najčešće velika prepreka znanstvenoj spoznaji*.

Unutarnje »determinante« ponašanja mogu katkada biti i drukčijeg karaktera a ne samo nerealnog. One mogu biti, na primjer, *fiziološke*. Takve fiziološke »determinante« imaju, za razliku od običnih laičkih verbalnih oznaka, »karakter realnosti«. Smatra se, naime, da one označavaju *realne procese i realna zbivanja* koja imaju *objektivan karakter* te kao takve mogu biti uzete, priznate i dokazane. U mnogim slučajevima to je zaista tako. Realnost i objektivnost fizioloških procesa u organizmu i njihov utjecaj na ponašanje i ličnost, odnosno osobine ličnosti, u mnogim je slučajevima dokazana ili se može dokazati. Međutim, u gotovo jednakom broju slučajeva takva fiziološka tumačenja koja *ostavljaju dojam znanstvenosti, objektivnosti i realnosti* nemaju dovoljnu ili čak nemaju nikakvu podlogu, pa predstavljaju samo *fiziološke konstrukte koji poput običnih riječi nemaju zasebnu realnost i nezavisnu egzistenciju*. Zbog toga takva »tumačenja« valja uzimati s oprezom kao i sve verbalne oznake sve dok se ne ispita i ne dokaže objektivno posto-

janje takvih fizioloških procesa i determinanti (*njihovo realno postojanje, a ne postojanje u zamišljajima odnosno u glavi onog koji ih koristi kao objašnjenja ili koji ih je izmislio*).

Teorije i istraživanja

U psihologiji ličnosti teorije i istraživanja su međusobno vrlo usko povezani i među njima postoji velik stupanj međuzavisnosti. Takva povezanost i međuzavisnost ne postoji vjerojatno ni na jednom drugom području psihologije. Zbog toga ćemo se ukratko zadržati na nekim važnijim obilježjima i funkcijama teorije na području psihologije ličnosti i u psihologiji uopće kao i na nekim važnijim obilježjima istraživanja u tim znanstvenim područjima.

Često se teorija shvaća kao nešto što je suprotno činjenicama. U znanosti je to gotovo uvijek tako. Teorija postoji dotle dok je ne zamijene činjenice utvrđene znanstvenim metodama istraživanja. Zbog toga teorija sama po sebi nije ono čime bi se znanosti mogle zadovoljiti. Za znanosti teorije predstavljaju najčešće samo određeno *polazište, stanovitu spekulaciju ili hipotezu odnosno sustav hipoteza i očekivanja koje tek treba ispitati i dokazati*. Bez takvog dokazivanja i ispitivanja teorija je za znanstvenu psihologiju kao i za druge znanosti *samo fikcija ili pojmovni okvir nastao u glavi ili glavama njenih autora koji ne mora imati nikakve veze ni korespondencije odnosno osnove u stvarnosti*. U tom smislu teorija se ne razlikuje od drugih *produkata* uma kao što su na primjer filozofska tumačenja ili umjetnički odnosno književni produkti. Ona predstavlja *rezultat slobodnog izbora i stvaralački produkt njenog autora kao i neko umjetničko djelo*. Ona je prema tome *arbitrarno konstruirana*. Zbog toga se za stvaranje teorija kao i za stvaranje ili pisanje romana ne mogu dati neka posebna pravila i propisi (Hall i Lindzey, 1978). Ako neka teorija želi iz tog hipotetičkog statusa izaći, ona mora biti podvrgnuta znanstvenoj verifikaciji ili provjeri, a to znači ispitivanju na osnovi *znanstvenih metoda*; sve dotle ona predstavlja *subjektivni produkt njena autora*. Tek takva verifikacija može potvrditi neku teoriju i učiniti je dijelom znanosti, odnosno nepotvrditi i klasificirati je u ono *ogromno skladište ljudskih produkata i ostvarenja koja nisu više od zamišljaja, promišljaja, domišljaja ili izmišljaja*.

Zbog toga svaka teorija koja želi postati dijelom neke znanosti mora omogućavati *verifikaciju svojih dedukcija i svojih predviđanja*. Verifikacija znači *testiranje, testiranje hipoteza*. One teorije koje to ne omogućuju neće nikada postati dio znanosti. Njih nazivamo *neznanstvenim teorijama*. Neznanstvene se teorije *zasnivaju na uvjerenjima, vjerovanjima, impresijama, intuiciji, zdravom razumu, općem iskustvu ili istom mišljenju većeg ili velikog broja ljudi*, ali ne i na objektivno provjerenim i objektivno dokazanim podacima.

Teorije u znanosti imaju nekoliko *funkcija*. Najvažnija funkcija jest da one *utječu i usmjeruju istraživanja* na određenom području, da prikupljaju podatke i utvrđuju činjenice kojih do tada u toj znanosti nije bilo, odnosno da *drugačije tumače i reinterpretiraju već postojeće i poznate činjenice*. Tako neke činjenice koje su već utvrđene, a manje relevantne ili važne, mogu u svjetlu nove teorije postati dominantne.

Osim takve interpretacije već poznatih činjenica, znanstvene teorije trebaju usmjeravati istraživanja i omogućavati otkrivanje ili utvrđivanje novih, do tada nepoznatih činjenica (Fulgosi, 1974, 1975). Upravo je jedan od najvažnijih kriterija za vrednovanje znanstvenih teorija njihov *utjecaj na empirijska istraživanja i zamah takvih istraživanja do kojeg je dovela neka teorija*. Prema tome nije ispravno mišljenje koje neki izražavaju da su teorije jednostavna racionalizacija onoga što je utvrđeno prethodnim istraživanjima ili kako kažu »*pjena u brazdi*« *koju ostavlja vodeća oštrica znanstvenog napretka, a to je istraživanje*. Sposobnost neke teorije da sugerira opće smjerove istraživanja ili specifične hipoteze koje se mogu provjeravati *znanstvenim metodama eksperimenta, mjerenja, sustavnog promatranja, opažanja ili registriranja, naziva se heuristička vrijednost teorije*. Teorije ličnosti, kao i druge teorije na području psihologije, znatno se međusobno razlikuju u pogledu heurističke vrijednosti, ali nema vjerojatno ni jedne znanstvene teorije koja bi bila bez heurističke vrijednosti.

Dalji je značaj i funkcija znanstvenih teorija da pružaju *operacione ili empirijske definicije* određenih pojmovnih konstrukata ili tvorevina koje su značajne za određeno znanstveno područje. Naime, bez takvih operacionih i *empirijskih definicija* nemoguća su istraživanja i primjena znanstvenih postupaka (mjerenja, eksperimenta i sustavnog promatranja), a bez toga nema ni znanstvene verifikacije same teorije ni znanstvenog rada uopće. Zbog toga su u prednosti one teorije koje su utemeljene na operacionim i empirijskim definicijama, pred onim teorijama čiji su temelji verbalno-logičke definicije često puta bez ikakvog objektivnog značenja, tj. prazne riječi ili pojmovne konstrukcije, odnosno uobičajeni pojmovi ili fraze. Tipičan primjer za to u psihologiji jest pojam inteligencije koji je do Spearmana bio stoljećima verbalno i subjektivno »*definiran*«, da bi Spearman, analizirajući sve te definicije, došao do zaključka *da inteligencija ne znači ništa drugo do praznu riječ*. To je kasnije navelo Boringa da *inteligenciju definira kao ono što se mjeri testovima inteligencije* (dakle operaciono i objektivno), odnosno što je dovelo do *faktorskih, dakle matematičkih definicija inteligencije*.

Obilježja teorija ličnosti

Teorije ličnosti se međusobno razlikuju ne samo po već spomenutim obilježjima i funkcionalnim zahtjevima već i po većem broju drugih. Mnoga od tih obilježja koriste se za *međusobnu usporedbu različitih teorija*, za utvrđivanje njihovih temeljnih pretpostavki (u nekim slučajevima te pretpostavke mogu biti i aksiomatske), za utvrđivanje stupnja njihove međusobne sličnosti odnosno stupnja različitosti. Ova obilježja ujedno ukazuju na *shvaćanje prirode ličnosti odnosno prirode čovjeka koje imaju pojedini teoretičari*. Zbog toga su analize i uspoređivanja pojedinih teorija posebno interesantne, tako da o tome postoji na području psihologije uopće, a posebno na području psihologije ličnosti, obilna literatura (Allport, 1937, 1961; Boring, 1950; Carlson, 1975; Dahlstrom, 1970; Edwards i Abbott, 1973; Frick, 1971; Fulgosi, 1974, 1975; Holzman, 1974; Geen, 1976; Maddi, 1976; Mischel, 1976; Sanford, 1963; Sarnoff, 1962; Sarason, 1966).

Temeljne pretpostavke pojedinih teorija koje se odnose na ljudsku prirodu ili na prirodu ličnosti vrlo su brojne i u odnosu na njih teorije se

dušobno jako razlikuju. Mi ćemo ovdje spomenuti i opisati samo neke od njih. Valja najprije reći da su te *pretpostavke ili temelji* kod nekih teorija sasvim *empirijskog karaktera* (kao na primjer kod Skinnerove ili Pavlovljeve teorije ličnosti), odnosno *konceptualnog karaktera* (kao kod fenomenoloških teorija ličnosti). Ove druge bivaju *empirijski verificirane tek post festum*. To u stvari znači da se neke teorije temelje na empirijskim podacima, a druge takve podatke nastoje tek kasnije utvrditi.

Obilježja po kojima se pojedine teorije ličnosti međusobno razlikuju treba shvatiti i kao »*dimenzije*«, odnosno kao *kontinuum* na kojima pojedine teorije zauzimaju određene pozicije ili točke. To znači da se može razlikovati ne samo postojanje ili nepostojanje pojedinog obilježja nego se ta obilježja mogu i *kvantificirati ili mjeriti*. Zbog toga je uobičajeno da se pojedina temeljna obilježja definiraju kontinuumima na čijim krajevima stoje *polarni atributi ili pridjevi*. To je moguće tim više, što je dijapazon različitosti teorija ličnosti toliki da obuhvaća ili pokriva najčešće čitavu dimenziju, od jednog pola do suprotnog pola (Hjelle i Ziegler, 1976).

Najvažnije bipolarne dimenzije za uspoređivanje teorija ličnosti jesu: dimenzija racionalnosti, dimenzija idiografičnosti, dimenzija konstitucionalnosti, dimenzija determiniranosti, dimenzija interdisciplinarnosti, dimenzija objektivnosti, dimenzija holizma, dimenzija reaktivnosti, dimenzija spoznatljivosti, dimenzija homeostatičnosti.

Ovdje ćemo ukratko opisati pojedine dimenzije i njihovo značenje.

Dimenzija ili ljestvica nomotetičnosti — idiografičnost

Na toj dimenziji ili ljestvici moguće je razlikovati pojedine teorije ličnosti s obzirom na njihov *stupanj nomotetičnosti odnosno na njihov stupanj idiografičnosti*. Na jednom polu imamo one teorije koje su pretežno ili isključivo *nomotetičkog karaktera*, tj. koje se zasnivaju na *općim, zajedničkim obilježjima svih ljudi ili na podacima takvih istraživanja*. Takva su istraživanja velikog broja pojedinaca u kojima se podaci promatraju, analiziraju i interpretiraju zajednički, tako da se dobivaju ili utvrđuju zajednička obilježja ili crte ličnosti koje vrijede za čitavu ljudsku populaciju ili za neku definiranu populaciju. Tipičan primjer nomotetičkih teorija predstavljaju *konstitucionalne teorije ličnosti* u kojima se nastoje utvrditi zajednička obilježja svih pojedinaca i na osnovi njih ili usporedbom s njima utvrditi obilježja svakog pojedinca. *Idiografičke teorije ličnosti* su one koje se zasnivaju na *promatranjima i proučavanjima pojedinaca i koje naglašavaju i zahtijevaju takav individualan pristup*. Ovdje se pojedinac ne uspoređuje s nikakvim normama ili s populacijskim obilježjima. Zbog toga se idiografičke teorije zasnivaju i provjeravaju empirijskim podacima koji su najčešće *kliničkog karaktera*, a nomotetičke teorije podacima koji su rezultat najčešće multivarijantnih istraživanja, i mjerenja.

Iz toga se vidi da će nomotetička teorija imati poteškoća u pokušajima da svoje rezultate i pretpostavke koristi u interpretaciji pojedinca, a da će se idiografička teorija izlagati opasnosti da individualna obilježja i podatke neopravdano poopćava ili generalizira, odnosno da ne utvrdi opća obilježja svih ljudi.

Ljestvica ili dimenzija racionalnost — iracionalnost

Teorije ličnosti se međusobno znatno razlikuju po tome kakvu ulogu pridaju sposobnostima mišljenja, predviđanja, odlučivanja, zaključivanja, odnosno *svjesnim procesima* u ponašanju ili u usmjeravanju ponašanja i postupanja pojedinca. Dok neki smatraju da je čovjek *svjestan* svojih postupaka i samog sebe, drugi smatraju da je on *iracionalan*. Primjer za »racionalistički« pristup i interpretaciju ličnosti imamo u teorijama Allporta i Kellyja. Tako Allport smatra da je za razumijevanje nekog pojedinca važno poznavati njegova usmjerenja, njegove planove, interese, stavove, dakle »svjesne determinante« ponašanja. Kelly je čak svakog čovjeka proglasio za »znanstvenika«. Ličnost se u toj teoriji zasniva na *intelektualnim procesima, a ponašanje pojedinca ima znanstveni karakter, jer predstavlja proces donosa i testiranja hipoteza*, dok je cjelokupna subjektivna realnost pojedinca *njegov vlastiti produkt ili produkt takvog procesa testiranja hipoteza*.

Nasuprot tome Freud je smatrao da su ljudi *iracionalna bića*, nesvjesna svojih mentalnih aktivnosti i nesvjesna temeljnih obilježja kao i determinanti vlastitog ponašanja i postupaka.

Jasno je da će u tim teorijama koje su više racionalne naglasak, proučavanje i objašnjenja ponašanja i ličnosti biti okrenuto prema *kognitivnim funkcijama* ili determinantama, a da će to izostati kod iracionalističkih teorija.

Dimenzija sloboda — determinizam

Pitanje *unutarnje i individualne slobode pojedinca* u odnosu na cjelokupnu okolinu također predstavlja dobro razvijenu i pokrivenu dimenziju na kojoj je moguće razlikovati pojedine teorije ličnosti. Bazno je pitanje ovdje *koliko je pojedinac slobodan da odlučuje o sebi, da kontrolira svoje ponašanje i svoje postupanje i koliko su subjektivni doživljaji ili impresije pojedinca da gotovo svakog trenutka može slobodno odlučivati stvarni, tj. uolikoj je mjeri ponašanje determinirano uzrocima koji su izvan njihove kontrole*.

Na polu slobode ili blizu tog pola ove dimenzije stoji Rogersova teorija ličnosti. Rogers (prema Schlienu, 1963, str. 307) kaže: »... čovjek jednostavno nema obilježja jednog stroja, on jednostavno nije u šaki nesvjesnih motiva, on je osoba u procesu stvaranja sebe samog, osoba koja u životu stvara značenje, osoba koja utjelovljuje jednu dimenziju subjektivne slobode«.

S druge strane za Freuda, Pavlova ili Skinnera pojedinac predstavlja jedan potpuno determiniran sustav u kojem ima malo mogućnosti za slobodno odlučivanje i autonomiju odnosno u kojem takve mogućnosti uopće nema. Tako Skinner (1971, str. 200) kaže da »Autonomni čovjek predstavlja samo sredstvo za objašnjavanje onoga što ne možemo objasniti ni na koji drugi način. On je stvoren iz našeg neznanja, a kako se naše razumijevanje povećava, to sama tvar od koje je on sazdan nestaje.«

One teorije koje su bliže polu slobode koncipiraju čovjeka, ličnost i ljude kao bića koja su *odgovorna za vlastite akcije i postupke*. Ta odgovornost najčešće nije apsolutna, ali ima određen stupanj. Prema tim *personalističkim teorijama* i koncepcijama čovjek je sposoban da *transcendira svoju neposrednu okolinu i da se, bar u izvjesnoj mjeri, oslobodi njezinih utjecaja*. U stvari, *stupanj slobode pojedinca je proporcionalan stupnju njegove mogućnosti da se oslobodi takvih utjecaja*. Dapače, po tim koncepcijama bitno je obilježje ljudi upravo takva sposobnost i nedeterminiranost okolinom. To je

ujedno i srž čovjeka. Njegove nedaće proizlaze iz podložnosti ili zarobljenosti različitim utjecajima okoline. Nasuprot tome personološke teorije ličnosti koje su bliže polu determinizma tumače čovjekovo ponašanje kao potpuno *determinirano utjecajima okoline i prema tome kontrolirano okolinom*. U tim teorijama i istraživanjima koja su s njima u vezi naglasak će biti na *ispitivanju specifičnih utjecaja okoline i zakonitosti takvih utjecaja*. Takve koncepcije pripisivat će ličnost upravo utjecajima okoline i smatrat će da nam *poznavanje tih utjecaja omogućuje da ličnost pojedinca ne samo mijenjamo, nego i formiramo mijenjajući i kontrolirajući takve utjecaje*. Determinističke koncepcije ličnosti znatno se međusobno razlikuju po tome što smatraju odlučujućim za ličnost i ponašanje. Tako neke od njih (poput Freudove) smatraju da su *nesvjesni motivi i nesvjesne komponente ličnosti* ono što determinira i kontrolira ponašanje čovjeka, druge (poput Skinnera i Pavlova) smatraju da su *izvanjski faktori u formi efekata ponašanja oni koji determiniraju i kontroliraju to ponašanje pa prema tome i ličnost*, drugi pak, smatraju da je rano iskustvo pojedinca odlučujuće (kao Erikson), neke pripisuju *kontrolnu ulogu fiziološkim procesima u organizmu* (Eysenckova koncepcija, Pavlovljeva koncepcija) a neke utjecajima društva i društvene okoline (Erikson).

Dimenzija subjektivnost — objektivnost

Koncepcije ličnosti u suvremenoj psihologiji znatno se međusobno razlikuju i u pitanju koliko je ponašanje ili ličnost pojedinca *subjektivna tvorevina ili jedan subjektivni svijet*. Koliko je ponašanje ili ličnost pojedinca *determinirana subjektivnim iskustvima odnosno doživljajima pojedinca*. Razlike koje postoje među teorijama ličnosti u shvaćanju značenja subjektivnog u odnosu na ponašanje proizlaze po mom mišljenju vjerojatno (kao i sve ostale razlike na drugim dimenzijama) iz *stvarnih razlika među ljudima*. Neki su ljudi vrlo podložni svojim doživljajima i subjektivnim iskustvima i njihova je ličnost izgrađena i pod kontrolom je takvih iskustava, pa prema tome pod *slabim ili nikakvim utjecajima objektivnih faktora i determinanti ponašanja*. Drugi su više *pod utjecajem vanjskih, objektivnih činilaca, a manje pod utjecajem vlastitih subjektivnih doživljaja*. Ta različitost među teorijama ličnosti i na području personologije reflektira različitost između *fenomenologije i biheviorizma u suvremenoj psihologiji kao jednoj od temeljnih razlika u pristupu i tumačenju ljudi u suvremenoj psihologiji*.

Značenje *subjektivnog svijeta i osobnog iskustva* odnosno *doživljaja* za razumijevanje ličnosti možda se najpotpunije izražava u Rogersovoj fenomenološkoj teoriji ličnosti. Rogers smatra da je *unutarnji, subjektivni, doživljajni svijet pojedinca odlučujući za njegovo ponašanje, za njegove tegobe, za njegovo postupanje i za razumijevanje pojedinca*. Tako Rogers kaže: »Unutarnji svijet ima, izgleda, značajniji utjecaj na ponašanje negoli podražaji iz vanjske okoline« (Rogers, 1964, str. 124).

Suprotno stajalište je ono koje čovjeka smatra *fizikalnim ili fiziološkim sustavom koji je pod neprekidnim utjecajima okoline*. Ti utjecaji imaju odlučujuću važnost za formiranje ponašanja i za razumijevanje postupaka. Bez poznavanja tih *objektivnih, vanjskih determinanti ponašanja* pojedinca se ne može razumjeti niti objasniti. Tako Skinner koji između svih suvremenih biheviorista najdosljednije zastupa takvo shvaćanje kaže: »Zadatak je znanstvene analize da objasni kako je ponašanje osobe kao fizikalnog sustava povezano s uvjetima pod kojima se ljudska vrsta razvila kao i s uvjetima u kojima

pojedinac živi« (Skinner, 1971, str. 14). Za njega psihologija može »slijediti stazu koju imaju fizika i biologija tako da se direktno okrene odnosima između ponašanja i okoline i zanemari pretpostavljena posredujuća stanja duha« (ibid. str. 15). Ljudsko je ponašanje po takvim koncepcijama *zakonito i uzročno povezano s vanjskim, objektivnim faktorima*.

Teorije onih personologa koji imaju subjektivističku koncepciju zanimat će se i baviti *prirodom subjektivnog iskustva i doživljajnim svijetom pojedinca* onako kako ga pojedinac doživljava ili vjeruje da ga doživljava. To je dakle nužno *fenomenološki pristup*. Psiholozi takve orijentacije smatraju u stvari da je *zadatak psihologije* upravo da proučava taj doživljajni i subjektivni svijet ili ljudsko iskustvo i da je to *predmet psihologije*; ili bar najvažniji njen dio. U takvim koncepcijama značajno mjesto imat će takvi pojmovi kao *psihološki faktori, psihološka okolina, subjektivni okvir referencije, osobnost, vlastito ja*. Naglasak će biti na tome *kako* pojedinac doživljava svijet i svoju okolinu. Objektivna stvarnost i fizički svijet mogu utjecati na pojedinca *jedino onako kako ga on percipira i doživljava, dakle subjektivno*. Prema tome, objektivna realnost nije ona koja može određivati ponašanje pojedinca, već je to *percipirana ili subjektivna realnost*. Subjektivni a ne objektivni faktori određuju ponašanje i djelovanje. *Značenja koje pojedinac pridaje objektivnim zbivanjima su ona koja određuju njegove postupke*. Pojedinac živi u *subjektivnom svijetu, u psihološkoj a ne fizičkoj okolini*. Za razumijevanje pojedinca u takvim se koncepcijama velik značaj pridaje i *pojmu o sebi ili vlastitom ja*. Ono se često (sasvim nehotice i potpuno pogrešno shvaća kao unutarnji »mali čovjek« ili homunkulus koji se koristi za »tumačenja«, dakle onako kako to shvaćaju i laici). Prema nekim personolozima najvažnije ljudsko obilježje je upravo to *shvaćanje koje pojedinac ima o samom sebi ili percipija samog sebe*. To se smatra i ključem za razumijevanje bez kojeg se ličnost pojedinca i on sam ne mogu shvatiti. Prema tome, kod takvih koncepcija *sve je unutrašnje, sve je u čovjeku ili u pojedinu*.

Za objektivne personologe nasuprot tome, sve je *izvan čovjeka*, a ako u njemu ima nečeg to je opet nastalo pod utjecajem vanjskih činilaca. Zadatak je psihologije prema tome da proučava *objektivne determinante ponašanja i samo ponašanje*. Jedno i drugo su *objektivni podaci* i zato ih je moguće proučavati znanstvenim metodama, a to su eksperiment, mjerenje i sustavno opažanje, a ne introspekcija. To je ujedno i garancija da je psihologija moguća kao znanost.

Dimenzija holizam — elementarizam

Holističkim stajalištem u psihologiji smatramo ono po kojem je ljudska priroda takva da se ponašanje i pojedinac mogu razumjeti *jedino proučavanjem pojedinaca kao cjelina*. Suprotno tome je *elementarističko stajalište* po kojem psihologija može razumjeti ljudsko ponašanje *jedino ako istražuje svaki fundamentalni aspekt tog ponašanja posebno, dakle analitički*. Razlike u holističkom i elementarističkom pristupu dovode do toga da se ponašanje ljudi u različitim psihologijama i personologijama proučava na *različitim razinama generalnosti* odnosno da se koriste različite jedinice za objašnjenje *tog ponašanja*. Tako, na primjer, kod Skinnera i Pavlova jedinice analize jesu *refleksi*. Kod Rogersa to je *cjelokupna, nepodijeljena ličnost*. Holisti smatraju da što se više fragmentira ličnost ili pojedinac, to se više *psihologija bavi trivi-*

jalnostima, apstrakcijama, artificijelnim stvarima, ljudskim preparatima, a ne stvarnim živim ljudima. Parcijalizacija i fragmentiranje ljudi je nemoguća i predstavlja zabludu. Nasuprot tome, *elementaristi* smatraju da je put znanosti analitički i da *sustavna analiza* jedina može dovesti do pravih *znanstvenih a ne subjektivnih* spoznaja. Proučavanje specifičnosti nikako ne može štetiti. Anatomija se zasniva na stanici, biologija i kemija na molekuli, fizika na atomu. *Poznavanje specifičnih faktora omogućuje razumijevanje globalnog ponašanja*, odnosno, znači poznavanje temelja tog ponašanja. Jedino *specifična analiza predstavlja znanstvenu spoznaju i omogućuje takvu spoznaju.*

Holistički pristup naglašava zavisnost ponašanja i ličnosti od okoline, odnosno međusobnu povezanost »poljem« unutar kojeg se to ponašanje događa. Ponašanje pojedinca nije rezultanta samo unutarnjih subjektivnih činilaca, već i vanjskih. *Kumulativno i zajedničko djelovanje* jednih i drugih doводи do ponašanja. U takvom pristupu naglašava se sadašnjost, a katkada se zanemaruje prošlost pojedinca. Zanemaruju se i smatraju manje važnim i *hereditarni činioci* ponašanja.

Između svih pojedinačnih akata i postupaka pojedinca postoji povezanost i svaki se postupak i akt može razumjeti samo u *kontekstu* i odnosu na ostale postupke tog pojedinca. U svemu tome velik značaj i važnost imaju i *organski procesi ili procesi u organizmu* jer i oni predstavljaju dio totalnosti.

Holistički pristup često naglašava i *posebnost i jedinstvenost* svakog pojedinca. Svaki je pojedinac različit od drugih, dapače svaki je akt pojedinca jedinstven i *neponovljiv*. To znači da ni isti pojedinac nije ponovljiv, odnosno on je u svakom času različit. Ponašanje pojedinca determinirano je *subjektivno-objektivnim totalitetom činilaca, ali je njihov broj i njihov sklop ili obrazac takav da je uvijek jedinstven i neponovljiv*. Zbog toga se pojedinac ne može opisivati niti razumjeti na osnovi trajnih stabilnih karakteristika kao što su osobine i crte ličnosti.

Dimenzija homeostaza — heterostaza

Prema *homeostatičkim koncepcijama* ličnosti ličnost pojedinca kao i njegov organizam predstavljaju jedan sustav koji je sposoban ili usmjeren na održavanje vlastite *ravnoteže ili unutarnje ravnoteže*. Takav sustav opire se svemu što tu ravnotežu narušava i nastoji ostvariti neprekidno *stanje ravnoteže*. Ako je ona narušena, takav sustav djeluje tako da se ravnoteža opet uspostavi. Ravnoteža organizma i ličnosti postoji onda kada nema unutarnjih izvora napetosti.

Prema *heterostatičkim shvaćanjima* ljudi nemaju tendenciju neprekidnog održavanja stanja bez napetosti, već, suprotno tome, oni su u svom postojanju i životu *usmjereni na razvoj i rast, oni traže i trebaju podražaje i doživljaje i oni teže samoostvarenju ili samoaktualizaciji*.

Pitanje homeostatičnosti odnosno heterostatičnosti ljudskog ponašanja povezano je s *motivacijom i ulogom motiva* u ponašanju, odnosno u razumijevanju ličnosti. Sasvim druge motive kao odrednice ponašanja naglašavat će one personološke koncepcije koje se zasnivaju na homeostazi od onih koncepcija koje se zasnivaju na heterostazi.

Heterostatičke koncepcije u vezi s motivacijom i ličnošću najizraženije su u Maslowljevoj i Rogersovoj teoriji ličnosti. Oba psihologa smatraju da je ljudsko ponašanje motivirano neprekidnom *potrebom i težnjom za razvijanjem i rastom, neprekidnom težnjom za samoaktualizacijom i razvojem svih*

svojih potencijalnosti. Takve koncepcije odbacuju shvaćanje po kojem čovjek nije drugo negoli organizam koji teži *zadovoljenju svojih nagona i potreba*, odnosno *smanjenju napetosti* koja nastaje iz nezadovoljavanja potreba i nagona (nagoni nisu ovdje kao ni drugdje u ovoj knjizi instinkti!). Ljudi umjesto *redukcije nagona* traže podražaje, traže izazove, traže mogućnosti za ispunjenja samih sebe. To ujedno predstavlja temelj za formiranje i razvoj ličnosti, kao i ključ za njezino razumijevanje.

Homeostatičke koncepcije smatraju da su obilježja ličnosti i cjelokupna ličnost *naučeni oblici ponašanja*. Takvo učenje ponašanja zasniva se na postojanju *bioloških potreba* i u vezi s njima *pobuđenih stanja organizma ili nagona* koji narušavaju ravnotežu organizma. Organizam i pojedinac će naučiti da se ponaša onako (a to znači da će tako i formirati svoju ličnost) kako to zahtijevaju okolnosti koje mogu dovesti do zadovoljenja njegovih potreba i redukcije nagona. *Funkcija je ličnosti upravo takvo zadovoljenje potreba i reduciranje nagona odnosno odstranjenje napetosti iz organizma*. *Repertoar ponašanja* koji čini ličnost pojedinca ujedno je i repertoar ponašanja koji je taj pojedinac naučio u toku zadovoljenja i za zadovoljenje svojih potreba, odnosno za reduciranje svojih nagona. Primjer takve teorije imamo kod Freuda, a i kod nekih biheviorističkih teorija ličnosti i učenja.

Homeostatička pozicija znači interes za istraživanje broja, prirode i različitosti baznih ljudskih nagona kao i mehanizama ličnosti koji su razvijeni za njihovo zadovoljavanje. Heterostatička pozicija u personologiji znači orijentaciju na *samoaktualizaciju ličnosti, njezine ciljeve, njezinu budućnost i nastojanja pojedinca*, kao i na sredstva i putove za njihovo dostizanje. Osnovne potrebe čovjeka integrirane su u takvim koncepcijama s tim ciljevima i težnjama.

Dimenzija nasljeđe — okolina

U psihologiji uopće, pa i u psihologiji ličnosti, jedno od temeljnih i vječnih pitanja jest pitanje o tome u kolikoj mjeri su pojedini aspekti čovjeka ili ličnosti određeni nasljeđem, a u kolikoj mjeri su produkt okoline, odnosno njezinih utjecaja. To se pitanje u personologiji povezuje s *konstitucionalizmom*.

Konstitucionalizam ili (općenitije) *nativizam* smatra da je ljudska ličnost determinirana nasljeđem. *Empirizam* smatra da je sve u čovjeku određeno okolinom. Konstitucionalizam ima svoj početak u Hipokratovoj koncepciji da je ljudski temperament određen tjelesnim sokovima: krvlju, crnom žuči, žutom žuči i flegmom, odnosno njihovim međusobnim odnosima u tijelu pojedinca. U suvremenijim koncepcijama konstitucionalističko stajalište imamo u Kretschmerovoj tipologiji ličnosti, odnosno u Sheldonovoj konstitucionalnoj psihologiji ličnosti. Međutim, i mnoge druge koncepcije naglašavaju važnost konstitucije odnosno nasljeđa (Freud, Eysenck).

Empiristička koncepcija ili koncepcija utjecaja okoline najizraženija je u biheviorističkim teorijama ličnosti i ponašanja osobito kod Watsona i Skinnera. Temeljna determinanta ponašanja i ličnosti ovdje je *učenje ličnosti odnosno učenje ponašanja*. Okolina stvara te oblikuje i ponašanje i ličnost pojedinca. Zbog toga je proučavanje učenja i *psihologija učenja* središnji i najvažniji dio suvremene psihologije. Osim biheviorističkih koncepcija, i neke druge koncepcije ličnosti pridaju veliko značenje utjecajima okoline. To se osobito odnosi na suvremenu *environmentalnu* (od engleske riječi environ-

ment = okolina) *psihologiju*, odnosno *psihologiju okoline*. Na području psihologije ličnosti takav naglasak i trend doveo je do razvoja *interakcionizma i situacionizma*. Po tim shvaćanjima ličnost je u neprekidnoj interakciji ili odnosu s okolinom i mijenja se u funkciji promjena te okoline.

Konstitucionalističke koncepcije smatrale će ličnost produktom *unutarnjih determinanti i snaga*. Tako će pojedinac biti agresivan zbog toga što ima konstitucionalne predispozicije za takvo ponašanje (recimo jaki id ili određene biološke determinante koje mogu ići čak do genetičke strukture). Jasno je da će mogućnosti utjecaja okoline u takvoj koncepciji biti vrlo malene, a stabilnost ponašanja ili osobina ličnost vrlo velika.

Dimenzija spoznatljivost — nespoznatljivost

U psihologiji ličnosti pitanje *spoznatljivosti pojedinca na znanstvenoj osnovi* također predstavlja jedno od najvažnijih pitanja. Da li se znanstvenim metodama istraživanja može postići znanstvena spoznaja ličnosti ili ličnost izbjegava znanstvenoj spoznaji? To je pitanje, dakako, povezano s drugim pitanjima kao što su, na primjer, pitanja o subjektivnosti ili objektivnosti, slobodi ili determiniranosti. Tako će gledište personologa koji smatraju ličnost potpuno determiniranom i objektivnom pojavom biti da se ona može spoznati znanstvenim postupcima, tj. da je moguća znanstvena spoznaja ličnosti. Personolozi koji ličnost uzimaju kao subjektivni produkt ili pojavu subjektivno determiniranu, odnosno slobodnu ili nedeterminiranu smatrale će da znanstvene metode ne omogućuju spoznaju ličnosti.

Pavlov, Watson, Skinner i drugi refleksolozi i bihevioristi smatraju da je ličnost, kao i sve ljudsko, potpuno moguće znanstveno proučavati i spoznavati znanstvenim postupcima i metodama, pa je, prema tome, moguća i znanstvena spoznaja ličnosti. To mišljenje imaju i mnogi drugi psiholozi izvan tog kruga. Tako Cattell i Eysenck smatraju da je moguća *znanstvena spoznaja na bazi matematičkih i drugih metoda analiziranja ponašanja*. Prema tome, znanstvene metode eksperimenta, mjerenja, sustavnog opažanja, kliničke opservacije i matematičke analize omogućuju spoznaju ličnosti. Ljudi su prema takvim shvaćanjima znanstveno spoznatljivi bez ostatka, i znanost ih može objasniti u potpunosti.

Nasuprot tome, Rogers i drugi fenomenološki i egzistencijalni psiholozi, smatraju da svaki pojedinac živi u vlastitom subjektivnom svijetu koji se neprekidno i nepredvidivo mijenja i u kojem on sam zauzima središnje mjesto. *To je privatni svijet koji svoj smisao i svoje značenje ima u samom sebi*. Ta privatna značenja i smisao nisu dostupni znanstvenom proučavanju. Pojedincu se stoga može samo *razumjeti ili ga treba nastojati razumjeti*. Takav pristup znači onda unošenje tradicionalnih *neznanstvenih postupaka* u proučavanje ličnosti i zahtijeva takve postupke (to su, na primjer, samoopažanje ili introspekcija, intuicija, kontemplacija, spekulacija, imaginacija, empatija i drugi). Naravno da »podaci« dobiveni ovim neznanstvenim metodama ne mogu biti prihvaćeni u znanosti i da moraju proći *naknadnu verifikaciju znanstvenim postupcima*, tj. moraju biti ispitani i dokazani eksperimentom, mjerenjem ili sustavnim objektivnim opažanjem ili registriranjem. Subjektivni pristup proučavanju ličnosti može stoga pružiti jedino *hipoteze*, a ne definitivne spoznaje. Bez znanstvene verifikacije i znanstvenih metoda nemoguće je razlikovati objektivne i realne činjenice od pojmovnih konstrukata, »mozgovne metafizike« ili »mozgovne mitologije«, odnosno od praznih riječi.

Ovdje moramo reći da, po našem mišljenju, u suvremenoj psihologiji postoji određena konvergencija rezultata subjektivnog i objektivnog pristupa u proučavanju ličnosti. Naime, i čisto subjektivni i čisto objektivni pristup doveli su do sličnih rezultata. Većina, a u nekim slučajevima (kao kod Skinnera) i sve »psihološke determinante« ponašanja za koje se prije vjerovalo da postoje ili da su trajne i nepromjenjive konstante ličnosti i u procesu eksperimentiranja i u procesu subjektivističkih analiza jednostavno »nestaju« ili »evaporiraju«, odnosno pokazuju se nestvarnim, tako da se ličnost u procesu znanstvenog proučavanja postepeno »prazni«. Umjesto »psiholoških«, dakle subjektivnih »determinanti«, nama svakim danom postaju sve poznatije i jasnije *objektivne determinante* ponašanja i ličnosti, kao i *objektivne determinante tih »psihičkih determinanti«*. Jasno se pokazuje da su ove druge samo *epifenomeni* i da nemaju nikakve *samostalne egzistencije*; pokazuje se da se zbog toga one ne mogu smatrati *konačnim determinantama ili pokretačima* ljudskog ponašanja, odnosno znanstvenim temeljom ličnosti iako za laika i nestručnjaka imaju najveće značenje. To je po mom mišljenju još jedan slučaj koji pokazuje koliko se znanstvena spoznaja i znanstvena istina razlikuje i koliko je suprotna subjektivnom i svakodnevnom iskustvu odnosno naivnom realizmu koji za gotovo sve ljude predstavlja njihovu konačnu »spoznaju« sebe i svijeta.

Dimenzija reaktivnost — proaktivnost

Ova dimenzija, na kojoj se također mogu razlikovati koncepcije o ličnosti, odnosi se na pitanje *gdje je uzrok ljudskog ponašanja* — da li u samom pojedincu ili izvan njega? Gdje su pravi realni uzroci ponašanja i ličnosti, *da li je ličnost kontrolirana unutarnjim činiocima i podražajima ili je kontrolirana vanjskim činiocima i podražajima*? Ako postoje unutarnji činioci cjelokupnog ponašanja onda ljudi predstavljaju *aktivna bića* pobuđena unutarnjim procesima i usmjeravana takvim procesima. Takvi procesi mogu biti materijalni, fiziološki, biološki, biokemijski, ali mogu biti zamišljeni i kao psihološki. Ovakve koncepcije nazivamo *proaktivnim*. Nasuprot njima stoje *reaktivne koncepcije ličnosti*. Po njima čovjek je *reaktivno stvorenje*, on samo reagira na podražaje i tu su onda najvažniji izvanjski podražaji i situacije ili izvanjske determinante ličnosti i ponašanja. Tipičan primjer reaktivnih koncepcija ličnosti imamo kod Pavlova, Watsona, Skinnera i drugih biheviorista i refleksologa. Proaktivne koncepcije ličnosti vrlo su različite. Tako Freud smatra da su *nagoni pokretači* ljudskog ponašanja, kao i snage koje djeluju iz *nesvjesnog dijela ličnosti*, dok Allport, na primjer, smatra da su *svjesni ciljevi, stavovi i interesi* oni koji usmjeruju ponašanje. Maslow smatra da je začetak svih ljudskih postupaka, kao i cjelokupnog ponašanja pojedinca unutarnji. Tako on kaže: »Čovjek ima svoju budućnost u samom sebi i ona je dinamički aktivna i u sadašnjem času« (Maslow, 1961, str. 59). Tako koncipirana ličnost trebala bi na taj način biti *oslobođena utjecaja neposredne okoline i okolina je u stvari za nju manje važna*. Nasuprot tome reaktivistička pozicija smatra ličnost, odnosno cjelokupno ponašanje pojedinca produktom reagiranja na izvanjski svijet. *Ljudi ne iniciraju svoje ponašanje u samima sebi*. To je samo privid; oni jednostavno reagiraju na izvanjske promjene, događaje, zbivanja odnosno na svoju okolinu. Primjer za to je činjenica da ni jedan čovjek ne zna što će reći ili raditi u sljedećem času ili u toku jednog jedinog dana. To je zbog toga jer je on izložen neprekidnom »bombardiranju« podražaja i pro-

mjena izvana koje ne može kontrolirati a na koje je reaktivan. Pravi uzroci ponašanja su, dakle, izvan čovjeka. Tako Kimble kaže: »Za sve praktičke svrhe moguće je konstruirati takvu znanstvenu psihologiju u kojoj će organizam biti smatran praznim. Što se mene tiče, ja mogu zamisliti takvu psihologiju koja se zasniva jedino i u potpunosti na podražajima i odgovorima, psihologiju u kojoj je egzistencija organizma potpuno nevažna činjenica« (Kimble, 1953, str. 158). Ova je koncepcija potpuno identična Watsonovoj, Skinnerovoj i Pavlovljevoj.

Osim ovih dimenzija koje se koriste za distinkciju ili razlikovanje i za deskripciju ili opisivanje pojedinih teorija ličnosti postoje, naravno, i druge. Međutim, kao što smo već rekli, među nekim dimenzijama postoji prekrivanje, što znači da one nisu međusobno nezavisne i samostalne, odnosno da su u međusobnoj korelaciji. Zbog toga je i sam termin dimenzija relativan, pa se može zamijeniti terminom *kontinuum ili ljestvica*. Zanimljivo je da su pojedine teorije ličnosti bile kategorizirane na većem broju takvih kontinuumu ili bipolarnih ljestvica i da su onda izračunati koeficijenti rang korelacija između pojedinih kontinuumu. *Matrica korelacija* koje su tako dobivene podvrgnute su *faktorskoj analizi i klaster-analizi* da bi se utvrdile prave dimenzije (ortogonalne) koje obuhvaćaju čitav *semantički prostor bipolarnih ljestvica ili kontinuumu*. Rezultati faktorskih i klaster-analiza su pokazali da verbalni termini, kao i uvijek, ne predstavljaju nezavisne oznake i nezavisne dimenzije, već da je *dimenzionalnost psiholingvističkog prostora* mnogo manja. Tako je Cartwright (1957) utvrdio postojanje svega četiri faktora ili dimenzije. Prvi faktor predstavlja svrhovitost odnosno determinante grupne pripadnosti, drugi faktor biologiju odnosno biološke determinante, treći faktor pojam o sebi, svrhe i organizmičku determiniranost, četvrti faktor nasljeđe i strukturu. Taft je (1960) klaster analizom utvrdio pet klastera: klaster funkcionalističkih teorija socijalnog polja, klaster teorija koje naglašavaju važnost nesvjesnih kompleksa u razvoju i strukturi ličnosti, klaster urođene organizmičke samo-aktualizacije, klaster interakcije sa socijalnom okolinom i klaster konstitucionalne strukture ličnosti. Schuch (1966) je u svojoj analizi utvrdio četiri klastera: klaster naglašavanja socijalnog, klaster naglašavanja sebe i dva klastera kojima nije mogao dati naziv. Evans i Smith su (1972) učinili faktorsku analizu i atributa i teoretičara. Prvi faktor teoretičara odgovara faktoru naglašavanja sebe, kao i u analizi Schucha, drugi je faktor psihoanalitičkog pristupa, treći faktor jest faktor biološkog pristupa, a četvrti je faktor naglašavanja učenja ličnosti. Posebno su interesantni rezultati koje je dala faktorska analiza koju je izvršio Coan (1968). On je tražio od psihologa da mu rangiraju 54 psihologa teoretičara u odnosu prema različitim *vrstama sadržaja* kao što su, na primjer, nesvjesni procesi, pojam o sebi, učenje, zatim u odnosu prema određenim *metodološkim pristupima* (da li naglašavaju ili odbacuju introspekciju ili kontrolirane eksperimente) i konačno da li prihvaćaju ili odbacuju različite *vrste konceptualizacija* kao što su operacione definicije pojmova, korištenje hipotetičkih konstrukata. Utvrđene su korelacije između rangova i dobivena matrica je faktorizirana. Utvrđeno je ovih šest faktora:

1. faktor *subjektivizam-objektivizam*. Subjektivistički pol ovog faktora znači naglašavanje svijesti, svjesnih procesa, introspektivnih izvještaja i podataka i važnost pojma o sebi. Objektivistički pol znači naglašavanje opaženog ponašanja, operacione definicije, učenje i neposredne izvanjske determinante.

2. faktor *holizam-elementarizam*. Holizam znači naglašavanje ili pridavanje važnosti ukupne organizacije i posebnosti odnosno jedinstvenosti pojedinca, dok elementarizam znači naglašavanje elemenata ponašanja i općih principa bez individualnosti.

3. faktor *transpersonalno-personalno*. Transpersonalni pol ove dimenzije predstavlja i obuhvaća apstraktna načela kako u strukturi ličnosti, tako i u procesima, dok personalni pol ovog faktora naglašava ponašanje pojedinca i njegove doživljaje.

4. faktor *kvantitativno-kvalitativno*. Prvi pol ovog faktora označava naglasak na statističkoj analizi, kvantitativnim formulacijama i operacionim definicijama. Drugi pol obuhvaća introspektivne izvještaje i nesvjesne procese.

5. faktor *dinamičnost-statičnost*. Jedan pol označava važnost koju za ličnost imaju procesi koji se zbivaju u njoj u sadašnje vrijeme, kao i promjene koje se sada s njom događaju, dok drugi pol označava naglašavanje statičnih obilježja ponašanja u deskripciji ličnosti.

6. faktor *unutarnost-izvanjskost*. Taj faktor označava polarnost između bioloških konstitucionalnih determinanti ličnosti nasuprot procesima učenja i socijalnim utjecajima koji predstavljaju izvanjske determinante ličnosti.

Navedeni faktori nisu, međutim, bili bez korelacije, tako da je Coan izvršio i faktorsku analizu matrice njihovih korelacija i utvrdio da oni definiraju jedan faktor višeg reda, koji je također bipolarnan. Na jednom polu tog faktora stoje atributi *subjektivistički, holistički, kvalitativan i personalan*, a na drugom polu atributi *objektivistički, elementaristički, kvantitativan i transpersonalan*. Ti pridjevi označuju pristupe ličnosti. U odnosu prema teoriji ličnosti s jedne strane ili na jednom polu ovog faktora teorije Freuda, Rogersa i Maslowa, a na drugom Hulla i Skinnera. Interesantno je da je Coan utvrdio da se važnost pojedinih polova pet faktora prvog reda ciklički izmjenjivala u povijesti suvremene psihologije. Iznimku od toga čini samo prvi faktor *subjektivizam — objektivizam* koji pokazuje stalan i neprekidan pad važnosti pola subjektivizma i porast pola objektivizma, tj. smanjenje fenomenološkog i porast objektivnog i bihevioralnog pristupa u proučavanju ličnosti i u psihologiji uopće.

Literatura

- Allport, G. W.: Personality: a psychological interpretation, New York, Holt, 1937.
- Allport, G. W.: Patterns and growth in personality, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1961.
- Boring, E. G.: A history of experimental psychology, New York, Appleton-Century-Crofts, 1950.
- Berger, J.: Psihodijagnostika, Beograd, Nolit, 1979.
- Carlson, R.: Measurement of personality traits: theory and techniques. U: P. H. Mussen and M. R. Rosenzweig (Eds.): Annual Review of Psychology, Vol. 26, Stanford, Calif., Annual Reviews, 1975.
- Carlson, R.: Where is the person in personality research?, Psychological Bulletin, 1971, 75, 203—219.
- Cartwright, D. S.: Factor analyzing theories of personality, Counseling Center Discussion Papers, Chicago, University of Chicago, Vol. III, No. 24, 1957.

- Coan, R. W.: Dimensions of psychological theory, *American Psychologist*, 1968, 23, 715—722.
- Dahlstrom, W. G.: Personality. U: P. H. Mussen and M. R. Rosenzweig (Eds.): *Annual Review of Psychology*, Vol. 21, Stanford, Calif., Annual Reviews, 1970.
- Edwards, A. L. and Abbott, R. D.: Measurement of personality traits: theory and technique. U: P. H. Mussen and R. M. Rosenzweig (Eds.): *Annual Review of Psychology*, Vol. 24, Stanford Calif., Annual Review, 1973.
- Evans, J. D. and Smith, H. W.: A factor-analytic synthesis of personality theories: basic dimensions reconsidered, *Journal of Psychology*, 1972, 82, 145—149.
- Frick, W.: *Humanistic Psychology: interviews with Maslow, Murphy and Rogers*, Columbus, Ohio, Merrill, 1971.
- Fulgosi, A.: Znanstveni status eksperimenata u suvremenoj psihologiji: I Nesustavno eksperimentiranje, *Revija za psihologiju*, 1974, 4, 44—50.
- Fulgosi, A.: Znanstveni status eksperimenata u suvremenoj psihologiji: II eksperiment u racionalističkoj tradiciji, 1975, 5, 73—80.
- Geen, G.: *Personality: the skein of behavior*, St. Louis, Mo., Mosby, 1976.
- Hall, C. S. and Lindzey, G.: *Theories of personality*, New York, Wiley, 1978.
- Hjelle, L. A. and Ziegler, D. J.: *Personality*, New York, McGraw-Hill, 1976.
- Holzman, P. S.: Personality. U: M. R. Rosenzweig and L. W. Porter (Eds.): *Annual Review of Psychology*, Vol. 25, Stanford, Calif., Annual Reviews, 1974.
- Kimble, G.: Psychology as a science, *Scientific Monthly*, 1953, 77, 156—160.
- Lamovec, T., Musek, J. i drugi: *Teorije osobnosti*, Ljubljana, Cankarjeva založba, 1975.
- Maddi, R.: *Personality theories: a comparative analysis*, Homewood, Ill., Dorsey Press, 1976.
- Maslow, A.: *Existential psychology*. U: R. May (Ed.): *Existential psychology*, New York, Random House, 1961.
- Mischel, W.: *Introduction to personality*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1976.
- Musek, J.: *Psihologija osobnosti*, Ljubljana, Dopisna delavska univerza, 1977.
- Popović, B.: *Psihologija ličnosti*, Beograd, Društvo psihologa Srbije, 1977.
- Rogers, C.: *Toward a science of the person*. U: T. Wann (Ed.): *Behaviorism and phenomenology*, Chicago, University of Chicago Press, 1964.
- Rot, N.: *Psihologija ličnosti*, Beograd, Zavod za udžbenike, 1976.
- Sanford, N.: *Personality: its place in psychology*. U: S. Koch (Ed.) *Psychology: a study of a science*, Vol. 5, New York McGraw-Hill, 1963.
- Sarnoff, I.: *Personality dynamics and development*, New York, Wiley, 1962.
- Sarason, I. G.: *Personality: an objective approach*, New York, Wiley, 1966.
- Schuh, A. J.: A synthesis of personality theories by cluster analysis, *Journal of Psychology*, 1966, 64, 69—71.
- Shlien, J.: *Phenomenology and personality*. U: J. Wepman and R. Heine (Eds.): *Concepts of personality*, Chicago, Aldine, 1963.
- Skinner, B. F.: *Beyond freedom and dignity*, New York, Knopf, 1971.
- Taft, R.: A statistical analysis of personality theories, *Acta Psychologica*, 1960, 17, 80—88.

S. Freud:

Psihodinamička teorija ličnosti

U vrijeme kad je nastala, Freudova koncepcija čovjeka i ličnosti značila je jedno sasvim novo shvaćanje koje je, osim toga, u mnogim svojim aspektima bilo i suprotno svim dotadašnjim shvaćanjima čovjeka koja su se uvrijedila kroz stoljeća i koja su predstavljala službena mišljenja i tumačenja. Zbog toga je Freudovo shvaćanje i tumačenje naišlo na velik i žestok otpor zastupnika takvih tradicionalnih tumačenja i shvaćanja.

Dok su tradicionalna shvaćanja i tumačenja čovjeka smatrala da je čovjek *svjesno* biće sa *slobodnom voljom*, mogućnošću *slobodnog odlučivanja* i odgovorno za svoje postupke, pa prema tome *autonomno biće*, neovisno o svemu ostalom, Freud je iznio koncepciju po kojoj je čovjek *nesvjesno biće*, bez mogućnosti *slobodnog odlučivanja*, potpuno *determinirano* koje ne samo da ne može donositi racionalne ili svjesne odluke, nego ne može vladati ni samim sobom. Osim toga, za Freuda čovjek nije nikakvo nezavisno biće koje bi se po bilo čemu odvajalo i razlikovalo od ostale realnosti i prirode. Čovjek je za Freuda dio te realnosti i zbog toga za njega ne mogu vrijediti nikakvi izuzeci u obliku autonomije, slobodne volje i slično. Zakonitosti realnosti potpuno determiniraju i čovjeka.

Takva je koncepcija značila velik udarac svima onima koji su čovjeka i njegovu prirodu odvajkada tumačili kako su htjeli, koji su i čovjeka i njegovu prirodu smatrali svojim, rekao bih, lovnim područjem.

Izuzimajući čovjeka iz prirodnog reda i prirodne uzročnosti, ta su tradicionalna tumačenja i shvaćanja smatrala, dakako, da se čovjek ne može proučavati *znanstvenim metodama* prirodnih znanosti, već samo introspekcijom, kontemplacijom, intuicijom, spekulacijom, imaginacijom i sličnim *neznanstvenim postupcima*.

Freud je, međutim, smatrao da čovjeka, kao prirodno biće, treba proučavati znanstvenim metodama i da se takvim metodama može čovjek jedino i proučiti odnosno shvatiti.

Prema tome, Freudova koncepcija čovjeka značila je uništavanje svih tradicionalnih vrijednosti, bila je revolucionarna i zbog toga neprihvatljiva za sve one koji su čovjeka izdvajali iz prirodnog reda stvari i iz prirodne uzročnosti i determiniranosti.

Zbog toga, dakle, što je stvorio jednu novu koncepciju čovjeka, što je čovjeka vratio u prirodni red i determiniranost, a time u velikoj mjeri srušio neznanstvene i mračne koncepcije o čovjeku, Freuda danas mnogi smatraju intelektualnim gigantom u povijesti razvoja moderne misli.

Sam je Freud rekao da je čovjek pretrpio tri povrede svog narcisizma i vlastite slike o sebi. Prva se zbilja onda kad je Kopernik pokazao da Zemlja nije centar svemira, kako su to smatrali ljudi i njihovi istaknuti umovi na različitim područjima. Druga povreda ljudskog narcisizma dogodila se onda kad je Darwin pokazao da je čovjek biće koje je nastalo evolucijom od životinje. Treća je povreda tog narcisizma Freudovo otkriće nesvjesnog i njegove dominacije nad svjesnim dijelom čovjeka, kao i njegovo otkriće snaga i utjecaja koje su izvan čovjekovih mogućnosti i njegove kontrole, a koje utječu na njegovo ponašanje.

S tim u vezi smatram da moram spomenuti neke činjenice iz razvoja znanstvene psihologije u to doba.

U doba kad je nastajala Freudova koncepcija čovjeka i njegova psihologija ličnosti, umirala je prva vrsta znanstvene psihologije — Wundtova strukturalistička psihologija, a rađale su se nove koncepcije i škole znanstvene psihologije: gestaltistička psihologija, Pavlovljeva objektivna psihologija i biheviorizam.

Stara strukturalistička psihologija doživjela je svoj raspad i svoju smrt (u eksperimentalnim grčevima) zbog nekoliko razloga. Wundt je, da bi psihologiju postavio kao znanost, a ne kao filozofsku disciplinu, zamislio i stvorio za nju i posebnu vrstu eksperimenta — introspekcijski eksperiment. On joj je definirao i područje istraživanja — to su psihički procesi, psihička stanja i psihički život čovjeka, odnosno svijest. Ciljevi su takve psihologije da, na bazi *introspektivnog eksperimenta*, utvrdi *elementarne dijelove psihičkog ili psihičke elemente i zakone* (u skladu s Wundtovom idealističkom koncepcijom o paralelizmu nematerijalne duše i materijalnog tijela) po kojima se ti elementi kombiniraju u složene psihičke doživljaje, procese i stanja. Na taj način psihologija je trebala, po Wundtovoj zamisli, postati nekom vrstom »mentalne kemije«. Kad utvrdi elemente psihičkog života i zakone spajanja i kombiniranja tih elemenata (a to su trebali biti osjeti), psihologija je postigla svoj cilj — ona svako psihičko stanje i proces može svesti i izvesti iz elemenata, psihičkih elemenata. Takva mogućnost znači postizanje razumijevanja i mogućnost predviđanja psihičkog života, isto ono što je kemija postigla na području materijalnog svijeta.

Da bi se to moglo postići, potrebni su osim eksperimentalnih laboratorija i instrumenata, po mišljenju Wundta i po logici stvari, još i ispitanici koji trebaju biti dobro *izvježbani u introspekciji* svojih doživljaja i svjesnih stanja.

Wundt i strukturalistički psiholozi pretpostavljali su, prema tome, da postoje psihički elementi, da se oni mogu utvrditi eksperimentom kombiniranim s introspekcijom i da se psihički život i psihički procesi mogu izjednačiti sa svjesnim stanjima.

Znanstvena rasprava između pripadnika strukturalističke škole koja je vođena na osnovi eksperimentalnih istraživanja i eksperimentalnih rezultata kroz niz godina pokazala je neodrživost takve psihologije. Naime, Titchener, Wundt, i drugi strukturalisti, jedni u Americi, a drugi u Evropi, ispitivali su, na primjer, u »strogo kontroliranim uvjetima«, eksperimentalnom metodom, kod ispitanika koji su bili izvanredno izvježbani u *samoopažanju* ili introspekciji, da li jedan krug zelenoplavog svjetla projiciran na bijelu podlogu predstavlja još jedan od mogućih psihičkih elemenata (dakle konačnih, nevidljivih, doživljaja) ili taj doživljaj predstavlja kombinaciju dvaju elementarnih psihičkih doživljaja, tj. doživljaja zelenog i doživljaja plavog, pa, prema tome, ne pred-

stavlja poseban element psihičkog. Ispitanici, »eksperti u introspekciji«, u jednom su laboratoriju, na osnovi introspekcije izjavljivali da je taj doživljaj poseban element i da se ne može svesti na još elementarnije doživljaje zelenog i plavog, pa nije nastao kao njihova kombinacija, a isto takvi »eksperti u introspekciji« u drugom laboratoriju izjavljivali su da to nije poseban doživljaj i da on predstavlja kombinaciju dvaju elementarnih doživljaja, tj. doživljaja zelenog i doživljaja plavog.

Ta je znanstvena debata značila kraj strukturalističke psihologije, jer je ona jasno *pokazala da se jedna znanstvena metoda kakva je eksperiment ne može kombinirati s jednom neznanstvenom metodom kakva je introspekcija* i da Wundtova metoda introspektivnog eksperimenta znači neuspjeh pokušaj. Međutim, po općem mišljenju a naročito mišljenju gestaltista, rezultati Titchenera, Wundta i drugih pokazuju još nešto, a to je da je sama introspekcija promašena, tj. da *vlastiti doživljaji nisu dostupni introspekcijskoj analizi bila ona eksperimentalna ili neeksperimentalna*. Ako se ispitanici koji su »savršeno izvježbani« u introspekciji ne mogu složiti o tome kakav je doživljaj zelenoplavog svjetla, onda to pokazuje da se oni neće složiti ni oko čega drugog i da psihički procesi (kako je to, uostalom, pokazala kasnije i Würtzburška škola u vezi s mišljenjem) *izmiču introspekciji*. Introspekcija, prema tome, ne predstavlja više od impresije, iluzije, izmišljanja odnosno samoobmane.

Ako jednostavni osjeti nisu dostupni introspekciji, ako ni mišljenje nije dostupno introspekciji i ako su i svi ostali rezultati strukturalističke psihologije (na području emocija, na primjer) vrlo skromni ili ništavni, onda je, prema mom mišljenju, jasno da je »znanstvena« psihologija (koja se doduše služila neznanstvenom introspekcijom) već prije Freuda pokazala postojanje »krize svijesti« i da je položaj svijesti bio već tada poljuljan.

Rad Pavlova koji je upućivao na potpunu *prirodnu determiniranost* takozvanog psihičkog života i mogućnosti da se on razumije i proučava kao niz uvjetovanih refleksa također je bio snažan udarac tradicionalnoj koncepciji čovjeka kao svjesnog bića.

Konačno, Watson i klasični biheviorizam, (dakle, kao i Pavlovljeva psihologija akademske psihologije) učinili su ono isto što je učinio Freud, samo još mnogo temeljitije. Oni su čovjeka koncipirali kao potpuno *determinirani sustav*: sustav čije funkcioniranje i ponašanje ovisi o izvanjskim determinantama i za koji je pitanje introspekcije i svijesti potpuno besmisleno i nevažno.

Strukturalistička psihologija sa svojom potpuno besmislenom i neadekvatnom koncepcijom osjeta kao korelata procesa koji se zbivaju u osjetilima bez dalje elaboracije u višim živčanim strukturama s jedne strane, odnosno osjeta kao elemenata svijesti s druge strane, bila je suviše naivna i djetinjasta da se okoristi tim snažnim znanstvenim sredstvom kakav je eksperiment i da izvuče pouke i zaključke koji bi rezultirali jednom novom koncepcijom čovjeka, lišenom starih idealističko-racionalističkih i duhoznanstvenih zabluda. Zbog toga je trebalo pričekati nastajanje potpuno novih shvaćanja kao što su bila Pavlovljeva, Watsonova, i na području ličnosti Freudova. Uvođenje i korištenje eksperimenta u psihologiju nije bilo dovoljno niti je moglo, ni tada ni danas, spasiti one koji se (svjesno ili nesvjesno) nisu mogli ili znali oduprijeti tradicionalnim shvaćanjima o psihičkom životu kao posebnoj vrsti stvarnosti (pa makar i u formi psihofiziološkog paralelizma), odnosno posebnom području istraživanja (sada pak rezervatom psihologije). Eksperimentirajući s prepariranim ljudima u nereálnim uvjetima, oni su morali završiti u trivijal-

nostima i s konačnim i potpunim promašajem. Umjesto njih nove su putove znanstvenoj psihologiji otvorili oni koji su toj *psihologiji omogućili da znanstvene metode eksperimenta i sustavnog opažanja koristi za objektivne, a ne subjektivne i »duševne«* predmete istraživanja, predmete koji su relevantni, a ne trivijalni i ezoterički. Napokon, svaka znanost može rasti i razvijati se tek onda kada se riješi tog osobnog doživljajnog balasta (što ga u znanstvenom radu nazivamo subjektivnim faktorom), pa to vrijedi i za znanstvenu psihologiju. Međutim, strukturalisti su (a i danas ima još poneki zaostali strukturalist) pod utjecajem stare duhoznastvene psihologije upravo subjektivne doživljaje proglasili predmetom istraživanja i na taj način znanstvenu psihologiju osudili na propast.

Umjesto umrtvljenog, praznog i depersonaliziranog ispitanika zatvorenog u tišinu laboratorija i uronjenog u »strogo kontrolirane uvjete« i pogrešno indoktriniranog da mu njegova introspekcija omogućuje spoznavanje samog sebe i vlastite svijesti (koja je trebala biti isto što i on sam) i angažiranog u ispraznom i beznadnom traženju nečega čega nema, Freud je stvorio *konceptiju živog čovjeka*, uronjenog u *realan svijet i ispunjenog strahovitom dinamikom unutarnjih snaga*, konceptiju koja je bila mnogo bliža realnom životu i realnim ljudima od laboratorijskog čovjeka ili laboratorijskog preparata čovjeka kojeg su istraživali strukturalisti.

Freudovi pacijenti bili su realni ljudi iz svakodnevnog života, a njihovi problemi i njihove ličnosti kao i unutarnja dinamika, poteškoće i stanja proizlazili su iz realnih životnih situacija. Freudovi su ljudi, osim toga, bili ispunjeni sasvim *drugim sadržajima* od onih u Wundtovu laboratoriju (za koje su jedino znali i za koje su se interesirali strukturalisti). Umjesto »svijesti« njih su pokretale nesvjesne snage i porivi, snage i porivi pred kojima su oni bili potpuno nemoćni i jadni. Oni su dolazili po pomoć i tražili je od čovjeka koji je o njihovim poteškoćama i snagama koje su ih pokretale i razdirale znao gotovo isto tako malo kao i oni sami i koji je tek trebao te snage utvrditi, definirati, koncipirati i istražiti da bi im mogao pružiti potrebnu pomoć i da bi mogao prodrijeti u i razumjeti ljudsku ličnost i ljudsku prirodu. Ovdje moram istaći još dvije stvari koje mi se, iz današnje perspektive, čine vrlo interesantnima. Po mom mišljenju, usprkos svim razlikama između Wundtovih i Titchenerovih ispitanika i Freudovih pacijenata, među njima postoji i stanovita sličnost. I jedni i drugi bili su *podjednako bespomoćni* u odnosu prema sebi. Jedni su uzaludno tragali za elementima svoje svijesti kojih su trebali biti, po samoj logici stvari, svjesni i bez eksperimenata (jer su inače ti elementi nesvjesni), a drugi su uzaludno tragali za uzrocima svojih poteškoća i stanja koje su također trebali po konceptiji čovjeka kao svjesnog i autonomnog bića, punog slobodne volje, biti svjesni. I jedni i drugi pokazivali su podjednaku *nemoć i nemogućnost zahvaćanja i vladanja vlastitom ličnošću na osnovi introspekcije svojih svjesnih stanja*.

Ti nesvjesni i bespomoćni ispitanici u jednom slučaju i pacijenti u drugom dolazili su u kontakt s ljudima koji također nisu ništa znali. Nisu znali što treba ispitivati ni kako to treba ispitivati. Ispitanici zajedno s Wundtom i pacijenti, zajedno s Freudom, lutali su u *mraku neznanja i prividne nedeterminiranosti pojava i događaja* koje su trebali objasniti, predviđati i kontrolirati. Jasno je da su u takvoj situaciji mogućnosti za pravu znanstvenu psihologiju bile izvanredno male i slabe. Stoga nije čudno što su svaka ideja i postupak koji su u tom mraku vodili dalje bili dobrodošli i nužni.

Upravo zbog takvog stanja i značenja taj je mrak bio germinalan i u njemu su se začinjali novi pokreti i probijali novi smjerovi koji su znanstvenu psihologiju trebali dovesti do pravih putova koji će joj omogućiti i *objektivnu predmet istraživanja i znanstvenu rigoroznost i provjeru bez koje nema za nju*, kao ni za bilo koju znanost, napretka u postizanju znanstvenih ciljeva.

Freudova *dinamička konceptija* ličnosti bila je jedan od pokušaja da se izađe iz mraka neznanja i nerazumijevanja. Tu su konceptiju zbog svoje različitosti i novosti uskoro prihvatili mnogi koji su smatrali da tradicionalna konceptija čovjeka, svjesnog samog sebe, obdarenog svijješću i savješću, treba biti napuštena, i da svijest kao pokretačka snaga autonomnog čovjeka treba biti zamijenjena motivima, nagonima, instinktima, porivima, emocijama i konfliktima.

Istraživanje ljudske prirode i svakog pojedinca ne može, kako je to postalo u psihoanalizi evidentno, biti povjereno samom pojedincu, koji je nesvjesno biće, već treba biti povjereno drugome. Put takvog istraživanja je *analiza*, a karakter takvog istraživanja je *idiografički, odnosno klinički*, tj. orijentiran na svakog pojedinca posebno. *Svaki je pojedinac poseban slučaj* organizacije i međusobnog djelovanja snaga koje ga pokreću i tvore. Te su snage, doduše, *univerzalne i zajedničke* svim ljudima, ali je njihov izraz i organizacija kod svakog pojedinca drukčija. Studiranje univerzalnih pokretačkih snaga može se provesti jedino kroz studiranje pojedinaca, a studiranje posebne i osobite organizacije tih snaga koje čine čovjeka također je nužno vezano za pojedinca. Zato psihologija mora imati kao svoju *osnovnu metodu kliničku metodu* ili, kako bismo danas rekli, *idiografički pristup*. Razumijevanje pojedinca cilj je svakog psihološkog istraživanja a to je moguće postići jedino *analizom, i to dubinskom analizom svakog pojedinca*. U takvoj analizi otkrivaju se *pokretačke snage* pojedinca i prave *determinante njegova manifestnog ponašanja*. Bez toga je takvo ponašanje i svaki pojedinac za nas nerazumljiv, kao što je nerazumljiv i sam sebi. Prema tome, po Freudu, psihoanaliza predstavlja put i ključ za postizanje razumijevanja pojedinca i za utvrđivanje općih snaga koje determiniraju ponašanje svih ljudi. *Eksplikacija pojedinca znači utvrđivanje specifične organizacije tih univerzalnih snaga u njegovu slučaju i specifičnu determiniranost ponašanja pojedinca tim snagama*. Prema Freudu, svako je ponašanje determinirano. Tu determiniranost, koja je često vrlo složena, potrebno je otkriti i utvrditi. Tako Keniston kaže (1965): »Tek kad smo počeli shvaćati suptilnu isprepletenost tema, višestruke determiniranost svakog pojedinačnog akta, vjerovanja ili fantazije i višestruke funkcije kojima služi svaki san, želja, postupak i filozofija, počeli smo razumijevati ponešto od individue« (str. 49).

Analiza i prodiranje u pojedinca sve više otkriva složenost njegove ličnosti i složenost snaga koje reguliraju njegovo ponašanje i njegova »svjesna stanja«. »Što smo u našem proučavanju mentalnih procesa dublje prodirali, postajali smo svjesniji bogatstva i kompleksnosti njihova sadržaja. Mnoge jednostavne formule koje su nam na početku izgledale da odgovaraju, pokazale su se kasnije kao neadekvatne. Mi ih neprekidno mijenjamo i poboljšavamo« (Freud, 1933, str. 121).

Na taj je način nastala Freudova *psihodinamička teorija ličnosti*, koja nas ovdje od svih njegovih ostvarenja i tumačenja najviše zanima. Ta je teorija po svojim osnovnim obilježjima *idiografička*, orijentirana na *individualne*

razlike, holistička ili orijentirana na *cjelokupnu ličnost* i na cjelokupno ponašanje koje je *hijerarhijski organizirano*. To je teorija koja je sveobuhvatna i koja na istoj osnovi tumači i tako jednostavne fenomene kao što su »slučajne« pogreške i »slučajni« propusti i tako kompleksne fenomene kao što je kultura i umjetnost, a to praktički znači cjelokupno ljudsko ponašanje. To je teorija koja pokušava objašnjavati i pojedinca i cijelu ljudsku zajednicu, dakle univerzalna teorija, i zbog toga za znanost od najveće važnosti pod uvjetom da može biti *verificirana* i *potvrđena znanstvenim metodama i postupcima*. Ovdje moramo istaći (ono što vrijedi za sve teorije o ličnosti u ovoj knjizi, pa i općenito, i što ćemo više puta u ovoj knjizi morati isticati) da treba razlikovati znanstvene od neznanstvenih teorija. Teorije same po sebi nisu dio znanosti. One to postaju tek onda kad su i ako su verificirane znanstvenim postupcima. Zbog toga treba, po mom mišljenju, razlikovati *znanstvene teorije* od *neznanstvenih*. (Fulgosi, 1974, 1975). Znanstvene su teorije one koje omogućuju *objektivnu verifikaciju* znanstvenim metodama, tj. metodama *eksperimenta* i metodama *objektivne registracije* i koje su takvim metodama verificirane i potvrđene. Neznanstvene su one teorije koje takvu verifikaciju ne omogućuju. Zbog toga ni jedna teorija, ma koliko ona po svojim drugim obilježjima (kao što su univerzalnost, zakonitost, jednostavnost, plauzibilnost i jednobazičnost svih fenomena) bila privlačna za znanost, ne može biti znanstvena teorija dok nema takvu objektivnu verifikaciju ili ako takvu verifikaciju ne omogućuje. Freudova teorija ličnosti nije, dakle, prema mom mišljenju, nikakav izuzetak. Verificiranost, a ne ostala primamljiva obilježja te ili bilo koje druge teorije, osnova su njezine znanstvenosti i znanstvene vrijednosti. Dakako da znanstvena provjera neke teorije može sama po sebi biti potpuno promašena i da je moguće da je neka teorija adekvatna, a da su metode dokazivanja i verificiranja neadekvatne. Međutim, i adekvatne metode za dokazivanje te teorije (koje eventualno tek treba pronaći) moraju biti znanstvene, a to znači objektivno registriranje ili eksperiment. Istina je također da se primitivnim eksperimentom ili eksperimentiranjem odnosno opažanjem ili registracijom može upotrijebiti svaka teorija ili koncepcija, ali je istina i to da se bez eksperimenta i objektivnog opažanja ni jedna koncepcija ili teorija ne mogu prihvatiti u znanosti. Zbog toga su mnoge hipoteze i teorije u znanosti morale čekati ili će morati čekati dok se pronađu odgovarajući eksperimentalni postupci ili instrumenti i načini objektivnog registriranja i opažanja da bi bile podvrgnute verifikaciji. To je slučaj u svim znanostima, pa i u psihologiji. Zato svaka znanost napreduje onoliko koliko joj napreduju metode znanstvenog rada, a ne onoliko koliko napreduju teorije, ali je isto tako i istina da napredak znanosti mogu spriječiti u znatno većoj mjeri oni koji su se *vezali za neadekvatne metode eksperimentiranja ili neadekvatne instrumente objektivnog registriranja* odnosno znanstvenog rada negoli teoretičari koji stvaraju i koncipiraju nove teorije i hipoteze. Znanost treba nove teorije i hipoteze kao što treba nove instrumente za registriranje i nove (i bolje) eksperimentalne postupke. *Inkompatibilnost neke teorije i mogućnosti njezine verifikacije može proizlaziti iz metodološke zaostalosti određene znanosti ili znanstvenog područja kao i iz neznanstvenosti teorije*. Odluku o neznanstvenosti neke teorije ne možemo stoga zasnivati na neprovjerenosti, već na nemogućnosti provjeravanja znanstvenim postupcima. Tek kad neka teorija ne traži ili ne treba provjeru znanstvenim metodama ili kad zahtijeva napuštanje znanstvenih metoda provjeravanja, onda možemo sasvim sigurno i opravdano reći da je ta teorija neznanstvena.

Odricanje potrebe znanstvene verifikacije siguran je dokaz neznanstvenosti teorije, ali nemogućnost znanstvene verifikacije to još nije. Teorije koje traže znanstvenu verifikaciju, ali je još nemaju, ne pripadaju još znanosti, ali mogu, potencijalno, postati dio znanosti. One koje znanstvenu verifikaciju ne traže ili ne priznaju ne mogu postati dio znanosti i ne pripadaju znanosti kao ni one teorije koje je znanstvena provjera oborila. Što je neka teorija složenija i univerzalnija, to će biti potreban veći metodološki napor i veći metodološki napredak da bi se mogla znanstveno ispitati. Takav je slučaj upravo s Freudovom teorijom, koja je i vrlo *kompleksna* i *univerzalna*.

Zbog toga je prvo pitanje koje treba postaviti u vezi s Freudovom teorijom da li ona traži ili zahtijeva znanstvenu i empirijsku verifikaciju ili ne. Ako ne, onda ta teorija nikada ne može postati dio znanosti. Ona može, u najboljem slučaju, biti jedan pogled na svijet ili svjetonazor ili može biti filozofija čovjeka, odnosno društva uopće.

Ako odgovor potražimo kod samog Freuda, onda postaje jasno da je on smatrao svoju teoriju znanstvenom teorijom i da se borio, odnosno nastojao da tu teoriju *zasnuje na znanosti, a ne na filozofiji*. On je sam nijekao bilo kakvu vezu između psihoanalize i filozofije. On je sam cijenio Nietzschea i smatrao da on ima najprodornije znanje o sebi, znanje kakvo nema ni jedan drugi čovjek koji je ikada živio, ali je smatrao da se znanstvena rigoroznost ne može nadomjestiti nikakvim filozofiranjem i da je psihoanaliza *grana psihologije* i *dio znanosti*. Filozofija za njega nije suprotna znanosti, ali je ne-moćna pred znanstvenim napretkom.

Prema tome, psihoanaliza, prema Freudu, treba biti znanstvena disciplina i njoj je zbog toga, nužna *znanstvena verifikacija*. Bez toga ona ne može to postati. To isto vrijedi i za Freudovu koncepciju i teoriju ličnosti. I psihoanaliza i teorija ličnosti trebaju znanstvenu verifikaciju. Da li će ih takva verifikacija potvrditi ili ne, ovisi o tome kakve su to teorije, ali i o tome da li je takva verifikacija pokušana, odnosno da li postoje i da li su mogući adekvatni eksperimentalni postupci, kao i adekvatne metode za objektivnu registraciju i opažanje onih predviđanja koja su zasnovana na toj teoriji.

Znanost, a ne religija ili neka druga vrsta naučavanja treba, prema Freudu, utvrđivati istinu o čovjeku. U vezi s tim on kaže: »Gola je činjenica da istina ne može biti tolerantna i ne može priznati kompromis ili ograničenja, da znanstveno istraživanje obuhvaća cijelo polje ljudskih aktivnosti i mora prihvatiti jedan beskompromisni kritički stav prema svakoj drugoj snazi koja nastoji uzurpirati bilo koji dio njezina područja« (Freud, 1933, str. 219).

Jasno je da čovjek koji je bio toliko orijentiran na znanost i uvjeren u njezinu potrebu nije mogao tražiti nikakav izuzetak za sebe ni za svoju koncepciju o čovjeku.

Znanstveni rad za Freuda predstavlja neprekidno i precizno nastojanje da se izgradi određena, znanstveno osnovana, pa prema tome i provjerena koncepcija koju nikakva proizvoljna i neznanstvena mišljenja ili interpretacije neće moći narušiti, niti će takve interpretacije uopće biti moguće. U tom su mu pogledu uzor prirodne znanosti za koje kaže: »I, štoviše, bar u starijim i zrelijim znanostima već postoji solidna osnovica znanja koja se sada može elaborirati i modificirati, ali ne i srušiti« (Freud, 1933, str. 238).

Međutim, moram reći da je Freud u pogledu znanosti imao određeno gledište koje, po mom mišljenju, nije u skladu sa suvremenim razvojem znanosti, o kojem on, dakako, nije mogao imati ni pojma.

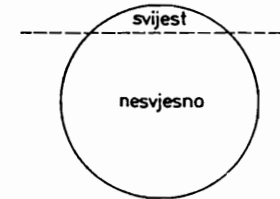
Freud je, naime, smatrao da znanost treba *izgrađivati određenu koncepciju* ili *potvrđivati određenu koncepciju* ili, recimo, teoriju (ili je nijekati). To je zapravo pitanje o ulozi teorije i istraživačkog rada u znanosti. Ja u tom pogledu imam drugačija gledišta koja sam izrazio na drugom mjestu (Fulgosi, 1974, 1975). U svim tim ranijim koncepcijama znanosti, valjda zbog utjecaja filozofskog racionalizma, teorija se pretpostavljala istraživačkom radu i smatrala važnijim od njega. Teorija je, katkada, opet bila smatrana svjetonazorom. Znanost, koja je zapravo istraživanje, trebala je biti u službi takvih teorija ili svjetonazora. To je primitivna koncepcija odnosa teorije i istraživanja u znanosti, pogotovo onda kada se radi o nekim širim teorijama ili svjetonazorima. Ta primitivna koncepcija još se i danas javlja u perifernim znanstvenim sredinama gdje se stvarni istraživački rad, kojeg zbog nespособnosti, neznanja ili tehničkog siromaštva nema, nastoji nadoknaditi teorijom, a činjenice konstruktima. Odnos između teorije i znanstvenih podataka za mene je obrnuto proporcionalan. Zato se uloga teorije i na području psihologije postepeno smanjuje, a teorije sužavaju (Fulgosi, 1974, 1975). I dok se u doba Freuda na tako složenom i malo istraženom području kao što je ličnost i čovjekova priroda moglo očekivati prenaplašavanje teorije, danas je situacija drukčija. Teorija mora biti povezana s istraživačkim postupcima koji često bez nje ne mogu, ali koji jedini mogu unapređivati znanstvenu spoznaju.

Zbog takvog shvaćanja odnosa između teorije i istraživanja i pridavanja veće uloge teoriji, kao i zbog još nekih posebnosti u Freudovoj koncepciji znanosti, kao što je oslanjanje isključivo na kliničke metode, mogao bih reći da se Freudova koncepcija znanosti na području proučavanja čovjeka i ličnosti bitno razlikovala od današnje znanstvene psihologije i od ondašnjih prirodnih znanosti. Zbog toga je nejasno kakvu je znanost Freud zapravo razumijevao pod tim imenom. Ako se radi o istraživanjima na području ličnosti i ljudskog ponašanja, to nije bila znanost niti znanstveni rad koji bismo danas smatrali adekvatnim i pravim. Zbog svega toga nije čudno što sam Freud, usprkos tome što je tražio znanstvenu verifikaciju i znanstvenu osnovicu za svoje teorije, tu verifikaciju i osnovicu nije sam dao ni našao. Njegova koncepcija i znanosti i znanstvene verifikacije neke teorije bitno se razlikovala od današnje psihologije i od ondašnjih prirodnih znanosti. Stoga njegovo oslanjanje na prirodne znanosti nije moglo osigurati i znanstveni status njegove teorije u općim znanstvenim okvirima. Međutim, čak i takva koncepcija i čovjeka i znanosti značila je napredak i bila je revolucionarno nova u ondašnjim okvirima.

Nesvjesno

Za Freuda čovjek ne predstavlja svjesno već *nesvjesno biće*. On je na neki način stranac samom sebi, ne poznaje samog sebe i ne može samog sebe nikada ni upoznati ako mu drugi u tome ne pomogne. Čovjek je, na primjer, nesvjestan svojih motiva i pravih razloga svojih akcija i svoje aktivnosti. Spoznavanje samog sebe i vlastitog nesvjesnog koje je moguće uz pomoć drugog prema Freudu je jedan od najvažnijih zadataka svakog čovjeka. Međutim, to je vrlo teško i za većinu ljudi to je nemoguće, jer nikada nemaju takve pomoći drugoga. Razlog nemogućnosti spoznavanja sebe jest i u tome što je područje nesvjesnog u ličnosti svakog pojedinca po svom opsegu i značenju golemo u usporedbi sa svijesću. Freud je u tom pogledu uspoređio ličnost s ledenom

santom koja pliva na vodi (slika 1). Područje svijesti odgovara onom dijelu te ledene sante koji viri iznad površine i koji je samo desetina ili jedanaestina te ledene sante. Sve ono što je ispod površine, a to je mnogo veći dio, odgovara nesvjesnom dijelu ličnosti čovjeka. Svijest je, dakle, samo malen dio i zabluda je svih ljudi kad sebe identificiraju s tim svjesnim dijelom svoje ličnosti i počnu sebe smatrati svjesnim stvorenjima.

Slika 1.

Težina upoznavanja s nesvjesnim dijelom vlastite ličnosti prolazi i otuda što taj dio ličnosti ima po Freudu, *prijeteći karakter* i predstavlja opasnost za sadašnju ličnost pojedinca. Prijelaz određenih sadržaja iz nesvijesti u svijest može *ugroziti ličnost*, a prijelaz svih sadržaja iz nesvjesnog u svijest razorio bi ličnost svakog čovjeka. Nesvjesni ili podsvjesni dio ličnosti nastao je upravo kroz proces obrane ličnosti i jednim je dijelom produkt te obrane.

Nesvjesno je temelj *psihoanalitičkog tumačenja ličnosti* i temelj *psihoanalitičke prakse*. Sve što je važno u psihoanalizi, nalazi se u nesvjesnom dijelu ličnosti. Sam Freud kaže: »Ciljevi psihoanalize nisu ništa više nego li otkrivanje nesvjesnog mentalnog života« (Freud, 1953, str. 397).

Nesvjesno je *najdublji stratum* i *najdublja razina* ljudskoga. Ono kod Freuda označava, međutim, (u različitim etapama razvoja psihoanalize i njegove teorije) različite stvari. U svom prvom značenju nesvjesno je predstavljalo oznaku za sve one ideje, misli, uspomene i pamćenja koja su *reprezirana* odnosno *potisnuta* iz svijesti u podsvijest, i to direktnim djelovanjem samih psihičkih procesa odnosno ugrađenih mehanizama. Ti elementi predstavljaju materijal koji je sam po sebi opasan za ličnost pojedinca. U svom drugom značenju Freud pod nesvjesnim podrazumijeva *nesvjesno znanje*. To nesvjesno znanje, po njegovu mišljenju, jesu one informacije koje mi imamo, ali koje nikada nisu prošle kroz našu svijest i koje *nisu naučene*. Taj dio ili to značenje nesvjesnog mnogo je veće od onog prvog značenja. Konačno, nesvjesno obuhvaća i ona iskustva koja imamo, ali koja *ne možemo verbalizirati*. Takva predverbalna iskustva također pripadaju u nesvjesno.

Nesvjesno je Freudu bio nužan pojam (ili zaključak) da bi mogao objasniti i protumačiti velik broj čudnih postupaka i ponašanja koji su se događali njegovim pacijentima mimo njihove volje i svijesti. Takvih postupaka ima i kod običnih ljudi u svakodnevnom životu. Na primjer, kad zakasnimo ili u pogrešno vrijeme dođemo na sastanak s nekim ili zaboravimo doći na takav unaprijed dogovoreni sastanak. Za Freuda takav događaj nije slučajna, jer je za njega čovjek determinirani sustav pa, prema tome, i taj događaj mora imati svoj uzrok. Uzrok tom događaju treba tražiti u nesvjesnom dijelu ličnosti, jer pojedinac sam nije u stanju ni objasniti niti znati kako se to moglo dogoditi.

Prema tome, nesvjesno predstavlja *zaključak* do kojeg je Freud došao analizirajući takve »slučajne« i »nehotične« postupke ili *simptome*. Nesvjesno se, dakle, *manifestira* u svakodnevnom životu i putem tih manifestacija ono je dostupno analizi. Analiza nesvjesnog dijela ličnosti olakšana je onda kada su suspendirane kritičke sposobnosti pojedinca kao, na primjer, kad se pojedinac nalazi u relaksiranom stanju, kad se nalazi u polubudnom stanju ili u snu, kad je omamljen nekim kemijskim sredstvom i sl. U takvim se stanjima javljaju primitivnije forme mišljenja, fantazije i snovi koji, uz već spomenute »pogreške« i »propuste« koji se pojedincu događaju u svjesnom stanju, predstavljaju osnovne podatke za analizu nesvjesnog dijela ličnosti ili za psihoanalizu. Iz Freudovih se radova može zaključiti da ima osam takvih situacija ili vrsta podataka koje su pogodne za analizu podsvijesti ili nesvjesnog. To su sljedeće situacije i podaci.

1. *Sale, pogreške i propusti*. U svom radu o odnosu šala i nesvjesnog Freud je pokazao kako humor često može poslužiti kao sredstvo za nesvjesno izražavanje seksualnih i agresivnih misli. To isto vrijedi za pogreške i propuste koji se, prema Freudu, događaju pod utjecajem nesvjesnog.

2. *Podaci o tome što pojedinac kod drugih ljudi ne voli* također otkrivaju njegovu podsvijest. Ljudi najviše prigovaraju onim osobinama drugoga koje sami imaju ili izražavaju. Ono što pojedinac mrzi, što mu se gadi ili čega se kloni često je ono što ga najviše privlači ili ga je privlačilo, ili ono što voli ili je volio. Gađenje, mržnja, odbojnost su, prema tome, samo načini obrane od stvari kojima pojedinac nesvjesno teži.

3. *Podaci o životu pojedinca* također otkrivaju njegovu podsvijest. Tako, na primjer, pojedine sklonosti ili pretjeranosti ili repetitivna ponašanja u vezi su s nesvjesnim. Tako se pojedinci nakon neuspjeha ođaju pretjeranom piću, spavanju, prekomjernom hranjenju i slično. Kad ih kasnije drugi odbijaju zbog toga jer su pijani, debeli, pospani, to odbijanje ili odbacivanje navodi ih na još jaču odanost tim aktivnostima koje su, prema tome, jedan nesvjestan način samokažnjavanja za neuspjeha.

4. *Otpor* koji pojedinac pruža pojedinim temama u razgovoru odnosno teme koje izbjegava također su indikativne za njegovu podsvijest. To se može manifestirati u razgovoru i *simptomom nerazumijevanja*. Često smo svjedoci da pojedinac u razgovoru ne razumije nešto što je svima ostalima jasno. To je indikacija da je taj sadržaj na neki način povezan s njegovom podsviješću.

5. *Slobodne asocijacije* predstavljaju klasičnu psihoanalitičku tehniku za istraživanje nesvjesnog dijela ličnosti pojedinca. U relaksiranom stanju, fizičkom i mentalnom, pojedinac govori sve što mu dolazi ili pada na pamet. Zanimljivo je da se kod pojedinaca koji se podvrgavaju psihoanalitičkoj terapiji u slobodnim asocijacijama najprije javljaju izjave o *krivnji* i *grešnosti*, koje naravno, za psihoanalizu nemaju značenja u vezi s nesvjesnim dijelom te ličnosti. Istraživanje nesvjesnog započinje tek nakon toga.

6. *Snovi* predstavljaju, kako je to Freud rekao, »kraljevski put« u nesvjesno. Zbog toga psihoanaliza pridaje snovima pojedinca najveću važnost. Analiza snova može nam razjasniti, po mišljenju Freuda, nesvjesne misli pojedinca. Freud je stoga toj analizi posvetio jedno od svojih najboljih djela: »Interpretacija snova«. U tom djelu iznio je i razradio teoriju snova koja je prema njegovim vlastitim riječima omogućila da psihoanaliza preraste iz jedne procedure psihoterapije u dubinsku psihologiju (Freud, 1965, str. 7).

7. *Umjetnička djela i umjetničko stvaralaštvo* predstavljaju, po mišljenju Freuda, *neurotičke simptome* koji su javni. Neurotski simptomi su sami po sebi izraz nesvjesnog i zbog toga su umjetnička djela prikladni sadržaji za njegovu analizu. Što je neko umjetničko djelo složenije i što je neki umjetnik savršeniji, to su njegove nesvjesne tendencije i trendovi više prurušeni i zamaskiraniji.

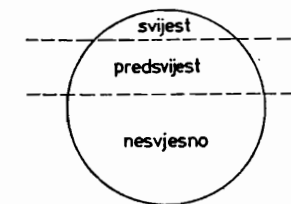
8. *Neurotički simptomi* su bili prvi koji su Freuda naveli na teoriju o nesvjesnom. To su bili oni neurotički simptomi koji nisu imali organsku ili neurološku osnovicu. To su, na primjer, histerični simptomi, različite tjelesne tegobe i sl. Freud je zaključio da takve simptome moraju prouzročiti nesvjesne snage u pojedincu i da su oni, prema tome, izraz tih snaga. Tako je, na primjer, *histerična seksualnost* koja se izražava seksualnim promiskuitetom, po Freudu mišljenju, uzrokovana duboko nesvjesno usađenim *strahom* ili *osjećajem osobne neadekvatnosti* (recimo osobne ružnoće i slično) i dubokim *strahom od odbačenosti*. Te odnose psihoanaliza mora utvrditi da bi psihoterapija bila uspješna, a to znači da se u tom procesu mora probiti kroz kojekakva moralistička i filozofska opravdavanja koje pojedinci imaju u vezi sa samim sobom.

Freud, međutim, nije bio prvi koji je skrenuo pažnju na važnost nesvjesnog za razumijevanje ljudskih postupaka. Neki su filozofi to učinili prije njega, u toku 18. i 19. stoljeća. Ono što je Freud u vezi s nesvjesnim učinio jest to da je tom pojmu dao *empirijski status* i izveo ga iz stanja čiste hipotetičke apstrakcije u realnost. Ta se realnost može ispitivati objektivno i na taj način, eventualno, objektivno i dokazati postojanje i djelovanje nesvjesnoga.

Nesvjesno, dakle, upravlja, usmjeruje i oblikuje ljudsko ponašanje i djelovanje. Ono se nikada ne pojavljuje u pravom obliku ili pravom liku, već je uvijek *simbolizirano*. Prikriveni i simbolizirani izražaj nesvjesnog može se, po Freudu, iskoristiti za njegovu analizu, a i za *terapiju*. Desimbolizacija nekog iskustva znači ukidanje njegova podsvjesnog djelovanja ili smanjenje takvog djelovanja. Zbog toga interpretacija snova, simptoma, ponašanja i ostalih podataka znači put za dublje i bolje razumijevanje nečije podsvijesti ili nesvjesnoga.

Druge razine svijesti

Osim nesvjesnog u ličnosti postoje još dvije razine svjesnosti. To su *predsvjesno* ili *podsvjesno* i *svjesno*. Njihov položaj i odnosi u ličnosti pojedinca prikazani su na slici 2.

Slika 2.

Predsvjesno označava onaj dio ličnosti ili onaj stratum u ličnosti pojedinca koji u određenom času nije dostupan pamćenju, ali koji to može postati u bilo kojem drugom času. To pojavljivanje u svijesti nekog podatka može biti spontano ili se može ostvariti s minimalnim naporom kao, na primjer, kod prisjećanja nečega. Recimo, registarski broj vlastitog automobila može pojedincu u nekom času postati nedostupan, da bi ga se već u sljedećem trenutku prisjetio. Zbog toga se domena predsvjesnog naziva još i *dostupnim pamćenjem* pojedinca.

Predsvjesno premošćuje jaz između svjesnog i nesvjesnog dijela ličnosti. U toku terapije neki se sadržaji u ličnosti uzdižu iz nesvjesnog u predsvjesno, a onda u svijest.

Svijest predstavlja najvišu razinu ili stratum u ličnosti. Svijest uključuje sve ono čega smo u određenom času svjesni. Svjesno iskustvo samo je malen dio mentalnog života koji je svojim većim dijelom nesvjestan.

Zbog toga za Freuda svjesno iskustvo pojedinca predstavlja *iskrivljenu sliku* koja je nastala i koja se odražava kroz jedan *proces selekcioniranja i zaštitnog odabiranja* sadržaja iz realnosti. Osim toga, svijest je kratkotrajna i prolazna i neprekidno se mijenja. Zbog toga *svijest predstavlja samo proces, i to proces koji ubrzo nestaje u dubinama predsvjesnog ili podsvjesnog i nesvjesnog* onog časa kad se pojedinac orijentira ili kad »svrati pažnju« na nešto drugo.

Iz toga vidimo da su ove dvije razine, predsvjesno i svjesno, mnogo manje značajne i za ličnost i za njezino funkcioniranje, i za psihoanalizu, i za čovječanstvo od nesvjesnoga.

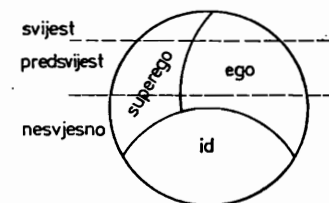
Struktura ličnosti

U cjelokupnoj teoriji Freuda, koja nikada nije formalno bila doradena, mi ćemo se najviše usmjeriti i ograničiti na njegovu teoriju ličnosti.

Pojam o nesvjesnom kao glavnom dijelu ličnosti i kao temelju za razumijevanje čovjeka i psihoanalizu uopće karakterističan je za početak psihoanalize i Freudova učenja. Nakon 1920. on je promijenio svoju koncepciju ličnosti te nesvjesno, kao i druge razine svjesnosti, zamijenio novim modelom i ličnosti i mentalnog života u kojem postoje *tri strukture* koje zajedno čine ličnost pojedinca i svakog čovjeka. To su *id* (ili latinski ono), *ego* (latinski ja) i *superego* (nad ja).

Id, ego i superego ne predstavljaju zasebne strukture u ličnosti koje imaju svaka za sebe nezavisnu egzistenciju, već su to *oznake za određene procese* unutar ličnosti i za određene snage koje djeluju. Te »strukture« prema tome, Freud nije mogao povezati s određenim anatomskim strukturama živčanog sustava, pa ih čak nije povezivao ni sa središnjim živčanim sustavom. Freud je bio vrlo dobro upoznat s neuroanatomijom i smatrao je da neuroanatomija njegova doba nije još toliko razvijena da bi se id, ego i superego mogli identificirati s nekim neuroanatomskim strukturama.

Koncepcija o razinama svjesnosti poznata je kao *topografija ličnosti* (Munroe, 1955), a koncepcija o idu, egu i superegu kao *strukturalna koncepcija* (Munroe, 1955). Obje se koncepcije mogu spojiti i zajedno izraziti onako kako je to prikazano na slici 3.

Slika 3. (Prema: Wolman 1968.)

Kako se vidi iz slike 3, id je u cijelosti uronjen i sadržan u području nesvjesnog i on čini najveći dio tog područja. Ego i superego prostiru se kroz sve tri razine svjesnosti: nesvjesno, predsvjesno i svjesno. Najveći dio ega i superega lociran je u području predsvjesnog, a samo mali dio jednog i drugog čini svijest pojedinca. Jedan dio ega i superega lociran je u područje nesvjesnog. Iz toga se vidi da su i ego i superego većim svojim dijelom izvan svijesti negoli u svijesti. Iz slike 3. vidljivo je da nesvjesni dio ličnosti obuhvaća sve tri strukture i id i ego i superego, ali je najveći njegov dio ispunjen idom.

Id

Id je urođena komponenta ličnosti. On sadrži sve ono što je psihološko kod pojedinca a što je naslijeđeno i prisutno pri rođenju. To su, u prvom redu, *instinkti* ili *nagoni*. (Freud upotrebljava oba termina kao sinonime. U suvremenoj psihologiji motivacije instinkti i nagoni su, međutim, različite stvari. Tako se ljudsko ponašanje objašnjava nagonima koji mogu biti i stećeni, a ne instinktima koji nikada nisu bili dokazani u ljudskom ponašanju. Instinkt kod Freuda znači u stvari nagon.)

Id je sjedište instinkata i prema tome *rezervoar psihičke energije* kojom čovjek raspolaže. Id je i izvor energije za sve ostale aktivnosti i procese u ličnosti, a to znači i izvor energije koja je nužna za funkcioniranje ega i superega. Te sustave u ličnosti energijom opskrbljuje id.

Id je središte svega što je *animalno u čovjeku* i svega što je *neorganizirano*; on ne poznaje zakone, ne priznaje nikakva pravila i djeluje na primitivan način koji ničim nije ograničen ili sputan. Id ne poznaje inhibicije. On je izvoran, primaran sustav ličnosti iz kojeg se postepeno formiraju ostala dva sustava u ličnosti.

Kao primaran i izvoran sustav ličnosti, id slobodno izražava primarno načelo svih ljudskih bića, a to je da svaki *porast psihičke energije koju izazivaju nagoni odmah reducira na taj način što taj suvišak energije izluči ili izbija i na taj način onemogućava ili smanjuje napetost koja bi nastala pojavom takvog viška energije ili porastom energije*. Izbijanje ili izlučivanje energije iz ida na taj direktni način smanjuje *napetost* u ličnosti i izaziva ugodu. To smanjenje napetosti naziva se *načelom ili principom ugone*. Načelo ili princip ugone jest jedino načelo koje id poznaje i po kojem funkcionira. Zbog toga je id impulzivan, iracionalan i narcistički. On djeluje bez obzira na konzekvence ili posljedice svojih akcija bilo u odnosu na vlastito održanje ili održanje drugih. Budući da ne poznaje tjeskobu i strah, on direktno izražava vlastitu

prirodu i nastoji postići svoj cilj, što može biti opasno i za pojedinca i za društvo.

Svoju energiju id crpi iz tijela, iz tjelesnih procesa, a da bi se oslobodio suviška energije i napetosti koju taj višak izaziva, on se služi ili *refleksnim akcijama* ili *primarnim procesom*.

Budući da je za Freuda, prema jednoj njegovoj definiciji, nagon ili instinkt svaki *trajni izvor iritacije ili uzbuđenja*, refleksnim reakcijama id smanjuje ili ukida takvu iritaciju, a time i to *nagonsko stanje*, smanjujući na taj način energiju i napetost u ličnosti. Refleksne aktivnosti su urođene i osnivaju se na funkcioniranju refleksnih putova u živčanom sustavu. Svaka refleksna aktivnost ili refleks neposredno smanjuje napetost.

Primarni proces je složeniji od refleksa i predstavlja *psihološku akciju*. Napetost se smanjuje kroz primarni proces na taj način što on stvara *predodžbu* nekog objekta koja će smanjiti napetost. Tako, na primjer, čovjek koji je gladan ili kod kojeg djeluje nagon gladi imać će predodžbu ili predodžbe hrane i jela. Te halucinantne predodžbe rezultat su funkcioniranja primarnog procesa. Takve predodžbe nazivaju se *ispunjenjem želje*. Najbolji primjer funkcioniranja primarnog procesa i ispunjavanje želja jesu snovi. Svaki je san po Freudu, ispunjenje želje ili pokušaj takvog ispunjenja. Kod psihičkih bolesnika i psihotičara tu funkciju imaju *halucinacije*. *Autističko mišljenje* ili *nezrelo, nelogično, djetinjasto* mišljenje vođeno željama ili ispunjeno željama također predstavlja izraz funkcioniranja primarnog procesa.

Id u svom funkcioniranju ne poznaje realnost i jedina su njegova realnost upravo ove predodžbe koje služe ispunjenju želja. Id ne razlikuje ni realnost od nerealnosti, stvarnost od zamišljaja, subjektivne predodžbe od realnog objekta, *subjektivnosti* od *objektivnosti*.

Prema tome je jasno da primarni proces ne može *reducirati napetost*. Gladan čovjek ne može pojesti svoju viziju hrane i postati sit. Id je, prema tome, nesposoban da zadovolji potrebe organizma i njegovo funkcioniranje nije dovoljno da bi se organizam održao na životu. Zadovoljenje nagona i održanje života može se postići jedino u kontaktu s realnošću. Da bi se postiglo takvo zadovoljenje, nužno je da je ličnost sposobna odgoditi primarni proces fiktivnog zadovoljavanja, ali to znači nametanje ograničenja funkcioniranju ida i razlikovanje vanjskog stvarnog svijeta od fiktivnog svijeta vlastitih želja, potreba i nagona. Za jedno i drugo id je nesposoban, i zato se u ličnosti mora razviti druga struktura koja će to moći, a to je ego.

Ego

Organizam za svoju egzistenciju treba direktan kontakt i direktne odnose s izvanjskim svijetom. Takve mu odnose i takav kontakt id ne može osigurati sa svojim primarnim procesom ispunjavanja želja. Gladan čovjek mora pronaći hranu i konzumirati tu hranu. Zbog toga je nužno da on razlikuje mentalnu predodžbu od stvarnog objekta, predodžbu od percepcije stvarnog objekta. Tek kad se predodžba više ne zamjenjuje stvarnim objektom, moguće je te objekte tražiti i pronalaziti u stvarnosti ili okolini. To se traženje i pronalaženje zasniva na uspoređivanju podataka iz objektivne realnosti i predodžbe. Tako se s predodžbom jela uspoređuju podaci iz osjetnih organa. Sve se to događa u drugoj strukturi ličnosti, a to je ego.

Ego ne funkcionira po primarnom načelu ugone, već po *načelu realnosti*. On ne djeluje kroz primarni proces ispunjanja želja, već kroz *sekundarni proces*. Cilj je načela realnosti da napetost stvorenu u organizmu porastom instinktivne aktivnosti očuva sve dok nije otkriven ili postignut onaj realan objekt koji će omogućiti odgovarajuću, a ne fiktivnu satisfakciju ili zadovoljenje nekog nagona. Prema tome, princip realnosti privremeno suspendira ili onemogućava princip ugone, a time se protivi instinktivnom djelovanju ida. Princip ugone mora biti suspendiran sve dok se ne ostvari *realno zadovoljenje*. Takvo realno zadovoljenje uslužuje i ispunjava i princip ugone, pa je i on postignut. Zadovoljenjem se snizuje napetost u organizmu. Tako, na primjer, seksualni nagon biva odgođen sve dok se ne pronađe odgovarajući »objekt« i odgovarajuće okolnosti za njegovo zadovoljenje.

Ego je, dakle, sposoban da razlikuje realnost i fikciju i, za razliku od ida, sposoban je trpjeti određen stupanj napetosti. Nadalje, dok je id rigidan i fiksiran i funkcionira uvijek na isti način, ego je sposoban za promjenu i mijenjanje. Te promjene u egu nastaju pod utjecajem novih iskustava. Umjesto *mišljenja zasnovanog na željama*, koje je karakteristično za id, njega karakterizira *realističko mišljenje* ili *realizam*. Zbog toga ego razvija i raspolaze *kognitivnim kapacitetom* i sposoban je za *spoznavanje realnosti*. Ti su kapaciteti u formi različitih *kognitivnih sposobnosti* ili *vještina*. Sekundarni proces je zapravo kognitivni proces kojim se utvrđuju planovi, programi i *načini postupanja* da bi se došlo do onih objekata koji mogu zadovoljiti nagone ida, i to na takav način koji neće ugroziti egzistenciju pojedinca ili egzistenciju drugih osoba. Ego je, prema tome, sjedište *intelektualnih funkcija* i *intelekt*, on je i *racionalan*. Umjesto zadovoljavanja želja ego je angažiran u *testiranju realnosti*. U tome mu pomažu svi mentalni procesi osobito mišljenje.

Ego, dakle, predstavlja *izvršni organ* ili *egzekutivu* ličnosti jer on kontrolira sve putove prema akciji, vrši selekciju onih aspekata okoline na koje će reagirati i određuje način na koji će reagirati. On odlučuje i o tome koje će instinkte zadovoljiti. U tom djelovanju on mora sjediniti i uskladiti i zahtjeve ili prohtjeve ida i zahtjeve realnosti ili okoline. To nije lako i zato on često djeluje u vrlo složenim uvjetima.

Međutim, ne smijemo zaboraviti da je ego nastao iz ida i da on zapravo, kao i cijela ličnost, predstavlja dio ida. To je organizirani dio ida čiji je cilj zadovoljavanje ida, a ne frustriranje ida. Osim toga, sva energija kojom ego raspolaze proizlazi iz ida. Iz ida proizlazi i sva moć kojom raspolaze ego. Zbog toga ego nikada ne može biti samostalan i nezavisan od ida. Ego je na taj način vezan i uz id i za realnost. On istovremeno mora zadovoljavati prohtjeve ili zahtjeve ida i zahtjeve realnosti, a ti su gotovo uvijek u suprotnosti. Da bi mogao udovoljiti i jednim i drugim zahtjevima, ego treba imati određenu *jakost* i *koherenciju* ili *integritet*. Zahtjevi ida su katkada tako jaki ili toliko suprotni realnosti da ego počinje gubiti svoj integritet i počinje se raspadati. Zbog toga ego mora trošiti energiju i na vlastito održavanje i izgradnju ili repariranje vlastitog integriteta koji je stalno ugroženo neprekidnim zahtjevima impulzivnog, slijepog, iracionalnog, sebičnog, narcističkog i asocijalnog ida.

Superego

Superego predstavlja onaj dio ličnosti koji se najkasnije razvija. Super-ego nastaje i razvija se pod utjecajem socijalne okoline i društva u kojem pojedinac živi. Da bi mogao živjeti u društvu i s ostalim ljudima, svaki pojedinac mora usvojiti »pravila ponašanja« ili »pravila igre« koja vrijede u tom društvu. To znači da treba usvojiti norme, vrijednosti, moral, etiku, stavove i druga obilježja koje to društvo ima i koji u tom društvu vrijede. To usvajanje društvenih normi i priznatih vrijednosti naziva se *socijalizacija*.

Da bi pojedinac mogao sve to usvojiti i socijalizirati se, u njegovoj se ličnosti, po mišljenju Freuda, razvija posebna struktura koju je Freud nazivao *superego*. *Superego predstavlja unutarnjeg reprezentanta društva*, njegovih tradicionalnih normi, vjerovanja, uvjerenja, vrijednosti, etike i svega ostalog.

Superego je *moralni čuvar ličnosti* i njegova je glavna funkcija da sudi o tome što je dobro a što je loše u postupanju i ponašanju ličnosti i brine se o tome da postupanje i ponašanje bude u skladu s »moralnim« zahtjevima koji su u njega usađeni. Te moralne standarde u superego je usadilo društvo, pa superego predstavlja zapravo *agenta društva u pojedincu*.

Superego se razvija *inkorporiranjem* vrijednosti i standarda koje djetetu usađuju najprije roditelji, a onda šira društvena okolina, odnosno *značajni pojedinci* u njegovu životu. Tako na početku superego reflektira samo očekivanja roditelja. S uzrastom se socijalni svijet djeteta sve više proširuje (škola, organizacije, ustanove, profesija itd.). S takvim proširenjem socijalnog svijeta proširuje se, povećava i mijenja superego pojedinca tako da obuhvaća nove oblike ponašanja i postupanja koje neka grupa ili socijalna organizacija *odobrava, njeguje ili zabranjuje*.

Iz ovoga se vidi da se čovjek *ne rađa sa superegom ili s moralnim i etičkim standardima*, već se superego razvija naknadno usvajanjem ili inkorporacijom društvenih normi i etičkih standarda, kao i procesom socijalizacije. Jasno je da to objašnjava zašto različiti ljudi imaju različite moralne i etičke standarde. Superego pojedinca je onakav kakvim ga je napravila socijalna okolina tog pojedinca; on nije ni nasljeđen, ni urođen, niti je unaprijed formiran na određeni način.

Superego se razvija pod utjecajem *nagrađivanja i kažnjavanja*. Na taj način dijete postepeno uči ono što smije i ono što ne smije i na taj način samo počinje upravljati svojim ponašanjem i usmjeravati ga.

U superegu Freud razlikuje dva dijela: *savjest* i *ego-ideal*. Savjest je struktura koja djeluje unutar superega a koja se u njemu razvila pod utjecajem *kazni* roditelja i drugih agenata društva. Ego-ideal je struktura unutar superega koja se razvija pod utjecajem *nagrada* i *pohvala* koje dijete i čovjek dobivaju od roditelja i drugih.

Savjest ima funkciju i sposobnost da pojedinca *kažnjava* za postupke koji nisu u skladu s društvenim normama. To savjest postiže kroz *evaluaciju postupaka, moralne zabrane, osjećaje krivnje i grijeha*. Savjest se javlja uvijek onda kad ponašanje pojedinca nije u skladu s idealima koje je u njega usađilo društvo.

Ego-ideal djeluje i regulira ponašanje ličnosti na taj način što postavlja *ciljeve* kojima pojedinac teži, postavlja *aspiracije* koje kada su dostignute izazivaju u pojedincu osjećaj *ponosa* i *vlastite vrijednosti*. Na primjer, dijete

koje je hvaljeno za svoj školski uspjeh nastoji takav ili još bolji uspjeh postići i dalje.

Savjest je, prema tome, unutarnji reprezentant socijalnih zabrana i kazni, a ego-ideal je unutarnji reprezentat socijalnih pohvala i dopuštenja.

Superego je potpuno razvijen tek onda kad su razvijeni i savjest i ego-ideal pojedinca. Tek tada superego može potpuno funkcionirati. Potpuno zrelost postiže onda kada može uspješno i potpuno *zamijeniti roditelje i regulirati i voditi ponašanje*, tj. kad se razvije samokontrola ponašanja.

Superego ne funkcionira po načelu realnosti pa je zato i on u sukobu s realnošću, odnosno s egom. Superego ne teži realnom, već idealnom, i zbog toga se sukobljava i s idom, i s egom, i s realnošću.

Na kraju treba reći da se ta tri sustava u ličnosti ne smiju shvatiti antropomorfistički kao neki homunkulusi unutar pojedinca koji reguliraju njegovo ponašanje, niti kao neke metafizičke egzistencije. Id, ego i superego samo su imena za različite vrste *psiholoških procesa* unutar ličnosti koji se odvijaju u skladu s različitim načelima. U normalnim okolnostima ta bi tri sustava procesa u ličnosti trebala djelovati skladno i kao cjelina pod upravom ega.

U vrlo općenitom smislu, kako kažu Hall i Lindzey (1978), ti se sustavi procesa u ličnosti mogu zamisliti kao biološka komponenta ličnosti (id), psihološka komponenta ličnosti (ego) i kao socijalna komponenta ličnosti (superego).

Od te tri komponente Freud je za najslabiju smatrao ego. Kasniji razvoj psihoanalize jednim je dijelom išao upravo u pravcu pridavanja većeg značenja egu, koji je postao najvažniji dio ličnosti čovjeka (vidi poglavlje o Eriksonovoj psihosocijalnoj teoriji ličnosti).

Dinamika i procesi u ličnosti

Rekli smo da je Freudova teorija prva elaborirana teorija ličnosti. Elaboriranost i cjelovitost toj teoriji daje upravo onaj dio koji se odnosi na *dinamiku ličnosti*. Freud je prvi razvio jednu dinamičku teoriju ličnosti, a ne statičku deskripciju na bazi ovih ili onih mrtvih ili petrificiranih obilježja i karakteristika pa je na taj način svoju teoriju učinio mnogo realističnijom od svih prethodnih koncepcija.

Za Freuda čovjek predstavlja jedan *energetski sustav* ili *sustav energije*. Kao takav, taj se sustav energija ponaša na isti način kao i svaki složeni energetski sustav. Freud je u tom pogledu bio pod jakim utjecajem determinističkih koncepcija i pod utjecajem fizike i fiziologije svog doba. Kao liječnik Freud je znao da ljudski organizam funkcionira tako da troši energiju, a energija je, kao što je to pokazala fizika, jedna jedinstvena i neuništiva. Ona, međutim, može poprimiti različite forme i prelaziti iz jedne forme u drugu. Prema tome, *ljudski organizam mora funkcionirati po zakonu o konzervaciji energije jednako kao i svaki drugi sustav energija*.

Jedina razlika između čovjeka kao energetskog sustava i ostalih jest u formi energije kojom on raspolaže. Taj poseban oblik energije je *psihička energija*. Ukupna energija kojom organizam raspolaže nastaje i stvara se iz tjelesnih procesa i metabolizma, tj. iz hrane. Ta se energija troši za sve tjelesne procese kao što su rad srca, rad mišića, disanje, kretanje, probava, ali i

za mišljenje, percipiranje, pamćenje, koji jednako tako predstavljaju tjelesne procese. Energija se u fizici i definira radom i učincima. Međutim, svaki rad treba drugu vrstu energije. Za takozvani psihički rad ili psihičke procese potrebna je i posebna vrst ili oblik energije, a taj je oblik psihička energija. Psihički procesi troše psihičku energiju. Ta psihička energija može biti transformirana iz fiziološke, a može se i transformirati u fiziološku. Prema tome, ona se podvrgava istim prirodnim načelima i zakonima kojima se podvrgavaju i svi ostali oblici energija.

Svaki čovjek raspolaze samo s ograničenom količinom energije, pa prema tome i psihičke energije. Cilj je ljudskog ponašanja i funkcioniranja ličnosti da se ta ograničena količina energije potrebna za psihičke procese štedi što je moguće bolje.

Psihička energija u organizmu nastaje u idu djelovanjem instinkata. Instinkti su, kao što smo rekli, urođeni tjelesni izvori ekscitacije ili stanja neurofiziološke ekscitacije. Ako je djelovanje takvih unutarnjih izvora ekscitacije ili instinkata jako, raspoloživa se energija organizma brzo troši i zato organizam treba smanjiti to trošenje energije, odnosno odstraniti uzrok njezine akumulacije, odstraniti djelovanje ekscitacije ili djelovanje instinkta. Odstranjivanje djelovanja trajnih izvora ekscitacije unutar organizma, instinkata ili nagona postiže se njihovim zadovoljavanjem. Zadovoljenje dovodi do nestanka (privremenog, dakako) djelovanja nekog instinkta ili izvora ekscitacije, do smanjenja trošenja energije i napetosti koja je u organizmu izazvana povećanom količinom energije. Tako se štedi energija organizma. Za zadovoljenje instinkta i smanjenje potrošnje energije potrebno je postojanje ličnosti, odnosno ega i superega. Oni znaju kako se može i kako se smije zadovoljiti neki instinkt na najbolji i najefikasniji način. Ego i superego ne služe ničim drugom nego konzervaciji energetskih izvora kojima raspolaze organizam.

Dinamika organizma i procesi u organizmu baziraju se, prema tome, na energiji, a procesi u ličnosti na onom dijelu te energije koju nazivamo psihičkom. Cjelokupna psihička energija dobiva se iz tkiva, iz tijela, a troši se za redukciju ili smanjenje napetosti izazvane ekscitacijama ili djelovanjem instinkata. S organskog ili tjelesnog stajališta to je čisti gubitak energije i zato nije čudo što se organizam putem ličnosti bori protiv takvog rasipanja energije i protiv njezina pretvaranja u oblik psihološke energije.

Instinkti ili nagoni

Instinkti ili nagoni su, dakle, trajni i urođeni izvori ekscitacije u organizmu koji troše ukupnu energiju organizma pretvarajući je u psihičku. Pod njihovim djelovanjem nastaje višak takve energije koji izaziva tenziju ili napetost u organizmu ili ličnosti. Da bi se ta napetost smanjila i uspostavilo stanje u kojem se energija neće trošiti za psihičke procese odnosno pretvarati u oblik psihičke energije, potrebno je zadovoljiti instinkte i ukloniti ekscitaciju iz organizma. To se postiže djelovanjem ličnosti odnosno ponašanjem. Cjelokupno ljudsko ponašanje je, prema tome, uzrokovano instinktima i usmjereno na njihovo zadovoljavanje. Djelovanje instinkata je, naravno, maskirano i prikriveno, ali katkada može, kad su ego i superego slabi, postati i otvoreno i direktno.

Iz toga se vidi da je Freudov sustav ličnosti monistički. Cjelokupna ličnost i organizam djeluju na osnovu prirodne energije koja se stvara iz hrane. To je materijalistički i monistički sustav koji za objašnjenje ljudske ličnosti ne posize za nikakvim duhom, dušom, psihičkim i ostalim idealističkim koncepcijama. U tome je značenje Freuda i njegove psihologije ličnosti i koncepcije čovjeka uopće u usporedbi sa svim ranijim shvaćanjima.

Instinkti su, prema tome, izvori ili pretvaraci iz kojih nastaje psihička energija. Zbog toga se moramo zadržati na njima.

Freud je dao nekoliko koncepcija instinkata.

Psihološka reprezentacija nekog instinkta naziva se željom, a tjelesni proces koji izaziva ekscitaciju ili instinkt naziva se potrebom.

Svaki pobuđeni instinkt vrši selektivnu kontrolu nad ponašanjem i usmjeruje to ponašanje preko ida, ega i superega. Ta se selektivnost postiže na različite načine kao, što je, na primjer, povećanje osjetljivosti za određene hranidbene tvari ili snižavanje apsolutnog limena za one tvari koje su organizmu potrebne.

Kod svakog instinkta Freud razlikuje ova obilježja: *izvor, cilj, objekt i poriv*.

Izvor je odgovarajući tjelesni proces ekscitacije ili potrebe odnosno stanje tkiva. Cilj je odstranjivanje te ekscitacije ili zadovoljenje, odnosno uklanjanje potrebe. *Objekt instinkta* je ona stvar ili ono što može zadovoljiti potrebu, ali i cjelokupno ponašanje koje dovodi do tog objekta. *Poriv* je snaga ili jakost nekog instinkta, odnosno jačina potrebe organizma. Što je potreba veća, to je nagon jači.

Psihička energija se, prema tome, javlja iz tjelesnih potreba i smanjuje se zadovoljavanjem tih potreba. To je jedan ciklus koji se repetitivno ili opetovano ponavlja. To znači da instinkti izazivaju prisilnu repetitivnu ili prisilno ponavljanje ponašanja.

Takav model djelovanja instinkata i funkcioniranja ličnosti nazvan je modelom *reduciranja napetosti*. Cjelokupni ciklus odvija se zato da bi se smanjio porast napetosti u organizmu. Zbog toga se kaže da je cilj nekog instinkta *regresivan*, jer uspostavlja i vraća ličnost u stanje mirovanja, odnosno da su instinkti po svom djelovanju konzervativni, jer nastoje konzervirati ili održati stanje *mirovanja ili ravnoteže u organizmu i ličnosti*.

Izvor i cilj instinkata su, po Freudu, stalni u toku cijelog života. Jedino neki od izvora ekscitacije mogu u toku sazrijevanja ili starenja organizma nestati, a novi se razviti. Međutim, objekt nekog instinkta, kao i sredstva i putovi njegovog zadovoljenja znatno se mijenjaju u toku života pojedinca. To je moguće stoga što se psihička energija može premještati s jednog objekta na drugi i trošiti na različite načine. Zbog toga, ako neki objekt zadovoljenja instinkta nije dostupan, energija se može investirati u neki drugi. *Energija se može premještati s jednog objekta na drugi bez ograničenja*. To znači da jedan objekt zadovoljenja nekog instinkta može zamijeniti neki drugi. Kad je energija jednom trajno investirana u zamjenski ili supstituirajući objekt, koji tako nadomješta onaj koji bi prirodnim putem zadovoljio taj instinkt, taj se objekt i aktivnost koja je u vezi s njim nazivaju i *derivatom instinkta*. Tako je sisanje prsta kod malog djeteta derivat instinkta gladi ili seksa.

Mogućnost pomicanja ili premještanja psihičke energije pobuđene nekim instinktom s jednog objekta na drugi jedno je od najvažnijih obilježja

Freudove teorije i dinamike ličnosti. Time se objašnjava *raznolikost* ljudskog ponašanja i njegova *plastičnost*. Cjelokupno ljudsko ponašanje na taj je način moguće svesti i izvesti iz instinkata ili nagona. Svi interesi, preferencije, preokupacije, navike, ukusi, stavovi, vrijednosti i djelatnosti predstavljaju slučajevne premještanja jedne te iste energije — instinktivne ili nagonske energije i proizlaze i temelje se na njoj.

Trajno investiranje psihičke ili nagonske energije u neki objekt naziva se *kateksijom*. Ako je zadovoljenje nekog instinkta takvim objektom spriječeno, dolazi do *antikateksije*. Primjeri za kateksiju jesu emocionalne veze i povezanost s ljudima, s poslom, sa stvarima ili idealima. Antikateksiju izazivaju *barijere* koje su ili *unutarnje* ili *izvanjske*, a koje sprečavaju neposredno zadovoljenje nekog instinkta ili nagona. Kateksije i antikateksije predstavljaju *motivaciju* i *dinamiku ličnosti*.

Na pitanje koliko instinkata ili nagona postoji u čovjeku Freud nije nikada odgovorio jer je smatrao da to trebaju odgovoriti fiziolozi, a ne psiholozi. U konačnoj verziji svoje teorije instinkata Freud smatra da se svi instinkti mogu svrstati u dvije kategorije. Jednu (Eros) čine *instinkti ili nagoni života* a drugu (Thanatos) *instinkti ili nagoni smrti*.

Instinkti života služe održavanju pojedinca i vrste. Primjeri takvih instinkata jesu glad, žeđ, seks. Uz te instinkte je, prema Freudu, vezan i poseban oblik psihičke energije koji se naziva *libido*.

Od svih instinkata života za Freuda je najvažniji *seksualni nagon* ili *seksualni nagoni*. Postoji više takvih instinkata, jer različita tjelesna tkiva izazivaju različite *erotske želje*. Svako takvo tkivo naziva se *erogenom zonom*. Erogena zona je dio kože ili sluznice koji je vrlo osjetljiv na iritaciju koja izaziva ugodu. Freud je razlikovao nekoliko takvih zona. Jednu čine usta i usna šupljina, jednu spolni organi, jednu anus. Te zone imaju veliko značenje u Freudovoj teoriji razvoja ličnosti.

Instinkti smrti mnogo su slabije opisani. Oni djeluju mnogo neprimjetnije od instinkata života i zato malo znamo o njima. Međutim, njihovo je djelovanje neminovno i svaki čovjek na kraju umire. Stoga Freud kaže da je »smrt cilj života« (Freud, 1920 a, str. 38). Ima više instinkata koji pripadaju toj kategoriji. To su, na primjer, instinkti okrutnosti, agresivnosti, ubijanja i samoubojstva. Oni, međutim, nemaju poseban oblik energije kao što je to libido. Ti su instinkti također biološki određeni i jednako važni kao i instinkti života. Njihovi somatski ili tjelesni izvori su nepoznati, a to je najveća slabost u Freudovoj teoriji instinkata. Moglo bi se pomisliti da je njihov izvor u kataboličkim procesima u tkivu, ali Freud to nije pretpostavljao.

Težnju za smrću, koja je urođena čovjeku, Freud je objašnjavao *načelom konstantnosti*. Prema tom načelu sve živo i svi živi procesi imaju tendenciju vraćanja u stanje stabilnosti kakvo postoji u neorganskom svijetu. Freud to tumači time da je život stvoren iz nežive tvari djelovanjem nekih sila iz kozmosa. Prijelaz iz nežive tvari u živu bio je na početku nestabilan i živa se tvar ubrzo vraćala u neživo stanje. Pod utjecajem evolucije život se jedinki postepeno produžavao, a razvojem organa za reprodukciju živa je tvar stekla mogućnost da se sama obnavlja i nije više trebala biti uvijek nanovo stvarana iz nežive. Tako je postala *relativno nezavisna* od nežive. Međutim, i tada i sada živa se tvar podvrgavala načelu konstantnosti i vraćanja u neživo stanje. Tvar je u stanju života izbačena iz svoje ravnoteže i mora se u to stanje vratiti. Želja za smrću je kod ljudi psihički reprezentant tog principa.

Drugo empirijsko objašnjenje tog instinkta smrti u čovjeku moglo bi, prema Freudu, biti *načelo entropije*, tj. termodinamički zakon prema kojem se svaki energetski sustav nastoji vratiti u stanje balansa ili ravnoteže. Međutim, i uz takvo je objašnjenje status (osobito biološki) instinkata smrti nejasan.

Drugi važan instinkt smrti jest *agresivni nagon*. Agresivnost je težnja samouništenju koja je usmjerena na neki izvanjski objekt koji predstavlja supstituciju za samog sebe. Agresivni nagon se javlja onda kad želju za smrću blokira instinkt života i druge okolnosti. Prvi svjetski rat je bio poticaj Freudu za razvijanje teorije o instinktima smrti, a osobito o agresivnom instinktu.

Nagoni života i nagoni smrti u mnogim su životnim aktivnostima sintetizirani i neutralizirani. Tako je za Freuda, na primjer, jedenje fuzija gladi (instinkta života) i destruktivnosti (instinkta smrti) koji se izražava u grizenju, trganju itd. Ljubav opet može neutralizirati mržnju.

Izvanjska ekscitacija ili podraživanje

Osim unutarnje ekscitacije organizma, postoje i mogućnosti i izvori za izvanjsku ekscitaciju, tj. za takvu ekscitaciju koja svoje izvore ima u okolini.

Takvu izvanjsku ekscitaciju Freud je smatrao *kudikamo manje važnom i značajnom za razumijevanje ličnosti i njenu dinamiku od unutarnjih i urođenih izvora ekscitacije*. Izvanjski podražaji postavljaju pred ličnost mnogo manje zahtjeve i dovode ličnost u znatno manje složene situacije nego što je to slučaj s unutarnjim izvorima uzbuđenja i podražaja. Tim se izvorima podražaja i uzbuđenja ličnost može mnogo lakše prilagoditi negoli unutarnjim zahtjevima. Osim toga, od tih se izvora može pobjeći, a od unutarnjih ne. Zbog toga je *vanjsko podraživanje od sekundarne važnosti i ne doprinosi značajnije razumijevanju čovjeka*. Ono može postati važno jedino u određenim slučajevima. Takav je slučaj s prejakim izvanjskim stimulacijama onda kada ego još nije razvijen, tj. u ranoj životnoj dobi. Tada takva stimulacija ili podraživanje može imati negativne posljedice za ličnost pojedinca jer pod utjecajem takve stimulacije u toj životnoj dobi stvara se količina psihičke energije koju ličnost nije u stanju podnijeti i koristiti.

Iz toga se, prema mom mišljenju, vidi velika razlika između tradicionalne psihologije i psihologije ličnosti. Tradicionalna psihologija (na primjer psihologija percepcije, osjeta, mišljenja, pamćenja, zaboravljenja, učenja itd.) bila je orijentirana samo na proučavanje čovjeka u odnosu prema izvanjskim podražajima i okolnim utjecajima. Ta je psihologija zanemarivala ili nije znala značenje unutarnjih bioloških determinanti ponašanja i ličnosti. *Ličnost je, međutim, u mnogo većoj mjeri određena tim biološkim determinantama nego li perifernim i tangencijalnim utjecajima* kojima se bavila tradicionalna psihologija wundtovsko-strukturalističkog tipa. Zanemarivanje tih unutarnjih, bioloških determinanti dovelo je stoga tu tradicionalnu psihologiju na *sporedne probleme* i na pogrešne putove traženja razjašnjenja ljudskog ponašanja i ljudske prirode. Od te trivijalnosti, tangencijalnosti i perifernosti takva se psihologija nije mogla spasiti ni tada ni sada (tamo gdje je još ima) nikakvim hvatanjem za eksperimentalnu metodu, *jer je tu metodu jednako moguće i pametnije primjenjivati na relevantne determinante ljudskog ponašanja i na relevantna pitanja čovjeka*. Zanemarivanje unutarnjih, bioloških, determinanti ponašanja i smatranje čovjeka samo organizmom koji doživljajno reagi-

ra na izvanjske podražaje znači potpuno *simplificirati i falsificirati njegovu prirodu*. Stoga nije čudo što takva usmjerenja ni prije ni sada nisu znatnije pridonijela razumijevanju ljudskog ponašanja.

Dinamički odnosi u ličnosti

Budući da se psihička energija u organizmu stvara i potječe iz tjelesnih procesa, odnosno iz onih točaka u tijelu u kojima postoji trajna ekscitacija, to je ona u potpunosti vezana za id. Id tu energiju troši za ispunjavanje svojih želja na bazi primarnog procesa i načela ugone. Id ima tendenciju da cjelokupnu energiju potroši za takvo zadovoljavanje instinkata ili uklanjanje izvora ekscitacije u organizmu. Energija ida je vrlo *fluidna i lako se može premeštati s objekta na objekt* koji može ispunjavati želju (dijete koje je gladno stavlja u usta svakakve stvari i siše ih).

Budući da ostala dva sustava funkcija u ličnosti, ego i superego, nemaju vlastite energije, a za funkcioniranje trebaju psihičku energiju instinkata ili izvora trajne ekscitacije unutar organizma, oni je moraju na neki način priskrbiti ili dobiti od ida.

Ego priskrbljuje psihičku energiju putem mehanizma ili procesa *identifikacije*. Proces identifikacije temelji se na nemogućnosti ida da razlikuje subjektivno od objektivnog, imaginaciju od stvarnosti. Zbog toga je za id svejedno da li je objekt neke kateksije stvaran ili samo zamišljen, realan ili subjektivan. On ne može razlikovati izvanjski svijet od svijeta zamišljaja i ideja. Da bi organizam mogao zadovoljiti svoje potrebe, on mora razlikovati realno od subjektivnog, jer samo realno može zadovoljiti potrebe organizma. To se razlikovanje postiže na osnovi uspoređivanja unutarnje slike tog objekta ili predodžbe od percepcije tog objekta. *Razlikovanje predodžbi od percepcije* odvija se posredstvom sekundarnog procesa.

Id ostvaruje kateksije podjednako lako s realnim ili samo zamišljenim objektima, jer on ne razlikuje simbole od fizičkih objekata koje ti simboli reprezentiraju. Budući da je sekundarni proces kojim raspolaže ego mnogo efikasniji u zadovoljavanju stvarnih potreba organizma i mnogo uspješnije od primarnog ukida ili snižava tenziju ili napetost u organizmu, odnosno smanjuje ili ukida ekscitaciju putem kateksiranja psihičke energije za realne objekte i za realnost, to postepeno sve više psihičke energije biva kateksirano u realnost, a ne u zamišljaje. To je proces identifikacije. Na taj način sve više energije dolazi pod vlast ega, tako da on na kraju može zagospodariti svim energetske zalihama ida. Ta vlast nad psihičkom energijom za ego je samo *relativna*, jer čim ego ne zadovolji organizam, odnosno instinkte ili izvore ekscitacije, id preuzima vlast.

Zadobivenu energiju od ida ego troši za različite svrhe. Tako se dio energije ida troši za održavanje, unapređivanje i razvoj psiholoških procesa kao što su rezoniranje, mišljenje, suđenje, pamćenje, percipiranje i drugi. Drugi dio zadobivene energije ego troši za obuzdavanje ida i sprečavanje njegova impulzivnog, iracionalnog i direktnog načina djelovanja. Taj način djelovanja može postati opasan i za egzistenciju ega i može izazvati raspad ega. Zbog toga ego razvija i koristi svoje obrambene mehanizme kojima se brani od ida, a za koje treba i troši psihičku energiju. Snage kojima ego ograničava ida nazivaju se *antikateksijama*. Konačno, ego treba i troši energiju i za svoju obranu od superega koji je također iracionalan i ima tendenciju zadobivanja energije i postizanja dominacije i nad idom i nad egom.

Dio energije ego troši za integraciju i usklađivanje funkcioniranja svih triju područja u ličnosti, odnosno za usklađivanje, ja bih to nazvao, svih kategorija funkcioniranja ili funkcija u ličnosti. Ego time nastoji postići harmoniju u ličnosti koja će mu olakšati njegovo bavljenje i uspostavljanje odnosa s realnošću, odnosno s okolinom koja jedina može zadovoljiti potrebe organizma.

Procesi u egu na koje se troši psihička energija iz ida vrlo su složeni. To su vrlo kompleksni *nizovi kateksija i antikateksija* kojima se psihička energija *kanalizira* prema objektima koji su katkada i vrlo udaljeni i različiti od onih objekata koji mogu zadovoljiti organizam ili neku njegovu potrebu. Zbog toga pojedinačne ego-kateksije ne mogu ili ne moraju direktno zadovoljavati instinkte ili potrebe organizma, ali su takve pojedinačne ego-kateksije vezane u lance i sustave koji na ovaj ili onaj način ipak dovode do takvog zadovoljenja. Tim se kanalima psihička energija organizma ili instinkata širi prema najrazličitijim objektima i djelatnostima koji na prvi pogled nemaju nikakve veze s nekim instinktom, ali oni olakšavaju egu da dođe do pravih i realnih objekata koji će zadovoljiti potrebe ili instinkte organizma. Na taj način energija nekog instinkta ili potrebe može biti kateksirana s najrazličitijim objektima. Na primjer, energija instinkta gladi ili potrebe za hranom može takvim kanalima u pojedinčevu egu biti kateksirana u interesima za zvanje kuhara, u interesu za skupljanjem recepata, ali isto tako u interesu za neko drugo zvanje. Može biti kateksirana za određene stavove ili načine mišljenja za određena vjerovanja, uvjerenja ili ideologiju itd.

Superego priskrbljuje psihičku energiju potrebnu za njegovo funkcioniranje također putem mehanizma *identifikacije*. U tome važnu ulogu imaju roditelji. Roditelji predstavljaju jedne od prvih objekata za koje se kateksira psihička energija ida. To je zbog toga što roditelji, ili njihovi zamjenici, zadovoljavaju potrebe djetetova organizma, odnosno ida. Te su kateksije vrlo razvijene i jake. Međutim, osim toga što zadovoljavaju potrebe organizma roditelji uče ili prenose na dijete različite tradicionalne ili društveno priznate vrijednosti, norme, ideale, načine tumačenja itd. Osim toga oni igraju i ulogu u kažnjavanju ili pohvaljuju i nagrađuju dijete kad se ponaša na »ispravan« odnosno »neispravan« način. Roditelji su, prema tome, u takvoj funkciji reprezentanti ili agenti društva.

Ovdje moram istaći sličnost i razliku između Freudova shvaćanja i tumačenja nagrade i kazne i biheviorističkog shvaćanja nagrade i kazne. Prema Freudu, karakter nagrade imaju svi oni objekti ili postupci (riječ, smiješak, odobravanje, novac, odlikovanja itd.) koji direktno ili indirektno smanjuju napetost u organizmu. Karakter kazne imaju pak svi oni objekti i postupci (kao prijekor, neugodni postupci i slično) koji *povećavaju ili odgađaju smanjenje napetosti* u organizmu. U neobiheviorističkoj koncepciji nagrada i kazna imaju gotovo isto značenje. Različit je, međutim, način na koji Pavlov i bihevioristička psihologija objašnjavaju stjecanje karaktera nagrade kod onih objekata koji ne mogu direktno utjecati na zadovoljenje, kao i nepostojanje tenzije kao posebnog, od potrebe odvojenog mehanizma.

Takvim djelovanjem roditelja dijete nauči identificirati one postupke i ponašanja u svom repertoaru koji dovode do nagrada i identificirati postupke koji dovode do kazni, i tako se počinje ponašati na način koji od njega zahtijevaju roditelji i drugi agenti društva. U tome mu pomažu kateksije s idealima, vrijednostima, pravilima, normama koje su mu pokazali i na koje su ga naučili

roditelji i drugi agenti društva. Te kateksije predstavljaju *introjeksiju moralnih imperativa društva*. Kateksija za te imperative zbiva se, dakle, preko originalnih kateksija ida za roditelje kao one koji zadovoljavaju organizmičke potrebe. Na taj način ideali društva postaju ideali pojedinca ili njegov *ego-ideal, idealno ja*, a kateksirane zabrane i kazne društva postaju njegova osobna *savjest*. Jedno i drugo su sastavni dio superega. Dakle, superego za svoje funkcioniranje stječe energiju putem *identifikacije s roditeljima*, i on postaje njihov reprezentant u ličnosti, kao i reprezentant društva.

Imperativi društva, a to znači i funkcioniranje superega, vrlo su često suprotni idu i njegovim impulsima. Imperativi društva trebaju suspendirati agresivnost, inhibirati primitivne nagone i porive agresivnog nagona i svih nagona smrti, kao i seksualnog nagona i svih nagona života.

Kad su razvijeni i id i ego i superego, između njih može dolaziti do različitih odnosa i zavisnosti u rasporedu i korištenju psihičke energije. Ako je ego slab, većinu energije kontrolira id. Takav pojedinac je sklon impulsivnom, nagonskom djelovanju, ispunjavanju želja i prohtjeva putem primarnog procesa, nedovoljno razlikuje realnost od imaginacije i primitivan je. *U njegovu se ponašanju izražavaju osobine i obilježja ida*. Pojedinac kod koga energijom organizma gospodari superego pokazuje u svom ponašanju *dominaciju moralističkih načela i ideala umjesto realističkih*. Superego je, kao i ego, sposoban za stvaranje antikateksija. *Antikateksije savjesti sputavaju i vežu ego tako da onemogućuju njegovo djelovanje i normalne kontakte s realnošću*. Antikateksije ego-ideala također negativno utječu na ego, jer ego-ideal, ili idealno ja, postavlja previsoke i nedostižne ciljeve ili razine očekivanja, odnosno standarde kojima pojedinac nikako ne može udovoljiti. Stoga je takav pojedinac izložen *čestim ili stalnim frustracijama, što dovodi do osjećaja neuspjeha i depresije*.

Mehanizmi dinamike ličnosti su, dakle, kateksije i antikateksije koje izvode id, ego i superego. Iz tih kateksija i antikateksija proizlazi i *harmonija ličnosti*, ali i *konflikti i tenzije*, kao i različita pa i psihopatološka stanja u kojima se pojedina ličnost može naći. Sukobi snaga i djelovanje tih snaga u ličnosti tvore *dinamiku ličnosti*, dinamiku koju nitko prije Freuda nije tako detaljno opisao niti objasnio i kojoj nitko prije njega nije posvetio toliku pažnju i toliku važnost za objašnjenje ljudskog ponašanja i ljudske prirode.

Razvoj ličnosti

Razvoj ličnosti se, prema Freudu i psihoanalizi, odvija pod utjecajem različitih iskustava iz ranog djetinjstva i pod utjecajem seksualne energije ili libida koja je svakom čovjeku urođena. U svom razvoju ličnost prolazi kroz četiri *psihoseksualna stadija*. To su: *oralni, analni, falusni i genitalni* stadij. Osim tih glavnih stadija postoji još i *period latencije*. Ti su stadiji razvoja ličnosti psihogenetički, što znači da su univerzalni i prisutni kod svih ljudi.

Prva tri stadija u razvoju ličnosti su najvažnija i traju do otprilike pete godine života, što znači da se u tom razdoblju ličnost pojedinca već gotovo u potpunosti formira. Ta se tri stadija zajedno nazivaju *predgenitalnim stadijima*. Nazivi pojedinih stadija potječu od naziva dijelova tijela u kojima je usredotočena libidinalna ili seksualna energija organizma u toku razvoja ili,

bolje reći, u kojima su smješteni trajniji izvori stimulacije. Ti se dijelovi tijela nazivaju *primarnim erogenim zonama*. Te su primarne erogene zone osjetljive na stimulaciju ili podraživanje. Stimulacija tih područja ili zona izaziva ugodu. To su osobito ona mjesta gdje se spajaju koža i sluznica, odnosno vanjska i unutarnja koža. Podraživanje tih mjesta izaziva seksualno zadovoljenje. Takve erogene zone po Freudu su oči, uši, usta, usne, muški i ženski seksualni organi, prsa i anus. U svakom stadiju razvoja ličnosti drugi dio tijela ili druga erogena zona je aktivna i traži objekte ili aktivnosti koji mogu izazvati ugodu.

Psihoseksualni razvoj je razvoj seksualnog instinkta, i on je *genetički i biološki determiniran i invarijantan*. Redosljed razvojnih stadija je na taj način neizmjenljivo *razmatanje bioloških sekvenci nezavisno o kulturi i kulturnom nasljeđu*. Međutim, individualna iskustva i doživljaji pojedinca vezani za pojedine psihoseksualne stadije, ostavljaju trajne tragove na osobine, vrijednosti i stavove koji se u tom stadiju formiraju.

Osobit utjecaj na formiranje ličnosti imaju dva faktora; to su *frustracija i preveliko popuštanje ili udovoljavanje*. Kod frustracije djetetove potrebe za *psihoseksualnom aktivnošću* ili *psihoseksualne potrebe* (kao što su, recimo, sisanje, grizenje) nisu zadovoljene ili optimalno zadovoljene od onih kojih se o djetetu brinu. Kod prevelikog udovoljavanja roditelji pak ne omogućuju djetetu da stekne dovoljnu kontrolu nad internim funkcijama (kao što su funkcije eliminacije mokraće i fecesa) i na taj način potiču ili podržavaju *djetetov osjećaj ovisnosti o drugima i osjećaj nekompetencije*. I u jednom i u drugom slučaju dolazi, po mišljenju Freuda, do prevelikog *investiranja libida* koje se kasnije, u odrasloj dobi, manifestira kao *rezidualno ponašanje* (koje čine osobine, vrijednosti i stavovi) povezano s onim psihoseksualnim stadijem u kojem je došlo do frustracije ili do prevelikog udovoljavanja i ovisnosti o roditeljima.

Dalji faktor u razvoju ličnosti predstavlja pojava *fiksacije* za određeni stadij ili period psihoseksualnog razvoja. Fiksacija znači ostajanje na određenom stadiju psihoseksualnog razvoja. Tako neko dijete od šest godina koje siše prste predstavlja primjer fiksiranosti za oralni stadij psihoseksualnog razvoja. Njegova se energija investira u jednu aktivnost koja je karakteristična za neki raniji stadij.

Do fiksacije dolazi zbog toga što je takav pojedinac imao ili doživio premalo ili previše zadovoljenja za vrijeme tog razvojnog stadija, pa je ili *ustranjen* ili *nemotiviran* da prijeđe u drugi stadij te traži i dalje istu vrst zadovoljenja. Takve fiksacije mogu biti prisutne i u ponašanju odrasle osobe. Fiksiranost za oralni stadij može kod odraslog biti izražena traženjem zadovoljenja u jedenju, pijenju, pušenju i sl.

Dalji fenomen koji je važan u psihoseksualnom razvoju pojedinca jest *regresija*. Regresija znači vraćanje na jedan raniji ili niži nivo u razvoju koji je već pojedinac prošao, odnosno na jedan raniji način zadovoljavanja ili na neku raniju točku fiksacije. Regresiju ili nazadovanje izazivaju *stresovi*, stanja napetosti, anksioznosti i frustracije. Zbog toga je regresija samo jedan specijalan slučaj fiksacije, i one su komplementarne. Što je neka fiksacija jača, to je i vjerojatnost regresije veća. Budući da regresiju mogu izazvati i prolazna stanja, to ona može biti i samo prolazna pojava. Tako pojedinac može regresirati na preveliko konzumiranje jela i pića ili pušenje dok traje frustracija, stres ili tjeskoba. Zanimljivo je spomenuti da su neka istraživanja

pokazala da postoji povezanost između veličine frustracije u oralnom stadiju i intenziteta fiksiranosti za pušenje (McArthur i drugi, 1958).

Psihoseksualni razvoj, fiksacija i regresija imaju golemu važnost za psihoanalitičko tumačenje osobina ili karaktera ličnosti. Tako za svaki predgenitalni razvojni stadij postoji određeni *tip ili karakter ličnosti*. Ti se tipovi ili karakteri ličnosti formiraju pod utjecajem fiksiranosti pojedinca za određeni predgenitalni razvojni stadij, a za psihologiju ličnosti jedan su od najvažnijih aspekata Freudove teorije psihoseksualnog razvoja.

Oralni stadij

Oralni stadij obuhvaća prvu godinu života. Dijete je tada potpuno ovisno o drugima i do zadovoljenja njegovih potreba može doći jedino uz pomoć drugih osoba. Biološki nagoni zadovoljavaju se kroz usta. Manipulacije tog predjela tijela izazivaju također ugodu. Zbog toga usna šupljina, usne, jezik i okolni predio postaju središte aktivnosti i interesa. To su, prema tome, područja tijela koja prva stupaju u *funkciju zadovoljenja* potreba i preko kojih se *ostvaruje socijalni* kontakt. U tim se predjelima koncentriira *seksualna energija* (libido) djeteta i ona ostaje vezana za taj predio i kroz cijeli život. Grizenje nokata, ljubljenje, pušenje, jedenje, pijenje, žvakanje gume itd. predstavljaju aktivnosti koje su, prema Freudu i drugim psihoanalitičarima, dokaz vezanosti libida za oralnu zonu.

Prema Freudovoj teoriji seksualno je tijesno povezano s ugodom. Ekscitacija oralne zone izaziva ugodu pa zbog toga i seksualno zadovoljenje. Tako ta uroda i to zadovoljenje bivaju kateksirani za sve objekte koji izazivaju uzbuđenje oralne zone, bilo to majčina prsa ili dudu, nokat ili palac, žvakaća guma ili cigareta.

Na osnovi takvih zadovoljenja i ugrade u toj dobi dijete razvija rudimente *povjerenja ili nepovjerenja* u osobe i okolinu. Razvija veću ili manju *zavisnost ili nezavisnost* od te okoline. Budući da na početku ne razlikuje sebe od okoline (ili majčinih prsiju odnosno bočice s mlijekom), na početku se miješaju uroda zbog utajenja nagona gladi i *privrženosti*. Tako nastaje *dječji ego-centrizam*. S vremenom dijete počinje razlikovati sebe od majke ili okoline i majčina prsa odnosno dudu od vlastitog prsta koji ih počinje zamjenjivati u izazivanju oralne ugrade.

Oralni stadij završava kada prestaje dojenje. Prestanak dojenja ili hranjenja na bočicu i s tim u vezi smanjenje ugrade izaziva kod djeteta određene poteškoće i konflikte koji su to veći što je više libidinalne energije bilo pobuđeno i koncentrirano u oralnoj zoni. Veća koncentracija te energije u toj zoni smanjuje količinu libidinalne energije koja ostaje na raspolaganju za rješavanje konflikata u drugim razvojnim stadijima.

U drugoj polovici prve godine života nastupa druga faza oralnog stadija. To je *oralno-agresivna* ili *oralno-sadistička faza*. Kad dijete dobije zube i može gristi, grizenje i ujedanje postaju načini izražavanja frustracije koju ono doživljava kad nema zadovoljenja ili kad je to zadovoljenje odgođeno. Tada dijete traži oralno zadovoljenje ujedanjem, pljuvanjem, slinjenjem i na druge »agresivne« načine.

Djeca koja u oralnoj fazi doživljavaju preveliko ili premalo zadovoljenje, ili preveliku ili premalu količinu stimulacije, postaju *oralno-pasivne ličnosti* u odrasloj dobi. Takve ličnosti imaju optimističko shvaćanje svijeta, imaju stabilno povjerenje u druge ljude i u odnose s drugima. U odnosu na druge

razvijaju jedan *zavisan odnos* i *očekivanja*. Takvi pojedinci očekuju brigu i skrb od drugih i razumijevanje. Oni su pasivni, nezreli i lakovjerni (rezidualno ponašanje). Fiksacija za oralni stadij dovodi u odrasloj dobi do pesimističkog ponašanja i shvaćanja svijeta i okoline. Ti su pojedinci sarkastični, cinični u odnosu prema svima u svojoj okolini. Oni su skloni eksploatiranju drugih i dominaciji nad drugima dok god traju ili nisu zadovoljene njihove vlastite potrebe.

Analni stadij

Analni stadij obuhvaća drugu i treću godinu života. U toj dobi središte libidinalne energije, odnosno izvori stimulacije u organizmu premještaju se s oralne zone u *analnu zonu*. Stimulacija te zone sada izaziva ugodu i dijete nastoji izazvati takvu stimulaciju. Ono to postiže ili *retencijom* ili *ispuštanjem* izmeta, odnosno *kontroliranjem* ispuštanja ili izbacivanja izmeta. Tim kontroliranjem izbacivanja ono povećava ili smanjuje pritisak u nižim dijelovima debelog crijeva i na analni sfinkter.

Način ponašanja okoline u odnosu na podučavanje djeteta u vezi s kontroliranjem izbacivanja i izlučivanja izmeta i mokraće, odnosno *podučavanje i treniranje toaleta i higijene* imaju, po mišljenju Freuda, vrlo specifične efekte na razvoj ličnosti djeteta u toj dobi i kasnije. Taj trening i poduka zahtijeva od djeteta da *odgodi neposredno zadovoljenje* i *ugodu* (po primarnom procesu) i da tu ugodu i zadovoljenje uskladi sa socijalnim zahtjevima. Taj trening i poduka jačaju *funkcije ega i superega*. To znači da su takav trening i poduka začeci *samokontrole* i *vladanja sa sobom* koju će pojedinac imati u svojoj odrasloj dobi.

Podučavanje toaleta i higijene za dijete je *frustrativno*. Ako je taj postupak grub, on će kod djeteta izazvati tendenciju zadržavanja stolice i opstipaciju ili zatvorenost. Ta se tendencija može *generalizirati* na druge postupke i ponašanja, te se kod djeteta (i odraslog) razvija *analno-retentivni karakter ličnosti*. Analno-retentivna ličnost ili ličnost koja je fiksirana za taj stadij na takav način pokazuju u svom ponašanju osobine kao što su tvrdoglavost, nepopustljivost, škrtost, urednost, točnost, izraženu čistoću i higijenu, red ili pak izrazitu neurednost. Nesposobne su za razlikovanje pa ne razlikuju male razlike i ne osjećaju fine distinkcije, te ne podnose nejasnoće i dvosmislenosti.

Ako je majka previše blaga i moli ili preklinje dijete da regulira svoju stolicu i hvali ga i nagrađuje za to, kod djeteta će se razviti *analno-agresivni karakter ličnosti*. Odrasla osoba koja je fiksirana za taj stadij na ovaj način ima osobine kao što su okrutnost, destruktivnost, nesređenost, neprijateljstvo. U ljubavnim odnosima u odrasloj dobi takva osoba shvaća druge kao objekte koje ona posjeduje i koji su njezina svojina.

Falusni stadij

U dobi između četvrte i pete godine dolazi do promjene središta i koncentracije libidinalne energije. Ona se sada koncentriira oko *seksualnih organa* koji postaju erogena zona i čija stimulacija izaziva ugodu. Djeca se u toj dobi interesiraju za svoje spolne organe, spolne razlike, za rađanje djece i slično. Freud smatra da djeca već u toj dobi imaju mnogo veće razumijevanje u vezi sa spolnim odnosima i stvarima nego što to roditelji ili odrasli misle.

Falusni stadij je važan po tome što se u njemu javlja *Edipov kompleks*. Taj se kompleks kod djevojčica naziva *Elektrinim kompleksom*. Edip je, prema grčkoj tragediji koju je napisao Sofoklo, bio mitološki kralj Tebe. On je, ne znajući to, ubio svog oca i oženio se svojom majkom. Kad je to otkrio, izvadio si je oči. Ovu je mitološku tragediju Freud uzeo kao ilustraciju za, po njegovu mišljenju, najveći konflikt u razvoju pojedinca i ličnosti. Za njega taj mit ilustrira nesvjesnu težnju svakog djeteta da stupa u seksualne odnose s roditeljem suprotnog spola i da se istovremeno riješi roditelja istog spola. To se obično ne događa i sin ne ubija oca i ne stupa u seksualni odnos s majkom, ali, po Freudu, kod njega postoji nesvjesna želja da učini i jedno i drugo.

U toku falusnog stadija psihoseksualnog razvoja rješava se *Edipov konflikt*. Rješenje tog konflikta je različito kod muške i kod ženske djece.

Majka ili njena zamjena predstavlja objekt sinovljeve ljubavi. Ona mu je pružala ugodu i zadovoljenje od rođenja. On je želi seksualno posjedovati onako kako je posjeduje njegov otac. Pokušava je zvesti pokazivanjem penisa, što dokazuje da želi zauzeti mjesto i preuzeti ulogu svog oca u odnosu prema njoj. Zbog toga mu otac postaje suparnik i glavni neprijatelj kojeg bi trebalo ukloniti. Sin je, međutim, nejasno svjestan prednosti svog oca i shvaća da on neće tolerirati njegove prohtjeve i želje u odnosu na majku. On se zbog toga počinje *bojati oca* i mogućnosti da će mu on odsjeći penis. Taj strah ili tjeskobu od gubitka penisa Freud naziva *tjeskobom kastracije*. Zbog te tjeskobe sin odustaje od svojih seksualnih želja i incesta s majkom.

Edipov se konflikt kod dječaka normalno rješava oko sedme godine života na taj način da dječak *represira ili potisne iz svijesti u podsvijest ili nesvjesno* svoje seksualne želje u odnosu na majku (pa ih dalje nije više svjestan) i počinje se *identificirati s ocem*. Identifikacija znači da preuzima njegove karakteristike. Taj proces identifikacije s ocem naziva se *identifikacija s agresorom*, jer sin doživljava oca kao agresora na majku. Takva identifikacija omogućuje sinu da poprimi neke od obilježja svog oca. Tako sin postepeno preuzima očeve stavove, mišljenja, gledišta, vrijednosti, moral, seksualno ponašanje, ali i njegove zablude, uvjerenja, vjerovanja, predrasude, mitove. Sva ta obilježja omogućuju mu da se osjeća »muškarcem« i »zrelim«. Freud smatra da sin na taj način, poprimajući obilježja svog oca, indirektno i nesvjesno oštvaruje posjedovanje svoje majke kao objekta svoje ljubavi. Međutim, takvom *introjekcijom očeva ponašanja* i njegovih obilježja sin introicira, u stvari, društvene norme i pravila ponašanja, a to znači da se kroz takvu identifikaciju s ocem razvija sinovljevi superego. *Superego je, dakle, tekovina uspješno riješenog Edipova konflikta*.

Kod djevojčica rješava se *Elektrin kompleks*. Objekt prve ljubavi kćeri je, kao i kod dječaka, majka ili osoba koja je zamjenjuje. Međutim, u falusnom stadiju žensko dijete otkriva da ona, za razliku od brata i oca, nema penisa i da je anatomski drukčija. Čim žensko dijete otkrije da nema penisa, ono poželji da ga ima. Freud kaže da se u vezi s tim javlja *zavist zbog penisa* koja kod djevojčica predstavlja pandan kompleksa kastracije koji se javlja kod dječaka. Zbog nedostatka penisa i zbog te zavisti djevojčica razvija neprijateljske osjećaje prema majci okrivljujući je da ju je ona lišila penisa kažnjavajući je na taj način zbog nekog prijestupa i da je ona za to odgovorna. Istog časa djevojčica želi posjedovati svog oca koji ima taj tjelesni organ.

Tumačenje Elektrina kompleksa koji je dao Freud manje je prihvaćeno od tumačenja Edipova konflikta. To je zbog toga jer majka nikako ne može

predstavljati takvu prijetnju kakvu predstavlja otac. Nadalje, kod djevojčice se nikako ne može javiti intenzivan strah ili tjeskoba od gubitka penisa kao kod dječaka jednostavno zato što im takav gubitak ili takva kazna ne mogu zaprijetiti. Zbog toga je konflikt kod djevojčica mnogo manje intenzivan, a kao rezultat toga, prema mišljenju Freuda, kod njih se ne razvija tako intenzivna *prisilna moralnost kao kod dječaka*. Ta razlika postoji i kod odraslih, tako da kod žena ne zapažamo takvu prisilnu moralnost i sputanost kao kod muškaraca.

Rješenje Elektra-kompleksa kod djevojčica sastoji se u represiranju ili potiskivanju iz svijesti razočarenja s majkom i želje za posjedovanjem oca. To joj onda omogućuje da *prihvati žensku ulogu* i stekne svoj *ženski identitet*. Taj se kompleks konačno rješava i željom za rađanjem sina. To rađanje sina čini kompenzaciju i supstituciju za nedostatak penisa.

Fiksacija za falusni stadij psihoseksualnog razvoja kod muškaraca izražava se kroz takve osobine ličnosti kao što su: ambicioznost, hvalisavost, taština, bezobzirnost, drskost. Falusni tip ličnosti pokazuje izrazitu težnju za uspjehom ili uspijevanjem u životu. Taj uspjeh simbolizira težnju za posjedovanjem muškosti. Fiksiranost izaziva i neprekidno isticanje i hvalisavost svojom muškošću.

Kod žena falusna se fiksacija očituje u promiskvitetnom ponašanju, zavodjenju, sklonosti flertovanju i pojačanom interesu za muškarce. Usprkos svemu tome takva osoba može izgledati ili glumiti naivnost, nedužnost i neiskusnost u seksualnim odnosima.

Neriješeni Edipov kompleks i konflikt uzrok su mnogih neurotičkih pojava. Na seksualnom planu to su kod muškaraca impotencija, a kod žena frigidnost.

Period latencije

Od otprilike šeste godine do puberteta nastupa period latencije. U tom se periodu ne događaju neke značajnije seksualne promjene. Freud kaže da je u tom razdoblju libido *sublimiran*, a to znači *kanaliziran* i usmjeren na neseksualne aktivnosti. Tako se kod djece u tom razdoblju razvijaju najrazličitiji interesi i aktivnosti kao što su interes za knjige, literaturu, znanosti, sportove, prijatelje, društva. Libido je zbog promijenjenih fizioloških procesa smanjen i nije koncentriran u nekoj novoj tjelesnoj zoni. Zbog toga mnogi smatraju da se taj period i ne može smatrati posebnom etapom psihoseksualnog razvoja. On, međutim, zauzima vrlo velik i značajan dio mladenačke dobi i sigurno se, prema našem mišljenju, ne može zanemariti. Djeca su u tom periodu izložena mnogobrojnim i različitim utjecajima koje je Freud, međutim, sasvim zanemario.

Genitalni stadij

Genitalni se stadij proteže od početka puberteta do smrti. Početak puberteta znači ponovno javljanje i buđenje seksualnog nagona i libidinalne energije. To se manifestira pojačanim interesom za suprotan spol. Na početku su te promjene (u pubertetu) izazvane samo *biokemijskim procesima u organizmu i fiziološkim promjenama*. Te su promjene velike i brojne. Mnoge žlijezde s unutarnjim lučenjem, na primjer spolne, počinju ili pojačavaju izlučivanje hormona u krv. Njihovim djelovanjem razvijaju se sekundarne spolne karak-

teristike muškaraca i žena. Ti hormoni i promjene djeluju i na mozak i mozgovne procese, povećavaju podražljivost i uzbuđenost organizma kao i seksualnu aktivnost.

Prema Freudovu mišljenju, na početku adolescencije postoji *period homoseksualnosti*. Izbijanje seksualne energije je na početku usmjereno prema osobama istog spola. Tako se mladi ljudi najbolje osjećaju i traže društvo osoba istog spola (prijatelja, prijateljica, starijih). Kasnije se libidinalna energija kateksira za osobe suprotnog spola i započinje udvaranje i »hvatanje«. Konačno se pronalazi partner suprotnog spola s kojim se zasniva bračna veza i osniva obitelj.

Kad pojedinac dospije do tog punog genitalnog razvoja, onda je on, po Freudu, ostvario pun razvoj svoje ličnosti. *Genitalni tip ličnosti* predstavlja za Freuda i psihoanalizu idealan tip ličnosti. Takvu ličnost obilježavaju osobine kao što su socijalna zrelost, socijalno-seksualna odgovornost i zreli socijalno-seksualni odnosi, zadovoljstvo i ugoda u heteroseksualnim odnosima. Da bi pojedinac postigao pun genitalni razvoj, mora se odreći pasivnosti kakvu je pokazivao u toku ranijih stadija razvoja, kad mu je poklanjana ljubav, pažnja, skrb ili fizička sigurnost bez ikakve nadoknade ili uzvrata. Pojedinac sada mora naučiti raditi i zasluživati, mora postati odgovoran, aktivan, mora rješavati probleme i sam osiguravati svoju egzistenciju.

U vezi s tim treba reći da Freud, suprotno općem mišljenju, nije smatrao da se seksualni nagon treba manifestirati u seksualnom izživljavanju. Fiziološka kontrola seksualnih impulsa je poželjna i zbog toga jer se na taj način *seksualna energija investira u druge aktivnosti* kao što su: briga za ljude, za čovječanstvo ili neke njegove dijelove, i to oslobađa pojedinca bilo konflikta, bilo osjećaja krivnje.

Teorija anksioznosti

Freudova teorija i koncepcija tjeskoba, strahova, briga i uznemirenosti odnosno anksioznosti također je jedan od originalnih doprinosa koji je Freud dao tumačenju ponašanja i našoj sposobnosti razumijevanja ljudi i dinamike ličnosti pojedinca.

Iz dosadašnjeg izlaganja vidjeli smo da su osnovne snage, energije i procesi koji čine dinamiku ličnosti po svom karakteru *biološki i urođeni organizmu*. Sve energije s kojima organizam raspolaže potječu iz tjelesnih procesa, a izvori psihičke energije su trajni izvori ili mjesta stimulacije u samom organizmu (nazvani instinkti).

Djelovanjem tih trajnih izvora stimulacije nastaju *stanja napetosti koja treba smanjiti*. To je uloga i funkcija ličnosti. Njezinim funkcioniranjem ta se stanja napetosti smanjuju ili nestaju zato što se smanjuju ili uklanjaju izvori stimulacije u organizmu. To se postiže zadovoljavanjem potreba organizma. Dok se te potrebe ne zadovolje, izvori stimulacije djeluju, izazivaju napetost i trošenje energije organizma pretvaranjem te energije u psihičku energiju. Takva stanja u suvremenoj psihologiji nazivamo *pobuđenim stanjima* ili *nagonskim stanjima*. Dakle, nagonska su stanja, prema Freudu, uzrokovana funkcioniranjem organizma i određena organizmičkim procesima i stanjima. Organizam sam po sebi posjeduje dinamičke karakteristike i stvara dinamičke promjene i stanja.

Međutim, Freud je smatrao da stanja napetosti mogu nastati, iako u mnogo manjoj mjeri, i od *izvanjske stimulacije ili podražaja*.

Ta izvanjska stimulacija i napetost koju ona izaziva u organizmu osnova su *Freudove teorije anksioznosti ili tjeskobe*.

Okolina organizma i ličnosti može na pojedinca djelovati *prijetelje i zastrašujuće*. Ona može sadržavati opasna područja ili opasne događaje. Takvi utjecaji povećavaju napetost u organizmu i stvaraju nagonsko ili potaknuto stanje, kao što je to bio slučaj i s unutarnjim izvorima stimulacije. U takvom stanju pojedinac nastoji izbjeći opasnost, neugodu, prijetnju ili barijeru koja djeluje na njega iz okoline.

Pod utjecajem takve, Skinner bi rekao averzivne stimulacije, stvaraju se uzbuđena ili napeta stanja koja se subjektivno doživljavaju kao strahovi, brige, tjeskobe, uznemirenja ili anksiozna stanja. Kao nagonska stanja, tj. stanja povećane napetosti i energetske potrošnje, ta stanja djeluju na organizam i njegovo funkcioniranje, odnosno na ponašanje. U svemu tome uključena je i ličnost pojedinca.

Osoba koja je pod takvim utjecajima okoline jest *zastrašena osoba ili anksiozna osoba*, puna nemira, brige i tjeskobe. Ta se stanja manifestiraju u njezinu ponašanju, i mogu čak i sprečavati normalno funkcioniranje ličnosti. To je slučaj s *neurozama i neurotskim simptomima* koji su Freuda i naveli na proučavanje i pomisao o anksioznosti.

Freud je tjeskobu tumačio na različite načine. Prva je njegova koncepcija bila da je tjeskoba vezana za nemogućnost ili neadekvatnost oslobađanja seksualne ili libidinalne energije. Postoji blokada libidinalne energije i ta se energija i uzbuđenje pretvara u *neurozu tjeskobe ili tjeskobnu neurozu*. Međutim, kasnije je Freud promijenio takvu interpretaciju tjeskoba. Konačna je njegova koncepcija tjeskoba da su tjeskobe *funkcije ega* (Freud, 1926). Tjeskobe kao takve upozoravaju pojedinca na moguće izvore prijetnji ili opasnosti u njegovoj okolini, tako da bi se on mogao pripremiti i reagirati na adaptivan ili prilagođen način.

Freud razlikuje nekoliko vrsti anksioznosti ili tjeskoba. Postoji *primarna anksioznost* koja je vezana za rođenje. Novorođenče nema još nikakav ego, a već je izloženo ogromnom broju podražaja iz okoline, kao i golemom broju podražaja iz svoje unutrašnjosti. Bez ega ono je nesposobno da kontrolira izvanjski svijet i zato se kod njega stvara jedan difuzni osjećaj opasnosti. Taj osjećaj je, zbog slabosti ili nepostojanja ega, traumatski, a rezultat toga je primarna anksioznost ili tjeskoba. Ona predstavlja *psihički šok* koji doživljava novorođenče prilikom odvajanja od majčina tijela. Taj šok ostavlja trajne posljedice na psihu djeteta, tako da svako kasnije odvajanje u životu, kao recimo odvajanje od majke, ostajanje u mraku, odlazak majke ili njezina zamjena drugom osobom, kao i sva odvajanja u kasnijem životu uzrokuju jake reakcije anksioznosti ili tjeskobe.

Iz toga vidimo da se Freudova koncepcija »traume rođenja« razlikuje od Rankove (1929). Rank je, naime, smatrao da ta trauma stvara rezervoar tjeskobe koji se onda troši u čitavu životu. Freud smatra da je ta trauma i anksioznost izazvana rađanjem samo prototip ostalih kasnijih anksioznosti.

Osim primarne anksioznosti, Freud razlikuje još tri vrste anksioznosti. To su *realistička tjeskoba, neurotička tjeskoba i moralna tjeskoba ili anksioznost*.

Realistička anksioznost

Percepcija stvarnih opasnosti ili prijetnji u okolini (na primjer, otrova, plina, zmijske, struje, potresa itd.) izaziva u pojedincu emocionalno uzbuđenje koje se naziva realističnom ili *objektivnom anksioznošću*. Ta je tjeskoba ili anksioznost gotovo istovjetna sa strahom jer je uzrok takvih emocija poznat. Ta tjeskoba ili strah ima, naravno, *negativne posljedice na ponašanje* pojedinca koje postaje manje adaptabilno. Ta tjeskoba brzo nestaje s nestankom uzroka.

Neurotička tjeskoba ili anksioznost

Izvor je *neurotičke tjeskobe* u opasnosti da bi impulsi ida mogli postati svjesni. To je strah da ego neće biti sposoban da kontrolira id i da će nakon toga slijediti reakcija okoline i agenata društva. Da bi se sigurnost ega pojačala i uklonila takva prijetnja iz ida, razvijaju se *mehanizmi obrane* ega. Oni su normalno dovoljni za potiskivanje idovih impulsa. Neurotička tjeskobnost pojavljuje se tek onda kad postoji opasnost od probijanja kontrole ega i ta tjeskobnost signalizira takvu mogućnost.

Moralna tjeskoba

Moralna se tjeskoba javlja onda kad postoji opasnost da će ego biti kažnjen od superega. Ta mogućnost izaziva emocionalno uzbuđenje koje se naziva *moralnom tjeskobom*. Ona se pojavljuje onda kada postoji opasnost da će se pojaviti ili se pojavilo nemoralno djelovanje ida bilo kao čin, kao misao ili kao namjera. To dovodi do reakcije superega koji izaziva osjećaje srama, krivnje, osuđivanje samog sebe. Moralna tjeskoba vodi podrijetlo od objektivne tjeskobe koju su u djetinjstvu izazivale kazne, prijekori ili prijetnje roditelja ili drugih ljudi. Moralna tjeskoba, prema tome, *usmjeruje ponašanje* pojedinca prema onim postupcima koji su prihvatljivi za društvo i okolinu, odnosno za njegovu savjest.

Poseban oblik moralne tjeskobe predstavlja *socijalna tjeskoba*. Nju izaziva mogućnost ili opasnost da pojedinac bude isključen iz društva sebi ravnih ili vršnjaka zbog neprihvatljivih čina ili stavova.

Osim tih tjeskoba, Freud je vjerovao da iz djelovanja superega potječu i tjeskobe vezane za smrt i kazne u prekogrobnom životu.

One tjeskobe koje se ne mogu izbjeći ili efektivno riješiti uzrokuju *traume*. Da bi se traume izbjegle, ego, koji ne može izaći na kraj s nekom tjeskobom ili anksioznošću na realističan način, pokušava se riješiti takvog stanja na nerealističan način kakav predstavljaju *obrambeni mehanizmi ličnosti* ili *obrambeni mehanizmi ega*.

Obrambeni mehanizmi ličnosti ili ega

Obrambeni organizmi ega omogućuju egu da kontrolira id i da ukloni njegove impulse, zahtjeve i prohtjeve i dovede do njegova zadovoljenja i onda kada id nije moguće zadovoljiti na realan način. Ova se Freudova koncepcija obrambenih mehanizama razlikuje donekle od one koja je uobičajena u suvremenoj psihologiji a po kojoj mehanizmi obrane predstavljaju način obrane

ličnosti u situaciji kad postoji frustracija ili opasnost od frustracije. U takvoj koncepciji ti mehanizmi štite ličnost kao cjelinu, a ne samo ego. (Zvonarević, 1978).

Ego može kontrolirati idove impulse i želje na dva načina: ili da ih blokira, tako da se oni ne pojavljuju u ponašanju, ili da ih iskrivi, tako da je njihova izvorna snaga znatno smanjena ili pomaknuta.

Svi obrambeni mehanizmi ega imaju dvije zajedničke karakteristike:

1. oni funkcioniraju na nesvjesnom planu i zbog toga na razini svijesti predstavljaju *samoobmanu*,

2. iskrivljuju percepciju realnosti tako da se tjeskoba koju ta realnost izaziva kod pojedinca smanjuje.

U većini situacija u životu u funkciji je odjednom više obrambenih mehanizama ličnosti a ne samo jedan. Mehanizama obrane ličnosti ili ega ima veći broj. Mi ćemo ovdje ukratko opisati samo najvažnije.

Represija ili potiskivanje

Represija ili potiskivanje sadržaja, doživljaja i iskustva iz svijesti u podsvijest čini glavni obrambeni mehanizam ega ili ličnosti. On je također i osnova za nastajanje i funkcioniranje drugih mehanizama. Represija direktno onemogućuje pojavljivanje zabranjenih seksualnih i agresivnih impulsa u svijesti pojedinca. Zbog njegova djelovanja pojedinac nije ni svjestan izvora ili uzroka svojih vlastitih stanja tjeskobe ili konflikata u sebi, niti se može sjetiti traumatskih doživljaja ili iskustava iz svoje prošlosti.

Represija na taj način oslobađa pojedinca tjeskobe, ali ne smanjuje napetost u organizmu. Potisnuti impulsi ostaju aktivni, psihička energija se troši za sprečavanje njihova pojavljivanja u svijesti, a to smanjuje raspoloživu energiju ega. Takav ego ne raspolaže dovoljnom energijom za konstruktivne aktivnosti, kreativnost i razvoj.

Potisnuti impulsi, u nemogućnosti da se pojave u svijesti na otvoreni način, zadovoljavaju se kroz *snove, šale, pogreške* u govoru i na druge načine.

Projekcija

Drugi po važnosti obrambeni mehanizam jest *projekcija*. Projekcija je nesvjesni proces pripisivanja drugima vlastitih neprihvatljivih impulsa, stavova, mišljenja, vjerovanja i ponašanja. Taj nam mehanizam omogućuje okrivljavanje drugih za naše vlastite ili osobne nedostatke. Recimo, nogometaš koji promaši gol automatski gleda na svoju kopačku kao da je ona za to kriva. Postoji velik broj takvih primitivnih projekcija. Mlada djevojka, nesvjesna vlastitih seksualnih impulsa ili prohtjeva (dobro represiranih), vidi u svakom momku osobu koja je želi zvesti. Učenik ili student koji ne prođe na ispitu okrivljuje nastavnika ili test koji nije objektivan. Socijalne predrasude također predstavljaju primjere projekcije. Socijalni, rasni ili etnički *stereotipi* pogodni su objektu za proiciranje vlastitih nedostataka i osobnih karakteristika.

Racionalizacija

Frustracija i anksioznost mogu biti uklonjene ili ublažene *iskrivljavanjem realnosti putem racionalizacije*. Racionalizacija znači pogrešno mišljenje ili

izmišljanje nepravih razloga koji mogu zamijeniti prave razloge nekog neuspjeha, pogreške ili pogrešnog suda. Sve se to može opravdati racionalizacijom. Postoje dvije osnovne forme racionalizacije. To su »kiselo grožđe« i »slatki limun«.

Primjer za prvu vrstu racionalizacije jest mladić kojem je djevojka odbila prijedlog za sastanak i koji zaključuje da je to još bolje jer ona ionako nije za njega dovoljno lijepa. Primjer za drugu vrstu racionalizacije jest, recimo, djevojka koja zbog roditeljske zabrane ne može ići na sastanak s momkom i zaključuje da je ipak mnogo pametnije potrošiti to vrijeme za učenje.

Regresija

U normalnom razvoju ličnosti pojedinac prelazi iz jednog razvojnog stadija u drugi, viši. U tom prelaznju javljaju se, kako smo rekli konflikti pa i traume. Pojedinac koji u toku napredovanja i razvoja doživi traumu, povlači se (nesvjesno) natrag na jedan niži stupanj ili *regresira*. Tako mlada žena može doživjeti traumu kao supruga i vratiti se roditeljima. Odrastao čovjek, nakon nekog traumatskog doživljaja, poseže za pićem ili prekomjernim jelom. Ljudi neprekidno puše ili žvaču gume. Sve su to primjeri povremenih ili trajnih regresija ponašanja na jedan niži nivo. Regresija je obično u smjeru onog stupnja za koji je pojedinac fiksiran. Regresija je uzrok nejednakom razvoju svih osobina ličnosti. Tako kod pojedinca mogu neke osobine biti maksimalno ili dobro razvijene, a neke druge slabo razvijene ili čak i infantilne.

Formirana reakcija ili reaktivna formacija

Reaktivna formacija je obrambeni mehanizam ličnosti koji je najbliži svijesti pa je često i svjestan način obrane ega. Formirana ili pretformirana reakcija predstavlja obranu od izražavanja zabranjenih ili nepoželjnih impulsa izražavanjem suprotnog. Sastoji se od dva koraka. U prvom koraku dolazi do represije nepoželjnog impulsa, a u drugom do svjesnog izražavanja suprotnog. Formirana ili pretformirana reakcija vrlo se često koristi u socijalnim situacijama. Tako se fingira socijalno prihvatljivo ponašanje koje se vrlo teško razlikuje od nefingiranog. Razlike su obično u prisilnosti, pretjeranosti ili rigidnosti koji obilježavaju takvu pretformiranu reakciju i diferenciraju je od normalnih koje nisu pretformirane. Tako pojedinci prilikom susreta pokazuju istaknutu ljubaznost da bi sakrili antipatiju ili neugodu. Pojedinac postaje istaknuti borac za neki moralni princip ili pothvat zato da bi otklonio opasnost koja mu prijete od njegova vlastitog nemoralnog impulsa.

Sublimacija

Sublimacija je takav obrambeni mehanizam ega pomoću kojeg ego kanalizira nepoželjne ili zabranjene impulse u one aktivnosti koje ne samo da su društveno dopuštene, već su i društveno poželjne. To se jednako tako odnosi i na misli.

Sublimacija je jedini obrambeni mehanizam koji se može smatrati zdravim i korisnim načinom obrane od nedopuštenih impulsa. To je zbog toga što ovdje ne dolazi do *inhibicije impulsa*, već do povezivanja tog impulsa ili energije za prihvatljive objekte ili akcije. Na taj se način impulsi mogu izražavati. Sublimacija, prema tome, predstavlja *supstituiranu aktivnost ili supstituirani objekt* nekog impulsa ili nagona. Tako mladić može svoje seksualne

nagone kanalizirati u takve aktivnosti kao što su sport, natjecanja, pothvati. Pojedinac s jakim nesvjesnim nagonom neprijateljstva i agresivnosti može postati vrlo cijenjenu mesar tako da cijeli život može rezati meso, nesvjesno režući ljude koje mrzi, a može postati i vođa koji terorizira potčinjene »vodeći« ih nekom »cilju«.

Freud je smatrao da je cjelokupna kultura i civilizacija zapadnog svijeta nastala sublimacijom seksualnog nagona i seksualne energije. Tako on kaže:

»Sublimacija seksualnog motiva jest jedno istaknuto obilježje kulturne evolucije; sublimacija omogućuje revnu znanstvenu, umjetničku i ideološku aktivnost koje igraju tako značajnu ulogu u našem civiliziranom životu« (Prema: Cohen, 1969, str. 34).

Tako je Freud tumačio, na primjer, sklonost Leonarda da Vincija slikanju Madona sublimacijom težnje za intimnošću s vlastitom majkom od koje je rano bio odijeljen (Freud, 1910).

Pravac sublimacije određen je mogućnošću investiranja seksualne i instinktivne energije u objekte koji imaju *zamjensku vrijednost*. Ta zamjenska vrijednost ovisi o sličnosti takvog objekta originalnom i o tome da li društvo dopušta ili prihvaća takvu zamjensku djelatnost.

Psihopatologija i terapija

Psihoanalitička teorija psiholoških poremećaja zasniva se na dinamičkim procesima u ličnosti. *Osnovna uloga ličnosti jest zadovoljavanje instinkata ili nagona*. Način i uvjeti tog zadovoljavanja mogu dovesti do *psiholoških poremećaja*.

Osnova psiholoških poremećaja jesu *konflikti u ličnosti*. Neuroze, i psihoze, kao i drugi poremećaji ponašanja rezultat su konflikata. Razlika između normalnog i patološkog funkcioniranja ličnosti najčešće je u načinu na koji se zadovoljavaju prohtjevi instinkata. Pri tome važnu ulogu imaju obrambeni mehanizmi koji se koriste u svim *nerealnim zadovoljenjima*. Nadalje, razlika između patološkog i normalnog funkcioniranja jest i u tome dolazi li ili ne do *iskrivljavanja stvarnosti* i u kojem stupnju je to iskrivljavanje. Svim je patološkim stanjima zajedničko to da do zadovoljenja instinkata dolazi na načine koji su bili karakteristični za rane stadije psihoseksualnog razvoja ličnosti, a to pokazuje da kod takvih stanja postoji fiksacija za neki od tih ranih stadija, odnosno za neki raniji način zadovoljenja instinktivnih potreba organizma. Razvoj pojedinca ostao je u pogledu jednog, više ili svih instinkata na *infantilnom nivou*, tako da pojedinac nastoji zadovoljiti, recimo, seksualne potrebe ili agresivni instinkt na infantilni način.

U *psihozama* osnova poremećaja su konflikti koji dovode do primitivnih i infantilnih načina ponašanja, do primitivnih načina obrane ličnosti i, konačno, do *odbacivanja ili zanemarivanja realnosti*.

U *neurozama* također postoje konflikti stanja u ličnosti. Za obranu od tih konflikata ličnost se u pretjeranoj mjeri služi obrambenim mehanizmima. Zadovoljavanje seksualnog i agresivnog instinkta je i po načinu i po formi infantilno i neadaptirano. Ličnost je zbog toga izložena *tjeskobi* i prisiljena se neprestano koristiti obrambenim mehanizmima i postupcima.

U *perverzijama* dolazi do otvorenog i direktnog infantilnog načina izražavanja i zadovoljavanja instinkata, i to bez prikrivanja, modifikacije ili transformacije.

Frustracije koje pojedinac doživljava na nekom stupnju svog psihoseksualnog razvoja dovode do *fiksacija*, a *traume* koje iz toga kasnije proizlaze dovode do *regresija* na ranije stadije razvoja i ranije načine funkcioniranja i zadovoljavanja potreba organizma.

Srž svih patoloških stanja jesu konflikti vezani za *edipalni ili Edipov kompleks*. Freud je u svojoj knjizi »Tri eseja o teoriji seksualnosti« (1905) izložio shvaćanje prema kojem je dječja seksualnost *polimorfna*, što znači da je može podjednako zadovoljiti svaki dio tijela. U perverziji normalna seksualnost je zamijenjena nekom komponentom infantilne seksualnosti tako da su seksualni ciljevi pervertita slični ili identični s onima malog djeteta. Dječja forma zadovoljenja usvojena je zbog tjeskobe vezane za opasnost od kastracije koja je u vezi s Edipovim kompleksom. Zadovoljavanjem seksualnog instinkta u dječjoj formi pervertit izbjegava opasnost kastracija. Na sličan način mogu se objasniti i homoseksualnost, i transvestiti, i drugi poremećaji ponašanja i ličnosti.

Neuroze se od ovih poremećaja razlikuju time što kod njih ne dolazi do zadovoljenja instinkata, već su instinkti *blokirani* i ne može doći do zadovoljenja. Tim je stanjima uzrok u sukobu ili konfliktu između ida koji traži slobodno zadovoljavanje i ega koji to onemogućuje. Taj konflikt dovodi obično i do stvaranja simptoma kao što su, na primjer, tikovi, prisilne radnje, histerične paralize i slična stanja. Ti su tikovi neka vrst kompromisa između instinkata ida i obrane ega. Energija koju stvara instinkt ili tjelesna potreba odnosno neki izvor tjelesne ekscitacije djelomično se troši za obranu i *obrambene procese*, a djelomično na simboličan način kroz *simptome*. Značenje simptoma i priroda opasnog instinkta kao i proces obrane (korištenje obrambenih mehanizama ega) potpuno su nesvjesni.

Osim Edipova kompleksa za psihopatološka stanja važne su i *regresije*, tako da će forma neuroze ili psihoze zavisiti o vrsti i stupnju regresije do koje dovodi pojedina trauma. Tako psihoze predstavljaju regresiju čak na oralni stadij psihoseksualnog razvoja. Paranoidna shizofrenija predstavlja, prema nekim psihoanalitičarima, regresiju na rani analni stadij (Abraham, 1924). U takvim se stanjima javljaju želje za direktnim zadovoljenjem najčešće seksualnog instinkta kao što su homoseksualne želje, otvorene seksualne želje i ponude, želje za uništavanjem drugih i sebe. Nesvjesni impulsi probijaju se u svijest, ponašanje se vraća na niže stadije razvoja itd.

Regresija na svaki od ranih stadija razvoja karakterizirana je određenim simptomima. Tako su za regresiju na analni stadij karakteristični *opsesivno-kompulzivni simptomi*. To mogu biti prisilne misli ili prisilne radnje. Pojedinac obuzet opsesijama prisiljen je misliti na nešto (prisilne misli), a pojedinac obuzet kompulzijama prisiljen je učiniti nešto (prisilne radnje). Tako, recimo, pranje ruku kao prisilna radnja može imati simboličko značenje čišćenja od grešnih misli i osjećaja. Obrambeni mehanizmi koji se javljaju u takvim stanjima najčešće su povlačenje, izolacija i odbijanje. Kod opsesivaca dolazi do izolacije afekta, a kod kompulzivaca do magičnih rituala koji »odstranjuju« tjeskobu.

Kod regresije na falusni stadij pojavljuju se simptomi koje nazivamo *histeričnim*. Kod *anksiozne histerije* razvijaju bolesnici *fobičke simptome*

kao, recimo, strah od zatvorenog ili otvorenog prostora (klastrofobija). Pojavljuju se i *konverzivni simptomi* kao što su već spomenute paralize, tikovi i drugi. Obrambeni mehanizmi histerika su repetitivna potiskivanja da bi se na taj način izbjegla tjeskoba vezana za Edipov kompleks. Fobije su izazvane nesvjesnim ili potisnutim željama, mislima, idejama, uspomnama i afektima. Zbog jake fiksacije i jake represije histerici su emocionalno nestabilni ili labilni, impulzivni, djetinjasto naivni u vezi sa seksualnim stvarima, ali i vrlo ograničenog interesa i znanja, nekreativni i nesposobni za stvaralačko funkcioniranje.

Dakle, prema psihoanalizi, psihopatološka stanja predstavljaju *zastoj ili stagnaciju u razvoju ličnosti i instinkata*. Taj razvoj dovodi do pervertiranog ponašanja, do korištenja obrambenih mehanizama, do neurotičkih simptoma i do psihotičkog povlačenja iz ili udaljevanja od realnosti.

Sve te simptome i ponašanja psiholog treba biti u stanju *dijagnosticirati i razumjeti*. U tome mu mogu poslužiti određeni postupci koje je utvrdila psihoanaliza i sam Freud, kao i postupci razvijeni u okviru psihologije kao što su, na primjer, *projektivne tehnike*.

Psihoanalitička terapija

Psihoanalitička terapija je sigurno danas, još uvijek, najčešće primjenjivan sustav psihološke terapije. Njome se koriste i psihijatri i psiholozi, a koriste se i na području mentalnog zdravlja.

Ako je mehanizam nastajanja psihopatoloških stanja i oblika ponašanja onakav kakvim ga je prikazao Freud, onda bi se na osnovi toga trebali utvrditi postupci koji će pacijentu omogućiti da se takvih stanja i načina ponašanja oslobodi. Taj sustav postupaka čini *psihoanalitičku terapiju*.

Budući da su svi uzroci nenormalnom funkcioniranju u području nesvjesnog i da postoje blokade i obrambeni mehanizmi, u takvoj je terapiji najprije potrebno te mehanizme oslabiti i omogućiti uvid u nesvjesne uzroke ili pokretače takvog ponašanja. Za to se koriste različiti postupci.

Freud se na početku koristio *katartičkom hipnozom* (katarza-očišćenje). Taj se postupak (hipnotiziranje pacijenta, oslobađanje simptoma i deblokiranje emocija u takvom stanju) nije pokazao previše uspješnim, pa ga je Freud napustio.

Drugi postupak, koji se smatra mnogo uspješnijim, jer daje bolji uvid u nesvjesno i bolje rezultate u psihoanalitičkoj terapiji, jesu *slobodne asocijacije*. Pacijent u relaksiranom stanju treba govoriti ili izreći sve što mu pada na pamet i ne sprečavati bilo što od onoga što mu se pojavi u svijesti. Slobodne asocijacije, prema Freudovoj determinističkoj koncepciji čovjeka, uopće nisu slobodne, one se samo tako nazivaju. Kao i svako drugo ponašanje, i takve su asocijacije determinirane nesvjesnim procesima i nesvjesnom motivacijom pojedinca. Zbog toga one i mogu otkriti te *nesvjesne motive i procese* koji u pojedincu djeluju.

Drugi glavni postupak psihoanalize jest *analiza i interpretacija snova*. Snove je Freud nazvao, kao što smo rekli, kraljevskim putem u nesvjesno. Oni su direktan izraz ida i otkrivaju njegove želje kao i u njemu skrivene konflikte. U snovima Freud razlikuje *manifestni i latentni sadržaj*. Manifestni sadržaj sna jest onaj kojeg se pojedinac sjeća. To je ono što je pojedinac sanjao. Taj manifestni sadržaj sna prikriva, međutim, latentni sadržaj koji

predstavlja ili izražava nesvjesnu želju i njezino ispunjenje. Manifestni sadržaj sna predstavlja samo *simboličku formu* te želje.

Kroz slobodne asocijacije i analizu snova sakrivene želje i potisnuti sadržaji bivaju *dovedeni u svijest* pacijenta ili osviješteni, tako da otpada potreba za obranom ili potiskivanjem, pa se time rješavaju i konflikti i fiksacije pojedinca, kao i kompleksi kojih je pojedinac bio žrtvom.

Na taj se način *oslobađa i redistribuira energija* organizma i ličnosti za zrelije, realističnije, fleksibilnije i slobodnije djelovanje (slobodnije od osjećaja krivnje ili grijeha). Pojedinac se oslobađa dominacije ida koji se sada dovodi pod kontrolu ega. Tako u psihoanalitičkoj terapiji nastaju *strukturne promjene u ličnosti* i odvija se *razvoj* ličnosti koji je bio zaustavljen i nepotpun. Zbog toga neki smatraju psihoanalizu *procesom učenja* u toku kojeg pojedinac ponovno nastavlja i završava svoj razvoj i rast što ga je prekinula neuroza ili konflikt. To se učenje može shvatiti i kao izlaganje pacijenta, u mnogo povoljnijim uvjetima, emocionalnim iskustvima i situacijama koje su ranije izazvale njegove poteškoće.

U tako shvaćenoj psihoanalitičkoj terapiji važnu ulogu za postizanje uspjeha ima pojava *transferencije*. Transferencija znači postepeni razvoj u pacijentu takvih stavova i odnosa prema terapeutu kakve je on imao prema vlastitim roditeljima. To može biti ljubav ili mržnja. Freud je mislio da transferenca odražava potrebu pacijenta da nađe nekoga koga će *moći voljeti ili ljubiti* i kome će moći izraziti svoje potisnute ljubavne osjećaje. Terapeut ovdje služi kao *supstituirani objekt ljubavi*. Pacijent je te transferencije nesvjestan, a terapeut podržava njezin razvoj. Kasnije pacijent može postati svjestan značenja transferencije, i to izaziva kod njega jednu *minijaturnu neurozu ili neurozu transformacije*. Osvješćenje transferencije omogućuje pacijentu da shvati svoja prijašnja iskustva i doživljava.

Konačna faza psihoanalitičke terapije jest faza *emocionalne reedukacije*. Stečeni uvid u samog sebe pacijent treba koristiti u svakodnevnim situacijama. On treba naučiti da od sada drugačije misli, drugačije osjeća, percipira i da se drukčije ponaša.

Zbog svega toga psihoanalitička terapija traje vrlo dugo, čak pet, pa i više godina.

Osim tih komponenti i metoda klasične psihoanalitičke terapije, postoje i brojne modifikacije koje su kasnije uvedene i koje imaju za svrhu skraćivanje trajanja terapije (Harper, 1959).

Interesantno je spomenuti, zbog drugih postupaka psihološke terapije opisanih u ovoj knjizi, da i u klasičnoj psihoanalitičkoj terapiji postoji zahtjev za *pasivnošću terapeuta*. On predstavlja samo neke vrste ogledala ili prazni ekran na kojemu pacijent treba sebe ocrtati i ugledati. Tako su svi pacijentovi odgovori, reakcije, interpretacije i transferencija u odnosu na terapeuta određeni njegovim neurotičkim konfliktima, tjeskobama i željama. Terapeut o sebi otkriva što je moguće manje.

Empirijska i znanstvena validacija

Freudova je teorija predstavljala revolucionarnu koncepciju čovjeka. Zbog toga je ona snažno djelovala na mnoga znanstvena i neznanstvena područja ljudske aktivnosti. Taj utjecaj Freudovih koncepcija evidentan je na gotovo

svim područjima koja su na ovaj ili onaj način vezana za ljudsko ponašanje i gotovo je jednak utjecaju koji je imalo Darwinovo učenje o evoluciji čovjeka. Tako je Freudova koncepcija čovjeka i ličnosti utjecala na istraživanja i mišljenja u području psihologije, sociologije, medicine, antropologije, religije, ideologije, filozofije, odgoja i obrazovanja, kriminologije, umjetničkog stvaralaštva i drugima.

Teorija i koncepcija Freuda bila je prihvaćena negdje s oduševljenjem, a negdje s ekstremnom kritikom, odbijanjem, pa čak i ismijavanjem, odnosno ignoriranjem.

Ono što je za svaku teoriju koja želi biti znanstvena nužno, to su *empirijski podaci* i *empirijska provjera na osnovu znanstvenih metoda*. Bez takve provjere ne može se prihvatiti ni jedna teorija u znanosti, ma koliko ona bila revolucionarna, nova ili ma kako ona izgledala plauzibilna, koherentna, »evidentna« ili »logična«. Od toga ne može biti izuzeta ni Freudova koncepcija o čovjeku i ličnosti. Moramo reći da je Freudova teorija i kod laika stekla veliku popularnost i da je mnogi prihvaćaju kao *intuitivno ispravnu* i točnu, kao što je, uostalom, i mnogi intuitivno odbijaju kao netočnu. Međutim, intuicija, ni pozitivna ni negativna, ne predstavlja u znanosti nikakav kriterij. Zbog toga se moramo zapitati kakvi su empirijski i znanstveni podaci u vezi s Freudovom teorijom.

Sam Freud, kako smo to rekli na početku, bio je izrazito na strani znanosti, a bio je uostalom i obrazovan kao liječnik. Prema tome, i on sam je bio zainteresiran za *empirijsku validaciju* svoje teorije koju je smatrao, kako smo rekli, znanstvenom, a ne filozofskom ili ideološkom teorijom.

U svojim vlastitim radovima Freud je nastojao pružiti određene podatke koji su trebali pokazati *empirijsku zasnovanost* njegove teorije. On je, uostalom, i polazio od empirijskih podataka. Ti se podaci, kao što smo spomenuli, odnose na manifestacije kao što su pogreške, lapsusi, propusti, prisilne radnje, misli, psihičke bolesti, koji su objektivnog karaktera (pa prema tome pogodni za znanstvena istraživanja), a koji su neobjašnjivi ili nerazumljivi. Njihovo tumačenje i otkrivanje njihovih uzroka bilo je i povod za stvaranje njegove teorije.

U svojim brojnim radovima, kao na primjer, u knjizi »Psihopatologija svakodnevnog života«, on je pružio velik broj empirijskih podataka koji su osnova njegove teorije. Osim toga, on je potanko opisao i šest posebnih slučajeva psihoterapije. Ti podaci i tih šest slučajeva čine zapravo cjelokupnu empirijsku osnovicu psihoanalize, ako tome ne pridodamo i kliničke podatke, odnosno osobna iskustva samog Freuda, brojnih psihoanalitičkih terapeuta i mnogih pacijenata koji su prošli kroz psihoterapiju od njezina postanka do danas.

Ta iskustva, svoja i tuđa, kao i kliničke podatke Freud smatra *valjanom znanstvenom evidencijom* i potvrdom svojih koncepcija. Iskustva se temelje na *kliničkoj metodi* rada kojom se, po njegovom mišljenju, dolazi do pojmova i teorijskih konstrukata korisnih za eksplikaciju i organizaciju empirijskih podataka. Tako Freud piše:

»Pravi početak znanstvene aktivnosti sastoji se zapravo u opisivanju fenomena, a onda se nastavlja njihovim grupiranjem, klasifikacijom i koreliranjem. Čak i u stadiju opisivanja nije moguće izbjeći primjenu određenih apstraktnih ideja na materijal koji je pri ruci... Ti pojmovi moraju na početku imati određenu mjeru neodređenosti; nema nikakve mogućnosti da njihov sadržaj bude jasnije određen... Jedino nakon daljeg istraživanja određeno

nog područja mi možemo jasnije formulirati znanstvene pojmove koji leže u njegovu temelju...» (Freud, 1915, str. 117).

Iz toga se vidi da je Freudova koncepcija znanstvenog rada bila ograničena na skupljanje podataka i razjašnjavanje pojmova. *Zbog toga je psihoanalitička terapija za njega predstavljala dovoljan izvor empirijskih podataka i značila adekvatnu metodu verifikacije njegove teorije.* Klasične metode znanstvenog rada, kao što su *eksperimentalna provjera i metoda sustavnog i objektivnog promatranja ili registriranja*, on nije smatrao nužnim ili ih nije smatrao primjenjivima na pojave koje je istraživao. To se vidi i iz odgovora koji je Freud dao Rozenzweigu. Rosenzweig je pisao Freudu obavještavajući ga o rezultatima svojih *eksperimentalnih studija represije* koje čine jedan od temeljnih mehanizama u psihoanalizi i Freudovoj teoriji nesvjesnog. Freud je odgovorio da se psihoanalitički pojmovi zasnivaju na velikom broju *pouzdatih zapažanja* i da im ne treba još i posebna *eksperimentalna verifikacija*. *Intenzivno studiranje pojedinačnih slučajeva* bilo je i ostalo ne samo njegova osnovna metoda, nego i metoda cijele psihoanalize poslije njega.

Freud je smatrao da je psihoanaliza dio psihologije. Međutim, psihologija se u to doba (naročito pod utjecajem biheviorista), pa još i prije (od Wundta), zasnivala na *eksperimentu* kao osnovnom postupku istraživanja. Zbog toga se i dogodilo da je psihoanaliza, zbog takve Freudove koncepcije, ostala izvan okvira akademske i znanstvene psihologije. Takav stav je smanjio interes psihologa za njegovu teoriju, pa je psihoanaliza ostala područje psihijatrije u kojoj je klinička metoda bila dominantna i dovoljna.

Tek unatrag dvadeset ili trideset godina počinje se smanjivati taj raskorak između psihoanalize i psihologije zahvaljujući sve brojnijim pokušajima da se temeljni psihoanalitički pojmovi i konstrukti *eksperimentalno verificiraju*.

Psihoterapijska praksa temelji se na *kliničkom intervjuu*, odnosno na dugotrajnom kontaktu između pacijenta i psihoterapeuta. To znači da izričaji pacijenta u toku takvih intervjuova predstavljaju osnovne empirijske podatke. Kriterij za istinitost psihoanalitičke teorije bili su, donedavno, jedino takvi podaci, odnosno interpretacije tih podataka od strane psihoanalitičara.

Takav postupak u psihoanalizi nije za znanost prihvatljiv zbog toga što ima određene nedostatke. Tako psihoanalitičar nije u toj situaciji *objektivni promatrač*. On je treniran u psihoanalizi i u toku tog treninga prošao je kroz dugo razdoblje *indoktrinacije*. Profesionalni trening psihoanalitičara uključuje i to da on čini samoanalizu, i čak ga obavezuje na to, obavezuje ga također da prisustvuje povremenim dodatnim profesionalnim treninzima i da radi, naročito na početku prakse, pod vodstvom već iskusnih psihoanalitičara. Sve to dovodi do toga da psihoanalitičari imaju jako pozitivno uvjerenje i pozitivan stav u odnosu prema psihoanalizi koji je i opći i osobni kao i u odnosu na Freudovu teoriju. Takav stav i takva filozofija čini od njih pristrane, a ne nepristrane opažaje i interprete onoga što pacijent iznosi. Oni su tako predisponirani da to što čuju interpretiraju na osnovi psihoanalize, odnosno na osnovi Freudove teorije i da pojave tumače uzrocima koje predviđa ta teorija. To ih predisponira i za selektivnu percepciju i interpretaciju. Uostalom, da nisu uvjereni u efikasnost i točnost Freudove koncepcije, ne bi se psihoanalizom ni bavili.

Međutim, osim njihove pristranosti i neobjektivnosti, postoji i *pristranost i neobjektivnost samog pacijenta*. On često zna što se očekuje od njega i zna što treba, a što ne treba reći za vrijeme psihoanalitičke psihoterapije. Na taj

način moguće je da pacijenti nastoje, na jedan suptilan i fin način, zadobiti naklonost ili priznanje terapeuta izlažući one sadržaje i iskustva koje su u skladu s njegovim očekivanjima.

Sve to zajedno može pridonositi »verifikaciji« i »točnosti«, odnosno »istinitosti« Freudove teorije, ali ne može predstavljati dovoljno objektivnu, egzaktnu i rigoroznu verifikaciju kakva se u znanosti traži, pa, prema tome, ne predstavlja *znanstveni dokaz točnosti* Freudove teorije.

Činjenica da se stanje nekog pacijenta u toku psihoanalitičke terapije poboljšalo također nema sama po sebi nikakve dokazne snage za tu teoriju. *Proces psihoterapije može uključivati i sasvim druge mehanizme* od onih koje je Freud predvidio pa da opet bude uspješan. To je slučaj kod drugih psiholoških vrsta terapija koje se ne oslanjaju na Freuda, a koje postižu jednake, ako ne i bolje rezultate, a mehanizmi i procesi koji posreduju u takvim psihološkim terapijama sasvim su različiti od Freudovih (na primjer Rogersova nedirektivna ili na klijenta centrirana psihološka terapija).

Očito je, dakle, da su uz *kliničku evidenciju* zasnovanu na procesu psihoanalitičke terapije, za verifikaciju Freudove, kao i svake druge teorije, potrebna i eksperimentalna istraživanja u kontroliranim uvjetima u kojima je *subjektivni faktor izbačen ili sveden na najmanju moguću mjeru*. Danas, za razliku od ranije, imamo takvih istraživanja (njih su izvršili psiholozi, a ne psihijatri) i neke od njih ćemo ovdje ukratko spomenuti.

Eksperimentalna validacija

Da je eksperimentalna validacija Freudove teorije dosta mala i zakašnjela, nije kriv samo Freud i psihoanalitičari, već je donekle za to kriva i sama psihologija koja je u to doba bila orijentirana bilo u pogrešnom smjeru (strukturnalistička analiza svijesti), bilo na pogrešne i neznastvene metode (introspektivni eksperiment). Prema tome, postojala je i *metodološka i instrumentalna nezrelost psihologije* koja se, kao znanost, tek počela razvijati i izgrađivati svoje metode, te se zbog toga nije mogla uhvatiti ukoštac s mnogim *relevantnim aspektima* ljudskog ponašanja i ljudske prirode, a osobito ne s pitanjima ličnosti i njezine dinamike.

Nasuprot tome Freudova teorija zahtijeva brojne *operacione definicije i operacionalizacije pojmova* koji su, ili vrlo kompleksni i nepodložni takvoj operacionalizaciji, ili nedovoljno jasno definirani. Zbog toga je trebalo, a i sada treba, bazne pojmove Freudove teorije najprije pripremiti za eksperimentalno istraživanje i znanstvenu verifikaciju ili, kako kaže Sarnoff (1971), svaki odabrani pojam treba najprije lingvistički definirati i na taj način izraziti i precizirati njegova psihološka obilježja te: »Konačno, semantički definirani pojam mora biti teorijski povezan s nekim fenomenom ponašanja ili doživljavanja na taj način da se kaže pod kojim uvjetima će se postulirana veza moći ispitivati« (Sarnoff, 1971, str. 29).

To znači da Freudovu teoriju treba ispitivati kao i svaku drugu okvirima *hipotetičko-deduktivnog postupka*, odnosno testirati hipoteze koje iz te teorije slijede. Postavljanje i testiranje hipoteza jest vrhunski nivo znanstvenog istraživanja.

Dalja je poteškoća, a i nedostatak Freudove teorije u tome što ona ima *postdiktivni karakter*, a ne *prediktivni karakter*. Jedan od ciljeva svake znanosti jest *predviđanje ili predikcija*, a ne *deskripcija ili tumačenje onoga što se već dogodilo*. *Hipoteze u znanosti* koje se podvrgavaju objektivnoj verifi-

kaciji uz pomoć znanstvenih metoda zapravo su predviđanja. Zbog toga, da bi se Freudova teorija mogla znanstveno verificirati, *potrebno ju je iz tog post-diktivnog stanja provesti u prediktivno*, a to predstavlja dalju poteškoću u takvoj znanstvenoj validaciji te teorije.

Zbog toga nije čudno što Freudova teorija, iako je najstarija od svih opisanih u ovoj knjizi, nema iza sebe do danas ni onoliko eksperimentalnih i drugih objektivno verificiranih podataka koliko imaju neke druge teorije ličnosti nastale mnogo kasnije. Ipak, kao što sam rekao, u posljednjih dvadesetak godina bilježimo sve više pokušaja da se na znanstveni način validiraju temeljni konstrukti te teorije.

Eksperimentalna istraživanja nespješnog

U psihologiji percepcije poznato je (neovisno o Freudovoj teoriji) da su naše percepcije pod utjecajem mnoštva determinanti od kojih je većina nespješnih. Tako mogu kao primjer spomenuti perceptivne varke kojima su podložni svi ljudi, zatim gestaltističke primitivne organizacijske forme, zakone konstantnosti i druge zakone percepcija, zatim istraživanja koja pokazuju zavisnost naših percepcija od fizioloških stanja organizma (smanjeni apsolutni limen za one stvari koje organizmu nedostaju), odnosno od tjelesnih potreba, zavisnost percepcija od stavova, uvjerenja i vjerovanja, od prethodnog iskustva bližeg i daljeg (Helsonova istraživanja i teorija razine adaptacije) i mnoga druga. Svi ti utjecaji i zakoni koji djeluju na naše percepcije većinom su *nespješni*. Konačno, ogroman broj *fizioloških procesa* u čovjeku i u čovječjem mozgu je *nespještan* i čovjek o njima ništa ne zna, a oni determiniraju i njegova stanja i dinamiku njegove ličnosti i njegovo ponašanje. Zbog toga nije čudno što je Murray ličnost i Freudovo nespješno poistovjetio s ljudskim mozgom i njegovim funkcioniranjem.

Ovdje ćemo spomenuti samo eksperimentalna istraživanja fenomena *perceptivne obrane*. McGinnies je (1949) utvrdio da je minimalno vrijeme tachimetroškog eksponiranja potrebno za prepoznavanje riječi (limen prepoznavanja) manje za riječi koje su neutralne (kao što su, na primjer, jabuka, stolica, vrba) negoli za riječi koje imaju emocionalno značenje ili koje pripadaju među tabu-riječi (kao što su, na primjer, silovanje, penis). On je to utvrdio na taj način što je postepeno povećavao vrijeme eksponiranja tih riječi. Paralelno s time on je kod ispitanika (a to su bili studenti) mjerio i veličinu elektrodermalne reakcije. Utvrdio je da se i kod jednih i kod drugih riječi prije prepoznavanja pojavljuje elektrodermalna reakcija koja je bila veća ili jača kod emocionalno obojenih ili tabu-riječi. Elektrodermalna reakcija je pod kontrolom autonomnog živčanog sustava čovjeka i izvan njegove svjesne ili voljne kontrole. Pojavljivanje elektrodermalnih reakcija na tabu-riječi prije njihove verbalne ili svjesne identifikacije dokaz je da postoji *otpor svjesnom prepoznavanju* takvih riječi. Tu razliku u vremenu između pojavljivanja autonomne reakcije (prepoznavanje na nespješnoj razini) i vremena koje je bilo potrebno za prepoznavanje na svjesnoj razini McGinnies je nazvao *perceptivnom obranom*. Perceptivna obrana je proces kojim se ličnost pojedinca brani od tjeskobe koja joj prijete prilikom svjesnog susreta s takvim zabranjenim riječima.

Ovoj interpretaciji postavljena je zamjerka da je do odgađanja prepoznavanja zabranjenih riječi došlo možda zbog toga što su se ispitanici ustručavali

da ih kažu iako su ih već prije prepoznali. To je zatim izazvalo niz eksperimentalnih istraživanja od kojih je u mnogima *taj fenomen potvrđen*, ali su različiti istraživači dali različita objašnjenja. Sam fenomen je nazivan različito, na primjer *percepcija bez svijesti*, *nesvjesna percepcija*, *subliminalna percepcija*, *subcepcija*. Na osnovi rezultata tih istraživanja Lazarus i McCleary su (1951) zaključili da ona jasno *pokazuje da čovjek može reagirati na podražaje na jednoj autonomnoj razini ili na razini autonomnog živčanog sustava a da te podražaje svjesno ne prepoznaje*.

U jednom drugom eksperimentalnom istraživanju, koje se također može dovesti u vezu s percepcijom, Eagle i drugi (1966) ispitivali su da li neki slabi i nikada doživljeni podražaj ima određenu vrijednost i utjecaj na kasniju imaginaciju ili predočivanje. Prva ispitanicima pokazana slika sadržavala je jednu *dominantnu figuru* (drvo) i jednu *recesivnu figuru* (gusku oblikovanu obrisima grana). Na drugoj, *kontrolnoj* slici prikazano je isto drvo, ali bez obrisa guske među granama. Obje su slike bile prikazane tahistoskopski studentima kojih je bilo 310. Nakon prikazivanja slike ispitanik je trebao zamisliti jednu prirodnu scenu i nacrtati je na papiru te riječima označiti pojedine dijelove te slike. *Eksperimentalnoj skupini* prikazana je samo slika s perceptivno recesivnom guskom, a *kontrolnoj* samo slika sa stablom bez guske. Vremena eksponiranja bila su, za polovinu ispitanika u svakoj skupini, 1 sekunda i 1 stotinka sekunde. Analiza crteža je pokazala:

1. da je 67 posto ispitanika u eksperimentalnoj skupini imalo asocijacije na gusku, a samo 50 posto u kontrolnoj skupini;

2. da je razlika u čestini asocijacija na gusku između eksperimentalne i kontrolne skupine postojala samo onda kad je vrijeme eksponiranja iznosilo 1 sekundu;

3. da nijedan ispitanik iz obje skupine nije spontano izjavio da je primijetio ili vidio gusku, a kad je nakon toga podražajna slika bila eksponirana čak 30 sekundi sa zadatkom da se pronađe guska koja je na slici, samo je manje od polovine ispitanika obiju skupina prepoznalo ili vidjelo gusku na slici.

Na osnovi toga ovi su istraživači zaključili da podražaji koji nisu svjesno percipirani *utječu na misaoni tok i imaginaciju*, što znači da ljudi mogu biti *nesvjesni podražaja na koje reaguju mijenjanjem toka svojih svjesnih misaonih procesa*.

Eksperimentalna istraživanja represije

Represija, kao najvažniji obrambeni mehanizam ličnosti i kao jedan od temeljaca Freudove teorije ličnosti bila je predmetom većeg broja eksperimentalnih i drugih istraživanja te je vjerojatno najviše ispitivani mehanizam u dinamici ličnosti.

Važnost tog mehanizma vrlo je velika za normalno funkcioniranje ličnosti i za pojam *mentalnog zdravlja*. Ono što je isključeno iz svijesti nedostupno je za cijeli život, a to znači da *ne sudjeluje u razvoju ličnosti*. Energija potrošena za potiskivanje ili za održavanje tog stanja nedostupna je za ostale zadatke adaptacije u toku života.

Laboratorijska istraživanja tog mehanizma i pojave obavljena su vjerojatno najprije u vezi s Lewinovom teorijom ličnosti. To je poznati *Zeigarničin efekt* (vidi poglavlje o Lewinovoj psihologiji ličnosti). Pojam potiskivanja ušao je i u psihologiju zaboravljanja i *Freudova teorija potiskivanja predstavlja danas jednu od teorija zaboravljanja*.

Eksperimentalni nacrt za istraživanje mehanizma potiskivanja prikazan je u tablici 1.

Tablica 1.		
Eksperimentalna grupa	Kontrolna grupa	Hipoteze
Uči gradivo A	Uči gradivo A	
Prvo dosjećanje	Prvo dosjećanje	Nema razlike između eksperimentalne i kontrolne grupe.
Zadatak koji ugrožava ego ili ličnost	Neutralni zadatak	
Drugo dosjećanje	Drugo dosjećanje	Ispitanici u eksperimentalnoj skupini prisjetit će se manje gradiva.
Uklanjanje prijetnje i razjašnjavanje	Razjašnjavanje	
Treće prisjećanje	Treće prisjećanje	Neće biti razlike između eksperimentalne i kontrolne grupe.

Ovaj nacrt eksperimenta omogućava, u slučaju da se pokaže da su rezultati u skladu s postavljenim hipotezama, ove zaključke i interpretacije.

U odnosu na prvu hipotezu zaključak je da su eksperimentalna i kontrolna skupina izjednačene po stupnju naučenosti gradiva.

U odnosu na drugu hipotezu — da je ugrožavanje ega, prijetnja i tjeskoba odnosno uznemirenost koja iz toga proizlazi kod ispitanika u eksperimentalnoj skupini dovela do *potiskivanja* ili represije onih dijelova gradiva koji su povezani s takvom prijetnjom.

U odnosu na treću hipotezu — da je uklanjanje prijetnje i objašnjavanje situacije i namjere ispitivača ispitanicima eksperimentalne skupine *uklonilo represiju* pojedinih riječi i učinilo ih ponovno dostupnim svijesti.

Po ovom su nacrtu izvršena brojna ispitivanja tog mehanizma, tako da sada već postoji *dovoljno eksperimentalnih i znanstvenih dokaza* za postojanje represije. Pregled tih istraživanja dali su Zeller (1950, 1951); Worchel (1955); D'Zurilla (1965); Mischel (1972); Sarason (1972).

Ovdje ćemo navesti jedno istraživanje Glucksberga i Kinga (1967).

Oni su se u tom eksperimentu koristili nekim riječima koje su povezali s neugodnim podražajima — elektrošokom. Takvo uparivanje (riječ-šok) treba, po hipotezi, dovesti do *pojavljanje straha i do potiskivanja takvih riječi iz pamćenja, odnosno do motiviranog zaboravljanja*.

U eksperimentu su postojale tri zadane liste riječi (A, B i D) i jedna zamišljena lista riječi C asociiranih s riječima u B i D. Listu A činile su besmislene riječi (na primjer *dax*), listu B engleske riječi od kojih je svaka bila povezana s jednom besmislenom riječi iz liste A. Listu C sačinjavale su engleske riječi od kojih je svaka bila povezana s jednim parom iz liste A i B i predstavljale

su vezu tih parova s riječima iz liste D. Tako, na primjer, jedan A-B par bio je *gex — justice* (pravda), a odgovarajuća B—C asocijacija bila je *justice — peace* (mir), a asocijacija C—D *peace-war* (rat). Dakle, asocijacija između pojedinih riječi u listama A i D stvorena je preko asocijacija pojedinih riječi u parovima B—C i C—D (dakle preko implicitne liste C).

Ispitanici su najprije naučili A—B asocijacije (deset parova), i to metodom anticipacije. Nakon toga su im na prste postavljene elektrode. Zatim su projicirane riječi iz liste D. Tri od deset D-riječi bile su praćene šokom, a ispitanici su trebali pritisnuti dugme koje je stavljalo u pogon zualicu kad god bi se takva riječ trebala pojaviti. To se ponavljalo dok ispitanici nisu naučili da tri puta za redom bez pogreške na taj način predvide pojavljivanje D-riječi koje su popraćene šokom. Nakon toga su još jednom ponovili parove A—B. Za sve to vrijeme riječi iz iskustvene ili implicitne liste (liste C) nisu prezentirane, jer su one predstavljale zamišljene, implicitne, asocijativne odgovore između B i D-riječi.

Rezultati su pokazali da je postotak zaboravljenih B riječi u parovima A—B mnogo veći (29,2%) za one riječi koje su bile povezane sa šokom negoli je postotak zaboravljenih B riječi u parovima A—B za one riječi koje nisu bile praćene šokom (6,3%). Svi su se ispitanici jednako prisjećali riječi iz liste D, bilo da su praćene šokom ili ne.

Na osnovi toga ti su istraživači zaključili da uparivanje šoka s podacima koji su već memorirani značajno otežava kasnije prisjećanje tih podataka. To znači da su podaci u pamćenju koji su asociirani s neugodnim doživljajima zaboravljeni ili represirani lakše i više od onih koji nisu asociirani s takvim doživljajima, odnosno da *postoji diferencijalno pamćenje riječi kao rezultat djelovanja mehanizma represije*.

Rosenzweigov eksperiment (1943) koji je pokazao postojanje represije u odnosu na one zadatke koji nisu mogli biti završeni (dakle suprotno od Zeigarničina efekta) onda kada postoji ego-uključenje i prijetnja ličnosti pojedinaca, također je u izravnoj vezi s tim mehanizmom i smatra se *eksperimentalnim dokazom djelovanja represije*.

Fiziološki indikatori i sadržaj snova

Freud je snovima, kako smo rekli, pridavao veliku važnost za proučavanje nesvjesnog. Analiza snova predstavlja jedan od glavnih načina analize nesvjesnog. Snovi, prema Freudu, imaju tri osnovne funkcije. Oni predstavljaju *ispunjavanje želja* putem primarnog procesa ida, oni ličnost *oslobađaju od nesvjesne napetosti* i oni predstavljaju *čuvare sna*.

Da li se podaci o fiziološkim i drugim objektivnim promjenama koje se događaju za vrijeme spavanja i sanjanja mogu dovesti u vezu s Freudovom interpretacijom snova i njihove funkcije?

S tim u vezi provedena su istraživanja o mogućoj povezanosti između pokreta očiju i sanjanja, odnosno sadržaja snova kao i proučavanja odnosa snova prema snu (tj. da li oni predstavljaju čuvare sna).

Pokreti očiju za vrijeme spavanja (skraćeno REM-ovi od: rapid eye movement) smatraju se indikatorima sanjanja jer je ustanovljeno da 74% ispitanika koji su buđeni u trenutku kad su imali REM-ove sanja, a da onda kada nema REM-ova samo 7% ispitanika izjavljuje da je taj čas nešto sanjalo (Aserinsky i Kleitman, 1955; Van de Castle, 1971).

Ispitivanja su pokazala da brzi pokreti očiju za vrijeme spavanja (REM-ovi) koji signaliziraju snove nisu pouzdani indikatori onih funkcija snova koje snovima pridaje Freud. Tako su REM-ovi cikličke naravi i čine jednu automatsku funkciju te nije vjerojatno da nas sanjanje usplavljuje kako to misli Freud. Međutim, eksperimentalno je utvrđeno da su ljudi za vrijeme REM-ova relativno neosjetljivi na izvanjsku stimulaciju i teže se bude, tako da se smatra da snovi ipak na taj način čuvaju san (iako bi se moglo zaključiti i suprotno).

Utvrđeno je da za vrijeme REM-ova postoji povećana neuralna i autonoma aktivacija, što se interpretira kao *izbijanje nesvjesnih impulsa*, a to je jedna od glavnih funkcija snova po Freudu (Fisher i drugi, 1965).

Istraživanja u kojima su ispitanici buđeni za vrijeme REM-ova, a to znači da im nije bilo dopušteno da sanjaju, također se dovode u vezu s Freudovom interpretacijom snova. Ako snovi predstavljaju *oslobađanje psihičke energije i predstavljaju odušak za tu energiju i napetost koju ona stvara*, onda bi sprečavanje sanjanja trebalo dovesti do znakova *abnormalnog ponašanja*. Međutim, zdravi ljudi mogu podnijeti takvo lišavanje od snova čak dva tjedna bez nekih psiholoških poremećaja, a to nije u skladu s Freudovom interpretacijom snova.

Jedan je drugi podatak u vezi s tim povoljniji za tu interpretaciju. Taj je podatak da takvi ispitanici koji su bili lišavani sanjanja nakon toga imaju mnogo više REM-ova nego što su ih imali prije, što znači da se snovi kompenziraju. U toj kompenzaciji snova utvrđene su velike interindividualne razlike, što znači da je kod nekih ta kompenzacija velika, a kod drugih slaba. Te su razlike u potrebi kompenzacije snova dovedene u vezu s *fleksibilnošću ličnosti*. Postavljena je hipoteza da su oni pojedinci koji pokazuju malu kompenzaciju *fleksibilne ličnosti* ili da imaju fleksibilne ličnosti, a oni pojedinci koji pokazuju veliku kompenzaciju izgubljenih snova *nefleksibilne ličnosti*. Fleksibilne ličnosti mogu svoje nesvjesne impulse, koji se izražavaju putem snova, izražavati u ponašanju i na taj ih se način oslobađati.

Ispunjavanje želja je funkcija snova za koju postoji najmanje objektivnih podataka, a podaci o periodičnosti sanjanja u suprotnosti su s takvom interpretacijom snova. *Neofreudovci* su u vezi s tom funkcijom snova postavili jednu drugu hipotezu. Prema njima snovi nemaju samo funkciju ispunjavanja želja, već oni imaju određenu ulogu u *rješavanju problema i u planiranju budućeg ponašanja*. Snovi za njih imaju, prema tome, i određenu *adaptivnu ulogu i funkciju*. Tu su hipotezu eksperimentalno testirali Grieser i suradnici (1972).

Prema hipotezi koju su ovim eksperimentom provjeravali spomenuti istraživači, funkcija je snova da povežu sadašnja stanja stresa sa sličnim stanjima i iskustvima u prošlosti pojedinca i da na taj način omogućе mehanizmima obrane da takva stanja savladaju. U tom istraživanju studenti su rješavali anagrame. Nakon toga bili su informirani o tome koje su anagrame uspješno, a koje neuspješno riješili. Rečeno im je također da je to test inteligencije u kojem i mlađi ispitanici postižu dobre rezultate, čime je stvorena situacija *prijetnje egu ili ličnosti*.

Hipoteza koja je testirana bila je: ispitanici kojima je dopušteno da nakon zadatka sanjaju bit će sposobni da se prisjete više neriješenih anagrama nego ispitanici koji su spriječeni u sanjanju. Sanjanje, prema interpretaciji ovih istraživača i prema neofreudovskim koncepcijama, predstavlja *bavljenje sa*

situacijom u kojoj je doživljen stres i na taj način ta situacija postaje manje opasna ili pogibeljna za pojedinčev ego ili ličnost. Zbog te smanjene prijeteće vrijednosti takvi neuspjesi (rekli bismo odsanjeni neuspjesi) bit će *slabije i manje represirani* od neuspjeha koji nisu odsanjeni i koji i dalje predstavljaju opasnost za ličnost.

Rezultati su pokazali da su oni ispitanici koji su bili buđeni za vrijeme razdoblja spavanja u kojima nije bilo REM-ova, pa prema tome ni sanjanja i oni koji nisu bili buđeni za vrijeme REM-ova (tj. sanjanja) sposobni da se prisjete statistički značajno većeg broja neriješenih anagrama negoli oni ispitanici koji su bili buđeni u REM-periodima i kojima je sanjanje na taj način uskraćeno. Ti su rezultati interpretirani kao *dokaz da snovi imaju adaptivnu funkciju koja olakšava oslobađanje od sadržaja koji su opasnost ili prijetnja egu ili ličnosti*.

Rezultate koji su također interpretirani kao podrška ovakvoj koncepciji snova dobili su i drugi autori (Offenkrantz i Rechtschaffen, 1963).

Istraživanja Edipova kompleksa i straha od kastracije

Podaci o Edipovu kompleksu, strahu od kastriranja i zavisti zbog penisa najčešće su *kliničkog i idiografičkog* karaktera i podrijetla. Međutim, u novije vrijeme poduzeta su i u vezi s tim aspektima Freudove teorije i neka *nomotetička* istraživanja koja imaju veći stupanj objektivnosti i generalnosti.

Edipov kompleks i strah od kastracije su, prema Freudovoj teoriji, različito izraženi kod muškaraca i kod žena. Na osnovi toga Hall i Van de Castle su (1965) postavili hipotezu da će kod muškaraca u snovima biti više izražen *strah od kastriranja* negoli kod žena, a da će kod žena u snovima biti više izražena *zavist zbog penisa i želja za kastriranjem*.

Studenti i studentice koji su sudjelovali u ovom istraživanju trebali su, kao dio svojih aktivnosti, bilježiti svoje snove. Istraživači su stvorili jedan sustav ocjena ili specifičnih kriterija za simbole straha od kastracije i za želju za kastriranjem, kao i za zavist zbog penisa. Indikatori straha od kastriranja bile su takve teme snova kao: *prijetnja gubitka, gubitak ili ozljeda nekog dijela tijela, nemogućnost ili nesposobnost upotrebe penisa, pretvaranje iz muškarca u ženu, stvaran gubitak ili opasnost gubitka neke stvari ili životinje koji pripadaju onome koji sanja. Želja za kastriranjem ima iste te indikatore, samo što se oni ne događaju onome koji sanja, nego drugoj osobi. Zavist zbog penisa indicirana je snovima kao što su pretvaranje žene u muškarca, zavist ili divljenje muškim tjelesnim karakteristikama i stjecanje objekata koji imaju muške karakteristike*.

Ispitivanja su pokazala da sadržaje koje su studenti zabilježili suci mogu pouzdano svrstati u odgovarajuće kategorije na bazi ovih kriterija i da se slau u 87 posto slučajeva na svakoj od te tri kategorije ili varijable.

Analiza i kategorizacija snova studenata i studentica pokazala je da muškarci imaju statistički značajno više snova u vezi sa strahom od kastriranja negoli žene, a da se kod žena statistički značajno više javljaju snovi koji izražavaju želju za kastriranjem i zavist zbog penisa. Ti su rezultati interpretirani kao *dokaz valjanosti teorijskog pojma kastracije i Edipova kompleksa, odnosno razlika među spolovima koje je Freud predvidio u vezi s tim*.

Freudovo mišljenje da *strah od smrti* predstavlja jednu *derivaciju potisnutog straha od kastracije* ispitivali su eksperimentalno Sarnoff i Corwin

(1959). Ako je to točno, onda bi povećanje straha ili tjeskobe od kastracije trebalo uzrokovati i povećanje straha od smrti.

U tom istraživanju autori su najprije, uz pomoć posebno konstruirane *Ljestvice za mjerenja straha od smrti*, utvrdili stupanj tog straha kod svakog ispitanika koji je sudjelovao u pokusu. Uz pomoć projektnog testa Blackyevih slika (vidi dalje tekst) utvrdili su kod svakog ispitanika i njegovu *tjeskobu ili strah od kastracije*. Na osnovi tog indikatora ispitanici su bili podijeljeni u dvije skupine — jednu koju su činili ispitanici s visokim stupnjem tjeskobe od kastracije i drugu koju su činili ispitanici s niskim stupnjem tjeskobe od kastracije.

U drugom dijelu eksperimenta, koji je održan nakon četiri tjedna, ispitanici su trebali ocijeniti estetičku vrijednost nekih slika. Polovini ispitanika iz svake grupe dane su na ocjenjivanje slike golih žena (grupa s *visokim seksualnim arousalom ili uzbuđenjem*), a polovini slike obučanih žena (grupa s *niskim seksualnim arousalom ili uzbuđenjem*). S povećanjem seksualnog uzbuđenja povećava se prema Freudu i strah od kastracije.

Rezultati su bili u skladu s tim predviđanjem iz Freudove teorije. Naime, ispitanici koji su bili u grupi s visokim strahom od kastracije nakon izlaganja jačem seksualnom uzbuđenju pokazivali su veće povećanje straha od smrti negoli ispitanici s niskim stupnjem straha od kastracije. Kad je intenzitet seksualnog uzbuđenja bio nizak, nije bilo razlike među grupama. Ti su rezultati u skladu s Freudovom teorijom.

Istraživanja humora i smijeha

Smisao za humor i manifestacija humora isključivo su ljudska obilježja. Humor ima i individualno i socijalno značenje. Tako, na primjer, mnogi psihijatrijski pacijenti pokazuju odsutnost ili pomanjkanje smisla za humor (Spiegler, 1973). Međutim, malo je pokušaja da se humor istražuje znanstvenim metodama. O humoru je postavljeno više teorija i više interpretacija. Postoje interpretacije koje su dali filozofi Hobbes i Kant, ali je najcjelovitiju interpretaciju dao Freud.

Prema Freudu humor ima *zamjensku funkciju* ili funkciju *indirektnog zadovoljavanja zabranjenih impulsa ili želja*. Ugoda koju humor izaziva dolazi zapravo od *naglog smanjenja unutarnje napetosti i anksioznosti ili uznemirenja i od naglog povećanja psihičke energije koja je dotada bila angažirana za kontrolu tih impulsa*. To oslobađanje energije izražava se smijehom. Napetost prije tog oslobađanja stvorena je *agresivnim seksualnim impulsima*.

Sam je Freud ovu svoju teoriju humora potkrepljivao i opažanjima da se većina šala, anegdota, viceva itd. bavi ili zasniva na tim nagonima ili se na njih odnosi. Zbog toga se smatra da već sami ovi podaci potvrđuju Freudovu teoriju humora, prema kojoj je humor izraz zabranjenih impulsa u formi koja je takva da neće dovesti do intervencije superega.

Da bi neka šala bila smiješna, ona mora, po toj koncepciji, najprije izazvati određeni stupanj anksioznosti koji izaziva tenziju, a onda dovesti do oslobađanja od te tenzije. Humor, prema tome, po psihoanalizi, pomaže normalnim osobama da kontroliraju svoje primitivne impulse i u tom pogledu djeluje slično kao i mehanizam sublimacije.

Ova Freudova teorija bila je i eksperimentalno ispitivana. Singer i drugi su (1966) na osnovi ove teorije postavili slijedeće hipoteze koje su se mogle eksperimentalno ispitati: 1. povećanje inhibicije koja onemogućava izražavanje

agresivnih impulsa treba izazvati smanjeno uživanje u agresivnom humoru i 2. takav efekt trebao bi biti izraženiji što je jači i izraženiji agresivni sadržaj šale.

Ispitanici, muškarci koji su sudjelovali u ovom pokusu, najprije su trebali ocijeniti pet Goyinih bakroreza. Petoricima su pokazani bakrorezi na kojima su prikazane benigne socijalne scene i sadržaji, a petoricima su prikazane brutalne i sadističke scene sa svrhom da se na taj način izazove povećanje inhibicije koja sprečava impulse okrutnosti.

Neposredno nakon toga ispitanici su trebali ocijeniti *stupanj humoroznosti* jedne serije od 12 sličica i stupanj agresije koji je na njima izražen. Od tih 12 sličica četiri su portretirale *vrlo agresivne međuljudske odnose* (na primjer slika na kojoj je prikazana žena u naslonjači i kraj nje puška naciljana na ulazna vrata i konopac koji povezuje vrata i okidač na pušci, a žena govori: »Dragi, nije zaključano«). Četiri sličice prikazivale su scene koje su izražavale *srednji stupanj međusobne agresivnosti*, a ostale su izražavale *nizak stupanj agresivnosti ili nikakvu agresivnost*.

Nakon eksperimenta obavljena je kontrola efikasnosti izazivanja ili induciranja inhibicije koja je pokazala da su ispitanici izloženi okrutnim bakrorezima Goye više od kontrolnih izjavljivali da su doživljavali odvratnost, gađenje i depresiju.

Rezultati su pokazali da su ispitanici iz inhibirane grupe procijenili srednje humorozne crteže kao nešto manje smiješne, negoli ispitanici iz kontrolne, neinhibirane, skupine, dok su visoko agresivne crteže procijenili kao znatno manje smiješne nego što su to učinili ispitanici iz neinhibirane skupine. Ti rezultati pokazuju da pojedinci u stanju povećane inhibicije izražavanja agresije nalaze agresivni humor znatno manje smiješnim negoli što on izgleda smiješan pojedincima kod kojih takvo stanje nije izazvano.

Shurcliff je (1968) u jednom duhovitom eksperimentu ispitivao još jedan važan aspekt Freudove teorije humora i smiješnog. Prema toj je teoriji, kako smo već spomenuli, doživljaj smiješnog ili humora to veći što je veće smanjenje napetosti koju pojedinac doživljava. To znači da će oni ispitanici koji su prije olakšanja dovedeni u stanje veće emocionalne uzbuđenosti ili napetosti imati jači doživljaj smiješnog od onih koji su bili na nižem stupnju emocionalnog uzbuđenja ili napetosti.

Shurcliff je imao tri eksperimentalne skupine koje su odgovarale različitim stupnjevima napetosti ili anksioznosti koja je bila izazvana eksperimentalnim manipulacijama.

Ispitanici su najprije dovođeni u laboratorij pod izlikom da se želi procijeniti njihova reakcija na male životinje. Pred njima su se nalazila tri kaveza. U prvim dvama kavezima bili su vidljivi bijeli laboratorijski štakori, a u trećem se štakor nije primjećivao.

Ispitanicima prve skupine (s *niskim stupnjem anksioznosti*) rečeno je da je njihov zadatak da uzmu štakora iz trećeg kaveza i da ga drže u ruci pet sekundi. Ispitivač im je rekao da je štakor miran i neopasan i da neće s njim imati nikakvih poteškoća. Ispitanicima kod kojih je trebalo izazvati *anksioznost srednjeg stupnja* najprije su pokazana dva dijapozitiva koji su, tobože, prikazivali uzorke krvi štakora iz prva dva kaveza. Tim je ispitanicima rečeno da je njihov zadatak da uzmu uzorak krvi iz trećeg štakora. Njima je protumačeno kako će to učiniti i rečeno im je da je zadatak lakši nego što izgleda. Konačno, ispitanicima kod kojih je izazvan *najviši stupanj anksioznosti* tako-

der je rečeno da će morati uzeti krvi iz trećeg štakora, a pokazane su im i bočice s tobožnjom krvi prvih dvaju štakora. Njima je pokazan i način na koji se iglom uzimaju veće količine krvi i rečeno im je da je postupak uzimanja krvi iz štakora ekstremno opasan jer ih on može ugristi.

Nakon instrukcije svaki je ispitanik zavukao ruku u treći kavez i na vlastito iznenađenje, i olakšanje, u njemu otkrio štakora igračku.

Nakon toga ispitanik je trebao ocijeniti *stupanj šaljivosti* situacije kao i *stupanj zabrinutosti ili anksioznosti* prije nego je ugledao štakora igračku. Rezultati su nedvosmisleno pokazali: što je bio viši stupanj zabrinutosti kod ispitanika prije nego je ugledao štakora igračku, to mu je kasnije situacija bila smješnija. *Stupanj humora proporcionalan je stupnju oslobođenja od napeosti izazvane zabrinutošću ili anksioznošću.*

Na osnovi tih i drugih eksperimenata danas se smatra da je Freudova teorija humora izdržala vrlo rigorozne eksperimentalne provjere i da *predstavlja prihvatljivo tumačenje fenomena humora kod ljudi*, to više što ne postoji drugo alternativno objašnjenje te pojave.

Projektivni testovi

Iz Freudove teorije proizašle su i brojne projektivne tehnike i projektivni testovi koji se danas široko koriste osobito u kliničkoj psihologiji, ali i u psihološkim istraživanjima ličnosti. Smatra se da ovi testovi predstavljaju značajan napredak u odnosu na klasičnu psihoanalitičku dijagnostiku i terapiju koja se zasnivala na postupcima koji su bili mnogo *manje precizni i standardizirani*, a mnogo više *subjektivni i neodređeni*.

Projektivne tehnike i testovi temelje se na Freudovu obrambenom mehanizmu projekcije i sredstvo su i način istraživanja nesvjesnih motiva i emocija, odnosno nesvjesne motivacije.

Nesvjesni motivi, kompleksi, potrebe, želje, emocije i sve što čini nesvjesno nekog pojedinca mogu doći do izražaja samo u situacijama koje *ne ugrožavaju ego ili ličnost*. Takve su situacije one koje su *neodređene, nejasne, nerazumljive ili nestrukturirane*. U susretu s takvim nestrukturiranim situacijama ili sadržajima, pojedinac će, suočen sa zadatkom da u takvu situaciju unese neki red (recimo da je interpretira), *projicirati* u svojim odgovorima upravo te nesvjesne i potisnute motive porive, želje, stavove i drugo.

Na osnovi takve koncepcije švicarski psihijatar Hermann Rorschach je početkom ovog stoljeća konstruirao, na bazi istraživanja i eksperimentiranja, prvi projektivni test koji je i danas najviše korišten (Rorschachov test). Rezultate svojih istraživanja publicirao je 1921. u monografiji »Psihodijagnostika«. Rorschachov test mrlja sastoji se od deset gotovo simetričnih mrlja od kojih je pet slabobojeno, a pet neobojeno, tj. crno-bijelo. Zadatak je ispitanika da svaku mrlju *interpretira*. Te njegove interpretacije ispitivač brižljivo bilježi i kasnije analizira s obzirom na više kriterija (mjesto, sadržaj, formu, boju, originalnost itd.).

Nakon ovog testa u psihološkim kliničkim istraživanjima stvoreni su i drugi. Danas su uz Rorschachov test najpoznatiji projektivni testovi: TAT, Szondijev test fotografija psihijatrijskih pacijenata, test crtanja čovjeka i neki drugi.

Općenito se projektivne tehnike i testovi mogu, s obzirom na zadatke, podijeliti u ove kategorije: testovi asocijacija, testovi konstrukcija, testovi dopunjavanja, testovi izražavanja i testovi izbora.

Kod *testova asocijacija* daje se podražajna riječ, a zadatak je ispitanika da odgovori prvom riječju koja mu padne na um.

Kod *testova konstrukcije* da se ispitaniku slika i traži se od njega da nešto ispriča o onome što je na toj slici prikazano. Primjer takvog testa je test tematske apercepcije (TAT) koji je *osnovno dijagnostičko sredstvo za ispitivanje ljudske motivacije odnosno specifičnog ljudskog motiva ili potrebe za uspjehom*. Valja reći da je taj test nastao i da se koristi izvan okvira Freudove psihologije ličnosti. On je povezan s Murrayevom motivacijskom teorijom ličnosti (vidi dalji tekst).

Testovi dopunjavanja zahtijevaju od ispitanika da završi neku započetu rečenicu, a *testovi ekspresije* da nacрта na papiru sebe i neku drugu osobu suprotnog spola. Projektivni *testovi izbora*, na primjer Szondijev test, traže od ispitanika da izabere onu fotografiju koja mu se najviše i onu fotografiju koja mu se najmanje sviđa.

Osim toga što za ispitanika predstavljaju nejasne i neodređene situacije, projektivni testovi imaju još neka druga zajednička obilježja. Tako ispitanici nisu upućeni u svrhu testiranja, ne postoje ispravni i neispravni odgovori (što se kaže ispitaniku), a svaki odgovor, bez razlike, smatra se važnim i indikativnim za neki aspekt pojedinca. Zajednička je karakteristika projektivnih tehnika i to da je postupak vrednovanja i ocjenjivanja odgovora složen i da ga može obaviti samo *psiholog specijalist* za taj test ili te testove i da je u odnosu prema drugim psihološkim testovima, ali ne i u odnosu prema drugim psihijatrijskim tehnikama u velikoj mjeri subjektivan.

Projektivne tehnike i testovi, ako se može pokazati da su valjani ili da imaju metrijsku karakteristiku valjanosti, predstavljaju samim tim dokaz valjanosti nesvjesnog *mehanizma projekcije* koji je važan element Freudove psihodinamičke koncepcije ličnosti. Zbog toga validacija tih testova znači i validaciju tog aspekta Freudove teorije.

S Freudovom teorijom o psihoseksualnom razvoju ličnosti u vezi je i projektivni test Bluma (1949, 1950). Taj se test sastoji od 12 crteža na kojima su prikazani prizori i avanture psa Blackyja i njegove obitelji (mama, tata, brat odnosno sestra). Svaki crtež predstavlja neki od stadija psihoseksualnog razvoja ličnosti. Tako stadij *oralnog eroticizma* pokazuje crtež hranjenje Blackyja, stadij *analnog sadizma* reprezentiran je slikom na kojoj Blacky pokriva nešto zemljom. Edipov kompleks zastupljen je slikom na kojoj Blacky, stojeći iza grma, promatra kako se njegova mama i tata drže za ruke, itd.

Od ispitanika se traži da ispriča neku priču o svakoj slici. Nakon toga mu ispitivač postavlja pitanja u vezi s tim, a na kraju ispitanik svrstava crteže u dvije skupine — one koje voli ili koji mu se sviđaju i one koje ne voli ili koji mu se ne sviđaju. Dobivene podatke *ispitivač integrira i interpretira*. Taj je proces subjektivan i temelji se na psihoanalitičkim pojmovima.

Blackyjeve test se mnogo koristi u kliničkoj psihologiji za ocjenu psihološke terapije ili u vezi s psihoanalitičkom psihoterapijom, ali i u istraživanjima psihoseksualnog razvoja ličnosti. Tako su Blum i Miller (1952) ispitali korelaciju između *oralnog eroticizma* i pojedinih varijabli koje čine *oralni sindrom*, kao što su zaokupljenost poklonima, darovima, dosada i drugi. Taj su test upotrijebili i Sarnoff i Corwin za ispitivanje veze i odnosa između kastracijske anksioznosti i straha od smrti (1959), kako je to već opisano.

Istraživanja utjecaja ranog iskustva i doživljaja

Rano iskustvo i doživljaji, osobito oni u prve tri godine života, ali i oni iz nešto kasnijeg razdoblja imaju, prema Freudu, presudan utjecaj na formiranje ličnosti i na njezina obilježja, odnosno ponašanje. Taj je utjecaj jak i djeluje cijeli život.

Postoje vrlo brojna istraživanja utjecaja takvih ranih iskustava i doživljaja na ličnost pojedinca. Ovdje ćemo spomenuti samo nekoliko takvih istraživanja.

Levy je (1934) eksperimentalno istraživao hipotezu da ugodu u oralnom stadiju razvoja ne stvara zadovoljenje gladi, već podraživanje sluznice usta sisanjem.

U tom eksperimentu postojala su tri para štenadi koja su dobivala istu količinu hrane, ali kroz dude različite veličine i različitog otvora, odnosno hranjenjem na prsima majke. Pretpostavka je bila da će oni psići koji su hranjeni kroz dudu s najvećim otvorom steći takvim hranjenjem najmanje oralnog zadovoljenja, jer takva duda ne zahtijeva mnogo sisanja i, budući da je kratka, ne stimulira mnogo sluznicu usta.

Rezultati su bili u skladu s tom hipotezom, što znači da ti rezultati podržavaju mišljenje da postoji potreba za sisanjem koja je nezavisna od potrebe za hranom.

Međutim, Davis i njegovi suradnici su (1940) eksperimentom pokazali da je *potreba za sisanjem stečena ili naučena putem nagrađivanja takvog ponašanja*, a to znači da je stečena na bazi *instrumentalnog kondicioniranja*.

U drugim su istraživanjima ispitivani drugi aspekti ponašanja koji obilježavaju *oralni karakter*. Tako, na primjer, oralne ličnosti katkada mogu izgledati kao da su darežljive, plemenite, velikodušne. Međutim, ta darežljivost i ostala obilježja nisu kod njih genuina ili izvorna. Darežljivost se kod njih temelji na onome što *oni žele dati*, a ne na onome što *bi drugi želio ili htio*. Takva je darežljivost i *prisilna*, tako da drugog prisiljava da mora prihvatiti ponudeno. Nadalje, takve ličnosti osjećaju da sve što poklanjaju zaslužuje uzvratni poklon ili dar. Takvim ponašanjem oralni karakter ili ličnost nastoji sebi osigurati ili stvoriti sigurnost igrajući ulogu jedne *pasivne ili zavisne osobe*. Ona se za pravo iznad svega boji gubitka, uživa u uzimanju i prisvajanju, odnosno u trpanju u sebe. Kod nje postoji neprekidan strah da nečeg neće imati dovoljno, da će je netko prevariti, oštetiti itd. Blum i Miller su u svojim istraživanjima pokazali postojanje takvih crta ličnosti kod oralno fiksiranih osoba, a Hunt je (1941) eksperimentom pokazao da se slično ponašanje ili slične crte ličnosti javljaju i kod štakora koji su doživjeli frustraciju u hranjenju u ranoj životnoj dobi i tako ostali fiksirani za oralni stadij.

Snažan i presudan utjecaj ranog iskustva na neke osobine ličnosti kod majmuna primata dokazao je u nizu istraživanja Harlow (1958). On je mlade majmune šest do dvanaest sati nakon rođenja odijelio od majki i hranio na bočicu koja je, za jednu grupu, bila pričvršćena na *majci surogatu načinjenoj od žice koja je bila grijana*, dok je druga polovina od 60 tako odvojenih majmuna imala istu takvu »majku«, samo što je ona bila *presvučena tkaninom*.

Harlow je utvrdio da je tjelesni kontakt majmunića s tkaninom (koja je zamjenjivala dlaku ili krzno kod pravih majki) imao *presudnu važnost za emocionalni razvoj tih majmuna*, a da hranjenje iz dojke prave majke takve važnosti nema. Rezultati su, suprotno psihoanalizi, pokazali da je *glavna funkcija hranjenja osiguranje čestog i intimnog ili bliskog kontakta djeteta s majkom*

i da je taj kontakt važan za razvoj emocionalnog ponašanja. Međutim, drugi rezultat tih eksperimenata jest u skladu s psihoanalitičkom teorijom: od malih majmunica lišenih kontakata sa živom majkom *razvile su se potpuno bespomoćne i bešćutne majke bez materinskih osjećaja prema vlastitim mladuncima*.

Istraživanje koje su proveli Kagan i Moss (1962) na djeci također pokazuje utjecaj ranog iskustva na obilježja ličnosti pojedinca u odrasloj dobi. Oni su utvrdili *korelaciju između osobina ličnosti djece u dobi između tri i deset godina s osobinama ličnosti koje su oni imali u odrasloj dobi*. Utvrdili su visoku pozitivnu korelaciju koja *pokazuje da se određeni aspekti ličnosti razvijaju već u ranom djetinjstvu*. Međutim, korelacija je bila znatno viša kod onih osobina koje su u tom društvu smatrane za *osobinu spola*, tj. za »muške« i »ženske« osobine. One osobine koje, po toj klasifikaciji, pripadaju suprotnom spolu i uloji suprotnog spola nisu imale takvu konzistentnost i korelaciju. To pokazuje da *društvo i njegovi standardi, odnosno uloge koje ono ima za jedan i drugi spol također utječu na razvoj osobina ličnosti, mimo procesa psihoseksualnog razvoja*.

Smatra se da ispitivanje odnosa između pojedinih stadija instinktivnog ili psihoseksualnog razvoja i kasnijih obilježja ličnosti u različitim kulturama i društvima predstavlja *značajan postupak verifikacije* Freudove teorije. Ako ličnosti u različitim kulturama predstavljaju rezultat takvog psihoseksualnog ili *biološkog razvoja*, onda je to važan dokaz za Freudovu koncepciju, a ako ne, onda je to dokaz slabosti ili netočnosti te koncepcije.

Cohen je (1953) istraživao odnos između rane oralne prakse socijaliziranja (na primjer: načina zadovoljenja hranjenja: na zahtjev djeteta odnosno frustracija nagona gladi) i načina ekonomskog i gospodarskog ili proizvodnog kooperiranja u odrasloj dobi u 22 različita društva. Gospodarsko ili ekonomsko kooperiranje bilo je definirano kao nastojanje da se stvorena ili stečena dobra (na primjer hrana) dijele s drugima, a ne gomilaju za sebe.

Rezultati su bili potpuno u skladu sa stilom zadovoljavanja djeteta u oralnoj dobi. U onim društvima gdje je hranjenje djeteta bilo zasnovano na njegovim zahtjevima, postoji u odrasloj dobi tendencija da se ponaša na ekonomski kooperativan način (to je utvrđeno u 15 društava), a tamo gdje je postojala rana frustracija nagona gladi u odrasloj je dobi dominiralo ekonomsko natecanje (u sedam društava).

Whitting i Child su (1953) ispitivali odnos između načina treniranja djeteta (treniranja, na primjer, toalete, odbijanja od sise i seksualnog treniranja) i načina odnosno običaja liječenja (nadriljekarstva). Taj je odnos bio istraživan u sedamdeset i pet različitih društava.

Utvrdili su da je anksioznost, tjeskoba ili zabrinutost koju kod djeteta stvara proces socijalizacije ili način socijalizacije u pojedinim društvima povezana s različitim uvjerenjima i vjerovanjima u vezi s bolestima i njihovim uzrocima. Uzrok je takve *anksioznosti ili tjeskobe socijalizacije* u načinu *kažnjavanja* pripadnika pojedinog društva, koje često dovodi do *fiksacije* za određeni period razvoja, a posljedica toga su onda oralna, analna ili seksualna objašnjenja ili tumačenja uzroka bolesti. *Oralna tumačenja* su, na primjer, da je bolest uzrokovana uzimanjem hrane, pića, otrova i sl. ili verbalnom zarazom, odnosno urokom neke osobe. *Analno tumačenje* bolesti u tim primitivnim društvima ogleda se u takvim objašnjenjima da je bolest uzrokovana defeci-

ranjem, magijom ili ritualima drugih. *Seksualno tumačenje* bolesti pripisuje bolest seksualnim aktivnostima, sekreciji, menstrualnoj krvi i sl.

Utvrđena je jaka povezanost između *anksioznosti oralne socijalizacije* i *oralnog tumačenja* bolesti i između *oralnog zadovoljenja* i *oralne prakse liječenja bolesti*. Slična je povezanost utvrđena između *analne tjeskobe socijalizacije* i *analnog tumačenja bolesti* i *analnog zadovoljenja* i korištenja magije i rituala u terapiji bolesti.

Ti su rezultati potvrda hipoteze i Freudova tumačenja da visoki stupanj frustracije ponašanja koje je karakteristično za neki stupanj psihoseksualnog razvoja dovodi do trajnog fiksiranja interesa i okupiranosti takvim oblicima ponašanja.

Vrlo interesantno istraživanje i dokaz utjecaja ranog iskustva na kasnije ponašanje i ličnosti predstavlja faktorsko-analički eksperiment što ga je izvela Goldman-Eisler (1951). Koristeći se modifikacijom Murrayevih ljestvica za mjerenje individualnih potreba, ona je testirala dvije hipoteze. Prva hipoteza odnosila se na predviđanje psihoanalitičke teorije da su osobine *oralno zadovoljenog karaktera* suprotne osobinama *oralno nezadovoljenog karaktera ličnosti*. Druga hipoteza je bila da su oralne karakteristike diferencijalno povezane s uvjetima u kojima su pojedinci bili u svom oralnom periodu razvoja, tj. različite za one koji su doživjeli *oralnu frustraciju* (rano odvajanje od prsiju) odnosno *oralno zadovoljene* (kasno odvajanje od prsiju). U ispitivanje prve hipoteze bilo je uključeno 115 odraslih, od čega 47 muškaraca, a u ispitivanju druge hipoteze 100 odraslih ispitanika.

Prva je hipoteza testirana faktorskom analizom spomenutih ljestvica. Rezultat je pokazao da sve interkorelacije obilježja determiniraju jedan *bipolarni faktor*. Jedan pol tog faktora definiran je osobinama kao: pesimizam, pasivnost, oralna ili verbalna agresija, rezerviranost, a drugi optimizmom, socijalnošću, brižljivošću. Takva kompozicija ovog faktora odgovara vrlo dobro psihoanalitičkoj deskripciji *oralno zadovoljenog tipa* ili *oralnog optimista* odnosno *oralno frustrirane ličnosti* ili *oralnog pesimista*. Time je pokazano da se *samoocjene ljudi poklapaju s opisima i predviđanjima Freuda i psihoanalize*.

Druga je hipoteza testirana tako da su utvrđeni bodovi svakog od 100 ispitanika i da je utvrđena dob u kojoj je svaki ispitanik odvojen od prsiju. Ako je to bilo prije pet mjeseci starosti, onda je to po definiciji predstavljalo *rano odvajanje*, a ako je to bilo nakon pet mjeseci starosti, onda je to bilo *kasno odvajanje*.

Za obje grupe utvrđeni su *faktorski bodovi na faktoru oralnog optimizma* — *oralnog pesimizma*. Utvrđene su statistički značajne razlike između ispitanika koji su rano odvojeni od prsiju i ispitanika koji su odvojeni kasno. Prvi su u odrasloj dobi bili znatno više oralno *pesimistički*, a drugi su pokazivali u znatno većoj mjeri obilježja *oralnog optimizma*.

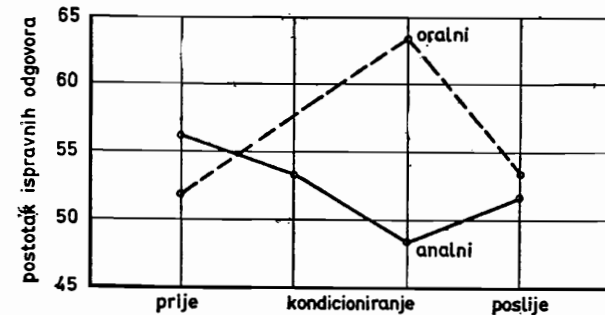
Ovo ispitivanje potvrđuje na *objektivnan način* očekivanje psihoanalitičara da su obilježja oralnog optimizma međusobno povezana (ili da čine *sindrom*), kao i da su obilježja oralnog pesimizma asocirana u drugi sindrom i, nadalje, da je *dužina dojenja* važan činilac u razvoju ili etiologiji oralnog pesimizma odnosno oralnog optimizma.

Interesantno je i istraživanje o *kondicionabilnosti oralnih i analnih karaktera ličnosti* uz primjenu Skinnerove tehnike *instrumentalnog uvjetovanja*. Timmons i Noblin (1963) su s Blumovim testom Blackyjevih sličica ispitali

90 studenata i utvrdili koji su među njima *oralnog*, a koji *analnog* karaktera. Nakon toga su svakom ispitaniku dali snop od 120 kartica. Na vrhu svake kartice bile su napisane dvije lične zamjenice od kojih je jedna bila u prvom licu (ja ili mi), a druga u trećem licu (on, ona ili oni). Na dnu svake kartice bila je započeta jedna rečenica, a zadatak je ispitanika bio da rečenicu ispuni na taj način da u nju stavi jednu od navedenih zamjenica. Nakon trideset pokušaja, u toku kojih ispitivač nije utjecao na ispitanika, započelo je *instrumentalno pojačavanje*. To se pojačavanje ili *oblikovanje ponašanja* sastojalo u tome da je ispitivač poluglasno promrmljao »aha«, »dobro«, »fino« »O. K.« kad god je ispitanik za popunjenje rečenice koristio zamjenicu u prvom licu.

Prema psihoanalitičkoj teoriji ličnosti, oralne ličnosti su mnogo zavisnije, orijentirane prema njezi i brizi drugih za sebe, dok se analne ličnosti opiru autoritetu i teže samostalnosti. Na osnovi toga postavljena je hipoteza da će u ovakvom eksperimentu instrumentalnog verbalnog kondicioniranja ponašanje ispitivača jače utjecati na oralne tipove ličnosti negoli na analne te da će oralni biti brže i jače kondicionirani sugestijama ispitivača nego li analni.

Rezultati koji su dobiveni prikazani su na slici 4.

Slika 4. (Prema: Timmons i Noblin 1963)

Kako se iz slike 4. vidi, očekivanje ili hipoteza zasnovana na psihanalitičkoj teoriji oralnog i analnog karaktera potvrđena je rezultatima ovog eksperimenta. Čim je pojačavanje ili verbalno nagrađivanje izbora zamjenica u prvom licu započelo, oralci su odmah pokazali tendenciju da izabiru te zamjenice. Što je verbalno kondicioniranje dulje trajalo, oralci su bili sve skloniji izboru tih zamjenica, dok su analci pokazivali čak i pad (otpor) izabiranju tih zamjenica. Nakon što je eksperimentator prestao pojačavati takav izbor, obje su se grupe izjednačile, što pokazuje da je njihovo različito ponašanje uzrokovano reagiranjem ispitivača.

Ovaj pregled empirijskih i eksperimentalnih istraživanja, kao i sva ostala istraživanja poduzeta s namjerom da se znanstvenim metodama verifikiraju temelji Freudove teorije ličnosti pokazuju da je znanstvena validacija te teorije do danas nepotpuna. Dio temeljnih konstrukata Freudove teorije može se smatrati donekle dokazanim, ali preostaje još znatan broj temeljnih konstrukata koji nemaju nikakvu ili nemaju dovoljnu znanstvenu verifikaciju ili podršku. Međutim, za sve konstrukte u toj, kao i svakoj drugoj teoriji, čak i onda ako su dokazani, nije isključeno da se ne mogu zamijeniti drukčijim i

jednostavnijim objašnjenjima. Vidjet ćemo da su u drugim teorijama ličnosti stvorena takva objašnjenja koja su manje kompleksna, manje metafizička i koja su manje opterećena »mozgovnom mitologijom« od Freudovih.

Ostaje, međutim, činjenica da je Freudova teorija predstavljala velik poticaj za razvoj znanstvene psihologije ličnosti.

Literatura

- Abraham, K. A.: A short study of the development of the libido viewed in the light of mental disorders. 1924. U: On character and libido development: six essays by Karl Abraham, New York, Norton, 1966.
- Aserinsky E. and Kleitman, N.: Two types of ocular motility occurring in sleep, Journal of Applied Physiology, 1955, 8, 1—10.
- Berger, J.: Psihodijagnostika, Beograd, Nolit, 1979.
- Blum, G. S.: A study of the psychoanalytic theory of oral character, Genetic Psychological Monographs, 1949, 39, 3—99.
- Blum, G. S.: The Blacky Pictures: a technique for the exploration of personality dynamics, New York, Psychological Corporation, 1950.
- Blum, G. S. and Miller, D. R.: Exploring psychoanalytic theory of oral character, Journal of Personality, 1952, 20, 287—304.
- Cohen, J.: Personality dynamics: eyewitness series in psychology, Chicago, Rand McNally, 1969.
- Cohen, Y. A.: A study interpersonal relations in a Jamaican community, Unpublished doctoral dissertation, Yale University, 1953.
- Davis, A. and Dollard, J.: Children of bondage, Washington, American Council of education, 1940.
- D'Zurilla, T.: Recall efficiency and mediating cognitive events in »experimental repression«, Journal of Personality and Social Psychology, 1965, 37, 253—256.
- Eagle, M., Wolitzky, D. L. and Klein, G. S.: Imagery: effect of a concealed figure in stimulus, Science, 1966, 18, 837—839.
- Fischer, C., Gross, J. and Zuch, J.: Cycle of penile erection synchronous with dreaming (REM) sleep, Archives of General Psychiatry, 1965, 12, 29—45.
- Freud, S.: Three essays on sexuality. U: Standard edition, Vol. 7, London, Hogarth Press, 1953 — prvi put objavljeno 1905.
- Freud, S.: Leonardo da Vinci: a study in psychosexuality. U: Standard edition, Vol. 11, London, Hogarth Press, 1957 — prvi put objavljeno 1910.
- Freud, S.: Instincts and their vicissitudes. U: Standard edition, Vol. 14, London, Hogarth Press, 1957 — prvi put objavljeno 1915.
- Freud, S.: Inhibitions, symptoms and anxiety. U: Standard edition, Vol. 20, London, Hogarth Press, 1959 — prvi put objavljeno 1926.
- Freud, S.: New introductory lectures on psychoanalysis, New York, Norton, 1933.
- Freud, S.: A general introduction to psychoanalysis, Garden City, N. Y., Doubleday, 1953.
- Freud, S.: The interpretation of dreams, New York, Avon Books, 1965.
- Freud, S.: The standard edition of the complete psychological works. J. Strachey (Ed.), London, Hogarth Press, 1953—1974.
- Fulgosi, A.: Znanstveni status eksperimenata u suvremenoj psihologiji: I Nesustavno eksperimentiranje, Revija za psihologiju, 4, 1974, 4, 44—50.

- Fulgosi, A.: Znanstveni status eksperimenata u suvremenoj psihologiji: II Eksperimenti u racionalističkoj tradiciji, Revija za psihologiju, 1975, 5, 73—80.
- Glucksberg, S. and King, L.: Motivated forgetting mediated by implicit verbal chaining: a laboratory analog of repression, Science, 1967, 517—519.
- Goldman-Eisler, F.: Breast feeding and character formation. U: C. Kluckhohn, H. A. Murray and D. M. Schneider (Eds.): Personality in nature, society and culture, New York, Knopf, 1948.
- Goldman-Eisler, F.: The problem of »orality« and its origin in early childhood, Journal of mental sciences, 1951, 97, 765—782.
- Grieser, C., Greenberg, R. and Harrison, R. H.: The adaptive function of sleep: the differential effects of sleep and dreaming on recall, Journal of abnormal Psychology, 1972, 80, 280—286.
- Hall, C. and Van de Castle, R.: An empirical investigation of the castration complex in dreams, Journal of Personality, 1965, 33, 20—29.
- Harlow, H. F.: The nature of love, American Psychologist, 1958, 13, 613—685.
- Harper, R.: Psychoanalysis and psychotherapy: 36 systems, Englewood, Cliffs, N. J. Prentice-Hall, 1959.
- Hilgard, E.: Psychoanalysis: experimental studies. U: D. Sills (Ed.): International encyclopedia of the social science, Vol. 13. New York, Macmillan and the Free Press, 1968.
- Hook, S. (Ed.): Psychoanalysis, scientific method and philosophy, New York, Grove, 1960.
- Hunt, J. McV.: Effects of infant feeding frustration upon adult hoarding in the Albino rat. Journal of Abnormal and Social Psychology, 1941, 36, 338—360.
- Kagan, J. and Moss, H. A.: Birth to maturity, New York, Wiley, 1962.
- Keniston, K.: The uncommitted, New York, Harcourt, Brace and World, 1965.
- Kline, P.: Fact and fantasy in Freudian theory, London, Methuen, 1972.
- Lamovec, T., Musek, J.: Teorije osobnosti, Ljubljana, Cankarjeva založba, 1975.
- Lazarus, R. S. and McCleary, R. A.: Autonomic discrimination-stimulus awareness: a study of subception, Psychologica Review, 1951, 58, 113—122.
- Levy, D. M.: Maternal overprotection, Psychiatry, 1938, 1, 561—591.
- Madison, P.: Freud's conception of repression and defense: its theoretical and observational language, Minneapolis, Minn., University of Minnesota Press, 1961.
- McArthur, C. Waldron, E. and Dickinson, J.: The psychology of smoking, Journal of Abnormal and Social Psychology, 1958, 56, 267—275.
- McCleary, R. A. and Lazarus, R. S.: Autonomic discrimination without awareness, Journal of Personality, 1949, 18, 171—179.
- McGinnies, E.: Emotionality and perceptual defense, Psychological Review, 1949, 56, 244—251.
- Mischel, W.: Introduction to personality, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1971.
- Munroe, R. L.: Schools of psychoanalytic thought, New York, Dryden, 1955.
- Musek, J.: Psihologija osobnosti, Ljubljana, Dopisna delavska univerza, 1977.
- Offenkrantz, W. and Rechtschaffen, A.: Clinical studies of sequential dreams, Archives of General Psychiatry, 1963, 8, 497—508.
- Rank, O.: The trauma of birth, New York, Harcourt, Brace, 1929.
- Rorschach, H.: Psychodiagnostics, New York, Grune and Stratton, 1942. (1921).
- Rosenzweig, S.: An experimental study of »repression« with special reference to need-persistent and ego defensive reactions to frustration, Journal of Experimental Psychology, 1943, 32, 64—74.

- Rot, N.: Osnovi socijalne psihologije, Beograd, Zavod za udžbenike, 1973.
- Sarason, I.: Personality, an objective approach, New York, Wiley, 1972.
- Sarnoff, I.: Testing Freudian concepts: an experimental social approach, New York, Springer, 1971.
- Sarnoff, I. and Corwin, S. M.: Castration anxiety and the fear of death, Journal of Personality, 1959, 27, 374—385.
- Shurcliff, A.: Judged humor, arousal and relief theory, Journal of Personality and Social Psychology, 1968, 8, 360—363.
- Singer, D. L., Gollob, H. and Levine, J.: Inhibitions and the enjoyment of aggressive humor: an experimental investigation. Paper presented at the meeting of the Eastern Psychological Association, New York, 1966.
- Skinner, G. B. F.: Critique of psychoanalytic concepts and theories, The Scientific Monthly, 1954, 79, 300—305.
- Spiegler, M. D.: Classroom approach teaches patients independence skills, Hospital and Community Psychiatry, 1973, 24, 216—221.
- Timmons, E. O. and Hoblin, C. D.: The differential performance of orals and annals in a verbal conditioning paradigm, Journal of consulting psychology, 1963, 27, 383—386.
- Van de Castle, R. L.: The psychology of dreaming, New York, General learning press, 1971.
- Zeller, A.: An experimental analogue of repression: II the effect of individual failure and success on memory measured by relearning, Journal of Experimental Psychology, 1950, 40, 411—422.
- Zeller, A.: An experimental analogue of repression: III the effect of induced failure and success on memory measured by recall, Journal of Experimental Psychology, 1951, 42, 32—38.
- Zvonarević, M.: Socijalna psihologija, Zagreb, Školska knjiga 1978.
- Whiting, J. W. M. and Child, I. L.: Child training and personality: a cross-cultural study, New Haven, Conn., Yale University, 1953.
- Wolman, B.: The unconscious mind: the meaning of Freudian psychology, Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1968.
- Worchel, P.: Anxiety and repression, Journal of abnormal and social psychology, 1955, 51, 201—205.

H. A. Murray:

Motivacijska teorija ličnosti

Osnovicu za objašnjenje individualnih razlika među pojedincima i njihovim ličnostima, odnosno za objašnjenje specifičnosti i posebnosti svake ličnosti, različiti teoretičari ličnosti nalaze u različitim *dispozicijama*. Murray i njegovi sljedbenici smatraju da se razlika između pojedinih ličnosti, kao i karakteristični obrasci svake ličnosti razvijaju iz sličnosti i razlika u motivaciji, *odnosno u ciljevima na koje se pojedinac usmjeruje*. U osnovi svake motivirane i cilju usmjerene aktivnosti jesu *potrebe* koje pojedinac ima. Tako se motivacija, a s njom i cjelokupna ličnost može objasniti i proučavati proučavanjem *potrebe* pojedinca ili pojedinaca. Ljudi se međusobno razlikuju potrebama koje imaju i intenzitetom tih potreba. Razlike u potrebama dovode do interindividualnih razlika među ličnostima. Proučavanje strukture potreba pojedinca znači i proučavanje njegove ličnosti. Takvo proučavanje omogućuje ne samo upoznavanje ličnosti pojedinca, već i predviđanje njegova ponašanja i njegovih postupaka i, napokon, to omogućuje i kontrolu ponašanja. Polazeći od takvog gledišta, Murray je stvorio teoriju ličnosti koja se zasniva na potrebama kao primarnom uzroku ponašanja i motivacije pojedinca. Budući da motivacija pojedinca predstavlja dinamički aspekt ličnosti, da ona predstavlja energetske i pokretačke snage i da ona usmjeruje i upravlja ponašanjem, ona je i osnovica ličnosti svakog čovjeka. Zbog tih karakteristika Murrayevu teoriju ličnosti možemo nazvati *motivacionom teorijom ličnosti*.

Murray je (1938) smatrao da je termin »psihologija ličnosti« tautološki i nespretn, pa je umjesto njega uveo termin *personologija*. Personologija bi bila dio psihologije koji se bavi proučavanjem i nastojanjem da se što je moguće bolje shvati i objasni svaki pojedinac za sebe. Iz toga je jasno da Murray proučava ličnost s *idiografskog stanovišta*, slično kako je to i kod Allporta, Freuda, Rogersa i drugih kliničkih psihologa.

Dalje obilježje Murrayeve teorije ličnosti jest *holistički* pristup. On i njegovi suradnici smatrali su da je u proučavanju i razumijevanju pojedinca nužno proučavati »usmjerivačke snage unutar pojedinca, snage koje traže svoj izraz ili koje predstavljaju odgovor na različite objekte ili totalnu situaciju u okolini« (Allport, 1962, str. 24). Svaki segment ponašanja, smatra Murray, može se zasebno proučavati, ali se može razumjeti samo u odnosu na cjelokupan način funkcioniranja pojedinca. Zbog toga je uz *analizu* ponašanja nužna i *sinteza*. Od ostalih holističkih pristupa ličnosti Murray se razlikuje time što naglašava i važnost *okolinc* ili *situacije* u kojoj se pojedinac nalazi. To znači da je njegova teorija i teorija »polja«. Za razumijevanje ponašanja nekog pojedinca nužno je poznavati okolinu i kontekst u kojoj se

taj pojedinac nalazi. Prema tome, okolne determinante određuju ponašanje i ličnost pojedinca. To je zbog toga što su one u vezi s njegovom motivacijom i djeluju na tu motivaciju. Murray je stoga elaborirao jedan sustav za deskripciju takvih utjecaja okoline na pojedinca.

Dalje je obilježje Murrayeve teorije da ona pridaje jednaku važnost prošlosti pojedinca kao i njegovu sadašnjem stanju motiviranosti, odnosno sadašnjim utjecajima okoline. U tom pogledu, kao i mnogim drugima, Murray je pod snažnim utjecajem Freudova učenja i psihoanalitičkih koncepcija. Osobito su za ličnost pojedinca važni njegova iskustva i doživljaji iz djetinjstva. Stoga kod svakog čovjeka postoje *nesvjesne motivirajuće snage* koje djeluju na njegovo ponašanje i o kojima psihologija ličnosti ili personologija moraju voditi brigu.

Posve je jasno da teorija koja se zasniva na motivaciji i koja posebnu važnost za objašnjenje i razvoj ličnosti pridaje potrebama mora biti *biološki orijentirana* i biološki utemeljena. Biološka orijentacija također je jedno od obilježja Murrayeve teorije ličnosti. Sam Murray je prošao medicinsko školovanje i stekao doktorat iz biokemije. Tu je orijentaciju Murray na vrlo prikladan način sjedinio s humanističkom orijentacijom.

Prema tome, osnovna obilježja Murrayeve teorije ličnosti bit će: individualni pristup, holizam, orijentiranost na situacione determinante ličnosti, orijentiranost na prošlost i podsvijest kao motivacijske snage te biološka zasnovanost ljudske ličnosti.

Definicija ličnosti

Murray je, za razliku od mnogih drugih psihologa, pokušao dati definiciju ličnosti. Drugi psiholozi smatraju da njihov sustav ili teorija ličnosti predstavlja definiciju ličnosti i da su definicije ličnosti u formi verbalnih izreka suviše. Budući da je pokušavao definirati ličnost u različitim razdobljima svog rada, to su njegove deefinicije ličnosti u različitim razdobljima bile različite. Sve te definicije naglašavaju da je *ličnost hipotetički entitet, hipotetički konstrukt, a ne nešto što ima realnu egzistenciju*. Ličnost, nadalje, predstavlja apstrakciju koju je formulirao neki teoretičar ili promatrač. Definicija ličnosti treba u sebi sadržavati trajne elemente ponašanja, odnosno takve elemente koji se opetovano javljaju u ponašanju pojedinca. Stoga je ličnost moguće definirati tek na osnovi dužeg promatranja ili registriranja njezina ponašanja. Nadalje, smatra Murray, ličnost predstavlja *organizacionu formu* i *integrativnu snagu* kod pojedinca, pa stoga i taj aspekt treba biti izražen u definiciji ličnosti. Na osnovi takvih uvida i pokušaja Murray se opredjelio za ovakvu definiciju ličnosti:

»Ličnost se biološki može definirati kao vladajući organ ili tijelu nadređena institucija. Kao takva, ona je locirana u mozgu. Bez mozga nema ličnosti« (Murray, 1951b, str. 267b).

Ta definicija ne znači da je ličnost isto što i mozak. Ličnost je hipotetička struktura. Ta se struktura nalazi u mozgu i potpuno je ovisna o mozgovnim procesima. *Eliminacija mozga dovodi do eliminacije ličnosti*. Iz toga je jasno da fiziološki procesi u mozgu determiniraju ličnost pojedinca i da se psihologija u proučavanju ličnosti mora orijentirati na proučavanje takvih fizioloških procesa.

Lociranje ličnosti u mozgu, koji vrši upravne funkcije u organizmu, koji integrira i dirigira cjelokupno ponašanje pojedinca znači da iz samog ponašanja pojedinca mi možemo zaključivati na njegovu ličnost. Ono što je mozak na biološkom i fiziološkom planu, to je ličnost na planu ili nivou ponašanja. Ličnost predstavlja osnovicu za *identitet pojedinca* i ona osigurava kontinuitet tog identiteta. Osim toga, kao i mozak, ona omogućuje pojedincu da se adaptira na okolinu.

U vezi s tom koncepcijom da je ličnost locirana i vezana za mozak i fiziološke procese u mozgu jest i Murrayev pojam *vladajućih procesa*. Oni fiziološki i neurološki procesi koji leže u osnovi funkcioniranja neke ličnosti čine vladajuće procese. Ti procesi determiniraju dominantne oblike funkcioniranja te ličnosti. Sve varijable ličnosti, odnosno sva njezina obilježja proizlaze i mogu se reducirati na vladajuće fiziološke procese u mozgu. Između mozga i ličnosti postoji identitet. Takav identitet postoji i između pojedinih motiva, odnosno potreba, i funkcioniranja mozga, odnosno karaktera vladajućih procesa u mozgu. Ako kod pojedinca postoji jak motiv za postizanjem uspjeha u životu, a kod drugog je pojedinca takav motiv mnogo slabije izražen, onda to znači da između njih postoji razlika u vladajućim mozgovnim procesima koji su fiziološki ili neurološki. Dakle, postoji razlika u fiziološkom, odnosno neurološkom funkcioniranju, a ne samo razlika u ponašanju. Murray smatra da se potrebe pojedinca ili njegovi motivi mogu prepoznati ili dijagnosticirati u ponašanju ili odgovarajućim psihološkim instrumentima i bez mjerenja ili dijagnosticiranja mozgovnih procesa koji su u njihovoj osnovi, *ali su sve psihološke varijable u svojoj konačnoj analizi ili prirodni fiziološke ili neurološke*. Osobine ličnosti mogu se mjeriti na psihološkom nivou, ali su one intimno povezane s fiziološkim funkcioniranjem i fiziološkim procesima u mozgu tog pojedinca.

Postoji i određeni odnos između svijesti i vladajućih procesa u mozgu pojedinca. Svi su svjesni procesi vladajući, ali svi vladajući procesi u mozgu pojedinca nisu svjesni. Prema tome, svijest je samo jedna osobina vladajućih fizioloških procesa u mozgu, koja može, ali i ne mora biti u nekom slučaju prisutna.

Struktura ličnosti

Ličnost je za Murraya neprestano promjenljiv fenomen. Međutim, u njoj možemo, unatoč tome, prepoznavati određene strukture koje su stabilne u vremenu i koje su nužne za razumijevanje ponašanja. Ove strukture kod Murraya nose iste nazive kao i kod Freuda. To su *id*, *ego* i *superego*. U koncipiranju tih trajnih struktura u ličnosti Murray se u velikoj mjeri, iako ne sasvim, slaže s Freudom.

Id je za Murraya kao i za Freuda sjedište primitivnih i neprihvatljivih impulsa. Kao takav id predstavlja izvor energije, on sadrži *urođene motive*. Id, nadalje, predstavlja nevidljivo i nesocijalizirano *Ja* pojedinca. Međutim, za razliku od Freuda, Murray smatra da id sadrži i impulse koji su prihvatljivi i za pojedinca i za društvo, dakle impulse prema zlu, ali i prema dobru. Snaga ida i njegova ukupna energija znatno varira od pojedinca do pojedinca, što znači da se ljudi međusobno razlikuju po mogućnosti kontroliranja vlastitog ida. Nekima je to lako, a drugima teže.

Ego ima više funkcija kod Murraya negoli kod Freuda. On ne samo da kontrolira određene impulse i motive i da ih inhibira i potiskuje, već je njegova uloga i u tome da raspoređuje (vremenski sekvencionira) i upravlja načinom pojavljivanja onih impulsa i motiva koji se javljaju u ponašanju pojedinca. Od njegove spretnosti i »stručnosti« u tom poslu zavisi i efikasnost prilagodbe pojedinca. Prema tome, ego nije samo integrator i organizator impulsa i motiva koji dolaze iz ida, već je vezan za zahtjeve individualne prilagodbe.

Superego je kod Murraya, kao i kod Freuda, rezultat utjecaja društva i socijalne okoline u kojoj se pojedinac razvija. Superego je internalizirani sustav vrijednosti, normi i pravila koji regulira ponašanje pojedinca u skladu sa zahtjevima okoline. On je, dakle, agent tog društva, odnosno pojedinih njegovih instanci. On djeluje umjesto njih i djeluje na jednak način i u istom smjeru kao i oni. Elementi društva koje on reprezentira jesu roditelji, društvene ustanove, učitelji, drugovi, odnosno svi oni koji su propisivali pravila ponašanja i postupanja koje je pojedinac usvojio i interanalizirao.

Uz ego je vezan i ego-ideal. Ego-ideal predstavlja idealiziranu sliku ili predodžbu koju pojedinac ima o sebi. To je cilj kojemu pojedinac teži. Odnos između superega i ego-ideala može kod pojedinaca biti različit. Pojedinac kod kojeg je dominantan superego a ego-ideal potisnut pokazuje u svom ponašanju *samozaborav*. On je napustio sve svoje osobne ambicije i težnje i stavio se u službu drugih ljudi te radi i djeluje za njihovo ili sveopće dobro. Ponašanje pojedinca kod kojeg je ego-ideal potpuno nezavisan od superega potpuno je pak u neskladu s društvenim normama. To je slučaj kod kriminalaca. Povezanost superega i ego-ideala garancija je ili preduvjet za normalan put i način ostvarivanja vlastitih ambicija i težnji, odnosno za usklađenost između tih osobnih ambicija i zahtjeva društva.

Ego i superego se postepeno razvijaju. Taj razvoj, prema mišljenju Murraya, traje duže negoli je to u psihoanalitičkom tumačenju. Najpovoljniji je rezultat razvoja ličnosti onda kada je stvoren *benigni superego i sposoban i domišljat ego*. U takvim okolnostima impulsi ida mogu se lako izražavati na način koji je kulturno i društveno prihvatljiv.

Osim tih komponenata ličnosti za strukturu ličnosti su važne i *potrebe*. One su najvažnije strukturalne komponente ličnosti. Međutim, one su istovremeno i najvažniji pokretači ličnosti, i zbog toga potrebe ne predodređuju samo strukturu, već i dinamiku ličnosti.

Motivacija ličnosti

U objašnjenju motivacije ličnosti javljaju se kod Murraya tri osnovna pojma. To su potreba, pritisak i tema.

Potrebe

Potrebe su osnovica Murrayeve teorije ličnosti ili *personologije*. One prožimaju pojedinca kao što prožimaju i Murrayev sustav. Njihovi su efekti prisutni u svim ljudskim aktima. Potrebe su kao osnovicu motiviranog ponašanja priznavali i drugi psiholozi, ali ih nitko nije tako analizirao, taksonomizirao, definirao i operaciono odredio kako je to učinio Murray.

Definicija potrebe koju je dao Murray jest sljedeća:

»Potreba je jedan konstrukt (jedna pogodna fikcija ili hipotetički pojam) koji predstavlja neku snagu . . . u mozgovnom području, snagu koja organizira percepciju, apersepciju, intelektciju, konaciju i akciju na taj način da u određenom smjeru transformira neku postojeću, nezadovoljavajuću situaciju. Potreba je ponekad direktno izazvana unutarnjim procesima određene vrste . . . ali je češće (kad je u stanju pripremljenosti) izazvana jednim od nekoliko općenito efektivnih pritisaka (silama okoline).

Ona se stoga manifestira tako da navodi organizam da traži ili izbjegava ili, u slučaju susreta, da poklanja pažnju odnosno da reagira na određene vrste pritisaka . . . Svaku potrebu prate karakteristični osjećaji ili emocije i tendencije da se koriste određeni modusi da se taj trend nastavi. Potreba može biti slaba ili intenzivna, časovita ili trajna. Međutim, ona obično traje i dovodi do određenog smjera ponašanja (ili fantazije), koji . . . mijenja početne okolnosti tako da dolazi do ukidanja situacije koja još zadovoljava ili utazuje organizam« (Murray, 1938, str. 123).

Iz te se definicije vidi da je svaka potreba u vezi s mozgovnim funkcioniranjem. Tako, na primjer, *potreba za dominiranjem* predstavlja *korisnu apstrakciju* i služi za opisivanje i objašnjenje postupanja i aktivnosti pojedinca, tj. kao »nešto« što leži u osnovi tih aktivnosti. *Međutim, ta potreba, kao i sve druge, predstavlja mozgovne procese i fiziološka zbivanja*. Današnje stanje znanosti ne omogućuje da se precizno utvrde *psihokemijski* procesi i stanja koja determiniraju tu osobinu; ona se kao takva ne može ni opipati, ni vidjeti, ali to ne znači da to jednom neće biti moguće, tj. da neće biti moguće točno odrediti njezinu *biokemijsku prirodu*. Uostalom, danas su već poznata kemijska sredstva kojima se mogu mijenjati mnogi oblici ponašanja i tzv. osobine ličnosti. Kemijski utjecaj na psihičke procese oduvijek je bio evidentan, ali su ljudi, po mišljenju autora ove knjige, zbog svog *antropomorfizma* bili uvijek skloni da to zaboravljaju.

Potrebu treba razlikovati od *aktiona*, tj. od obrasca akcije koji je vezan za tu potrebu, koji iz nje proizlazi i koji dovodi do zadovoljenja te potrebe. Obrazac ponašanja veže se uz neku potrebu onda ako dovodi do takvog zadovoljenja. Tako se, na primjer, uz nečiju potrebu za vlašću nad drugima može vrlo lako povezati obrazac ponašanja koji nazivamo prijetnjom ili pak politikom. Tim ponašanjem zadovoljava se potreba za vladanjem. Pojedini aktioni mogu biti u službi različitih potreba. Tako, na primjer, udaja ili brak može kod neke žene zadovoljiti njezine potrebe za seksom, sigurnošću, novcem, hranom itd. Zbog toga nije uvijek moguće na osnovi ponašanja odmah zaključiti o kojoj se potrebi radi.

Murray navodi dvadeset i tri razloga zbog kojih je pojam potrebe nužan za psihologiju, za razumijevanje ponašanja neke osobe, odnosno zbog kojih to ponašanje samo po sebi nije dovoljno za razumijevanje te osobe. Neki od tih razloga su sljedeći (Murray, 1962).

1. Da bi organizam mogao živjeti, moraju biti ispunjeni određeni uvjeti. Svi imamo, na primjer, potrebu za kisikom.
2. Za udovoljenje takvih univerzalnih potreba možemo se služiti različitim aktionima. Tako se hrana može uzgajati, loviti, krasti, kupovati itd.
3. Različiti aktioni dovode do istih efekata. Tako embrio uzima hranu putem krvnih žila, novorođenče se hrani sisanjem, dijete se hrani žlicom, a odrasli mora zaraditi novac da bi njime mogao kupiti hranu.

4. Aktoni sami po sebi nemaju intrinzičnu vrijednost. Uspostavljaju se i održavaju samo oni koji dovode do određenih ciljeva (zadovoljenja potrebe).

5. Nove situacije izazivaju slijed aktona sve dok se ne pronađe onaj koji dovodi do željenog efekta.

6. Neophodna konačna stanja mogu biti postignuta aktonima druge osobe (na primjer, kad biološke potrebe bolesnog djeteta zadovoljava njegova majka).

7. Perzistenciju ponašanja također bi bilo teško protumačiti a da se ne pretpostave potrebe.

8. Kompleksni oblici ponašanja i organizirani pokreti i njihova koordinacija moraju bar djelomično biti determinirani nekim upravljajućim ili usmjerujućim procesom, a to je upravo definicija potrebe.

9. Pojam potrebe je nužan da bi se razumjele razlike u intenzitetu i trajanju ponašanja koje je usmjereno na cilj. Intenzitet samih aktona može varirati iz časa u čas.

10. Aktoni sami po sebi mogu biti prekinuti nekim stanjem ili promjenom. Tako će gladno dijete prestati plakati kad se pojavi neka strana osoba. Sam akton po sebi nije, prema tome, kritičan. Da jest, on bi perzistirao.

11. Da je potreba važna determinanta ponašanja, vidi se po tome što se odgovori ili reakcije na specifične podražaje ne pojavljuju. Tako, na primjer, nakon obilnog ručka nitko neće prihvatiti poziv za odlazak u restoran.

12. Kad je neka potreba aktivna, objekti ili događaji mogu se koristiti na nove načine koji služe toj potrebi. Tako, na primjer, dječak koji je ljut na svog druga može jabuku koju je jeo baciti na njega, a ne pojesti.

13. O postojanju potrebe govori i činjenica da organizmi aktivno traže određene objekte, a nisu samo aktivni onda kada su ti objekti prisutni. To je slučaj, recimo, kada »životinja istražuje okolinu zbog hrane ili kada čovjek traži neki seksualni objekt« (Murray, 1962, str. 63). Takva se aktivnost može objasniti postojanjem potrebe u organizmu.

14. U organizmu se mogu utvrditi *biološki uzroci* koji predstavljaju stvarne uzroke ponašanja koje je povezano s potrebom. U Murrayevo doba mnogi takvi *biološki mehanizmi* u organizmu nisu bili poznati. Danas, međutim, poznajemo velik broj *takvih mehanizama čije djelovanje uzrokuje ponašanje koje je karakteristično za postojanje potrebe*. Tako, na primjer, injektiranje hormona prouzrokuje materinsko i seksualno ponašanje kod životinja, što znači da je takvo ponašanje determinirano prisutnošću i djelovanjem takvih hormona. Isto tako, danas već znamo da direktna stimulacija električnom strujom određenih hipotalamičkih centara u mozgu izaziva ponašanje karakteristično za žeđ, glad, ugodu i neugodu i druge vrste ponašanja. To znači da su takva stanja kontrolirana funkcioniranjem tih centara i da se mogu umjetno izazvati.

Budući da je na taj način pokazano da je upotreba pojma potrebe opravdana, Murray i njegovi suradnici su svoja dalja istraživanja usmjerili na utvrđivanje vrste i broja potreba koje postoje kod ljudi. Karakterističan način tog istraživanja jest u tome da su se istraživanja odnosila na manji broj ljudi koji su se onda duže vrijeme intenzivno proučavali.

Tipovi potreba

Murray razlikuje, na prvom mjestu, *viscerogene potrebe* i *psihogene potrebe* kod čovjeka. Na osnovi istraživanja u svojoj psihološkoj klinici na

Harvardskom sveučilištu, Murray je (oko 1930. godine) došao do zaključka da se može utvrditi dvanaest viscerogenih potreba i dvadeset i osam psihogenih potreba koje su važne za objašnjavanje i razumijevanje ljudskog ponašanja. Te su potrebe u osnovi ponašanja svih ljudi, ali su one različito izražene kod pojedinaca.

Viscerogene ili *fiziološke potrebe* vezane su za određena stanja organizma i organske promjene i procese. Tipične visceralne potrebe su potreba za zrakom, vodom, hranom, seksom, urinacijom, defekacijom, izbjegavanjem ozljede, izbjegavanjem topline i hladnoće. Te su potrebe *primarne* u odnosu na psihogene potrebe i univerzalne (prisutne kod svih ljudi). Zna se kojim su vanjskim i unutarnjim podražajima izazvane.

Psihogene potrebe su izvedene iz viscerogenih. Njih obilježava to da nisu vezane za neki specifični organ ili za neki specifični fiziološki proces. To zapravo ne znači da takav organ ne postoji ili da ne postoji takav fiziološki proces koji determinira psihogene potrebe, već samo to da takav proces ili organ u Murrayevo vrijeme nije bio poznat, ili nije poznat još ni danas.

Prisutnost ili neprisutnost određenih potreba, njihova trajnost i intenzitet te njihov sklop ili obrazac predstavljaju, prema mišljenju Murraya, osnovicu za objašnjenje razlika među ličnostima pojedinaca. Neki ljudi ne moraju, na primjer, neku potrebu osjećati u toku cijelog života, a drugi je mogu osjećati vrlo često i intenzivno. Kod ovih drugih ponašanje će biti pod dominacijom takve potrebe i ona će obilježavati ličnost tog pojedinca. Pojedinci mogu, nadalje, doživljavati vrlo česte i brze promjene potreba, tako da će njihovo ponašanje biti vrlo promjenljivo. To neće biti slučaj kod drugih kod kojih postoje trajne potrebe.

Lista Murrayevih psihogenih potreba prikazana je u tablici 1. Svaku potrebu on ukratko opisuje ili definira, odnosno za svaku daje primjer ponašanja koje izaziva takva potreba.

Tablica 1.

Murrayeva lista psihogenih potreba čovjeka

Glavna kategorija: ambicija

Potreba	Primjeri ponašanja
Postignuća	Savladavati prepreke i teškoće. Gospodariti, manipulirati ili organizirati fizikalne objekte, ljudska bića ili ideje što je moguće nezavisnije i brže. Postizati visoke standarde. Nadmašiti druge.
Priznanje	Hvalisanje i isticanje sebe i vlastitih zasluga.
Egzibicije	Nastojati impresionirati. Biti zapažen od drugih na osnovi vida ili sluha. Pobuđivati, fascinirati, zabavljati, šokirati druge. Privlačiti pažnju manerizmima (gestama), načinom govora i oblačenjem te na druge načine. Monopolizirati konverzaciju i voditi glavnu riječ.
Stjecanja	Stjecati stvari radom ili prijevarom.
Očuvanje	Popravljanje onog što se posjeduje.
Reda	Uređivati stvari. Uvoditi čistoću, raspored, organizaciju, preciznost.
Zadržavanje	Gomilati i skupljati, stvarati zalihe.
Konstruiranja	Organiziranje i građenje nečega.

Glavna kategorija: obrana statusa i održavanje psihološke »distance«.

Izbjegavanje inferiornosti	Izbjegavati poniženje, skrivati neuspjeh. Odustajati od aktivnosti iz straha od neuspjeha. Družiti se sa slabijim i inferiornima. Izbjegavanje situacija koje mogu dovesti do neuspjeha.
Obrane	Braniti se od napada, kritike i optužbi. Opravdavati ili skrivati loše postupke, neuspjehe ili poniženja. Opravdavati svoj ego. Navoditi objašnjenja ili opravdanja.
Kontriranja	Poduzimati akcije odmazde ili osvete. Izbjeći poniženje ponovljenom akcijom. Svladati slabosti ili potisnuti strah. Održavati samopoštovanje i ponos na visokoj razini. Glavna kategorija: reagiranje na ljudsku vlast i moć.
Dominacije	Diktiranje drugima ili dirigiranje drugima. Kontrolirati ljude u okolini sugestijama, zavođenjem, uvjeravanjem ili zapovijedanjem. Ograničavati, zabranjivati.
Pokoravanja	Suradivati s drugima. Diviti se i podržavati superiornog. Hvaliti, nagrađivati i eulogizirati. Popuštati. Potpadati pod utjecaj drugoga. Konformnost s običajima i pravilima.
Sličnosti	Imitirati ili oponašati druge.
Autonomije	Omalovažavanje autoriteta. Biti slobodan. Izbjegavati ograničenja. Opirati se prisili. Izbjegavati ili napustiti aktivnosti koje je odredio neki dominirajući autoritet. Biti nezavisan i djelovati prema vlastitim impulsima. Biti nevezan, neodgovoran. Izbjegavati običaje i konvencije.
Protuslovljenja	Zauzimati suprotna ili nekonvencionalna stajališta.
Agresije	Napadati ili ogovarati druge. Silom reagirati na opoziciju. Tući se. Osvećivati se. Napasti, ozlijediti ili ubiti drugoga. Kažnjavati druge.
Poniznosti	Ispričavati se, ispovijedati se, povjeravati, predati se. Pasivno se podvrgavati vanjskoj snazi. Prihvaćati sramotu, kritiku, kaznu, uvredu. Prepuštiti se sudbini. Priznati inferiornost, pogrešku, poraz, zlo djelo. Okrivljavati, ogovarati ili mutilirati sebe. Pronalaziti ili tražiti uživanje u boli, kažnjavanju, bolesti ili nedaći.
Izbjegavanje krivnje	Inhibiranje nekonvencionalnih impulsa. Glavna kategorija: privrženost među ljudima.
Udruživanje	Pridružiti se, spojiti s grupom, biti u blizini, kooperirati sa zadovoljstvom s nekim tko te voli ili tko ti je sličan. Zadovoljavati drugoga i stjecati naklonost neke kateksirane osobe. Privrženost i lojalnost prijateljima.
Odbacivanja	Odijeliti se i izbjegavati negativno kateksiranu osobu. Odbaciti, napustiti ili biti indiferentan prema inferiornome. Diskriminirati ili prezirati druge.
Njegovanja	Njegovati dijete. Biti naklonjen nekom bespomoćnom pojedincu, djetetu, onom koji je slab, nemoćan, umoran, neiskusni, nesiguran, poražen, ponižen, osamljen, mentalno nesređen i zadovoljavati njegove potrebe. Pomagati drugome koji je u opasnosti. Hraniti, podržavati, zaštićivati, tješiti, liječiti.
Sukorance ili pomoći	Tražiti pomoć. Zadovoljavati svoje potrebe naklonošću i simpatijom drugih osoba, udruženih osoba. Biti njegovan, podržan, održavan, okružen, zaštićen, voljen, savjetovan, vođen, utješten, mažen, pažen. Biti blizak odanom zaštitniku. Uvijek imati nekoga tko te podržava.

Igre	Tražiti zabavu. Činiti nešto zbog zabave i bez drugih svrha. Tražiti ugodnu relaksaciju od stresova i napetosti. Sudjelovati u igrama, sportovima, plesu, kartanju, žurevima. Glavna kategorija: izmjena informacija.
Znanja	Postavljanje pitanja, traženje informacija, čitanje, istraživanje, spekuliranje, analiziranje, generaliziranje.
Tumačenja	Podučavati, interpretirati, predavati drugima.

Kako se vidi iz liste psihogenih potreba, odnosno iz manifestacija tih potreba, te potrebe nisu uvijek međusobno nezavisne jer se neki oblik ponašanja ili neki postupak može javiti ili biti vezan za dvije potrebe ili više.

Dalje Murray dijeli potrebe na *otvorene* i *prikrivene*, odnosno na *manifestne* i *latentne*. Manifestne ili otvorene potrebe jesu one koje se u nekom društvu mogu slobodno manifestirati, a latentne ili prikrivene su one potrebe koje su obično *potisnute*, *inhibirane* ili *represirane*, jer njihovo otvoreno izražavanje nije dopušteno u nekoj kulturi ili nekom društvu. Na primjer, u američkom društvu potrebe za udruživanjem, redom i postizanjem mogu se slobodno izražavati. Nasuprot tome, potrebe kao što su agresija, seks ili potreba za sukoransom ne smiju se slobodno izražavati.

Otvorene potrebe manifestiraju se nekim *motoričkim ponašanjem*. Latentne ili prikrivene potrebe ostaju sasvim ili djelomično u svijetu *snova* i *fantazija*, a pojedinac može biti i *potpuno ili djelomično nesvjestan njihove prisutnosti ili utjecaja*. Katkada takve prikrivene potrebe nalaze svoj izlaz u različitim oblicima *neurotičkog ponašanja* i u *neurotskim simptomima*. Pojedina se društva međusobno razlikuju po tome koje potrebe se mogu slobodno izražavati a koje ne. Određenu ulogu kod izražavanja ili neizražavanja neke potrebe ima i superego pojedinca, ali je i on produkt kulturne ili društvene okoline pojedinca.

Dalje se potrebe dijele na *proaktivne* i *retroaktivne*. Ta se podjela temelji na izvorima potreba. Proaktivne su one potrebe koje su pobuđene ili stvorene nekom promjenom stanja *unutar osobe*, a ne nečim što je izvan pojedinca, odnosno u njegovoj okolini. Na primjer, potreba za hranom je proaktivna potreba jer je njezin izvor ili uzrok promjena u samom organizmu. Reaktivne su one potrebe koje su inicirane ili pobuđene promjenama i u *okolini pojedinca ili podražajima iz okoline*. Najčešće su to podražaji ili promjene koje su iznenadne, nepredvidive i neugodne, na primjer potreba da se izbjegne visoka temperatura. Neke potrebe mogu pripadati objema kategorijama. Tipičan primjer za to je potreba za seksom. Ta je potreba funkcija stanja ili promjena u samom organizmu. Determinirana je, na primjer, izlučivanjem određenih hormona i dužinom vremena od posljednjeg seksualnog čina, a katkada može biti izazvana i djelovanjem okoline, tj. pogodnim seksualnim objektom ili partnerom. Odnos između dva pojedinca može se interpretirati, prema mišljenju Murraya, također na osnovi tih termina. U tom odnosu jedan pojedinac može biti proaktivan, inicirati interakciju, razgovor i sl., a drugi može biti reaktivan, tj. samo reagirati na takve inicijative.

Dalja je podjela potreba na *fokalne* i *difuzne*. Fokalne su potrebe one koje su povezane samo s malim brojem objekata u okolini, a difuzne su one koje su povezane s velikim brojem ili sa svim objektima u okolini pojedinca. Fokalizirane potrebe mogu biti izazvane samo malim brojem uzroka ili povoda, a difuzne mogu biti izazvane velikim brojem takvih objekata. Potrebe ne mo-

raju uvijek biti vezane za isti ili iste objekte i ne moraju biti usmjerene prema istim objektima. Ako je neka potreba vezana za neki nepodobni ili neodgovarajući objekt, to predstavlja *fiksaciju*. Fiksacija je patološko stanje u izražavanju ili javljanju neke potrebe. Takvo je stanje i onda kada neka potreba nije vezana za neki objekt koji je može zadovoljiti duže vrijeme, već »skače« i pre-mješta se s objekta na objekt.

Konačno, potrebe se dijele na *modalne* potrebe, *efektne* potrebe i na *procesnu aktivnost*. Efektne potrebe su one koje su vezane za neki neposredan efekt ili posljedicu, tj. one koje dovode do neposrednog ostvarenja nekog stanja koje proizlazi iz zadovoljenja te potrebe ili je njezin cilj. Na primjer, učenik uči stoga jer želi položiti neki ispit. Modalne su potrebe one koje dovode do zadovoljenja, bar u nekom opsegu, već u samom toku te aktivnosti. Tu je zadovoljenje vezano za samu aktivnost, a ne za krajnji efekt te aktivnosti (Murray, 1951a). Primjer za to je, recimo, slušanje glazbe ili čitanje nekog romana i sl. Konačno, procesnu aktivnost čine oni oblici ponašanja koji su slučajni, nefunkcionalni, nekoordinirani i koji se zbivaju od rođenja. To su, na primjer, gledanje, slušanje, mišljenje, govor. To je, po Murrayu, funkcioniranje zbog ugone ili uživanja, odnosno zbog zadovoljstva.

Interakcija među potrebama

U ličnosti postoji stalna interakcija i dinamički odnosi između različitih potreba pojedinca. *Ličnosti nikada nisu statički sustavi potreba*, u njima postoji neprekidna izmjena slaganja, kooperacije ili konflikata između različitih potreba. Murray je predvidio veći broj pojmova i deskripcija kojima se može opisati dinamika u ličnosti. Ovdje ćemo navesti samo najvažnije.

Najvažniji princip organizacije potreba u ličnosti jest *princip hijerarhije*. Hijerarhija potreba koje istovremeno postoje ili djeluju formira se prema *prepotentnosti* potreba ili prema njihovoj *urgentnosti*. One potrebe koje su prepotentne ili nadmoćne postaju *vladajuće* i najprije dolazi do njihovog zadovoljenja. Tako će u nekoj situaciji u kojoj su se pojavile dvije međusobno inkompatibilne potrebe prevladati ona koja je prepotentnija. Ta će potreba dovesti do akcije ili do aktivnosti. Zadovoljenje takve potrebe, djelomično ili potpuno, preduvjet je za zadovoljavanja ostalih potreba. Na primjer, potreba za izbjegavanjem fizičke opasnosti ili ozljede prepotentnija je u mnogim situacijama potrebi da se drugome koji je u opasnosti pomogne. Za psihologiju i dinamiku ličnosti važno je poznavati i *konflikte* koji nastaju između nekih najvažnijih potreba.

Drugo načelo organizacije potreba u ličnosti jest načelo *fuzije potreba*. Do fuzije potreba dolazi onda kada jedna akcija ili jedan tok aktivnosti može istovremeno zadovoljiti dvije potrebe ili više. Recimo, učlanjivanje u neko sportsko društvo može zadovoljiti nečiju potrebu za društvom i potrebu za razonodom.

Konačno, organizacija zadovoljavanja potreba može se ostvariti i *zamjenjivanjem (subsidiacijom)*. Zamjenska potreba je ona koja je manje važna, a njezino zadovoljenje služi, u stvari, zadovoljenju neke jače potrebe. Tako, na primjer, divljenjem koje se izražava prema pretpostavljenom ili vodi i putem konformnosti s njim pojedinac može pokušati zadovoljiti svoju skrivenu potrebu za postizanjem ili uspijevanjem, koja se sastoji u tome da ga takav vođa ili pretpostavljeni favoriziraju.

Sukob ili konflikt među potrebama nastaje onda kada zadovoljenje jedne potrebe znači nemogućnost zadovoljenja neke druge podjednako važne ili intenzivne potrebe. Takav konflikt uzrokuje *napetost u ličnosti*. Takav je slučaj, na primjer, kod mladih ljudi koji se žene ili udaju, a istovremeno osjećaju jaku potrebu za što većom samostalnošću i nezavisnošću. Obje potrebe su u međusobnom konfliktu, jer zadovoljenje jedne znači nezadovoljenje druge. Zbog složenih dinamičkih odnosa između različitih potreba kod pojedinca, kao i zbog postojanja različitih vrsta potreba (latentnih i podsvjesnih), pojedinac često *nije svjestan svoje motivacije*, niti se iz njegova manifestnog ponašanja mogu prepoznati i utvrditi pojedine potrebe koje kod njega postoje. Zbog toga su nužni *indirektni postupci* i načini za utvrđivanje motivacijske strukture i stanja koja postoje kod pojedinaca. Takvi postupci i instrumenti su *projektivni testovi*. Murray je sam razvio jedan takav projektivni test — test tematske apercepcije (TAT-test) koji je, uz Rorschachov, postao najpoznatiji i najviše korišten projektivni test u psihologiji.

Postojanje određene potrebe može se, međutim, u mnogim slučajevima utvrditi i bez korištenja projektivnih testova. Da bi se iz stvarnog ponašanja moglo zaključiti da postoji neka potreba moraju biti poznati *kriteriji* na osnovi kojih se takav zaključak može donijeti. Murray je (1938) predložio pet takvih kriterija za prepoznavanje potreba. Prvi kriterij za identifikaciju potrebe jest *konzistentija* ponašanja, ciljevi ili rezultati koje pojedinac postiže ili nastoji postići. Tako student koji u svemu postiže najbolje ocjene pokazuje takvu konzistentiju. Drugi kriterij je *obrazac* ili *vrsta aktivnosti* koja se javlja u ponašanju pojedinca. Recimo, student provodi mnogo vremena za knjigom, u laboratoriju ili knjižnici te izbjegava druge aktivnosti koje su suprotne njegovoj potrebi za odličnim uspjehom.

Treći kriterij je *selektivna percepcija* i *selektivna reaktivnost* pojedinca. Pojedinac posebnu pažnju pridaje određenim aspektima situacije i zanemaruje druge. On je reaktivan na neke podražaje i situacije, a nereaktivan na druge. Tako, naš student posvećuje veliku pažnju i pridaje veliku važnost pohađanju predavanja, proradi propisane literature, a zanemaruje djevojke, sport, kazalište.

Četvrti kriterij je *izražavanje određenih osjećaja*. Na primjer, »Više od svega želim položiti taj ispit s odličnim« ili »Toliko to želim da ne mogu mirovati« i sl.

Konačno, peti kriterij jesu *manifestacije zadovoljstva* koje prate postizanje određenog efekta ili cilja, odnosno manifestacije nezadovoljstva koje se javljaju kad takav efekt ili cilj nije postignut.

Pritisci

Uz potrebe *pritisici* su druga najvažnija skupina determinanti ponašanja i postupaka nekog pojedinca. Potrebe i pojedinac nalaze se uvijek u kontaktu i odnosu s okolinom. Zbog toga ta okolina ili neki njezini aspekti mogu pomoći ili otežati zadovoljenje potreba. Prema mišljenju Murraya teorija ličnosti koja želi objasniti ponašanje pojedinca mora uzeti u obzir ove *determinirajuće aspekte okoline* i objasniti kako oni djeluju na ponašanje.

Takve važne determinante okoline i njezini utjecaji na zadovoljavanje potreba predstavljaju u Murrayevu sustavu pritisci. Pritisak ili pritiske Murray ovako opisuje: »Pritisak nekog objekta jest ono što taj objekt može učiniti nekom subjektu ili za neki subjekt — to je mogućnost da utječe, na jedan ili na drugi način, na dobrobit subjekta« (Murray, 1938, str. 121).

Poznavanje pritisaka koje neka okolina vrši na nekog pojedinca znači poznavanje značajnih determinanti njegova ponašanja, a to omogućuje razumijevanje i predviđanje njegova ponašanja. To je mnogo veća mogućnost negoli mogućnost predviđanja ponašanja samo na osnovi motiva.

U tablici 2. navedeni su neki važniji pritisci ili zahtjevi okoline koji trajnije utječu na ponašanje pojedinca i na njegovu ličnost.

Tablica 2.

Pritisci ili zahtjevi okoline

1. Odbacivanje	Odsutnost podrške vlastite obitelji. Odbijanje molbe za primanje u društvo, posao ili organizaciju. Nesloga u obitelji. Rastavljeni roditelji. Bez roditelja. Bolest roditelja. Smrt roditelja. Inferiorni roditelji. Različiti roditelji. Siromaštvo. Stambeni problemi.
2. Agresija	Napadan od drugih, kritiziran, optuživan, okrivljan. Maltretiran od starijih. Maltretiran od vršnjaka. Svađe s vršnjacima. Verbalni napadi.
3. Udruženost	Prijatelji i drugovi. Drugarstvo. Prijateljstvo. Društva. Klubovi. Udruženja. Političke organizacije.
4. Dominacija	Osobe ili prepreke koje ograničavaju pojedinca. Zabrane. Pristole. Disciplina. Religiozna ili ideološka indoktrinacija.
5. Nedostaci	Siromaštvo. Nedostatak hrane, imovine, novca, stana, posjeda, drugova, različitosti doživljaja.
6. Nesreća i ugroženost	Opasnosti. Gubitak fizičke podloge. Visina. Voda. Samoća (ostati sam i bespomoćan). Tama. Grmljavine i gromovi. Požar. Prometne nesreće. Životinje.
7. Priznanja i postignuća	Natjecanja. Nagrade. Priznanja. Rivalstvo.
8. Red	Održavanje reda u kući, poslu, na stolu i sl.
9. Autonomija	Previše zaštitnički roditelji. Ograničavanje samostalnosti.
10. Poniženje	Učiniti nešto loše, zabranjeno, krivo.
11. Zabava	Zabave koje su uobičajene i obavezne. Igre.
12.	Rođenje drugog brata ili sestre.
13.	Njegovanje drugih osoba, zahtjevi za podrškom, brigom, nježnošću.
14.	Zadržavanje, otimanje ili uskraćivanje stvari.
15.	Neznanje i nerazumijevanja.
16. Seks	Izložbenost seksualnim zahtjevima i prohtjevima. Zavođenje (homoseksualno ili heteroseksualno). Spolni akt roditelja.
17.	Prijevare i obmane drugih.
18. Inferiornost	Fizička, socijalna, intelektualna.

Budući da neke potrebe i neki pritisci ili zahtjevi imaju jednake nazive, Murray sve potrebe označava malim slovom *n* (od engleske riječi need), a sve pritiske malim slovom *p* (od engleske riječi press). Ta se slova pišu ispred imena potreba ili pritiska. Na primjer, *n* Dominacija označava potrebu za dominacijom, a *p* Dominacija označava pritisak okoline na pojedinca ili dominaciju okoline nad pojedincem.

Murray razlikuje dvije skupine pritisaka: *alfa-pritiske* i *beta-pritiske*. Alfa-pritisci predstavljaju realne osobe, stvari ili situacije onakvima kakve oni jesu u realnosti. Beta-pritisci predstavljaju okolinu onakvom kakvom je pojedinac percipira ili doživljava. Navedimo jedan primjer. Zahtjev za određenim općim uspjehom u srednjoj školi kao preduvjetom za upis na fakultet primjer je alfa-pritiska. Shvaćanje pojedinca da predstavlja izgubljen slučaj ako ne postigne takav prosječni opći uspjeh, jest njegova percepcija okoline i prema tome beta-pritiska. Prema Murrayu beta-aspekt pritisaka i zahtjeva mnogo je važniji i utjecajniji na pojedinca. Taj *doživljajni aspekt pritisaka* i zahtjeva vrši jači utjecaj na pojedinca jer on predstavlja ono što pojedinac osjeća, što interpretira i ono na što on reagira.

Između alfa-pritisaka i beta-pritisaka, odnosno između jednog i drugog aspekta okoline, mogu postojati veći ili manji stupnjevi *podudarnosti*. Kod *normalno funkcionirajućeg pojedinca* taj je stupanj sukladnosti ili poklapanja između realne okoline i interpretirane ili doživljene okoline visok. Ako postoji ili nastane veća nesukladnost između alfa-pritisaka i beta-pritisaka, dolazi do *obmana, obmanjivanja samog sebe* ili do *deluzija*, odnosno *deluzijskog mišljenja*. Takvo je mišljenje karakteristično za paranooidne bolesnike, ali se u blažem obliku može javiti i javlja u životu svakog pojedinca. Kod paranoičara postoji velika razlika između alfa-aspekta i beta-aspekta pritiska agresije (*p* Agresija). Kod njega postoje samoobmana o progonjenju od okoline, jer on tako tu okolinu doživljava, iako ta okolina može, stvarno, biti tek malo ili uopće ne biti agresivna prema tom pojedincu.

Odnosi između potreba i pritisaka

Ličnost je dinamička organizacija. U toj dinamici neprekidno dolazi do interakcija između različitih potreba u pojedincu i različitih pritisaka ili zahtjeva okoline. Zbog toga se ponašanje pojedinca ne može dokraja razumjeti ni samo na osnovi potreba, niti samo na osnovi pritisaka.

Odnos između potreba i pritisaka jest takav da na potrebu koja postoji u pojedincu može djelovati gotovo svaki pritisak iz okoline (i beta i alfa). Osim toga, neka potreba ličnosti pojedinca može doći pod utjecaj najrazličitijih pritisaka ili zahtjeva okoline. Stoga mogu nastati takve situacije u kojima zahtjevi ili pritisci okoline mogu olakšavati zadovoljenje neke potrebe pojedinca, odnosno situacije u kojima pritisci okoline mogu onemogućavati ili otežavati zadovoljenje neke potrebe. Recimo, ako pojedinac ima vrlo izraženu potrebu za postizanjem uspjeha ili napredovanja, a okolina je takva da iz nje proizlazi podrška (*p* Priznanje, *p* Udruživanje), onda će takvi pritisci pomagati ostvarenju i zadovoljavanju potrebe pojedinca za postizanjem uspjeha i pojedinac će u takvoj okolini lako napredovati i postizati uspjehe. Sasvim će suprotno biti ako je okolina agresivna, dominirajuća ili odbacujuća.

Prema tome, ponašanje pojedinca proizlazi iz interakcije te okoline i njegovih potreba. To je, po našem mišljenju, istaknuto obilježje i doprinos Murraya.

Taj međuodnos psiholozi često zaboravljaju ili o njemu nikada nisu ni čuli.

Događaji

Jedna od definicija ličnosti koju daje Murray kaže da je ličnost ono što je njezina povijest. *Povijest ličnosti je ličnost*. Prema tome, proučavanje životopisa pojedinca predstavlja također proučavanje njegove ličnosti. Povijest je, naravno, vremenski kontinuirana. Međutim, u svrhu proučavanja Murray definira diskretne vremenske jedinice ponašanja koje su važne za proučavanje ličnosti. Te jedinice se nazivaju događajima. Događaji čine integraciju između potreba i pritisaka koja je ostvarena u određenom vremenskom razdoblju. Ta integracija može biti eksterna ili izvanjska i predstavljati određeno vrijeme u toku kojeg je pojedinac angažiran u nekom ponašanju koje je *manifestno* (recimo treniranje veslanja ili odlaženje na sastanak s nekim momkom). Integracija može biti ostvarena i bez manifestnog ponašanja kao, na primjer, u *mislima ili u mašti* (misliti na trening veslanja ili misliti na sastanke s momkom). Prvi se događaji nazivaju *eksternim*, a drugi *internim*. I jedni i drugi su važni za proučavanje ličnosti. Međutim, znanstvenom proučavanju, tj. psihološkom proučavanju dostupni su samo *podaci o ponašanju* jer su oni *objektivnog karaktera*. Zbog toga eksterni događaji predstavljaju *realne entitete* za psihologiju. To su podaci koje psiholog može objektivno registrirati, promatrati, analizirati, reprezentirati nekim modelom, rekonstruirati ili protumačiti. »Osim toga, ponašanje pojedinca predstavlja ono što se želi predviđati ili što se može predviđati i u odnosu na što se može testirati adekvatnost formulacija i hipoteza« (Murray i Kluckhohn, 1953, str. 9).

Interni i eksterni događaj obično su dobro međusobno integrirani. Povremeno oni mogu, međutim, postati odijeljeni. Tako, na primjer, neki važan događaj u životu pojedinca može biti potpuno interni (recimo potreba i zahtjev za religijom), pa se ne pojavljuje na razini ponašanja tog pojedinca. Promatrajući sa socijalnog aspekta ponašanje takvog pojedinca ili sa stajališta zahtjeva neke okoline, to ponašanje može izgledati nezadovoljavajuće. Tako, na primjer, Murray i Kluckhohn smatraju da je posve netočno reći za nekog psihotičara da je »šenuo« ili »sišao s uma«. Umjesto toga mnogo je ispravnije za takvo ponašanje reći da je on »sasvim u svom umu«, a da je »izvan objektivnog i realnog svijeta«.

Događaji obuhvaćaju relativno kratka vremenska razdoblja. Proučavanje individualnog života odnosno ličnosti treba obuhvatiti i duža vremenska razdoblja. Takva se duža vremenska razdoblja mogu smatrati serijom događaja ili *epizoda*. Takva su razdoblja, recimo, djetinjstvo, adolescencija, odraslost.

Tema

Tema je srodan pojam s pojmom događaja. Ona se također odnosi na integraciju potrebe i pritisaka, ali u *sadašnjosti pojedinca*. Taj pojam omogućuje psihologu da interpretira sadašnje ponašanje na osnovi takve integracije. Ponašanje koje proizlazi iz takve integracije potreba i pritisaka naziva se *epizodom ponašanja*. Epizoda ponašanja je, dakle, neka *tema u akciji*. Obično tema označava interakciju samo jedne potrebe i jednog pritiska okoline. Na

primjer, učenik koji je dobio odličan iz nekog predmeta može postati predmetom ismijavanja svojih drugova (interakcija *n* Postizanja uspjeha i *p* Agresije). Kao rezultat toga može proizaći tučnjava ili fizički obračun. To je epizoda ponašanja. Situacija može biti kompliciranija ako su u interakciji i druge potrebe i pritisci. Tako, na primjer, ne mora uslijediti fizički obračun nakon svake vrsti agresije okoline, jer mogu djelovati i druge potrebe i drugi pritisci.

Da bi se mogle proučavati složenije interakcije između potreba i pritisaka, Murray je stvorio pojam *serijska tema*. Serijska tema čini niz takvih interakcija između pojedinca i okoline. Tako, ako učenik na svaku agresiju okoline reagira vlastitom agresivnošću, tj. ako *p* Agresija uvijek i neminovno izaziva *n* Agresiju, onda je time objašnjen način interakcije između pojedinca i nekih aspekata njegove okoline. Ako, pojedinac na agresiju svojih vršnjaka odgovara agresijom, a na agresiju starijih (roditelja, učitelja i sl.) podvrgavanjem ili pokoravanjem, onda će se pojaviti dvije serijske teme u njegovu ponašanju.

Prema tome, serijske teme predstavljaju složenije, različitije sadašnje odnose između potreba i pritisaka koji leže u osnovi nečijeg ponašanja.

Ako se neke potrebe ili neka potreba i neki pritisci ili objekti iz okoline međusobno trajno povezuju, stvara se *integrat potrebe*. Integrat potrebe predstavlja dobro utvrđenu *tematsku dispoziciju*. To je potreba za nekom specifičnom interakcijom s nekim objektom ili vrstom objekata, ili osoba u okolini pojedinca. Pobuđivanje potrebe koja je tako integrirana s nekim objektom ili nekom osobom dovest će do aktivacije ponašanja *traženja* te osobe ili objekta, odnosno do traženja osobe ili objekta koji je isti ili sličan predodžbi tog objekta ili osobe.

Jedinstvena tema

Između svih tema koje postoje kod pojedinca najvažnija je *jedinstvena ili osobita tema* tog pojedinca. Jedinstvena ili osobita tema nekog pojedinca predstavlja osobitu organizaciju ili obrazac odnosa i povezanosti između potreba i pritisaka koja je nastala na osnovi iskustva i doživljaja tog pojedinca koji su se zbili u njegovu ranom djetinjstvu. Takva posebna ili osobita organizacija, obrazac ili povezanost potreba, pritisaka i zahtjeva okoline jest trajna i ona daje smisao i koherenciju ponašanju pojedinca.

»Jedinstvena tema je smjesa međusobno povezanih — surađujućih ili suprotnih — dominantnih potreba koje su povezane s pritiscima kojima je pojedinac bio izložen jednom ili u nekoliko prilika u svom ranom djetinjstvu, a koji su bili ili ugodni ili traumatski. Tema predstavlja jedno primarno iskustvo ili doživljaj iz ranog djetinjstva ili naknadno formiranu reakciju na taj doživljaj. Bez obzira na to kakva je njezina priroda ili geneza, ona se ponavlja u mnogim oblicima kroz kasniji život« (Murray, 1938, str. 604). Jedinstvena tema pojedinca predstavlja, prema tome, utjecaj doživljaja iz ranog djetinjstva na kasnije ponašanje. To je, svakako, koncepcija koja podsjeća na Freuda pod čijim je utjecajem bio Murray. Sam Murray kaže da je do te koncepcije došao na osnovi prakse i u pokušajima da shvati ili dobije uvid u *ličnost pojedinca*. To mu je iskustvo pokazalo da je u ponašanju i ličnosti pojedinca često prisutna jedna *dominantna snaga* ili *utjecaj* koji je proizašao iz posebnog obrasca spoja potreba i pritiska koji je nastao u ranom djetinjstvu tog pojedinca. Jedinstvena tema pojedinca predstavlja zbog toga »ključ za jedinstvenu prirodu« pojedinca. Murray s tim u vezi kaže.

»Iskustvo nas je podučilo da je, iako su razlozi za mnoge subjektive reakcije bili misteriozni i veći dio njegove prošlosti potpuno izvan dohvata, kod većine pojedinaca bilo moguće naći jedan temeljan reaktivni sustav nazvan jedinstvenom temom, koji je predstavljao ključ za njegovu jedinstvenu prirodu« (Murray, *ibid.*, str. 604).

Jedinstvena tema pojedinca čini pojedinca različitim od svih ostalih. Ona je psihološka srž ličnosti pojedinca. Jedinstvo se ličnosti održava sve dotle dok postoji stabilna ili ista konstelacija dominantnih potreba pojedinca povezanih na određene vrste pritisaka kojima je pojedinac bio izložen u ranom djetinjstvu.

Jedinstvena tema je *nesvjesna snaga* koja upravlja ponašanjem, postupanjem i reagiranjem pojedinca. Ona se teško otkriva, a može se otkriti samo na osnovi podataka o razvoju pojedinca.

Vektorsko-vrijednosni sustav

Potrebe pojedinca uvijek služe određenim vrijednostima. One su uvijek usmjerene na nešto. Najčešće je to postizanje određenog stanja koje se naziva *konačnim stanjem ili ciljnim stanjem*. Potreba djeluje sve dotle dok se takvo stanje ne postigne. Zbog toga u analizi motiva pojedinca treba uzeti u obzir i ovu vrijednosnu komponentu, kao i usmjerenost potrebe prema određenom cilju. Usmjerenost ponašanja može se najbolje reprezentirati na osnovi *vektora*. Takvi vektori (usmjerene veličine) predstavljaju za Murraya »široke fizičke ili psihičke pravce aktivnosti«. Murray je pokušao, kao i u drugim prilikama, dati taksonomiju takvih vektora kojima se može opisati motivirano ponašanje. Tako on spominje vektore odbacivanja, stjecanja, transmisije, izlučivanja, destrukcije obrane, izbjegavanja, izražavanja, konstruiranja, konzervacije.. Lista *vrijednosti* koje se tako usmjerenim tendencijama ponašanja pokušavaju postići sadrži ove vrijednosti: imovinu (koju čine vrijedni objekti), bogatstvo, autoritet (vlast odlučivanja), udruženost (afektivne odnose između sebe i nekih drugih), znanje (činjenice, teorije, estetičke forme (umjetnosti, ljepotu), ideologiju (sustav vrijednosti, filozofije, religije) i fizičku dobrobit (tjelesno zdravlje, snagu).

Sustav vektora i vrijednosti čini *vektorsko-vrijednosnu matricu* u kojoj su pojedini vektori povezani s pojedinim vrijednostima. Takva matrica prikazuje *vektorsko-vrijednosni sustav pojedine osobe*.

Glavne funkcije ličnosti

Kakva je uloga ili kakva je funkcija ličnosti? Čemu služi ličnost? Većina psihologa ličnosti smatra da ličnost služi vođenju i upravljanju ponašanjem čovjeka ili ljudi. Murray i Kluckhohn su (1953) u tome bili specifičniji i naveli nekoliko funkcija ličnosti.

Smanjenje napetosti potrebe

Od svih funkcija ličnosti, prema mišljenju tih autora, najkarakterističnija i najobuhvatnija funkcija ličnosti jest *smanjivanje napetosti* potreba u organizmu. Potrebe dovode do stvaranja napetosti, a napetost dovodi do *redukcije*

potrebe. Za ispitivača ili istraživača važnije je stanje koje je dovelo ili stvorilo napetost nego završno stanje ili samo stanje napetosti u kojoj se pojedinac nalazi. Jedino se na taj način mogu razumjeti neki, inače neprotumačivi događaji u životu pojedinca kao što su, na primjer, samoubojstva. »... Ovo nam pruža tumačenje samoubojstava i nekih drugih očigledno antibioloških efekata, kao što su to mnogobrojni oblici oslobađanja od nepodnošljivih patnji. Samoubojstvo nema adaptivne (preživljavajuće) vrijednosti, ali ono ima adustivnu vrijednost za organizam. Samoubojstvo je funkcionalno jer ukida bolnu napetost« (*ibid.*, str. 36).

Prema tome, i ovdje se Murray slaže s Freudom, za koga je reduciranje napetosti u organizmu također osnovna zadaća ličnosti.

Generiranje napetosti

Različitost u koncepcijama Murraya i Freuda u vezi je s ostalim funkcijama ličnosti. Takva je i funkcija *generiranja napetosti*. Prema Freudu ličnost nastoji dovesti organizam u jedno stanje potpune nenapetosti. To bi stanje, prema mišljenju Freuda, trebalo zadovoljavati organizam, odnosno trebalo bi predstavljati zadovoljenje. Murray i Kluckhohn smatraju da postizanje takvog nenapetog stanja u organizmu ne djeluje kao zadovoljenje. Zadovoljenje, prema njihovu mišljenju, izaziva sam *proces reduciranja napetosti*. Mi smo zadovoljeni onoliko koliko možemo reducirati napetosti koje postoje u nama, odnosno koje doživljavamo. Što je čovjek gladniji, to će više uživati u jelu. Što je žedniji, to će više uživati u hladnom pivu, što je zaljubljeniji to će više uživati u pismu koje je primio. Freudovo gledište da je samo stanje nenapetosti ono što zadovoljava organizam ili pojedinca *karakteristično je samo za Freudove pacijente, odnosno za neurotičare ili psihotičare*. »Stanje bez napetosti predstavlja katkada ideal za one koji pate od kronične tjeskobe, razočaranja ili frustriranog seksualnog nagona; međutim, nepostojanje pozitivne napetosti izazvane potrebama, nepostojanje apetita, nepostojanje znatiželje, nepostojanje želje za pripadnošću, nepostojanje strasti — u pravilu je vrlo bolno« (*ibid.*, str. 36).

Samoizražavanje

Treća važna funkcija ličnosti jest *spontano, kratko i slobodno izražavanje vlastite prirode*. To doživljava s vremena na vrijeme svaki čovjek. Načini takvog izražavanja vlastite prirode mogu biti vrlo različiti. Oni mogu ići od sanjarenja do vrlo intenzivnih emocionalnih uzbuđenja. Takvo izražavanje samog sebe nema drugog cilja osim stvaranja intrinzične (unutarnje) ugone koja proizlazi iz samog tog izražavanja svoje temeljne prirode.

Donošenje odluka

Četvrta važna funkcija ličnosti jest *donošenje odluka* o postupcima. Ta je funkcija ličnosti važna zbog toga što se na taj način izbjegavaju sukobi u ličnosti. Donošenje odluka ili odlučivanje znači ovdje, najčešće, izbor između različitih konfliktnih ciljeva. Na primjer: »Da li je za mene bolje da danas idem na kupanje ili da učim za ispit?« i slično. Izbjegavanje sukoba u ličnosti u takvim se situacijama postiže utvrđivanjem *rasporeda* pona-

šanja ili ciljeva u nekom vremenskom intervalu. Na taj se način često mogu zadovoljiti različite konfliktne potrebe ili motivi, odnosno postići različiti ciljevi.

Kontroliranje razine aspiracije

Murray i Kluckhohn smatraju nadalje da je jedna od važnih funkcija ličnosti i kontroliranje *razine aspiracija* koje pojedinac ima. Ta razina aspiracija može se prilagođavati realnosti u kojoj se pojedinac nalazi, odnosno mogućnostima koje on ima. Funkcija je ličnosti u tom pogledu da što je moguće više smanji razliku između razine aspiracije koju ima pojedinac i njegovih mogućnosti. Visoka razina ili nivo aspiracije često dovodi do toga da se postavljeni ciljevi ne mogu postići niti zadovoljiti potrebe koje je pojedinac s takvim nivoom aspiracije stvorio. Nezadovoljenje takvih potreba, odnosno nepostizanje takvih ciljeva izaziva kod pojedinca *frustraciju* ili *razočaranje*. Da bi se takve frustracije u budućnosti što više izbjegle, pojedinac je prisiljen sniziti svoju razinu aspiracije. Tako, na primjer, on može zaključiti: »Taj je posao ili studij pretežak za mene, promijenit ću ga za neki lakši.«

Usklađivanje razine aspiracije i mogućnosti pojedinca omogućuju pojedincu da umjesto frustracije i razočaranja poveća, odnosno maksimalizira zadovoljenje potreba odnosno dozvoljava mu postizanje nekog krajnjeg stanja ili cilja. Kao primjer krajnjeg korištenja te strategije Murray i Kluckhohn navode jogu. U jogi se odbacuju sve izvanjske potrebe i socijalni zahtjevi, pa se na taj način maksimalno snižava razina aspiracije pojedinca ili se ta razina dovodi na nulu. U takvom stanju nema mogućnosti za doživljavanje frustracije ili razočarenja, pa je ujedno zadovoljenje potreba pojedinca, koje su također minimalizirane, maksimalno. U potpunoj suprotnosti s takvom praksom jest situacija u kojoj postoje ideološki zahtjevi ili ciljevi. Tako, Murray i Kluckhohn kažu da i demokratske ideologije u američkom društvu potiču kod ljudi maksimalnu ekstravertiranost i na taj način su u suprotnosti s prirodnom tendencijom izbjegavanja frustracije i težnjom za snižavanjem razine aspiracije nakon neuspjeha. Zbog toga, prema njihovu mišljenju, u američkom društvu postoji visoka razina aspiracije u stjecanju bogatstva, prestiža, privilegija i sl. Takvo je ponašanje dovelo do velikog napretka i podizanja životnog standarda, ali je to praćeno neprekidnim nezadovoljstvom. To sprečava pojedinca da postigne sreću.

Prilagođavanje socijalnim očekivanjima i normama

Murray i Kluckhohn smatraju da je česta funkcija ličnosti u tome da pojedincu, koji predstavlja posebnost i osobnost, omogući prilagođavanje *zahtjevima i konvencijama društva*. Oni smatraju da je ta funkcija ličnosti najteža i najbolnija. Svako društvo, da bi moglo funkcionirati normalno, zahtijeva od svakog pojedinca da se pridržava pravila propisa, uzusa, zakona ili normi. Te zahtjeve ti autori nazivaju *socijalnim očekivanjima*. Pojedinac ili osoba koja je tako formirana da se ne može prilagoditi tim socijalnim očekivanjima bit će u mnogim životnim situacijama nesretna i neefikasna.

S druge strane, ovi autori smatraju da prevelika komformnost s društvenim očekivanjima ili zahtjevima može također biti štetna za pojedinca ili za čitavo društvo ili kulturu. Katkada je za postizanje vlastitih ideala ili na-

čela pojedinac prisiljen da se ponaša ili postupa na društveno neprihvatljiv način, odnosno u neskladu s društvenim očekivanjima. Tako su mnoge revolucionarne promjene rezultat nekonformnog ponašanja većih grupa pojedinaca u nekom društvu. Takve se grupe bore protiv usvojenih normi i ustaljenih očekivanja i ponašanja u nekom društvu. Težina ove funkcije ličnosti proizlazi otuda što je katkada nužno da se pojedinac ponaša u skladu s normama i očekivanjima nekog društva, a u drugim slučajevima u neskladu.

Determinante i razvoj ličnosti

Murray je veliku pažnju posvetio razmatranju *determinanti ličnosti i razvoju ličnosti*. Ličnost je za njega njezin vlastiti razvoj i u ličnosti se reflektira njezina prošlost i prošlo iskustvo. Vremenska dimenzija razvoja ličnosti pojedinca nužna je za razumijevanje te ličnosti. Ličnost se ne može razumjeti izvan vremenske dimenzije. Zbog toga nije dovoljno da se poznaju samo sadašnje potrebe pojedinca ili pritisci, odnosno međudjelovanje potreba i pritisaka u nekom času da bi se ta ličnost razumjela, već je za razumijevanje ličnosti pojedinca potrebno poznavati njegovu prošlost i ciljeve koje on ima u budućnosti. Važnost te vremenske dimenzije ličnosti u Murrayevoj teoriji već smo istakli kad smo govorili o temama koje predstavljaju veće vremenske jedinice međudjelovanja subjekta i okoline, odnosno međudjelovanja subjekta i objekta.

Registracija časovitog ponašanja pojedinca i podaci o njegovom postupku u određenom času, kao na primjer fotografiranje lica u času izražavanja neke emocije, predstavlja, prema Murrayu (1951b), apstrakciju koja iskrivljuje tu realnost. Takva registracija, kao ni fotografija, ne može nam ništa reći o tome što je *prethodilo i dovelo do takvog izraza, odnosno do takvog ponašanja*, niti kako će sam pojedinac ili osoba nakon toga postupiti. Ponašanje mora biti analizirano u vremenskoj dimenziji.

Murray smatra da je za razvoj ličnosti odnosno za razumijevanje ličnosti naročito važna jedna vrst akternih događaja koje on naziva *interpersonalnim* ili *dijadičkim događajima*. Interpersonalni ili dijadički događaji jesu, na primjer, interakcije između roditelja i djeteta, djeteta s braćom i sestrama, učitelja i učenika, muža i žene i slične.

Odrednice ili determinante ličnosti odnosno njena razvoja, formiranja i mijenjanja su brojne. Sve te odrednice ili njihova većina mogla bi se svrstati u tri kategorije: *genetičke, konstitutivne i sociokulturne* determinante ličnosti.

Genetičke determinante

Genetički i maturacioni faktori u velikoj mjeri određuju razvoj pojedinca i utječu na tok takvog razvoja. Pod utjecajima genetičkih faktora nalaze se procesi maturacije ili sazrijevanja. Ti su procesi genetički *pretprogramirani* i uvjetuju pojavljivanje određenih, vremenski ograničenih *razdoblja* ili *era* u razvoju pojedinca. Murray često razlikuje tri takva velika razdoblja ili ere u životu svakog pojedinca. Prva era ili razdoblje čine djetinjstvo, adolescencija i doba rane odraslosti (mladosti). Druga era ili razdoblje u životu pojedinca obuhvaća srednje godine života, a treća era obuhvaća razdoblje

starosti pojedinca. U prvom razdoblju dolazi do razvoja i umnožavanja brojnih strukturalnih i funkcionalnih obilježja pojedinca. U drugom razdoblju takve se strukture i funkcije preinačuju i mijenjaju. U trećoj eri života pojedinca smanjuju se sposobnosti generiranja novih funkcija i struktura odnosno sposobnosti prestrukturiranja ili preinačavanja već postojećih struktura i funkcija, pa zbog toga one postepeno atrofiraju i nestaju. Svaku genetičku eru u razvoju ličnosti karakteriziraju brojni događaji i programi ponašanja koji su genetički determinirani.

Genetički uvjetovana razdoblja u razvoju ličnosti mogu se razlikovati i prema utjecajnosti kataboličkih i anaboličkih procesa. U prvom razdoblju razvoja prevladavaju anabolički procesi nad kataboličkim procesima u organizmu. U drugom razdoblju postoji izjednačenost intenziteta jednih i drugih procesa, a u trećem razdoblju prevladavaju katabolički procesi.

Genetički utjecaj na razvoj ličnosti odvija se, prema Murrayu, na još jedan način koji je neovisan o anaboličko-kataboličkom odnosu. Murray (1968) smatra da na razvoj ličnosti utječu i pojedini centri u mozgu pojedinca, čije je funkcioniranje i uloga genetički determinirana. To je potpuno u skladu s njegovom koncepcijom da nema ličnosti bez postojanja mozga. To je ujedno i u skladu s rezultatima suvremenih istraživanja funkcioniranja ljudskog mozga, koja su utvrdila postojanje takvih (a i drugih) centara. Murray razlikuje dvije vrste centara u mozgu koji su važni za iskustvo i razvoj pojedinca. Jednu vrstu čine centri za ugodu (*hedonički centri*), a drugu čine centri za neugodu (*anhedonički centri*). Ti centri, koji su genetički programirani, izazivaju ugodu odnosno neugodu kad su podraženi ili stimulirani. Oni predstavljaju *generatore ugone odnosno neugode* i u direktnoj su vezi s doživljavanjem i iskustvom čovjeka. Pojedinač kroz iskustvo uči ili otkriva što proizvodi ili izaziva ugodu a što izaziva ili proizvodi neugodu. Na taj način *genetički faktori utječu i determiniraju razvoj pojedinca i putem takvog učenja odnosno putem iskustva*. Sve ono što izaziva ugodu ili stimulira centre za ugodu Murray naziva *hedoničkim generatorima*, a sve ono što izaziva neugodu naziva *anhedoničkim generatorima*. Takvih hedoničkih, odnosno anhedoničkih generatora može biti više vrsta. Jednu vrstu čine *retrospektivni generatori*. To su prošla iskustva ili doživljaji. Drugu vrstu čine *prospektivni generatori* ili sadašnja iskustva odnosno doživljaji, a treću skupinu čine *prospektivni generatori*. Ti prospektivni generatori predstavljaju zamišljaje, očekivanja ili anticipacije budućih ugodu odnosno neugoda.

Sadašnji ili spektivni generatori mogu biti smješteni djelomično ili potpuno u samoj ličnosti, mogu biti smješteni u okolinu pojedinca ili u nekim interpersonalnim odnosima. Oni koji su smješteni u ličnosti pojedinca mogu se nalaziti u nekom dijelu tijela (na primjer u mozgu) ili mogu predstavljati neku vrstu procesa u tijelu koji se onda naziva psihološkim procesom ove ili one vrste.

Iz takve koncepcije odnosa između iskustva ili doživljaja pojedinca i genetičkih determinanti vidimo da Murray ne smatra, kao biheoristi, da je čovjek rob navika koje su rezultat učenja. Pojedinač nije rob takvih navika, već on neprekidno traži nove putove i načine izražavanja samog sebe. Osim toga, da bi zadovoljio genetičke programe i iskoristio genetičke kapacitete, pojedinac traži nove stimulacije, nove doživljaje, nova ostvarenja. Čovjek je, osim toga, a povodom takve genetičke determiniranosti, sposoban da se transformira pod utjecajem različitih vrsta uviđanja ili spoznaja.

Konstitutivne odrednice ličnosti

Konstitutivne odrednice ličnosti u bliskoj su vezi s genetičkim odrednicama. Međutim, zbog svoje manifestnosti ili pojavnosti te odrednice utječu na odnos pojedinca s drugim ljudima, odnosno na odnos drugih prema njemu, a taj odnos, utječe na razvoj i formiranje ličnosti pojedinca. Cjelokupno fizičko ustrojstvo pojedinca predstavlja ono što Murray naziva *konstitutivnim odrednicama* njegove ličnosti. Tako definiranoj kategoriji pripadaju, prema tome, takva obilježja pojedinca kao što su izgled ili tip tijela, spol, starost, fizička snaga, fizički nedostaci, pigmentacija kože, izgled, sličnost izgleda pojedinca nekom stereotipu i druge.

Te odrednice postaju važne za razvoj neke ličnosti onda kada postaju važne za *socijalnu okolinu pojedinca*, tj. kada drugi iz te okoline počinju na njih reagirati. Tako, na primjer, pojedinac koji je slab, bolestan ili ima neki fizički nedostatak neće nikada ili će tek ponekad doći u priliku da se bavi nekim sportom ili nekom sportskom igrom. Zbog toga se kod njega nikada neće razviti oni aspekti ličnosti koji su potrebni za takve aktivnosti ili koji su razvijeni kod pojedinaca koji se bave takvim aktivnostima. Vjerojatno da takav pojedinac, muškarac, neće privlačiti pažnju žena, kao što ni takva žena neće privlačiti veću pažnju muškaraca. Zbog toga se takav pojedinac može osjećati odbačenim od okoline ili razočaranim. Kod njega će zbog toga biti generirane određene potrebe koje će on pokušati zadovoljiti. Da bi zadovoljio takve potrebe, on će razvijati određene karakteristike svoje ličnosti kao, recimo, sklonost intelektualnom radu, umjetnosti i sl.

Kako će neka konstitutivna odrednica djelovati na razvoj ličnosti pojedinca, ne može se reći unaprijed. Takvo djelovanje ovisi o tome kako okolina reagira na tog pojedinca. Između pojedinca i okoline postoji stalna interakcija i međuodnos. U vezi s tim je zanimljivo citirati što Murray i Kluckhohn kažu o takvoj interakciji između pojedinca i njegove okoline odnosno o događanju.

»Svaka interakcija subjekta i okoline ostavlja iza sebe neki trag svojeg postojanja — jednu novu činjenicu, klicu neke ideje, drukčiju procjenu nečeg, odaniju privrženost nekoj osobi, malo poboljšanje vještine, obnavljanje nade, nov razlog za malodušnost. Na taj se način polako, jedva zamjetljivim gradacijama — iako katkada i iznenadnim skokom naprijed ili klizanjem unatrag — osoba mijenja iz dana u dan. Budući da se i poznanici te osobe mijenjaju, može se zbog toga reći da su kod svakog njihova ponovnog susreta, obje te osobe različite« (Murray i Kluckhohn, 1953, str. 10).

Socijalno-kulturne odrednice ličnosti

Iako je Murray u velikoj mjeri privržen psihoanalizi i Freudu, on ipak u znatno većoj mjeri od drugih slično orijentiranih psihologa pridaje značenje utjecaju *okoline* i *sociokulturne okoline* u razvoju ličnosti.

Među sociokulturnim odrednicama najvažnije su *pripadnost grupi* ili *utjecaji grupe* i *utjecaj uloge* koju pojedinac ima u društvu.

Među socijalnim grupama koje utječu na razvoj i formiranje ličnosti pojedinca najvažnije su obitelj, etnička pripadnost, religiozna pripadnost, rasna pripadnost, politička pripadnost, regionalna pripadnost i socioekonomska pripadnost. Pripadnost svakoj pojedinoj grupi utječe na razvoj ličnosti pojedinca stoga što takva pripadnost izlaže pojedinca različitim utjecajima oko-

line, odnosno utjecajima različitih okolina, kao i utjecajima različitih vrijednosnih sustava. Stoga će se kod pripadnika različitih socijalnih grupa razvijati *različite potrebe*. Drukčije potrebe imaju oni koji žive u bijedi od onih koji žive u bogatstvu, drukčije oni koji su religiozni, a drukčije oni koji to nisu i sl. Zbog toga pripadnost određenoj grupi ili kulturi formira različite ličnosti u tolikoj mjeri u kolikoj su te grupe ili strukture različite.

Utjecaj društvene uloge pojedinca predstavlja jednu poddeterminantu u formiranju ličnosti. Ta skupina odrednica važna je stoga što nam objašnjava nastajanje *interindividualnih razlika* između pojedinaca koji pripadaju istoj socijalnoj grupi. Određena kultura određuje i propisuje kako se moraju igrati ili izvršavati određene uloge u društvu. Pojedinač koji dobije jednu od takvih uloga postaje vezan za nju. To su, na primjer, uloge u odnosu na spol, zanimanje i druge. Tako, u američkom društvu postoje ženske uloge. Mnoge žene prisiljene su igrati te uloge onako kako to društvo od njih zahtijeva. I samo zato što su ženske — one su odgajane na određene načine za takve uloge. Tako, na primjer, one trebaju biti podložne muškarcima, ne smiju svoju potrebu za postizanjem ili uspijevanjem manifestirati u određenim aktivnostima ili smjerovima i trebaju steći karakteristike koje imaju »dobre supruge« ili »dobre majke« i slično. Zbog toga takva uloga bitno utječe na razvoj i formiranje njihovih ličnosti. One potrebe koje su u skladu s ulogom mogu se izražavati i zadovoljavati, a one koje to nisu, ne mogu. Tako se kod žene treba razvijati i izražavati potreba za pomoći (sukoranca), ali ne i potreba za dominacijom.

Druge determinante ličnosti

Osim genetičkih, konstitucionalnih i socijalno-kulturnih determinanti spomenut ćemo još dvije skupine determinante ličnosti koje navodi Murray.

Prvu takvu skupinu čine *situacione determinante*. Situacione determinante su doživljaji i iskustva pojedinca iz dana u dan. Takva su iskustva i događaji nepredvidljivi i slučajni. Ovamo pripadaju i oni događaji koji se slučajno jave u životu pojedinca, a koji onda mogu djelovati duže vrijeme. Tako, na primjer, slučajni susret s nekom osobom može se pretvoriti u trajnu vezu ili odnos koji onda utječe i na formiranje ličnosti tog pojedinca. Većina interpersonalnih kontakata takvog je slučajnog karaktera. Ovamo pripadaju također i odnosi u obitelji u kojoj se pojedinac razvija, a koji su izvan njegova domašaja. Tako odnosi između roditelja mogu utjecati na njegov razvoj, odnosi s braćom i sestrama itd.

Ti slučajni događaji i determinante koje imaju trajniji utjecaj na formiranje ličnosti predstavljaju upravo zbog svoga slučajnog karaktera determinante koje su *specifične* za pojedinca i koje zbog toga određuju i utječu na osobitost njegove ličnosti, odnosno na različitost i posebnost ličnosti svakog pojedinca. Drugu skupinu čine *kompleksi*.

Kompleksi

Murray je u svojoj teoriji razvoja ličnosti naročito razvio i detaljizirao psihoanalitičku teoriju o *kompleksima* koji se kod svakog pojedinca javljaju i formiraju u ranom djetinjstvu. Te je komplekse Murray smatrao posebno važnima za razvoj ličnosti. Murrayeva koncepcija o kompleksima u osnovi je identična psihoanalitičkoj koncepciji, ali se od nje razlikuje bogatstvom

i razrađenošću. Razlika je također u tome što je Murray smatrao da se kompleksi mogu utvrđivati i mjeriti kod svakog pojedinca. U tu svrhu on je konstruirao i projektivni test tematske apercepcije koji je namijenjen *dijagnosticiranju takvih kompleksa*.

Osnovica njegova učenja o kompleksima nalazi se u njegovu shvaćanju da događaji koji se zbivaju u najranijem djetinjstvu imaju veliko značenje za formiranje ličnosti pojedinca. U tako ranoj dobi jezična sposobnost i govor još ne postoje. Zbog toga takvi događaji, doživljaji i iskustva ne mogu biti jezično kodirani ni govorom izraženi. Stoga uobičajene metode utvrđivanja takvih iskustava ne mogu doći u obzir. Kasniji opisi i rekonstrukcije pokazali su da postoji pet vrsta iskustava ili doživljaja koji iz tog vrlo ranog razdoblja života utječu na kasniji razvoj i formiranje ličnosti, odnosno na ponašanje pojedinca u toku cijelog života. Tih pet vrsta iskustava iz najranijeg života predstavlja aktivnosti ili uvjete koji kod djeteta izazivaju ugodu ili užitek. Svaka takva aktivnost biva, međutim, prekinuta, frustrirana ili ograničavana od okoline i ne može se produžavati ili nastavljati unedogled. Takvo prekidanje ostavlja, prema Murrayu, posljedice koje trajno utječu na razvoj tog pojedinca. Evo kako on opisuje tih pet vrsti važnih doživljaja koji mogu imati trajne posljedice na razvoj pojedinca:

»... 1) sigurna pasivna i zavisna egzistencija unutar maternice (grubo prekinuta bolnim iskustvom rođenja); 2) senzualni užitek sisanja dobre hrane iz majčinih prsiju (ili iz bočice) ležeći sigurno i zavisno na njenim rukama (zaustavljeno odbijanjem od sise); 3) slobodno uživanje u ugodnim osjetima koji prate defeciranje (ograničeno vježbanjem higijene); 4) ugodne osjetne impresije koje prate uriniranje...; i 5) jako uzbudjenje koje pobuđuje trljanje genitalija (zabranjeno prijetnjom kažnjavanja)« (Murray, 1938, str. 361).

Tih pet vrsta iskustava je identično kao i u psihoanalizi.

Tih pet vrsta iskustava, vezanih uvijek za prekid ili onemogućavanje ugodne aktivnosti, može djelovati i u kasnijem razdoblju života. *Utjecaj tih iskustava na kasnije ponašanje predstavlja komplekse*. Prema tome, o kompleksima govorimo onda kada takva neugodna iskustva iz najranijeg djetinjstva utječu na kasnije ponašanje pojedinca. Zbog genetičke determiniranosti ugone vezane za tih pet vrsta aktivnosti njihovo prekidanje izaziva neugodu kod svakog pojedinca. Stoga, prema mišljenju Murraya, *svi ljudi imaju komplekse*. Kod pojedinaca oni se razlikuju intenzitetom i samo ako su vrlo izraženi ili jako utječu na ponašanje pojedinca predstavljaju abnormalnost. Utjecaj kompleksa na ponašanje je nesvjestan.

Budući da postoji pet vrsta ugodnih aktivnosti koje mogu biti frustrirane ili prekinute, postoji i pet vrsta kompleksa koji se mogu formirati kod ljudi. To su *klaustralni kompleks, oralni kompleks, analni kompleks, uretarni kompleks i kompleks kastracije*.

Klaustralni kompleksi razvijaju se na osnovi iskustava koja su se zbila prije rođenja, tj. *iskustava iz maternice*. Ti kompleksi mogu imati tri tipa:

»... 1) kompleks koji se formirao u vezi sa željom da se ponovno stvore uvjeti slični onima koji su vladali prije rođenja; 2) kompleks koji je usredotočen oko tjeskobe zbog gubitka podrške i bespomoćnosti i 3) kompleks koji je tjeskobno usmjeren protiv gušenja i ograničavanja« (ibid, str. 363).

Za identifikaciju kompleksa i njihova utjecaja na ponašanje pojedinca važni su *simptomi* po kojima se takvi kompleksi mogu prepoznati. Murray

stoga za svaku vrstu kompleksa navodi bazne simptome koji služe za njihovu identifikaciju. Neki od tih simptoma prikazani su u daljem tekstu.

Jednostavni klaustralni kompleks. Ovaj kompleks predstavlja nesvjesnu težnju za ponovnim uspostavljanjem intrauterinih uvjeta života koji su postojali prije rođenja. Taj kompleks karakteriziraju naklonjenosti, povezanost ili kateksiranost s prostorima koji su dobro zatvoreni i sigurni. Takvi prostori simboliziraju zatvorenost i sigurnost maternice. Kompleks karakteriziraju i težnja za zaštitničkim majčinskim objektima ili pojedincima, težnja ili povezanost s prošlošću, pružanje otpora promjenama i novome, te težnja za smrću. Na bazi ovog kompleksa razvile su se sljedeće važne potrebe iz Murrayeve liste potreba: potreba za pasivnošću, za izbjegavanjem ozljede ili štete, potreba za osamom i potreba za sukoranom ili pomoći. Pojedinaac kod kojega je izražen klaustralni kompleks teži prošlosti, boji se budućnosti, pruža otpor novome u svom životu, pasivna je i ovisna osoba.

Kompleks straha od nepodrške. Simptomi tog kompleksa su strahovi vezani za otvorene prostore, zatim strah od pada, strah od potresa, strah od požara, strah od gubitka podrške bliskih osoba i prijatelja.

Kompleks egresije ili izlaženja. Taj se kompleks očituje u nastojanjima da se pobjegne s nekog mjesta, da se ode ili napusti određeno mjesto. Postoji kateksija (vezanost) za otvorene prostore, potreba da se boravi na moru, u planinama, na polju, da se šeće, putuje, da se boravi na svježem zraku. Taj se kompleks također manifestira u potrebi za promjenama, u jakoj potrebi za autonomijom i samostalnošću i u klaustrofobiji. Pojedinaac kod kojega je ovaj kompleks jako izražen u mnogim je aspektima suprotan pojedincu kod kojega je izražen jednostavni klaustralni kompleks. On je nemiran, poduzetan, orijentiran prema budućnosti, naročito neposrednoj. Bježi od zatvorenosti i izbjegava ograničenja.

Simptomi oralnih kompleksa

Oralni se kompleks javlja također u tri oblika ili subkompleksa. Svi ti oblici oralnog kompleksa proizlaze iz doživljaja koji su vezani za hranjenje u najranijem djetinjstvu.

Kompleks oralne sukorance. Taj se kompleks manifestira u različitim vrstama oralnih aktivnosti u kombinaciji s različitim tendencijama ili manifestacijama zavisnosti i pasivnosti. Simptomi tog kompleksa su različiti oblici oralnih automatizama. Takvi automatizmi su sisanje različitih objekata, na primjer dude, prsa, palca, gume za žvakanje, cigarete i sl. Kompleks se manifestira također u *kompulzivnom hranjenju* (uzimanju hrane preko mjere) ili pijenju (kao kod alkoholičara). Iz tog kompleksa proizlaze i potrebe za pasivnošću i podrškom ili negom (sukorancom), odnosno tuđom pomoću. Manifestira se u kateksiji s riječima, objektima koji pružaju njegu ili prehranu (nurturant) i u inhibiranoj potrebi za agresivnošću.

Kompleks oralne agresivnosti. Ponašanje koje otkriva ovaj kompleks predstavlja kombinaciju oralne aktivnosti i agresije. Manifestira se u *oralnim automatizmima* kao što je, grizenje (nokata, na primjer), zatim u kateksiji s netekućim oralnim objektima (kao što su, na primjer, meso, kosti i drugi). Potrebe koje proizlaze iz ovog kompleksa jesu potrebe za agresivnošću,

potrebe za izbjegavanjem opasnosti od ozljeđivanja (harmavoidance), fobija od svih objekata ili stvari koje grizu. Taj se kompleks manifestira i u mucanju, i projiciranju vlastite agresivnosti na okolinu. Tako se okolina doživljava ispunjenom najrazličitijim opasnim objektima koji mogu gristi ili ujedati. Kompleks se manifestira i ambivalentnošću prema autoritetima.

Kompleks oralnog odbacivanja. Taj se tip oralnog kompleksa manifestira u gadljivosti prema određenim objektima ili prema određenim oralnim aktivnostima odnosno u ispljuvavanju takvih objekata ili u sklonosti povraćanju. Postoji negativna kateksija ili odbojnost u odnosu na neke vrste hrane, strah od infekcije usta, strah od ozljeda do kojih može doći prilikom hranjenja, slaba potreba za hranom. Potrebe koje se javljaju iz ovog kompleksa jesu potrebe za odvajanjem (seclusiom), za autonomijom, potreba da se odbacuje, ravnodušnost, odnosno izbjegavanje hrane.

Simptomi analnih kompleksa

Slično kao i Freud odnosno Abraham, Murray smatra da postoje dvije vrste analnih kompleksa. Obje te vrste kompleksa formiraju se za vrijeme treniranja i učenja *toaletne discipline*. Jedna vrsta analnih kompleksa vezana je s tendencijom da se izbacuje, a druga s tendencijom da se zadržava.

Analni kompleks izbacivanja. Simptomi su proljevi, proizvodnja fekalija i kateksija za fekalije. Na osnovi tog kompleksa razvijaju se potrebe kao što su potreba za agresivnošću i za autonomijom. Potreba za agresivnošću manifestira se općom neurednošću i zamazanošću. Na bazi tog kompleksa kod pojedinca se razvija analna teorija o rađanju. Razvijena je potreba za analnim seksom i takvim seksualnim aktivnostima.

Analni kompleks zadržavanja. U osnovi je tog kompleksa želja da se vlastite fekalije zadrže. Postoji kateksija za fekalije. Ta je kateksija nesvjesna. Kompleks se manifestira prividnom odbojnošću prema fekalijama, negativizmima prema defekaciji, gađenjem u odnosu na defekaciju, stidljivošću. I ovdje postoji potreba ili tendencija prema analnom seksu i analnoj teoriji o rađanju. Postoji također i potreba za autonomijom. Ta je potreba kod ovog kompleksa izražena otporom koji se pruža savjetima i sugestijama, a ne traženjem nezavisnosti i slobode. Kompleks se izražava i jakom potrebom za čistoćom i redom. Kod pojedinaca s takvim kompleksom postoji i tendencija ili sklonost stjecanju imovine. Na taj se način formira ono što kod Freuda predstavlja *analni karakter*. Obilježja tog analnog karaktera ista su i kod Freuda i kod Murraya: štedljivost, čistoća i tvrdoglavost.

Uretralni kompleks

Uretralni kompleks leži u osnovi sindroma koji se zajedno nazivaju *kompleks Ikarusa*. Ikarus je bio lik iz grčke mitologije koji je, na krilima od voska usprkos savjetu svog oca doletio do Sunca i tako ostvario svoj životni san. Krila su mu se od Sunčeve topline otopila, i on je pao na Zemlju i ubio se. Osnovni su simptomi ovog kompleksa mokrenje u krevet, uretralna zmazanost i uretralni erotizam. Kod pojedinaca kod kojih postoji kompleks Ikarusa postoji i kateksija za vatru, težnja besmrtnosti, jak narcisizam (sebeljublje) i nerealne ambicije koje nastaju u susretu s opasnošću od neuspjeha. Murray je razvio instrumente kojima se taj kompleks može procjenjivati.

Kompleks kastracije

Ovaj kompleks ima mnogo manje značenje za Murraya negoli za Freuda. Murray smatra da taj kompleks može biti vezan samo za određene specifične fantazije o opasnosti gubljenja penisa. Taj kompleks nije, međutim, po Murrayevu mišljenju, vezan za nastajanje nekih neurotičkih simptoma i neurotske anksioznosti. Kompleks kastracije vezan je za praksu masturbacije u djetinjstvu.

Svi kompleksi djeluju na *nesvjesnoj razini*. Sve nesvjesne tendencije pojedinca aktivno se brane od svijesti i nastoje ostati nesvjesne. To znači da Murray, kao i Freud, pretpostavlja djelovanje *mehanizma represije ili potiskivanja*.

Empirijska istraživanja i metode

Uz Murrayevu teoriju ličnosti vezan je velik broj istraživanja, a za nju su ili iz nje proizašle i određene metode i postupci za ispitivanje ličnosti. Možemo stoga reći da Murrayeva teorija ima golem utjecaj na razvoj suvremene teorije ličnosti. Većina tih istraživanja nije orijentirana na validaciju same teorije. Dva su osnovna uzroka tome. Prvi je uzrok malom broju pokušaja da se ta teorija empirijski validira to što Murray u svojoj teoriji i brojnim pojmovima pruža više *deskripciju ličnosti*, a ne njezino *tumačenje*, odnosno što pruža *deskripciju* i *taksonomiju ponašanja*, a ne *objašnjenje* tog ponašanja. Drugi je uzrok malom broju empirijskih validacija te teorije u tome što je Murray formulirao malo specifičnih hipoteza ili pretpostavki koje bi tražile ili omogućavale empirijsku provjeru (Hall i Lindzey, 1978).

Osnovna karakteristika istraživanja ličnosti koje su obavili Murray ili njegovi suradnici jest *idiografičnost*. Ta se idiografičnost istraživanja zasniva na Murrayevu *humanističkom pristupu ličnosti* i na naglašavanju *posebnosti ili osobitosti svakog pojedinca*, odnosno njegove *različitosti od drugih*. Idiografički pristup i istraživanje ličnosti znači za njega *intenzivno bavljenje i multifacetno procjenjivanje pojedinaca i utvrđivanje posebnosti svakog pojedinca uz pomoć objektivnih i znanstvenih metoda i postupaka*. To je suprotno *nomotetičkom pristupu* što ga Murray odbacuje kao neprihvatljivog u personologiji. *Nomotetički pristup* temelji se na intenzivnom proučavanju većeg broja pojedinaca ili na proučavanju grupa. Ovdje se traže zajedničke karakteristike i obilježja a zanemaruju posebne. *Kod nomotetičkog je pristupa važno ono što je zajedničko, a nevažno ono što je posebno ili osobito*. Murray prezire takve pristupe proučavanju ličnosti u kojima se traže aritmetičke sredine, grupne razlike u tim sredinama, korelacije među specifičnim mjerama osobina ličnosti. Takav pristup zanemaruje složenost i suprotnost ličnosti svakog pojedinca.

Znanost o ličnosti mora, prema njegovu mišljenju, dalje razvijati postupke koji omogućuju znanstvenu, objektivnu i točnu procjenu svake pojedine ličnosti. Jedan od putova, prema njegovu mišljenju, jest u *integraciji eksperimentalnih postupaka s postupcima kojima se koriste personolozi*. Takav integrirani postupak istraživanja on naziva »multiformnim programom procjene« (Murray, 1963). U takvom programu procjene ličnosti broj ispitanika

mora biti malen i sve ispitanike moraju ispitivati svi istraživači. Na taj se način o svakom ispitaniku dobivaju brojni podaci na osnovi različitih eksperimenata i brojni podaci na osnovi različitih metoda ili instrumenata procjene. Drugi zahtjev ili karakteristika multiformnog programa procjene ličnosti jest veći (najmanje dva) broj serija sastanaka eksperimentalnih psihologa i personologa. Prva je takva serija sastanaka posvećena *formuliranju profila ličnosti* svakog ispitanika, a druga je posvećena *tumačenju ili objašnjavanju razlika* koje su uočene među pojedincima u svakom pojedinom eksperimentu. Cilj je ovog drugog sastanka objašnjenje ponašanja svakog pojedinca u svakodnevnom životu.

Takav stav u proučavanju ličnosti doveo je do toga da Murray smatra da je *klinička procjena* koju daju psiholozi točnija, bolja i potrebnija od podataka koji se dobivaju skalama procjena ili psihološkim testovima. Zbog toga veliku pažnju treba posvetiti nedostacima svakog kliničkog psihologa i osposobljavanju takvih psihologa, odnosno razvijanju njihove *spособnosti zapažanja*. Takvi su psiholozi za njega »najvažniji instrument preciznosti« u proučavanju ličnosti.

Jedan od načina poboljšanja kliničke psihološke dijagnostike sastoji se, kao što je poznato iz psihometrije, u tome da se za procjenu iste osobe i istih karakteristika koristi ne jedan, već više procjenjivača. Time se poboljšavaju metrijske karakteristike procjena, jer su takve procjene pouzdanije i objektivnije. Murray je na toj činjenici zasnovao *dijagnostički koncil* ili *savjet*. Dijagnostički koncil čini veći broj promatrača koji određeno vrijeme promatraju istu osobu. Svaki od njih intenzivno proučava ispitanika ili ispitanike i pri tome se može koristiti i vlastitim specijaliziranim tehnikama. Nakon toga se održava sastanak na kojem svaki iznosi svoja zapažanja i svoje rezultate, vodi se diskusija i promatra se koherentnost rezultata. Svaki promatrač ima mogućnost da na osnovi rezultata i opažanja drugih mijenja svoje mišljenje ili ocjene o ispitaniku. Na osnovi tako skupljenih i analiziranih podataka donose se sudovi o osobinama ličnosti ispitanika, objašnjava njegovo ponašanje i interpretira njegova ličnost.

U vezi s tim je i Murrayev pojam *ekološke vrijednosti* psihološkog eksperimenta ili istraživanja. Poznato je da u suvremenoj eksperimentalnoj psihologiji imamo mnoštvo istraživanja i eksperimenata koji nemaju *nikakve ekološke vrijednosti* (vrijednosti za život ili praksu) ili im je takva vrijednost minimalna. Za Murraya, kao i za druge psihologe (Fulgosi, 1974, 1975), psihološki eksperimenti i istraživanja trebaju biti *generabilni* na situacije izvan laboratorija i moraju biti *značajni* ili *relevantni*. Dijagnoze ličnosti pojedinaca trebaju imati upravo takvu ekološku vrijednost, tj. trebaju predviđeti ponašanje i postupke pojedinca u realnoj životnoj situaciji. Dijagnostički savjet treba postići upravo takvu svrhu. Korisnost i ekološku vrijednost svog sustava i dijagnostičkog savjeta Murray je dokazao, kao i mnogi drugi psiholozi, za vrijeme drugoga svjetskog rata. Tada je Murray, kao potpukovnik američke armije, u sklopu Ureda za strateške službe razvio metode otrivanja i selekcije ljudi koji su korišteni za specijalne špijunske misije u Evropi i na drugim mjestima (za te rezultate bio je odlikovan visokim odlikovanjima). Rezultate tih istraživanja objavio je u knjizi *Assessment of Men* (Procjenjivanje ljudi, 1948).

Istraživanje studenata na Harvardu

Istraživanje studenata Harvardskog sveučilišta koje je Murray proveo kao direktor Harvardske psihološke klinike vjerojatno najbolje ilustriraju načela i praksu proučavanja ljudi kakvu je zasnovao Murray. To je bila longitudinalna studija u kojoj su korištene brojne projektivne tehnike i testovi, objektivni testovi ličnosti, opažanja ponašanja i ocjenjivanja, dubinski intervjui i mnogi eksperimentalni postupci. Program istraživanja imao je sve značajke multiformnog programa procjenjivanja ličnosti. Neke od metoda u tom istraživanju bile su:

1. kratka autobiografija (podaci o osobnoj povijesti ispitanika, o obitelji, školovanju, seksualnom razvoju, budućim ciljevima i procjena samog sebe);
2. sadašnje dileme ispitanika (razgovori o osobnim problemima i mogućim rješenjima);
3. test predviđanja i sentimenata (mjerenje sličnosti između predviđanja koje ima pojedinac o pojedinim ekonomskim, političkim, znanstvenim i drugim događajima i očekivanja koja pojedinac u vezi s tim ima);
4. test glazbenih snatrenja (iskazi o misaonim procesima izazvanih glazbom);
5. test sposobnosti (iskazi i mjerenja sposobnosti kao što su mehaničke sposobnosti, psihomotorne sposobnosti, socijalne sposobnosti, artistske sposobnosti i kreativno-teorijske sposobnosti);
6. test pamćenja neuspjeha (prisjećanje uspjeha i neuspjeha u rješavanju specijalnih testova).

Te i brojne druge metode i postupci pružili su rezultate za analizu svakog od pedeset ispitanih studenata u okviru dijagnostičkog savjeta.

Ova studija ima taj nedostatak što uzorak studenata s Harvarda u doba kad je istraživanje rađeno ne predstavlja reprezentativni uzorak ni za američke studente, a pogotovo ne za cijelu mušku populaciju studenata ili mušku populaciju uopće u svijetu. Zbog toga se rezultati ne mogu generalizirati.

Test tematske apercepcije (TTA)

Za Murrayevu teoriju ličnosti i istraživanja najkarakterističniji instrument je test tematske apercepcije. Njega su razvili Morgan i Murray (1935).

Test tematske apercepcije (TTA) bazira se na Murrayevoj koncepciji o nesvjesnoj motivaciji ili nesvjesnom djelovanju potreba i motiva. Prema Murrayu, potrebe su ponekad *manifestne* u ponašanju pojedinca i mogu se identificirati na osnovi takvog ponašanja, a katkada su *latentne*. Latentne potrebe su inhibirane, prikrivene i nesvjesne, i zato se ne mogu zapažati u uobičajenim situacijama. Osim identifikacije neke manifestne ili latentne potrebe koja postoji kod pojedinca, nužno je odrediti i njezin intenzitet. Osnovna razlika između manifestnih i latentnih potreba vidi se iz ovog citata:

»Glavna razlika između jedne imaginativne potrebe i jedne otvorene ili očite potrebe jest u tome što prva uživa u čitanju ili reprezentira u maštanjju, govoru ili igri ono što druga objektivira u ozbiljnim akcijama. Tako neki pojedinac umjesto da ostvaruje neki pothvat, ima, čitajući knjige o tome kako to drugi rade, viziju kao da on to radi. Umjesto da ozlijedi neprijatelja, on će izraziti svoju antipatiju prema njemu drugima ili će uživati u igranju agresivne uloge u nekoj igri...«

»... Termin 'imaginativna potreba' pogodan je za iskazivanje 'količine napetosti potrebe koja se izražava u mišljenju ili zamišljenim akcijama'« (Murray, 1962, str. 257).

Jaka latentna potreba dovodi do »percipiranja ili apercipiranja onoga što se želi«. Pojedinac pod utjecajem »jednog nagona ima tendenciju da 'projicira' na okolne objekte neke od imaginacija koje su povezane s nagonom koji djeluje« (Murray, 1962, str. 260). Upravo na takvoj mogućnosti projiciranja vlastitih latentnih potreba na okolinu zasniva se test tematske apercepcije. Test tematske apercepcije je, prema tome, projektivni test. Danas se klinički psiholozi toliko koriste tim testom da on u tome zaostaje jedino iza Rorschacha (Buros, 1972).

TTA se sastoji od 20 crno-bijelih slika. Neke su od njih vrlo realistične, a druge su simboličke. Na većini slika prikazano je nekoliko osoba uključenih u neku nejasnu situaciju ili akciju. Zadatak je ispitanika da na osnovi promatranja svake slike sastavi što je moguće zanimljiviju ili dramatičniju priču o onome što je na slici prikazano, odnosno o onome što se zbiva, kao i da predvidi što će iz te situacije ili događaja rezultirati. Svaka priča mora, prema tome, imati i prošlost, i sadašnjost, i budućnost. Osim toga, u priči koju ispitanik priča moraju biti opisi osjećaja ili stanja, kao i opisi mišljenja osoba koje su na slici prikazane. Ispitivač bilježi njegovu priču doslovce, a postavlja mu poneko pitanje samo ako je nužno. Za opis svake slike u TTA ispitanik ima pet minuta vremena. Uz test ispitaniku se daje i ova uputa:

»Ovo je test vaše kreativne imaginacije. Pokazat ću vam jednu sliku, a od vas tražim da sastavite plan ili priču koja bi se mogla koristiti kao ilustracija za tu sliku. Kakvi su odnosi između pojedinaca prikazanih na slici? Što se s njima događa? Kakve su njihove sadašnje misli i osjećaji? Kakav će biti ishod? Učinite to što bolje možete. Budući da tražim od vas da date maha svojoj literarnoj imaginaciji, priču možete učiniti po volji dugačkom ili detaljnom« (Murray, 1962, str. 532).

Ocjenjivanje i interpretacija TTA zahtijeva veliku praksu i vještinu. Za kvantitativno ocjenjivanje postoji nekoliko sustava, tako da svaki klinički psiholog ima svoj vlastiti sustav ocjenjivanja. Kvalitativno ocjenjivanje sastoji se u utvrđivanju prisutnosti pojedinih potreba izraženih kroz priču i u *identifikaciji tih potreba*, kao i u identifikaciji *jedinstvene teme* ili *dominantne teme* pojedinca. Ta jedinstvena ili dominantna tema pojedinca javlja se u različitim pričama koje je pojedinac ispričao u vezi s različitim sličicama iz TTA. Ova interpretacija priče podsjeća na psihoanalitičku interpretaciju asocijacija i snova. Njezin je cilj da, uz potrebe, identificira i *konflikte* pojedinca, kao i načine na koje pojedinac *rješava te svoje konflikte i zadovoljava svoje potrebe*.

Prema Murrayevu sustavu sadržaj priča dobivenih TTA analizira se i klasificira u dva dijela: a) onaj sadržaj koji manifestira snagu ili snage koje proizlaze iz samog »heroja« priče i b) onaj sadržaj koji proizlazi iz snage ili snaga okoline. Prvi je, dakako, u vezi s *potrebama* pojedinca, a drugi je u vezi s *pritislima* okoline. Oba ova sustava određuju ponašanje i stanje pojedinca. Heroj u nekoj priči je ono lice ili izmišljena osoba s kojom se pojedinac identificira, čija stajališta, misli ili osjećaje najviše opisuje. U vezi s takvim »herojem« za ispitivača su važne i druge njegove karakteristike kao inteligencija, snaga, vlast, vodstvo. Na osnovi takve analize sadržaja identificiraju se potrebe kao što su potreba za uspjehom ili postignućem, potreba za seksom, potreba za pomoći i druge potrebe, kao i njihova interakcija s pritiscima okoline. Za iden-

tifikaciju jedinstvene teme pojedinca ili dominantne teme koriste se identifikacije *jednostavnih tema*. Jednostavna tema predstavlja interakciju između potreba i pritisaka, kao i rezultat takve interakcije u jednoj priči. *Kompleksne teme* predstavljaju sljedeću razinu u identifikaciji jedinstvene teme pojedinca. Kompleksne su teme one koje se javljaju u nekoliko priča.

Analiza sadržaja priča koje su ispričane, kao i podaci o potrebama, pritiscima i temama, treba da ispitivaču pruže odgovor na neka osnovna pitanja u vezi s ispitanikom. Ta su pitanja na primjer: Da li pojedinac utječe na svoju okolinu ili ta okolina dominira i vlada njime? Da li pojedinac uspijeva svladavati prepreke na putu do svojih ciljeva ili ga te prepreke odnosno okolina blokiraju na tom putu? Da li mu drugi ljudi pomažu ili odmažu? Da li je pojedinac aktivan ili je pasivan? Da li tolerira frustraciju? Kako reagira na frustraciju — agresijom ili povlačenjem? Da li je pojedinac dominantan ili submisivan?

Priče koje pojedinac ispriča u vezi s pojedinim slikama iz TTA ne moraju predstavljati literarne prikaze nekih realnih iskustava ili doživljaja pojedinca ili nekih situacija kroz koje je on prošao. One mogu biti čiste izmišljotine. U vezi s tim treba reći da Murray razlikuje dvije razine funkcioniranja pojedinca: *funkcioniranje prve razine* i *funkcioniranje druge razine*. Funkcioniranje na prvoj razini čine stvarni postupci, akti i verbalno ponašanje. Ti su postupci akti i verbalno ponašanje u vezi s otvorenim ili manifestnim potrebama pojedinca. Funkcioniranje na drugoj razini čine ideje, fantazije, zamišljaji, snovi i planovi o ponašanju ili postupcima. TTA nam otkriva funkcioniranje pojedinca na tom drugom nivou ili razini. Priče koje pojedinac ispriča predstavljaju ključ ili ulaz za njegov privatni svijet ili doživljaje. Prevođenje tih priča u stvarno ponašanje ili predviđanje stvarnog ponašanja na osnovi njih zahtijeva veliko iskustvo i trening psihologa i uvijek je (kao i svaki drugi postupak) vezano za mogućnost pogrešnog interpretiranja ili prognoziranja stvarnog ponašanja.

Iz ovoga što smo rekli vidi se da je TTA na sličnim osnovicama i pretpostavkama kao i Rorschach. Jednome i drugome osnovica je psihoanalitička teorija i Freudov mehanizam projekcije. Mehanizam projekcije predstavlja obranu ličnosti. Ličnost se brani tako da nesvjesno pripisuje vlastite potrebe, želje, nagone, misli, namjere ili ciljeve drugim ljudima ili stvarima u svojoj okolini. Murray u vezi s TTA razlikuje i govori samo o *imaginativnoj projekciji*, koja se može donekle razlikovati od Freudove projekcije. Te su projekcije uvijek u vezi sa specifičnom slikom iz testa i ne moraju biti negativne u odnosu prema samom pojedincu niti sasvim strane tom pojedincu. Nestrukturiranost situacije pomaže ispitaniku da značenje takvih situacija stvori iz samog sebe, a to onda otkriva nešto o njegovim najintimnijim željama, potrebama, emocijama i konfliktima.

Osim spomenute forme, TTA ima još i posebne forme za ženske ispitanike i za djecu.

Ocjenjivanje manifestnih potreba

Ocjenjivanje manifestnih potreba ili otvorenih potreba pojedinca mnogo je lakše od ocjenjivanja latentnih. Ovdje nisu potrebne projektivne tehnike niti projektivni instrumenti.

Za ocjenu i mjerenje intenziteta manifestnih potreba Murray navodi četiri kriterija. To su:

1. frekvencija ili čestina određenih postupaka ili akcija. Što se neka akcija ili postupak češće javljaju u repertoaru ponašanja pojedinca, to više ukazuju na određenu potrebu. Češće pojavljivanje takvih postupaka ili aktivnosti znači da je potreba jača;

2. trajanje određene akcije. Što je trajanje neke akcije duže, to je potreba koja je takvu akciju podstakla (recimo uzimanje hrane) jača;

3. intenzitet akcije. Intenzitet nekog postupka ili neke akcije ukazuje na intenzitet potrebe. Što je intenzitet ili snaga akcije ili postupka veći, to je i potreba jača;

4. spremnost za neku akciju. Što je veća spremnost ili sklonost određenom postupku ili djelovanju, to je jača potreba koju takav postupak može ili treba zadovoljiti.

Prema tome, o postojanju manifestnih ili otvorenih potreba zaključujemo na osnovi *manifestnog ponašanja*. To se manifestno ponašanje pojedinca može registrirati *objektivnim postupcima ili metodama*. Tako se, na primjer, objektivno i jednostavno mogu registrirati čestina i trajanje pojedinih akcija ili postupaka pojedinca. Recimo, kad kažemo da kod nekog postoji potreba za odmaranjem koja je veoma izražena, onda se to može provjeriti čestinom i trajanjem perioda odmora koji se javljaju u ponašanju tog pojedinca. Za mjerenje intenziteta nekog postupka ili neke akcije potrebno je imati ili utvrditi određenu *mjernu ljestvicu* na kojoj će biti postupci ili akcije koje su karakteristične za tu potrebu, a ujedno i karakteristične za različite intenzitete te potrebe. Kao primjer za takvu ljestvicu za mjerenje potrebe za agresivnošću Murray navodi sljedeće: »... kritika popraćena osmijehom, smijeh na račun drugoga, blaga poruga, ozbiljna optužba, silovito guranje, udarac u lice, ubojstvo« (Murray, 1962, str. 254). Spremnost za određeni postupak ili akciju može se, prema Murrayu, mjeriti *latencijom nekog odgovora* ili neke reakcije kao i *adekvatnošću objekta* koji se koristi za zadovoljenje neke potrebe. Tako će umoran čovjek zaspati čim dođe u ležeći položaj bez obzira na to gdje se nalazio, a žedan čovjek napit će se i zmazane vode.

Potreba za postizanjem

Jedno od najistaknutijih istraživanja čovjekovih potreba u suvremenoj psihologiji jest istraživanje ljudske potrebe ili motiva za *postizanjem* ili *uspjehanjem*. Potreba za postizanjem ili uspijevanjem jedan je od najvažnijih ljudskih motiva. To je snažan motiv koji pokreće milijune i milijarde ljudi u njihovoj svakodnevnoj aktivnosti. To je, osim toga, i tipičan *ljudski motiv*. Stoga nije čudno da su mnoga istraživanja u suvremenoj psihologiji motivacije i ličnosti posvećena upravo tom motivu. Da je taj motiv došao u središte istraživanja i da je on danas već toliko istražen, zaslužan je u prvom redu Murray. Njegova teorija je najtemeljitije upozorila na postojanje i djelotvornost ovog motiva kod najrazličitijih ljudi. Taj je motiv naveden u njegovoj listi psihogenih motiva i opisan u njegovoj teoriji. To je potaklo psihološka istraživanja ovog, za ljude karakterističnog motiva. Većina istraživanja tog motiva vezana je za McClelland i njegove suradnike, koji već gotovo trideset godina istražuju taj motiv. Koncentracija na samo jedan motiv može izgledati suprotna Murrayevu pristupu koji ide za obuhvaćanjem i katalogiziranjem cjelokupne

ličnosti pojedinca, odnosno svih njegovih motiva i potreba. Međutim, McClelland kaže sljedeće:

»Usredotočenjem na samo jedan problem, na jedan motiv mi smo u toku našeg proučavanja utvrdili da smo naučili mnogo ne samo o motivu postizanja ili uspijevanja, već i ostalim područjima ličnosti« (McClelland i drugi, 1953, str. VI).

McClelland i Atkinson su najprije utvrdili da se za mjerenje jačine motiva može koristiti Murrayev i Morganov test tematske apercepcije. Oni su izveli eksperimente u kojima su ljudi (mornari) bili različito vrijeme lišavani hrane ili vode. Promatrali su kako to utječe na njihove odgovore ili interpretacije slika u testu tematske apercepcije. Utvrdili su da se na osnovi same interpretacije priča u vezi s TTA može pouzdano odrediti *intenzitet potrebe* kod pojedinca, odnosno *dužina vremena kroz koje je taj pojedinac bio lišen hrane*. To znači da se na bazi fantazija u vezi s TTA može mjeriti intenzitet izazvanog motiva, pa čak i određivati vrijeme lišenosti. To je bilo ispitivanje u vezi s *viscerogenim motivima*. Nakon toga su Atkinson i McClelland pokušali s TTA mjeriti *psihogene potrebe*, osobito potrebu za postizanjem ili uspijevanjem. To su također bila eksperimentalna istraživanja. Pojedinci su stavljeni u različite situacije i eksperimentalne uvjete koji su pobuđivali, na različiti način i u različitom intenzitetu, motiv za postizanjem ili uspjehom. Priče koje su ti pojedinci dali na TTA analizirale su se s obzirom na zastupljenost ili izražajnost tog motiva. Na taj način su utvrđene kategorije pomoću kojih se mogu ispitanici podvrgnuti različitim eksperimentalnim situacijama diferencirati s obzirom na motiv postizanja ili uspijevanja. Te su kategorije odgovora služile kao *sredstvo identifikacije i kvalifikacije motiva uspijevanja ili postizanja*.

Fantazija ili mašta pojedinca postala je tako osnovni način studiranja motiva postizanja ili uspijevanja. McClelland i njegovi suradnici su, koristeći se time u nizu istraživanja, ispitivali podrijetlo, nastanak, odnosno determinante motiva postizanja, njegov razvoj i njegovu zastupljenost, odnosno obilježja u različitim društvima i socijalno-ekonomskim grupacijama. U vezi s podrijetlom i razvojem tog motiva ta su istraživanja pokazala da je taj motiv:

». . . ukorijenjen ranim vježbanjem nezavisnosti i naknadnim uprezanjem tako stečenih dispozicija za socijalno definirane situacije postizanja ili uspijevanja, podrškom potrebi za postizanjem koju pružaju odani, ali i zahtijevajući, modeli roditelja i značajno iskustvo emocionalnog zadovoljenja u situacijama uspijevanja. Takav obrazac sigurno sugerira da pojedinac s izrazitom potrebom za postizanjem treba biti iskusan u maksimiziranju dobiti ili koristi, relativno lišen tjeskobe u vezi s mogućnošću neuspjeha, zbog toga efikasan u onim zadacima koje je izabrao i koje želi pokušati« (Birney, 1968, str. 878).

Modifikacije TTA omogućile su McClellandu da na osnovi zapisa ili drugih verbalnih materijala, kao što su pripovijetke, proučava taj motiv ne samo kod sadašnjih ljudi, odnosno u sadašnjosti, nego i njegovu zastupljenost u prošlosti. McClelland i drugi su (1953) na taj način proučavali odnos između vježbanja nezavisnosti kod djece i motivacije za postizanjem ili uspijevanjem kod različitih indijanskih plemena u Sjevernoj Americi.

Interesantna su istraživanja u kojima su ekonomske pojave kao, na primjer, ekonomski rast i ekonomsko propadanje pojedinih kultura proučavane u vezi s motivom postizanja. U jednom takvom istraživanju ocjenjivane su s obzirom na motiv postizanja priče koje su čitala djeca u nekoj zemlji u razdoblju između 1920. i 1929. godine. Na osnovi toga utvrđena je srednja vrijed-

nost intenziteta motiva postizanja za 23 različite zemlje. McClelland je pokušao predvidjeti ekonomski rast tih zemalja u razdoblju između 1929. i 1950. godine. Intenzitet motiva postizanja koji je utvrđen na dječjim pričama u ranijem razdoblju imao je korelaciju od +0,53 s indeksom ekonomskog rasta tih zemalja u kasnijem razdoblju. Indeks ekonomskog rasta u tom kasnijem razdoblju obuhvaćao je takve podatke kao što su potrošnja električne energije i druge ekonomske pokazatelje (McClelland, 1961).

Na osnovi takvih istraživanja McClelland i njegovi suradnici razvili su *teoriju o stjecanju motiva* i jedan program kojemu je cilj bio pojačanje ljudske motivacije (McClelland, 1955; McClelland i Winter, 1969). Iz takvih istraživanja oni su došli do zaključka da su svi ljudski motivi *naučeni*. Čak i oni motivi koji su viscerogeni ili biotički, kao glad, žeđ, i seks, ne mogu se zapaziti u ponašanju pojedinca sve dotle dok ne dođe do određenog učenja. Tim se učenjem ostvaruje veza ili to učenje znači stvaranje veze ili asocijacije *između znakova pomoću kojih se ti motivi mogu identificirati i njih samih*. Isti su autori došli do zaključka da se motivaciona struktura odraslog čovjeka može programirano mijenjati.

Murrayeva teorija ličnosti utjecala je također i na brojna druga istraživanja. Tako su brojna istraživanja *motiva vladanja nad drugima i motiva pridruživanja*. Na osnovi te teorije stvoreni su mnogi drugi instrumenti za ispitivanje ličnosti.

U vezi je s tom teorijom i poznati Edwardsov upitnik o osobnim preferencijama (Personal Preference Schedule ili EPPS). Taj je upitnik sastavljen na osnovi Murrayeve liste psihogenih potreba i valjan je i pouzdan mjerni instrument za ispitivanje petnaest varijabli kao što su, na primjer, potreba za autonomijom, promjenom i izdržljivošću (Edwards, 1953).

Na osnovi Murrayeve teorije konstruiran je i Sternov Indeks aktivnosti (1958).

Literatura

- Allport, G. W.: The general and the unique in psychological science, *Journal of Personality*, 1962, 30, 405—422.
- Birney, R. C.: Research on the achievement motive. U: E. F. Borgatta and W. W. Lambert (Eds.): *Handbook of personality theory and research*, Chicago, Ill., Rand McNally, 1968.
- Buros, O. (Ed.): *The seventh mental measurements yearbook*, Highland Park, N. J. Gryphon Press, 1972.
- Edwards, A.: *Edwards personal preference schedule*, New York, Psychological Corporation, 1953.
- Fulgosi, A.: Znanstveni status eksperimenata u suvremenoj psihologiji. I Nesustavno eksperimentiranje. II Eksperimenti u racionalističkoj tradiciji, *Revija za psihologiju*, Vol. 4, 1974, 44—50 i Vol. 5, 1975, 73—80.
- Hall, C. S. and Lindzey, G.: *Theories of personality*, New York, Wiley, 1978.
- McClelland, D. C.: Some social consequences of achievement motivation. U: M. R. Jones (Ed.): *Nebraska symposium on motivation*, Lincoln, University of Nebraska Press, 1955.

- McClelland, D. C.: *The achieving society*, Princeton, Van Nostrand, 1961.
- McClelland, D. C., Atkinson, G. W., Clark, R. A. and Lowell, E. L.: *The achievement motive*, New York, Appleton-Century-Crofts, 1953.
- McClelland, D. C. and Winter, D. G.: *Motivating economic achievement*, New York, Free Press, 1969.
- Morgan, C. and Murray, H.: *A method for investigating fantasies: the Thematic Apperception Test*, Archives of Neurology and Psychiatry, 1935, 34, 289—306.
- Murray, H. A. (and collaborators): *Explorations in personality*, New York, Science Editions, 1962. i 1938.
- Murray, H. A.: *Thematic Apperception Test manual*, Cambridge, Mas., Harvard University Press, 1943.
- Murray, H. A.: *Toward a classification of interaction*. U: T. Parsons and E. A. Shils (Ed.): *Toward a general theory of action*, Cambridge, Harvard University Press, 1951. (a)
- Murray, H. A.: *Some basic psychological assumptions and conceptions*, Dialectica, 1951, 5, 266—292. (b)
- Murray, H. A.: *The personality and career of Satan*, Journal of Social Issues, 1962, 28, 36—54.
- Murray, H. A.: *Studies of stressful interpersonal disputations*, American Psychologist, 1963, 18, 28—36.
- Murray, H. A.: *Components of an evolving personological system*. U: D. L. Sills (Eds.): *International Encyclopedia of the Social Sciences*, New York, Macmillan and Free Press, 1968.
- Murray, H. A. and Kluckhohn, C.: *Outline of a conception of personality*. U: C. Kluckhohn, H. A. Murray and D. Schneider (Eds.): *Personality in nature, society and culture*, New York, Knopf, 1953. Office of Strategic Service Assessment of Men, New York, Rinehart, 1948.
- Stern, G.: *Preliminary manual: activities index. College characteristics index*, Syracuse, N. Y., Syracuse University Psychological Research Center, 1958.

E. H. Erikson:

Psihosocijalna teorija ličnosti

Klasična Freudova teorija ličnosti u kojoj je ličnost čovjeka determinirana na osnovi odnosa između ida, ego i superega i u kojoj je id najvažnija komponenta, jer predstavlja izvor svih energija i uzrok svih dinamičkih promjena, doživljela je u kasnijem razdoblju (naročito nakon Freudove smrti) nekoliko značajnih transformacija. Jedna od najvažnijih transformacija klasične psihoanalitičke teorije ličnosti jest ego-psihologija.

Ego-psihologija, za razliku od klasične psihoanalize, glavnu važnost za razvoj i dinamiku ličnosti pridaje ego, a ne idu. Freud je ego smatrao upravljačem i regulatorom odnosa između ida i superega. U takvoj funkciji ego se pojedinca morao neprekidno boriti između ta dva izvora suprotnih tendencija i motiva. U toj borbi ego je morao voditi brigu i o samom sebi, ali nikada nije uspijevaio steći vlastitu samostalnost ili nezavisnu egzistenciju. I on je uvijek zavisan i u službi ida i njegovih nagona ili instinkata. Svrha i ciljevi života, prema Freudu, sadržani su u instinktima ili nagonima ida koji je najstariji i izvorni dio ličnosti.

Ego-psihologija predstavlja psihoanalitičku školu koja odstupa od takvog Freudova shvaćanja. Prema mišljenju glavnih eksponenata te škole Freud je potcijenio ulogu ego pa to treba ispraviti. *Ego predstavlja mnogo važniji, samostalniji i istaknutiji dio ličnosti nego što je to smatrao Freud*. Tako osnivač i glavni eksponent ego-psihologije Hartmann kaže da ego nije zaslužan samo za razvoj i uspostavljanje načela realnosti u ranom djetinjstvu, da ego nema samo integrativnu ulogu ili sintetičku ulogu u ličnosti (da ne vrši samo integraciju ida i superega), da nije važan samo zbog toga što predstavlja kognitivne funkcije ličnosti kao što su percipiranje, pamćenje, mišljenje, odlučivanje i druge, već da on ima nezavisan utjecaj na dinamiku ličnosti i da ima svoje vlastite funkcije i uloge koje su nezavisne od ida. Takvu ulogu i takvu funkciju Freud je negirao do kraja života. Međutim, Hartmann, na osnovi nekih Freudovih mišljenja smatra da *id i ego imaju paralelnu egzistenciju od samog početka* i da se ego ne razvija u kasnijem životu iz ida, već su oba sustava prisutna kod rođenja. Id i ego su, prema tome, urođeni i svaki od njih se razvija prema vlastitim urođenim predispozicijama. Energiju za vlastite procese ego dobiva iz neiskorištene ili neutralizirane seksualne i agresivne energije te zbog toga njegovo funkcioniranje nije u službi instinkata ida.

Obrambeni mehanizmi kojima ego raspolaze služe za borbu protiv instinktivnih snaga i služe prilagođavanju ličnosti i njezinoj organizaciji. Nadalje, prema mišljenju ovih psihoanalitičara, i konflikti u ego ne moraju proizlaziti

iz njegovih sukoba s idom ili superegom, već mogu biti uzrokovani inkompatibilnošću ciljeva koji su njegovi vlastiti.

Tako koncipirani ego ima mnoge adaptivne funkcije u odnosu prema okolini koje su po svom karakteru aktivne, a ne pasivne. Ne radi se samo o »testiranju realnosti«, kao što je to pretpostavljao Freud, već o *aktivnom djelovanju u toj realnosti na osnovi spoznajnih procesa percipiranja, pamćenja i mišljenja* (Hartmann, 1958, 1964).

Prema tome, ego je sposoban za samostalno djelovanje u okolini, za samostalnu i kompetentnu manipulaciju okoline i za izvršavanje zadataka (White, 1963). Neki su psihoanalitičari išli tako daleko da su smatrali da: *je jedino ego urođena struktura ličnosti, a da id i ne postoji*. Cilj je tako urođenog ega da traži, pronalazi objekte u realnosti ili okolinu i da s tom okolinom i objektima uspostavlja kontakt (Fairbairn, 1952).

Ako je pri rođenju prisutan samo ego, a id ne postoji, onda se postavlja pitanje otkuda konflikti u ličnosti. Ego-psiholozi, među kojima je najistaknutiji Erikson, odgovaraju na to pitanje da *konflikti nastaju i razvijaju se iz nesukladnih iskustava i doživljaja koje ima pojedinac u odnosu prema svojoj okolini*. Izvor konflikata nisu nikakvi instinkti ili nagoni (nagoni i instinkti kod Freuda su jedno te isto, a u suvremenoj su psihologiji to različite stvari) koji su u sukobu s egom ili superegom, već su to suprotna iskustva i doživljaji koje pojedinac ima u svom kontaktu s okolinom. Ta okolina je takva da katkada njegove potrebe, očekivanja ili ciljeve zadovoljava ili ostvaruje, a katkada je takva da te potrebe, ciljeve ili težnje ne zadovoljava. Prema tome, kontakt s okolinom može dovesti pojedinca u *stanje zadovoljenja*, ali i u *stanje frustracije ili razočaranja*. Interakcija s okolinom ili kontakti s okolinom su, prema tome, *ambivalentni* i u djetetu se na osnovi takvih kontakata razvijaju *ambivalentni i konfliktni osjećaji* u odnosu prema mnogim djelovima okoline ili prema cjelokupnoj okolini u kojoj se razvija.

Tako koncipirana ego-psihologija postala je mnogo bliža psiholozima i drugim smjerovima i dijelovima suvremene psihologije od tradicionalne psihoanalize. To je zbog toga što se u ego-psihologiji naglašavaju sadržaji koji su jednaki sadržajima u mnogim područjima suvremene psihologije. To su percepcija, pamćenje i mišljenje. Ego-psihologija je postala bliža i prihvatljivija psiholozima i zbog toga što je izašla iz područja psihopatologije i što je mogla objašnjavati i tumačiti procese i dinamiku normalnih osoba.

Erikson je najviše razvio i opisao funkcije i ulogu ega, osobito u razvoju ličnosti. Maier (1965) smatra da je Erikson time napravio radikalan zaokret u psihoanalitičkom tumačenju ličnosti. Sam Erikson smatra da je on ipak ostao učenik Freuda i da je samo razradio njegova učenja o psihoseksualnom razvoju na osnovi novih spoznaja i podataka iz biologije, antropologije i sociologije. Razlozi zbog kojih Maier (1965) smatra da Eriksonovo učenje znači radikalan raskid s Freudom su sljedeći: Eriksonov rad predstavlja konačno prihvaćanje ega kao glavnog sustava u ličnosti i odbacivanje ida. Umjesto ida ego je osnova ličnosti, njezina funkcioniranja i njena razvoja. Zatim, ego predstavlja potpuno autonomnu strukturu ličnosti koja ima naročitu ulogu u toku adaptivnog razvoja pojedinca. Ta je uloga ega osobito značajna u odnosu prema socijalnoj okolini pojedinca i odlučujuća je za socijalnu adaptaciju pojedinca. Nadalje, Erikson i drugi zastupnici ego-psihologije smatraju da je uloga nesvjesnog u klasičnoj psihoanalitičkoj školi prenaplašena. Pojedinac je, za njega, mnogo više racionalan ili svjestan svojih odluka i postupaka. Erikson je razvoj poje-

dinca i ličnosti doveo u odnos i ovisnost o roditeljima i cjelokupnoj socijalnoj matrici u kojoj se pojedinac nalazi, pa čak i o povijesnim uvjetima ili konstelacijama.

Dalja su obilježja Eriksonove psihologije ličnosti u tome što ona obuhvaća cjelokupni životni raspon čovjeka, od rođenja do starosti, i što u cjelokupnom razvoju pronalazi utjecaje i determinante ponašanja i ličnosti, a ne samo u ranom djetinjstvu kao što je to slučaj s Freudovom psihologijom ličnosti. Eriksonova se razvojna teorija ličnosti poklapa s Freudovom samo u prvim fazama razvoja djeteta.

Konačno, postoji bitna razlika između Freuda i Eriksona u tome na koji način oni predmijevaju *rješavanje psihoseksualnih konflikata u ličnosti*. U psihoseksualnom konfliktu Freud je vidio dokaz o djelovanju, utjecaju i postojanju nesvjesnog i nesvjesnih determinanti ponašanja. Za njega rani psihoseksualni konflikti djeluju traumatski, njihovo je djelovanje traumatsko na kasnije ponašanje i razvoj pojedinca i oni stoga čine osnovicu za razvoj patoloških oblika ponašanja. Erikson smatra da ego ima osobine i mogućnosti da svaki konflikt koji se javlja u kontaktu s okolinom i društvom *rješava na dobrobit same ličnosti i pogodno za njezin razvoj, tj. da nastajanje traume nije neminovno kao što je to mislio Freud*. Osobne krize i psihosocijalne krize kroz koje prolazi svaki pojedinac u svom razvoju predstavljaju mogućnost da se ostvari dalji razvoj pojedinca i još bolje vladanje ili prilagođenost okolini. *Za razumijevanje ličnosti pojedinca potrebno je stoga znati na koje je načine on savladao važne krize u svom razvoju*. Neki od tih načina bit će adekvatni ili odgovarajući, a drugi će biti neadekvatni ili pogrešni. *Poznavanje ličnosti predstavlja, prema tome, poznavanje načina rješavanja psihosocijalnih kriza u razvoju pojedinca*. Za Eriksona, kao i za humanističke psihologe, svaki pojedinac posjeduje stvaralačke i adaptivne snage i osobine, odnosno *svaki je pojedinac po svojoj osnovnoj prirodi dobar, a ne zao, kao što je to slučaj kod Freuda*. Zbog toga je svaki pojedinac i potencijalno dobar.

Eriksonova psihosocijalna teorija razvoja ličnosti pretpostavlja da postoje određeni *stupnjevi ili stadiji psihosocijalnog razvoja* kroz koje prolazi svaki čovjek. Ti su stadiji, kao što ćemo vidjeti, predeterminirani i neizmjenjivi. Postoji stalan i neizmjenjiv raspored pojavljivanja tih stadija u razvoju svakog pojedinca. Ovi su stadiji *uvjetovani genetički*, a nazivaju se *psihosocijalnim* stoga, jer u svakom od njih stvara se poseban *odnos između pojedinca i njegove socijalne okoline*, odnosno u svakom stadiju ili fazi postoji određen utjecaj socijalne i fizičke okoline na pojedinca koji se psihološki razvija i zre.

Načalo epigeneze

Eriksonova teorija ličnosti više je od svih ostalih teorija ličnosti *razvojna teorija*. Ličnost se u toj teoriji promatra isključivo u procesu razvoja i sam razvoj ličnosti predstavlja, slično kao i kod Murraya, samu ličnost. Razvoj svake ličnosti i svakog pojedinca prolazi određene faze, etape ili stadije. Ti su stadiji univerzalni i vrijede za sve ljude, bez obzira na to u kakvoj okolini rastu i razvijaju se. Postoji osam takvih stadija u životu svakog čovjeka. Katkada ih nazivaju i osam ljudskih dobi. Svaki stadij evolviraju ili nastaje nakon prethodnog stadija i raspored pojavljivanja pojedinih stadija u razvoju ne može se mijenjati jer je genetički određen. Tih osam stadija u razvoju predstavlja

razvoj ega. Pojavljivanje pojedinih stadija determinirano je načelom epigeneze. Pod tim načelom Erikson smatra sljedeće:

»1) da se ljudska ličnost razvija, u načelu, predeterminiranim koracima sa sve većom spremnošću pojedinca koji se razvija da biva privučen, da biva svjestan i da biva u interakciji sa sve većim socijalnim radijusom; i 2) da se društvo, u načelu, tako konstituira da zadovoljava i potiče takav redosljed mogućnosti za interakciju i da pokušava jamčiti i poticati pravu brzinu i pravu sekvencu tog sve većeg obuhvaćanja« (Erikson, 1963a, str. 270).

Osam stadija ili razdoblja u razvoju čovjeka koje Erikson predviđa i opisuje rezultat su rasta i razvoja koji se odvija po ovom epigenetičkom načelu i koji se zasniva na temeljnom planu ličnosti koji se genetički prenosi u ljudskom rodu.

Budući da su razvojni stadiji genetički determinirani, svaki od njih se javlja u određeno i optimalno vrijeme. U to je vrijeme taj stadij ili faza dominantna i ona dominantno utječe na ponašanje pojedinca. Međutim, svaki stadij u razvoju ili maturaciji može utjecati nekim intenzitetom i na kasnije stadije. Kad se svi stadiji u razvoju ličnosti pojave u prirodnoj sekvenci i kada uspijevaju sazrijeti, tada ličnost postiže svoj puni razvoj i svoju punu zrelost. Takva je ličnost potpuno funkcionalirajuća.

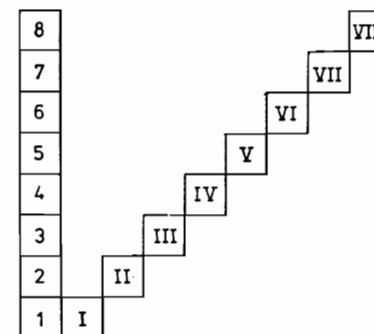
Svaki je psihosocijalni stadij vezan za određenu vrstu krize, tako da je ta vrsta krize osobita i karakteristična za taj stadij. Krize u pojedinim stadijima nastaju kao posljedica fiziološke maturacije organizma i socijalnih zahtjeva koje okolina postavlja pojedincu u pojedinim razdobljima njegova razvoja ili života.

Ono što pojedince čini međusobno različitim i što svakog pojedinca čini različitim od ostalih nastalo je kao rezultat različitog rješavanja pojedinih kriza u razvoju ili različitog načina rješavanja tih kriza. Te krize i njihovo rješavanje imaju, prema tome, najveću važnost za razvoj ličnosti. Svaka od njih predstavlja određenu točku izbora ili određeno okretište u razvoju koji je usmjeren prema proširivanju međusobnih kontakata. Takvo je proširivanje socijalnih kontakata genetički determinirano, ali ono sa sobom nosi mogućnost frustracija i nezadovoljenja, kao i mogućnost zadovoljenja. Pojedinac stoga postaje u takvom razvoju sve ranjiviji i zbog toga se njegove ego-funkcije moraju dalje razvijati. Stoga krize znače za Eriksona korake u razvoju pojedine ličnosti. Kriza, međutim, ne predstavlja »prijetnju ili katastrofu, nego okretišnu točku i, zbog toga, ontogenetički izvor snage i neprilagođenosti« (Erikson, 1968b, str. 286).

U svakoj krizi postoji i pozitivna i negativna strana ili pozitivni i negativni pol, odnosno komponenta. Ako se kriza ili konflikt rješava na neki zadovoljavajući način, onda će se kao posljedica takvog rješenja pojaviti u egu ili ličnosti pojedinca nove pozitivne komponente koje će omogućavati ili olakšavati dalji razvoj tog ega ili te ličnosti. Takva će ličnost biti zdrava. Ako se pojedine krize i konflikti rješavaju na neprikladan način ili ostaju neriješene, onda je razvoj ega oštećen, usporen ili neadekvatan. U tom slučaju u ego bivaju apsorbirane one osobine koje otežavaju ili onemogućuju njegov dalji razvoj. Takav ego ili ličnost nije zdrava, već bolesna. Međutim, uspješno rješenje konflikta karakterističnog za neki razvojni stadij ne garantira da će uspješno biti riješeni i konflikti u nekom drugom razvojnem stadiju. Jednako tako neuspjeh ili neadekvatno riješeni konflikti iz jednog razvojnog stadija ne moraju negativno utjecati na rješavanje konflikata na drugom stadiju

razvoja. Ono što je bitno jest to da pojedinac mora riješiti krizu ili konflikte nekog stadija na zdrav način da bi mogao na zdrav i adekvatan način rješavati krize i konflikte nekog kasnijeg stadija u svom razvoju.

Eriksonov epigenetički razvoj ličnosti, koji obuhvaća osam stadija i za njih karakteristične krize, prikazan je grafički na slici 1.

Slika 1.

Na slici 1. prikazano je osam epigenetičkih stadija u razvoju ličnosti poredanih u kronološkom rasporedu. U svakom dijagonalnom kvadratu naveden je rimski broj tog razvojnog stadija. Svaki se stadij nastavlja na prethodni i zasniva se na rješavanju i integriranju psihosocijalnih konflikata iz prethodnog stadija.

Valja spomenuti da je Erikson smatrao da su svi stadiji razvoja prisutni već pri rođenju pojedinca u osnovnom obliku (jer su genetički determinirani).

Psihosocijalni razvoj ličnosti

Psihosocijalni razvoj ličnosti temelji se na rješavanju kriza i konflikata u pojedinim stadijima razvoja. Erikson je detaljno opisao karakter tih kriza, načine rješavanja, kao i posljedice koje iz različitih načina rješavanja mogu prosteći (Erikson, 1963). Ovdje ćemo kratko prikazati pojedine razvojne stadije i karakteristične krize, kao i njihove posljedice na razvoj pojedinca.

Za svaki razvojni stadij karakteristična je kriza čije rješavanje ili trajanje nije vremenski ograničeno. Zbog toga ni trajanje pojedinog razdoblja u razvoju ličnosti nije vremenski strogo ograničeno. Svaki pojedinac ima vlastiti tempo razvoja i vlastiti vremenski raspored. Prijelaz iz jednog stadija u drugi ne znači da taj stadij više ne djeluje. Njegov je utjecaj moguć zbog toga jer je on integriran u samu ličnost. To su različita obilježja odlike ili nedostaci u ličnosti nastali kao posljedica rješavanja ranijih kriza. Zatim, za svaki stadij važan je i način ritualizacije. Pod ritualizacijom Erikson razumijeva obrazac ili način na koji se odvijaju interakcije među pojedincima određene sredine. Svrha je ritualizacije da od pojedinca napravi djelotvornog i familijarnog člana pojedine društvene sredine. Takva ritualizacija može, međutim, biti pre-

više rigidna i pervertirana, tako da se kod pojedinca može transformirati u ritualizam. Postoje različite vrste ritualizama, karakteristične za pojedine razvojne stadije.

Prvi stadij: temeljno povjerenje prema temeljnoj sumnjičavosti ili nepovjerenju

Ovaj stadij u razvoju pojedinca obuhvaća prvu godinu života svakog čovjeka i odgovara oralnom stadiju Freudova psihoseksualnog razvoja. U toku ovog stadija krizu u razvoju predstavlja mogućnost stjecanja temeljnog povjerenja, odnosno temeljnog nepovjerenja u odnosu prema okolini. Stjecanje temeljnog povjerenja u okolinu, odnosno u osobe iz svoje okoline neobično je važno za dalji razvoj djeteta i ono je preduvjet za razvoj zdrave ličnosti. Dijete koje je u sebi razvilo ili stvorilo osjećaj sigurnosti doživljava svoju okolinu kao sigurnu, stabilnu, a ljude kao pouzdane hranioce i zaštitnike. To kod djeteta stvara unutrašnju sigurnost koja je samo djelomično svjesna, a većinom nesvjesna.

Razvoj takve sigurnosti i pouzdanja, prema mišljenju Eriksona, ovisi i o majci ili osobi koja se za dijete brine. Ta sigurnost je razmjerna kakvoći njege i brige koja se djetetu pruža, odnosno kakvoći i pouzdanosti zaštite kojom se dijete okružuje. S tim u vezi Erikson kaže:

»Mislím da majke stvaraju kod svoje djece osjećaj povjerenja načinom na koji se dive tom djetetu, a u kojem je uključena osjetljiva briga za djetetove individualne potrebe...« (Erikson, 1963, str. 249).

Erikson smatra da majke ili osobe koje ih zamjenjuju načinom ili kakvoćom svoje brige i zadovoljavanja djetetovih potreba i stvaraju u njemu osjećaj da je sve u redu, da će njegove potrebe biti zadovoljene, odnosno osjećaj povezanosti s majkom i povjerenje u nju. Svakodnevna briga, red i raspored u njegovu životu pružaju mu takvu sigurnost. Takvi kontakti s odraslima stvaraju u djeteta pouzdanje u odrasle i ono im vjeruje. To povjerenje mora se razviti i u odnosu prema samom sebi. Dijete mora imati pouzdanje u vlastite mogućnosti kao što su vlastiti mehanizmi zadovoljavanja bioloških potreba. Takva vrsta samopouzdanja manifestira se, na primjer, u mogućnosti da dijete podnese, bez konflikta i bez straha, odsutnost majke ili odraslog koji se o njemu brine.

Psihološka kriza ovog razdoblja nastaje onda kada se uz temeljno povjerenje i pouzdanje razvija i temeljno nepovjerenje. Kriza je to jača što je omjer između temeljnog povjerenja i temeljnog nepovjerenja manji, odnosno što je količina temeljnog nepovjerenja veća u odnosu prema temeljnom povjerenju.

Erikson opisuje što sve može izazvati u djetetu temeljno nepovjerenje. To nepovjerenje izazivaju postupci majke i roditelja kao što su nepotpuna briga i skrb ili nepouzdanost roditelja, te majčino odbacivanje ili zanemarivanje djeteta. Djetetovo nepovjerenje razvija i briga majke za druge stvari, na primjer ako se majka ponovno posvećuje radu i poslu koji je zanemarivala za vrijeme nošenja i za vrijeme postnatalnog perioda života. Djetetovo nepovjerenje u socijalnu okolinu izrasta i kada među roditeljima postoje neslaganja u vezi s brigom o njemu, zatim zbog nesigurnosti roditelja u odnosu prema djetetu i u odnosu na način na koji bi se trebali o njemu brinuti. Nadalje, roditelji koji se znatno razlikuju od ostale socijalne okoline i od društva po svojim vrijednosnim sustavima mogu također u djetetu stvoriti osjećaj nesigurnosti i nedoumice.

gurnosti i nedoumice. Sve to kod djeteta stvara najrazličitije oblike nepovjerenja u okolinu i u sebe. Tako se kod djeteta mogu pojaviti takve psihosocijalne reakcije kao što su sumnje i strahovanja u odnosu prema ljudima i svijetu.

Osjećaj nepovjerenja može biti duboko usađen i može imati vrlo neželjene posljedice u kasnijem razvoju. Tako se na osnovi temeljnog nepovjerenja kasnije mogu razviti depresije, a u odrasloj dobi i psihoze.

Osnovna kriza ovog razvojnog stadija između temeljnog nepovjerenja ili temeljnog povjerenja nikada nije trajno riješena pa ona utječe i pojavljuje se u svakom od kasnijih stadija razvoja. Međutim, ako je u tom prvom stadiju došlo do povoljnog rješenja takve krize, takva povoljna rješenja pojaviti će se i kasnije, pa će dijete i čovjek krize povjerenja u druge ljude rješavati na način kako ih je riješio u tom prvom razdoblju svog razvoja. Uspostavljanje povjerenja i pouzdanje u sebe i u majku, odnosno roditelje, omogućuje, prema tome, trpljenje frustracija i u kasnijem životu.

Ovdje treba istaknuti da razvoj temeljnog povjerenja ne ovisi o tome da li će se pojaviti nepovjerenje ili takva slična iskustva u prvoj životnoj fazi. Ona će se, kao što je slučaj i sa svim ostalim krizama, sigurno pojaviti. To znači da se u psihosocijalnom razvoju pojedinca uvijek javljaju situacije koje govore u prilog i jednog i drugog pola ili komponente pojedine krizne situacije. U tome se krize zapravo i sastoje. Pozitivno rješenje svake krize, pa i krize povjerenja, ovisi, kao što smo rekli, od omjera situacija koje izazivaju povjerenje odnosno nepovjerenje. Za razvoj temeljnog povjerenja i za uspješno rješenje te prve krize i svih ostalih kriza razvoja važno je da dominiraju situacije povjerenja. Tako će dijete naučiti da ima povjerenje. Međutim, situacije nepovjerenja isto su tako realne i putem njih dijete će naučiti čemu ne treba ili čemu ne smije vjerovati. Jedno i drugo učenje je važno za snalaženje u životu. Dijete mora biti u stanju da predvidi opasnost, neugodu. U različitim kulturama i okolinama različite će stvari predstavljati opasnost i neugodu. Stoga svako dijete mora naučiti čemu može vjerovati, a čemu ne. To se ne stječe na bazi nasljeđa. Međutim, učenje nepovjerenja ne smije kod djeteta razviti generalizirano nepovjerenje. Temeljni je uvjet za dalji normalan i zdrav razvoj ličnosti da dijete u toj prvoj fazi svog života stekne povjerenje u socijalni svijet što ga u toj fazi reprezentira majka ili osoba koja se brine za njega.

Ako je, dakle, omjer između situacija povjerenja i nepovjerenja povoljan za prve, pojaviti će se prva i najvažnija pozitivna karakteristika ili vrlina djetetove ličnosti, a to je nada. »Nada je istovremeno prva i najnužnija vrlina inherentna stanju života« (Erikson, 1964a, str. 115). Ta psihosocijalna tekovina čini osnovicu za vjerovanja u kulturu i civilizaciju. Ona omogućuje djetetu da u kasnijem životu svoje povjerenje koje je stekao uvijek ponovno testira u najrazličitijim prilikama i da ga pojačava ili ponovno pronalazi. Isto tako, tu mu tekovina omogućuje da napušta neispunjene nade i da pronalazi ili utvrđuje nove u skladu s realnosti. U toku rasta pojedinac otkriva da neke nade koje su ranije bile vrlo važne i prioritetne postaju u kasnijim fazama manje važne i sekundarne.

Ritualizacija koja je karakteristična za prvi stadij razvoja zove se numinozna ritualizacija. Ta ritualizacija obuhvaća odnose između majke i djeteta, odnosno osoba koje se za njega brinu. To su majčin izgled, njezino doticanje, njeno osmjehivanje, nošenje, hranjenje, njeno prepoznavanje njega samog po imenu i na druge načine. Takva prepoznavanja potvrđuju uzajamnost djeteta

i majke i pojačavaju povjerenje. Ona su kulturno uvjetovana i ritualizirana. Nepostojanje takvog prepoznavanja može u djetetovoj ličnosti izazvati *otudnje ili osjećaj napuštenosti*.

Pervetirana forma numinoznih rituala iz te prve razvojne faze može u odrasloj dobi izazvati pojavu specifičnog oblika ritualizma koji se izražava *idolatrijom i obožavanjem heroja*. Ta se forma ritualizma zove *idolizam*.

DRUGI STADIJ: AUTONOMIJA ILI PONIZENJE I SUMNJA
Drugi stadij: autonomija ili poniženje i sumnja

Drugi stadij psihosocijalnog razdoblja podudara se s Freudovim analnim stadijem u psihoseksualnom razvoju. Taj period obuhvaća otprilike drugu i treću godinu djetetova života.

Za ovaj je stadij karakteristično to da se kod djeteta kao rezultat procesa maturacije razvijaju mišići i mišićni sklopovi. Ovakav mišićni razvoj i jačanje omogućuje djetetu da *aktivnije djeluje na svoju okolinu* i da se u toj okolini kreće, odnosno da poduzima različite vrste aktivnosti ili akcije.

Takve sposobnosti i takva aktivnost stavljaju ga u psihosocijalnu situaciju u kojoj drugi ljudi, a u prvom redu, roditelji, mogu utjecati na tu njegovu aktivnost, i to na dva načina: da je *podržavaju ili dopuštaju*, odnosno da je *ograničavaju ili zabranjuju*. Ograničavanje ili zabranjivanje djetetove muskularne i druge aktivnosti može imati također dva oblika. Jedan je oblik takvog ograničavanja *destruktivan*, a drugi je u obliku brige za dijete. Djetetu se u tom slučaju nešto onemogućava zbog brige za njega i zbog njegove zaštite. Isto tako, i puštanje djeteta u njegovoj aktivnosti i njegovim pothvatima može imati dva aspekta. Jedan je oblik neprijateljski — *»nek radi šta hoće«* ili *»nije me briga«*, a drugi je oblik dopuštanja relaksirani — *»neka mu bude«* ili *»pusti dijete«*.

Osnovna kriza ovog razdoblja sastoji se u sukobu ili simultanom pojavljivanju *dobrohotnosti* socijalne okoline djeteta u odnosu na njegove akcije i postupke te *prisiljavanja*. Rješenje ove krize predstavlja osnovu za razvoj osjećaja samokontrole, nezavisnosti i autonomije. Pozitivno i poželjno rješenje ove krize sastoji se u tome da dijete postepeno razvija samokontrolu, ali bez štetnih utjecaja na predodžbu o sebi, odnosno bez utjecaja na samopoštovanje. Ako se *kriza autonomije* ili poniženje riješi na taj način, to će predstavljati *ontogenetsku osnovicu samopouzdanja i subjektivnog osjećaja »slobodne volje«*. Nepovoljno rješenje ove krize dovest će do razvoja osjećaja nesamostalnosti, gubitka samokontrole, sumnje i osjećaja kontroliranosti od okoline i drugih ljudi (Erikson, 1968b).

Pozitivno rješenje krize ovog stadija razvoja djeteta predstavlja nastavak razvoja. U prvom stadiju dijete je bilo potpuno ovisno o drugima. Neuromuskularna maturacija, razvoj govora i socijalna diskriminacija sada omogućuju djetetu znatno veću slobodu i samostalnost. Dijete istražuje okolinu, ispituje svoj odnos prema njoj, stupa u različite vrste interakcija, a to sve radi samostalno. Djeca se osobito osjećaju ponosnima svojom novostečenom sposobnošću kretanja. Sami žele uraditi sve, a od roditelja očekuju samo da ih puštaju i da im ne onemogućavaju tu njihovu istraživačku aktivnost.

Za pozitivno rješenje krize ovog razvojnog perioda vrlo su značajni roditelji. Oni moraju djetetu omogućiti slobodu i samokontrolu ponašanja i aktivnosti. Erikson smatra da roditelji trebaju zadržati kontrolu nad djetetom samo u onim slučajevima i u vezi s onim dječjim aktivnostima koje mogu biti štetne

ПОНИЖЕНЈЕ ИЛИ СУМНЈА

ili opasne za dijete ili druge ljude, odnosno okolinu. U takvim slučajevima roditelji trebaju intervenirati, i postaviti čvrste granice dopuštenog.

(Poniženje, sumnja i sram koji predstavljaju negativne oblike rješenja krize nastaju u ovoj dobi onda kada roditelji postupaju previše zaštitnički, ograničavaju dijete, onemogućavaju mu da učini ono što može učiniti ili kad pokazuju nestrpljenje ili bijes u odnosu prema djetetovim postupcima i akcijama.) Jednako tako negativno djeluju i postupci roditelja koji od djeteta traže više nego što ono može učiniti. Posebno negativno djeluje prevelika protektivnost i »zaštitnička« uloga roditelja. Dijete tada, umjesto osjećaja samostalnosti i samokontrole, stječe kao dominantnu crtu sram pred drugima, osjećaj nevrijednosti i sumnju u samog sebe. Takva su djeca svjesna ili polusvjesna da su neprekidno pod kontrolom, »na oku«, i da ih zapravo njihovi vlastiti roditelji ili oni koji o njima vode brigu smatraju nesposobnima. Krajnji rezultat takvog odnosa i odgoja jest osjećaj bespomoćnosti i rezignacije.

(Pravilno razvijen osjećaj autonomije u ovom razdoblju skladno će se nadopuniti s ranije razvijenim osjećajem povjerenja u druge. Tako se jedan i drugi osjećaj dopunjuju i međusobno pojačavaju, što unapređuje djetetov psihosocijalni razvoj. Ako je dijete u prvom razdoblju steklo slab ili nikakav osjećaj povjerenja, ono će u drugom periodu života mnogo teže razviti osjećaj autonomije i samostalnosti. Umjesto toga mnogo je vjerojatnije da će takvo dijete biti nesigurno, bojažljivo, da će oklijevati i izbjegavati upornost i samopotvrđivanje. Na taj način takvo dijete i dalje traži i očekuje pomoć odraslih i ohrabruje druge da odlučuju ili poduzimaju nešto umjesto njega samoga.)

Kao rezultat pozitivnog razvoja u ovom periodu razvija se *vrлина volje*. Dijete nauči da može nešto učiniti samo i što može učiniti samo, odnosno da može samo *donositi odluke i samostalno postupati*. To iskustvo vlastite volje i samostalnosti postepeno se zatim jača na temelju različitih iskustava u koja su uključeni djetetova pažnja, svjesnost, manipulacija, verbalizacija i lokomocija.

Društvena institucija koja predstavlja pandan osobnoj autonomiji jest, po Eriksonu, »zakon i poredak«. Dijete se u procesu učenja onoga što smije i onoga što ne smije uči redu i pravilima i stječe osjećaj pravednosti, pojam o svojim pravima i o privilegijama drugih. Na taj način ono se priprema da kasnije prihvati *ograničenu autonomiju* ili autonomiju koju je društvo ograničilo i definiralo svojim zakonima i odredbama.

U ovom periodu dijete stječe još jednu osobinu. Ono počinje razlikovati ono što je »njegove vrste«, što pripada ili obilježava njegovu obitelj ili okolinu od onoga što je od toga različito. Ono što je različito automatski je loše ili pogrešno. To predstavlja *ontogenetsku osnovicu za doživljavanje različitih vrsta ljudi ili podijeljenih vrsta ljudi*. Erikson to naziva i *pseudovrstama*. To je, prema tome, osnovica za razvoj *socijalnih predrasuda*.

Trening razboritosti popraćen je *ritualima razboritosti* koji se kod odraslih ljudi javljaju u različitim oblicima sudovanja i dokazivanja krivnje ili nevinosti.

Pervetirani ritualizam iz ovog perioda predstavlja *legalizam*. Legalizam je pobjeda slova zakona i odredaba nad zdravim razumom. Legalistička osoba uživa u zakonskom kažnjavanju i ponižavanju bez obzira na duh i intencije zakona.

Treći stadij: inicijativa ili krivnja

Treći stadij psihosocijalnog razvoja odgovara falusnom stadiju u psihoseksualnom razvoju. On se proteže od otprilike četvrte godine života do početka formalnog školovanja. Erikson ga naziva »dobom igre«. To je doba inicijativnosti, razdoblje u kojem se proširuje i povećava vlast djeteta nad okolinom, ali istovremeno raste i njegova odgovornost. Zbog toga je ovo doba obilježeno konfliktom između inicijative i osjećaja krivnje. Inicijativa se kombinira i nadovezuje na već stečenu autonomiju i pouzdanje u samog sebe i u druge. Djeca u tom stadiju traže, slijede, planiraju i usmjeruju svoju aktivnost prema određenim ciljevima. Glavna vrsta aktivnosti u toj dobi je igranje igara. U tim igrama djeca preuzimaju na sebe određene uloge i određene odgovornosti. Ona pokušavaju učiniti nove stvari. Njihove lokomotorne sposobnosti i jezične sposobnosti omogućuju im da se međusobno sporazumijevaju, udružuju i da na taj način proširuju krug svojih socijalnih veza izvan svoje kuće i ukućana. U tom dobu djeca se već osjećaju kao socijalne osobe i imaju određen stupanj identiteta. Tako Erikson kaže:

»Inicijativa dodaje autonomiji kakvoću poduzetnosti, planiranja i atakiranja nekog problema samo zato da se kreće, dok je ranije samovolja često inspirirala postupke protestne neposlušnosti« (1963, str. 155).

Za ishod konflikta između inicijative i krivnje veliku važnost imaju postupci i ponašanje roditelja. To se u prvom redu odnosi na to kako oni reagiraju na pojedine inicijative djeteta ili na njegovu samoinicijativnost uopće. Djeca čiji roditelji ohrabruju njihove aktivnosti osjećaju da je takva aktivnost nagrađivana i podržana. Ona djeca čiji roditelji se kritički odnose prema njihovoj samoinicijativnosti i koji tu inicijativnost guše ili ismijavaju osjećaju da je njihova inicijativnost kažnjavana. Umjesto nje ili u vezi s njom javlja se kod takve djece osjećaj krivnje, a inicijativnost se počinje gubiti ili izbjegavati. Inicijativnost djeteta, bez osjećaja krivnje, još se više razvija ako roditelji ne kažnjavaju, ne omalovažavaju ili ismijavaju ili na druge načine inhibiraju djetetovu maštu.

Kao rezultat razvoja u tom stadiju, ponašanje djeteta postaje, po mišljenju Eriksona, sve više usmjereno prema cilju ili ciljevima. To u psihologiji nazivamo cilja usmjerenim ponašanjem. U vezi s takvom orijentacijom aktivnosti i ponašanja jest i pojam svrhe koji dijete stječe u toj razvojnoj fazi. Svrha, prema tome, predstavlja vrlinu formiranu u toj razvojnoj fazi.

Igra i drugi oblici ponašanja i aktivnosti djece imaju i karakter eksperimentiranja, na primjer eksperimentiranje igračkama. Osim fizičkih igara javljaju se i mentalne igre, igre zamišljaja (kao kad se djeca igraju odraslih) i imitacija. Imitacija odraslih omogućuje djetetu da stekne uvid o samom sebi. Sama igra predstavlja neku vrstu međurealnosti. U toku takvih igara djeca nauče za koje se svrhe koriste pojedine stvari ili za što se mogu, a za što se ne mogu koristiti. Igra omogućuje i stvaranje veze i odnosa između unutarnjeg svijeta i vanjskog svijeta djeteta. U toku igre razvija se mašta, sposobnost pamćenja i mišljenja.

Osjećaj krivnje razvija se i onda kada roditelji ili odrasli onemogućuju samostalno završavanje zadataka ili igru. Osjećaj krivnje kod djeteta stvaraju i razne vrste kazni koje roditelji primjenjuju (to mogu biti samo verbalne kazne, a mogu biti i fizičke) umjesto ljubavi i razumijevanja.

Erikson se u tumačenju krize u ovom stadiju približava Freudu i smatra da je u njezinoj osnovi i Edipov kompleks, tj. da ta kriza ima u svojoj osnovi

seksualnu prirodu. Radilo bi se, prema tome, o krizi identifikacije sa spolnom ulogom. Dijete u toj fazi mora steći svoju spolnu ulogu, a za to je nužno da se oslobodi Edipova kompleksa i kateksije za roditelja suprotnog spola. Međutim, Erikson je krizu ovog razdoblja prikazao i opisao sasvim drukčije. Ona je za njega mnogo više socijalnog nego spolnog karaktera.

Dijete kod kojeg se razvija osjećaj krivnje imobilizirano je u svom ponašanju, u njemu se javlja resignacija i odustajanje, osjećaj bezvrijednosti. Takva djeca postaju bojažljiva u društvu vršnjaka i u grupi. Drže se po strani i »vise« na odraslima. Nedostaje im hrabrosti da nešto poduzmu i da se usmjere prema određenim ciljevima ili da se ponašaju svrhovito. Takav osjećaj krivnje ima značajan utjecaj na kasniji život i na pojavu patoloških oblika ponašanja kod pojedinaca. Tako se kod tih osoba mogu u odrasloj dobi pojaviti simptomi opće pasivnosti, psihopatski oblici ponašanja, seksualna impotencija i drugo.

Neuspjeh u stjecanju povjerenja u prvoj životnoj fazi može rezultirati shizofrenijom u odrasloj dobi. Neuspjeh u stjecanju i razvijanju autonomije u drugoj životnoj fazi može dovesti u odrasloj dobi do pojavljivanja opsesivno-kompulzivnih neuroza i psihoza. Neuspjeh u razvijanju i stjecanju inicijative i razvijanje krivnje umjesto inicijativnosti može u odrasloj dobi dovesti do histeričnih oblika ponašanja i neuroza. Takvi su simptomi impotencija i frigidnost na seksualnom planu. Takvi osjećaji krivnje i grešnosti mogu biti uzrokom i različitih psihosomatskih bolesti.

Socijalna institucija koja je koordinirana s tim trećim razvojnim stadijem jest ekonomija. Dijete apsorbira ekonomski etos svoje kulture i svog društva kada kroz identifikaciju sa svojim roditeljima poveže svoje zamišljene aspiracije iz djetinjstva s društveno poželjnim i dopustivim ciljevima u odrasloj dobi. Njegova buduća sposobnost za rad i mogućnost da bude produktivan i da na taj način osigura vlastitu egzistenciju u određenom ekonomskom sustavu ovisi u znatnoj mjeri o tome kako je svladana psihosocijalna kriza ovog razvojnog stadija.

Ritualizacija koja je obilježje razvoja i treninga ovog stadija jest dramatička ritualizacija. Djeca aktivno sudjeluju u igranju uloga, oni nose kostime, oponašaju odrasle i pretvaraju se i zamišljaju da su sve od životinja do astronauta. Taj oblik ritualizacije javlja se kasnije u različitim ritualnim aktivnostima u odrasloj dobi (na primjer u kazališnim predstavama oblačenjem i sl.).

Negativan aspekt dramatičke ritualizacije jest ritualizam koji se naziva pretvaranjem. Takav pojedinac cijeli život igra uloge samo zato da bi prikrio samog sebe i vlastitu ličnost.

Četvrti stadij: produktivnost ili inferiornost

Četvrti stadij u psihosocijalnom razvoju obuhvaća vremensko razdoblje od šeste do jedanaeste godine života. To je doba koje se obično naziva školskim dobom. U psihoseksualnom razvoju to je doba latencije.

U tom razvojnom periodu nastupaju dalje promjene i dalji razvoj ličnosti djeteta. Dijete mora postepeno naučiti kontrolirati svoju razigranu i razvijenu maštu i imaginaciju te se podvrci formalnom školovanju. Ovdje se prvi put očekuje od njega da postupa u skladu s realnošću, da, na primjer, nauči određene vještine koje zahtijeva kultura u kojoj se nalazi. Među takvim vještinama su pisanje, čitanje, surađivanje s drugima u organiziranim i strukturiranim aktivnostima. U toku takve aktivnosti treba se kod njega razviti marljivost i

upornost. Interes za igračke i igre treba biti nadomješten interesom za produktivne aktivnosti i situacije, kao i interesom za upotrebom određenih oruđa koja su u takvom radu nužna. U tom se razdoblju dalje razvijaju djetetove sposobnosti i osobine. Tako se razvija sposobnost za *deduktivno mišljenje i zaključivanje, samodisciplina i sposobnost postupanja u skladu s pravilima*. Djeca u toj dobi postaju postepeno sposobna da sudjeluju u igrama u kojima vrijede određena pravila i da poštuju ta pravila.

Erikson je utvrdio da je u primitivnim sredinama i društvima obrazovanje i odgoj djeteta vrlo jednostavan, nekomplikiran i pragmatičan. Obično se zahtijeva da djeca svladaju upotrebu određenih oruđa i sredstava, kao i oružja kojima će se služiti kao odrasli. Nasuprot tome, u kulturnim sredinama djeca trebaju savladati pisani govor i izražavanje kao osnovno sredstvo koje im omogućuje stjecanje drugih kompleksnih vještina u različitim profesijama za koje se osposobljavaju. Međutim, u svakoj kulturi dijete u toku formalnog školovanja dolazi u kontakt i biva senzitivirano za *tehnološki etos* društva u kojem živi i pomalo se identificira s tim etosom.

Opasnost u ovom razvojnom razdoblju dolazi otuda što se kod djeteta može pojaviti osjećaj inferiornosti. Takav osjećaj inferiornosti razvit će se ako dijete nije sposobno — ili mu se to tako čini, ili mu to drugi sugeriraju — da svlada zadatke koje samo poduzima ili koje mu zadaju drugi (roditelji i nastavnici u prvom redu).

Razvijanje »revnosti« manifestira se načinima na koje dijete postupa sa stvarima i na koje ih koristi. Djeca su u toj dobi zaokupljena mnogim pitanjima i problemima. Takvu orijentiranost mogu poticati drugi u okolini, ali može biti i onemogućavana. Tehnološki elementi svijeta i društva treba da budu dostupni djetetu ako želimo da se kod njega kriza tog razvojnog doba uspješno svlada. Kao rezultat okupiranosti sa i svladavanja »tehnološke strane svijeta« razvit će se vrlina *kompetencije*. Ako ta kriza nije riješena na taj način, javit će se u djeteta osjećaj *nekompetencije i inferiornosti*. To će biti posljedica onemogućavanja ili obeshrabrivanja tehnološkog razvoja djeteta. Takav se osjećaj inferiornosti može pojaviti i onda kada dijete otkrije da su njegov spol, socioekonomski status ili religija ono što određuje vrijednost neke osobe, a ne njegovo znanje, sposobnosti i vještine.

U tom razvojnom periodu razvija se još jedan negativan oblik vrednovanja djeteta. Djetetov osjećaj kompetentnosti odnosno inferiornosti u razvijenim društvima gotovo je *identificiran sa školskim uspjehom*. Erikson smatra da je to *ograničena definicija i koncepcija uspješnosti i kompetencije*. Erikson kaže da djeca koja prihvate školski uspjeh ili rad u školi kao mjeru ili standard po kojem se njih vrednuje ili po kojem se oni sami vrednuju mogu postati pravi *roboti svoje kulture i utvrđene i postavljene hijerarhije uloga*. To su različite vrste »strebera« koji osim svog uspjeha i svoje struke ništa drugo ne vide i ne znaju. Prema tome, pravi osjećaj kompetencije zahtijeva više od školskog uspjeha ili uspjeha u poslu. Taj osjećaj kompetencije uključuje, na primjer, i mogućnost djelovanja na druge ljude i utjecaj na njihovo ponašanje. Za to je nužna *psihosocijalna kompetentnost*.

Osjećaj kompetencije stječe se radom i ispunjavanjem zadataka koji razvijaju stručnost kao bazu kompetencije. To je olakšano time što se djeca u toj dobi zanimaju i nastoje naučiti tehnike produktivnosti. Erikson kompetenciju definira ovako: »Kompetencija je, prema tome, slobodno korištenje spretnosti

i inteligencije u ispunjavanju zadataka, neometana dječjom inferiornošću« (1964a, str 124).

Ritualizacija koja se javlja u školskom dobu naziva se *formalnom ritualizacijom*. Kroz nju dijete metodički uči kako da izvršava pojedine zadatke. Učenje, promatranje i izvršavanje stvaraju kod njega osjećaj stručnosti i usavršenosti.

Iskrivljeni ritualizam koji se može javiti kod odraslih jest *formalizam*. Formalizam se očituje u ponavljanju praznih i besmislenih formalnih rituala.

Peti stadij: identitet ili konfuzija identiteta

S petim razvojnim stadijem završava djetinjstvo i započinje adolescencija. To je razdoblje kada se kod pojedinca treba riješiti kriza identiteta, kada treba postati jedinstveno, posebno i osobito ljudsko biće i kada se kao takvo, posebno i jedinstveno, treba uključiti u društvo i naći u njemu svoje mjesto i svoju ulogu. Pojedinaac u tom dobu postaje *svjestan svojih individualnih obilježja*, bilo naslijeđenih bilo stečenih, u dotadašnjem razvoju. To su, na primjer, različite sklonosti, ciljevi u budućem životu, vlastite sposobnosti i nedostaci, mogućnosti kontroliranja i određivanja vlastite sudbine i vlastite budućnosti. To je životno razdoblje u kojem pojedinac želi utvrditi što je i kakav je. Na to ga prisiljava i društvo koje očekuje da on postane njegov punopravan član. Posebnu ulogu i važnost za pojedinca ima i odabiranje budućeg zanimanja. Pojedinaac u tom životnom razdoblju mora prema tome donijeti vrlo važne odluke koje imaju za njega dalekosežne posljedice. Na taj način bitno će biti smanjena njegova sloboda odlučivanja u budućnosti u odnosu na slobodu koju je imao u prošlosti.

Unutarnji organizator ličnosti koji u tom razdoblju ima važnu ulogu jest ego. Zbog toga se govori i o identitetu ega pojedinca. Ego ima ili treba posjedovati mogućnost integriranja sposobnosti, talenata vještina i obilježja pojedinca. Jedan od načina takve integracije jest identifikacija s drugim pojedincima koji su već pokazali da imaju svoj integritet i identitet i da su na ovaj ili onaj način *adaptirani u društvu*. Identifikacija s takvim pojedincima pomaže vlastitu *integraciju* i postizanje *socijalne adaptacije*. Nadalje, zadatak je ega da mladog čovjeka osigura od prijetnji i tjeskobe koje se u tim prijelomnim trenucima njegova razvoja mogu pojaviti. Ovo osiguranje i obrana postiže se selekcijom impulsa i potreba, kao i selekcijom načina zadovoljavanja tih potreba i kontroliranja tih impulsa. Ego, prema tome, svojim djelovanjem određuje i organizira ličnost mladog čovjeka. Kao rezultat takvog djelovanja formira se *psihosocijalni identitet* pojedinca.

Razvojni stadij adolescencije, u kojem se rješava konflikt i *kriza identiteta*, traje od trinaeste do dvadesete godine, a može potrajati i duže. Adolescent je pojedinac koji više nije dijete ili koji je svakim danom to sve manje, a koji još nije ni odrastao čovjek. U tako delikatnoj situaciji on se nalazi pred važnim odlukama i izazovima života i društva. Da bi mogao odgovoriti na te izazove i na te zahtjeve, on mora razviti ili stvoriti vlastitu ličnost ili vlastiti identitet koji će mu to omogućavati i koji će ga štiti i osiguravati. *Vlastiti identitet* predstavlja novu *psihosocijalnu dimenziju*, i to je najvažniji produkt koji nastaje u toku adolescencije.

Kriza koju prolazi svaki pojedinac u toku adolescencije nastaje zbog složenosti procesa integracije svih obilježja u jednu koherentnu cjelinu koja

će funkcionirati kao jedna, a ne kao više cjelina, ali ta kriza nastaje i kao posljedica očekivanja i zahtjeva koje društvene okoline postavljaju pred mladog čovjeka u tom razdoblju njegova razvitka. Formiranje osobnog identiteta zahtijeva spajanje prošlosti pojedinca s maglovitom ili nedovoljno jasnom budućnošću. Zahtijeva spajanje vlastitih sposobnosti i obilježja, interesa i sklonosti sa često puta, nepodudarnim i memilosrdnim zahtjevima društvene okoline. Zbog toga je često puta u osnovi krize identiteta nasilje koje pojedinac mora učiniti nad sobom u svoje vlastito ime ili u ime društva.

Ako se ova kriza identiteta pozitivno riješi, pojedinac iz nje izlazi kao samostalna, osobita i samobitna ličnost, ličnost koja je različita od svih ostalih i koja je cjelovita. Ako se ta kriza loše riješi ili se riješi samo djelomično, osobni identitet pojedinca neće biti formiran, pojedinac neće znati tko je on i što je on, niti će njegova ličnost biti jedinstvena. Takvo negativno rješenje dovodi do toga da pojedinac nema ili ne zna koja je njegova uloga u životu i u nekoj društvenoj okolini, a to znači da kod takvih pojedinaca postoji *difuzija uloga ili konfuzija identiteta*.

Positivno ili negativno rješenje krize identiteta u razdoblju adolescencije ovisi o mnogim faktorima i okolnostima. Evo kako Erikson opisuje stanje u kojem se nalaze mladi ljudi u toku adolescencije.

»Omladina koja raste i razvija se, suočena s fiziološkom revolucijom u sebi, sada je primarno zaokupljena pokušajima da konsolidira svoje socijalne uloge. Mladi su ljudi katkada morbidno, a katkada iz znatizelje zaokupljeni time kako izgledaju u očima drugih u usporedbi s onim kako oni sami sebe doživljavaju i zaokupljeni su pitanjem kako povezati svoje ranije kultivirane uloge i vještine s idealnim prototipovima dana... Integracija koja se sada zbiva predstavlja više negoli sumu svih identifikacija iz djetinjstva« (Erikson, 1963, str. 261).

Osjećaj ego identiteta predstavlja »naraslo povjerenje da se sposobnost pojedinca da održava svoju unutarnju nepromjenljivost i kontinuitet (pojedinačev ego u psihološkom smislu) slaže s nepromjenljivošću i kontinuitetom značenja koje on ima za druge« (ibid., str. 261).

Iz toga se vidi da su za formiranje vlastitog identiteta važna tri elementa ili uvjeta. Prvi je uvjet da pojedinac sebe doživljava kao istu osobu u različitim vremenima. To je zahtjev ili uvjet »unutarnje istočes«. Drugi je zahtjev ili uvjet da socijalna okolina priznaje i percipira pojedinca kao istog u različitim situacijama i vremenima. To je zahtjev za »vanjskom istočom i kontinuitetom«. Ako to postoji, onda je moguća spoznaja da je unutarnje jedinstvo koje pojedinac stvara paralelno s načinom na koji ga doživljava njegova okolina i da taj paralelizam njegova okolina prihvaća i priznaje. Ako mladi čovjek nije siguran da je njegova slika o samom sebi kompatibilna sa slikom koju o njemu ima njegova socijalna okolina (ako, dakle, postoji razlika između slike o sebi i socijalne slike pojedinca), pojavit će se i razviti kod pojedinca sumnje, konfuzija i apatija u odnosu na osjećaj identiteta. Osnovni uzrok tome je neprepoznavanje njegove unutarnje identičnosti od njegove okoline. On naprosto nije prepoznat.

Treći je uvjet za formiranje identiteta mladog čovjeka »rast ili akumuliranje pouzdanja« u sukladnost njegove percepcije samog sebe i percepcije od drugih. Ta se korespondencija mora dugo i temeljito provjeravati prije negoli pojedinac postane siguran da između vlastite percepcije sebe i socijalne percepcije postoji sklad.

U adolescenciji dolazi do daljeg socijalnog i emocionalnog razvoja. Adolescenti su sposobni da stvaraju mnoge nove načine procjenjivanja svijeta i okoline, kao i svog mjesta u njoj. Oni su zaokupljeni idealima i idealnim ostvarenjima kao što su, na primjer, idealno društvo, idealan čovjek, idealna obitelj. Stoga su zaokupljeni filozofijom, religijom, ideologijom i znanošću. Te ideale i idealne koncepcije o ljudima, sebi, društvu i svijetu uopće oni kompariraju sa stvarnošću koja je nesavršena, razočaravajuća i neskladna, bar što se njihova vlastitog iskustva tiče. Iz takvih usporedbi proizlaze katkada vrlo negativni zaključci u vezi sa stvarnošću u kojoj oni žive, težnje za mijenjanjem ili poboljšavanjem te stvarnosti ili za njezinim odbacivanjem, odnosno bijegom iz nje (samoubojstvom ili na neki drugi način). Erikson smatra da je »duh adolescenta ideološki duh u potrazi za jednom inspiriranom unifikacijom ideja« (1968a, str. 290). U kulturi, društvu, djelatnostima, religiji, ideologiji i filozofiji ne pronalaze trajnih vrijednosti. Kao rezultat toga nastaje »difuzija ideala« ili kriza ideala. Prošla vjerenja i uvjerenja nisu reevaluirana i neskladni nisu riješeni. Takvo stanje onemogućava pojedincu započinjanje akcije ili aktivnosti. Prema tome, rješenje krize ideala također je jedan od uvjeta za formiranje osobnog identiteta mladog čovjeka.

Za formiranje tog identiteta važno je i rješavanje još jednog konflikta ili krize. To je *spolni ili seksualni konflikt*. Da bi se formirao identitet vlastite ličnosti, nužno je prihvaćanje odgovarajuće spolne uloge pojedinca. Tamo gdje se to dogodi formiranje osobnog identiteta bit će olakšano. Tamo gdje to nije slučaj bit će otežano. Formiranje spolne uloge znači formiranje *spolnog identiteta*. Kad spolni identitet nije razvijen i jasan on će *slabiti identitet ega*. Nedovoljno razvijen spolni identitet tvori »biseksualnu difuziju« koja predstavlja abortivno stanje spolnog identiteta.

Dalji činioци u stvaranju ego-identiteta jesu tekovine koje pojedinac donosi sa sobom iz ranijih razvojnih stadija. To su povjerenje u sebe i svijet, osobna autonomija, inicijativnost, revnost, nada i optimizam, volja, svrhovitost i orijentiranost na zadatak, kompetencija i stručnost, odnosno nepovjerenje, krivnja, sumnja u sebe i druge, poniženost, inferiornost. Sve te ranije tekovine utjecat će na proces i uspjeh u stvaranju osobnog identiteta u adolescenciji.

Od tih činilaca još su možda važnije identifikacije s pojedincima i grupama do kojih dolazi u toku adolescencije. Erikson smatra da prejak identifikacija s različitim popularnim herojima i ličnostima (kao što su, na primjer, sportaši, političari, glumci, vođe) ili s različitim antisocijalnim i antikulturalnim i kontrakulturalnim grupama (kao što su hipici, mistici, delinkventi) djeluje štetno na formiranje vlastitog identiteta stoga što mladog čovjeka izolira od okoline i ne omogućuje puni razvoj ega. Konačno, pripadnost određenoj socijalnoj grupi ili statusu, kao i druge vrste pripadnosti kao što su etnička i rasi, koje imaju veze sa socijalnim statusom pojedinca, mogu snažno djelovati na formiranje ličnosti i identiteta pojedinca. Mnogi mladi ljudi postaju pripadnici pojedinih pseudorevolucionarnih ili reformatorskih pokreta i grupa samo zbog toga što im je društvo, na osnovi njihove spolne, etničke, rasne ili klasne pripadnosti, odredilo da igraju u njemu ulogu koja nije u skladu s njihovim vlastitim razvojem ili vlastitim identitetom ili što traži od njih da svoj identitet formiraju u skladu s tom svojom pripadnošću (to je slučaj s različitim feminističkim pokretima, s pokretima koji se zasnivaju na rasnim, etničkim i klasnim osnovama).

Erikson dapače smatra da i pripadnici nacionalnih manjina imaju često problema s formiranjem osobnog identiteta. To je slučaj, na primjer, s američkim Indijancima u SAD. Interesantna je Eriksonova analiza formiranja ličnosti Sioux Indijanaca koji žive u Južnoj Dakoti. Djeca tih Indijanaca odgajaju se na tradicionalni način. Majke postupaju bitno različito s muškom i ženskom djecom. Muška se djeca odgajaju tako da majke kod njih nastoje do maksimuma razviti takve osobine kao što su samostalnost, autonomija, hrabrost, samopouzdanje, nezavisnost, neosporivost, agresivnost i krvožednost, ukoliko zatreba. To su sve osobine koje su pripadnici tih Indijanaca tradicionalno odgajali jer su i odgovarale njihovom životu lovaca na bizone i osiguravale prehranu i preživljavanje u surovim i elementarnim uvjetima. Taj je odgoj odgovarao takvim životnim prilikama, ali je potpuno promašen za prilike u kojima sada žive. Ličnosti koje se tako formiraju potpuno su suprotne zahtjevima suvremenog civiliziranog i industrijaliziranog društva u SAD. Zbog toga se mladi Indijanci plemena Sioux s tako formiranim ego-identitetom ne mogu nikako adaptirati suvremenim uvjetima života, zahtjevima i očekivanjima društva.

Drugi zanimljiv primjer utjecaja rasne pripadnosti na formiranje osobnog identiteta nalazimo u Eriksonovoj analizi ličnosti crnačkog vođe Malcolma X. Malcolm X je vođa jedne vrlo borbene struje u crnačkom pokretu u SAD. Prema toj analizi Malcolm X je u svom ranom razvoju vrlo uspješno riješio mnoge psihosocijalne krize i konflikte. Postao je izvrstan student, predsjednik razrednog odbora, a onda se, po njegovim vlastitim riječima, dogodilo da ga je jednog dana nastavnik engleskog jezika savjetovao da je došlo vrijeme kad se treba odlučiti o tome koju će profesiju odabrati i što će postati. Kad je Malcolm rekao da bi želio biti pravnik, njegov mu je savjetnik rekao da je taj njegov izbor nerealističan i da bi umjesto toga trebao postati stolar. »Što sam posljuje toga više razmišljao o onome što je on rekao, postajao sam sve uznemireni« (Malcolm X, 1964, str. 35). »Shvatio sam da sam, usprkos nedostacima, pametniji od gotovo svih tih bijelih dječaka. Ali, očito u njihovim očima još nisam bio dovoljno inteligentan da mogu postati ono što sam želio biti« (ibid. str. 37). Suočen s krizom vlastitog identiteta ovaj je mladić otkrio da je *viša klasa, koju čine bijelci, za njega već odredila i pripremila i njegov vlastiti identitet*, a taj je za njega bio neprihvatljiv. Posljedice toga su po Eriksonu sljedeće:

»... ako neko dijete osjeti da ga okolina previše radikalno želi lišiti svih oblika izražavanja koji mu omogućuju da u integriranju prema vlastitom identitetu postigne slijedeći korak, ono će se odupirati s iznenađujućom snagom koja se susreće u životinja koje su iznenađeno prisiljene da brane svoje živote. Zaista, u socijalnoj džungli ljudskog postojanja nije se moguće osjećati živim bez osjećaja vlastitog identiteta« (Erikson, 1950, str. 24). Kao posljedica takvog iskustva Malcolm X je razvio *negativni identitet*: postao je kradljivac, skitnica, prodavač droge i sl. Tek nekoliko godina kasnije on je stekao svoj vlastiti identitet, i to pomoću iskustva s pokretom Crnih muslimana. To je bio identitet koji mu je predodredila njegova rasna i etnička grupa kojoj je pripadao, identitet borbenog, polureligioznog i moralnog vođe potlačenih pripadnika te grupe.

Ideologija kao socijalna institucija ima također veliku ulogu u formiranju ličnosti i identiteta mladih ljudi (kao uostalom i religija). Ideologija je, prema Eriksonu, *skup nesvjesnih vrijednosti i pretpostavki koje leže u osnovi reli-*

giozne, političke i znanstvene misli neke kulture. Svrha ideologije je da: »... stvori jednu dovoljno uvjerljivu predodžbu svijeta na osnovu koje se može formirati kolektivan i individualan osjećaj identiteta« (1958, str. 25). Ideologije pružaju mladim ljudima suviše simplificirane, ali zato određene odgovore na mnoga osnovna pitanja vezana uz konflikt identiteta. To su, na primjer, pitanja: »Tko sam?« »Što sam?« »Što hoću?« »Kuda idem?« Ideologije zbog toga predstavljaju sredstvo mobiliziranja i usmjeravanja energije mladih ljudi. Često je to protiv postojećih društava (pobune, revolucije). U ime tih ideologija mladi ljudi traže disciplinu, tvrdokornost, odlučnost. Energija stvorena ideologijom može se koristiti korisno i štetno (kao što je slučaj s hitlerovskim omladinskim pokretom).

Osjećaj vlastitog identiteta u normalnim je okolnostima nesvjestan. Međutim, onog časa kad se javi kriza on postaje svjestan. Osjećaj identiteta nikada nije stalan i nikada se ne formira trajno, ali se uvijek nanovo uspostavlja. Iznenađne promjene u društvu, nove informacije pridonose *zamagljivanju identiteta kod mladih*. Tome pridonose i istine i pretpostavke koje za mlade ljude nisu iste kao za starije. Tu se javlja i *generacijski jaz*. Erikson smatra da se u osnovi mnogih omladinskih pokreta nalazi traženje vlastitog identiteta. Osjetljivost omladine za socijalne i povijesne promjene, prijelaz iz djetinjstva u odraslost povećava poteškoće vezane za formiranje osobnog identiteta i pridonosi stvaranju *konfuzije uloga*. Za vrijeme takve konfuzije identiteta i konfuzije uloga pojedinac može osjećati da nazaduje, a ne da napreduje. Katkada se to zaista i događa, tako da pojedinci, a osobito, po mojem mišljenju, djevojke pokazuju regresiju na dječje oblike ponašanja i postupanja koji im pružaju više zadovoljstava negoli kompleksni oblici ponašanja i funkcioniranja koje od njih zahtijeva društvo i okolina. Često je ponašanje mladih zbog svega toga kaotično, konfuzno i puno suprotnosti. Tako, na primjer, mlad čovjek oscilira između osjećaja da se ne smije prepustiti i predati nikome i ničemu iz straha da će biti odbijen, neshvaćen, odbačen, neprihvaćen ili da ga neće razumjeti, da bi već sljedećeg časa poželio da bude nečiji sljedbenik, da ima zaštitu, da ga netko razumije, da se povjerava, da bude ljubljen ili voljen, i to bez obzira na posljedice. Na osnovi takvih kontradiktornih stanja proizlaze, dalje, osjećaji bespomoćnosti, krivnje, ispraznosti, promašenosti, bescilnosti, osobne dezorganizacije, alijenacije, neadekvatnosti, isprazno traženje, lutanje i suprotstavljanje svemu i svima (počevši od roditelja). Pojava delinkventnog ponašanja čest je pratilac kriza identiteta. Ona predstavlja primjer rješavanja te krize formiranjem negativnog identiteta, koje karakteriziraju potencijalno loše i bezvrijedne karakteristike ličnosti. Kod takvih pojedinaca kod kojih je došlo do stvaranja negativnog identiteta pojavljuju se i *jake projektivne tendencije* (nesvjesne), tj. pripisivanje drugima i okolini vlastitih negativnih obilježja. Iz svega toga nastaju predrasude, kriminalitet, diskriminacija u odnosu na različite ljudske skupine. To, opet, sa svoje strane, potpomaže *angažiranje takvih adolescenata u službu određenih ideologija*.

Treba spomenuti da Erikson ne smatra da jednom stečeni identitet pojedinca ostaje njegovu trajna tekovina. Identitet se može, u kasnijim fazama, kao i u fazi adolescencije, izgubiti ili oslabiti, on se može i mijenjati. Prema tome, ni identitet, kao uostalom ni jedna psihosocijalna kategorija ili obilježje, nije trajan. Jednako tako, neuspjeh u formiranju identiteta u adolescenciji ne znači da će pojedinac doživotno ostati konfuzan u pogledu samog sebe, svoje uloge u društvu i svog značenja. Identitet se može formirati i kasnije. S tim

u vezi je još jedna pojava koja je karakteristična za mlade ljude u suvremenom društvu. Zbog složenog procesa formiranja identiteta u suvremenim društvima u nekima od njih je omladini dopušteno da produži vrijeme koje im je potrebno za formiranje identiteta. To znači da društvo tolerira adolescencije kojima je potrebno više vremena da bi formirali sami sebe i pronašli svoje mjesto u društvu. Takav *period moratorija* može u nekim društvima (kao što je i naše) potrajati i do sredine dvadesetih godina, pa i duže.

Na osnovi uspješno riješene krize identiteta razvija se vrlina *vjernosti*, koja je, po Eriksonu, osnovna tekovina tog razvojnog razdoblja. Ta osobina ili odlika osposobljava takvog adolescenta za dalje postupke i akcije u životu. Kad nema tako formirane vrline, adolescenti, iako seksualno zreli, ne mogu postati ni bračni drugovi ni roditelji. To traje sve dok u njima nije razvijena ta vrlina vjernosti na kojoj se zasnivaju bračne i obiteljske veze i obaveze. Bez braka nema, opet, seksualne slobode koju uživaju odrasli ljudi. Takva je vjernost osnovica na kojoj se može izgraditi trajni identitet pojedinca. »Vjernost je sposobnost da se održi slobodno obećana lojalnost usprkos neminovnim kontradikcijama u sustavima vrijednosti« (1964a, str. 125). Takva vjernost omogućava mladom čovjeku da trajno prihvaća i da se pridržava socijalnih normi, pravila, institucija, etike i ideologije koju je usvojio. Nepostojanje vjernosti u nekim socijalnim sustavima dovodi do konfuzije i do nepoštovanja onih koji tim ili takvim sustavom upravljaju. Sadržaj vjernosti čine, prema tome, prihvaćene istine i ideologije. Pripadanje nekoj socijalnoj skupini kroz posvjedočenu ili obećanu vjernost (kao, uostalom, i implicitnu vjernost) ojačava identitet pojedinca. Takva pripadnost znači ujedno da pojedinac pripada nekoj »specijalnoj« grupi ili vrsti, a to znači da on ima određene »specijalne« karakteristike. Posjedovanje takvih »specijalnih« karakteristika ili obilježja znači potvrdu da on ima identitet. Stoga nije čudno što mnogi mladi ljudi naglašavaju, ističu svoju pripadnost nekoj etničkoj skupini, religioznoj skupini, socijalnoj skupini, političkoj stranci, što su spremni usvajati određene rituale, ceremonije, naučavanja i vanjska obilježja takve pripadnosti. Konačno, *identitet mladog čovjeka određuje smisao i definira njegovu okolinu*. Preko njegova vlastitog identiteta okolina, osobito socijalna, poprima određeno značenje. Moram ovdje istaći da se iz ovoga jasno vidi koliko je *percepcija i shvaćanje objektivne realnosti pod utjecajem i u ovisnosti o takvim subjektivnim faktorima kao što su oni koji čine osobni identitet pojedinca*. Stoga nije čudno što će pojedinci različitog osobnog identiteta na sasvim različit način shvaćati i tumačiti okolinu i zbivanja u njoj. *Svako od takvih tumačenja bit će subjektivno i samo relativno točno ili istinito*.

Ritualizacija koja se javlja i prakticira u toku adolescencije jest *ideologija*. Ideologija predstavlja solidarnost uvjerenja koja je stvorena na osnovi integracije ritualizacija iz prethodnih razvojnih razdoblja u koherentan sustav ideja i ideala.

Izopačena ideološka ritualizacija jest *totalizam*. Totalizam znači fanatičnu opsjednutost i isključivu zaokupljenost onim što pojedincu ili grupi izgleda neosporiva istina i pravo.

Sesti stadij: intimnost ili izolacija

Nakon rješavanja krize identiteta i završetka adolescencije nastupaju periodi *odraslosti*. Prvi takav period odraslosti jest razdoblje mlade odraslosti. Za taj period ili stadij karakteristična je *kriza intimnosti ili izolacije*.

Ta se kriza nadovezuje na raniji period i njezina dubina ili intenzitet ovise o tome kako je uspješno riješena kriza identiteta i koliko je stvoreni identitet pojedinca jak i stabilan. Šesti stadij psihosocijalnog razvoja odgovara genitalnom stadiju psihoseksualnog razvoja kod Freuda.

To je razdoblje u kojem pojedinac biva uključen u takve aktivnosti kao što su traženje bračnog druga, brak, udvaranje, ljubavi i početak obiteljskog života. Vremenski to odgovara, otprilike, razdoblju između dvadesete i dvadeset i pete godine života. U tom razdoblju većina mladih ljudi nastoji završiti ili usavršiti svoje obrazovanje i svoju profesionalnu osposobljenost i postaviti temelje svoga nezavisnog obiteljskog života.

Intimnost i intimni odnosi i veze s drugom osobom ili osobama cilj su takvih aktivnosti. Međutim, za *takvu intimnost nužan je jak osjećaj vlastitog identiteta*. Pojedincu je neophodno da jasno zna tko je i što je prije nego se izloži riziku da sebe investira ili izgubi u nekom drugome.

Erikson, kao i Freud, smatra da je u tom razdoblju pojedinac sposoban za socijalnu i seksualnu intimnost s nekom drugom osobom. Seksualna aktivnost u periodu adolescencije većim je dijelom motivirana traženjem vlastitog identiteta negoli postizanjem seksualnog zadovoljenja. Međutim, za Eriksona genitalnost znači više negoli za Freuda. Genitalna zrelost ne znači samo sposobnost postizanja uzajamnog orgazma s partnerom suprotnog spola, već i povjerenje i ljubav između takvih partnera, zajednički životni ciklus, rađanje djece i brigu za tu djecu i njihov razvoj. Prema tome, genitalnost nema mnogo veze sa slobodnom ljubavlju i zrelost ne znači samo sposobnost postizanja dobrih orgazama. On također ne smatra, kao Freud, da genitalnost predstavlja lijek ili izlaz iz svih problema društva. Erikson smatra da je Freudova i psihoanalitička koncepcija o uzajamnim orgazmima seksualnih ili bračnih partnera koncepcija koja može biti odgovarajuća za određenu socijalnu klasu ljudi ili za određenu kulturu, i to za onu kulturu ili klasu koja ima dovoljno slobodnog vremena da se posveti traženju takvih stanja ili doživljaja. Većina ljudi u svijetu, po mišljenju Eriksona, nema ni vremena ni načina da se upusti u takve pothvate. Osim toga, genitalnost za njega znači i sposobnost da se trpi seksualna frustracija bez regresije i posljedica.

Intimnost znači također i voljnost da se vlastiti identitet fuzionira s identitetom drugih osoba, kao što su bračni drug, prijatelji, braća ili sestre, roditelji, rođaci i drugi. Takvo *fuzioniranje identiteta* trebalo bi biti bez straha i bez opasnosti da će pojedinac time izgubiti dio sebe. Pravi ili smisleni brak je moguć, po njemu, jedino onda ako dolazi do takve fuzije identiteta muža i žene. Pojedinac koji nema vlastitog identiteta ili kod kojeg je takav identitet slabo razvijen ne može ostvariti takvu intimnost ili takav brak, odnosno brak u takvom značenju. Zbog toga brakovi takvih osoba nisu pravi i ne traju dugo. To je slučaj s brakovima adolescenata. Brakovi adolescenata predstavljaju, po njegovu mišljenju, u mnogo većem broju slučajeva *pokušaje da se bračnom vezom s drugom osobom pronađe vlastiti identitet ili da se taj identitet pronađe uz pomoć druge osobe*. Erikson smatra da je to osobito karakteristično za žene da putem braka nastoje steći ili pronaći vlastiti identitet. Nama se čini da žene često putem braka žele da kod druge osobe razviju identitet onakav kakav njima odgovara, a da prije i nakon toga zapostavljaju vlastiti.

Budući da intimnost među ljudima, nije po Eriksonu, zasnovana samo na seksualnoj vezi, odnosno da ona može postojati i bez takve veze, jasno je da su za takvu intimnost sposobni i ljudi među kojima takve seksualne veze ili

odnosi ne postoje, kao što je to slučaj među prijateljima ili među onima koji žive za druge ljude ili koji su svoj život posvetili drugima.

Uspostavljanje intimnih veza i povezanosti predstavlja, prema tome, povoljno rješenje krize u ovom stadiju razvoja. Nepovoljno rješenje krize predstavlja *izolacija* od drugih ljudi i *zaokupljenost samim sobom*, odnosno izbjegavanje ili nesposobnost da se ostvare intimne veze s drugim ljudima. Takvo stanje dovodi do socijalne izoliranosti, do osjećaja ispraznosti ili nepotpunosti života, odnosno do izolacije pojedinca od okoline. Pojedinci kojima prijete takva situacija i takva stanja i koji nisu ostvarili intimnost u vezama s drugima nastoje to kompenzirati na različite načine i različitim putovima i sredstvima. Takvi pojedinci, kojih je u modernim društvima svakim danom sve više, nastoje sebi pomoći putem klubova, sastanaka, društava i udruženja putem kojih nastoje uspostaviti bliže međusobne veze i odnose. Drugi opet putem takvih institucija nastoje očuvati svoju izoliranost i izbjeći previše intimnu povezanost s drugim ljudima. Izbjegavanje intimne veze s drugima također je sve češća pojava u suvremenom društvu. Ta je pojava i ponašanje motivirano strahom i osjećajem opasnosti od intimnih veza i povezanosti. *Takve veze mogu znatno smanjiti samostalnost i autonomiju pojedinca ili biti štetne za njegovu ličnost i identitet koji, jasno, nije dovoljno jak.*

Ovdje moram navesti i neke vlastite ideje u vezi s odnosima u suvremenom društvu, a koje nisu sasvim u skladu s Eriksonovima.

Sve veća međusobna izoliranost ljudi uvjetovana je mnogim činiocima, kao što su socijalna mobilnost, nepersonalni odnosi, velike razlike među ličnostima ljudi (koje, zbog ogromne izloženosti različitim utjecajima i informacijama postaju svakim danom sve veće) pogoduju apstinenciji i izbjegavanju od takvih veza. To izbjegavanje ili apstinencija su jači uzrok sve slabijim intimnim vezama i sve većoj izolaciji negoli slabi identiteti ili slabe ličnosti pojedinaca.

Smatram da je i prevelika *zasićenost* ljudskim kontaktima, informacijama i iskustvima također jedan od uzroka pojave izolacije ili izbjegavanja intimnih veza s drugima.

Prema tome, mislim da treba razlikovati dvije grupe uzroka izolaciji i nepostojanju intimnih veza. Jednu grupu čine, prema Eriksonu, nedostaci pojedinca koji ga za takve intimne odnose onesposobljavaju, a drugu čine, prema mojem mišljenju, uzroci koji takve odnose čine neprihvatljivim ili nepotrebnima odnosno štetnima. Pojedinač kod kojega djeluju ovi drugi činioci neće zapadati u stanja koja su karakteristična za one koji teže intimnim odnosima, ali ih ne mogu ostvariti. Takvi, naime, mogu dospjeti u stanje potpune izolacije, mogu razviti različite oblike *neprilagođenog ponašanja* ili *poremećenu ličnost*. To je slučaj s različitim psihopatima koji pokušavaju manipulirati i eksploatirati druge bez ikakve griznje savjesti. To su pojedinci koji nisu sposobni da podijele vlastiti identitet s drugima i ne mogu ostvariti intimne veze i odnose za duže vrijeme.

Na osnovi povoljnog rješenja krize intimnosti ili izolacije javlja se nova vrlina ili psihosocijalna snaga odnosno obilježje, a to je ljubav. Ljubav ne znači samo erotski odnos ili samo romantički odnos između dva čovjeka, već trajnu predanost ili izručenost sebe drugome usprkos tome što to katkada zahtijeva kompromise i samoprijegor. Takva ljubav postoji onda kada postoji briga, poštovanje i odgovornost prema drugome.

Valja reći da ego-snaga pojedinca ovisi uvijek o karakteru takve ljubavne veze, a to znači o njegovu partneru, odnosno njegovoj spremnosti da sudjeluje u odgajanju djece, razrađivanju i stvaranju zajedničke ideologije koja je u osnovi takvog odnosa.

Ritualizacija koja prati ovaj dio života pojedinca jest *pridruživanje* ili *udruživanje*. To znači zajedništvo u ljubavi, radu, prijateljstvu i drugome. Izopačeni oblik te ritualizacije jest ritualizam koji se naziva *elitizam*. Elitizam znači stvaranje ekskluzivnih grupa, izoliranih i odijeljenih od ostalih ljudi koje imaju vlastita pravila ponašanja, u koje drugi nemaju pristupa ili za taj pristup moraju ispuniti određene obaveze.

Sedmi stadij: plodnost ili stagnacija

Sedmi stadij u životu čovjeka obuhvaća period koji odgovara srednjoj životnoj dobi, tj. između dvadeset i pete i šezdeset i pete godine života. Osnovna dilema ili konflikt koji čovjek rješava u ovom razdoblju jest dilema ili konflikt *plodnosti* ili *plodotvornosti, odnosno stagnacija* ili *sterilnost*.

Plodnost ili plodotvornost znači, po Eriksonu, ne samo brigu za dobrobit sljedeće svoje generacije ili za dobrobit svojih potomaka, već *brigu za prirodu društva u kojem će ta sljedeća generacija živjeti i raditi*. Pred svakog odraslog čovjeka u toj se dobi postavlja dilema da prihvati ili odbije odgovornost za sve ono što može unaprijediti ili poboljšati određenu kulturu ili što takvu kulturu može produžiti.

Takav razvoj predstavlja prirodan nastavak razvoja iz prethodnog životnog doba. Prije stečena sposobnost da sebe izgubi ili utopi u drugima, bilo u susretu tijela ili duha, sada treba dalje rasti i prerasti u interese koji obuhvaćaju širu zajednicu. Samo posjedovanje djece i odgoj vlastite djece nije još i generativnost ili plodnost. Za većinu ljudi je upravo suprotno. Većina ljudi ima djecu, ali nije stigla do ovog stupnja psihosocijalnog razvoja jer se njihov interes nije pomakao dalje od interesa za svoju obitelj ili interesa za sebe. Tome može biti uzrok u nedostacima ili nepotpunosti prethodnih faza razvoja koje im ne omogućuju postizanje ovog nivoa razvoja u srednjoj dobi. Zbog toga se za veliku većinu ljudi može reći da nisu plodni i da je njihov razvoj zastao na nižoj razini. *Psihosocijalna ontogeneza* pojedinca i evolucija čovječanstva trebaju od čovjeka učiniti »životinju koja je ne samo sposobna za učenje, već i za podučavanje i institucionaliziranje« (1968b, str. 291).

Stvaralaštvo i produktivnost koja je karakteristična za generativnu razinu psihosocijalnog razvoja obuhvaća sve ono što iz jedne generacije prelazi u drugu ili što jedna generacija predaje drugoj. To su, na primjer, ideje, znanstvene spoznaje, knjige, tehnologija, strojevi, umjetnička djela i drugo. Obuzetost dobrobiti čovječanstva obilježje je ovog stupnja u razvoju ličnosti.

Iz stvaralaštva i plodnosti izrasta dalja psihosocijalna vrlina ili obilježje pojedinca, a to je *briga*. Briga ili brižljivost proistječe iz osjećaja da je netko ili nešto važno. Briga se izražava prema onima koji je trebaju. Ona uključuje u sebi i želju ili potrebu da se s takvima podijeli i vlastito znanje ili iskustvo. Prema tome, ona se često izražava u odgoju djece, podučavanju, pokazivanju i nadgledanju. Ljudi, po mišljenju Eriksona, imaju urođenu potrebu da podučavaju druge i da uživaju u takvim aktivnostima. Takva aktivnost osim toga osigurava razvoj i kontinuitet kulture i civilizacije, takvom se aktivnošću prenose na sljedeće generacije običaji, legende, rituali, mitovi, istine, spoznaje. Ovdje bismo mi dodali da se takvom aktivnošću prenose i pred-

rasude, neistine, zablude, neznanja, neshvaćanja, primitivizmi i ostali nedostaci starije generacije, što Erikson ne spominje. Erikson također smatra da aktivnost podučavanja, vođenja i upućivanja mlađih pruža pojedincu osjećaj da je potreban drugima, da je koristan, osjećaj važnosti, i da pojedinci na taj način mogu izbjeći opasnost od prevelikog rasta vlastite ličnosti ili preokupiranosti samim sobom. Ljudi, osim toga, po mišljenju Eriksona, imaju potrebu da očuvaju od gubljenja i propadanja svoja iskustva i svoje spoznaje. To se može postići na taj način da se sve to preda mlađima.

Kod pojedinaca koji ne uspijevaju ili ne mogu postići generativnost, stvaralaštvo ili plodotvornost dolazi do stanja zaokupljenosti i absorbiranosti samim sobom. Kod takvih se pojedinaca razvijaju potrebe za osobnim komforom, udobnošću i ugađanjem sebi. To su osobe koje se ne brinu ni za koga osim za sebe ili za ono što može zasititi njihove potrebe za užicima, njihove hirove, razmaženost i udovoljavanje sebi. Takvi pojedinci razvijaju ili dolaze u stanje *pseudointimnosti*. »Pojedinci tada počinju sami sebe maziti kao da su sami sebi ili drugome jedno i jedino dijete« (1950, str. 267). Takve su *negenerativne, neproduktivne i nestvaralačke* osobe sterilni članovi društva, žive samo za svoje zadovoljstvo i ugodu, njihov je socijalni život osiromašen. U takvoj situaciji pojedinac ima osjećaj beznadnosti i svoj život smatra besmislenim. Pratilac je takvih situacija i stanje apatije.

Ritualizacija koja je karakteristična za ovo životno doba jest *generativna ili plodonosna*. To je ritualizacija roditeljstva, produktivnosti, podučavanja, pomaganja, tješnja kao i sve one funkcije i uloge koje odraslima omogućuju da prenose svoje ideale i svoje spoznaje na mlađe.

Izrođeni oblik te generativne ritualizacije predstavlja ritualizam što ga Erikson naziva *autoritizmom*. Autoritizam je izopačeni oblik brige za drugog koji je s pravom brigom za druge inkompatibilan i nespojiv.

Osmi stadij: integritet ili očajanje

Konačni, osmi stupanj u epigenetičkom razvoju jest stupanj u kojem dolazi do *retrospekcije* cijelog života svih postignuća i promašaja i cjelokupnog iskustva. To nije samo retrospekcija, već je to i *evaluacija* životnog puta pojedinca. To je period početka starosti i starenja u kojem dolazi do postepenog degeneriranja brojnih ili svih fizičkih funkcija i zdravlja, do povlačenja iz aktivnog života i djelovanja. U vezi s takvim procesima javljaju se brojni psihosocijalni problemi i pitanja koje pojedinac u tom razdoblju života treba rješavati. Takva su, na primjer, pitanja smanjenih novčanih prihoda, nesigurna egzistencija, slučajevi smrti (bračnog druga, rodbine, prijatelja) i potreba da se ponovno nekom pridruži i na taj način izbjegne samoća ili osamljenost. Pogled se iz budućnosti vraća u prošlost i sadašnjost.

Psihosocijalna kriza ovog doba sastoji se u tome da se u cijelom dotadašnjem vlastitom životu vidi određen *red i smisao, odnosno nered i besmisao*. Psihosocijalna kriza ovog perioda proizlazi iz evaluacije vlastitog životnog puta. Kroz takvu evaluaciju, ako je pozitivna, pojedinac zapaža da je u njegovu životu postojao određeni red unutar jednog višeg ili većeg reda, da je on unutar tog višeg ili većeg reda pronašao svoje mjesto i dao svoj doprinos. Pojedinac je svjestan da su svi drugi živjeli na druge načine i da su njihovi stilovi života bili različiti od njegova, ali usprkos tome on je svjestan da je njegov život imao svoj dignitet i svoj integritet. Taj ga integritet brani od opasnosti očajanja. »Samo kod onog koji se na neki način brinuo o stvarima

i ljudima i koji se je prilagodio na trijumfe i razočaranja koja se pridružuju postojanju, koji je začetnik drugih ili stvaralac produkata i ideja — samo kod njega mogu postepeno dozrijevati plodovi ovih sedam razvojnih stadija — za koje ne znam boljeg naziva od integriteta ega« (1963, str. 268).

Prema tome, taj osjećaj integriteta ega proizlazi iz analize i zadovoljstva onim što je pojedinac učinio i postigao u svom životu (radom, stvaralaštvom, djecom, brakom, prijateljima, unucima, uspjesima, doživljajima, događajima itd.). Kod pojedinaca koji tako doživljavaju svoju prošlost ne postoji strah od smrti, jer su svjesni da oni dalje žive u svojim potomcima ili u svojim djelima.

Suprotan je slučaj kod pojedinaca koji osjećaju da je njihov život bio promašen, da u životu nisu postigli ono što su mogli ili trebali, da im život nije bio ispunjen ili sretan, odnosno koji smatraju da su nekom ili nečemu ostali nešto dužni. Oni znaju da je sada prekasno da počnu iz početka. Kod takvih pojedinaca ne postoji integritet ega. Oni se plaše smrti, iako to prikrivaju, zaokupljeni su stalno nečim iz prošlosti što im »ne da mira« i što kod njih izaziva neugodu. Takvi su pojedinci skloni *projekciji*, tj. pripisivanju okolini vlastitih nedostataka ili okrivljavanje drugih za vlastite neuspjehe i promašaje. U takvoj situaciji priskače im u pomoć pamćenje koje funkcionira po načelu *potiskivanja* iz svijesti svega što je neugodno ili štetno za integritet ličnosti. Tako se javlja zaborav za promašaje, grijehe i neugode, a u sjećanju ostaju samo ugodni i lijepi trenuci, ako ih je bilo. To je poznat fenomen *optimizma pamćenja* što ga susrećemo kod starijih ljudi, a koji se manifestira tako da oni smatraju da je sve što je nekada bilo (kad su oni bili mladi) bilo drukčije i bolje od sadašnjosti koja je loša. Kod takvih pojedinaca mogu nastupiti i psihopatološka stanja obilježena gorčinom i griznjom savjesti. Takvi pojedinci postaju senilni, depresivni, hipohondrični, kivni, paranoidni, sumnjičavi, opsesivni i slično.

U ovom konačnom razdoblju psihosocijalnog razvoja formira se *vrлина mudrosti*. Fizičke i mentalne snage i aktivnosti sada su svakim danom sve slabije i sporije, a integritet ličnosti i nakupljenog iskustva održava mudrost. »Mudrost je objektivna zaokupljenost samim životom u susretu sa samom smrću« (1964a, str. 133).

U takvom stadiju mudrosti pojedinci mogu mlađima izgledati kao *integri-rane*, cjelovite ličnosti koje obilježava mirnoća i sabranost. Taj osjećaj i dojam cjelovitosti vlastitog života predstavlja branu očaju, osjećaju da je život pro-hujao bez povratka, osjećaju sadašnje bespomoćnosti i ovisnosti.

I ovo životno razdoblje ima svoju karakterističnu ritualizaciju. Ona se može nazvati *integralnom*. Ogleda se u mudrosti starijih osoba i njihovu postupanju u skladu s tom stečenom mudrošću. Iskrivljeni oblik te ritualizacije predstavlja ritualizam koji Erikson naziva *sapijentizmom*. Sapijentizam je poza ili predstavljanje mudrosti a da takva mudrost ne postoji.

To su dakle razvojni stadiji psihosocijalnog razvoja svakog pojedinca. Na osnovi svega što smo rekli proizlazi da se Erikson, iako sam sebe smatra psihoanalitičarom, posve udaljio od Freuda u mnogim osnovnim koncepcijama. Njegova teorija *psihosocijalne epigeneze* ima nekoliko važnih obilježja koje treba još jednom spomenuti. Erikson u svojoj teoriji naglašava i daje važnost društvu i socijalnim faktorima koji su jednako važni za razvoj i organizaciju ličnosti kao i urođeni faktori. Svaki psihosocijalni stupanj razvoja proizlazi iz susreta pojedinca, na određenom stupnju biološkog razvoja, s okolinom. Problemi i rješenja proizlaze iz *interakcije pojedinca i okoline*. Pro-

blemi su rezultat tih interakcija u sadašnjoj i ranijim fazama i zbog toga se mogu *dijagnosticirati i sanirati*. Oni nisu nepovratno usađeni u rano djetinjstvo i nisu *intrapsihički* kao što je to slučaj kod Freuda. Nadalje, Erikson smatra da je doba adolescencije najvažnije u formiranju ličnosti, a Freud je smatrao da je to najranije doba djetinjstva. Nadalje, za Eriksona je čovjek bar podjednako sposoban da bude sretan i pozitivan koliko nesretan i negativan, dok je za Freuda čovjek po svojoj prirodi negativno i nesretno biće. Konačno, psihosocijalni razvoj zasniva se na susretima pojedinca i okoline, a ne na razvoju seksualnog instinkta i njegovih transformacija. Postoje još i brojne druge razlike.

Uloga ega

U Eriksonovoj teoriji ličnosti najvažniju ulogu ima *ego*. Razvoj ličnosti predstavlja razvoj ega. Erikson smatra da su komponente ličnosti i *id* i *super-ego*, ali su oni mnogo manje važni od ega. Zbog toga smo rekli da je Erikson najistaknutiji predstavnik *ego-psihologije*. Ovdje ćemo spomenuti još neke karakteristike ega koje su važne za razumijevanje Eriksonove teorije ličnosti.

Eriksonova je koncepcija ega socijalizirana i ima ontogenetičko obilježje koje je Erikson potanko opisao. Ego pojedinca ne određuju samo genetički, fiziološki i anatomske faktori, već u prvom redu njegova bliža, a zatim i šira društvena okolina. Ego je stoga podložan socijalnim i historijskim utjecajima.

Nadalje, umjesto submisivnog i lukavog ega, koji oscilira i služi i idu i superegu, Erikson i drugi psiholozi iz te škole stvorili su koncepciju *kreativnog ili stvaralačkog ega*. Ego je kreativan, on pronalazi rješenja u svakom razdoblju života i razvoja i u svakoj situaciji. On sjedinjuje unutarnje faktore i vanjske okolnosti i stvara kod pojedinca mogućnost za razvoj pojedinih odlika i vrlina, odnosno za nastupanje pojedinih stanja ili osjećanja kao što su snaga, veselje, zadovoljstvo, sigurnost. Ego je otporan i snažan i jača sa svakim uspješnim rješenjem psihosocijalnih kriza.

Nadalje, Erikson smatra da je ego sposoban da se uvijek oporavi od frustracija i nedaća ili neuspjeha i da ponovno normalno funkcioniše. To je vrlo važno za *psihološku terapiju*. Posljedice trauma, napetost, neuroze, tjeskobe, osjećaj krivnje i nesvjesni mehanizmi obrane ličnosti *moгу se odstraniti iz ličnosti ako se ego pojača ili osnaži kroz psihološku terapiju*.

U vezi s *ego-identitetom* Erikson kaže da taj identitet treba biti fundiran na tri temelja (Erikson, 1974). Ti temelji su *faktualnost, osjećaj realnosti* ili *univerzalnosti* i *aktualnost*. To su aspekti realnosti u kojoj se pojedinac nalazi. Faktualnost označava univerzum podataka, činjenica i tehnika koje se mogu dobiti ili verificirati, odnosno dokazati objektivnim metodama i tehnikama određenog doba. To je prvi temelj integriteta ličnosti. Dakle, *nema integriteta ličnosti ako se kao temelj uzimaju predrasude, vjerovanja, uvjerenja, mitovi, legende, zamišljaji, fantazije i slične stvari koje su subjektivnog podrijetla i koje se ne mogu objektivno dokazati*. Osjećaj realnosti ili univerzalnosti čini kombinaciju praktičkog i realnog u jednu vizionarsku sliku svijeta. Primjer takve kombinacije Erikson nalazi kod Gandija. Treća osnovica je aktualnost. Pod time Erikson razumijeva nove načine međusobnog djelovanja i poticanja ljudi radi postizanja *zajedničkih ciljeva čovječanstva*.

Uza sve to treba uzeti u obzir i *slučajne okolnosti* koje također mogu djelovati na razvoj i integritet ega svakog pojedinca. Taj slučaj se pojavljuje kao sreća ili prilika. Svi ti činioci stvaraju novi identitet ega. Takav ego ima široku sliku *novog svijeta* u kojem će postojati širok *osjećaj zajedničkog identiteta ljudi*. Tada će biti svladane različite vrste pseudorazvrstavanja ljudi koje se zasnivaju na predrasudama, mržnji, ratu, kriminalu, siromaštvu, diskriminiranju i porobljavanju.

Psihohistorija

Erikson je osnivač i nove psihološke discipline ili novog postupka u psihologiji koji se zove *psihohistorija*. Psihohistoriju on je definirao kao »Proučavanje individualnog i kolektivnog života kombiniranim metodama psihoanalize i povijesti« (1975, str. 13).

Takvu analizu je on sam primijenio na nekoliko značajnih povijesnih i suvremenih ličnosti kao što su Maksim Gorki, Hitler, Luther, Gandi, Jefferson, Shaw i drugi.

Psihohistorijska istraživanja temelje se na izjavama i zapisima koja su pojedinci ostavili u toku svog života (Erikson, 1975). Svaka izjava je važna i svaku treba uzeti u obzir. Svaku takvu izjavu treba analizirati da bi se dobili odgovori na nekoliko pitanja, odnosno podaci o tome u kojoj je fazi svog života taj pojedinac takvu izjavu dao, kako se ta izjava uklapa u njegovu cjelokupnu povijest života, što se događalo u svijetu kad je ta izjava dana, koliko se pojedini događaji iz osobne povijesti slažu s cjelokupnim povijesnim procesom i razvojem, itd. Nadalje, treba uzeti u obzir da li je neku izjavu pojedinac sam zabilježio ili su je zabilježili drugi. Vjerodostojnost se može prosuđivati na osnovi slaganja takvih izjava i psihosocijalnih razvojnih stadija tog pojedinca. Za vjerodostojan prikaz ličnosti potrebno je da pojedinac pozna cjelokupnu situaciju u društvu u kojem je ta osoba živjela. Usprkos svemu, svaka psihohistorična analiza može biti subjektivna i zbog toga relativna, što znači da bi netko drugi dao drukčiju analizu te iste osobe, odnosno da nema dva čovjeka koji bi dali istu psihohistorijsku sliku te osobe. Jedan od uzroka te relativnosti i različitosti interpretacija i analiza jest u tome što svaki psihohistoričar u interpretacijama pojedine ličnosti *projicira samog sebe*, svoje neizživljene i neostvarene podsvjesne želje ili neostvareni dio sebe samoga. U tom je pogledu psihohistorijska metodologija slična psihoanalitičkoj. Psihohistorijska analiza može biti i komplementarna psihoanaliza. Psihosocijalno funkcioniranje pojedinca može dopuniti kliničke podatke dobivene psihoanalizom. Povijesne ličnosti razlikuju se od običnih ljudi time što su one utjecale na promjene i razvoj društva, poticale ljude na akcije koje su imale dalekosežne posljedice za društvo. Te su ličnosti već zbog toga zanimljive. Dok psihoanaliza pojedinca može objasniti zašto je došlo do raspada njegove ličnosti i na taj način pokazati što sve može takav raspad ličnosti čovjeka prouzročiti, psihohistorijska nam analiza može pokazati zbog čega su pojedinci uspijevali održati svoju ličnost jakom usprkos svim nedaćama, kompleksima, konfliktima i krizama. Zašto iste krize lome jedne ličnosti a jačaju druge?

U svojim psihohistorijskim analizama Erikson se također potpuno udaljio od Freuda. Umjesto da se takve ličnosti analiziraju na osnovi ranih trauma i

konflikata iz djetinjstva i da se u tome traži objašnjenje njihova ponašanja i pothvata, Erikson pokazuje kako su se te ličnosti oslobađale takvih trauma i kompleksa i kako su rješavale psihosocijalne krize i konflikte, a ne psiho-seksualne konflikte.

Znanstvena validacija

Znanstvena validacija Eriksonove teorije svakim danom je sve jača. Ipak, zasad postoji još dosta mali broj radova u kojima su se ispitivale osnovne postavke Eriksonove psihosocijalne teorije ličnosti. Jedan je od uzroka tome relativna novost te teorije, koja je mnogo mlađa od Freudove ili nekih drugih teorija ličnosti. Dalji je razlog nedostatka znanstvenih radova koji ispituju njegove postavke nedostatak adekvatnih mjernih instrumenata za dijagnostičiranje i kvantificiranje osnovnih konstrukata Eriksonove teorije ličnosti. Tako nema instrumenata za mjerenje konstrukata iz raznih razdoblja psihosocijalnog razvoja kao što su temeljno povjerenje, autonomija, snaga ega, stupanj identiteta vlastite ličnosti, konfuziju uloga i druge. Takve instrumente treba tek izraditi, a to nije lagan posao. Taj posao otežavaju i mnoge nejasnoće i neodređenosti pojmova i konstrukata. Sam Erikson nije siguran da se svi njegovi pojmovi i konstrukti mogu operaciono definirati na osnovi mjernih instrumenata i operacija koje bi trebale imati potpunu objektivnost. U sklopu tih nejasnoća vjerojatno je najvažnija ona o odnosu između organizmičkih i bioloških faktora i procesa te faktora socijalne okoline. Vidjeli smo da Erikson pridaje vrlo veliku važnost socijalnoj okolini djeteta i čovjeka. Koliko ta okolina može utjecati na razvoj i formiranje ličnosti pojedinca? Erikson je optimističan s obzirom na to i na ljudsku prirodu, ali mnogi roditelji znaju da pozitivan ili željen utjecaj na dijete može biti vrlo teško ili nemoguće ostvariti. Postoje podaci i istraživanja koja pokazuju da popustljivost roditelja i tolerancija, naklonost i briga mogu rezultirati neželjenim posljedicama uza sav napor roditelja. Djeca i u takvim okolnostima mogu pokazivati nesigurnost, nepovjerenje, neprijateljstvo, impulzivnost, kako je to utvrdio, na primjer, Baumrind u svojem istraživanju (1971), a to su osobine i oblici ponašanja suprotni onima koje bismo po Eriksonovoj teoriji trebali očekivati. Zbog toga se može reći da taj cjelokupni kompleks odnosa između pojedinca i socijalne okoline u toku psihosocijalnog razvoja čeka svoju znanstvenu provjeru i potvrdu.

Dalja je poteškoća u tome što je Eriksonova teorija ličnosti u prvom redu razvojna teorija. Razvojna osnovica za mnoge psihologe ne predstavlja adekvatnu osnovu za razumijevanje ljudskog ponašanja, pa zbog toga mnogi psiholozi nemaju interesa za provjeravanje i proučavanje ontogenetskog razvoja (Ciaccio, 1971). Međutim, psiholozi koji se bave razvojnom psihologijom trebali bi pokazati vrlo velik interes za Eriksonove koncepcije, jednako kao i socijalni psiholozi.

Eriksonova teorija ima, međutim, mnoga obilježja koja ju čine mnogo znanstvenijom od Freudove ili nekih drugih teorija ličnosti. Rekli smo da su znanstvene teorije one koje omogućuju znanstvenu provjeru, tj. provjeru i testiranje koje se zasniva na znanstvenim metodama objektivne registracije ili opažanja i eksperimenta. Eriksonova se teorija oslanja na objektivne ele-

mente u razvoju ponašanja s jedne strane i na okolnosti s druge strane. To nije intrapsihička teorija kao što je slučaj s Freudovom ili Jungovom. Ličnost je definirana psihosocijalno a ne intrapsihički. Zbog toga se može očekivati da će u budućnosti broj istraživanja koja su motivirana tom teorijom, koja ima veliko značenje za psihologiju i druge discipline, biti mnogo veći.

Međutim, već i sada postoje neka istraživanja koja su neposredno potaknuta Eriksonovom teorijom ili se mogu s tom teorijom dovesti u vezu.

Utjecaj ponašanja majke

Vidjeli smo da Erikson pridaje veliku važnost utjecaju i ponašanju majke ili osobe koja se o djetetu brine za razvoj djeteta u prvim životnim fazama. Temeljno povjerenje ili nesigurnost u sebe i druge posljedice mogu, po Eriksonu, proizaći iz takvog ponašanja. Empirijska istraživanja utjecaja majke na ponašanje djece vrlo su brojna u psihologiji. Većina ih je, na žalost, izvedena nezavisno od Eriksonove teorije. Jedna skupina takvih istraživanja poznata je pod nazivom »istraživanja o utjecaju majčinske deprivacije na dijete«. Može se reći da rezultati ovakvih istraživanja potvrđuju Eriksonova mišljenja. Ta su istraživanja pokazala, gotovo bez izuzetka, da djeca kojoj nedostaje pažnja ili kontakt s osobom koja se o njima brine u najranijoj životnoj dobi, dakle djeca bez materinstva, doživljavaju vrlo često teške psihološke traume, pa u nekim slučajevima mogu i umrijeti. To je pokazao, na primjer, Spitz (1945). Slične rezultate su dobili i Ainsworth (1969) i Bowlby (1969). Spomenuti su autori pokazali da se kod djece lišene njege, pažnje ili brige ili kod kojih je takva pažnja i briga neadekvatna ili nedovoljna ne razvija »privrženost« kao što je slučaj kod djece kod kojih postoji adekvatan odnos majke ili obaju roditelja. Iz toga proizlazi da takva pažnja i interakcija s djetetom stvara kod djeteta trajnu potrebu koja je prisutna i u odrasloj dobi. To je potreba za socijalnom pažnjom koja je osobito važna i istaknuta u doba krize identiteta. Coles (1970, str. 287) u vezi s tom Eriksonovom komponentom u psihosocijalnom razvoju kaže: »Mi smo rođeni s potrebom, za nekim tko će učiniti više negoli nas samo nahraniti. Nas treba držati, prepoznavati i afirmirati.«

Istraživanja identiteta ili konfuzije ega

Najviše prihvaćen i citiran dio Eriksonove teorije ličnosti i psihosocijalnog razvoja je onaj koji se odnosi na adolescenciju. Adolescencija je najvažniji period za definiranje ličnosti pojedinca. To je vrlo osjetljivo i labilno doba puno sumnji, tjeskobe, nesnalaženja i nerazumijevanja.

Bronson je (1959) pokušao empirijski provjeriti odnos između četiri karakteristike ličnosti koje su važne za formiranje identiteta ega i jačine tog identiteta odnosno konfuzije identiteta. On je postavio hipotezu da će se pojedinci kod kojih postoji ego-identitet razlikovati od pojedinaca kod kojih postoji konfuzija identiteta po tome što će prvi biti: 1. sigurniji između svog prošlog i sadašnjeg značenja ili shvaćanja samih sebe, 2. imati manji stupanj unutarnje napetosti i tjeskobe, 3. biti sigurniji u osobna istaknuta obilježja i 4. imati stabilnija shvaćanja o samom sebi u toku vremena. Između tih karakteristika trebalo bi, po Eriksonovoj teoriji, očekivati pozitivnu korelaciju.

Bronson je prva dva obilježja mjerio na osnovi snimljenih intervjuva. Snimljene intervjue procjenjivali su suci kojima je dana adekvatna uputa. Druga dva obilježja mjerio je na osnovi semantičkog diferencijala. Seman-

tički diferencijal je instrument koji se sastoji od više ljestvica na čijim se krajevima nalaze polarni pridjevi (na primjer lijepo—ružno, jako—slabo itd.). Te se ljestvice nazivaju bipolarnima. Ispitanik treba neki pojam (na primjer majka, domovina, sloboda, ja i sl.) procijeniti tako da na svakoj ljestvici odredi intenzitet onog pridjeva koji za njega osobno obilježava taj pojam. Bipolarne ljestvice semantičkog diferencijala imaju po nekoliko (najčešće pet ili sedam) intenzitetnih dijelova. Na taj se način određuje konotativno ili subjektivno značenje pojedinog pojma.

Bronson je svojim ispitanicima dao da procijene po petnaest pojmova koji se odnose na istaknuta obilježja vlastite ličnosti. To su bili pojmovi kao simpatičnost, kivnost, kompetentnost, kooperativnost, jakost, buntovnost. Te su pojmove ispitanici procjenjivali dva puta u razmaku od četiri tjedna. Na taj je način dobivena mjera vremenske stabilnosti samoocjena. Na osnovi tako dobivenih mjera utvrđene su korelacije. Te su korelacije prikazane u tablici 1.

Tablica 1.

Korelacije između mjera pojedinih aspekata ego-identiteta

	Mjere		
	1	2	3
1. Kontinuitet s prošlošću			
2. Intenzitet tjeskobe	-.59		
3. Sigurnost u shvaćanju sebe	.71	-.47	
4. Vremenska stabilnost samoocjena	.53	-.47	.54

Svi dobiveni koeficijenti korelacije statistički su značajni na razini rizika od 5%.

Na osnovi tih korelacija može se zaključiti da su Bronsonove hipoteze, postavljene na osnovi Eriksonove teorije, dokazane. To su, prema tome, rezultati koji potvrđuju Eriksonovu teoriju u tom njezinu dijelu. Oni adolescenti za koje je procijenjeno da imaju stabilnu osnovicu za pojam o sebi ili veći stupanj integriteta ili identifikacije (mjera 1) manje su anksiozni (mjera 2), pokazuju veći stupanj sigurnosti u određivanju dominantnih obilježja vlastite ličnosti (mjera 3) i pokazuju veću stabilnost u vremenu i osjećajima prema sebi. Bronson je tim svojim ispitivanjem pokazao da je Eriksonov pojam o krizi identiteta mjerljiv.

Stupanj identifikacije s majkom

Dingnan je (1965), na osnovi Eriksonove teorije o razvoju ego-identiteta, postavio nekoliko hipoteza o odnosu ego-identiteta i stupnja identifikacije s majkom kod mladih ljudi. Erikson smatra da su preslaba ili nikakva identifikacija s majkom kao i prejak ili prevelika identifikacija s majkom štetne za psihosocijalni razvoj i psihosocijalno prilagođenje mladog čovjeka. Na osnovi toga Dingnan je postavio hipotezu da će kod mladih djevojaka ego-identitet biti slabo razvijen ako kod njih postoji slaba ili prejak identifikacija s majkom. Najjači ego-identitet trebale bi, po toj hipotezi, imati one mlade djevojke koje nemaju ni preslabu ni prejaku identifikaciju s majkom. Njegove ispitanice bile su studentice (182 na broju) i njihove majke.

Radi utvrđivanja i mjerenja pojedinih varijabli Dingnan je razvio dva mjerna instrumenta: ljestvicu ego-identiteta i semantički diferencijal. Ljestvicom ego-identiteta mjerio je sedam različitih aspekata koji su značajni za jačinu ego-identiteta. To su bili: 1. osjećanje sebe, 2. vlastita osobitost ili posebnost, 3. zadovoljstvo sa sobom, 4. očekivanja uloge u životu, 5. stabilnost, 6. usmjerenost cilju, 7. odnosi s drugim ljudima.

Stupanj identifikacije s majkom određen je na osnovi semantičkog diferencijala. I studentice i njihove majke ocjenjivale su na bipolarnim ljestvicama semantičkog diferencijala deset pojmova, na primjer majka, otac, ja. Semantički diferencijal imao je devet bipolarnih skala koje su definirane kao na primjer: sretan — žalostan, grub — nježan, toplo — hladno. Studentice su iste pojmove procjenjivale na ljestvicama semantičkog diferencijala dva puta. Jednom onako kako ih one same procjenjuju, a jednom onako kako misle da bi ih procijenile njihove majke. Majke su, potpuno nezavisno od kćeri, procjenjivale te pojmove na istim ljestvicama. Na osnovi procjena tih pojmova izvedene su dvije mjere stupnja identifikacije s majkom. Prva je mjera bila mjera pretpostavljene sličnosti s majkom i ona se zasnivala na sličnostima, odnosno razlikama procjena koje su dale studentice u vezi sa sobom i u vezi sa svojim majkama. Druga je mjera bila mjera stvarne sličnosti s majkama, a zasnivala se na razlikama odnosno sličnostima procjena studentica i procjena njihovih majki.

Uspoređujući podatke o snazi ego-identiteta i sličnosti s majkom, Dingnan je utvrdio da postoji statistički značajna povezanost između ego-identiteta i stupnja pretpostavljene sličnosti s majkom. Što je bio jači ego-identitet studentica, to je bila i veća sličnost procjena koje su one dale u svoje i u majčino ime. Međutim, rezultati su pokazali da nema statistički značajne povezanosti između ego-identiteta i stvarne sličnosti s majkom. Na osnovi toga Dingnan je zaključio da je »... formiranje identiteta više povezano sa subjektivnim doživljavanjem sličnosti s majkom kod tih djevojaka negoli s objektivnom sličnošću misli među njima« (Dingnan, 1965, str. 482).

Epigenetski utjecaji na krizu identiteta

Waterman i suradnici su (1970) pokušali empirijski istražiti je li točna Eriksonova tvrdnja da je kriza identiteta u adolescenciji povezana s ranijim krizama odnosno s ranijim razvojem pojedinca. Ta povezanost proizlazi iz epigenetičkog načela razvoja. Prema tom načelu i Eriksonu, uspješnost u rješavanju krize identiteta je to veća, a kriza to manje izražena i opasna što je po jedinac uspješnije riješio krize iz ranijih faza epigenetičkog razvoja i što je bolje razvio pojedine psihosocijalne vrline ili obilježja kao što su temeljno povjerenje, autonomija, inicijativa, revnost.

Za procjenu jačine ego-identiteta Waterman i suradnici koristili su se intervjuom izvedenim tehnikom koju je razvio Marcia (1966). Snimljene intervju procjenjivali su suci, i to s obzirom na pitanje i probleme izbora zvanja, s obzirom na prirodu i sadržaj sustava političkih nazora i uvjerenja, s obzirom na dobivene podatke o prisutnosti ili odsutnosti krize i na privrženost idejama. Ispitanici su bili bruceši, njih 92.

Stupanj autonomije svakog ispitanika izmjereno je Rotterovom ljestvicom nazvanom unutarnji—izvanjski lokus kontrole. Ta ljestvica pokazuje stupanj u kojem je pojedinac uvjeren da su događaji koje doživljava pod njegovom

kontrolom (unutarnji lokus kontrole), odnosno da su takvi događaji rezultat sudbine, slučaja, moćnih osoba i kompleksnosti socijalnih odnosa (izvanjski lokus kontrole). Za utvrđivanje stupnja temeljnog povjerenja ovi su se autori koristili Rotterovom ljestvicom međusobnog povjerenja.

Waterman i suradnici su pretpostavili da će ispitanici s jačim ego-identitetom kako je on procijenjen na osnovi spomenutog intervjua imati i veći stupanj unutarnje kontrole (što pokazuje veću autonomiju) i veći stupanj međusobnog povjerenja (što pokazuje postojanje jačeg temeljnog povjerenja). Rezultati su potvrdili da su ispitanici s jačim ego-identitetom pokazivali i veću autonomiju, ali između jačine ego-identiteta i ovako definiranog temeljnog povjerenja nije utvrđena statistički značajna povezanost.

Waterman i suradnici su zatim, u drugom istraživanju, razvili mjere psihosocijalnog razvoja koje su se temeljile i proizlazile iz Eriksonove teorije i njegova epigenetičkog načela. To su bile ljestvice samoizjava kojima se ispitala uspješnost rješavanja kriza koje obilježavaju prvih pet stadija epigenetičkog razvoja. Postavljene su hipoteze da će između rezultata na ljestvici ego-identiteta i svake od sljedećih mjera: temeljnog povjerenja, autonomije, inicijative i revnosti — postojati pozitivna korelacija ili povezanost. Ispitano je 87 studenata. Dobiveni koeficijenti korelacija kretali su se između 0,24 za identitet — marljivost i 0,43 za identitet — temeljno povjerenje. Rezultati su, prema tome, potvrdili Eriksonovu koncepciju da formiranje ego-identiteta u adolescenciji ovisi o uspješnosti rješavanja prethodnih psihosocijalnih kriza i stjecanja psihosocijalnih vrlina.

Druga istraživanja

Eriksonova teorija primijenjena je, bilo da je to učinio on sam ili drugi, na različita područja socijalnog života i na različite psihosocijalne fenomene. Tim istraživanjima nije bila svrha provjeravanje pojedinih aspekata njegove teorije, ali rezultati takvih istraživanja ukazuju na značenje, širinu i domet koju ta teorija može imati.

Sam je Erikson dao fascinantne analize i tumačenja različitih pojava temeljenih na svojoj teoriji. Tako je on analizirao dječje igre (1937), psihosocijalni razvoj djece u indijanskim plemenima (1945), mladenačku delinkvenciju (1957), problem identiteta kod Crnaca u SAD (1964b), neposlušnost i buntovnost suvremene omladine (1970), a ranije smo već spomenuli njegove psihohistorijske analize nekih poznatih ličnosti.

Između svih tema najmarkantnija je tema adolescencije i formiranje ego-identiteta mladih osoba. Tu je Erikson pružio sasvim nova tumačenja i ostvario nove uvide, koji ne postoje kod drugih autora koji se bave sličnom problematikom. Njegove koncepcije problema mladih različite su od povijesno-biogenetičkih koncepcija Halla, potrebe za nezavisnošću Ranka i tumačenja na osnovi kulturnog relativizma (Mead; Muuss, 1962).

Osnovno pitanje koje se postavlja pred mladog čovjeka jest pitanje: »Tko sam?« To se pitanje rješava u susretu sa socijalnom okolinom. Ta socijalna okolina može biti složena, onako kako je to kod civiliziranih društava i kultura, ili jednostavna, kao što je kod nekih primitivnijih društava. Primitivna društva ostavljaju pojedincu malo mogućnosti izbora i ego-identitet mladog čovjeka se u takvim okolnostima lakše razvija, pa se kriza identiteta ili ne javlja ili je minimalna. U složenim društvima broj mogućnosti je velik, životni

stilovi vrlo različiti i brojni, pa je i problem identiteta veoma izražen. U nekim društvima se, osim toga, zahtijeva od svakog pojedinca da potpuno sam i bez pomoći drugih izgradi i formira vlastiti identitet. Takva su razvijena kapitalistička društva. Krizu identiteta pojačava i tehnološki razvoj pojedinog društva. Za formiranje profesionalnog identiteta potrebne su katkada mnoge godine studija, učenja i usavršavanja. To stvara ovisnost mladog čovjeka o drugima i njihovoj materijalnoj pomoći i podršci koja traje još i onda kada su drugi već odavno riješili taj problem.

Krizu identiteta pojačava i brz razvoj društva i brze promjene. U tom razvoju brzo nestaju stare norme, vjerovanja, vrijednosti, a nastaju nove, koje ne traju dugo. U takvoj situaciji mladi je čovjek zbunjen i neorijentiran pa se kriza njegova identiteta pojačava.

Kriza identiteta se stoga u složenijim društvima očituje na mnogim područjima. Najčešće se spominju ova područja: izbor zanimanja, pripadnost pojedinim socijalnim grupama, intimni ljubavni odnosi, odnosi s roditeljima i upotreba droga.

Problem izbora zanimanja vrlo je izražen problem kod mladih ljudi koji im zadaje velike glavobolje i katkada ih baca u očaj. Uz različita zanimanja vežu se različiti stilovi života. Odabir zanimanja znači i odabir određenog stila života. To je izbor koji utječe na čitav život pojedinca i koji ima posljedice za čitav život. Da bi se zanimanje moglo odabrati, potrebno je imati i sliku o sebi, svojim sposobnostima, preferencijama, interesima, sklonostima, ali i o nedostacima, slabim stranama itd.

Ovdje treba reći da neodlučnost u izboru zanimanja kod mladih ljudi predstavlja odraz neodlučnosti njihova izbora vlastitog identiteta. Prema tome, to je osobno pitanje, a ne socijalno. Društvo često čini nasilje nad mladim čovjekom upravo na tom području. Osobnost tog problema vidi se između ostalog i u vezi s mladim djevojkama koje biološki trebaju postati majke, a takva uloga bitno utječe na njihov osobni identitet. Slično je i s mladićima od kojih se zahtijeva da budu očevi i hranjoci.

Adolescencija je doba sukoba s okolinom i društvom po mom mišljenju zato što je to doba nasilja društva nad pojedincem. Jedan oblik toga sukoba jest sukob između roditelja i djece (generacijski sukob). Roditelji često ne razumiju da su njihova djeca potpune i samostalne osobe, već ih smatraju nedoraslima i ovisnima. Oni ne priznaju njihov identitet, a svojom zaštitničkom ulogom otežavaju stjecanje i formiranje tog identiteta. Pobuna protiv roditelja stoga često predstavlja preduvjet za razvoj vlastitog identiteta mladog čovjeka. Tako se njihov identitet formira protiv identiteta roditelja, njihovih očekivanja, njihovih standarda i njihovih vrijednosti. Iz toga također proizlaze sukobi. Po Eriksonu roditelji trebaju odustati od kontroliranja mladog čovjeka jer će na taj način olakšati njegovu situaciju.

Odbacivanje roditelja kao uzora za formiranje vlastitog identiteta dovodi mladog čovjeka u kontakt s vršnjacima i u ovisnost o njima. Vršnjaci su oni koji mu služe kao uzor i koji utječu na njega. Zbog toga se u tom razdoblju formiraju grupe mladih ljudi koji razvijaju vlastite vrijednosti, uvjerenja, vjerovanja, interese, preokupacije, bilo na osnovi svojih vrlina ili nedostataka. Ovakve grupe pružaju podršku i ohrabrenje svojim članovima. Zajednička iskustva i doživljaji, zajedničke emocije i stavovi olakšavaju situaciju adolescenta i omogućuju mu snalaženje i orijentaciju. Pripadnost takvoj grupi se, po Eriksonu (1963), izražava na različite načine, kao što su odijevanje, speci-

tična ponašanja i specifični postupci. Time se ovi mladi ljudi brane od konfuzije identiteta. Slično odijevanje i ponašanje (na primjer pušenje, pijenje i drugo) pruža im osjećaj unutarnje stabilnosti bez kojeg bi bili izgubljeni i nesigurni u sebe. Tome služe i različiti aparati, glazba, stilovi odijevanja, frizure, nakit i drugo. Tome služi i pripadnost određenim klubovima (umjetničkim ili drugima), pojedinim partijama, društvima (sportskim), udruženjima (izviđači), ideologijama i religijama. Sve to omogućava da se postepeno pronađu osobne vrijednosti kao zamjena za pravila djetinjstva.

Konfuzija identiteta rješava se, kao što smo već spomenuli, i kroz ljubavne odnose. Tako Erikson piše:

»Adolescentska ljubav je u znatnoj mjeri pokušaj da se dođe do definicije vlastitog identiteta na taj način da se vlastita difuzna i nejasna slika o sebi projicira na drugog da bi se mogla vidjeti kao reflektirana i tako postepeno razbistriti. To je uzrok da se veći dio ljubavi mladih sastoji od razgovora« (1963, str. 262).

To znači da mladi čovjek rješava neke svoje zablude, neodređenosti i nejasnoće na osnovi reakcija koje izaziva kod drugih osoba, osobito kod osobe u koju je zaljubljen. Ljubavni i bliski odnosi dopuštaju mladom čovjeku da punije izrazi sebe i da se povjerava, što nije slučaj u drugim socijalnim odnosima i situacijama. U takvim se odnosima međusobno istražuju i izražavaju nade, želje, aspiracije, ideali, razočaranja, krivnje, nedaće, a to se sve odvija u klimi povjerenja. Takve situacije pružaju mogućnost učenja i iskušavanja ponašanja, eksperimentiranja sa seksom i pripremaju mladog čovjeka za kasnije izraženije i mnogo riskantnije međuspolne odnose. Takvi su trajni odnosi mogućí, po Eriksonovu mišljenju, tek kad je mladi čovjek riješio pitanje svog identiteta. Brakovi između mladih ljudi ili adolescencata zbog toga su vrlo nestabilni i kratkotrajni.

Eriksonova psihosocijalna teorija razvoja danas se primjenjuje i za tumačenje sklonosti drogama i drugim vrstama ovisnosti. Sklonost drogama je u stalnom porastu. Žrtve te sklonosti su mladi ljudi. To navodi na pomisao da toj pojavi treba tražiti uzroke u razvojnim problemima ili problemima psihosocijalnog razvoja. Kod adolescenata u SAD naročito je prošireno uzimanje marihuane i LSD-a (lisergične kiseline dietilamida). Prema jednom istraživanju Gallupa (1971) 42% studenata u SAD priznaje da uzima marihuanu, a 14% ih je iskušalo LSD. Od onih koji su iskušali marihuanu oko 10% postaju trajni korisnici, a 65% prestaje s uzimanjem nakon maksimalno deset uzimanja (Yolles, 1969). LSD se mnogo brže napušta.

Coleman je (1972) istraživao motive koji mlade ljude vode uzimanju tih droga. Ti motivi su brojni. Oni, između ostalih, obuhvaćaju i sljedeće: znatiželju, traženje uzbuđenja, bijeg iz emocionalnih napetosti, bijeg od socijalnog pritiska, pobunu protiv autoriteta, pritisak vršnjaka, želju za samospoznajom, želju za samopoboljšanjem, stvaralaštvom, duhovnim prosvjetljenjem, ekspanziju svijesti i drugo.

Ti se motivi ili razlozi mogu dovesti u vezu s krizom identiteta tih ljudi i s konfuzijom identiteta koja postoji kod takvih osoba. Doživljaji koje izazivaju droge takvim pojedincima mogu izgledati privlačni zbog toga jer im omogućuju da istražuju vlastitu ličnost i njezine mogućnosti do nekih krajnjih međa. U stanjima drogiranošći njima se čini da su pronašli nove dimenzije vlastite ličnosti i da ih te dimenzije uvode u neke nove svjetove koji su »pravi«. To znači da oni misle da su samo u takvim stanjima ono što zaista jesu

i da se u takvim stanjima može pronaći pravog sebe, lišenog natruha društva i drugih ljudi.

Budući da adolescenti doživljavaju emocionalnu napetost zbog intenziteta krize identiteta, droge ih (kao uostalom i pušenje) oslobađaju takve napetosti. Doživljaj neuspjeha na mnogim drugim područjima također ih tjera na uzimanje droga i oslobađanje od takve realnosti. Sličan je slučaj i s uzimanjem alkohola.

Poistovjećivanje s drugima koji uživaju drogu znači obavezu takvog uzimanja. Između gubitka identiteta zbog gubitka grupe i uzimanja droge bira se ovo drugo. *Samo oni koji imaju formiran identitet mogu se oduprijeti grupi.*

Iz toga se vidi da Eriksonova teorija o psihosocijalnom razvoju ličnosti može pružiti objašnjenja za vrlo različite pojave i ponašanja koje susrećemo kod mladih ljudi. Ona stoga predstavlja, možemo reći, izvanrednu osnovicu za razumijevanje i tumačenje psiholoških problema, osobito problema omladine i mladih ljudi. Erikson je, bez sumnje, stvorio jednu vrijednu teoriju ličnosti i jednu vrijednu teoriju socijalizacije.

Odlike i vrijednosti njegove teorije čini se da su to veće što su njegova tumačenja udaljenija od Freuda i psihoanalize. Erikson se, doduše, smatra psihoanalitičarem Freudove tradicije. Međutim, čini se da se između deklariranih psihoanalitičara nitko nije toliko udaljio od Freuda kao on. Stoga njegovo mišljenje o sebi kao psihoanalitičaru nije za mene uvjerljivo i čini mi se da predstavlja *manifestaciju Eriksonove vlastite krize identiteta* koja zaista ne bi trebala postojati. Ovo vrijedi samo ako je takvo njegovo mišljenje o tom odnosu iskreno. Većina njegovih koncepcija nema nikakve veze s Freudom. Evo što o tome kažu Yankelovich i Barrett (1971): »... ma koliko je vješt u prikriivanju razlika između sebe i oficijelne teorije, ostaje činjenica da je logika Eriksonova mišljenja stvorila zjapeći jaz između njega i prevladavajuće ortodoksije« (str. 153). »Erikson nam pruža interesantnu sliku istaknutog psihoanalitičkog teoretika koji ignorira četiri petine Freudove metapsihologije a ostatak koristi idiosinkratski« (ibid. str. 153). Navedimo neke razlike između njega i Freuda. Erikson smatra da je superego biološka datost, a Freud da je rezultat društvenog života. Erikson smatra da ideologija utječe na mentalno zdravlje, a Freud smatra da je predanost ideologiji znak neuroze dotičnog pojedinca ili pojedinaca. On smatra da se neuroza mora tumačiti na osnovi onog što se smatra psihološkim zdravljem, a Freud smatra obrnuto. Identitet pojedinca ne može se svesti ili izvesti iz dječje seksualnosti, kako to tumači Freud. Pojam o sebi je za Eriksona važan, a za Freuda uopće ne postoji. Po Eriksonu društvo podržava individualni razvoj, po Freudu društvo onemogućava i frustrira biološki razvoj pojedinca. Njegova analiza velikih ljudi kao što su Luther, Gandi i drugi nema ničeg zajedničkog s psihoanalizom. Ona se zasniva na rješavanju krize identiteta kod tih ljudi.

To sve pokazuje da je Erikson originalan i nezavisan mislilac.

Veličini njegove teorije pridonosi i to što je ona *univerzalno koncipirana*. To nije teorija koja se zasniva na istraživanjima izoliranih i nereprezentativnih skupina ljudi, kao što su recimo studenti ili bolesnici, što je slučaj s mnogim drugim teorijama. Erikson je dao briljantne analize ljudi iz sasvim različitih okolina i kultura i pokazao da kod svih okolina postoji zajednički psihosocijalan tok razvijanja. Njegova teorija, nadalje, obuhvaća cjelokupan životni ciklus čovjeka, što je također rijetkost u personologiji. U tom se pogledu

s njim može usporediti jedino Jung. Međutim, Eriksonova teorija ima značajne prednosti pred Jungovim primitivnim modelom razvoja. Konačno, Erikson je dao bogat prikaz utjecaja i važnosti kulture na razvijanje ličnosti. Na taj je način trasirao putove po kojima psihologija može dati značajne doprinose i sociologiji, i antropologiji, i drugim disciplinama. On je i sam dao rješenja nekih socioloških problema. Zbog svega toga mnogi se slažu s mišljenjem da Erikson pripada veleumovima naše doba.

Literatura

- Ainsworth, M. D. S.: Object relations, dependency and attachment: a theoretical review of the infantmother relationship, *Child Development*, 1969, 40, 969—1025.
- Baumrind, D.: Current patterns of parental authority, *Developmental Psychology*, 1971, 4, Pt. 2.
- Bowlby, J.: Attachment and loss, Vol. 1 — Attachment, New York, Basic Books, 1969.
- Bronson, G.: Identity diffusion in late adolescence, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1959, 59, 414—417.
- Ciaccio, N.: A test of Erikson's theory of ego epigenesis, *Developmental Psychology*, 1971, 4, 306—311.
- Coleman, J.: Abnormal Psychology and modern life, Glenview, Ill., Scott and Foresman, 1972.
- Coles, R.: Erik H. Erikson: the growth of his work, Boston, Little and Brown, 1970.
- Dingnan, M.: Ego identity and maternal identification, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1965, 1, 476—483.
- Erikson, E.: Configurations in play. Clinical notes, *Psychoanalytic Quarterly*, 1937, 6, 139—214.
- Erikson, E.: Childhood and tradition in two American Indian tribes. U: Psychoanalytic study of the child. Vol. 1. New York, International Universities Press, 1945.
- Erikson, E.: Growth and crises of the healthy personality. VI. Identity versus self-diffusion. U: M. Senn (Ed.): Symposium on the healthy personality. II: Problems of infancy and childhood, New York, Josiah Macy, Jr. Foundation, 1950.
- Erikson E.: Young man Luther, New York, Norton, 1958.
- Erikson, E.: Childhood and society, New York, Norton, 1963.
- Erikson, E.: Insight and responsibility, New York, Norton, 1964. (a)
- Erikson, E.: Memorandum on identity and Negro youth, *Journal of Social Issues*, 1964, XX, 29—42. (b)
- Erikson, E.: Identity: youth and crisis, New York, Norton, 1968. (a)
- Erikson, E.: Life cycle. *International Encyclopedia of the Social Sciences*, New York, Crowell Collier and Macmillan, 1968, 9, 286—292. (b)
- Erikson, E.: Reflections on the dissent of contemporary youth, *Daedalus*, 1970, 99, 154—176.
- Erikson, E.: Dimensions of a new identity: the 1973 Jefferson lectures in the humanities, New York, Norton, 1974.
- Erikson, E.: Life history and the historical moment, New York, Norton, 1975.
- Fairbairn, W. R. D.: Psycho-analytic studies of the personality, New York, Basic Books, 1952.
- Hartmann, H.: Ego psychology and the problem of adaptation, New York, International Universities Press, 1958.
- Hartmann, H.: Essays on ego psychology: selected problems in psychoanalytic theory, New York, International Universities Press, 1964.
- Hrnjica, S.: Opšta psihologija sa psihologijom ličnosti, Beograd, Naučna knjiga, 1979.
- Maier, H.: Three theories of child development: the contributions of Erik H. Erikson, Jean Piaget and Robert R. Sears and their applications. New York, Harper and Row, 1965.
- Malcolm, X. and Haley, A.: Autobiography of Malcolm X, New York, Grove Press, 1964.
- Marcia, J.: Development and validation of ego-identity status, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1966, 3, 551—558.
- Muuss, R.: Theories of adolescence, New York, Random House, 1962.
- Rot, N.: Osnovi socijalne psihologije, Socijalizacija, Beograd, Zavod za udžbenike, 1973.
- Spitz, R. A.: Hospitalism: an enquiry into the genesis of psychiatric conditions in early childhood, *Psychoanalytic Study of the Child*, 1945, 1, 53—74.
- Zvonarević, M.: Socijalna psihologija, Zagreb, Školska knjiga 1978.
- Waterman, C., Buebel, M. and Waterman, A.: Relationship between resolution of the identity crisis and outcomes of previous psychosocial crises, *Proceedings of the Annual Convention of the APA*, 1970, 5, 467—468.
- White, R. W.: Ego and reality in psychoanalytic theory a proposal regarding independent ego energies, *Psychological Issues, Monograph, No. 11*, New York, International Universities Press, 1963.
- Yankelovich, D. and Barrett, W.: Ego and instinct, New York, Random House, 1971.
- Yolles, S.: Pop drugs: the high as a way of life, *Time*, Sept. 26, 1969, 74.

W. H. Sheldon:

Konstitucionalna teorija ličnosti

Konstitucionalna psihologija ličnosti bavi se istraživanjima kojima je osnovni cilj utvrditi: 1. postoje li veze i odnosi između tjelesnih karakteristika ili obilježja pojedinaca i karakteristika ili obilježja ličnosti i 2. ako postoje takve veze i odnosi, utvrditi koje su tjelesne karakteristike i obilježja povezana s kojim karakteristikama ili obilježjima ličnosti. Ovdje se koristimo terminom psihologije ličnosti, a ne terminom teorija ličnosti zbog toga što su odnosi između fizičkih i psiholoških obilježja utemeljeni na podacima dobivenim objektivnim metodama. Ti su podaci rezultat istraživanja, a ne nekog teorijskog sustava. Pristup istraživanju na području konstitucionalne psihologije jest *induktivan*, te se rezultati ne izvode, odnosno ne uspoređuju s nekim dedukcijama ili hipotezama postavljenim ili izvedenim iz neke teorije. Zbog toga je uloga teorije u takvim istraživanjima malena ili nikakva, a podaci su objektivnog karaktera, dobiveni znanstvenim metodama i verificirani. Stoga nema nikakve posebne potrebe da se rezultati takvih istraživanja nazivaju teorijom. Ti su rezultati sami po sebi dio znanstvene psihologije, a ne neka teorija koju bi tek trebalo ispitivati ili dokazivati.

Na postojanje odnosa i veza, kao i međusobne uvjetovanosti anatomsko-fizioloških obilježja i obilježja ličnosti ukazivali su brojni podaci i situacije. Takvi su, na primjer, podaci o direktnoj ovisnosti čovjekova života o funkcioniranju njegova organizma ili nekog dijela tog organizma (srca ili mozga, na primjer). Katkad su dovoljne i male promjene u takvom funkcioniranju pa da nastupi smrt (na primjer, nedostatak kisika i nemogućnost opskrbe tjelesnih stanica kisikom već za kraće vrijeme uzrokuje smrt ili trajna oštećenja mozgovnih stanica). Prema tome, veza između organizmičkog funkcioniranja i života potpuno je jasna i nedvojbeno. Kod toga život predstavlja posljedicu, a organizmičko funkcioniranje uzrok života. Uzročno-posljedični odnosi su ovdje poznati. Nema života bez organizma koji funkcionira.

To, međutim, nije i jedina veza. Između organskog funkcioniranja i ličnosti pojedinca postoje mnogostruke veze i odnosi. Može se, na primjer, vrlo lako i na tisuće načina pokazati da promjene u funkcioniranju organizma dovode do promjena u funkcioniranju ličnosti. Pod time mislimo na promjene u načinu doživljavanja svijeta, na promjene u načinu mišljenja, na promjene u osjetnim organima, na promjene u stanjima svijesti, na promjene u percipiranju, shvaćanju ili doživljavanju samog sebe. Pažljivijom analizom ili adekvatnim instrumentima moglo bi se pokazati da svaka promjena ili izmjena u tjelesnom funkcioniranju ima za posljedicu neku (makar i minimalnu) promjenu u tzv. psihološkom funkcioniranju. Psihološko funkcioniranje ne-

ma nikakve slobode niti nezavisnosti od fiziološkog ili organskog funkcioniranja. U svemu što je »psihičko« postoji fiziološko ili organsko. Svaka pa i najmanja misao, svaki pa i najuzvišeniji doživljaj samo su fiziološki procesi ili organski procesi. Bez njih nema ni »tananih« misli, ni »uzvišenih« ideja, ni »ugodnih« stanja, ni »neugodnih« stanja. Prestankom materijalnih ili tvarnih procesa u organizmu prestaju i »misli«, i »stanja«, i »ideje« i »ideologije«, i »učjenja«, i »doživljavanja«, »religija«, »stvaralaštvo«, »filozofija«, »percepcija«, »pamćenje«, »inteligencija«, »sposobnosti«, »crte ličnosti« i sama »ličnost«. Fiziološki procesi i organski procesi u čovjeku konačna su realnost. Sve ostalo su fenomeni ili epifenomeni, doživljaji, impresije, odnosno »psihičko«.

Na osnovi ovakve opće determiniranosti »psihičkog« i psihičkih procesa i stanja fizičkim, tvarnim, fiziološkim, biokemijskim procesima moglo bi se očekivati da će između pojedinih karakteristika tog organskog funkcioniranja i psihološkog funkcioniranja postojati i bliže veze i odnosi, tj. da će razlike među ljudima u njihovu fiziološkom funkcioniranju ili organskom funkcioniranju biti povezane s razlikama u njihovu »psihološkom« funkcioniranju, odnosno s razlikama u ličnostima. To se može očekivati ako postoje i mogu se dokazati razlike u organskom funkcioniranju kod različitih ljudi. Takve razlike se onda mogu dovesti u vezu s razlikama u ličnostima različitih ljudi, odnosno s obilježjima pojedinih ličnosti. Prema tome, za ovakva istraživanja potrebno je da postoje i organske razlike i razlike u ličnostima. Ako postoje organske razlike a ne postoje razlike u osobnim obilježjima pojedinih ljudi, to bi bio dokaz da su te razlike neovisne jedne o drugima. Isto tako, ako postoje razlike u ličnostima a ne postoje razlike u organskom funkcioniranju, to bi govorilo o njihovoj međusobnoj nepovezanosti i nezavisnosti. Međutim, današnja fiziologija, anatomija, neurologija, neuropsihologija, biologija, neurokemija i druge biološke znanosti utvrdile su da se svaki čovjek po svojoj biološkoj konstituciji i obilježjima veoma razlikuje od svakoga drugoga. Svaki čovjek ima, prema tome, svoju »biološku ličnost« koja ga čini različitim, posebnim i osobitim u usporedbi s drugima. Jednako tako, suvremena je psihologija utvrdila da među ljudima postoje velike razlike gotovo u svakoj vrsti psihološkog funkcioniranja (pamćenju, percepciji, osjetima, motivima, crtama ličnosti i sl.). Zbog toga se sasvim logičnim čine istraživanja kojima je cilj da utvrde kakva je veza između pojedinih organskih razlika među pojedincima i pojedinih »psiholoških« razlika. Uzimajući u obzir uzročnu povezanost »psihičkog života« s organskim, ovakva istraživanja mogu podrobnije razjasniti pojedine vrste zavisnosti »psihičkog« od organskog, a rezultati takvih istraživanja mogu imati vrlo dalekosežne (vjerojatno pozitivne) posljedice za razumijevanje ljudskog ponašanja, »psihičkog života« i »ljudske prirode«, a isto tako važne posljedice za pojedinca. Da navedem samo dva primjera koji to mogu ilustrirati. Prvi je primjer *kretenizma*. Kreteni su pojedinci koji su zaostali u fizičkom i psihičkom razvoju. Psihički razvoj kod njih može (kao i tjelesni) biti zaustavljen na vrlo niskom stupnju. Kreteni su stoga nesposobni za samostalan život ili mogu samo djelomično samostalno funkcionirati. Kretenizam se smatrao neizlječivom bolešću sve dok se nije utvrdio njegov uzrok. Zahvaljujući brojnim istraživanjima na području biologije, medicine i psihologije, utvrdilo se da je uzrok kretenuizmu neodgovarajuće funkcioniranje tireoidne žlijezde koja u krv luči hormon *tiroksin*. Nedostatak tiroksina uzrokuje trajne i katastrofalne posljedice za tje-

lesni i psihološki razvoj svakog čovjeka. Prema tome, on je uvjet takvog razvoja i nema normalnog (fizički i psihički) čovjeka bez normalne opskrbljenosti organizma tiroksinom u doba razvoja. Kad je na taj način utvrđen uzrok te bolesti, moglo se pomišljati na njezino liječenje i uklanjanje. To se danas postiže unošenjem u tijelo dodatnih količina tiroksina. Time se omogućuje djeci koja bi postala kreteni da se normalno razvijaju (fizički i psihički) i da postanu normalne osobe (fizički i psihički). Takav razvoj ne mogu mu bez tiroksina osigurati ni najpovoljniji uvjeti okoline i društva (ni najbolji roditelji, ni najbolji prijatelji, učitelji, ni najbolje društvene ustanove ili društvena uređenja, ni religija, ni filozofija, ni ideologija).

Drugi je primjer operacija *lobotomije*. Lobotomija je operacija mozga kod koje se prekidaju ili režu određeni živčani putovi u mozgu. Takvoj se operaciji podvrgavaju osobe kod kojih na drugi način nije moguće odstraniti ili izliječiti određene karakteristike ličnosti koje su za njih i njihovu okolinu nepoželjne ili nepodnošljive. Na primjer, stanja trajne i teške melankolije, stanja teške depresije, glavobolje, agresivnosti i druge nepoželjne karakteristike nestaju ako se prekinu određeni putovi u mozgu. Nakon operacije takav je pojedinac izmijenjen. On je druga ličnost. U njegovoj ličnosti više nema tih nepoželjnih i teških crta. To znači da on sada drukčije doživljava, misli, percipira, shvaća, tumači, razumije, rezonira itd. Štoviše, ne samo da nakon lobotomije nestaju nepoželjne crte ličnosti, već nestaju i mijenjaju se i neke poželjne crte ličnosti i pretvaraju u nepoželjne (kao što je, na primjer, gubitak inicijativnosti i pojava apatičnosti). Međutim, lobotomija ilustrira na evidentan način kako ličnost pojedinca i njegove »osobne karakteristike« ovise o načinu funkcioniranja njegova mozga. Uvjetovanost ličnosti funkcioniranjem mozga danas je sve poznatija i svakim danom sve izraženija. To, na primjer, pokazuju rezultati *fiziološke psihologije* koja je otkrila povezanost između rada pojedinih centara u mozgu i ponašanja. Taj će odnos biti sve više istraživani i sve bolje poznati. Danas se zapravo vrši svakim danom ogroman i sve veći broj istraživanja rada i funkcioniranja ljudskog mozga i povezanosti tog funkcioniranja s »ljudskim« obilježjima. Zbog toga nije čudno što neki psiholozi ličnosti, kao na primjer Murray, kažu da nema ličnosti bez mozga. To zapravo znači

mozak = ličnost.

Primjeri koje smo naveli govore samo o vezi »psihičkog života« i hormona, odnosno o vezi »psihičkog života« i strukturiranosti i funkcioniranja mozga. Međutim, funkcioniranje žlijezda koje izlučuju hormone koji su tako važni za »psihički život« i strukture ljudskog mozga uopće i svakog pojedinačnog mozga napose ovisno je o *genetičkom aparatu* čovjeka i svakog pojedinca. Prema tome, istraživanja uzročno-posljedičnih odnosa između tjelesnih procesa i »psihičkih procesa« moraju ići dalje i prenijeti se i na područje genetike, ljudske genetike, odnosno *psihološke genetike* ili *genetike ponašanja*. Suvremena psihološka genetika ili genetika ponašanja već je danas razvijena znanost koja daje svoje doprinose razjašnjavanju te povezanosti između psihičkog i tvarnog.

Lanac povezanosti psihičkog s tvarnim promjenama i procesima ne zaustavlja se, međutim, na genetici; on se nastavlja dalje, i to na *molekularnu ili kemijsku razinu*. Ponašanje i pojedini »psihički procesi« u krajnjoj su analizi *kemijski procesi* ili *biokemijski procesi*. Zbog toga njihovo razumijevanje treba tražiti na razini biokemijskih procesa, u tijelu. Kao primjer

takvih istraživanja u suvremenoj psihologiji možemo navesti istraživanja biokemijske osnovice pamćenja. Pamćenje i pojedini njegovi aspekti pa, prema tome, i učenje danas se istražuju na razini *biokemijskih promjena i procesa*. To znači da se nastoje utvrditi biokemijske promjene koje su u osnovi čovjekove sposobnosti učenja i pamćenja. O tome postoji velik broj istraživanja i podataka (Fulgosi, 1970, 1974a, 1974b). Takav trend »rastapanja« pojedinih »psihičkih funkcija« zasigurno će se nastaviti, pa slično »rastapanje« ili bolje reći rasplinjavanje, a u stvari objašnjenje, očekuje i druge »psihičke« funkcije, pa i osobine ličnosti.

Primjer takvog razjašnjavanja »psihičkih« funkcija i stanja na osnovi fizioloških procesa predstavljaju i emocije ili osjećaji. Emocije, osjećaji ili čuvstva fenomenološki su vrsta vrlo istaknutih i karakterističnih subjektivnih stanja i doživljaja. Međutim, emocije su u suvremenoj psihologiji u znatnoj mjeri objašnjene fiziološkim procesima i promjenama u organizmu. *Bez tih promjena i procesa emocionalna stanja se ne javljaju*. Zbog toga se emocije, ta subjektivna iskustva za koje ljudi misle, kao uostalom i za sve »psihičko«, da su procesi ili stanja *sui generis* ili stanja »duha«, odnosno »duše«, zapravo fiziološke promjene u organizmu, koje uz to imaju još i svoju *mozgovnu ili kortikalnu komponentu (također organsku)* koja do danas nije još toliko istražena i poznata, ali o kojoj postoje određeni objektivni podaci.

Genetičke utjecaje na ličnost i osobine ispitali su različiti znanstvenici. Ovdje ćemo prikazati rezultate jednog takvog istraživanja genetičke uvjetovanosti shizofrenije. Kallman je (prema Jacksonu, 1960) niz godina proučavao etiologiju shizofrenije, odnosno mogućnost genetičke uvjetovanosti te bolesti. Kallman je registrirao kod shizofrenih pacijenata postotak pojavljivanja te bolesti kod njihove braće blizanaca. Pri tome je registrirao radi li se o blizancima koji su jednojajčani ili monozigotni ili dvojajčani ili dizigotni. U jednoj od studija još je utvrdio da li su jednojajčani blizanci živjeli odijeljeno ili su živjeli zajedno. Rezultati njegove tri studije prikazani su u tablici 1.

Tablica 1.

Postotak ili vjerojatnost javljanja shizofrenije i kod drugog blizanca

		1946.	1950.	1954.
Dizigotički	istog spola	17,7		
	suprotnog spola	11,5		
	zajedno oba spola	14,7	14,5	12,5
Monozigotički	nerazdvojeni	91,5		
	razdvojeni	77,6		
	svi zajedno	85,8	86,2	86,2

Kako se vidi iz tablice 1, postotak javljanja shizofrenije mnogo je veći kod obaju blizanca kad se radi o jednojajčanim negoli dvojajčanim blizancima, i to u sve tri studije. Jednojajčani se blizanci razlikuju od dvojajčanih svojim genetičkim supstratom. Taj je supstrat kod jednojajčanih blizanaca potpuno jednak kod jednog i drugog, dok je kod dvojajčanih blizanaca on različit, kao i kod braće i sestara koji nisu rođeni istovremeno.

Kallmanovi podaci mogu se uzeti kao dokaz o genetičkoj uvjetovanosti shizofrenije ako su točne dvije pretpostavke: 1. da su psihogeni faktori koji uvjetuju pojavu shizofrenije (psihogené traume) postojele i kod jednog i kod drugog blizanca, tj. da su oba bila njima izložena i 2. da postoje mnogi slu-

čajevi identičnih blizanaca koji su od rane životne dobi živjeli razdvojeni. Prva pretpostavka nije toliko važna da bi mogla dovesti u pitanje Kallmanove podatke, jer se psihogene traume koje dovode do izbijanja shizofrenije ne znaju, niti o njima postoji dovoljno podataka. Međutim, druga pretpostavka oslabljuje Kallmanove podatke o nepostojanju utjecaja razdvojenosti jednojajčanih blizanaca na pojavu shizofrenije kod obaju blizanaca, i to stoga jer je do razdvajanja tih blizanaca došlo, kako sam Kallman navodi, samo pet godina prije izbijanja bolesti. To znači da blizanci nisu razdvojeno živjeli od početka, odnosno od najranije mladosti, pa je nemoguće sasvim sigurno isključiti i mogućnost utjecaja nekog faktora okoline na pojavu bolesti kod jednog i kod drugog. Usprkos tim prigovorima Kallmanova studija, zajedno s drugim studijama o genetičkoj etiologiji shizofrenije (Mowrer, 1969), govori uvjerljivo o postojanju genetičkog utjecaja na pojavu te bolesti.

Glavne teorije ličnosti koje nastoje dovesti u međusobnu vezu osobine ličnosti pojedinca i njegove tjelesne karakteristike odnose se na istraživanje odnosa između tih osobina i *tjelesne konstitucije*, tj. građe i oblika tijela. Oblik tijela ili pojedinih njegovih dijelova navodio je ljude već odavno na pomisao da je na osnovi takvih evidentnih i objektivnih podataka kao što su podaci o tjelesnoj konstituciji moguće nešto zaključiti o karakteru, temperamentu ili o drugim osobinama ličnosti tog pojedinca. Takva su shvaćanja i tumačenja često bila vrlo raširena među ljudima, a osobito su prisutna među laicima. Ova tendencija da se na osnovi tjelesnih obilježja pojedinca zaključuje o obilježjima njegove ličnosti prisutna je u svakodnevnom životu stoga jer laiku koji tako razmišlja ili zaključuje ne preostaje drugo. Ono čime čovjek raspolaže u svom svakodnevnom iskustvu nisu znanstveni podaci dobiveni dugim i egzaktnim istraživanjima, već njegovo vlastito dotadašnje iskustvo i perceptivni podaci. To je jedina baza na kojoj laik može zaključivati. Jasno je da na takvoj osnovi mogu nastati i nastaju svakakva tvrdjenja, »otkrića«, »spoznaje«, koje su najčešće netočne ili koje predstavljaju predrasude. Kod zaključivanja *o ličnosti* pojedinca laik postupa onako kako mu je to jedino moguće: koristi perceptivne podatke koji su najvidentniji, a to su izgled pojedinca (da li je debeo, mršav itd.) i njegovo ponašanje u nekoj situaciji. Na osnovi toga i na osnovi svog i tuđeg iskustva laik donosi zaključke o ličnosti tog pojedinca.

Zbog čega bi, zaista, mogla postojati povezanost između izgleda ili konstitucije pojedinca i osobina njegove ličnosti? Odnosno, zbog čega bi tu mogućnost trebalo znanstveno istraživati? Postoji nekoliko razloga za to.

Jedan od razloga zbog kojih bi se moglo očekivati da će postojati povezanost između tjelesne konstitucije ljudi i njihovih osobina ličnosti jest taj da okolina pojedinca (socijalna) reagira na njegovu tjelesnu pojavu odnosno na njegov izgled. To znači da će okolina reagirati različito na pojedince koji fizički različito izgledaju. Te reakcije okoline mogu stoga utjecati na razvoj takvog pojedinca i na formiranje njegove ličnosti, odnosno na pojavu određenih osobina. U ovakvom slučaju tjelesna konstitucija pojedinca nije direktan povod ili uzrok za pojavu ove ili one osobine ličnosti, već je ona samo povod za ovakvo ili onakvo ponašanje okoline prema tom pojedincu. *Tjelesna je konstitucija ovdje samo posrednik u formiranju ličnosti*.

Da okolina reagira na fizički izgled pojedinca i na njegovu tjelesnu konstituciju na različite načine izvan svake je sumnje. Postoje, dapače, i *socijalni stereotipi reagiranja*. To su uobičajeni načini ponašanja prema ljudima odre-

đene konstitucije. Pojedincima se na osnovi njihove konstitucije pridaju različite uloge u društvu, uz njih se vežu različita očekivanja i različite vrste ponašanja ili reagiranja. Pojedinaac se u svom razvoju adaptira na takvu ulogu ili takva očekivanja, postaje konforman s očekivanjima okoline i ponaša se onako kako to drugi očekuju. Zbog toga pojedinci koji imaju različitu tjelesnu konstituciju imaju i različite uloge u društvu i različita ponašanja, pa i različite ličnosti. Odnosno, pojedinci koji imaju sličnu konstituciju razvijaju iz istih razloga i slične osobine ličnosti. Tako se stvara povezanost između tjelesne konstitucije i konstitucije ličnosti pojedinca. U vezi s tim je i pojam *podražajne vrijednosti pojedinca*. Svaki pojedinac djeluje na okolinu. Takvo djelovanje ima i njegov izgled, odnosno tjelesna konstitucija. Pojedinaac svojim izgledom potiče druge na određene vrste reakcija i na određene vrste ponašanja. Budući da je tjelesna konstitucija pojedinca stabilna, to je i efekt ili podražaj pojedinca na okolinu stabilan. Tako se okolina prema pojedincu ponaša onako kako je na to izaziva njegova tjelesna konstitucija, a to ponašanje okoline izaziva opet reakcije tog pojedinca i pridonosi razvoju njegove ličnosti u određenom smjeru i na određeni način. Tako i zbog toga nastaju razlike među ličnostima koje su u analizi povezane s tjelesnom konstitucijom.

Drugi razlog koji bi mogao dovesti do stvaranja povezanosti između tjelesne konstitucije i osobina ličnosti jest *paralelan utjecaj okoline na razvoj određene tjelesne konstitucije i na razvoj određenih osobina ličnosti*. Poznato je da je tjelesna konstitucija u velikoj mjeri određena nasljeđem, ali na nju ipak mogu utjecati i brojni činioci iz okoline. Tako, na primjer, majke koje se brinu za to da im u djetinjstvu djeca nikada ne budu gladna, koje ih neprekidno hrane, mogu biti tako zaštitnički raspoložene i u vezi s djetetovim kasnijim razvojem i ponašanjem. Kao rezultat toga razvit će se određena tjelesna konstitucija ili ustrojstvo paralelno s razvojem određenih osobina ili karakteristika ličnosti. Landauer i Whiting su (1964) utvrdili da postoji povezanost između traumatskih iskustava u djetinjstvu i stasa u odrasloj dobi. Prema tome, postoje događaji koji djeluju i na fizički i na psihički razvoj pojedinca paralelno i dovode do povezanosti između jednih i drugih osobina.

Dalji razlog ili uzrok moguće povezanosti tjelesnih osobina s osobinama ličnosti jest u tome što pojedinci *različite tjelesne konstitucije na različite načine doživljavaju svoju okolinu*. Zbog toga takvi pojedinci teže različitim stvarima i imaju različite ciljeve i vrijednosti. To je, prema tome, biološki razlog povezanosti između tjelesnih osobina i osobina ličnosti. Ta biološki uvjetovana različitost osobito je u vezi s *nagradama i kaznama*. Nagrade i kazne čine snažne regulatore i modifikatore ponašanja. Međutim, neke od tih nagrada i kazni mogu biti biološki uvjetovane. Tako će za nekoga tko ima određenu tjelesnu konstituciju karakter nagrade ili vrijednosti imati jedni objekti ili aspekti njegove okoline, a za drugoga, s drukčijom tjelesnom konstitucijom, takav će karakter imati drugi objekti ili aspekti okoline. Jasno je da će zbog toga različiti pojedinci težiti različitim nagradama i kaznama, odnosno različitim vrijednostima i aspektima okoline. Svaki od njih će se stoga ponašati na različit način i nastojati stvoriti i formirati takvu okolinu koja će mu pružati maksimalnu ugodu i zadovoljstvo, odnosno nagrade za kojima on teži. Tako, na primjer, majci može biti najveća vrijednost prosperitet i dobrobit njezine djece. Jasno je da će ona uložiti sve svoje snage i sposobnosti u tom smjeru. Drugome može najveću vrijednost i zadovoljstvo pred-

stavljati znanstveni rad i istraživanje. Nekome će hranjenje i jedenje odnosno pijenje predstavljati najveću nagradu, pa će nastojati maksimizirati takvu vrstu nagrade i razvijati takve oblike ponašanja i takve osobine ličnosti koje će mu to omogućiti.

Utjecaj biološki determinirane konstitucije na percepciju svijeta i okoline ne ograničava se samo na taj aspekt nagrade i kazne, odnosno ugone i neugode ili vrijednosti odnosno bezvrijednosti. Konstitucija determinira i mogućnosti pojedinca i postavlja određena ograničenja na mogućnosti pojedinca. Takva ograničavanja ili takve mogućnosti utječu i određuju i doživljaje i iskustva pojedinca u toku njegova razvoja i života. Stoga će ljudi različitih tjelesnih konstitucija imati vrlo različita iskustva i doživljaje, pa će se i zbog toga njihove ličnosti razlikovati.

Konačan razlog zbog kojeg se može očekivati povezanost osobina ličnosti i tjelesne konstitucije jest paralelizam utjecaja biološkog ili genetičkog supstrata ili osnovice na razvoj tjelesne konstitucije s jedne strane i na razvoj osobina s druge strane. Ovdje okolina ne igra nikakvu ulogu ili je ta uloga malena. To znači da postoji mogućnost da su i tjelesna konstitucija i ličnost determinirane nasljeđem, odnosno da je ličnost determinirana naljeđem jednako kao i tjelesna konstitucija pojedinca. Kad se pod utjecajem nasljeđa kod pojedinca razvija određena tjelesna konstitucija, tada se, paralelno s time, također pod utjecajem nasljeđa, razvija i određena osobina ili osobina ličnosti. Takav paralelizam uzrokuju geni iz kojih se, prema tome, razvijaju i tjelesna konstitucija i osobine ličnosti. To je *pleiotropski efekt gena*. U psihologiji postoje podaci koji govore o takvom paralelnom utjecaju, odnosno podaci koji govore o utjecaju nasljeđa na pojedine osobine ličnosti.

Vidimo, prema tome, da mogu postojati različiti i vrlo brojni uzroci za pojavu međusobne povezanosti tjelesne konstitucije i osobina ličnosti. Zbog toga nije čudno što su u psihologiji učinjena istraživanja takvog mogućeg odnosa, odnosno što su postavljene teorije o tom odnosu i povezanosti. Međutim, prije nego što iznesemo najvažnije znanstvene teorije i istraživanja tog odnosa u suvremenoj psihologiji, spomenut ćemo neke ranije pokušaje koji nisu doveli do utvrđivanja takve povezanosti između karakteristika ličnosti i morfoloških obilježja pojedinca.

Diskreditirane metode

Laička metoda. Spomenuli smo da vjerojatno svi ljudi pokušavaju zaključivati o osobinama nečije ličnosti na osnovi njegova tjelesnog izgleda. Tako je opće rašireno uvjerenje da, na primjer, visoko čelo znači razvijenu inteligenciju ili umne sposobnosti, da je oblik glave također u vezi s umnim sposobnostima pojedinca itd. Ta laička uvjerenja ili vjerovanja nemaju nikakve znanstvene vrijednosti i osnovice, a već smo opisali kako do njih dolazi i kako običan čovjek nužno dolazi do takvih pogrešnih spoznaja.

Fiziognomija. Fiziognomija je nekad trebala biti znanstvena disciplina koja bi na znanstveni način utvrdila povezanost između osobina ličnosti i fizičkih obilježja lica pojedinca. Ta fizička obilježja lica (koje je uvijek najizloženije pogledu drugih i zbog toga pogodno kao sredstvo »dijagnoze«) bili su pojedini dijelovi lica i lice u cjelini, oblik ruku (kao kod hirognomije), boja kose, očiju i druga. Tako su, na primjer, pokušavali oblik vilice dovesti u vezu

s karakteristikama volje pa je jaka vilica značila i jaku volju (vjerojatno je i Mussolini bio u to uvjeren pa je isticao svoje vilice). Široka vilica se dovodila u vezu s vjernošću. Okrugla brada je znak dobrodušnosti i benevolencije. Uvučena brada je znak potrebe za ljubavlju, izbočena brada je, pak, znak potrebe za strastvenom ljubavlju. O čelu smo već govorili. Postoje i »tumačenja« odnosa između boje kose i ljubavnih sklonosti (naročito kod žena) itd. Dugački palac je znak »snažne ličnosti«, dominantnosti i nadmoćnosti. Ta »povezanost« provjerena je tako da je utvrđena korelacija između dužine palca i rezultata na Allportovoj ljestvici nadmoćnosti-submisivnosti. Kod 100 ispitanika utvrđena je korelacija od 0,10 koja nije imala statističke značajnosti.

Fiziognomija je nemoguća jer su objektivna i znanstvena istraživanja utvrdila da povezanosti između pojedinih karakteristika ličnosti i tjelesnih osobina lica, ruku, kose itd. — nema.

Frenologija. Frenologija je u prošlosti značila vjerojatno najozbiljniji pokušaj da se na osnovi tjelesne morfologije utvrde osobine ličnosti pojedinca. Frenologiju su zamislili Gall i Spurzheim (1809). Oni su smatrali da se na osnovi oblika lubanje pojedinca mogu dijagnosticirati mnoge osobine njegove ličnosti. Oblik lubanje pojedinca moguće je objektivno utvrditi. To zapravo znači da se objektivno mogu utvrditi izbočena i udubljena mjesta na lubanji, i to jednostavnim pipavanjem lubanje. Gall i Spurzheim su smatrali da se u mozgu ispod pojedinih dijelova lubanje nalaze centri pojedinih karakteristika ličnosti. Oni su stoga napravili kartu mozga na kojoj su bila označena mjesta ili centri trideset različitih osobina ličnosti. Osobine ličnosti su, prema tome, povezane s različitim dijelovima mozga i s različitim »organima« u mozgu. Nadalje, razvijena neke osobine ovisi o razvijenoj odgovarajućeg mozgovnog centra, »organa« odnosno dijela mozga. One osobine ličnosti koje su jako razvijene razvijene su tako jer je jako razvijen njihov mozgovni centar »organ« ili dio mozga o kojem one ovisi. One pak osobine koje su slabo razvijene razvijene su tako jer su njihovi centri ili »organi« u mozgu slabo razvijeni. Jaka razvijena pojedinog centra ili »organa« u mozgu povezana je s izbočinama na lubanji, a tamo gdje su takvi mozgovni »organi« ili centri slabo razvijeni, tamo su na lubanji udubine. Prema tome, ako znamo lokalizaciju pojedinih osobina u mozgu i ako možemo utvrditi izbočenja i udubljenja na lubanji, možemo na osnovi toga zaključiti koje su osobine kod svakog pojedinca jako, a koje slabo razvijene. Udubljenja i izbočenja mogu se lako i objektivno utvrditi, pa je, prema tome, po mišljenju Galla i Spurzheima, moguća objektivna dijagnostika ličnosti.

Tako zamišljena frenologija činila se potpuno znanstvenom i prihvatljivom i stoga nije čudo što je ubrzo stekla veliku popularnost i primjenu kao »znanstvena metoda dijagnosticiranja ličnosti«.

Frenologija se održala sve dok nije utvrđeno: 1. da u mozgu ne postoji stroga lokalizacija pojedinih funkcija, osobito kad se radi o takvim funkcijama kao što su osobine ličnosti i 2. da između razvijenoj pojedinih mozgovnih područja i oblika lubanje nema nikakve veze.

Međutim, u glavama laika frenologija i dalje živi i djeluje.

Hipokratova tipologija ličnosti. Kao neuspjeh i neznanstven pokušaj traženja odnosa između tjelesnih osobina i osobina ličnosti odnosno ponašanja moramo spomenuti i Hipokratovu tipologiju ličnosti. Ta je tipologija vjerojatno prvi pokušaj da se utvrde i opišu različiti tipovi ličnosti i da se ti tipovi

dovedu u uzročnu vezu s tjelesnim procesima. Ovo posljednje čini takvo tumačenje vrlo naprednim i vrijednim i orijentiranim na znanstvenu eksplikaciju ličnosti na bazi tvornih procesa. To je sigurno bilo mnogo naprednije tumačenje od mnogih kasnijih srednjovjekovnih zamišljaja i naučavanja o čovjeku, koja su, na žalost, prisutna kod mnogih ljudi i danas.

Hipokrat je dao i tjelesnu tipologiju i tipologiju temperamenta. Prema njemu ljudi se po svom tjelesnom ustrojstvu mogu razlikovati na osnovi toga koja vrsta tjelesnih sokova kod njih prevladava. Postoje četiri vrste takvih tjelesnih sokova. To su krv, crna žuč, žuta žuč i flegma. Kod nekih prevladava jedna vrsta, a kod drugih prevladava druga vrsta tjelesnih sokova. Dominantnost određene vrste tjelesnog soka dovodi do pojave određenog temperamenta. Stoga postoje četiri vrste temperamenta: sangviničan, melankoličan, koleričan i flegmatičan temperament. Kod sangviničana prevladava krv, kod melankolika crna žuč, kod kolerika žuta žuč, a kod flegmatika flegma. Ljudi su, prema tome, različiti temperamentom jer su različiti po tome koja vrsta tjelesnog soka kod njih prevladava.

Danas znamo da učenje o tjelesnim sokovima nije u skladu s realnošću, ali 400 godina prije naše ere to se moglo prihvatiti. Učenje o sokovima kod Hipokrata podsjeća na hormone i njihovu ulogu u tijelu. Hormoni, naravno, ne odgovaraju Hipokratovim zamišljajima, ali je njihova uloga u razvoju i tjelesnom i psihičkom velika, kao što smo vidjeli na primjeru tiroksina odnosno kretinizma.

Hipokratovo učenje prihvatili su kasnije i modificirali drugi, na primjer rimski liječnik Galen u drugom stoljeću i Wundt u devetnaestom stoljeću.

U vezi s Hipokratom treba spomenuti i to da je on smatrao da se ljudi mogu razlikovati i tjelesnom konstitucijom s obzirom na visinu i na debljinu. Tako postoje tjelesni tipovi: visok i mršav te nizak i debeo. Ti su tipovi skloni pojedinim vrstama bolesti. Tako je nizak i debeo tip sklon apopleksiji, a visok i mršav tuberkulozi. To je osnovica konstitucionalne medicine.

Kretschmerova konstitucionalna psihologija ličnosti

Njemački psihijatar Kretschmer publicirao je (1925) rezultate svojih istraživanja o odnosu tipova tjelesne konstitucije i pojedinih vrsta psihičkih bolesti ili psihoza. Taj se njegov rad smatra početkom *konstitucionalne psihologije* u suvremenoj psihologiji. To je ujedno bio i začetak *biološkog pristupa* proučavanja ličnosti.

Svoje rezultate Kretschmer je skupio u psihijatrijskim klinikama. U to su doba na području psihijatrije bile priznate dvije kategorije psihoza. Jednu vrstu psihoza činile su manično-depresivne psihoze, a drugu shizofrenije. Kod manično-depresivnih psihoza bolesnik oscilira između krajnje uzbuđenosti, ekscitabilnosti ili podražljivosti i uznemirenosti (manična faza) i krajnje letargičnosti, apatije, neaktivnosti i depresije (depresivna faza). U maničnoj fazi takvog pojedinca moraju čuvati zbog mogućnosti da se sam ozlijedi ili da ozlijedi druge, a u depresivnoj fazi mora se čuvati zbog toga što nije sposoban da se brine o sebi. U toj se fazi o njemu trebaju brinuti drugi kao da se radi o malom djetetu. Shizofrenije su općenito izražene gubitkom emocionalnosti, povlačenjem ili nesposobnošću održavanja normalnih kontakata s dru-

gim osobama, fiksnim idejama, obmanama i halucinacijama. Osobe oboljele od shizofrenije u akutnim stadijima bolesti nisu sposobne da se samostalno brinu o sebi i potrebno im je liječenje.

Kretschmer je na osnovi dugogodišnje prakse, promatranja i podataka zaključio da između pojedinih psihijatrijskih kategorija i tjelesne konstitucije pojedinca postoje sasvim određeni odnosi i povezanost. Tu je povezanost on pokušao točnije utvrditi. Njegovi su ciljevi bili: 1. treba stvoriti jedan sustav ocjenjivanja tjelesnih karakteristika bolesnika pomoću kojeg će se pojedinci moći klasificirati u nekoliko kategorija ili tipova; 2. treba ispitati povezanost tako utvrđene kategorije tjelesne konstitucije s glavnim kategorijama u psihijatrijskim klasifikacijama, tj. sa shizofrenijom i manično-depresivnom psihozom i 3. treba ispitati povezanost kategorija tjelesne konstitucije s normalnim oblicima ponašanja.

Da bi postigao prvi cilj, Kretschmer je sastavio instrument (Inventar tjelesnih karakteristika) u kojem je bilo navedeno više od sedamdeset tjelesnih obilježja po kojima se mogla ocjenjivati tjelesna konstitucija pojedinca. Taj je inventar tjelesnih obilježja bio, prema tome, vrlo detaljan. Kao primjer te podrobnosti navodimo dio koji se odnosi na ocjenjivanje ili opisivanje krvnih žila (tablica 2).

Tablica 2.

Dio Kretschmerova inventara tjelesnih obilježja koji se odnosi na krvne žile

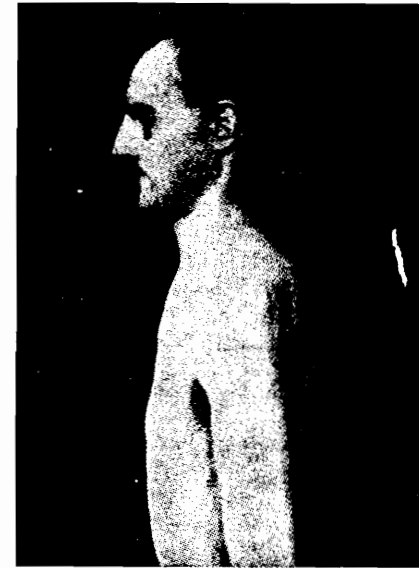
Kože:	vrlo vidljive	slabo vidljive	nevidljive	
Glave:	plavkaste	tamnocrvene	srednje	blijede
Ruku:	plavkaste	tamnocrvene	srednje	blijede
Nogu:	plavkaste	tamnocrvene	srednje	blijede
Ruke i noge:	vlažni	srednji	suhi	
Tijelo:	vlažno	srednje	suho	
Ruke i noge:	topli	srednji	hladni	
Tijelo:	toplo	srednje	hladno	

Ocjenjivač je označavao svoje ocjene na toj listi dok je pacijent stajao pred njim gol. Ako je neka karakteristika bila jako izražena, ona je bila dvostruko potcrtana. Kretschmeru je na taj način bilo moguće da »uspoređuje svaku pojedinu točku u različitim dijagramima« bez većeg gubitka vremena (Kretschmer, 1926, str. 9).

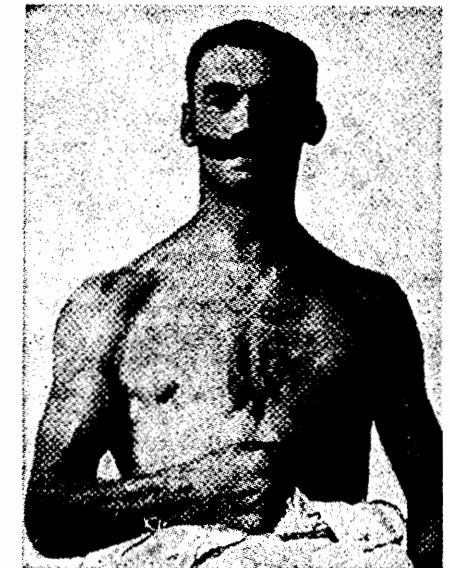
Takva istraživanja tjelesnih obilježja obavljena su na 400 pacijenata psihijatrijskih klinika. Na osnovi skupljenih podataka Kretschmer je zaključio da postoje svega tri osnovna tipa tjelesne konstitucije: *astenički ili leptosomni*, *atletski* i *piknički tip*. Osim tih tipova postoji i manji broj slučajeva koji imaju u sebi sjedinjena obilježja ovih tipova. Tu grupu Kretschmer je nazvao *displastičkim tipom konstitucije*. Primjeri svih tipova tjelesne konstitucije prikazani su na slici 1.

Ovi su tipovi bili utvrđeni i na bazi ocjena i na bazi objektivnih mjerenja obilježja koja su predviđena u njegovu inventaru.

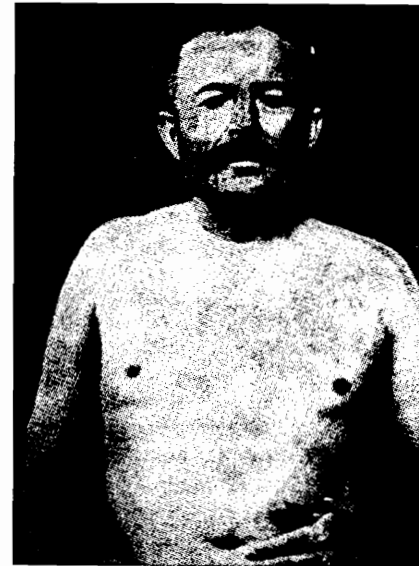
Karakteristike astenika su sljedeće: To je mršav čovjek koji zbog toga izgleda viši nego što jest. Mršavost je prisutna i izražena na svim dijelovima tijela i na svim tkivima. Prosječna težina astenika manja je od prosječne težine svih ljudi, obujam prsiju je manji od prosjeka kao i sve mjere širine.

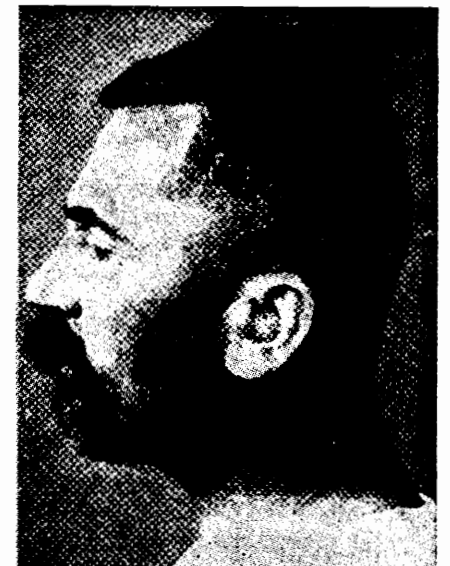
Astenik ili leptosom

Atletik

Piknik

Displastik

Slika 1.

Koža mu je suha i beskrvna. Ima uska ramena na kojima vise ruke bez mišića. Šake su mu nježne, ima duga, uska i plitka prsa na kojima se mogu izbojiti rebra, tanak želudac.

Atletski tip je obilježen dobrom razvijenošću mišića i snagom. Osim toga veoma je razvijen i kostur i koža. Atletski tip je po visini srednjeg ili višeg rasta. Ima široka i istaknuta ramena, istaknuti prsni koš, čvrst želudac i dobro razvijene mišiće na nogama.

Piknički tip je debeo, okrugao, otromboljen. Ima jako razvijene tjelesne šupljine: glavu, prsa, želudac. Obložen je salom po trupu. Srednje je visine, mekog i širokog lica, kratke i masivne šije i vrata koji leži među ramenima. Najistaknutiji dio tijela je debeo trbuh koji se ispupčio ili objesio.

Valja reći da su ovi tipovi i ispitanici bili muškarci i da ovi tipovi vrijede za mušku tjelesnu konstituciju.

Da bi ispitao da li je tip tjelesne konstitucije povezan s dvjema osnovnim vrstama psihičkih bolesti — manično-depresivnom psihozom i shizofrenijom, Kretschmer je usporedio tip tjelesne konstitucije s tipom psihičke bolesti kod 260 pacijenata. U toj grupi bila su 43 manično-depresivna muškarca i 42 manično-depresivne žene, 125 shizofreničara i 50 shizofreničarki. Rezultati usporedbe tjelesne konstitucije i vrste psihičkih bolesti pokazali su da je velika većina shizofrenih pacijenata koje je Kretschmer obuhvatio svojim istraživanjem bila asteničnog ili atletskog tipa tjelesne konstitucije, a golemu većina manično-depresivnih bolesnika pikničke konstitucije. Na osnovi takvih podataka Kretschmer je zaključio da postoji »jasan biološki afinitet« između manično-depresivne psihoze i pikničke konstitucije, odnosno između shizofrenije i atletske, asteničke i displastičke konstitucije.

Povezanost između tipa tjelesne konstitucije i normalnih oblika ponašanja Kretschmer nije ispitao. To je učinio tek Sheldon.

Kretschmerove podatke prihvatili su mnogi. Međutim, ti podaci imaju određene nedostatke. Te su nedostatke utvrdila kasnija istraživanja. Tako je Sheldon ustanovio da se na osnovi Kretschmerova inventara tjelesnih obilježja može bez poteškoća klasificirati samo oko 27% ljudi. Osnovna je zamjerka Kretschmerovim rezultatima da on nije kontrolirao dob svojih ispitanika i uzeo u obzir dobnu razliku između svojih manično-depresivnih i shizofrenih pacijenata. Budući da se manično-depresivna psihoza javlja u starijoj dobi života negoli shizofrenija, to su njegovi manično-depresivni pacijenti bili u prosjeku mnogo stariji negoli shizofreničari. Međutim, sa starenjem je povezana i sklonost debljanju, a to znači i poprimanje pikničkih karakteristika. Zbog toga je utvrđena povezanost piknika s manično-depresivnom, a astenika, atletika i displastičara sa shizofrenom psihozom uzrokovana razlikama u starosti jednih i drugih pacijenata.

To je vjerojatno i razlog zbog kojeg kasnija istraživanja odnosa tjelesne konstitucije i obilježja ličnosti nisu potvrdila Kretschmerove rezultate. To je osobito slučaj kod normalnih osoba. Takva su istraživanja utvrdila postojanje vrlo niskih korelacija između tjelesnih i psihičkih karakteristika. Korelacije su najčešće između 0,10 i 0,20 (Mohr i Gundlach, 1927, 1929; Burt, 1949).

Cabot je uzeo u obzir samo posve sigurno tipizirane normalne ispitanike učenike gimnazija i zaključio da njegovi rezultati ne podržavaju Kretschmerove zaključke. Eysenck je (1952a) pokazao da ne postoji jedna dimenzija ciklotimije — shizotimije. Shizotimija i ciklotimija su, prema Kretschmeru karakte-

ristični oblici ponašanja kod normalnih osoba, pri čemu ciklotimija odgovara manično-depresivnoj psihozi, a shizotimija shizofrenoj psihozi. Ciklotimiju obilježava društvenost, emocionalna labilnost, vedrina, srdačnost, a shizotimiju osjetljivost, rezerviranost, povučенost, plahost. To su nepatološki oblici ponašanja. Eysenck je, međutim, na osnovi testova ponašanja utvrdio da su shizofreničari između normalnih i cikloida i da postoje veće razlike između normalnih i patoloških negoli između dvije patološke skupine. Tako se cikloidi i shizofreničari ne razlikuju od normalnih u suprotnim smjerovima, kako bi to po Kretschmeru trebalo biti. Nadalje, Moore i Hsü (1946) su ustanovili vrlo malu povezanost između tipova i bolesti. Paranoidni shizofreničari su, na primjer, fizički više sličili manično-depresivnim bolesnicima negoli drugim shizofreničarima.

Konstitucionalna psihologija ličnosti W. H. Sheldona

Sheldon je nastavio tamo gdje je Kretschmer završio. Ciljevi njegova rada identični su ciljevima koje je imao Kretschmer. Tako Sheldon kaže (1942) da je njegov cilj stvoriti konstitucionalnu psihologiju, a njegovi su primarni zadaci: 1. razviti jedan odgovarajući sustav klasifikacije tjelesnih konstitucija ljudi, odnosno strukturalnog i statičkog aspekta čovjeka, 2. razviti adekvatan sustav za deskripciju temperamenta, odnosno za funkcionalni ili dinamički aspekt čovjeka i 3. empirijski utvrditi postoji li značajna i trajna povezanost između statičkih i dinamičkih aspekata čovjeka.

U osnovi je takvog pristupa Sheldonovo uvjerenje o nedjeljivosti fizičkog i psihičkog kod čovjeka. On kaže:

»... Tjelesno i temperament su, jasno, dva aspekta iste stvari i nismo iznenađeni očekivanjem da bi dinamika pojedinca trebala biti povezana s njegovom statičkom slikom. Stara je slutnja da struktura mora na neki način određivati funkciju. U svjetlu ovog očekivanja izgleda iznenađujuće da je u prošlosti utvrđeno tako malo povezanosti između čovjekova lika i načina na koji se ponaša... postoje statičke i dinamičke varijable koje koreliraju dovoljno visoko da reafirmiraju našu vjeru u mogućnost jedne korisne znanosti o konstitucionalnim razlikama« (ibid, str. 4).

U osnovi su takve povezanosti biološki i naslijeđeni faktori. Ti faktori za Sheldona imaju golemu važnost za razumijevanje ljudi. Psihologija za Sheldona mora biti zasnovana na biologiji, ona nikako ne može postojati nezavisno od biologije ili u biološkom vakuumu. Dok bihevioristi smatraju da je jedino okolina važna, Sheldon smatra da su u osnovi fenomena ponašanja biološke determinante i da je fizička struktura organizma odgovorna za fenomene ponašanja. U tjelesnom se, prema tome, nalazi ključ za razumijevanje ljudskog ponašanja i psihologija se treba zasnivati na fizičkom. Sheldon s tim u vezi kaže:

»Sve je jasnije da situacija traži jednu biološki orijentiranu psihologiju ili takvu koja će kao svoj operacioni okvir referencije uzeti jednu znanstveno branjivu deskripciju strukture (zajedno s ponašanjem) samog ljudskog organizma. To je vjerojatno isto kao reći da psihologija zahtijeva kao svoju neposrednu temeljnu podršku fizičku antropologiju. Više od toga: ona zahtijeva fizičku antropologiju izraženu na osnovi komponenti ili varijabli koje

mogu biti mjerene i kvantificirane na oba kraja kontinuuma struktura — ponašanje koji predstavlja ljudsku ličnost: antropološkom i psihološkom« (1949, str. XV).

Između svih bioloških faktora koji utječu i determiniraju ljudsku ličnost Sheldona najviše zanima *tjelesna konstitucija*. Zbog toga su njegovi napori bili najviše usmjereni na istraživanje i mjerenje tjelesne konstitucije čovjeka kao osnove za proučavanje i razumijevanje njegove ličnosti. Uz to, njegov je rad bio usmjeren na stvaranje takvih *instrumenata i mjera kojima će biti moguće što objektivnije utvrđivati pojedine aspekte ponašanja i individualne razlike na tom području*.

Iz toga se vidi da Sheldon pretpostavlja da su fizičke osobine kao i vrste ponašanja *kontinuirane varijable* koje se mogu mjeriti, a ne samo kategorizirati ili svrstavati u tipove. *Tipologija je samo pola puta do mjerenja*.

Takvo stajalište vjerojatno je proizašlo pod utjecajem Stevensa s kojim je Sheldon surađivao.

Pojam konstitucionalnog ima, kako smo već spomenuli, dva moguća značenja. Po jednom, taj pojam označava sve one faktore koji su prisutni kod rođenja pojedinca. U tom smislu on označava *genetičke faktore i potencijale, kao i dotadašnji utjecaj okoline u uterusu*. U drugom značenju pod tim se pojmom misli tjelesna konstitucija pojedinca, pri čemu konstitucija »... označava one aspekte pojedinca koji su relativno fiksni i nepromjenljivi — morfologiju, fiziologiju, endokrine funkcije itd. — i mogu se suprotstaviti onim aspektima koji su relativno labilniji i podložniji modifikaciji pod utjecajem pritisaka okoline, kao što su to navike, socijalni stavovi, odgoj itd.« (1940, str. 2).

Prema tome, konstitucionalna psihologija je »... proučavanje psiholoških aspekata ljudskog ponašanja u povezanosti s morfologijom i fiziologijom tijela« (ibid, str. 1). Takva psihologija obuhvaća i strukturalne i funkcionalne aspekte ljudskog tijela. Proučavanje povezanosti ponašanja ili »psihičkih« procesa s funkcioniranjem mozga ili endokrinog aparata jednako je konstitucionalna psihologija kao i proučavanje povezanosti ponašanja ili »psihičkih« procesa s obilježjima tijela ili oblikom tijela. Budući da su do danas utvrđene brojne povezanosti između funkcioniranja mozga, endokrinog aparata, utjecaja psihofarmaka, utjecaja genetičkih faktora, utjecaja fizioloških faktora na ljudsko ponašanje i »psihičke« procese, posve je jasno da je konstitucionalna psihologija svakim danom sve jača i bogatija. Sheldon se, međutim, orijentirao prvenstveno na tjelesno-morfološke aspekte čovjeka.

Tjelesne dimenzije

Sheldon je razvio elaborirane postupke za utvrđivanje tjelesne konstitucije i za klasificiranje ljudi u određene kategorije ili tjelesne tipove. Njegov cilj nije bio samo postizanje takve klasifikacije, već utvrđivanje »biološkog znaka ili etikete za identifikaciju«. Proučavajući varijacije tjelesne konstitucije čovjeka, Sheldon pokušava doći do spoznaja o djelovanju genetičkih i bioloških determinanti ponašanja pojedinca. Kod svakog pojedinca postoji genetička, biološka struktura koja ima *hipotetički status*. Tu strukturu on naziva *morfogenotipom*. Morfogenotip leži u osnovi *vidljivog ili manifestnog tjelesnog ustrojstva* koji se naziva *fenotipom*. Ta genetička, *latentna struktura ili morfogenotip* ima važnu ulogu i determinira ne samo fizički razvoj pojedinca ili njegov fenotip, već i njegovo ponašanje. Morfogenotip se ne

može direktno zapažati ili mjeriti. Procjena morfogenotipa postiže se *somatotipijom*, tj. procjenom i mjerenjem fenotipa ili tjelesnog izgleda.

U cijelom svom radu na stvaranju konstitucionalne psihologije Sheldon je postupao *induktivno i empirijski*, tako da je cijela njegova psihologija ličnosti u znatno većoj mjeri empirijski zasnovana od nekih drugih psihologija ličnosti.

U svrhu mjerenja i somatotipiziranja Sheldon je razvio posebnu tehniku fotografiranja svakog pojedinca s tri strane: prednje, stražnje i postrance. Svoje proučavanje započeo je na osnovi 4 000 takvih fotografija muškaraca — studenata. Te su fotografije procjenjivali suci čiji je osnovni zadatak bio da izdvoje moguće varijable koje bi mogle obuhvatiti varijacije među pojedincima. Za svaku takvu moguću varijablu trebalo je utvrditi: 1. da li je moguće na osnovi nje rangirati četiri tisuće studenata, 2. da li se različiti suci, koristeći se tom varijablom, slažu kad nezavisno ranguju iste pojedince, 3. nije li ta varijabla kombinacija nekih već prepoznatih i prihvaćenih varijabli?

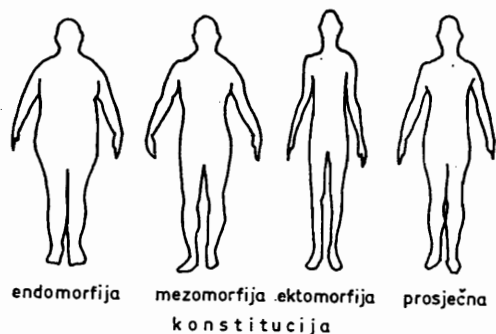
Na osnovi ovakvog postupka Sheldon i njegovi suradnici su izdvojili samo tri osnovne varijable ili komponente. To su *primarne komponente tjelesne konstitucije*.

Prva komponenta nazvana je *endomorfija*. Endomorfna osoba visoko je situirana na toj komponenti, a nisko na ostalim dvjema. Takva je osoba svojim tjelesnim izgledom okrugla i meka. Kod nje se zapaža slaba razvijenost kostiju i mišića. Tjelesna masa je velika, a površina malena, tako da je omjer između mase i površine velik. Takvi pojedinci imaju, usprkos tome, malu specifičnu težinu i voda ih lako drži. Kod njih dominira viscera (probavni organi) koji su se razvili iz *endodermija*, pa je po tome ova komponenta tjelesne konstitucije i nazvana endomorfnom.

Druga komponenta tjelesne konstitucije koju je Sheldon utvrdio jest *mezomorfija*. Osobe kod kojih postoji izrazita mezomorfija, a ostale komponente su slabo izražene, imaju jako razvijene mišiće, izgled im je četvrtast, a kostur također dobro razvijen. Mezomorfne su osobe tjelesno jake i snažne. Njihova je koža debela, a krvne žile istaknute i velike. Ta komponenta tjelesne konstitucije izražena je kod sportaša i atleta. Dijelovi organizma koji su istaknuti kod mezomorfne osobe razvili su se iz *mezoderma* embrija, pa je ta komponenta po tome i nazvana.

Konačno, treća komponenta tjelesne konstitucije je *ektomorfija*. Osobe koje su ektomorfne, tj. kod kojih prevladava ova komponenta tjelesne konstitucije i kod kojih ostale komponente nisu jače istaknute, uske su, fragilne i delikatne izgledom. Takav izgled imaju svi dijelovi tijela ektomorfne osobe. Prsa i trbuh su im slabo istaknuti, a površina tijela u odnosu na masu veća je negoli kod drugih. Kod tih osoba postoji također i znatno veći omjer mozga i živčanog sustava u odnosu prema veličini tijela. Stoga Sheldon smatra da kod ovih osoba dominira tkivo koje se razvilo iz *ektoderma* embrija. Takvi su pojedinci fizički slabi, a zbog relativno velike površine tijela izloženi podražajima iz okoline više od drugih. Zbog takve konstitucije oni nisu sklorni ni sposobni za fizičke napore i aktivnosti koje traže tjelesno naprezanje ili snagu.

Komponente koje je Sheldon utvrdio odgovaraju otprilike tjelesnim tipovima Kretschmera. Tako endomorfija odgovara pikničkoj konstituciji, mezomorfija odgovara atletske konstituciji, a ektomorfija odgovara asteničkoj ili leptosomnoj konstituciji. Izrazitost pojedinih komponenti vidi se na slici 2.

Slika 2. (Prema: Sheldon 1942)

Endomorfija, mezomorfija i ektomorfija predstavljaju primarne komponente tjelesne konstrukcije. To su osnove za deskripciju i klasifikaciju tjelesnih konstitucija. Međutim, Sheldon je uskoro utvrdio da te tri primarne komponente tjelesne konstitucije nisu dovoljne za klasifikaciju svih ljudi i da predstavljaju samo grupni okvir za mjerenje ili opis tjelesne konstitucije. Dalja istraživanja fotografija muškaraca pokazala su da je uz primarne komponente tjelesne konstitucije potrebno razlikovati i druge, koje je nazvao *sekundarnim komponentama*. Najvažnije sekundarne komponente po Sheldonu jesu *displazija*, *ginandromorfija* i *finoća građe*.

Displazija je, slično kao i kod Kretschmera, slučaj u kojem postoji tjelesna konstitucija s elementima svih triju primarnih komponenti. Tako, na primjer, noge i ruke mogu biti mezomorfne konstitucije, a tijelo endomorfno. Odstupanje tjelesne konstitucije od neke komponente može se mjeriti i izraziti na određen način i tako utvrditi vrsta i veličina displazije. Sheldon je utvrdio da kod psihotičara postoji češća i jače izražena displazija negoli kod normalnih.

Druga sekundarna komponenta je ginandromorfija. Pod tim se razumijeva zastupljenost onih komponenti i obilježja u tjelesnoj konstituciji pojedinaca koje su povezane sa suprotnim spolom. To su, prema tome, ženske komponente i obilježja u konstituciji muškarca, odnosno muške karakteristike u žena. Velika zastupljenost obilježja suprotnog spola ili velika izmješanost obilježja obaju spolova naročito je karakteristična kod hermafrodita.

Treća sekundarna karakteristika tjelesne konstitucije jest finoća građe. Finoća građe ovisi o finoći tjelesnih stanica na različitim dijelovima tijela. Što je veća finoća građe tijela ili pojedinih njegovih dijelova, to je jači »estetski utisak ili estetska uгода« koju takva građa tijela ostavlja. Tu je komponentu najteže utvrditi i mjeriti.

Određivanje pojedinih komponenti (somatotipija)

Sheldon je razvio niz postupaka koji se koriste za mjerenje ili opisivanje pojedinih komponenti u tjelesnoj konstituciji pojedinca. Cijeli se postupak izvodi uz pomoć fotografija, tako da ga je moguće ponoviti i da je moguće da različiti procjenjivači procijene iste fotografije. Postupak je kasnije još više objektiviziran i olakšan jer je Sheldon objavio *Atlas muškaraca* (1954) i

opisao test na osnovi kojeg se taj postupak provodi. Po tome postupku ocjenjuje se sedamnaest antropometrijskih obilježja. To su većinom polumjeri izraženi u omjeru prema visini tijela. Te se mjere odnose na pet tjelesnih područja: glava — vrat, prsa — trup, ruke, trbuh — trup i noge. Izvježbani procjenjivači slažu se u svojim procjenama tako da je korelacija između procjena različitih procjenjivača 0,90. Napokon, Stevens i Sheldon su konstruirali stroj koji može pomoći i skratiti postupak procjene. Korelacije između procjena dobivenih korištenjem tog stroja i procjena bez njega iznose 0,94. Atlas u kojem je prikazano tisuću fotografija tjelesne konstitucije stvoren je na osnovi istraživanja 46 000 fotografija muškaraca. Taj je atlas dalje olakšao utvrđivanje i opisivanje tjelesne konstitucije jer je omogućio korištenje pojedinih indeksa. Tako se cijeli postupak određivanja tjelesne konstitucije može izvesti na osnovi samo triju takvih indeksa ili varijabla (Sheldon i drugi, 1969; Sheldon, 1974).

Postupak određivanja tjelesne konstitucije Sheldon je nazvao *somatotipiziranjem*. *Somatotip* je za Sheldona opis fenotipa na osnovi kojeg se može zaključivati na morfogenotip dotične osobe. Fenotip za Sheldona sam po sebi nije pouzdan indikator morfogenotipa zbog toga što je podložan utjecajima okoline i što se pod tim utjecajima fenotip može relativno brzo i lako izmijeniti. Tako, na primjer, debljina može varirati u ovisnosti s prehranom. Somatotip koji se utvrđuje na osnovi procjene triju primarnih komponenti tjelesne konstitucije, tj. na osnovi endomorfije, mezomorfije i ektomorfije, po Sheldonu je mnogo pouzdaniji indikator morfogenotipa nekog pojedinca, tj. osnovnih i nepromjenljivih bioloških determinanti konstitucije. Sheldon kaže: »... somatotip nije ni fenotip ni genotip, već predstavlja refleksiju kontinuiteta koja očito postoji između ovih dvaju aspekata organskog života« (1954, str. 19).

Somatotip nije, prema tome, ni jedno ni drugo, a baš zbog toga je bliži morfogenotipu nego što je to slučaj s fenotipom. Somatotip u sebi, po mišljenju Sheldona, sadrži i *vremensku dimenziju* koje kod fenotipa nema. Za Sheldona je somatotip definiran kao: »... putanja ili staza po kojoj će živi organizam putovati u standardnim uvjetima prehrane i u odsutnosti većih smetnji uzrokovanih patologijom« (1954, str. 19).

Somatotip pojedinca utvrđuje se ocjenjivanjem triju glavnih ili primarnih komponenti u tjelesnoj konstituciji tog pojedinca. To znači da svaki pojedinac dobiva ocjenu za svaku od tih komponenti. Te ocjene mogu varirati od sedam do jedan. Sedam označava maksimalnu zastupljenost neke komponente, a 1 označava minimalnu ili nikakvu zastupljenost te primarne komponente. Ocjene komponentata navode se uvijek u istom rasporedu: najprije ocjena za endomorfiju, onda za mezomorfiju i na kraju ocjena za ektomorfiju. Tako će, na primjer, krajnja endomorfičnost biti izražena brojkama 7-1-1. To znači maksimalna zastupljenost endomorfije i minimalna zastupljenost ostalih dviju komponenti. Krajnja mezomorfija izražena je brojkama 1-7-1, a krajnja ektomorfija kao 1-1-7. (vidi sliku 3, str. 174). Displazija ili zastupljenost više komponenti izražena je različitim kombinacijama tih brojeva. Na slici 3. prikazani su odnosi pojedinih konstitucija u obliku trokuta u sredini kojeg se nalazi prikaz osobe s podjednakom zastupljenošću pojedinih primarnih komponentata.

Vremenska stabilnost ovako određenog somatotipa jest, prema nekim Sheldonovim podacima, velika. Međutim, za definitivan zaključak o takvoj

stabilnosti potrebna su nova istraživanja, osobito u vezi s novim sustavima procjenjivanja koje je Sheldon kasnije razvio. Spominjanje uvjeta prehrane i zdravlja u definiciji somatotipa pokazuje da je moguće da somatotip pojedinca pretrpi zbog utjecaja okoline znatne promjene u vremenu, tj. da nije potpuno stabilan.

Napokon, valja spomenuti da je Sheldon na osnovi somatotipiziranja četiri tisuća fotografija utvrdio 76 različitih obrazaca somatotipa, a nakon ispitivanja više od 40 000 fotografija broj somatotipova je porastao na 88, da bi se na osnovi njegova konačnog postupka ocjenjivanja taj broj popeo na 267 somatotipova (Sheldon i drugi, 1969).

Većina ili gotovo sva Sheldonova istraživanja somatotipova izvršena su na muškarcima. Sheldon na osnovi nekih podataka smatra da je broj somatotipova kod žena otprilike jednak broju somatotipova muškaraca. On je utvrdio da se kod žena češće negoli kod muškaraca javlja kombinacija endomorfije s ektomorfijom, a rjeđe negoli kod muškaraca kombinacija mezomorfije i endomorfije. Kod muškaraca je mezomorfija češća negoli kod žena, a kod žena je češća endomorfija. Raspon variranja pojedinih primarnih komponenti tjelesne konstitucije manji je kod žena negoli kod muškaraca. Sve to trebaju provjeriti ispitivanja koja su u toku i koja trebaju rezultirati *Atlasom žena*.

Primarne komponente temperamenta

Kao što smo već rekli, pod *temperamentom* Sheldon razumijeva dinamičke aspekte čovjeka. Takvih aspekata ima, naravno, velik broj: od recimo, načina kretanja pojedinih dijelova tijela do specifičnih vjerovanja i stavova. *Temperament na taj način znači isto što i ličnost*. Sheldon je od svih tih aspekata bio najviše zainteresiran za one u kojima se manifestira motivacija pojedinca. Njegov je cilj bio, kako smo rekli, da ispita da li između takvih aspekata ličnosti i tjelesne konstitucije određene na osnovi somatotipa postoje veze i povezanost. Općenito rečeno, njega je interesirao *odnos između tjelesnih aspekata i ponašanja pojedinca*.

Da bi došao do karakteristika ličnosti koje bi mogle biti relevantne za njegov problem, Sheldon je pošao od vrlo dobre pretpostavke da različiti oblici manifestnog ponašanja, koji su naizgled raznoliki, potječu ili počivaju na manjem broju komponenata. Te *bazne ili temeljne ili latentne komponente objašnjavale bi tako svu tu pojavu raznolikosti i kompleksnost ponašanja*. Zanimljivo je spomenuti da je to identičan postupak i pretpostavka od koje su pošli Allport i Odbert. Cattell i Eysenck u svojim analizama crta ličnosti. Sheldon je, prema tome, svoju strategiju istraživanja zasnivao na sličnim načelima na kojima se zasniva i faktorska analiza (Fulgosi, 1979).

Sheldon je pošao induktivnim putem i najprije je sastavio listu od 650 »osobina ili crta ličnosti«. Te je osobine ili crte nazvao *primarnim osobinama ličnosti ili temperamenta*. Ta je lista bila sastavljena na osnovi brojnih izvora i na osnovi osobnog zapažanja. Nakon toga, daljom analizom, utvrđene su one osobine koje su se međusobno preklapale, koje su bile redundantne, odnosno koje su bile bez većeg značenja. Nakon takve analize preostalo je 50 osobina dovoljnih da reprezentiraju sve fenomene koje su obuhvaćale ranijih 650 osobina.

Tih 50 osobina Sheldon je koristio za studiranje i procjenjivanje jednog uzorka od 33 studenta i instruktora. Ti su ispitanici proučavani godinu dana

svakodnevno, a s vremena na vrijeme s njima su se vodili i *klinički intervjui*. Svaki je ispitanik bio ocijenjen ocjenom od jedan do sedam za svaku od 50 osobina. Na osnovi dobivenih podataka izračunane su korelacije između tih 50 osobina. Dobivene interkorelacije poslužile su za *klaster analizu* u kojoj je utvrđeno koje osobine imaju međusobno veće interkorelacije negoli su interkorelacije tih osobina s drugim osobinama. Takve osobine, s velikim međusobnim korelacijama a s malim korelacijama ostalim osobinama, činile su *klaster ili skup osobina* koje pripadaju jedna drugoj i koje se pojavljuju zajedno u ponašanju. Kriterij za uvrštavanje neke osobine u neki klaster bio je da ta osobina ima korelaciju od najmanje 0,60 sa svakom osobinom iz tog klastera, a negativnu korelaciju od najmanje $-0,30$ sa svim ili gotovo svim osobinama izvan tog klastera.

Na osnovi takvog postupka Sheldon je utvrdio postojanje svega triju klastera ili skupa osobina ličnosti koji su se zasnivali i koji su obuhvaćali 21 od 50 ispitivanih osobina. U prvom klasteru su se našle osobine kao sklonost relaksaciji, težnja za komforom, težnja za socijalnim odobravanjem, dubok san, uživanje u hranjenju i probavljanju, potreba za tuđom pomoći. U drugom klasteru bile su osobine kao samosvjesno držanje, potreba za tjelevoježbom, direktnost u nastupu, potreba za djelovanjem u opasnosti i poteškoćama (oslanjanje na sebe), energetska obilježena ponašanja, nesuzdržani glas u govoru, želja da se ostavlja dojam starijeg. Treću skupinu osobina činile su osobine kao suzdržljivost u držanju, sociofobija, inhibirani socijalni nastup, otpornost na navike, suzdržanost u glasu, loš san, namjere da se izgleda mlađi, brza reaktivnost i potreba za samoćom u nedaćama.

Na osnovi tako određenih skupova Sheldon je kasnije utvrdio još neke osobine koje su ulazile u jedan, drugi ili treći skup. Za to mu je bilo potrebno još osam istraživanja. Naposljetku je na jednom uzorku od 100 muških ispitanika stvorio listu od 60 osobina, po 20 osobina za svaki skup ili klaster. Te je klaster nazvao *komponentama temperamenta* i dao im ova imena: *viscerotonija, somatotonija i cerebrotonija*. Svaka komponenta temperamenta definirana je sa po 20 osobina u skali temperamenta. Kasnije je Sheldon sastavio i skraćenu skalu temperamenta u kojoj je svaka komponenta definirana s 10 osobina (Sheldon, 1942). Sheldonova skraćena skala prikazana je u tablici 4.

Prva komponenta temperamenta je viscerotonija. Osobe kod kojih je ta komponenta izražena a ostale dvije nisu obilježava opća naklonjenost osobnom komforu, društvenost, nezasitnost i proždrljivost u jelu, nezasitnost u potrebi za društvom i nezasitnost u potrebi za privrženošću. Takvi pojedinci reagiraju polagano, nisu naprasiti, tolerantni su, teže relaksiranim položajima, a vrlo su skloni u uspostavljanju kontakata s drugim ljudima što im i lako uspijeva. Sheldon za njih kaže »Ličnost je, izgleda, usredsređena oko viscera. Probavni organi kraljuju i njihova dobrobit izgleda da je primarna svrha života« (1944, str. 543).

Druga komponenta temperamenta je somatotonija. Izrazito somatotoničke osobe naklonjene su fizičkim pothvatima i preuzimanju rizika. One osjećaju jaku potrebu i naklonost fizičkim vježbama i mišićnim naprezanjima. Takvi su pojedinci agresivni, bešćutni za druge i za njihove osjećaje, bučni, nadmoćni, hrabri. Nastoje dominirati i vladati i biti na otvorenim prostorima.

Treća komponenta temperamenta je cerebrotonija. Izrazito cerebrotonične osobe obilježava suzdržanost, plahost, inhibiranost, težnja za sakriva-

Tablica 3.
Kratka forma Sheldonove skale temperamenta

Viscerotonija	Komponente temperamenta	
	Somatotonija	Cerebrotonija
Relaksiranost u stavu i kretanju	Samosvijest u držanju i kretanjama	Suzdržanost u stavu i kretanju, sputanost
Naklonjenost fizičkom komforu	Naklonjenost fizičkim pothvatima	Prebrze reakcije
Naklonjenost uglađenim ceremonijama	Potreba i uživanje u vježbanju	Mentalna prenapetost, bistrina, pozornost
Sociofilija	Naklonost riziku i slučaju	Prikrivenost osjećaja, emocionalna suzdržanost
Mirnoća emocionalnog toka		
Tolerancija	Napadna direktnost u načinu	Samosvjesna pokretljivost očiju i lica
Spokojnost	Hrabrost za fizičku borbu	Sociofobija
Nenaprasitost	Takmičarska agresivnost	Inhibiran socijalni nastup
Glatko i lako pripočavanje osjećaja, ekstraverzija viscerotonije	Nesuzdržan glas Prezrelost u izgledu	Vokalna suzdržanost i opća suzdržanost od bučnosti Mladolikost izgleda i načina

njem i prikriivanjem. Oni su tajnoviti, smeteni u društvu, plaše se ljudi, teže malim i zatvorenim prostorima, slabo spavaju, naklonjeni su samoći, osobito kad imaju poteškoća. Takvi pojedinci nastoje ne svraćati pažnju drugih na sebe.

Određivanje karakteristika ličnosti ili temperamenta nije jednostavno. Sheldon kaže: »Pojedinca promatraj izbliza najmanje godinu dana, i to u što je moguće većem broju različitih situacija. Održi s njim seriju od najmanje dvadeset analitičkih intervjua, i to na način koji najbolje odgovara situaciji, temperamentu i interesima...« (1942, str. 27). Na osnovi takvih zapažanja i intervjua postepeno se popunjava skala temperamenta sve dok nisu dobivene procjene za svih 60 osobina. Pri tome se svaka osobina ocjenjuje od 7 do 1. Ocjene za svaku komponentu dobivaju se zbrajanjem ocjena na dvadeset ljestvica koje pripadaju toj komponenti, a ta se suma konvertira uz pomoć određenih tablica u ukupnu ocjenu.

Spomenute tri komponente temperamenta predstavljaju primarne komponente. Osim njih postoje i sekundarne (Sheldon, 1949).

Povezanost tjelesnih komponenti i komponenti temperamenta

Pošto je stvorio odgovarajuće postupke i operaciono definirao i utvrdio primarne komponente tjelesne konstitucije i primarne komponente temperamenta, Sheldon je mogao ispitati da li između jednih i drugih postoji međusobna povezanost i kolika je ta povezanost. To je ujedno i najvažniji i najinteresantniji dio Sheldonova rada na području psihologije ličnosti.

Istraživanje povezanosti između somatotipa i komponenti temperamenta trajalo je pet godina (Sheldon, 1942). Dvije stotine studenata i diplomiranih studenata ocijenjeno je, prema već opisanom postupku i zahtjevima, na ljestvici komponenti temperamenta, a nakon toga je utvrđen somatotip svakog pojedinca. Na osnovi tako dobivenih podataka izračunani su koeficijenti korelacije između svih šest varijabli koje su mjerene (tri komponente somatotipa i tri komponente temperamenta). Rezultati su bili više nego povoljni za Sheldonovu teoriju ličnosti. Utvrđeno je da je svaka komponenta tjelesne konstitucije povezana sa jednom i samo s jednom komponentom temperamenta, a da je u negativnoj i maloj korelaciji s ostalim dvjema komponentama. Takav podatak bio je dokaz da je konstitucionalna psihologija u pravu, tj. da između tjelesne konstitucije i psihološke konstitucije postoji povezanost. Svi koeficijenti korelacije koje je Sheldon dobio prikazani su u tablicama 4, 5. i 6.

Tablica 4.

Korelacije između pojedinih komponenti somatotipa i temperamenta

Somatotip	Temperament		
	Viscerotonija	Somatotonija	Cerebrotonija
Endomorfija	+0,79	-0,29	-0,32
Mezomorfija	-0,23	+0,82	-0,58
Ektomorfija	-0,40	-0,53	+0,83

Kako se vidi, u tablici 4. utvrđene su vrlo visoke korelacije između nekih komponenti somatotipa i nekih komponenti temperamenta. Tako je korelacija između ektomorfije i cerebrotonije +0,83, korelacija između mezomorfije i somatotonije +0,82, a korelacija između endomorfije i viscerotonije +0,79. Istovremeno su korelacije između pojedinih komponenti somatotipa u negativnoj korelaciji s ostalim komponentama temperamenta. Sheldon je sam bio iznenađen veličinom povezanosti komponenti somatotipa s odgovarajućim komponentama temperamenta ili ličnosti. U vezi s tim on kaže: »To su više korelacije od onih koje smo očekivali da ćemo utvrditi i one potiču neka vrlo zanimljiva pitanja. Smatramo li produkt-moment korelaciju kao mjeru stupnja u kojem su dvije varijable sazdate od zajedničkih elemenata, korelacije reda +0,80 sugerirale bi nam da morfologija i temperament, onako kako ih mjerimo, predstavljaju, svatko na svom nivou izraz u biti zajedničkih komponenti« (ibid, str. 401). Zapravo, to znači da mjerimo istu stvar. Mjereći neku komponentu somatotipa, mjerimo odgovarajuću komponentu temperamenta ili ličnosti s kojom je ona tijesno povezana. Na osnovi toga Sheldon je zaključio da ti rezultati predstavljaju podlogu bioloških tumačenja ličnosti i individualnih razlika u temperamentu. Takav se zaključak temelji na visokim korelacijama koje je Sheldon dobio, prema kojima su mnoge korelacije između osobina ili karakteristika ličnosti i pojedinih varijabli ili utjecaja okoline malene.

U tablici 5. prikazani su koeficijenti korelacije između pojedinih komponenti somatotipa odnosno između pojedinih komponenti temperamenta.

Iz tablice 5. vidi se da su sve korelacije negativne i relativno malene. To znači da su pojedine komponente somatotipa međusobno nezavisne. Tako je, na primjer, korelacija između endomorfije i mezomorfije -0,29, a korelacija

između endomorfije i ektomorfije $-0,41$. To znači da su *fizička obilježja endomorfije različita od onih koja čine ostale komponente somatotipa*.

Tablica 5.

Korelacije između pojedinih komponenti somatotipa

	Mezomorfija	Ektomorfija
Endomorfija	$-0,29$	$-0,41$
Mezomorfija		$-0,63$

Najveća je negativna korelacija između mezomorfije i ektomorfije.

Tablica 6.

Korelacije između pojedinih komponenti temperamenta

	Somatotonija	Cerebrotonija
Viscerotonija	$-0,34$	$-0,37$
Somatotonija		$-0,62$

Povezanost između pojedinih komponenti temperamenta pokazuje sličnu sliku (tablica 6). Te su komponente međusobno nezavisne. To pokazuje da su *atributi temperamenta koji čine jednu od njegove tri komponente različiti i nezavisni od atributa temperamenta koji čine druge dvije komponente*.

Korelacija sama po sebi ne znači i uzročno-posljedične odnose, pa se ovi podaci ne mogu interpretirati u smislu da tjelesna konstitucija pojedinca determinira ili određuje obilježja njegove ličnosti. Sheldon u svojoj interpretaciji sam kaže da su i tijelo i ponašanje rezultat genetičkih faktora i utjecaja, pa se korelacija ili slaganje između komponenti temperamenta i komponenti konstitucije treba pripisivati tim faktorima koji *istovremeno determiniraju i jedan i drugi aspekt ličnosti i na taj način stvaraju korelaciju između njih*.

Sheldonova istraživanja pružaju, prema tome, dokaze o *psihobiološkom karakteru* ljudskog ponašanja i osobina ličnosti. Iako su to i drugi psiholozi smatrali i imali slična stajališta (Murray i Freud, na primjer), Sheldon je mnogo više od njih empirijski ispitao i dokazao takvu osnovicu ponašanja i ličnosti, odnosno takvu osnovicu ljudske prirode. Vjerojatno će se pokazati točnim Sheldonovo uvjerenje da je somatotip indikator morfogenotipa odnosno indikator genetičkih determinanti. Na tome, naime, počiva cjelokupna Sheldonova psihologija ličnosti.

Razvoj ličnosti

Na području razvoja ličnosti Sheldon je zastupao slično gledište. Događaji, iskustva i doživljaji u ranom djetinjstvu mogu utjecati na kasniji razvoj pojedinca i formiranje njegove ličnosti. Međutim, ti su doživljaji i iskustva *nastali pod utjecajem određenih bioloških predispozicija pojedinca*. Takve biološke predispozicije pojedinca utječu na karakter njegovih doživljaja i na njegovo subjektivno iskustvo. Te iste predispozicije determiniraju i ponašanje pojedinca u odrasloj dobi.

Povezanost između somatotipa i osobina ličnosti i njihova zajednička uvjetovanost biološkim i genetičkim faktorima treba, po Sheldonovu mišljenju, imati i određene reperkusije na odgoj djece. Na osnovi dječjeg somatotipa mogu se utvrditi njegove osobine ličnosti i na taj način izbjeći frustrativne situacije u kojima stariji nastoje kod djece potaći takve težnje i takva očekivanja koja nisu u skladu s njihovim fizičkim i psihičkim potencijalima. Biološki potencijali, međutim, ne fiksiraju razvoj pojedinca. Oni predstavljaju samo limitirajuće faktore toga razvoja. Naslijeđeni potencijal pojedinca čini granicu razvoja i rasta, a da li će se neki elementi tog potencijala stvarno razviti ili ne, ovisi o okolini. Međutim, *nikakva okolina ne može dovesti do razvoja neke osobine za koju nema genetičkog potencijala*.

Osim iskustva i okoline, na postupanja i ponašanje pojedinca mogu djelovati i djeluju mnogi *nesvjesni faktori*. Sheldon, prema tome, smatra da nesvjesno postoji i da djeluje. Međutim, nesvjesno kod Sheldona ima sasvim drugo značenje negoli kod Freuda i drugih. *Nesvjesno je za njega čisto organsko*. Nesvjesno je zapravo sâm organizam, njegova struktura i njegovo funkcioniranje. *Nesvjesno je, prema tome, biološko*. Svaki čovjek uopće nije svjestan što se sve događa u njegovu organizmu i kako on funkcionira. Ponašanje i »psihički« procesi stoje, međutim, pod utjecajem tih bioloških procesa u organizmu. Zbog toga što je nesvjestan tih bioloških determinanti svog ponašanja i svojih psihičkih stanja, pojedinac je pod utjecajem nesvjesnoga. *Pojedinac postaje svjestan tih determinanti jedino obrazovanjem i informiranjem o njima* (Sheldon, 1949). Psihoanaliza nastoji proučiti nesvjesno na jedan indirektan i neadekvatan način kroz razgovor i riječima koje predstavljaju slabo sredstvo za izražavanje nesvjesnog. Mnogo je bolji i direktniji način proučavanje nesvjesnog putem utvrđivanja somatotipa.

Druga istraživanja i provjere

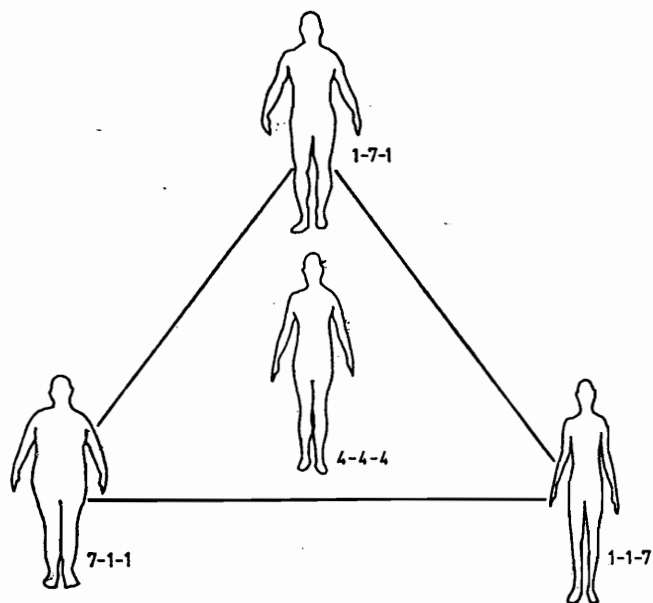
Sheldon je kao malo koji autor nastojao sam osigurati empirijsku podršku i provjeru za svoje koncepcije i tumačenja. Međutim, usprkos tome, ili upravo zbog toga, njegovim empirijskim podacima stavljeni su određeni metodološki prigovori i zamjerke. Iz njih se vidi da Sheldon nije imao dovoljno metodološke obrazovanosti za takva ispitivanja. (Možemo zamisliti kako bi tek izgledala istraživanja nekih drugih autora na području ličnosti i kakve bi sve metodološke nedostatke imala takva istraživanja.)

Odnos između tjelesnih komponenti i temperamenta

Osnovna je zamjerka Sheldonovu istraživanju odnosa između komponenti temperamenta i somatotipskih komponenti da je sam Sheldon izvršio i somatotipiju svojih ispitanika i ocjenu njihova temperamenta. Sheldon kaže da je ocjena temperamenta došla nakon duge studije svakog pojedinca i da je donesena prije somatotipije. To, međutim, ne znači da on nije bio svjestan i fizičkog izgleda svojih ispitanika i da to nije utjecalo na njegove procjene komponenti njihova temperamenta.

Lubin je (1950), na primjer, pokazao da mnogi od Sheldonovih koeficijenta uopće nisu matematički mogući. To bi značilo da su u tim podacima sadržane neke pogreške ili su one učinjene u toku računanja.

Ekman je (1951) pokazao da Sheldonov zahtjev da prilikom somatotipije zbroj ocjena svih komponenti ne smije biti manji od 9 ni veći od 12 (nema mogućnosti za ocjenu 7-7-7 ili 1-1-1) dovodi do toga da sve ocjene moraju biti u jednom jedinom planu. Zbog toga je moguć prikaz kao na našoj slici 3. Dovoljne su, prema tome, dvije dimenzije za eksplikaciju njegovih podataka. Ekman je preporučio da se ishodište tih dimenzija postavi u ektomorfnu ugao. Ektomorfija je vrlo slična Kretschmerovom leptozomnom tipu konstitucije. Iz te točke Sheldonov sustav ide u dva smjera (prema ekstremnoj mezomorfiji i ekstremnoj endomorfiji), dok Kretschmerov sustav iz te točke ide samo u jednom smjeru (prema pikničkom tipu).

Slika 3. (Prema: Guilford 1959)

Humphreys (1957) ide i dalje te smatra da Sheldonovi vlastiti podaci pokazuju postojanje samo dvije komponente tijela, a ne tri. To je zaključak na koji navode njegove korelacije. Međutim, Sheldon je naknadno objavio podatke koji pokazuju da je korelacija između endomorfije i mezomorfije, kad se uzmu u obzir oba spola, bliska nuli, a ne oko $-0,5$ (Sheldon i drugi 1969, str. 848).

Dalja je zamjerka njegovu istraživanju da su dobivene korelacije između pojedinih komponenti somatotipa i odgovarajućih komponenti temperamenta više nego što to omogućuju koeficijenti pouzdanosti mjerenja tih komponenti. Pogreške mjerenja morale su djelovati na podatke i prouzročiti smanjenje korelacije. Sheldon na tu kritiku odgovara da su pojedini aspekti ponašanja smješteni na kontinuumu koji ide od doživljajnih do takvih koji su biološki determinirani. Oni su prvi nepouzdana, a ovi drugi stabilni i pouzda-

ni. On je studirao upravo takve i stoga je, po njegovu mišljenju, pogreška mjerenja malena. Tim istim argumentom on objašnjava i velike korelacije između komponenti temperamenta i komponenti somatotipa. Indikatori obiju komponenti koje je on uzео u obzir biološki su determinirani, pa su i njihove korelacije stoga tako visoke.

Međutim Child je (1950) provjerio njegova istraživanja. On je, prema Sheldonu, konstruirao instrumente za mjerenje pojedinih komponenti temperamenta. Svaka ljestvica sadržavala je samo po sedam osobina, ali su te osobine bile odabrane na osnovi brižljivih prethodnih istraživanja. Korelacije između pojedinih komponenti somatotipa i temperamenta koje je on ustanovio bile su $+0,13$, $+0,38$, $+0,27$, dakle, mnogo niže od Sheldonovih. One su, mora se reći, ipak statistički značajne i pozitivne te pokazuju ipak neku, iako slabu, povezanost konstitucije i temperamenta. Child je, međutim, utvrdio da od 94 osobine koje je koristio, a za koje je Sheldon vjerovao da su povezane s komponentama somatotipa, samo njih 20 imaju statistički značajnu korelaciju s tim komponentama.

Neke druge studije o povezanosti osobina ličnosti za koje bi se po Sheldonu moglo očekivati da su povezane s tjelesnom konstitucijom i tjelesne konstitucije pokazale su da takve povezanosti nema ili da je takva povezanost rijetka (Child i Sheldon, 1941; Fiske, 1944; Smith, 1949; Janoff i drugi, 1950; Page i drugi, 1934).

Coffin je kao izuzetak (1944), koristeći se Allport Vernonovim instrumentom za ispitivanje osobnih vrijednosti, dobio korelaciju između $0,31$ i $0,76$ između rezultata u tom instrumentu i različitih tjelesnih mjera. Međutim, Smith (1949) smatra da je Coffin učinio pogrešku jer je u svoj uzorak uključio i muške i ženske ispitanike, pa se korelacije mogu pripisati razlikama među spolovima. Smith je sam ponovio Coffinovo istraživanje i dobio korelacije koje su bile niže od $+0,10$.

Adcock je (1950) utvrdio interkorelacije između triju komponenti temperamenta i te je interkorelacije faktorizirao. Faktorska analiza je pokazala da dvije komponente nisu jedinstvene, već da je svaka sastavljena od dva faktora. To isto smatra i Guilford (1959). Rezultati faktorsko-analitičkih studija tjelesnih komponenti otkrivaju sasvim druge faktore ili temeljne komponente tjelesne konstitucije od onih koje je utvrdio Sheldon. U tim su faktorskim istraživanjima korištene mjere tjelesnih karakteristika koje Sheldon nije uzimao u obzir. To je utvrđeno u analizama Eysencka (1947), Thurstonea (1946), Howellsa (1952), Reesa (1968. i 1973), Momirović i drugi (1969).

Dalje su zamjerke Sheldonovu istraživanju da je on, iako je bio empirijski orijentiran te iako se koristio induktivnim postupkom, ipak bio pod utjecajem određenih zabluda. Tako su njegove komponente somatotipa vrlo slične Kretschmerovima, a neke osobine temperamenta vrlo su slične konstitucionalnim, pa je otuda moguća korelacija između njih.

Tjelesna konstitucija i mentalni poremećaji

Veoma je važna i Sheldonova studija odnosa između komponenti tjelesne konstitucije, odnosno somatotipa i vrste mentalnih poremećaja ili oboljenja (Wittman i drugi, 1948, Sheldon, 1949).

Ta je studija imala isti cilj koji je imao i Kretschmer. Wittman i Sheldon su započeli istraživanje analizom postupaka i karaktera psihijatrijskih dijagnoza mentalnih bolesti i došli do zaključka da taj postupak ne zadovoljava

i da se na osnovi takvog dijagnosticiranja ne mogu vršiti istraživanja. Dijagnosticiranje mentalnih poremećaja mora biti zasnovano na *objektivnim i osjetljivijim* postupcima nego što su to uobičajene psihijatrijske tehnike. Umjesto diskretnih psihijatrijskih kategorija oni su predložili *mjerjenje poremećaja na definiranim kontinuumima*, slično kao što je Sheldon postupio pri utvrđivanju komponenti somatotipa. U tu svrhu Sheldon je razvio tri kontinuumu, dimenzije ili *komponente psihopatologije*. Prva takva komponenta je *afektivna* i ona odgovara psihijatrijskoj kategoriji manično-depresivne psihoze. Druga psihopatološka komponenta je *paranoidna* i na jednom je njezinu kraju paranoidna psihoza koju obilježavaju ideje progonojenja. Treća psihijatrijska komponenta je *heboidna* komponenta i ona reprezentira hebefrenu formu shizofrene psihoze. Svaka od tih komponenti predstavlja poremećaj odgovarajuće komponente temperamenta. Tako afektivna komponenta odgovara poremećaju cerebrotone, paranoidna poremećaju viscerotone, a heboidna poremećaju somatotonije. Na osnovi 221 podatka o ponašanju mentalno poremećenih osoba koje su relevantne za dijagnosticiranje vrste poremećaja Sheldon je sastavio *ček-listu psihotičkog ponašanja*. Po toj ček-listi moguće je ocjenjivati svaku od spomenutih psihijatrijskih komponenti. Nakon toga je Sheldon izvršio somatotipiju 155 psihotičkih pacijenata. Drugi autori ovog rada su, nezavisno od njega, proveli ocjenjivanje pacijenata pomoću spomenute ček-liste a da uopće nisu te pacijente vidjeli. Na taj je način izbjegnuta mogućnost da je poznavanje somatotipa pacijenata moglo utjecati na procjenjivanje ček-listi. Ispitivanje korelacije ili slaganja i ocjena pacijenata što su ih dali različiti ocjenjivači te ispitivanje pouzdanosti ocjena pokazalo je da se te korelacije kreću između +0,78 i +0,91, što znači da su ocjene pouzdane i da postoji slaganje različitih ocjenjivača.

Nakon toga su utvrđene korelacije između rezultata somatotipije i rezultata u ček-listi. Te su korelacije prikazane u tablici 7.

Tablica 7.

Korelacije između komponenti somatotipa i psihijatrijskih komponenti

Komponente somatotipa	Psihijatrijske komponente		
	Afektivna	Paranoidna	Heboidna
Endomorfija	+0,54	-0,04	-0,25
Mezomorfija	+0,41	+0,57	-0,68
Ektomorfija	-0,59	-0,34	+0,64

Kako se iz tablice 7. vidi, najveće korelacije, i to pozitivne, utvrđene su između odgovarajućih komponenti somatotipa i odgovarajućih komponenti psihopatologije. Međutim, te korelacije su znatno niže nego što je to bio slučaj kod ispitivanja korelacije između somatskih komponenti i komponenti temperamenta (tablica 4). Iz tablice 7. vidi se, nadalje, da između nekih somatskih komponenti i nekih komponenti psihopatologije postoje korelacije koje pokazuju da je ta povezanost složenija nego što je Sheldon predviđao. Tako je, na primjer, mezomorfija pozitivno povezana s afektivnom komponentom, a negativno s heboidnom. Afektivna komponenta ili poremećaji povezani su u stvari sa sve tri tjelesne komponente iako s ektomorfijom u obrnutom smjeru.

Sheldon je indikatore koji su uključeni u njegovu ček-listu smatrao indikatorima samo lakših psihotičkih oblika ponašanja. Stoga je mislio da

je te indikatore moguće koristiti i izvan psihopatologije kao dodatne indikatore ličnosti, što bi obogatilo dijapazon osobina ličnosti koji je, ako ostavimo samo na njegovim komponentama temperamenta, dosta uzak. Psihijatrijske komponente mogle bi, po njegovu mišljenju, biti indikativne za pojedince koji u društvu postižu posebne ili osobite vrste prilagodbi ili ostvarenja, dakle indikativne na području stvaralaštva. Također je smatrao da su ocjene dobivene uz pomoć njegove liste objektivnije od načina na koji se postavljaju dijagnoze u psihijatriji (Sheldon i drugi, 1969).

Karakteristike somatotipa i delinkventno ponašanje

Mogućnost postojanja povezanosti, pa i uzročno-posljedične veze između tjelesnih karakteristika i pojedinih oblika delinkventnog ponašanja potakla je mnoge hipoteze, pa i neka istraživanja. Najpoznatija je Lombrosova hipoteza o tipu ili izgledu razbojnika. Takve veze, međutim, nisu nikada bile dokazane.

Posve je razumljivo da se Sheldon interesirao za mogućnost postojanja veze između pojedinih komponenti somatotipa i delinkvencije. Taj je odnos on istraživao osam godina. Ispitanici su mu bili mladi prijestupnici, njih oko četiri stotine. Od te četiri stotine dvije stotine su praćene duže vrijeme. Za svakog ispitanika utvrđen je somatotip, kao i sekundarne karakteristike njegove ličnosti. Osim toga, prikupljeni su podaci o njegovim sposobnostima, školovanju, obiteljskom životu itd.

Na bazi svih podataka za svakog je ispitanika sastavljena skica njegove biografije. Te su biografije onda klasificirane u kategorije po mentalnoj defektnosti, psihopatiji, alkoholizmu, stupnju kriminaliteta i na druge načine.

Sheldon je somatotipe delinkvenata usporedio sa somatotipima nedelinkvenata iste dobi. Utvrdio je da se somatotipi nedelinkvenata grupiraju oko srednjeg somatotipa koji bi se, teoretski, mogao obilježiti sa 4-4-4 i da se njihovi somatotipi od te pozicije podjednako raspoređuju u svim smjerovima prema ekstremnim somatotipima. Kod delinkvenata somatotipi se, međutim, grupiraju na endomorfno-mezomorfno kraju. Osobito je kod njih jako zastupljena mezomorfna komponenta, a ektomorfne gotovo i nema. Osim toga, Sheldon je utvrdio da se pojedine podgrupe delinkvenata također međusobno razlikuju po somatotipu kao i po drugim komponentama odnosno obilježjima.

Na osnovi tih podataka Sheldon je postavio određene hipoteze i spekulacije o ulozi astenije, displazije i krupnjanja organizma kao bioloških determinanti delinkventnog i nedelinkventnog ponašanja i posljedicama koje bi mogle proisteci iz bržeg razmnožavanja onih socijalnih i ekonomskih grupa koje obilježava astenija, displazija i krupnjanje.

Njegove podatke o povezanosti mezomorfije s delinkvencijom potvrdili su i drugi istraživači (Epps i Parnell, 1952; Gibbens, 1963). Glueck i Glueck su (1956) usporedili somatotipske komponente 500 delinkvenata sa somatotipskim komponentama nedelinkvenata koji su s njima bili izjednačeni po svim ostalim relevantnim karakteristikama i utvrdili da oko 60 posto mladih delinkvenata ima mezomorfnu konstituciju, a da samo 30 posto mladih ljudi nedelinkvenata ima takvu konstituciju. U normalnom, nedelinkventnom uzorku utvrdili su oko 40 posto ektomorfni pojedinci, a u delinkventnom uzorku bilo ih je samo 15 posto.

Utjecaj

Sheldonova istraživanja imala su jak utjecaj na razvoj konstitucionalne psihologije. Prije njega mnogi su psiholozi pokazivali izrazitu nenaklonost tom pristupu. Njegovi prvi radovi i istraživanja naišli su stoga na velik otpor, nerazumijevanje i kritike (Lindzey, 1967; Rees, 1968. i 1973). Međutim, kasnija istraživanja o povezanosti »psihičkog« i fizičkog u mnogo čemu su podržala Sheldonove koncepcije. Danas je izvan sumnje da postoji značajna povezanost između karakteristika ličnosti i tjelesnih ili morfoloških karakteristika, ali da ta povezanost nije ni u kojem slučaju tako visoka kako je to utvrdio Sheldon. Povezanost između ličnosti i organizma nije, međutim, ograničena samo na morfologiju tijela, već je ona prisutna i na mnogim drugim područjima organskog funkcioniranja. Tako se sve više otkriva povezanost bioloških determinanti i svih oblika ponašanja čovjeka u koje je uključeno i njegovo socijalno ponašanje (Eysenck, 1970; Cattell, 1977; Kessler i Moss, 1970; Berscheid i Walster, 1974).

Velika zasluga za to pripada Sheldonu koji je definitivno pokazao da se u ljudskom ponašanju i ličnosti ne mogu zanemarivati biološke i nasljedne determinante i da te determinante treba proučavati jednako intenzivno ili intenzivnije negoli utjecaj okoline. To je ujedno postavilo i osnovicu za tješnju suradnju između biologije i psihologije, koja se svakim danom sve više ostvaruje.

Literatura

- Adcock, C. J.: A note on the factorial analysis of Sheldon's personality traits, Australian Journal of Psychology Phil., 1950, 2, 114—115.
- Berscheid, E. and Walster, E.: A little bit about love. U: T. L. Houston (Ed.): Foundation of interpersonal attraction, New York, Academic Press, 1974.
- Burt, C.: Subdivided factors, British Journal of Psychology, Statistical Section, 1949, 2, 41—63.
- Cattell, R. B. and Warburton, F. W.: Objective personality and motivation tests: a theoretical introduction and practical compendium, Urbana, University of Illinois Press, 1967.
- Child, I. L.: The relation of somatotype to self-rating on Sheldon's temperamental traits, Journal of Personality, 1950, 18, 440—453.
- Child, I. L., and Sheldon, W. H.: The correlation between components of physique and scores on certain psychological tests, Character and Personality, 1941, 10, 23—34.
- Coffin, T. E.: A three — component theory of leadership, Journal of abnormal and social psychology, 39, 63—83.
- Ekman, G.: On the number and definition of dimensions in Kretschmer's and Sheldon's constitutional systems, Uppsala, Almqvist, 1951.
- Epps, P. and Parnell, R. W.: Physique and temperament of women delinquents compared with women undergraduates, British Journal of Medical Psychology, 1952, 25, 249—252.
- Eysenck, H. J.: Dimension of personality, London, Routledge and Kegan Paul, 1947.
- Eysenck, H. J.: The scientific study of personality, New York, Praeger, 1952.
- Eysenck, H. J.: Crime and personality, London, Routledge and Kegan Paul, 1964.
- Fiske, D. W.: A study of relationships to somatotype, Journal of Applied Psychology, 1944, 29, 504—519.
- Fulgosi, A.: Objektivno mjerenje u psihologiji, Vojnosanitetski pregled, 1958, 5, 409—410.
- Fulgosi, A.: Ispitivanja biokemijske osnovice pamćenja, Revija za psihologiju, 1970, 1, Br. 1, 55—62. (a)
- Fulgosi, A.: Biokemijske teorije pamćenja, Revija za psihologiju, 1970, 1, Br. 2, 97—109. (b)
- Fulgosi, A.: Prokrustno-analičke rotacije i problem kongruencije u faktorskoj analizi, Revija za psihologiju, 1970, 1, Br. 2, 49—50. (c)
- Fulgosi, A.: Pamćenje. U: Medicinska enciklopedija, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1974. (a)
- Fulgosi, A.: Učenje. U: Medicinska enciklopedija, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1974. (b)
- Fulgosi, A.: Faktorska analiza, Zagreb, Školska knjiga, 1979.
- Gall, F. J. and Spurzheim, J. G.: Recherches sur le systeme nerveux, Paris, Schoell, 1809.
- Gibbens, T. C. N.: Psychiatric studies of Borstal lads, London, Oxford University Press, 1963.
- Glueck, S. and Glueck, E.: Unraveling juvenile delinquency, New York, Harper, 1956.
- Guilford, J. P.: Personality, New York, McGraw Hill, 1959.
- Howells, W. W.: A factorial study of constitutional types, American Journal of Physical Anthropology, 1952, 10, 91—118.
- Humphreys, L. G.: Characteristics of type concepts with special reference to Sheldon typology, Psychological Bulletin, 1957, 54, 218—228.
- Jackson, D. D. (Ed.): The etiology of schizophrenia, New York, Basic Books, 1960.
- Janoff, I. Z., Beck, L. H. and Child, I. L.: The relation of somatotype to reaction time, resistance to pain, and expressive movement, Journal of Personality, 1950, 18, 454—460.
- Kessler, S. and Moos, R. H.: The XYY karyotype and criminality: a review, Journal of Psychiatric Research, 1970, 7, 153—170.
- Kline, N. S. and Tenney, A. M.: Constitutional factors in the prognosis of schizophrenia, American Journal of Psychiatry, 1950, 107, 432—441.
- Kretschmer, E.: Physique and character, New York, Harcourt, 1925.
- Landauer, T. K. and Whiting, J. W. M.: Infantile stimulation and adult stature of human males, American Anthropologist, 1964, 66, 1007—1028.
- Lindzey, G.: Behavior and morphological variation. U: J. N. Spuhler (Ed.): Genetic diversity and human behavior, Chicago, Aldine, 1967.
- Lubin, A.: A note on Sheldon's table of correlations between temperamental traits, British Journal of psychology. Statistical section, 1950, 3, 186—189.
- Mohr, G. J. and Gundlach, R. H.: The relation between physique and performance, Journal of Experimental Psychology, 1927, 10, 117—157.
- Mohr, G. J. and Gundlach, R. H.: A further study of the relation between physique and performance in criminals, Journal of Abnormal and Social Psychology, 1929, 14, 91—103.
- Momirović, K., R. Medved and Pavišić—Medved, V.: Some relations between anthropometric dimensions and motor abilities, Symposium Scientifique, Inter., Bucuresti, 1969.
- Momirović, K., B. Wolf, i J. Stalec: Pouzdanost nekih kompozitnih testova primarnih mentalnih sposobnosti, Kineziologija, 1975, 5, 169—192.

- Moore, T. V. and Hsü, E. H.: Factorial analysis of anthropological measurements in psychotic patients, *Human Biology*, 1946, 18, 133—157.
- Mowrer, O. H.: The behavioral vs. disease model of psychopathology — Do we need new patterns of training and treatment? Paper presented at the meeting of the Association for the Advancement of Behavior therapy, Washington, D. C., 1969.
- Page, J., Landis, C. and Katz, S. E.: Schizophrenic traits in functional psychoses and in normal individuals, *American Journal of Psychiatry*, 1934, 13, 1213—1225.
- Parnell, R. W.: Behavior and physique: an introduction to practical and applied somatometry, London, Arnold, 1958.
- Rees, L.: Constitutional psychology. U: D. L. Sills (Ed.): International encyclopedia of the social sciences, Vol. 13, New York, Macmillan, 1968.
- Rees, L.: Constitutional factors and abnormal behavior. U: H. J. Eysenck (Ed.): Handbook of abnormal psychology, San Diego, Calif., Knapp, 1973.
- Sheldon, W. H. (zajedno sa S. S. Stevensom i W. B. Tuckerom): The varieties of human physique: an introduction to constitutional psychology, New York, Harper, 1940.
- Sheldon, W. H. (zajedno sa S. S. Stevensom): The varieties of temperament: a psychology of constitutional differences, New York, Harper, 1942.
- Sheldon, W. H.: Constitutional factors in personality. U: J. McV. Hunt: (Ed.): Personality and the behavior disorders, New York, Ronald, Press, 1944.
- Sheldon, W. H. (u suradnji s E. M. Hartl and E. McDermott): Varieties of delinquent youth: an introduction to constitutional psychiatry, New York, Harper, 1949.
- Sheldon, W. H. (u suradnji s C. W. Dupertiusom i E. McDermott): Atlas of men: a guide for somatotyping the adult male at all ages, New York, Harper, 1954.
- Sheldon, W. H.: Prometheus revisited, Cambridge, Mass., Schenkman, 1974.
- Sheldon, W. H., Lewis, N. D. C. and Tenney, A. M.: Psychotic patterns and physical constitution: a thirty-year-follow-up of thirty-eight hundred psychiatric patients in New York State. U: D. V. Siva Sankar (Ed.): Schizophrenia: current concepts and research, New York, PJD Publications, 1969.
- Smith, H. C.: Psychometric checks on hypotheses derived from Sheldon's work on physique and temperament, *Journal of Personality*, 1949, 17, 310—320.
- Thurstone, L. L.: Factor analysis of body types, *Psychometrika*, 1946, 11, 15—21.
- Wittman, P., Sheldon, W. H. and Katz, C. J.: A study of the relationship between constitutional variations and fundamental psychotic behavior reactions, *Journal of Nervous and Mental Diseases*, 1948, 108, 470—476.

K. Lewin:

Topološka teorija ličnosti

Lewinova topološka teorija ličnosti (1935a, 1936, 1938, 1951) najvažniji je doprinos gestaltističke škole psihologiji ličnosti. Poznato je da su sovjetska refleksologija (Pavlov i suradnici) i američki biheviorizam (Watson, Hull, Tolman, Skinner i drugi) dali svoje najveće i najznačajnije doprinose na području učenja. Tako su sovjetska refleksološka škola i američki biheviorizam objasnili mnoge fenomene na području učenja i pamćenja i otkrili mnoge zakonitosti učenja i pamćenja, odnosno zaboravljanja. Mnoge od njih, kako se to može vidjeti i u ovoj knjizi, temeljni su zakoni i objašnjenja ljudskog ponašanja uopće, odnosno objašnjenja ličnosti.

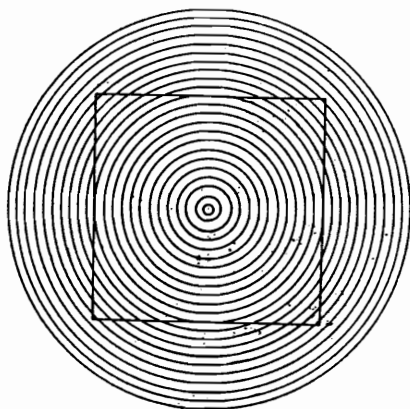
Gestalt-psihologija je svoje najvažnije doprinose dala na području psihologije percepcije. Wertheimer, Koffka, Köhler i drugi opisali su i objašnjavali mnoge fenomene na području percepcije i utvrdili mnoge zakonitosti percipiranja. Međutim, Lewin je, na osnovi gestaltističkih načela proučavanja stvorio i jednu teoriju ličnosti koja je imala vrlo velik utjecaj na proučavanje ličnosti u suvremenoj psihologiji.

Lewinova teorija ličnosti temelji se na osnovnom načelu gestaltističke psihologije, a to je načelo *polja i sila u polju*. Gestaltisti su smatrali da se mnoge pojave u percepciji mogu objasniti jedino ako se uzmu u obzir perceptivna polja i djelovanja sila u perceptivnim poljima, dakle ako se psihološki fenomeni ili doživljaji proučavaju u kontekstu takvih polja. Najbolji primjer za to imamo u gestaltističkim tumačenjima takvih fenomena u percepciji kao što su perceptivne varke. Jedna takva (Orbisonova) varka prikazana je na slici 1 (Fulgosi, 1967a i b, 1968, 1969; Fulgosi i Fulgosi, 1970; Fulgosi i Guilford, 1966; Fulgosi i Kljaić, 1972).

Perceptivne varke su takve percepcije u kojima ono što se percipira ne odgovara realnoj situaciji koja djeluje na naša osjetila u određenom času. Tako se na slici 1. potpuno pravilni kvadrat vidi iskrivljenim. Golem broj perceptivnih i drugih varki koje su proučavali gestaltisti i tumačenja koja su oni dali pokazuje da su naše percepcije većinom netočne u odnosu prema stvarnosti, odnosno da su one pod utjecajem sila u perceptivnim poljima koje djeluju na takav način (Fulgosi, 1967a). To su, kao što je poznato *restriktivne* i *kohezivne sile*. Sve to pokazuje da se ni percepcija ni drugi doživljaji ne mogu razumjeti izvan konteksta perceptivnih i drugih polja. Stoga nije nimalo čudno da je Lewin, koji je također jedan od osnivača gestalt-psihologije, to načelo postavio u temelje svog istraživanja ličnosti, a i svih drugih područja psihologije kojima se on bavio.

Ličnost treba prema tom načelu proučavati u njezinu polju i u odnosu na njezino polje. Polje Lewin definira kao »... totalitet činjenica koje koegzistiraju i koje su zamišljene kao međuzavisne« (1951, str. 240).

Teorija polja, primijenjena na područje proučavanja ličnosti, ima sljedeća osnovna obilježja odnosno ciljeve. *Cjelokupna ličnost i svi oblici manifestiranja ličnosti su funkcija polja koje postoji u času kad se takvo funkcioniranje ili ponašanje događa.* Polje i ponašanje čine cjelinu u kojoj se mogu razlikovati pojedini dijelovi, područja ili segmenti. Analiza određenog ponašanja ili određene osobe u takvoj situaciji treba biti *matematička odnosno topološka*. Matematička odnosno topološka analiza ponašanja i ličnosti ima, po Lewinu, mnogostruke prednosti pred verbalnim analizama. Matematička analiza je prilagođena za prikazivanje pojmova i sila u polju. Prostorno prikazivanje ličnosti zahtijeva takav matematički odnosno topološki instrumentarij. Nadalje, matematički je jezik mnogo pogodniji za znanstveni rad i istraživanje od uobičajenog verbalnog opisivanja i izražavanja stoga što znan-

Slika 1.

stveni rad zahtijeva znatno veću preciznost i određenost pojmova nego što je to slučaj s komuniciranjem u običnom životu. Takvu preciznost i određenost nemaju, međutim, verbalni pojmovi i verbalni medij. Ti su pojmovi i verbalan način izražavanja neprecizni, neodređeni i subjektivnim značenjima kontaminirani. Lewin smatra također da se tematički izraženim pojmovima mogu vršiti operacije koje se s verbalnim sadržajima ne mogu. Takve operacije mogu pridonositi daljem egzaktnom upoznavanju pojava na određenom području. Takva spoznaja nije, prema tome, moguća s verbalnim sadržajima. Primjeri takvih operacija koje dovode do novih znanja jesu jednadžbe koje nam omogućuju utvrđivanje nepoznanica, zatim funkcije koje povezuju pojedine elemente ili njihova djelovanja. Matematika je, za Lewina, odgovarajući govor za znanost. *Riječi, kako kaže Lewin, vode samo do novih riječi i ništa više.*

Topologija koju Lewin najviše koristi jest dio matematike koji omogućuje da se pojedine veličine ili pojmovi kao i odnosi među njima mogu prikazivati prostorno. Takav prostor, topološki prostor, nema euklidska obilježja i u njemu je moguće prikazivati pojedine elemente i njihove međudnose bez obzira na oblik i veličinu.

Topologija omogućuje, po Lewinu, adekvatan prikaz pojedinih skupina psiholoških pojmova. Takav je prikaz, naravno, na visokom stupnju apstrakcije i zbog toga omogućuje analizu na svim područjima proučavanja ljudskog ponašanja. *Svaka psihološka realnost može se izraziti topološkim prikazom polja u kojem se pojedinac ili pojedinci nalaze.* U takvom prikazu moguće je, dapače, utvrđivati uzročno-posljedične odnose (1951).

Osim determiniranosti poljem sila ljudsko ponašanje je u određenoj situaciji determinirano *unutarnjim snagama i stanjima organizma*. Takve snage i stanja su, na primjer, potrebe, želje i vrijednosti. Međutim, i ta unutarnja ili psihološka struktura organizma može se prikazati i analizirati u terminima topološke matematike.

Topološka struktura ličnosti i njezina polja

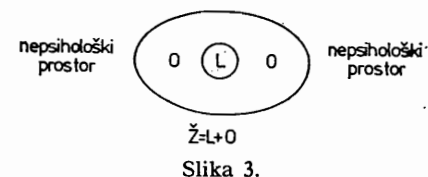
Osnovni element u polju predstavlja sama ličnost. Ličnost se u polju može prikazati nekim potpuno zatvorenim likom ili figurom kao što je, na primjer, kvadrat, krug ili elipsa. Granice tog lika predstavljaju granice ličnosti (slika 2). Sve što se nalazi unutar tog zatvorenog lika ili figure predstavlja ličnost

Slika 2. (Slike 2—23. Prema: Lewin 1936, 1938. i 1951)

(L), a sve što je izvan tog lika nije ličnost (ne-L). Takav prikaz ličnosti treba shvatiti topološki, a to znači da apsolutna veličina takvog prikaza i oblik takvog prikaza nemaju nikakvo značenje. Jedino što je u takvom prikazu važno jest to da je ličnost prikazana zatvorenom linijom, što znači da je ona omeđena od preostalog dijela prostora koji čini *ne-ličnost*. Ličnost po takvom prikazu obilježava granicu u odnosu na ostali svijet u kojem je ona *situirana*. Prema tome, ličnost treba shvatiti kao nešto što je odijeljeno od ostalog univerzuma, a ipak u taj univerzum postavljeno. Ličnost, dakle, obilježava istovremeno i *diferencijacija* i odnos *dio — cjelina*.

Psihološku realnost pojedinca obilježava neprekidna *interakcija* koja postoji između njega kao ličnosti i njegove okoline. To je interakcija između L i ne-L. Takva interakcija obuhvaća ličnost i jedan dio preostalog prostora. Taj prostor s kojim je pojedina ličnost u interakciji *iz koje proizlazi psihološka realnost* te ličnosti Lewin naziva *psihološkom okolinom* (O). Postojanje te psihološke okoline topološki je prikazano također jednom zatvorenim linijom ili likom koji mora, međutim, biti veći od lika koji predstavlja samu ličnost. Takav prikaz imamo na slici 3.

Slika 3.

Ličnost zajedno sa svojom psihološkom okolinom čini *životni prostor* (Z). Taj je prostor na slici 3. prikazan većom elipsom. U životnom prostoru ličnosti sadržani su svi psihološki aspekti te ličnosti. Izvan tog prostora je ostali, *nepsihološki prostor ili univerzum*. Psihološki prostor ličnosti obuhvaća i *fizikalni svijet i nefizikalne aspekte* (druge ličnosti).

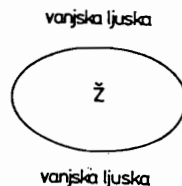
Životni prostor predstavlja *psihološki univerzum* pojedinca; to je *cjelovita psihološka realnost pojedinca*. U takvom su prostoru sadržane sve moguće činjenice koje mogu utjecati i određivati *ponašanje pojedinca*. U tom je prostoru sve za što se zna da može utjecati na ponašanje pojedinca u nekoj psihološkoj okolini i u određenom vremenu.

Prema tome, poznavanje životnog prostora pojedinca znači poznavanje svih faktora i organskih i fizioloških i psiholoških (koji su svi sadržani u L), kao i poznavanje svih faktora okoline (sadržanih u O) koji determiniraju ponašanje pojedinca u određenom času. Zbog toga je na osnovi životnog prostora moguće *predviđati ponašanje pojedinca u određenom času*. Tako je ponašanje pojedinca uvijek funkcija životnog prostora:

$$P = f(Z),$$

a zadatak je psihologije da »... jednoznačno derivira ponašanje pojedinca iz totaliteta psiholoških činjenica koje postoje u životnom prostoru u određenom času« (1936).

Životni prostor pojedinca ne obuhvaća, prema tome, cjelokupni fizički univerzum ili svijet. On je samo dio tog svijeta. Kao dio tog svijeta on se mora od njega razlikovati i biti od njega odijeljen. Ta različitost i odijeljenost životnog prostora pojedinca od ostalog svijeta prikazana je na slici 4.

Slika 4.

Izvan elipse koja prikazuje životni prostor pojedinca nalazi se preostali svijet ili preostali univerzum. Predio tog univerzuma ili fizičkog svijeta koji se nalazi neposredno uz među životnog prostora pojedinca ima posebno značenje jer on može *materijalno utjecati na psihološku okolinu pojedinca i izazvati promjene u toj psihološkoj okolini*. To znači da *materijalne promjene i zbivanja mogu stvarati ili izazivati psihološke promjene ili zbivanja*. Zbog toga taj dio vanjskog prostora Lewin naziva »*vanjskom ljuskom životnog prostora*«. Taj dio vanjskog prostora je, prema tome, vrlo značajan za pojedinca. Promjene ili događaji u tom dijelu fizičkog svijeta mogu izazivati psihološke promjene koje mogu imati bitno značenje za pojedinca te zbog toga mogu utjecati na njegovu ličnost i cjelokupan tok njegova života. Recimo, na primjer, slučajni susret s nekim ili nečim može imati dalekosežne posljedice. Vanjski svijet, prema tome, utječe na psihološki. Iz toga proizlazi jedna vrlo važna posljedica za psihologiju. Poznavanje samo psiholoških zakona i psihološke okoline pojedinca u određenom času ne omogućuje nam trajniju i

precizniju predikciju njegova ponašanja i njegove ličnosti u budućnosti. *Teško je poznavanje zapravo beskorisno, jer se u životu pojedinca svakog časa može dogoditi nešto što može izmijeniti čitavu ličnost i životni tok pojedinca*. Za Lewina je ličnost uvijek rezultat polja i determinanti polja u određenom času. *To je psihologija u kojoj nema vremenske dimenzije*. To je gledište potpuno u skladu s gestaltističkom psihologijom koja sve psihološke fenomene objašnjava zakonitostima i *dinamikom polja u određenom času*. Prema tome, za psihologa je važno da razumije momentanu psihološku situaciju pojedinca i da tu situaciju objasni na osnovi pojmova iz teorije polja.

Iz odnosa ličnosti, psihološkog polja pojedinca i vanjske, fizikalne ljudske proizlazi još jedno ograničenje koje je karakteristično za Lewinovu psihologiju. Naime, fizikalna zbivanja iz vanjske ljudske životnog prostora ne mogu nikako izravno utjecati na ličnost, već jedino preko psihološke okoline. *Ličnost je potpuno okružena svojom psihološkom okolinom i ne dolazi u direktan doticaj s vanjskom ljuskom*.

Međa ili membrana između ličnosti i psihološke okoline, kao i membrana ili opna između psihološke okoline i fizičkog svijeta su propusne ili permeabilne membrane. To znači da događaji i promjene koje se zbivaju u psihološkoj okolini pojedinca mogu utjecati na njegovu ličnost i u njoj izazivati promjene. Zbog toga možemo reći da je ličnost funkcija svoje psihološke okoline:

$$L = f(O).$$

Promjene i zbivanja u ličnosti mogu pak djelovati na promjene i sadržaje koji su prisutni u psihološkoj okolini, pa možemo reći da je psihološka okolina pojedinca u određenom času funkcija njegove ličnosti u tom času:

$$O = f(L).$$

Jednako tako možemo reći da je i psihološka okolina pojedinca i njegova ličnost, odnosno životni prostor pojedinca funkcija zbivanja i utjecaja u vanjskoj ljusci:

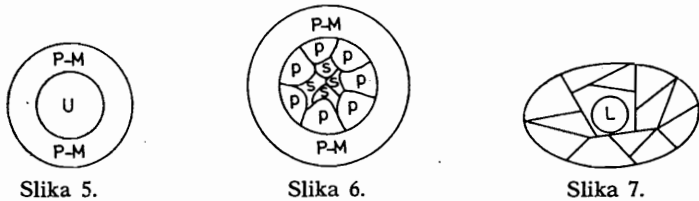
$$Z = f(V).$$

Područja ličnosti i njezine psihološke okoline

Ličnost pojedinca i psihološka okolina nisu homogeni, već su podijeljeni na golem broj područja. Možda samo prilikom rođenja ne postoje područja u ličnosti i psihološkoj okolini pojedinca. Međutim, već vrlo rano ta se područja formiraju i psihološka okolina i ličnost pojedinca postaju izdiferencirani i podijeljeni na područja. Postoji, prema tome, struktura ličnosti i struktura psihološke okoline. Područja koja čine takve strukture nisu međusobno odijeljena i izolirana, već među njima postoje međuodnosi i međuzavisnost.

U ličnosti Lewin razlikuje najprije *unutarnji ili središnji i vanjski dio*. Unutarnji dio naziva *unutarnjim ili osobnim područjem ili regijom*, (U), a vanjski dio naziva *perceptivno-motornim područjem ili regijom* (P-M). Perceptivno-motorno područje potpuno okružuje unutarnje područje ličnosti. Na taj način ne postoji direktan kontakt između unutarnjeg ili središnjeg dijela ličnosti pojedinca i njegove okoline, već samo preko perceptivno-motornog dijela ličnosti (slika 5).

Unutarnji dio ličnosti također ne predstavlja homogenu cjelinu, već se dijeli na manja područja ili stanice. U središnjem dijelu ličnosti postoje dvije vrste takvih stanica ili malih područja. Jednu vrstu čine središnje stanice (s), a drugu periferne (p). Periferne su smještene uz opnu koja dijeli ličnost od njezine okoline, a centralne su smještene unutar perifernih (slika 6).

Perceptivno-motorno područje ličnosti nije izdiferencirano kao što nije ni perceptivno. To je zbog toga što Lewin smatra da perceptivni sustav čovjeka djeluje kao cjelina, a jednako tako djeluje i motorni sustav. Čovjek može biti usmjeren na samo jednu stvar ili jednu radnju. Kako treba odijeliti motorni sustav od perceptivnog, Lewin ne kaže. Vjerojatno se ta dva sustava sama koordiniraju, pa kad postoji jači ili dominantan utjecaj okoline na ličnost, onda se u tom dijelu ličnosti javljaju perceptivni procesi, a kada postoji jači ili dominantan utjecaj osobe na okolinu, onda u toj sferi prevladavaju motorni procesi.

Psihološka okolina ličnosti također je podijeljena na manja područja i potpodručja (slika 7). Veličina tih područja, njihovo značenje i njihov položaj, kao i sve promjene koje se zbivaju unutar psihološkog polja ovise o činjenicama i događajima koji se nalaze unutar životnog prostora ličnosti, kao i o utjecajima iz vanjskog omotača ili ljuske.

Iz toga slijedi da se za svaku ličnost može utvrditi i nacrtati topološki prikaz njezina životnog prostora u koji su uključene diferencijacije u samoj ličnosti i diferencijacije psihološke okoline te ličnosti. Poznavanje takve strukture nužno je za razumijevanje ponašanja nekog pojedinca.

Valja reći da diferencijacije psihološke okoline ličnosti nisu takve kao diferencijacije i strukture unutar same ličnosti. Tako su sva polja koja su nastala diferencijacijom okoline potpuno ravnopravna i ne dijele se na unutarnja i vanjska kao kod ličnosti. Sve opne, membrane ili međe koje su nastale u ličnosti ili psihološkoj okolini imaju određenu permeabilnost ili propustljivost. Ta propustljivost može biti veća ili manja, ali struktura nikada nije nepropusna i uvijek postoji mogućnost komunikacije između pojedinih područja u životnom prostoru. Također treba reći da ni struktura ni životni prostor nikada nisu fiksni ili definitivni. Postoje samo izuzetna stanja ili slučajevi kada su strukture u životnom prostoru nepropusne ili fiksne.

Činjenice i događaji

Životno polje pojedinca, a to znači njegova ličnost i njena okolina primaju određenu strukturu i bivaju podijeljeni na pojedina područja pod utjecajem činjenica i događaja.

Činjenica je za Lewina svaka stvar koja se može zapaziti, ali i svaka stvar koja se ne može neposredno zapaziti, ali na koju se može indirektno zaklju-

čiti na osnovi nečega što se može opažati. To znači da postoje empirijske ili fenomenološke činjenice i hipotetičke ili dinamičke činjenice. Svako izdiferencirano područje unutar životnog prostora (ličnosti i njezine psihološke okoline) sadrži samo jednu činjenicu. Različita područja sadrže različite činjenice.

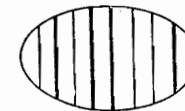
Događaji, prema Lewinu, predstavljaju interakciju činjenica. Na primjer, knjiga i učenik su dvije činjenice, a učenik koji čita knjigu jest interakcija i jedna činjenica.

Između pojedinih područja životnog prostora postoji komunikacija. Za takva dva područja kažemo da su međusobno povezana. Takva dva područja mogu djelovati jedno na drugo, a činjenica iz jednog područja dostupna je činjenicama iz drugih područja. Tako, na primjer, između vanjskih područja u ličnosti i psihološke okoline postoji takva komunikacija, pa se struktura ličnosti može mijenjati pod utjecajem promjena ili činjenica koje su sadržane u onim područjima psihološke okoline koja su u komunikaciji s vanjskim područjima ličnosti i obrnuto, psihološka se okolina može mijenjati pod utjecajem činjenica u vanjskim područjima ličnosti.

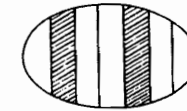
Međuutjecaji u životnom prostoru

Jačina ili veličina komunikacije između različitih područja u ličnosti i njezinoj psihološkoj okolini, tj. u životnom prostoru ovise o tri aspekta: o vrsti membrana ili opni koje dijele ili omeđuju pojedina područja, o fluidnosti pojedinog područja i o međusobnoj udaljenosti pojedinih područja. Svaki od ta tri aspekta zamišljen je kao dimenzija, što znači da može intenzivno varirati (veća ili manja propusnost membrana, veća ili manja fluidnost i veća ili manja udaljenost pojedinih područja).

Permeabilnost opni ili membrana koje dijele neka područja određuje veličinu komunikacije i veze između tih područja. Postoje membrane koje su slabe i membrane koje su čvrste. Prve su propusne, pa činjenice i događaji koji se nalaze u jednom području mogu utjecati i biti dostupni nekom drugom području. Čvrste membrane su, naprotiv, nepropusne i tu činjenice i događaji u jednom području nisu dostupni nekom drugom području. Takva su područja ličnosti i psihološke okoline međusobno izolirana ili u slaboj komunikaciji. Veličina propustljivosti membrana koje omeđuju neko područje označava se debljim i tanjim linijama (slika 8). Deblje linije označavaju nepropusne opne, a tanje propusne.

Slika 8.

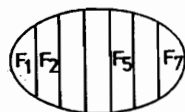
Slika 9.

Fluidnost odnosno rigidnost nekog područja životnog prostora određena je prirodom medija koji ispunjava to područje, odnosno kakvoćom njegove površine. Taj medij može imati različite karakteristike, ali je najvažnija fluidnost odnosno rigidnost. Rigidni medij je otporan na promjenu i pruža otpor svakoj promjeni. Fluidni medij je prilagodljiv i promjenljiv i ne pruža otpor promjenama koje se zbivaju. Ona područja koja su ispunjena rigidnim medijima neće moći međusobno komunicirati. Stupanj rigidnosti pojedinih po-

dručja u životnom prostoru označava se intenzitetom sjenčenja tog područja (slika 9).

Iz toga se vidi da u nekoj ličnosti mogu postojati područja različitog stupnja rigidnosti i da neka osoba može u nekim stvarima biti rigidna i nefleksibilna, a u drugim fleksibilna i nerigidna.

Napokon, veličina komunikacije između različitih područja ličnosti može se topološki prikazati njihovom udaljenošću. Što su dva područja bliža jedno drugome, to je veličina komunikacije među njima veća. I obrnuto, što su međusobno udaljenija, to je komunikacija među njima manja (slika 10).

Slika 10.

Tako na slici 10. između područja F_1 i F_2 postoji jaka komunikacija pa su ona međusobno blizu, a između područja F_1 i F_5 postoji slaba komunikacija i ona su međusobno udaljena. Međusobna udaljenost i veličina komunikacije između dvaju područja određena je brojem područja koja su se interpolirala između njih, a ne stvarnom, fizičkom udaljenošću na crtežu. Tako su unutarnja područja ličnosti slabije dostupna vanjskim utjecajima, jer su se između njih i psihološke okoline smjestila periferna područja ličnosti. Nadalje, što je neka ličnost kompleksnije strukturirana, to će postojati više područja i mogućnosti da dva područja u takvoj ličnosti budu međusobno vrlo udaljena, tj. da imaju vrlo nizak stupanj međusobne komunikacije.

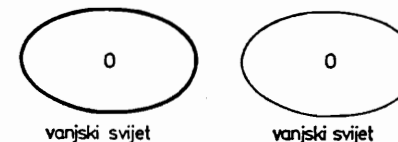
Broj područja ovisi o psihološkim činjenicama koje postoje u određenom času. Pojedinaac koji je u stanju umora ili iscrpljenosti nakon nekog napora ili rada predstavlja neizdiferenciranu ličnost u kojoj postoji samo jedna psihološka činjenica — umor. Njegova psihološka okolina također je neizdiferencirana i homogena i sadrži samo jednu činjenicu — mjesto za odmaranje. Pojedinaac koji se zanima samo za jednu stvar, npr. skupljanje maraka, posjeduje samo tu činjenicu koja djeluje diferencirajuće na njegovu ličnost, a pojedinac koji se, recimo, zanima i za marke, i za bicikle, i za atletiku, i za starinski novac itd. posjeduje mnogo činjenica koje djeluju diferencirajuće. Prvi će stoga biti manje a drugi mnogo više izdiferencirana ličnost.

Područja u ličnosti se neprekidno stvaraju i nestaju. Kad god se pojavi neka nova psihološka činjenica, stvara se i novo područje, a kad ona nestaje, nestaje i to područje.

Lewin razlikuje nekoliko vrsta činjenica koje mogu utjecati na diferencijaciju ličnosti i njezine psihološke okoline. To su u prvom redu psihološke činjenice koje smo već spomenuli i koje utječu i na jedno i na drugo područje životnog prostora. Osim psiholoških činjenica, Lewin govori i o personalnim ili osobnim činjenicama kojima je ispunjena ličnost. (Takva je činjenica spomenuto stanje umora, pa onda to može biti glad, želja itd.) Takve činjenice se zovu potrebe, a činjenice koje pripadaju psihološkoj okolini zovu se valencije.

Kao primjer za različitu permeabilnost membrana možemo uzeti prikaz na slici 11.

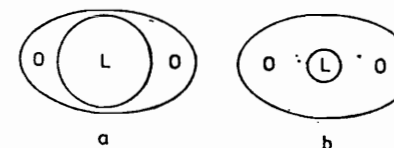
Na slici 11. prikazane su dvije različito permeabilne psihološke okoline u odnosu na vanjsku ljusku ili omotač, odnosno u odnosu na realni, objektivni i fizikalni svijet. Zadebljala membrana na jednom crtežu pokazuje ličnost koja je okružena svojom psihološkom okolinom koja ne dopušta ili ne omogućuje kontakt ili interakciju s fizikalnim i realnim svijetom. Taj je kontakt slab ili nikakav. Drugi crtež pokazuje ličnost koja je također okružena svo-

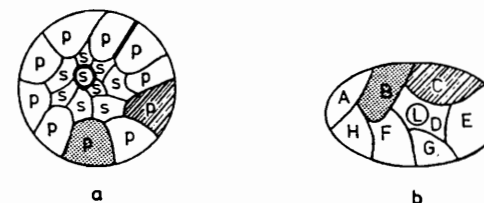
Slika 11.

jom psihološkom okolinom, ali ta okolina omogućuje dobar kontakt i komunikaciju s realnim fizikalnim svijetom u vanjskom omotaču. Psihološka situacija jedne i druge osobe bit će sasvim različita. Prva osoba je izolirana u svom svijetu psiholoških konstrukata i tvorevina, a druga nije. Prva osoba je u situaciji u kojoj se nalaze duševni bolesnici, osobito shizofreničari. Kontakt između nje i svijeta je slab, realni svijet ne postoji, sve što postoji su njezini zamišljaji itd. Njezin svijet je zbog toga izoliran i bez veze s realnošću, nikakva promjena u realnosti na njega ne utječe. Nasuprot tome, psihološka okolina druge osobe u neprekidnoj je komunikaciji s realnim svijetom i neprekidno se mijenja pod njegovim utjecajima, te i sama na njega može utjecati. Svaka se promjena u vanjskom svijetu odmah odražava na strukturu psihološke okoline te osobe.

Strukturiranost pojedine osobe također može biti izražena permeabilnošću, rigidnošću ili udaljenošću pojedinih područja. Na slici 12. prikazana je osoba koja u velikoj mjeri ispunja svoj životni prostor. Ona se proširila po cijelom prostoru i psihološka okolina svedena je na malu mjeru (crtež a). Na crtežu b prikazana je ličnost koja je u odnosu na svoju psihološku okolinu znatno manja i zauzima mnogo manji dio svog životnog prostora.

Slika 12.

Slika 13.

Na slici 13. prikazana je struktura ličnosti (crtež a) i struktura psihološke okoline (crtež b) neke osobe u jednom trenutku.

Ponovno moramo istaći da se sve strukture u ličnosti i njezinoj okolini neprekidno mijenjaju i da nema ničeg stabilnog. Tako se mijenja i broj i struktura područja, njihov raspored, permeabilnost opni, rigidnost površina, udaljenosti. Sve je u životnom prostoru u neprekidnoj mijeni. Za Lewina su stoga nepotrebne i nerealne sve koncepcije ličnosti koje se temelje na trajnim obilježjima ili karakteristikama kao što su, na primjer, crte ličnosti, osobine ličnosti, navike. Takve su koncepcije ostaci aristotelovskog načina mišljenja, koji je po Lewinu netočan.

Položaj ličnosti u psihološkoj okolini

Ličnost može u psihološkom prostoru, okolini ili u životnom prostoru zauzimati različite položaje. Jedino što ne može postojati jest to da ona izađe iz tog prostora, odnosno da dođe u izravan doticaj s vanjskim omotačem ili fizičkom realnošću. Između nje i te realnosti uvijek mora biti interpolirana psihološka okolina.

Ako je psihološka okolina pojedinca homogena, onda različit položaj ličnosti u takvoj okolini nema veće značenje. Međutim, čim je okolina podijeljena na područja, položaj ličnosti ima različito značenje. To je stoga što ona područja okoline koja su bliža ličnosti imaju i jači utjecaj na tu ličnost od onih područja okoline koja su udaljenija od ličnosti. Prema tome, da bismo razumjeli situaciju u kojoj se nalazi neka ličnost, moramo znati gdje se ta ličnost nalazi u svom psihološkom polju ili životnom prostoru. Taj položaj je, međutim, sasvim nešto drugo od fizičkog položaja te osobe. Tako netko može biti fizički prisutan na nekom mjestu (recimo na predavanju), a psihološki prisutan na sasvim drugom mjestu (recimo na treningu karatea). Psihološka prisutnost određuje položaj ličnosti u životnom prostoru. Zbog toga ličnost može mijenjati svoj položaj u tom prostoru bez promjene fizičkog položaja. Tako se pojedinac koji prisustvuje predavanju može psihološki premještati a da ne mijenja svoj fizički položaj. Tako se s treninga karatea može premjestiti na košarkaški susret, a onda na sastanak s djevojkom, itd. To premještanje iz jednog područja životnog prostora u drugo naziva se *lokomocijom*. Lokomocija je to lakša što su dva područja međusobno u boljoj, bližoj ili jačoj interakciji. Postoji nekoliko vrsta lokomocija. Osim psihološke, lokomocija može biti i fizička, a može biti i socijalna, intelektualna (kao kod rješavanja problema ili razmišljanja o nečemu čega se ne možemo dosjetiti).

Lokomocija znači premještanje ličnosti u njezinoj okolini. Kod takvog premještanja ličnost prelazi određenu stazu u toj okolini. Staza koju prelazi ličnost u toku premještanja ili putovanja okolinom ovisi o strukturnim karakteristikama psihološke okoline. To znači da ona ovisi o broju područja, njihovu rasporedu o prethodnom položaju ličnosti, o permeabilnosti ili propustljivosti međa kojima su pojedina područja ograničena, o površinskim kvalitetama ili medijima pojedinih područja, tj. o njihovoj rigidnosti ili fluentnosti itd. Odnosi između pojedinih područja životnog prostora određuju se zapravo prema lakoći kojom se ličnost premješta iz jednog takvog područja u neko drugo.

Unutar ličnosti pojedina područja mogu *komunicirati*. Tako perceptivna područja mogu komunicirati s unutarnjim stanicama ili područjima li-

čnosti ili međusobno. To vrijedi i za unutarnje stanice i područja u ličnosti. Koja će područja u nekoj ličnosti u nekom času međusobno komunicirati ovisi o strukturnim karakteristikama ličnosti u tom času, na primjer o rigiditetu pojedinih područja, karakteristikama njihovih opni i drugim faktorima.

Stupanjem u interakciju ili međuodnose dva područja životnog prostora ostvaruju jedan *događaj*. Premještanje ličnosti u njezinu psihološkom polju također predstavlja događaj. Da bi se ostvario jedan događaj, potrebna su najmanje dva područja koja su u međusobnom odnosu, odnosno, budući da svako područje sadrži jednu činjenicu, za događaj je potrebno da najmanje dvije činjenice dođu u interakciju. Osim toga, za događaj je nužno da lokomocija i komunikacija ispunjavaju tri uvjeta.

Prvi uvjet je *konkretnost*. Samo konkretne činjenice mogu dovesti do efekta koji se naziva događajem. Konkretna činjenica je ona koja već postoji u životnom prostoru u određenom času i koja ima svoje područje. To znači da potencijalne činjenice ili moguće činjenice, koje mogu nastati u nekom budućem vremenu, ne mogu izazvati sadašnje događaje.

Drugi uvjet za nastajanje događaja jest uvjet *suvremenosti*. To znači da samo prisutne činjenice mogu izazvati prisutno ponašanje. One činjenice koje su nekada postojale ne mogu izazvati sadašnje ponašanje niti mogu na to ponašanje utjecati. Tako, na primjer, doživljaji ili iskustva iz djetinjstva ne mogu utjecati i determinirati sadašnje ponašanje. To je moguće jedino ako su takvi doživljaji ili iskustva uspjeli trajno opstati u životnom prostoru pojedinca. Ovdje ponovno vidimo da je Lewinova koncepcija ličnosti potpuno ahistorijska.

Konačno, treći uvjet za nastajanje događaja je *neposredna povezanost* između dva područja životnog prostora ili interakcija među njima.

Iz toga se vidi da su činjenice u životnom prostoru pojedinca i događaji koji se u tom prostoru zbivaju *prolazni*. To je u skladu s Lewinovom koncepcijom stalne izmjenljivosti ličnosti i njezine psihološke okoline. *To su strukture koje se stalno mijenjaju i nemaju trajnija obilježja*. Promjene strukturiranosti, organizacije i funkcioniranja životnog prostora Lewin naziva *restrukturiranjem životnog prostora*. To je restrukturiranje jedina trajna karakteristika tog prostora.

Ostale dimenzije životnog prostora

Do sada spomenuti strukturalni pojmovi za opisivanje životnog prostora zadovoljavali su se s dvije prostorne dimenzije i mogli su u njima biti prikazani na adekvatan način. Međutim, osim tih dviju prostornih dimenzija za prikaz strukture životnog prostora nužne su još dvije dimenzije.

Prva takva dimenzija je *vremenska dimenzija*. Iako prošlost i budućnost nikako ne mogu utjecati na sadašnjost i na sadašnje događaje (prema uvjetu suvremenosti), stavovi pojedinca, očekivanja, nada, misli i sjećanja mogu utjecati na sadašnje događaje, jer su i oni sami u sadašnjosti. To znači da *sadašnjost u sebi uključuje i psihološku prošlost i psihološku budućnost*. Sadašnjost, prema tome, predstavlja dimenziju koja se proteže od psihološke prošlosti do psihološke budućnosti pojedinca. Ta dimenzija može biti dugačka ili kratka (može se protezati od davne prošlosti do daleke budućnosti pojedinca), može biti dobro određena i definirana ili nejasna i neodređena, može biti složena ili jednostavna, a granice pojedinih psiholoških dobi mogu na

njoj biti bolje ili slabije određene. Postoje vrlo velike interindividualne razlike među pojedincima u ovoj vremenskoj dimenziji. Ali ni kod jednog pojedinca vremenska dimenzija nije stalna, tako da se njezina obilježja mogu vrlo brzo mijenjati.

Druga dimenzija koja je važna za prikazivanje i razumijevanje neke osobe jest dimenzija *realnosti* ili *dimenzija stupnjeva realnosti odnosno nerealnosti*.

Stupanj realnosti vezan je za lokomociju. Već smo rekli da je lokomocija moguća a da se osoba fizički ne premješta u svom životnom prostoru. Fizičko premještanje osoba u njezinu životnom prostoru čini realnost. To je realna lokomocija. Nerealnost predstavlja imaginarna ili zamišljena lokomocija. Između ta dva pola postoje različiti stupnjevi ili razina realnosti. Tako pojedinac može stvarno otići u kino ili zamišljati da bi bilo dobro ići u kino, odnosno može planirati odlazak u kino. Prema tome, razmišljanja, mišljenja i planiranja predstavljaju lokomocije koje su između stvarnih ili realnih i imaginarnih, odnosno između *realnih postupaka i fantazija*.

Lokomocija je to lakša što je stupanj realnosti takve lokomocije manji. U nerealnosti granice i sastav područja ličnosti su najpropustljivije i najfluentnije, tako da je lokomocija najlakše ostvarljiva. Dimenzija realnosti prisutna je i u psihološkoj okolini i u samoj ličnosti.

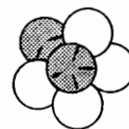
Motivacija i dinamika

Lewinova koncepcija motivacije i dinamike u ličnosti ponovno odražava karakteristiku njegove teorije, a ta je da je to čisto psihološka teorija. U takvoj teoriji sva objašnjenja i pojmovi imaju *psihološki značaj*. Zbog toga i na području motivacije i dinamike ličnosti, u kojoj druge teorije i autori koriste brojna fiziološka objašnjenja i fiziološke povode i uzroke ponašanja, Lewin koristi i dalje samo psihološke koncepte.

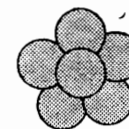
U normalnom, nemotiviranom stanju ličnost se nalazi onda kada u svim njegovim strukturama vlada *stanje ravnoteže*. U takvom stanju nema nikakvih dinamičkih promjena u ličnosti ni u životnom prostoru, jer ne postoje *razlike u napetosti ili tenzije*. Dinamika ličnosti započinje onda kada se to stanje napetosti poremeti. Poremećaj ravnoteže znači početak jednog *motivacionog ciklusa*. Na kraju tog ciklusa ponovno se uspostavlja stanje ravnoteže koje se odmah zatim nanovo poremećuje. Prema tome, Lewin je u osnovi svoje teorije motivacije ličnosti postavio princip ravnoteže. Dalji osnovni pojmovi njegove teorije motivacije jesu napetost, energija, potreba, kvazipotrebna, valencija, snaga, vektori i dinamička restrukturiranja.

Napetost je stanje ličnosti koje se javlja ili ostvaruje u jednom od njezinih unutarnjih područja u odnosu prema ostalim unutarnjim područjima. Dinamička stanja unutarnjih područja ličnosti, bilo svih ili samo nekih, Lewin naziva *sustavom*. Napetost unutar nekog područja ličnosti može biti veća ili manja ili jednaka napetosti koja postoji u susjednim područjima. Ako je napetost unutar nekog područja ličnosti veća od napetosti koja postoji u susjednim područjima, ona će se nastojati izjednačiti s napetošću u tim područjima ili sustavima. Napetost iz jednog područja ima, prema tome, *tendenciju proširivanja* u sustave i područja koji su u stanju slabije ili manje napetosti. To se grafički može prikazati kao na slici 14.

Prelaženjem, izlaženjem ili širenjem napetosti iz jednog sustava ličnosti u drugi postiže se izjednačavanje napetosti u tim sustavima. To je prikazano na slici 15.

Slika 14.

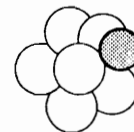

Slika 15.

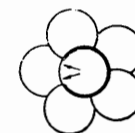
Sirenje ili prelaženje napetosti iz jednog sustava, u kojem je stupanj napetosti veći, u susjedna područja *predstavlja psihološki proces*. Psihološki procesi, kako se to obično zovu, kao što su mišljenje, percipiranje, emocije, pa i djelovanja ili aktivnosti uzrokovani su i predstavljaju u stvari širenje ili prelaženje napetosti iz jednog sustava ličnosti u neke druge sustave. *Psihološki proces traje dok se ne uspostavi ravnoteža napetosti*. Tako, na primjer, psihološki proces mišljenja, koji je izazvan potrebom ili zahtjevom da se nečega dosjetimo, izazvao je napetost u pojedinim unutarnjim sustavima ličnosti i on će trajati dok se ta napetost ne izjednači, odnosno dok se ne prisjetimo onoga čega smo se htjeli prisjetiti.

Stanja napetosti u pojedinim dijelovima ličnosti ili sustavima međusobno su *relativno nezavisna*. Zbog toga napetost u nekom sustavu ili području može rasti istovremeno dok se u drugom sustavu uspostavlja ravnoteža i napetost smanjuje. Tako, na primjer, u procesu rješavanja nekog složenijeg problema napetost u nekom sustavu u toku pronalaženja parcijalnih rješenja može rasti iako utvrđivanje takvih parcijalnih problema služi konačnom rješenju i ostvaruje smanjenje napetosti u cijelom sustavu ličnosti.

Sirenje napetosti iz jednog sustava i njezino izjednačavanje s napetošću ostalih sustava ovisi o mnogim okolnostima. Jedna od njih je *razlika između napetosti* koja postoji u susjednim sustavima. Druga je *karakteristika opne* kojom je neko područje okruženo i odijeljeno od susjednih. Ako je opna u nekom sustavu nepropusna ili privremeno nepropusna, napetost ili tenzija iz tog sustava neće se moći širiti u ostale. Na taj način takav sustav s povišenom napetošću može trajno perzistirati u ličnosti i biti odijeljen od ostalih sustava koji mogu biti u ravnoteži (slika 16).

Slika 16.

Slika 17.

Membrana nekog sustava djeluje također i na smjer širenja napetosti i na taj način određuje u koje će se susjedne sustave napetost širiti a u koje ne. To je zbog toga što opna nekog sustava može na nekom svom dijelu (prema nekom drugom području) biti propusna ili tanka, a na nekom drugom dijelu

(prema nekom drugom području u ličnosti pojedinca) nepropusna i debela (slika 17).

Sama membrana po sebi ne čini poseban sustav napetosti.

Smjer širenja napetosti određen je također i kvalitetom medija kojim su prožeta ostala područja.

Dinamička komunikacija između pojedinih sustava dovodi do uspostavljanja ravnoteže ili ekvilibrija među njima. Stanje ekvilibrija ili ravnoteže ne znači, međutim, da u tim sustavima nema napetosti. Ni jedan sustav pojedinačno, niti ličnost u cjelini ne može biti ni postojati bez napetosti. Ravnoteža znači samo da nema razlike u napetosti između pojedinih dijelova ili sustava u ličnosti. Zbog toga mogu postojati dvije ličnosti koje su obje u stanju ravnoteže, a da je stupanj napetosti u jednoj i u drugoj ličnosti sasvim različit. Tako neka ličnost može biti u stanju ravnoteže i na niskom stupnju napetosti, a druga ličnost u stanju ravnoteže, ali na visokom stupnju napetosti. Povećani stupanj napetosti u unutarnjim dijelovima takve ličnosti vršit će stoga pritisak prema vanjskim dijelovima, odnosno prema motoričkom području, a s aktivnošću tog područja napetost će se postupno gubiti. Takva osoba može pokazivati stanje motoričke uznemirenosti koje karakterizira povećan motorički nemir koji je nesvrhovit (recimo šetnje po sobi).

Energija. Za Lewina je ličnost, kao i za Freuda, jedan energetski sustav. Energija tog sustava je *psihička energija*. Ta psihička energija javlja se onda kada postoji poremećaj ravnoteže napetosti u nekom sustavu ličnosti. *Neravnoteža u napetosti pojedinih sustava ličnosti stvara psihičku energiju te ličnosti.* Kad nema neravnoteže ili kad je ravnoteža napetosti ponovno uspostavljena, psihička energija nestaje ili se ne javlja.

Poremećaj napetosti u ličnosti može biti uzrokovan bilo *vanjskom stimulacijom ili podražajima* bilo *unutarnjom stimulacijom ili unutarnjim podražajima*. Spominjanje unutarnje stimulacije čini u Lewinovu sustavu točku koja je vjerojatno najbliža organskom ili fiziološkom uzroku koji Lewin inače ne spominje. Psihička energija je posebna vrsta energije, različita od fizičke i fiziološke.

Fiziološki procesi u organizmu mogu utjecati na ličnost, *ali samo preko psihičke energije*. Ti procesi stvaraju fiziološka stanja kao što su, na primjer, glad, žeđ, seks. Ta stanja nazivaju se *potrebama*. Potrebe mogu biti izazvane i utjecajima iz okoline. Tako može postojati potreba da se ode u kino, potreba da se zaposli, potreba da se položi ispit. Te se potrebe katkada nazivaju i željama i namjerama, ali ih Lewin naziva potrebama. One nisu neposredno vezane za fiziološke procese. Prema tome, potrebe su, za Lewina, ekvivalenti onoga što se u psihologiji motivacije naziva motivom, željom, nagonom, porivom itd.

Svaka potreba, bila ona uzrokovana fiziološkim procesima ili stanjima organizma ili kontaktima s okolinom, dovodi do porasta napetosti u nekom unutarnjem sustavu ličnosti, a to znači i do pojave psihičke energije.

Pojmom potrebe, koji nije čisto psihološki, Lewin nije bio zadovoljan i smatrao je da će ga dalja istraživanja izbaciti iz upotrebe i zamijeniti nekim čisto psihološkim konstruktom. Zbog toga on nije pridavao veliku pažnju istraživanju, nabravanju i taksonomiji različitih ljudskih potreba kao što su to učinili neki drugi autori (Murray, na primjer). Potreba je utoliko važna što ona predstavlja uzrok poremećaja ravnoteže napetosti u ličnosti.

Postoji još jedan razlog zbog kojih potrebama ne treba pridavati posebnu važnost. Njihov je broj ogroman, a to znači da su potrebe pojedinca vrlo specifične i karakteristične samo za njega. Tako netko može imati potrebu da uživa u lizanju sladoleda samo ujutro dok sunce izlazi, i to između 1. travnja i 1. rujna.

Takva raznolikost potreba pokazuje da su one pod najrazličitijim utjecajima, kao što su kultura u kojoj pojedinac živi, njegovo osobno iskustvo, njegov razvoj itd. Zbog toga se ispitivanjem i taksonomijom potreba trebaju baviti i kulturna antropologija i psihologija motivacije i razvojna psihologija zajedno (1951). Za Lewina je važan psihološki aspekt potreba, a njega je teško utvrditi za svaku pojedinu potrebu. Međutim, kod svake potrebe moguće je razlikovati tri stanja. To su stanje nedostajanja, stanje zasićenosti i stanje prezasićenosti. U stanju nedostatka pojedinac teži za nečim, a to onda ima za njega *pozitivno obilježje ili vrijednost, odnosno valenciju*. U stanju zasićenosti taj isti objekt nema ni pozitivnu ni negativnu vrijednost ili valenciju, a u stanju prezasićenosti taj objekt postaje *neugodan, odvratan i ima negativnu valenciju*.

Specifičnost potreba pojedinca dovodi do formiranja *kvazipotreba*. Dok su potrebe unutarnja stanja, kvazipotrebe su određene namjere koje su vrlo specifične. Tako pojedinac može zadovoljavati neku svoju potrebu na sasvim specifičan način (recimo jelom koje samo on zna pripremiti). Kvazipotrebe su produkt socijalnih utjecaja.

Valencija, snaga i vektori

Dok su napetost i energija osobine pojedinih sustava unutar ličnosti, *valencija, snaga i vektor* su osobine pojedinih područja psihološke okoline pojedine ličnosti. Valencija je vrijednost koju za pojedinca ima pojedino područje psihološke okoline. Postoje samo dvije vrste valencija: *pozitivne i negativne valencije*.

Neko područje u psihološkoj okolini ima pozitivnu valenciju ako sadrži nešto što će smanjiti napetost koja u ličnosti postoji. To smanjenje napetosti nastupa onda kada ličnost uđe u to područje svoje psihološke okoline. Tako, na primjer, područje koje sadrži neki željeni objekt ima pozitivnu valenciju jer se napetost u ličnosti smanjuje kad se do tog objekta dođe. Slično tome, područje koje sadrži neki objekt koji predstavlja opasnost ima negativnu valenciju jer ulaženje u to područje povećava napetost u ličnosti. Recimo, prisjećanje na neke osobne neuspjehe ili na neugode ima negativnu valenciju jer dovodi do povećanja napetosti.

Područja koja imaju pozitivnu valenciju privlače ličnost, a ona koja imaju negativnu valenciju odbijaju ličnost.

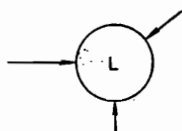
Da li će neko područje imati pozitivnu ili negativnu valenciju u određenom času, ovisi o potrebama i stanju ličnosti. *Potrebe ličnosti pridaju valencije pojedinim područjima i stvarima u psihološkoj okolini pojedinca.* Međutim, osim potreba, na pojavu valencije u pojedinim područjima psihološke okoline utječu i drugi činioci. Tako pomanjkanja ili nepostojanje nekog ciljnog objekta (recimo hrane kad je pojedinac gladan) u nekom području dovodi do toga da to područje gubi svoju pozitivnu valenciju. Blizina opasnosti također može utjecati na valenciju nekog područja. Svi ti faktori ili

činioci jesu faktori okoline i ne predstavljaju psihološke faktore koji determiniraju valenciju nekog područja ili neke psihološke okoline, a oni tu okolinu pojedinca ipak organiziraju i strukturiraju.

Valencije mogu biti različite intenzitetom. Taj intenzitet ovisi o potrebama pojedinca i ostalim (nepsihološkim) faktorima.

Da bi došlo do pomicanja ličnosti prema područjima pozitivne valencije, odnosno do udaljšavanja ličnosti od nekog područja negativne valencije, potrebno je da na ličnost djeluje *snaga ili vektor*. Premještanje ličnosti u njezinu psihološkom polju naziva se, kao što smo već rekli, lokomocija. Takvu lokomociju izazivaju vektori ili snage koje postoje ili djeluju u psihološkoj okolini pojedinca.

Da bi se moglo odrediti kako će se ličnost kretati u svom polju, potrebno je znati i veličinu snage ili snaga koje na nju djeluju i smjer takvog djelovanja, kao i točku u ličnosti na koju takva snaga djeluje. Sve te osobine mogu se prikazati matematičkim vektorima. Veličina nekog vektora odgovara veličini snage ili sile koja djeluje. Smjer vektora pokazuje smjer djelovanja te sile, a točka u ličnosti mjesto na koje takva snaga djeluje. Veličina nekog vektora odgovara veličini snage koja djeluje. Smjer vektora pokazuje smjer djelovanja te sile, a točka u kojoj taj vektor dodiruje vanjsku površinu ličnosti predstavlja točku u kojoj neka sila psihološkog polja djeluje na ličnost (slika 18).

Slika 18.

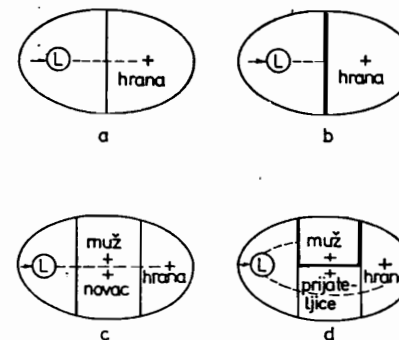
Ličnost je malokad pod utjecajem samo jedne sile iz psihološkog polja. Obično na nju djeluje veći broj takvih sila. Rezultat takvog djelovanja je lokomocija ili premještanje ličnosti u smjeru koji predstavlja rezultantu djelovanja tih sila odnosno rezultantu vektora.

Budući da pojedina područja u psihološkoj okolini ličnosti imaju u određenom času pozitivnu a druga negativnu valenciju, to će u takvom polju najčešće postojati i pozitivni i negativni vektori sile. Njihova veličina ovisit će o sili privlačenja ili odbijanja koje pojedina područja imaju, tj. o veličini pozitivne ili negativne valencije takvih područja. Veličina vektora ovisit će i o tome kako je pojedino područje blizu ličnosti. Što je neko područje bliže ličnosti, to je snaga njegova privlačenja ili odbijanja veća. Nadalje, snaga ili vektor nekog područja ovisit će o snazi i vektorima drugih područja.

Ako možemo nacrtati vektore koji na pojedinu ličnost djeluju u određenom času, možemo predvidjeti njezinu lokomociju ili kretanje u psihološkom polju. Takvu jednu situaciju prikazuju crteži na slici 19.

Na slici 19. prikazana je situacija žene koja prolazi kraj dućana s hranom. Ako ima novaca, žena će lako ući u područje pozitivne valencije i kupiti hranu (membrana je slaba i propusna; crtež a). Ako nema novca, membrana koja omeđuje to područje pozitivne valencije postaje nepropusna i pretvara se u neprelaznu zapreku. Žena ne može ući u područje pozitivne valencije (crtež

b). U takvoj situaciji žena može pomisliti na novac i supruga koji bi joj taj novac mogao dati. Kod nje se javljaju intencije ili kvazipotrebe koje stvaraju nove valencije u njezinu psihološkom polju i nove vektore (crtež c). Tanka međa između žene i muža pokazuje da je on sklon dati traženi novac. Međutim, ako joj muž ne da novac, žena može pokušati novac posuditi od neke prijateljice. U takvoj situaciji muž je okružen nepremostivom zaprekom, a žena dolazi do hrane drugim putem, pomoću prijateljice (crtež d).

Slika 19.

Promjene u psihološkoj okolini ličnosti neprekidno se zbivaju. Takve promjene Lewin naziva *restrukturiranjima psihološke okoline*. Do njih dolazi zbog promjena u sustavima napetosti u samoj ličnosti, tj. u povodu promjena ličnosti. Restrukturiranje psihološke okoline može izazvati i premještanje ili *putovanje ličnosti u svom psihološkom polju*, i napokon, restrukturiranje psihološkog polja može biti uzrokovano *kognitivnim procesima*. Taj treći način i mogućnost vrlo je zastupljen u Lewinovim tumačenjima i proistječe iz gestaltističke psihologije koja je mnogo proučavala procese rješavanja problema. Kognitivno restrukturiranje nastaje, na primjer, onda kada pojedinac pronađe rješenje nekog problema, kada se prisjeti nečega što je zaboravio ili kada u svojoj okolini zapazi nešto što prije nije zapažao. Kognitivni procesi koji dovode do restrukturiranja psihološke okoline pojedinca jesu, prema tome, percepcija, mišljenje, rezoniranje, pamćenje, dosjećanje, zaboravljanje i drugi.

Promjene u psihološkoj okolini koje predstavljaju restrukturiranje okoline jesu promjene jačine i smjera vektora, promjene propustljivosti međa, promjene u mediju koji ispunja neko područje okoline i promjene u valenciji pojedinih područja psihološke okoline neke ličnosti.

Stanje ravnoteže

Cilj je ličnosti i psihičkih procesa koji u nekoj ličnosti postoje uspostavljanje narušene ravnoteže u ličnosti. Ravnoteža je ono stanje u kojem je napetost svih sustava u ličnosti izjednačena. Već smo spomenuli da se takvo uravnoteženje postiže *difuzijom* napetosti iz jednog sustava u druge.

Međutim, energija koja je stvorena izbacivanjem ličnosti iz stanja uravnotežene napetosti može ostati u ličnosti i povećati njezin opći stupanj na-

petosti. Ako se to izbacivanje iz ravnoteže napetosti pojedinog područja ili pojedinih područja u ličnosti ponavlja, a energija stvorena na taj način ostaje u ličnosti, doći će do velikog povećanja napetosti cijelog sustava ličnosti. Energija stvorena na taj način pritiskivat će iz unutarnjih područja ličnosti na vanjska (perceptivno-motorni stratum). Taj pritisak može izazvati prodor energije u područje motorike i izazvati vrlo uzbuđeno i nekontrolirano ponašanje. Ako je prodor energije iz unutrašnjih sfera ličnosti u područje motorike postepen, zapažat će se motorička uznemirenost i praznjenja različitog intenziteta. Motorički nemir posebno je izrazit kod male djece i uvijek je znak povišene napetosti, odnosno postojanja neke potrebe.

Osim difuzijom napetosti, ravnoteža u ličnosti može se uspostaviti na još nekoliko načina. Jedan od načina jest lokomocija u *odgovarajućem smjeru*. Odgovarajući smjer lokomocije je onaj koji tu ličnost dovodi u područje koje sadrži *ciljni objekt* ili *objekt koji ima pozitivnu valenciju*. Za takvu lokomociju obično će biti potrebni prethodni psihološki procesi, kognitivna restrukturiranja (kao, recimo, u toku školovanja ili studiranja gdje je lokomocija u smjeru stjecanja znanja i diplomiranja).

Ravnoteže se može uspostaviti i *zamjenskom lokomocijom* ili *zamjenom ciljeva*. Ako postoje dvije međusobno zavisne potrebe, zadovoljenje jedne od njih može raspršiti napetost stvorenu postojanjem druge.

Osim stvarne i zamjenske lokomocije postoji i *imaginarna lokomocija*. Imaginarna lokomocija ili imaginarno zadovoljenje potrebe pojavljuje se onda kada pojedinac (zbog prepreka, prevelikog napora, nesposobnosti, uvjeta okoline itd.) ne može postići stvarno zadovoljenje svoje potrebe. U takvom slučaju on može doživljavati ugodu ili nagradu već i samim zamišljanjem ili sanjarenjem o uspjehu i zadovoljenju. Za tu svrhu postoje i standardni i već gotovi proizvodi koji mu u tome mogu pomoći, kao što su razne predstave, filmovi, romani, priredbe itd.

Razvoj i diferencijacija ličnosti

Lewin je opisao i razvoj ličnosti (1951). Razvoj ličnosti za njega je u prvom redu *razvoj struktura u ličnosti, tj. diferencijacija ličnosti*. Između djeteta i odraslog čovjeka postoje velike razlike upravo u strukturi njihovih ličnosti i njihove psihološke okoline. Životni prostor odraslog čovjeka znatno je izdiferenciraniji i organiziraniji od životnog prostora djeteta. Veća izdiferenciranost životnog prostora znači da se u njemu (i u ličnosti i u psihološkoj okolini) nalazi više područja negoli u životnom prostoru djeteta (slika 20).

Slika 20.

Zbog te razlike u strukturi i veće složenosti u strukturi ličnosti odraslog čovjeka mogu kod njega nastajati napetosti i formirati se sustavi napetosti na mnogo više načina nego što je to slučaj kod malog djeteta. Slično tome,

zbog veće izdiferenciranosti psihološke okoline na tu ličnost djeluje mnogo veći broj valencija (i pozitivnih i negativnih) te mnogo veći broj vektora. Zbog toga je motivaciona i dinamička situacija odraslog čovjeka također znatno složenija od motivacione i dinamičke situacije djeteta.

Osim diferencijacije u polju dviju dimenzija u kojima je životni prostor topološki prikazan, dolazi do diferencijacije i u druge dvije dimenzije, tj. u vremenskoj dimenziji i u dimenziji realnost — nerealnost. Tako se vremenska dimenzija dijeli na daleku prošlost, bližu prošlost, neposrednu prošlost, sadašnjost, neposrednu budućnost, blisku budućnost i daleku budućnost i postaje mnogo veća i značajnija nego što je to slučaj kod djeteta.

Dimenzija realnost — nerealnost također postaje znatno izdiferenciranija nego u djetinjstvu. Sa zrelošću pojedinac postaje sve sposobniji da razlikuje ono što je realno od onog što nije realno, ono što je moguće od onog što nije moguće, realnost od zamišljaja, privide od stvarnosti. Odrasli znatno bolje od djece mogu razlikovati istinu od neistine. Razvija se i pojam vjerojatnosti, mogućnosti i pojam različitih stupnjeva vjerojatnosti.

Diferencijacija ličnosti i njezine okoline dovodi do promjene i u drugim obilježjima životnog prostora. Tako se međe ili opne koje dijele pojedina područja u tom prostoru mijenjaju ne samo brojem nego i kakvoćom, a događaju se i promjene u medijima kojima su ispunjena ta područja. Mediji i njihova površina postaju različito rigidni ili fluidni. Međe djeteta su slabije od međa odrasloga. Zbog toga na ličnost djeteta valencije i vektori iz psihološke okoline mogu mnogo više utjecati nego na odraslog čovjeka. *Dijete je kao ličnost mnogo više uključeno u svoju psihološku okolinu od ličnosti odraslog čovjeka*. Ono je mnogo više dio te okoline nego što je to odrasli. Propustljivost opni unutar ličnosti djeteta omogućuje veću fluidnost i veću međuzavisnost pojedinih područja u njegovoj ličnosti. Tako je vrlo lako moguće da se pojedine potrebe ili želje, motivi ili namjere zamjenjuju i nadomještaju drugima. Kod odraslih to je mnogo teže. Zbog slabosti ili propustljivosti opni i druge su dvije dimenzije (vremenska dimenzija i dimenzija realnost — nerealnost) slabo izdiferencirane, tako da dijete mnogo slabije razlikuje realnost od nerealnosti i prošlost od sadašnjosti ili budućnost od sadašnjosti.

Po Lewinu je razvoj ličnosti rezultat strukturalnih i dinamičkih faktora životnog prostora djeteta (1951). To su za njega osnovne determinante razvoja. Vidimo da i na području razvoja ličnosti Lewin zauzima čisto psihološku koncepciju. Razvoj ličnosti, prema tome, nije produkt ili rezultat djelovanja bioloških faktora ili maturacije, odnosno biološkog sazrijevanja pojedinca. Razvojna psihologija ličnosti treba, prema njemu, koristiti čisto psihološke pojmove ili konstrukte, a ne biološke ili fiziološke. To je zbog toga što biološke ili fiziološke činjenice ne pripadaju ni psihološkoj okolini ni ličnosti. One, dakle, ne postoje u životnom prostoru i nisu u njemu prikazane. Zbog toga ih Lewin ne razmatra, osim ponekad, kao što je to kod razmatranja adolescencije u kojoj nastupaju nagle i velike promjene u organizmu. Takve promjene tada utječu na povećanje nestabilnosti i neodređenosti pojedinih struktura u životnom prostoru.

Lewin također ne pridaje veću pažnju razvojnim stadijima, niti razvoj dijeli na pojedine stadije ili stupnjeve. On smatra da se značajnije razvojne promjene događaju u dobi od tri godine i u adolescenciji. Između ta dva životna perioda i nakon adolescencije postoji relativna stabilnost.

U vezi je s takvim shvaćanjem i Lewinovo mišljenje da korištenje različitih ljestvica za mjerenje ove ili one vrste razvijenosti nije za psihologiju korisno, jer se na taj način ne može utvrditi stvarna razvijenost pojedinca. Mnogo je korisnije i bolje ako se razvoj pojedinca utvrđuje na osnovi *diferencijacije* i *integracije*. *Ispitivanje uvjeta koji su nužni da bi došlo do određenih promjena u toku razvoja mnogo je važnije za psihologiju od deskripcije karakteristika pojedinca na pojedinim stupnjevima razvoja.*

Osim diferencijacije ličnosti i njezine okoline, u toku razvoja događaju se još neke promjene. To su u prvom redu *organizaciona međuzavisnost i regresija* odnosno *retrogresija* (1951).

Organizaciona međuzavisnost jest pojam koji se odnosi na međusobno djelovanje pojedinih područja u ličnosti. Kod malog djeteta postoji velika međuzavisnost pojedinih područja. To znači da svako područje može djelovati na svako drugo područje. Tako, ako se, recimo, povisi napetost unutar nekog područja ličnosti malog djeteta ona će se lako i brzo proširiti na ostala područja pa čak i na ona koja su udaljena. To vrijedi za svako područje. Sustavi napetosti kod malog djeteta su takvi da se poremećaj ravnoteže napetosti iz unutarnjih područja ličnosti djeteta vrlo lako prenosi na vanjska, motorička područja. Tako je dijete koje je gladno izrazito motorički aktivno i nemirno. Motorički nemir i aktivnost većih mišićnih skupina vrlo je česta pojava kod male djece. To je znak izbijanja napetosti na površinu ili na periferiju ličnosti.

U toku razvoja širenje napetosti iz jednog sustava u druge postaje organizirano. Pojedina područja stječu prvenstvo ili prednost u širenju napetosti. Tako neka područja mogu širiti napetost u neka druga, a da se ipak pri tome ne izjednače s njima. Na taj način unutarnja područja mogu podvrći pod svoju kontrolu vanjska područja ličnosti. U takvom slučaju ta *unutarnja područja određuju ciljeve motoričkih akcija ili načine percipiranja okoline ili čak i što će se u okolini percipirati a što neće.*

Osim diferenciranja pojedinih područja po važnosti odnosno dominantnosti, dolazi u toku razvoja do formiranja *hijerarhije subordinacija ili hijerarhija dominacija* pojedinih područja. Tako jedno područje može dominirati nad jednim, dva ili više subordiniranih područja koja imaju također hijerarhijsku organizaciju zavisnosti. Takve hijerarhijske organizacije pojedinih područja omogućuju odraslom da postupa na drukčije načine negoli dijete. Tako odrasli može inhibirati pojedine akcije i može *postupati po planovima.*

Razvoj ličnosti nije, po Lewinu, pravocrtan i jednako usmjeren tok. S vremena na vrijeme razvoj se usporava, zastaje, pa se čak i vraća. Postoji, dakle, i mogućnost regresije. Lewin razlikuje dvije vrste regresija: *regresiju* i *retrogresiju*. Retrogresija u razvoju pojedinca znači ponovno javljanje nekih oblika ponašanja koji su već postojali u životu tog pojedinca. Regresija znači, međutim, vraćanje ponašanja pojedinca na primitivniju razinu, bez obzira na to da li se takav oblik ponašanja kod tog pojedinca već pojavljivao.

Eksperimentalno i empirijsko istraživanje regresije temelji se na utvrđivanju dobnih normi za različite vrste aktivnosti. Tako, ako znamo način na koji se igraju petogodišnji dječaci i ako znamo način na koji se igraju sedmogodišnji dječaci, lako ćemo moći utvrditi da li je način igre nekog djeteta sličniji igri djece od sedam ili od pet godina, odnosno lako ćemo utvrditi da je dijete od sedam godina regresiralo na nivou djeteta od pet godina. Le-

win je sa svojim suradnicima izveo prva eksperimentalna istraživanja regresije. Tako su on i suradnici (Barker i dr. 1941) pokazali da frustracija može izazvati regresiju u ponašanju djeteta.

Budući da Lewin razvoj ličnosti objašnjava u terminima polja i smatra da takav razvoj determiniraju prilike i dinamički faktori životnog prostora pojedinca, za njega se razvoj ličnosti svodi na već opisane promjene i na kognitivna restrukturiranja. Upravo zbog takvih kognitivnih restrukturiranja, koja se neprekidno događaju u toku razvoja ličnosti, za Lewina je od male ili nikakve važnosti utjecaj kondicioniranja ili jednostavnih oblika učenja kao što je asocijativno učenje na razvoj ličnosti i ponašanja. Asocijacija podataka iskustva ili asocijacija doživljaja moguća je ne zbog kontinuiteta između podražaja i reakcije i ne zbog ponavljanja, već zbog toga što ta dva podatka (riječ, na primjer) pripadaju istom sustavu napetosti. On, dakle, ne prihvaća asocijacionistička objašnjenja učenja. U vezi s tim su onda i nagrada i kazna kao determinante učenja i ponašanja. Nagrada i kazna, odnosno Thorndikeov zakon efekta za njega su važni samo zbog toga što proizvode promjene u časovitoj strukturi polja pojedinca. Pod njihovim se utjecajem ne stvaraju trajne veze ili asocijacije, jer u polju nema ničeg što bi bilo trajno, već one proizvode časovite promjene u vektorima, valencijama i sustavima napetosti.

Razvoj ima, po Lewinu, dva lica ili dvije strane. Jedno lice ili jedna strana razvoja je *unutarnja*. To su promjene u organizaciji, integraciji i diferencijaciji u ličnosti i njezinu psihološkom polju. Druga strana razvoja je *vanjska*, vidljiva strana. Ona obuhvaća *promjene u ponašanju* koje se javljaju u toku razvoja. Postoji nekoliko tipičnih promjena u ponašanju koje se javljaju u toku razvoja. To su promjene u raznolikosti ponašanja, promjene u organiziranosti ponašanja, povećanje ili proširivanje područja ponašanja i promjene u stupnju realnosti ponašanja. Te promjene imaju objektivni karakter, vidljive su i dostupne registraciji i predstavljaju osnovicu na kojoj su zasnovana brojna kasnija istraživanja i ispitivanja. Uvrštenjem tih promjena u svoj razvojni sustav Lewin je stvorio osnovicu za svoj golem utjecaj na eksperimentalna istraživanja na mnogim područjima psihologije. Zbog toga vjerojatno ni jedna teorija ličnosti (osim možda biheviorističkih) nije potaknula tolika istraživanja i nema takvu empirijsku podlogu kao što je ima Lewinova.

U toku razvoja ponašanje postaje sve raznolikije. Raznolikost se povećava do određene dobi. Ta raznolikost se manifestira na različitim područjima kao što su interesi, motivi, potrebe, emocije, informacije, aktivnosti, socijalni kontakti.

Svestranost je praćena i sve većom organiziranošću ponašanja. Ta organiziranost se izražava u sve većoj hijerarhizaciji. Tako neko dijete može graditi kućicu u pijesku samo zbog igre ili zabave, a starije dijete u tome može uz igru i zabavu vidjeti i mogućnost da se istakne i da dobije pohvalu i priznanje odraslih. Starije dijete može istovremeno sudjelovati u više različitih aktivnosti, što mlađe ne može. Starija su djeca manje podložna smetnjama sa strane, više apsorbirana svojim poslom i, ako su prekinuta, vratit će se tom poslu da ga dovrše. Isto tako, starija djeca mogu istovremeno održavati više socijalnih kontakata od mlađe.

S rastom i razvojem povećava se i krug aktivnosti djeteta. Na početku je ono vezano uz kolijevku, kasnije uz neposrednu obiteljsku okolinu, onda uz vrtić, školu, ulicu, grad, prijatelje itd.

S rastom i razvojem razvija se sve više i orijentacija prema realnosti, a s tim u vezi i sposobnost razlikovanja realnoga od nerealnoga.

U svim tim promjenama, kako unutarnjim, tako i vanjskim, održava se, po mišljenju Lewina, integritet i jedinstvo ličnosti. To jedinstvo on povezuje s jednom glavom; dok postoji jedna glava, dotle postoji jedinstvo ličnosti. Kad se ta glava podijeli na dvije ili više, jedinstvo ličnosti se gubi, a nastaje opet tek onda kada se ponovno formira jedna glava. *Jedinstvo ličnosti ne može, prema tome, postojati ako pojedinac nema svoju glavu.* Jedinstvo ličnosti nije, međutim, stabilno. Ono se mijenja ne samo u toku razvoja, nego se mijenja i oscilira i kod odraslih ljudi.

Empirijska istraživanja

Lewin nije bio samo velik teoretik, on je sam i u suradnji s drugima proveo mnogo eksperimentalnih istraživanja na najrazličitijim područjima psihologije. Sam je stvorio genijalne eksperimentalne nacрте istraživanja onih pojava i područja ponašanja za koje se prije njega mislilo da se ne mogu eksperimentalno istraživati. Zbog toga je Lewin jednako toliko ingeniozni eksperimentalac koliko je ingeniozni teoretik. Nije stoga čudo što je velik broj istraživanja izvršen u vezi s njegovim koncepcijama i što je on direktno ili indirektno obogatio i utjecao na razvoj vrlo različitih područja suvremene psihologije od psihologije djetinjstva i razvoja, preko psihologije ličnosti, do socijalne psihologije. Bez njega danas ne bismo imali velik dio eksperimentalnih istraživanja na tim područjima. *Lewinov rad najbolje pokazuje kako može biti plodonosna kombinacija teorijskog i eksperimentalnog rada, za razliku od besciljnog eksperimentalnog istraživanja odnosno praznog teoretiziranja.*

Eksperimentalni rad Lewina i njegovih suradnika ili sljedbenika bio je uvijek *teorijski orijentiran i teorijski vođen odnosno usmjeren van.* Eksperimenti se u takvom radu poduzimaju kao sredstvo provjere ili verifikacija propozicija neke teorije (u ovom slučaju teorije polja). *Njegovi eksperimenti nemaju karakter golog prikupljanja podataka koji često puta nemaju nikakve svrhe ni značenja* (Fulgosi, 1967, 1970). Za Lewina pojedina eksperimentom verificirana činjenica ima značenje samo ako se može povezati ili dovesti u vezu s nekom teorijom ili općim zakonom.

Od brojnih eksperimentalnih istraživanja koja su potaknuta Lewinovim koncepcijama na područjima kao što su dinamika pamćenja, ponovnog vraćanja prekinutim aktivnostima, supstituirana aktivnost, sacijacija, regresije, razina aspiracija, vođenje grupe, grupno odlučivanje, grupna dinamika i drugih — mi ćemo ovdje spomenuti samo nekoliko.

Zeigarničin efekt na području pamćenja

Napetost u nekom dinamičkom sustavu ličnosti traje sve dotle dok se ličnost ne premjesti u područje koje predstavlja cilj njezine aktivnosti (Lewin, 1938). To je, dakako, u slučaju kad se radi o cilju koji ima pozitivnu valenciju. Premještanjem u to područje ili postizanjem takvog cilja reducira se napetost i uspostavlja stanje ravnoteže u ličnosti. Lokomocija u području psihološke okoline pojedinca koje sadrži cilj njegove akcije može biti stvarna

lokomocija, tj. može biti na razini akcije, ili može biti zamišljena lokomocija (mišljenje).

Na osnovi takve Lewinove koncepcije izvršena su mnoga eksperimentalna istraživanja na području dinamike pamćenja. Zeigarnik je (1927) postavila hipotezu da će se u pamćenju bolje i duže zadržati oni zadaci i problemi koje pojedinac nije uspio riješiti negoli oni problemi koje je pojedinac uspio riješiti. Ta je hipoteza eksperimentalno ispitivana na taj način da je ispitanicima bilo omogućeno da dokraja riješe neke zadatke, a kod drugih zadataka su bili prekinuti prije nego su ih uspjeli riješiti dokraja. Prema hipotezi, napetost koja je u ličnosti stvorena postavljanjem zadatka nestala je kod onih zadataka koji su riješeni dokraja, a ostala je kod onih zadataka koji nisu riješeni, jer ciljno područje nije dostignuto. Nakon određenog vremena od ispitanika se zahtijevalo da se prisjete »zadataka koje su ranije rješavali«. Rezultati su u tim istraživanjima izražavani Zeigarničinim kvocijentom:

$$ZK = \frac{\text{broj neriješenih kojih se prisjetio}}{\text{broj riješenih kojih se prisjetio}}$$

Prema hipotezi taj bi kvocijent trebao biti veći od 1. Zeigarnik je dobila kvocijent od 1,9, što znači da su ispitanici bili sposobni da se prisjete gotovo dvostruko više zadataka koje nisu završili negoli zadataka koje su završili. Taj je rezultat bio u skladu s Lewinovom teorijom.

Budući da su se ispitanici ipak mogli prisjećati i nekih zadataka koji su bili završeni, bilo je očito da tu djeluju još neki faktori. Uz sile koje su prisiljavale ispitanika da misli na nezavršene zadatke i da ih se zbog toga lakše prisjeća, postojala je i sila koja je podjednako djelovala na prisjećanje i jednih i drugih zadataka. Ta je sila u psihološkom polju ispitanika stvorena uputom koju je eksperimentator dao ispitanicima: »Pokušajte se prisjetiti zadataka koje ste ranije rješavali.« Zbog toga ZK predstavlja samo mjeru relativne snage dosjećanja nezavršenih zadataka u odnosu na snagu dosjećanja svih zadataka. Uputom inducirana snaga prisjećanja svih zadataka može biti različita, što zavisi od same upute i karaktera snaga u polju. Ako je ta inducirana snaga prisjećanja svih zadataka veća, ZK bi trebao biti bliži jedinici. Zeigarnik i drugi (Katz, 1938) ispitivali su i potvrdili u drugim eksperimentima i to očekivanje, čime je potvrđena *situaciona determiniranost pamćenja odnosno utjecaj polja i situacije na dosjećanje*. Kad je motivacija izazvana prekinutim zadacima bila velika i kad su se ti zadaci nalazili na kraju serije, te kad je eksperimentatorov pritisak bio slab, ZK je bio daleko iznad jedinice.

Kasnija istraživanja Zeigarničina efekta pokazala su da je taj efekt još složeniji. U istraživanje je uvedena varijabla ego-uključenja. Ako su zadaci predstavljali osobni neuspjeh onoga koji ih je rješavao kao što je bilo u onim eksperimentima u kojima je zadatak predstavljen ispitanicima kao mjera neke njihove socijalno poželjne sposobnosti, na primjer »inteligencije«, i kad je neuspjeh u rješavanju implicirao i ugrožavao samopoštovanje pojedinca, ZK je mogao postati i manji od jedan. To znači da su se u takvim okolnostima ispitanici slabije prisjećali nezavršenih, a bolje završenih zadataka. Taj rezultat neki psiholozi interpretiraju kao *eksperimentalnu potvrdu Freudova mehanizma potiskivanja odnosno eksperimentalni dokaz mehanizma ego-obrađivanja* (Rosenzweig, 1933; Marrow, 1938; Freeman, 1930; Rosenzweig, 1943).

Tendencija vraćanja na zadatak

Lewinovu koncepciju o napetosti koja se ne gubi dotle dok nije ostvaren cilj ispitala je Ovsianikina (1928) u vezi s tendencijom ponovnog vraćanja na prekinuti zadatak. Naime, ako je neki zadatak prekinut, cilj nije postignut, potreba postoji i dalje, a ona uzrokuje napetost u ličnosti koja teži uravnoteženju. Ovsianikina je na osnovi toga postavila hipotezu da će pojedinci koji su prekinuti u rješavanju pokazivati veću tendenciju vraćanja na te zadatke negoli na one koje su završili. U njezinu eksperimentu stvoreni su takvi uvjeti da su neki ispitanici bili »slučajno« prekinuti u rješavanju nekih zadataka. Nakon toga, kasnije, oni su ostavljeni u prostoriji sami, slobodni da rade što hoće. Utvrđeno je da su se svi, dakle 100%, vraćali na prekinuti zadatak. U pokusima u kojima su ispitanici namjerno prekidani povratak na zadatak bio je još uvijek 82%. I ovdje je utvrđen efekt ego-uključenja (Nowlis, 1941).

Zeigarničin i Ovsianičin efekt ispitivani su i u odnosu na vrijeme. Lewin je smatrao da će u toku vremena razlika između napetosti stvorene u dvama sustavima napetosti pasti. Rezultati istraživanja i Zeigarničina efekta i efekta Ovsianikine to su potvrdili. Broj onih koji su se vraćali na prekinuti zadatak kao i broj dosjećanja takvih zadataka bili su sve manji što je vremenski razmak od prekida bio veći.

Valja spomenuti da su ovi eksperimenti imali i određene reperkusije na suvremene teorije zaboravljanja (Prentice, 1943; Lewis, 1944; Lewis i Franklin, 1944; Osgood, 1963).

Zeigarničin, a vjerojatno i Ovsianičin efekt ovise i o stupnju fluidnosti odnosno rigidnosti određene ličnosti, odnosno o strukturalnim odnosima i vezama između pojedinih sustava u ličnosti. Fluidnost ili rigidnost neke osobe determinirana je njezinim općim stanjem koje je pak u vezi s psihološkom okolinom i vanjskom ljuškom životnog prostora, odnosno u vezi sa stanjem same ličnosti. Smatra se da je ličnost fluidnija onda kada je emocionalno uzbuđenija, umorna, mlada, kada se nalazi u nekoj »irealnoj« ili u zamišljenoj situaciji, kad je inteligentnija i sl. Zeigarnik je pokazala da takva stanja veće fluidnosti pogoduju gubljenju napetosti u sustavima, što dovodi do slabijeg prisjećanja nezavršenih zadataka.

Zamjenska aktivnost

Ponašanje pojedinca u nekom času u običnom životu može nam izgledati potpuno nerazumljivo i neobjašnjivo. Psiholog koji poznaje Lewinovu teoriju o nastajanju napetosti i uvjetima izjednačavanja napetosti u ličnosti može takva ponašanja objasniti i razumjeti. On će u njima lako prepoznati *zamjensku aktivnost*.

Lewin je smatrao da se napetost stvorena unutar nekog područja ličnosti širi na ona područja na koja se može najlakše širiti, tj. prema kojima su međe ili opne propusne i tanke, odnosno koja su ispunjena fluidnim medijem. Da li se ta teorija može eksperimentalno provjeriti? Lewin je zamislio ovakvu strategiju za eksperimentalno ispitivanje ovog aspekta svoje teorije (1935a): Recimo da je nekom djetetu koje se igra kockama sugerirano da sagradi kuću i da je dijete tu sugestiju prihvatilo. Ta inducirana namjera stvara u njegovoj ličnosti stanje napetosti. Prije nego što ono sagradi kuću, dijete biva prekinuto i onemogućeno. Time je, po Lewinu, onemogućeno da se stvori stanje ravnoteže napetosti u njegovoj ličnosti i napetost i dalje traje i postoji.

Umjesto kocka pružena mu je sada mogućnost da se igra plastelinom, kitom ili nekim drugim materijalom koji omogućuje modeliranje i građenje, i sugerirano mu je da od toga napravi neku figuru (recimo neku životinju). Tom sugestijom stvoreno je jedno novo područje napetosti unutar ličnosti djeteta. Djetetu je sada, međutim, omogućeno da završi taj drugi zadatak. Nakon toga mu je omogućeno da se ponovno igra kockama. Sada se promatra da li će se dijete vratiti na raniji, prekinuti zadatak, tj. da li će opet započeti graditi kuću koju nije dovršilo. Ako se vrati na taj raniji zadatak, onda bi to značilo da naknadna aktivnost (modeliranje) nije dovela do osipanja tenzije stvorene prvim zadatkom i da ona i dalje djeluje u ličnosti. Ako se dijete ne vrati na građenje kuće iz kocka, znači da je naknadna aktivnost i napetost stvorena drugim zadatkom dovela do osipanja tenzije, odnosno da je drugi sustav napetosti potrošio energiju stvorenu prvim sustavom napetosti. U takvom slučaju drugi zadatak služi kao supstitucija ili zamjena za prvi, odnosno druga aktivnost je zamjena za prvu. U svakom takvom eksperimentu postoji i kontrolna grupa djece koja su isto prekinuta u prvom zadatku, ali kojima nije pružena mogućnost supstituirane aktivnosti i kod kojih stvorena tenzija treba perzistirati.

Na osnovi takvog nacrtu eksperimenta nastala je velika skupina eksperimenata koji su poznati pod imenom eksperimenti supstitucije. U tim je pokusima ispitivana ili frekvencija ponovnog vraćanja na prvi zadatak ili frekvencija prisjećanja tog zadatka. Lissner (1933) i drugi su u tim pokusima utvrdili: 1. zamjenska vrijednost neke aktivnosti je to veća što je ta aktivnost sličnija originalnoj aktivnosti; 2. zamjenska vrijednost neke aktivnosti je to veća što je bliži vremenski dodir između te aktivnosti i prve ili originalne aktivnosti (Henle, 1942); zamjenska vrijednost neke aktivnosti kao, na primjer, razmišljanja, razgovora ili djelovanja ovisi o karakteru originalnog zadatka. Tako je utvrđeno da za one zadatke koji su samo intelektualni adekvatnu zamjenu može predstavljati govor (opisivanje kako to treba učiniti) (Mahler, 1933). Kod »zadataka realizacije«, u kojima je cilj stvarno građenje materijalnog objekta, potrebno je da se zamjenski zadatak sastoji od stvarnog djelovanja, a ne od pričanja, a kod onih zadataka koji su vezani za neku drugu osobu (kao što je, na primjer, eksperimentator ili odgajatelj), i čiji je cilj pokazivanje ili demonstriranje nečega toj osobi, zamjenska aktivnost također mora biti u obliku neke vidljive aktivnosti i ne može se samo svesti na mišljenje ili pričanje o tome. To je utvrđeno eksperimentima. U svim je eksperimentima potvrđeno da one aktivnosti koje se svode na »izmišljotine« ili predstavljaju »moguća rješenja«, odnosno koja očito krše zahtjeve zadatka, imaju slabu ili nikakvu zamjensku vrijednost (Dembo, 1931; Sliosberg, 1934).

Utvrđeno je također da će identična supstituirana aktivnost imati malu ili nikakvu zamjensku vrijednost ako ona ne služi istoj svrsi ili cilju. Tako, građenje kućice od gline za Anicu neće imati zamjensku vrijednost za građenje kućice za Josipa. Međutim, ako u građenju nije bilo isticano da je to kuća za »nekoga«, onda će takvo građenje imati zamjensku vrijednost (Adler i Kounin, 1939).

Ako netko drugi pokuša završiti prekinuti zadatak, to ima slabu zamjensku vrijednost, osobito ako je u zadatak bio uključen i prestiž djeteta. Ako je dvoje djece surađivalo u gradnji, završavanje gradnje od jednog partnera u

igri bit će prihvaćeno od drugoga i ima zamjensku vrijednost (Lewis, 1944; Lewis i Franklin, 1944). Međutim, u natjecateljskoj situaciji ili u situaciji u kojoj nema suradnje, završavanje zadatka od jednog djeteta neće imati zamjensku vrijednost za drugo.

Istraživanja zamjenske vrijednosti i rezultati koji su u tim istraživanjima dobiveni imali su dalekosežne posljedice za psihologiju na mnogim područjima, osobito na području socijalne psihologije. Na tim područjima psihologije ti su rezultati postali relevantni za istraživanja i koncepcije o *relativnoj zamjenskoj vrijednosti individualnih i kolektivnih projektivnih sustava ili fantazija pa sve do istraživanja razvoja specijalizirane uloge pojedinca unutar grupe*. Tako činjenica da u situaciji kooperacije postoji mogućnost zamjenske djelatnosti omogućuje pojedincima koji surađuju da podijele zadatak, jer nijedan od njih nema potrebe da cijeli zadatak uradi sam. U situaciji natjecanja djelatnost drugih nema takvu vrijednost i ne predstavlja zamjenu za vlastitu, pa nema mogućnosti da se posao podijeli, a to znači da nema mogućnosti ni za specijalizaciju unutar takve grupe (Deutch, 1949a; Deutch, 1949b).

Istraživanja sacijacije

Sacijacija ili zasićenje također su istraživani u kontekstu Lewinove teorije o sustavima napetosti unutar ličnosti. Sacijacija je, moramo reći, bila istraživana i u kontekstu nekih drugih teorija i područja. Tako je taj fenomen bio ispitivan u vezi s Hullovom teorijom učenja i inhibicije (Fulgosi i drugi, 1971, 1973).

Potrebe, kao što smo rekli, mogu imati tri razine. Neka potreba može postojati zbog nedostatka nečega ili deprivacije; potreba može biti zadovoljena i na taj način stvoreno stanje sacijacije ili zadovoljenja i, napokon, potreba može biti prezadovoljena. Sa svakim od ta tri nivoa povezana je *valencija nekog objekta* ili neke stvari ili područja u životnom prostoru koje je u vezi s tom potrebom. Tako stanju deprivacije ili nedostatka odgovara pozitivna valencija nekog područja, stanju sacijacije ili zasićenosti odgovara neutralna valencija tog područja, a stanju prezasićenosti odgovara negativna valencija tog područja.

Karsten je sacijaciju ispitivao tako da je (1928) ispitanicima zadavao da neprekidno obavljaju jednu te istu aktivnost. Tako su ispitanici morali uvijek nanovo pisati pisma, čitati pjesmu, crtati isti crtež, okretati kotač i sl. Karsten je registrirao koji se simptomi javljaju u stanju prezasićenosti. Utvrdio je nekoliko takvih simptoma prezasićenosti. U takvom se stanju: 1. pojavljuje veći broj pogrešaka i snizuje se kakvoća aktivnosti koju pojedinac obavlja; 2. pojavljuju se manje, samostalne jedinice unutar aktivnosti tako da se aktivnost dezintegrira; 3. gubi se smisao aktivnosti; 4. aktivnost postaje odbojna, a ta se odbojnost proširuje i na sve slične aktivnosti; 5. valencija zadataka i aktivnosti koje su različite od one koja je dovela do sacijacije postaje veća; 6. javljaju se emocionalne reakcije i eksplozije; 7. razvija se »umor« i pojavljuju se slični tjelesni simptomi koji ubrzo nestaju kad pojedinac promijeni aktivnost; 8. pojavljuje se tendencija da se zadatak spontano varira, ali i te varijacije dovode do brzog zasićenja; 9. javlja se i tendencija da se zadatak koji se obavlja učini perifernim i da se pokuša koncentrirati na nešto drugo u toku obavljanja tog zadatka.

U vezi s tim istraživanjima sacijacije utvrđeno je da se ona javlja samo ako je zadatak takav da predstavlja gubljenje vremena i da ne dovodi ni do kakvog cilja ili rezultata. Ako se ista aktivnost predoči kao *svrhovita i cilju usmjerena*, simptomi sacijacije se neće pojaviti. To znači da opći psihološki okvir ili psihološko značenje pojedine akcije ima bitan utjecaj na pojavu sacijacije. To također znači da će s promjenom psihološkog okvira neke aktivnosti nestati sacijacije jer je to isto kao da se promijenila sama ta aktivnost.

Kounim je (1941a i 1941b) utvrdio da brzina javljanja sacijacije zavisi od: 1. prirode aktivnosti tako da se kod složenijih aktivnosti sacijacija sporije razvija; 2. da se sacijacija sporije razvija i onda kada su jedinice koje čine cjelinu unutar te aktivnosti veće; 3. stupnja centralnosti neke aktivnosti (one aktivnosti koje imaju veće značenje za pojedinca dovode do bržeg javljanja sacijacije negoli periferne aktivnosti); 4. stanja ličnosti pojedinca (što je stanje ličnosti fluentnije, to se sacijacija brže pojavljuje); 5. sacijacija se to brže javlja i to brže širi na slične aktivnosti što je pojedinac mlađi; 6. sacijacija i kosacijacija (širenje sacijacije na slične aktivnosti) jest to brže što je inteligencija pojedinca viša.

Sacijacija je fenomen povezan s Lewinovom teorijom o poljima napetosti. Simptomi sacijacije upućuju indirektno na stanje napetosti u sustavima napetosti unutar ličnosti. Opetovano obavljanje neke aktivnosti dovodi do smanjenja i gubljenja napetosti u nekom sustavu ličnosti. Opetovanje aktivnosti može zbog toga sniziti razinu napetosti u takvom sustavu ispod razine napetosti koja se nalazi u okolnim sustavima. Rezultat takvog stanja je napuštanje aktivnosti i orijentiranje na druge aktivnosti koje su povezane sa sustavima u kojima je sada stupanj napetosti viši. To su oni sustavi napetosti i one aktivnosti koje su različite ili vrlo različite od one čija je repeticija dovela do sacijacije. Na taj se način objašnjava neprekidna ljudska potreba za promjenom aktivnosti ili za promjenom uopće, odnosno, kako se to kaže, za relaksacijom.

Supstituirana aktivnost i mentalna zaostalost

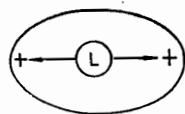
Dijapazon primjene Lewinove teorije o sustavima napetosti i supstituirajućim aktivnostima može se ilustrirati jednim istraživanjem Köpkea (Lewin, 1935a). Lewin je postavio hipotezu da su kod mentalno retardirane djece međe ili opne između pojedinih područja unutar ličnosti manje propustljive i tvrđe negoli kod normalne djece. Zbog te manje propustljivosti teže će se napetost stvorena unutar takvog sustava proširivati i izjednačavati s tenzijom koja postoji u susjednim sustavima te ličnosti. Ako je to točno, onda kod mentalno retardirane djece oni zadaci koji su imali zamjensku vrijednost kod normalne djece takvu vrijednost neće imati.

Tu je hipotezu moguće, prema tome, eksperimentalno ispitati. Köpke je to učinio i utvrdio da kod mentalno retardirane djece zamjensku vrijednost nemaju čak ni oni zadaci koji su sasvim slični prekinutom zadatku. Tako zamjensku vrijednost nije imao zadatak crtanja mačke na zelenom papiru ako je prekinut zadatak bio crtanje mačke na bijelom papiru. Djeca su se uvijek vraćala i završavala prekinuti zadatak.

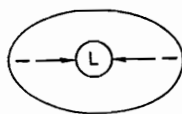
Osim manje propustljivosti opni pojedinih područja u ličnosti, između normalne i retardirane djece postoje, po mišljenju Lewina, i druge razlike. Tako u ličnosti normalne djece postoji znatno veći broj područja i veća diferencijacija nego kod retardiranih.

Analiza konfliktnih situacija

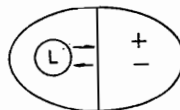
Analiza konfliktnih situacija još je jedno područje na kojem je, zahvaljujući Lewinovoj teoriji, postignut velik i trajan napredak u suvremenoj psihologiji.

Slika 21.

Slika 22.

Slika 23.

Lewin je na osnovi svojih dinamičkih pojmova utvrdio da postoje tri osnovne vrste konfliktnih situacija ili tri osnovna tipa konflikata. To su: 1. konflikt prouzročen situacijom u kojoj postoje dvije pozitivne valencije jednake snage ili privlačnosti, ali međusobno isključive (slika 21); nazvan je konfliktom istovremenog privlačenja; 2. konflikt prouzročen situacijom u kojoj postoje dvije jednako negativne valencije od kojih je jedna neminovna (slika 22); nazvan je konfliktom dvostrukog odbijanja; 3. konflikt stvoren situacijom u kojoj postoji cilj koji ima istovremeno i pozitivnu i negativnu valenciju (slika 23); nazvan je konfliktom istovremenog privlačenja i odbijanja.

Svaki od ta tri tipa konflikta Lewin je analizirao u terminima vektora privlačenja i odbijanja i gradijenata privlačenja i odbijanja i na taj način dao objašnjenja i predviđanja ponašanja pojedinca koji se nađe u nekoj od takvih konfliktnih situacija. Bez takve analize mi danas ne bismo razumjeli konfliktnu situaciju i ne bismo mogli predviđati ponašanja i znati načine na koji ljudi takve situacije rješavaju ili pokušavaju riješiti. Sva ta predviđanja i tumačenja dana su u takvom obliku da su omogućavala eksperimentalnu provjeru. Na osnovi toga izvršena su mnoga eksperimentalna istraživanja ponašanja ljudi u konfliktnim situacijama koja su potvrdila gotovo sva Lewinova predviđanja (Lewin, 1946, 1951; Miller, 1944).

Razina aspiracije

Razina aspiracije je područje koje je Lewinova teorija također otvorila eksperimentalnom istraživanju. Vjerojatno ne postoji u psihologiji područje na kojem je izvršeno više eksperimenata. To također svjedoči o genijalnoj sintezi teorijskog i eksperimentalnog pristupa u Lewinovoj psihologiji.

Razina aspiracije može se definirati kao težina postizanja cilja kojem pojedinac teži. Razina aspiracije može se utvrditi jedino onda kada postoji raspon u težini ciljeva koji su pojedincu dostupni i kada postoje varijacije u valencijama vezanim za pojedine ciljeve.

Teorija razine aspiracije (Lewin i drugi, 1954) kaže da je valencija nekog nivoa težine (V) jednaka produktu valencije postizanja uspjeha (V_u) i subjektivnog probabiliteta ili vjerojatnosti postizanja takvog uspjeha (S_u) od koje je oduzeta vrijednost umnoška valencije neuspjeha (V_n) i subjektivne vjerojatnosti takvog neuspjeha (S_n). Izraženo algebarski to je:

$$V = (V_u \times S_u) - (V_n \times S_n).$$

Eksperimentalna istraživanja pokazala su da na razinu aspiracija djeluje niz različitih faktora. Neki od njih utječu na pozitivnu valenciju, a neki na negativnu. Pokazano je, na primjer, da grupni faktori i faktori kulture pojedinca stvaraju skale vrijednosti kod pojedinca koje olakšavaju određivanje relativne privlačnosti različitih točaka na kontinuumu težine. Neki su od tih utjecaja stalni i stabilni a drugi ne. Tako je, na primjer, utvrđeno da ljudi u »zapadnim kulturama« pod pritiskom okoline za »samousavršavanjem« koji u takvim kulturama postoji određuju svoju razinu aspiracije (kad je prvi put procjenjuju) koja je iznad rezultata koji su prethodno postigli. To je opća pojava. Utvrđeno je nadalje da je razina aspiracije pojedinca pod snažnim utjecajem razine aspiracije i standarda koji vrijede u grupi kojoj pojedinac pripada (Anderson i Brandt, 1939; Hilgard i drugi 1940). Skale koje utječu na razinu očekivanja pojedinca zavise, kako je to nadalje utvrđeno, i od predodžbe koju pojedinac ima o samom sebi, o načinu na koji shvaća druge i od različitih modela i načina na koji se ljudi procjenjuju. Tako će razina aspiracije nekog studenta ovisiti o tome kako mu se odredi ili pripisuje »prosjek« studenata, ili prosjek srednjoškolaca, ili prosjek diplomiranih itd. (Festinger, 1942a, 1942b).

Takva su istraživanja pružila i određen uvid u faktore o kojima ovisi subjektivni probabilitet pojedinca. Glavni faktor koji određuje subjektivnu vjerojatnost budućeg uspjeha odnosno budućeg neuspjeha jest prošlo iskustvo pojedinca o vlastitoj sposobnosti postizanja određenih ciljeva (Jucknat, 1937).

Na osnovi rezultata ovakvih istraživanja Atkinson je (1959, 1964) razvio teoriju motivacije koja se zasniva na *motivju postizanja*. Svrha je te teorije da objasni determinante aktivnosti koja je motivirana postizanjem uspjeha, kao i da utvrdi determinante pojedinih aspekata takvih uspjeha orijentiranih ponašanja kao što su: usmjerenost, veličina i trajnost. Motiviranost postizanjem uspjeha vrlo je raširen i socijalno podržavan oblik motivacije. Atkinson smatra da je motivacija za postizanjem uspjeha rezultat dviju suprotnih tendencija: T_u (tendencija za postizanjem uspjeha ili postignućem) i T_n (tendencija za izbjegavanjem neuspjeha).

Tendencija za postizanjem uspjeha jest funkcija multiplikativnog odnosa motiva uspijevanja (M_u), subjektivne vjerojatnosti uspijevanja (S_u) i poticajne vrijednosti uspijevanja u nekoj aktivnosti (P_u). Prema tome:

$$T_u = M_u \times S_u \times P_u.$$

Tendencija izbjegavanja neuspjeha također je funkcija multiplikativnog odnosa motiva izbjegavanja neuspjeha (M_n), subjektivne vjerojatnosti neuspjeha (S_n) i negativne poticajne vrijednosti izbjegavanja neuspjeha (P_n):

$$T_n = M_n \times S_n \times P_n.$$

Očito je da je Lewinov pojam *pozitivne valencije* = $M_u \times P_u$, a pojam *negativne valencije* = $M_n \times P_n$. Atkinson, međutim, uvodi dvije nove pretpostavke, tj. $P_u = S_u - P_n$ i $P_n = S_n$. Na taj način u njegovoj teoriji je točnije utvrđen odnos između percipirane težine nekog cilja i poticajne vrijednosti uspjeha i neuspjeha.

Atkinsonova teorija je potaknula također niz eksperimentalnih istraživanja na vrlo različitim područjima kao što su, na primjer, istraživanja efekata

uspjavanja i neuspjavanja, preferencija za preuzimanje rizika različitog stupnja, motiv uspjavanja i profesionalna mobilnost, strah od neuspjeha i nerealistične profesionalne aspiracije, motivacioni efekti grupiranja učenika u školi po sposobnostima itd.

Ekološka psihologija

Ekološka psihologija čini vjerojatno najnovije područje u razvoju psihologije (Barker, 1968; Heimstra i McFarling, 1974; Ittelson i drugi, 1974). Ta se grana psihologije razvila na osnovi istraživanja koja su također zasnovana na Lewinovoj teoriji.

Lewin je ličnost postavio u okvir psihološke okoline koji zajedno s njom čini životni prostor. Na životni prostor neke ličnosti djeluju i sva fizikalna zbivanja i promjene koje se događaju u vanjskoj ljusci ili omotaču životnog prostora. U takvoj interakciji promjene u psihološkoj okolini i u samoj ličnosti neprekidno se zbivaju. Lewin je, prema tome, pridavao vrlo veliku važnost nepsihološkim faktorima u životnom prostoru pojedinca. To je neke istraživače potaknulo da ispituju utjecaj takvih faktora na ponašanja. Tako je Escalona (1954) pokazao da različiti konstitutivni faktori koji dijete čine osjetljivijim ili manje osjetljivim na različite fizikalne podražaje, zatim fizička aktivnost i sposobnost toleriranja napetosti ili tenzije utječu na formiranje i strukturu psihološke okoline i ličnosti djeteta. Takva su se ispitivanja psihološke okoline uskoro umnožila (Barker, 1963, 1963; Barker i Wright, 1951). U takvim su istraživanjima obuhvaćena ili cijela sveučilišna naselja ili manji gradovi (Barker i Schoggen, 1973).

Ekološka se psihologija bavi proučavanjem svih uvjeta i utjecaja koji djeluju na ponašanje pojedinca, a osobito utjecaja i uvjeta fizikalnih faktora.

Ostala područja primjene Lewinove teorije

Osim spomenutih područja, Lewinova teorija je plodonosno utjecala i na razvoj mnogih drugih područja u psihologiji. Osobito su brojna i puna spoznaja istraživanja (sve su to eksperimentalna istraživanja) na području grupne dinamike (Lewin je osnovao i Centar za ispitivanje grupne dinamike) kao što su donošenje odluka, socijalne promjene (Lewin, 1947a, 1947b, 1947c, 1948), međuovisnosti u grupi (French, 1944), identifikacija s grupom (Deutch, 1949a), grupna kohezija (Festinger, 1950), grupne motive, grupna kateksija (Back, 1951; Deutch, 1949b; Gerard, 1954; Schachter, 1951), komunikacioni procesi unutar grupe (Festinger, 1950; Festinger i Thibaut, 1951; Thibaut i Coules, 1952), procesi atrakcije u grupi, funkcioniranje grupe, pritisci prema uniformnosti u grupi, odbacivanje pojedinaca i druga. Ispitivanje razlika između takozvanih zatvorenih i otvorenih umova (Rockeach, 1960) također su u vezi s Lewinovom teorijom i njegovom koncepcijom o postojanju više i manje permeabilnih membrana između pojedinih područja u ličnosti, kao i u vezi s vremenskom perspektivom osoba rigidnog i fleksibilnog uma. Festingerova teorija kognitivne disonance (1957, 1964) također se osniva na Lewinovoj teoriji o odnosu između struktura i životnog prostora pojedinca. I Heiderova teorija o socijalnoj percepciji temelji se na topološkim koncepcijama Lewina, kao i istraživanja o socijalnim utjecajima i promjenama (Lippitt i drugi, 1952; Polansky i drugi, 1949, 1950;

Grosser i drugi, 1951), istraživanja socijalne moći (Cartwright, 1959a i b), istraživanja ponašanja u kognitivno nestrukturiranim situacijama i s tim u vezi adolescentnog ponašanja (Lewin, 1939, 1951), ponašanja nacionalnih manjina (Lewin, 1935a, 1948) ili ponašanja osoba s fizičkim nedostacima i invalida (Barker i drugi, 1946).

Lewinova teorija, kao i sve druge teorije, ima i određene nedostatke. Najčešće se spominju tri takva nedostatka. Prvi je nedostatak u neadekvatnoj upotrebi topoloških i vektorskih pojmova, kao i pojmova iz fizike. Lewinova matematika nije, po mišljenju mnogih, prava matematika (London, 1944). Matematički pojmovi kao vektori valencije, topološki prostor izvađeni su iz svog matematičkog konteksta i ne predstavljaju više matematičke veličine. S tim je u vezi i drugi prigovor da se mnogi pojmovi zbog toga ne mogu dovoljno operacionalizirati i podvrgći eksperimentalnoj ili empirijskoj provjeri. Dalji je prigovor u tome što njegova psihologija ne poznaje vrijeme i što ne uzima u obzir prošlost pojedinca, a to znači ni uzročni utjecaj prošlosti na sadašnje ponašanje. Taj prigovor sam Lewin s pravom odbacuje (Lewin, 1951), jer je on sam (a i drugi) pokazao primjenjivost svoje teorije na području razvojne psihologije, što klasična eksperimentalna psihologija, koja se bavila samo ispitivanjem vremena reakcije i sličnih vremenskih trivialnosti, nije prije nikada uspjela. Napokon, to je i prigovor po kojem Lewinovi pojmovi ne sadrže nova znanja ili nove informacije o ponašanju koje nastoje objasniti. Zbog toga neki smatraju da eksperimentalni rad koji je potaknut Lewinovom teorijom nije u izravnoj vezi s osnovama te teorije (Spence, 1944).

Međutim, ti su prigovori ili netočni i neopravdani, ili pak ne umanjuju golem doprinos i utjecaj Lewinove teorije na suvremenu psihologiju čiji je velik dio izrastao upravo iz njegove teorije.

Literatura

- Adler, D. L. and Kounin, J. S.: Some factors operating at the moment of resumption of interrupted tasks, *Journal of Psychology*, 1939, 7, 255—267.
- Allport, G. W.: The genius of Kurt Lewin, *Journal of Personality*, 1947, 16, 1—10.
- Anderson, H. H. and Brandt, H. F.: A study of motivation involving self-announced goals of fifth grade children and the concept of level of aspiration, *Journal of Social Psychology*, 1939, 10, 209—232.
- Atkinson, J. W.: Motivational determinants of risk-taking behavior, *Psychological Review*, 1959, 64, 359—372.
- Atkinson, J. W.: An introduction to motivation, New York, Van Nostrand, 1964.
- Atkinson, J. W. and Feather, N. T. (Eds.): A theory of achievement motivation, New York, Wiley, 1966.
- Back, K. W.: Influence through social communication, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1951, 46, 9—23.
- Barker, R. G. (Ed.): The stream of behavior, New York, Appleton-Century-Crofts, 1963.
- Barker, R. G.: Exploration in ecological psychology, *American Psychologist*, 1965, 20, 1—14.
- Barker, R. G.: Ecological psychology, Stanford, Stanford University Press, 1968.

- Barker, R. G., Dembo, T. and Lewin, K.: Frustration and regression an experiment with young children, University of Iowa Studies in Child Welfare, 1941, 18, (1).
- Barker, R. G., Wright, B. A. and Gonick, M.: Adjustment to physical handicap and illness: a survey of the social psychology of physique and disability, Social Science Research Council Bulletin, 1946, No. 55.
- Barker, R. G. and Shoggen, P.: Qualities of community life, San Francisco, Jossey-Bass, 1973.
- Barker, R. G. and Wright, H. F.: One boy's day, New York, Harper, 1951.
- Barker, R. G. and Wright, H. F. Midwest and its children, New York, Harper, 1955.
- Brollyer, C. R.: Review of Lewin's Principles of topological psychology. Character and Personality, 1936—37, 5, 257—272.
- Cartwright, D.: Lewinian theory as a contemporary systematic framework. U: S. Koch (Ed.): Psychology: a study of a science, Vol. 2, New York, McGraw-Hill, 1959. (a)
- Cartwright, D.: A field theoretical conception of power. U: D. Cartwright (Ed.): Studies in social power, Ann Arbor, Mich., Institute for Social Research, 1959. (b)
- Dembo, T.: Der Aerger als dynamisches problem, Psychologische Forschung, 1931, 15, 1—144.
- Deutch, M.: A theory of cooperation and competition, Human Relations, 1949, 2, 129—152. (a)
- Deutch, M.: An experimental study of the effects of cooperation and competition upon group process, Human Relations, 1949, 2, 199—232. (b)
- Deutch, M.: Field theory in social psychology. U: G. Lindzey and E. Aronson (Eds.): Handbook of social psychology, Vol. 1, Cambridge, Addison-Wesley, 1968.
- Escalona, S.: The influence of topological and vector psychology upon current research in child development: an addendum. U: L. Carmichael: Manual of child psychology, New York, Wiley, 1954.
- Festinger, L.: Wish, expectation and group standards as factors influencing level of aspiration, Journal of Abnormal and Social Psychology, 1942, 37, 184—200. (a)
- Festinger, L.: A theoretical interpretation of shifts in level of aspiration, Psychological Review, 1942, 49, 235—250. (b)
- Festinger, L.: Informal social communication, Psychological Review, 1950, 57, 271—282.
- Festinger, L.: A theory of cognitive dissonance, Stanford, Calif., Stanford University Press, 1957.
- Festinger, L.: Conflict, decision and dissonance, Stanford, Calif., Stanford University Press, 1964.
- Festinger, L. and Thibaut, J.: Interpersonal communication in small groups, Journal of Abnormal and Social Psychology, 1951, 46, 92—99.
- Freeman, G. L.: Changes in tonus during completed and interrupted mental work, Journal of General Psychology, 1930, 4, 309—333.
- French, J. R. P.: Organized and unorganized groups under fear and frustration, University of Iowa Studies in Child Welfare, 1944, 20, 299—308.
- Fulgosi, A.: A stereoscopic investigation of geometrical illusions, Acta Instituti Psychologici Universitatis Zagrebensis, 1967, No. 61. (a)
- Fulgosi, A.: Disappearance of the effect of the vector field in stereoscopic investigation of Orbison's figures, Acta Inst. Psych. Univer. Zagreb., 1967, No. 62. (b)
- Fulgosi, A.: Sukcesivne procjene entoptičkih paslika i njihove interkorelacije, Psihologija, 1968, 1, 147—150.
- Fulgosi, A.: Stereoskopsko ispitivanje geometrijskih optičkih iluzija u točki superpozicije stereograma, Psihologija, 1969, 2, 432—435.
- Fulgosi, A. and Fulgosi, Lj.: The boundaries of entoptic space and Emmert's law, Acta Psychologica, 1970, 34, 516—520.
- Fulgosi, A. and Guilford, J. P.: Fluctuation of ambiguous figures and intellectual flexibility, American Journal of Psychology, 1966, 79, 602—607.
- Fulgosi, A., Bačun, Đ. i Zaja, B.: Promjene u auditivnoj percepciji i semantička sacijacija, Revija za psihologiju, 1971, 2, 17—18.
- Fulgosi, A. and Kljaić, S.: Knowledge of »results« and characteristic of the entoptic after-image, Acta Instituti Psychologici, Universitatis Zagrebensis, 1972.
- Fulgosi, A., Bačun, Đ. i Zaja, B.: Semantička sacijacija kao posljedica promjene u auditivnoj percepciji riječi, Revija za psihologiju, 1973, 3, 19—25.
- Gerard, H. B.: The anchorage of opinions in face to face groups, 1954, Human Relations, 7, 313—325.
- Grosser, D., Polansky, N. and Lippitt, R.: A laboratory study of behavior al contagion, Human Relations, 1951, 4, 115—142.
- Heimstra, N. W. and McFarling, L. H.: Environmental psychology, Monterey, Brooks and Cole, 1974.
- Henle, M.: An experimental investigation of dynamic and structural determinants of substitution, Contributions to Psychological Theory, 1942, 2. No. 3.
- Hilgard, E. R., Sait, E. M. and Magaret, G. A.: Level of aspiration as affected by relative standing in an experimental social group, Journal of Experimental Psychology, 1940, 27, 411—421.
- Ittelson, W. H., Prohansky, H. M., Rivlin, L. G. and Winkler, G. H.: An introduction to environmental psychology, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1974.
- Jucknat, M.: Leistung, Anspruchsniveau und Selbstbewusstsein, Psychologische Forschung, 1937, 22, 89—179.
- Karsten, A.: Psychische Sattigung, Psychologische Forschung, 1928, 10, 142—154.
- Katz, E.: Some factors affecting resumption of interrupted activities by preschool children, Institute of Child Welfare, Monograph, Series, 1938, No. 16.
- Kounin, J. S.: Experimental studies of rigidity: I Character and Personality, 1941, 9, 251—282. (a)
- Kounin, J. S.: Experimental studies of rigidity: II Character and Personality, 1941, 9, 273—282. (b)
- Levy, S.: Experimental study of group norms: the effects of group cohesiveness upon social conformity, Unpublished doctoral dissertation, New York University, 1953.
- Lewin, K.: Psycho-sociological problem of a minority group, Character and Personality, 1935, 3, 175—187. (a)
- Lewin, K.: A dynamic theory of personality, New York, McGraw Hill, 1935. (b)
- Lewin, K.: Principles of topological psychology, New York, McGraw-Hill, 1936.
- Lewin, K.: The conceptual representation and measurement of psychological forces, Contributions to Psychological Theory, 1938, 1, No. 4.
- Lewin, K.: Field theory and experiment in social psychology concepts and methods, American Journal of Sociology, 1939, 44, 868—896.
- Lewin, K.: Action research and minority problems, Journal of Social Issues, 1946, 2, 34—46.
- Lewin, K.: Frontiers in group dynamics: I. Human Relations, 1947, 1, 5—41. (a)
- Lewin, F.: Frontiers in group dynamics: II. Human Relations, 1947, 1, 143—153. (b)
- Lewin, K.: Group decision and social change. U: T. M. Newcomb and E. L. Hartley (Eds.): Readings in social psychology, New York, Henry Holt, 1947. (c)

- Lewin, K.: Resolving social conflicts, New York, Harper and Brothers, 1948.
- Lewin, K.: Field theory in social science, New York, Harper and Brothers, 1951.
- Lewin, K., Dembo, T., Festinger, L. and Sears, P. S.: Level of aspiration. U: L. Carmichael (Ed.): Manual of child psychology, New York, Wiley, 1954.
- Lewis, H. B.: An experimental study of the role of the ego in work: I. The role of the ego in cooperative work, *Journal of Experimental Psychology*, 1944, 34, 113—126. (a)
- Lewis, H. B., and Franklin, M.: An experimental study of the role of the ego in work: II. The significance of task-orientation in work, *Journal of Experimental Psychology*, 1944, 34, 195—215. (b)
- Lippitt, R., Polansky, N. and Rosen, S.: The dynamics of power, 1952, 5, 37—64.
- Lissner, K.: Die Entspannung von Bedürfnissen durch Ersatzhandlungen, *Psychologische Forschung*, 1933, 18, 218—250.
- London, I. D.: Psychologists's misuse of the auxiliary concepts of physics and mathematics, *Psychological Review*, 1944, 51, 266—291.
- Mahler, W.: Ersatzhandlungen verschiedenen Realitätsgrades, *Psychologische Forschung*, 1933, 18, 27—89.
- Marrow, A. J.: Goal tensions and recall: I, II, *Journal of General Psychology*, 1938, 19, 3—35.
- Miller, N. E.: Experimental studies of conflict. U: J. McV. Hunt (Ed.): Personality and the behavior disorders, Vol. 1, New York, Ronald Press, 1944.
- Nowlis, H. H.: The influence of success and failure on the resumption of an interrupted task, *Journal of Experimental Psychology*, 1941, 28, 304—325.
- Osgood, C. E.: On understanding and creating sentences, *American Psychologist*, 1963, 18, 735—751.
- Ovsianikina, M.: Die Wiederaufnahme unetbrochener händlungen, *Psychologische Forschung*, 1928, 11, 302—379.
- Polansky, N., Lippitt, R. and Redl, F.: An investigation of behavioral contagion in groups, *Human Relation*, 1949, 3, 319—348.
- Polansky, N., Lippitt, R. and Redl, F.: The use of near-sociometric data in research on group treatment processes, *Sociometry*, 1950, 13, 39—62.
- Prentice, W. C. H.: Retroactive inhibition and the motivation of learning, *American Journal of Psychology*, 1943, 56, 283—292.
- Rokeach, M.: The open and the closed mind, New York, Basic Books, 1960.
- Rosenzweig, S.: Preferences in the repetition of successful and unsuccessful activities as a function of age and personality, *Journal of Genetic Psychology*, 1933, 42, 423—440.
- Rosenzweig, S.: An experimental study of »repression« with special reference to need — persistent and ego defensive reactions to frustrations, *Journal of Experimental Psychology*, 1943, 32, 64—74.
- Schachter, S.: Deviation, rejection and communication, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1951, 46, 190—207.
- Sliosberg, S.: Zur Dynamic des Ersatzes in Spiel — und Ernstsituationen, *Psychologische Forschung*, 1934, 19, 122—181.
- Spence, K. W.: The nature of theory construction in contemporary psychology, *Psychological Review*, 1944, 51, 47—68.
- Thibaut, J. W. and Coules, J.: The role of communication in the reduction of interpersonal hostility, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1952, 47, 770—777.
- Zeigarnik, G.: Über das Behalten von erledigten und unerledigten Händlungen, *Psychologische Forschung*, 1927, 9, 1—85.

G. W. Allport:

Personološka teorija ličnosti

Allportova se teorija ličnosti smatra jednom od prvih psiholoških teorija ličnosti koje se nazivaju *humanističkim teorijama*. Humanističke teorije nastoje obuhvatiti sve aspekte ljudske ličnosti, naglašavajući specifičnosti ljudskih bića u odnosu prema drugim živim bićima. Takve se teorije, osim toga, bave i problemima rasta i razvoja čovjeka, njegovim kapacitetima i njegovom transcencijom. Allportova teorija ličnosti ima također i sva obilježja *personalističke teorije*. To je vjerojatno i jedna od prvih personalističkih teorija ličnosti. Cilj je personalističkih teorija da objasne ličnost svakog pojedinca i da na osnovi toga predviđaju postupke tog pojedinca, kao i tok njegova individualnog razvoja (Allport, 1968a). Allport smatra da je svaki čovjek *različit od drugih*. Ne postoje dva čovjeka koji bi jednako doživljavala određenu situaciju. Zadatak je psihologije ličnosti stoga da omogući *proučavanje svake individue za sebe*. Ako jedna teorija ličnosti nije tako koncipirana i nije u stanju određivati *specifična obilježja* ličnosti i razjašnjavati individualne razlike, tada se takva teorija ličnosti ne može održati u suvremenoj psihologiji. Prema tome, Allporta možemo smatrati *personologom* na sličan način na koji su personolozi Murray, Rogers, Kelly i Maslow.

Allportova teorija ličnosti nastala je u doba kad su Freudova teorija i njezine modifikacije bile dominantne koncepcije ličnosti u psihologiji. Ta je teorija ličnosti nastala i u doba kada je u psihologiji dominirao utjecaj klasičnog biheviorizma i neobiheviorizma. Naglasak je bio na kvantitativnim metodama. Allport je stvorio teoriju ličnosti koja, umjesto nesvjesnog u čovjeku, kao osnovne determinante njegova ponašanja naglašava njegovu svjesnu motivaciju. Umjesto prošlosti pojedinca, kao objašnjenja njegove sadašnjosti, ta teorija naglašava budućnost pojedinca kao ključ za razumijevanje njegovih sadašnjih postupaka i ponašanja. Ta teorija umjesto istraživanja općih karakteristika na velikom broju ljudi naglašava istraživanje *pojedince*, a uz *kvantitativne* metode pridaje i veliku važnost *kvalitativnim* studijama. Na taj je način ta teorija postala *kontrastnom koncepcijom* o čovjeku s obzirom na situaciju u psihologiji tog doba. Vjerojatno je zbog toga ubrzo stekla veliku popularnost i okupila velik broj pristaša.

Kao teoretičar, Allport je bio eklektičan. U svom sustavu ličnosti on je ugradio mnoge ideje iz područja filozofije, religije, literature i sociologije. To je bila stvaralačka sinteza, jer je njome stvorena jedinstvena teorija kojoj je osnovni cilj bio objašnjenje i razumijevanje pojedinca u njegovoj posebnosti i različitosti od drugih. Interesantno je u tom pogledu objašnjenje koje je dala Američka psihološka asocijacija (1964) prilikom dodjele najviše na-

grade te asocijacije (to je nagrada za istaknuti znanstveni doprinos) u kojem se, između ostalog, veli:

»Da nas podsjeća da čovjek nije ni životinja ni brojka ukoliko mi sami ne odaberemo da ga takvim smatramo« (American Psychologist, 1964, str. 942).

Problem definiranja ličnosti

Allport se, osobito na početku svojeg rada, bavio pitanjem definiranja ličnosti. To je pitanje kod mnogih psihologa ličnosti potpuno nevažno ili zanemareno. Jasno je da verbalne definicije u znanosti ne znače mnogo jer su neprecizne. Nije stoga čudno da se verbalnim definicijama ne rješavaju problemi znanosti. Allport je ipak smatrao da je pitanje definiranja važno i stoga mu je posvetio dosta pažnje.

Definirati ličnost, kao i bilo koji drugi konstrukt u psihologiji nije lako i zbog toga se definicije ličnosti različitih autora veoma razlikuju. Neki psiholozi smatraju da ličnost, kao ni drugi psihološki ili mentalistički konstrukti (npr. inteligencija, pamćenje, emocije itd.) zapravo ne postoji. Takvo je i mišljenje Skinnera. Postoji samo termin koji se, na žalost, koristi kao da označava nešto postojeće, tj. koristi se za opisivanje i »tumačenje« postupaka i ponašanja. Za neke druge psihologe ličnost postoji samo kao percepcija drugoga i za njih je to samo termin kojim se opisuje ponašanje drugog pojedinca, odnosno označava kako on izgleda u očima drugih ili kako ga drugi doživljavaju. Osim takvog značenja, termin ličnost za njih nema nikakvo drugo značenje. Treće mišljenje zastupaju na primjer Freud ili Jung. Za njih ličnost označava duboka skrovišta procesa o kojima pojedinac najčešće ništa ne zna. Ne zna ni da postoje.

U svojoj knjizi »Ličnost: jedna psihološka interpretacija« (1937) Allport je analizirao velik broj dotadašnjih definicija ličnosti koje su davali pojedini autori na osnovi spekulacije. Na temelju takve analize Allport je zaključio da se sve te definicije zajedno, kada se sintetiziraju, svode na frazu »ono što je čovjek zaista«. To je, dakako, vrlo neprecizno i nejasno. Allport je stoga krenuo korak dalje i zaključio da je ličnost »nešto« i da ona »nešto čini« (ibid, str. 48) i nadalje: »To je ono što leži iza specifičnih postupaka i unutar pojedinca« (ibid, str. 48). Na taj način Allport je došao do zaključka da ličnost nije samo *hipotetički konstrukt* koristan za objašnjenje objektivnog ponašanja neke osobe, već da ona zaista postoji, da je ona nešto unutar pojedinca. Za njega je ona živa, ona egzistira i funkcionira. Međutim, nakon toga se neminovno postavlja pitanje: a što je to »nešto«? Da bi odgovorio na to pitanje, Allport je dao vlastitu preciznu definiciju ličnosti. Kasnije je ta definicija bila donekle modificirana tako da danas glasi »Ličnost je dinamička organizacija unutar pojedinca onih psihofizičkih sustava koji određuju njegovo karakteristično ponašanje i mišljenje« (Allport, 1968, str. 28).

Iz te se definicije može uočiti nekoliko stvari. Prvo, fraza da je ličnost »dinamička organizacija« znači da ličnost nije statična i mirna, već da je to organizacija koja se stalno mijenja i razvija. To unatoč tome što u njezinoj osnovi leže određeni psihofizički sustavi koji integriraju i organiziraju različite njene dijelove ili elemente. Termin »psihofizički sustavi« znači da Allport smatra da su za utvrđivanje ličnosti i za njezino razumijevanje važni i *fizički* i *mentalni* faktori, odnosno procesi i promjene. Ličnost predstavlja *psihofizičko jedinstvo*, ona reflektira cjelokupno biće pojedinca, a ne samo njegovu mentalnu ili psihičku komponentu. Nadalje, termin »određuju« znači

da unutar pojedinca postoje tendencije koje determiniraju njegovo ponašanje i postupke i da se putem tih postupaka i ponašanja otkriva prava ličnost pojedinca. Riječ »karakteristično« pokazuje da je za Allporta najvažnije *individualno obilježje* odnosno *posebnost pojedinca*. Svaki je pojedinac zasebni entitet. Ta posebnost ili zasebnost je upravo ono što je u njegovoj ličnosti važno i što ga razlikuje od drugih. Konačno, izraz »ponašanje i misli« pokazuju da Allport smatra da se ličnost pojedinca izražava u svemu što pojedinac čini, pa čak i u mislima koje se na objektivan način još ne mogu registrirati.

Prema tome, za Allporta ličnost ima svoju realnu egzistenciju u koju su uključeni i *neurološki* i *fiziološki* procesi u organizmu, kao i *psihološki* procesi koji se u tom organizmu događaju. Ličnost, prema tome, nije samo konstrukt koji ima promatrač neke osobe.

Uz definiciju ličnosti Allport objašnjava i razlike odnosno sličnosti između pojmova: ličnost, karakter i temperament. Ti su se termini često koristili i javljali kao sinonimi za ličnost. To je osobito slučaj u svakodnevnoj laičkoj upotrebi tih termina. Allport, međutim, smatra da se *karakter* i *temperament* trebaju razlikovati od ličnosti. Riječ »karakter« tradicionalno se veže za određene moralne standarde i za određene sustave moralnih vrijednosti. Ponašanje i postupci pojedinaca vrednuju se ili uspoređuju s tim moralnim standardima. Tako se kaže da je netko »slab karakter« ili da je »jak karakter«. Takva određenja predstavljaju sudove ili vrijednosne sudove o etičkim aspektima ili etičkoj poželjnosti, odnosno etičkim kvalitetama pojedinca. Karakter je prema Allportu etički pojam. Allport objašnjava odnos između karaktera i ličnosti tako da smatra karakter *procijenjenom ličnošću*, a ličnost smatra neocijenjenim karakterom. Iz toga je jasno da se karakter ne treba smatrati posebnim segmentom ili područjem u ličnosti.

Sasvim je drukčija situacija s temperamentom. Temperament je, prema Allportu, »sirova tvar« od koje je skrojena ili stvorena ličnost. Status temperamenta je sličan statusu tijela i on predstavlja osnovicu. Temperament se odnosi na ona obilježja ličnosti i one njezine aspekte koji su, u svom pretežnom dijelu, određeni nasljeđem. To su ponajprije emocionalni aspekti ponašanja kao što su podložnost emocionalnim reakcijama, uobičajena snaga i brzina reagiranja, prevalentno raspoloženje, fluktuacije i intenziteti takvih raspoloženja (Allport, 1961). Temperament predstavlja, prema tome, genetičko nasljeđe pojedinca i zbog toga on određuje granice razvoja ličnosti.

Aspekti teorije ličnosti

Izgrađujući svoju teoriju ličnosti, Allport se bavio i pitanjem vrijednosti takve teorije. Da bi neka teorija ličnosti bila odgovarajuća ili adekvatna, ona mora imati određena obilježja. Allport je postavio pet takvih zahtjeva ili obilježja koja treba imati neka teorija ličnosti (Allport, 1960):

1. Adekvatna teorija ličnosti mora smatrati da je ljudska ličnost usredotočena u organizmu. To je u skladu s onim što smo već napisali. Neki teoretičari su ličnost pojedinca smještali izvan njega samog. Ličnost je bila izjednačena bilo s interpersonalnim odnosima koje pojedinac ima ili razvija, bilo s ulogom koju pojedinac ima u društvu. Tako u sociologiji i antropologiji postoji *teorija uloge*. Po toj teoriji ličnosti nije ništa više od uloge koju ima

pojedinaac u nekoj socijalnoj skupini. Tu je ulogu on prihvatio, a takva je uloga determinirana samom grupom i situacijom, a ne tim pojedincem. Tako je pojedinac izjednačen s ulogom. On je: sin, majka, otac, član partije, pijanac, profesor itd. Allport odbacuje takve koncepcije jer smatra da vrijednosti, osobine i drugi unutarnji faktori pojedinca objašnjavaju njegovo ponašanje. Da bi se pojedinac razumio, potrebno je poznavati *determinante njegova ponašanja*. Pojedinac ne može biti sveden na utiske koje ostavlja, na reputaciju koju ima, na ulogu koju igra ili na način na koji drugi reaguju na njega.

2. Teorija ličnosti mora smatrati organizam punim, a ne praznim. Ova je pozicija suprotna klasičnom biheviorizmu koji je smatrao da je za psihologiju kao znanost najbolje da organizam smatra praznim. To je, dakle, u suprotnosti i sa Skinnerovom koncepcijom o praznom organizmu. Dok Skinner smatra da okolni utjecaji oblikuju ponašanje praznog organizma, odnosno determiniraju njegovo ponašanje, Allport smatra da je ponašanje pojedinca mnogo određenije njegovim *unutarnjim determinantama*. »Svaka teorija ličnosti koja želi biti adekvatna mora biti dinamička, a da bi bila dinamička, mora pretpostaviti dobro opskrbljeni organizam« (Allport, 1960, str. 26). To znači da je za objašnjenje ponašanja pojedinca nužno postulirati (pretpostaviti) postojanje dispozicija unutar njega samoga. Da bi se razumjelo objektivno ponašanje i postupanje, treba znati što se psihološki događa pojedincu. Treba reći da je većina suvremenih teorija ličnosti tako koncipirana.

3. Adekvatna teorija ličnosti mora, nadalje, smatrati *motivaciju* normalnom činjenicom *sadašnje* strukture i funkcija, a ne jednostavno kao posljedicu ranijih snaga ili iskustava. Čovjek, prema tome, nije rob prošlosti ili svojih iskustava iz djetinjstva, kako to smatra Freud i psihoanaliza. Čovjek nije nesvjesno motiviran svojim ranijim doživljajima. Iako iskustva iz djetinjstva mogu imati određenu ulogu i usmjeravati razvoj, Allport smatra da je besmislica njima pripisivati odlučujuću ulogu, osobito ako se ta uloga još smatra i nesvjesnom. Zdrava, odrasla ličnost u svom je ponašanju i postupcima determinirana mnogo više odraslim i za nju novijim motivima. Tako, na primjer, tumačiti izbor liječničkog poziva koji je učinio neki pojedinac nezadovoljenom ili frustriranom, potisnutom seksualnom znatiželjom iz djetinjstva za Allporta je potpuno besmisleno. Takvo usmjerenje mnogo je više motivirano željom da se drugima pomogne, znatiželjom pojedinca, željom za stjecanjem određenog društvenog statusa i sl. To je osnova Allportove teorije o *autonomiji motiva*, o kojoj ćemo kasnije govoriti. Konfuzija između historijskih i aktualnih motiva pojedinca najteža je konfuzija u modernim teorijama ličnosti. Motivi pojedinca trebaju biti njegovi sadašnji a ne prošli. Njegovo je ponašanje određeno sadašnjim motivima i okrenuto je budućnosti. Takvo ponašanje i takva motivacija karakteriziraju *normalnu odraslu osobu*. Teorija ličnosti mora objašnjavati takvu osobu.

4. Da bi neka teorija ličnosti bila adekvatna, ona se mora, prema Allportu, za analizu ličnosti koristiti takvim jedinicama koje omogućuju *živu sintezu*. Po ovom zahtjevu proizlazi da se ličnost mora analizirati na jedinice, segmente, faktore, aspekte i sl., ali te jedinice moraju, same po sebi, biti takve da omogućuju ponovnu rekonstrukciju pojedine ličnosti. One moraju omogućavati sliku cjelovite ličnosti kao *dinamičke organizacije*. To znači da takav pristup treba biti *holistički*. Na osnovi tog zahtjeva Allport odbacuje analizu ličnosti na takve jedinice kao što su opći stavovi, vrijednosti, potrebe i nagoni, jer se s takvim jedinicama ne može postići sinteza ličnosti koja bi

odrazila njenu vitalnost, njenu životnost i unutarnju prirodu. Zbog toga se teorije ličnosti moraju zasnivati na jedinicama analize koje su svojstvene pojedincu, a to su sustavi generaliziranih akcionih tendencija ili *osobine*. Pojedinac se može shvatiti proučavanjem njegova *individualnog sustava osobina*, sustava što predstavlja njegovu specifičnu dinamičku organizaciju koja ga karakterizira.

5. Konačno, adekvatna teorija ličnosti mora na adekvatan način uzeti u obzir fenomen *samosvijesti*, ali se na njega ne smije isključivo oslanjati. Adekvatan opis ličnosti nekog pojedinca mora uključivati i činjenicu da je pojedinac svjestan samoga sebe. To je, zapravo, i najkonkretniji podatak koji pojedinac ima o svojem identitetu. Ta svijest o sebi također je jedna od determinanti njegova ponašanja i postupaka i određivanja budućih akcija. To je ujedno *obilježje ljudske vrste*. Međutim, prava teorija ličnosti to treba obuhvatiti, ali ne treba time biti opterećena.

Zahtjevi za adekvatnu teoriju ličnosti predstavljaju, po našem mišljenju, diferencijalna obilježja po kojima se Allport ograđuje od konkurentnih teorija ličnosti. Ti su zahtjevi tako formulirani da su u skladu s njegovom teorijom.

Struktura i dinamika ličnosti

U skladu sa spomenutim zahtjevima Allport smatra da jedinice za analizu svake ličnosti koje dopuštaju ponovnu živu sintezu te ličnosti predstavljaju osobine ličnosti. Osobine ličnosti ne samo da predstavljaju jedinice za analizu; one su ujedno i osnovne dinamičke ili motivacione jedinice. Na taj je način struktura i dinamika ličnosti sadržana i objašnjena osobinama ličnosti.

Što je to osobina ličnosti? Osobinu Allport definira kao »neuropsihičku strukturu koja posjeduje mogućnost da mnoge podražaje učini funkcionalno ekvivalentnim i da podstakne i vodi ekvivalentne (smisleno konzistentne) oblike adaptivnog i ekspresivnog ponašanja« (Allport, 1961, str. 347).

Prema tome, osobina ličnosti predstavlja predispoziciju da se na različite vrste podražaja i situacija odgovara ili reagira na *sličan ili ekvivalentan način*. Osobine su entiteti koji mnoge podražaje i mnoge odgovore čine ekvivalentnima i na taj način utječu na konstantnost ponašanja. Mnogi podražaji evociraju jednake, slične ili ekvivalentne reakcije kao što su percepcije, shvaćanja, tumačenja, osjećaji, postupci. Zbog toga takvi postupci imaju *jednako funkcionalno značenje* za pojedinca. To proizlazi iz neke njegove osobine. S tim je u vezi zanimljiv primjer koji Allport navodi. To je »strah od komunizma kod gosp. McCarleya«. Taj je strah od komunizma »vodeća« osobina. Ta osobina čini da su za njega mnogi različiti i međusobno nezavisni socijalni podražaji ekvivalentni. Tako on doživljava Ruse, crnce, susjede, Ujedinjene narode, liberale, Židove, sveučilišne profesore, mirovne organizacije kao komuniste. S druge strane, svi oni zbog toga izazivaju kod njega neprijateljske reakcije koje su međusobno različite, ali koje sve imaju istu sposobnost, a ta je da reduciraju strah gosp. McCarleya od komunizma. Tako on zbog istog razloga podržava ili zagovara nuklearni rat protiv SSSR-a, piše neprijateljska pisma o crncima i šalje ih u lokalne novine, učlanjuje se u Ku-Klux-Klan i sl. Njegova situacija prikazana je na slici 1.

Slika 1. (Prema: Allport 1961)

Ovaj primjer pokazuje kako neka osobina pojedinca organizira i utječe na ponašanje pojedinca. *Osobina je ovdje izražena na bazi sličnih ili istovjetnih percepcija, a one sve zbog toga postaju funkcionalno ekvivalentne za aktiviranje te osobine.* Aktivacija te osobine dovodi, opet sa svoje strane, do niza mogućih postupaka koji su ekvivalentni za izražavanje te osobine. Prema tome, u raznolikom ponašanju može se utvrditi ista osobina odnosno njezin utjecaj. Ta koncepcija o ekvivalenciji podražaja i odgovora koji bivaju sjedinjeni i posredovani osobinama jest srž Allportove teorije o organizaciji i funkcioniranju ličnosti. Osobine, prema tome, služe za integraciju onoga što bi inače ostalo izolirano i neorganizirano.

Osobine su vezane za velik broj podražaja i odgovora ili reakcija. Zbog toga su one generalizirana i trajna obilježja pojedinca. Zbog toga i ponašanje pojedinca nosi obilježje konzistencije i *nevezanosti za situaciju*. Neke osobine mogu, međutim, biti i vrlo uske ili *fokalne*, što znači da su vezane i da se javljaju samo u vezi manjim brojem ili samo u vezi sa specifičnim situacijama. Tako pojedinac može biti agresivan samo u odnosu na slabije od sebe, a neagresivan u društvu jačih. Na taj način osobine mogu biti *determinirane situacijama* i izmjenom tih situacija. To se osobito odnosi na socijalne situacije kojima je pojedinac izložen.

Osobine, međutim, nisu, prema shvaćanju Allporta, pasivne u smislu da one miruju u organizmu sve dok ih nešto izvana ne pobudi. Prema njegovu mišljenju *osobine tjeraju pojedinca na aktivnost*, i to takvu aktivnost u kojoj će se te osobine moći izraziti. Pojedinac je aktivan u traženju takvih situacija i takvih mogućnosti. Tako pojedinac koji ima osobinu socijalnosti sam traži društvo i socijalne kontakte u kojem će ta njegova osobina doći do izražaja. Prema Allportu osobine i situacije u kojima se pojedinac nalazi su u međusobnoj *interakciji*. Ta interakcija dovodi do *ponašanja*. I ovo je gledište suprotno Skinnerovom koji, kao i drugi klasični bihevioristi, smatra organizam pasivnim ili samo reaktivnim u odnosu prema okolini.

Da bi osobine još bolje odredio i razjasnio njihovo značenje i ulogu, Allport je (1966) naveo osam osnovnih kriterija za definiranje neke osobine ličnosti.

1. Neka osobina mora imati više od samo nominalne egzistencije. Osobine nisu samo konstrukti ili fikcije, nisu samo imena ili nazivi. One su vitalni dijelovi organizma i iskustva odnosno doživljavanja. *Osobine su akcione tendencije* koje postoje unutar organizma svakog čovjeka, one su *realne* i one stvarno postoje, a nisu izmišljene. To se odnosi na sve osobine.

2. Osobine se razlikuju od navika. One su općenitije od navika. Navike, kako znamo, predstavljaju osnovne jedinice ponašanja u neobiheviorističkim koncepcijama. Navike su trajne i predstavljaju, jednako kao i osobine, akcijske tendencije organizma. Zbog toga što su trajne, one se stalno javljaju u ponašanju i lako ih je zamijeniti osobinama. Ono po čemu se osobine razlikuju od navika jest njihova *veća generalnost*. Osobine se pojavljuju ne samo u vezi s nekim specifičnim situacijama, kao što je to slučaj s navikom, već u nizu različitih situacija. Dakle, o osobini možemo govoriti onda kada je *ponašanje konzistentno iako su situacije različite*. To nije slučaj s navikama. Osobine mogu, međutim, nastati kombinacijom navika. Više navika stvara jedan habitualni sustav koji postaje osobina pojedinca. Prema tome, osobine su u nekom smislu *integrirane specifične navike* i služe adaptiranju pojedinca kao i navike. Na primjer, dijete može, na osnovi inzistiranja roditelja, steći naviku da pere ruke. Na osnovi tako stečene navike ono će prati ruke i bez inzistiranja roditelja. Tada kažemo da je ta navika kod njega formirana. S vremenom ta se navika pranja veže s drugim higijenskim navikama u jedan sustav ponašanja koji se manifestira kao osobina održavanja osobne higijene.

3. Osobine su *dinamičke determinante ponašanja*. One, po Allportu, uzrokuju ponašanje, a to znači da one djeluju motivativno. To znači, kako smo već rekli, da one upravljaju i usmjeruju nečije ponašanje. Nesocijalna ličnost će, na primjer, izbjegavati društvo i socijalne kontakte, a socijalna će ih tražiti.

4. Postojanje neke osobine može se *empirijski utvrditi*. Osobine kao takve ne mogu se nikada direktno vidjeti ili promatrati. Međutim, budući da su realne, da imaju realnu a ne samo nominalnu egzistenciju, mogu se *dokazati* empirijskim putem, a mogu se i znanstveno istraživati, što znači istraživati i dokazivati znanstvenim metodama. Podaci o osobinama dobivaju se registriranjem i proučavanjem *objektivnog ponašanja* i *postupaka*. Osobine se mogu proučavati i na osnovi biografija, statističkih postupaka s pomoću kojih je moguće, na primjer, utvrditi vremensku ili situacionu koherenciju ili podudarnost ponašanja pojedinca ili velikih grupa pojedinaca. O osobinama se može doznati i na osnovi historije slučaja i drugim postupcima objektivnog karaktera. Bez takvih postupaka znanstveno proučavanje osobina ne bi bilo moguće. Sam je Allport stvorio postupke za takva ispitivanja. Jedan od njih je i njegov upitnik o interesima koji je stvorio zajedno s Lindzeyem.

5. Svaka je osobina samo *relativno nezavisna* od ostalih. Ovaj aksiom ima dva značenja. Prema njemu, među različitim osobinama ne postoje čvrste i nepremostive granice. Drugo je njegovo značenje da se osobine međusobno preklapaju. To znači da su osobine organizirane u jednu *mrežu osobina* u kojoj je svaka samo relativno nezavisna. Objektivno, to se može ustanoviti na osnovi izračunavanja korelacija između različitih osobina. Allport i Odbert su i sami utvrdili da između različitih osobina postoje preklapanja. Tako, na

primjer, Allport je (1960) utvrdio da postoji korelacija između osobine ili sposobnosti razumijevanja ili uvida i osobine smisla za humor. Doduše, samo na osnovi korelacije ništa se ne može reći o uzročno-posljedičnim odnosima između osobina. Ovdje se može postaviti hipoteza da pojedinci koji općenito imaju visok stupanj uvida ili razumijevanja, imaju i visok stupanj uviđanja smiješnosti u situacijama, tj. smisao za humor. Ono što dovodi do korelativnosti između različitih osobina, to je, po Allportu, način reagiranja organizma. Organizam reagira na događaje kao cjelina, odnosno na integrirani način.

6. Osobina nije sinonim za neki moralni ili socijalni sud o pojedincu.

Istina je da većina osobina ima određeno socijalno značenje i da ljudi tim osobinama daju određene socijalne ili moralne konvencionalne oznake ili sudove. Ono što je za psihologiju ličnosti važno, to je da svaka osobina, bez obzira na njezin moralno ili socijalno značenje, predstavlja stvarnu osobinu ličnosti pojedinca. *Personologija mora, po Allportu, proučavati ponajprije ličnost, a ne karakter.* Primjer za osobine koje imaju moralno ili socijalno značenje može biti poštenje, lojalnost, iskrenost, odanost i sl.

7. Neka se osobina može promatrati u odnosu prema pojedincu i njegovoj ličnosti, a može se promatrati i u odnosu na populaciju, tj. može se promatrati njezina *zastupljenost i distribucija u populaciji*. Na primjer, osobina sklonost misticizmu može se promatrati i proučavati kod nekog pojedinca i utvrđivati njezinu ulogu i značenje u životu tog pojedinca (na primjer stupanj takve sklonosti, utjecaj te sklonosti na abnormalno ponašanje kod tog pojedinca i sl.). Ta se ista osobina, sklonost misticizmu, može, međutim, promatrati u odnosu prema određenoj populaciji (recimo populaciji studenata tehničkih i populaciji studenata humanističkih fakulteta, populaciji muškarca i populaciji žena). Za ovaj drugi slučaj naročito (a također i za prvi) bit će potrebno stvoriti ljestvicu ili skalu za ispitivanje, odnosno za mjerenje sklonosti misticizmu koja treba imati određene metrijske karakteristike (valjanost, pouzdanost). Na osnovi toga moći ćemo utvrditi rasprostranjenost takve sklonosti u određenoj populaciji (Fulgosi, 1979). Ovaj postulat je osnova Allportova razlikovanja *općih osobina i ličnih osobina*. O tom razlikovanju bit će još riječi.

8. Postupci ili čak i navike koje su nekonzistentne s nekom osobinom, koji se javljaju u ponašanju pojedinca, nisu dokaz da takva osobina ne postoji.

Cesto smo u životu svjedoci da netko, za koga vjerujemo da ima određenu osobinu, ne postupa uvijek u skladu s našim očekivanjem ili se ne ponaša dosljedno kako bi na osnovi neke osobine trebao. Na primjer, netko može imati osobinu urednosti. On u nizu situacija postupa dosljedno, tj. uredan je, ali u nekim situacijama njegovo ponašanje nije dosljedno (tj. neuredan je). Kako se to može objasniti? Allport za takve slučajeve ima objašnjenja. Prvo, ponašanje neke osobe u određenoj situaciji može biti *determinirano samom situacijom* i ne mora biti ni u kakvoj vezi s njezinom osobinom. U tom slučaju ta osobina neće dolaziti do izražaja. Recimo da pojedinac koji je uredan jednom ostavi sve razbacano i neuredno. To može biti posljedica toga što se on u toj situaciji žurio i nije dospio sve dovesti u red. To se može i ponavljati (ta determiniranost ponašanja situacijom — kao što je slučaj kod ranog odlazanja na posao), a da to ne bude dokaz da ta osobina ne postoji ili da pojedinac ima suprotnu osobinu od one koju smo mislili da ima ili koju je do tada pokazivao.

Drugo objašnjenje nekonzistentnosti u ponašanju pojedinca Allport nalazi u mogućnosti postojanja *kontradiktornih osobina* kod pojedinca. Kontradiktorne osobine mogu simultano postojati. Tako netko može biti uredan u odnosu prema sebi, a neuredan u odnosu prema svojoj kućnoj okolini ili, obrnuto, uredan u odnosu prema okolini, stanu, kući i sl., a neuredan u odnosu prema samom sebi. Iz takve situacije proizlazit će i različiti postupci koji zbunjuju promatrača. Situacija je još kompliciranija time što pojedine kontradiktorne osobine ne moraju biti jednakog intenziteta: jedna je jača ili dominantnija, a druga slabija.

Treći razlog nekonzistentnog ili nedosljednog ponašanja pojedinca može biti u tome što kod nekog pojedinca njegove osobine ne moraju biti tako čvrsto integrirane kao kod drugoga. Ono što je dominantna osobina u organizaciji kod nekog pojedinca, ne mora biti tako dominantna osobina u organizaciji ličnosti drugog pojedinca. Prvi će pojedinac u takvu slučaju pokazivati veći stupanj dosljednosti ili konzistencije, a drugi manji.

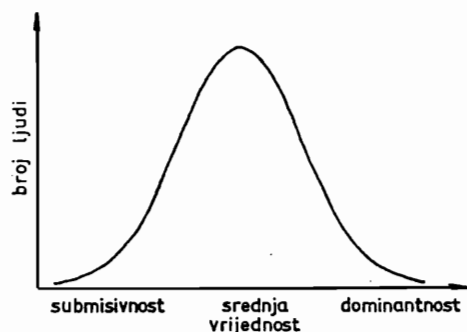
Opće i individualne osobine

Naročito je za Allporta važno i karakteristično njegovo razlikovanje osobina s obzirom na *populaciju* i s obzirom na *pojedince*. Već 1937. on je i učinio takvu diferencijaciju iako je jedne i druge osobine zvao osobinama. Godine 1961. on je uveo i različite termine za označavanje jednih i drugih osobina. Opće osobine nazivao je i dalje tim imenom, a pojedinačne osobine pojedinca nazvao je *personalnim dispozicijama* ili *morfofenim osobinama*. Morfofene osobine definirane su kao »... generalizirane neuropsihičke strukture koje imaju mogućnost (karakteristične za pojedinca) da mnoge podražaje učine funkcionalno ekvivalentnima i da iniciraju i vode konzistentne (ekvivalentne) oblike adaptivnog i stilističkog ponašanja« (Allport, 1961, str. 373).

Opće osobine Allport naziva još i *dimenzionalnim* ili *nomotetičkim osobinama*. Takve su osobine generalizirane tendencije ponašanja koje su zastupljene kod svih ili većeg broja ljudi i na osnovi kojih se pojedinci mogu međusobno uspoređivati. Osnovicu za postojanje zajedničkih ili nomotetičkih osobina Allport nalazi u činjenici da ljudi žive i razvijaju se u istim ili sličnim kulturnim i socijalnim okolinama i da su izloženi istim ili sličnim utjecajima. Zbog takvih utjecaja oni razvijaju i slične oblike ponašanja i slične oblike prilagođavanja. Tako su ljudi i u sličnim kulturama slični po socijalnim i političkim stavovima, po konformnosti, po predrasudama, po vrijednosnoj orijentaciji, po tjeskobnosti i sl. Sve te zajedničke osobine omogućuju da se pojedinci na osnovi njih međusobno uspoređuju i stoga ih Allport naziva dimenzijama. Pojedinci na takvim dimenzijama mogu zauzimati različite položaje. Takvim uspoređivanjem najčešće utvrđujemo da je neka osobina u populaciji tako distribuirana ili raspoređena da za nju vrijede zakoni normalne ili Gaussove distribucije, tj. distribucije u obliku zvona (slika 2).

Kako se iz slike 2. vidi, osobina introverzije je u populaciji raspoređena tako da većina ljudi ima poziciju u sredini ljestvice. To znači da većina nije ni jako dominantna, niti jako submisivna. Što je dominantnost jača, odnosno što je submisivnost jača, to je manji broj ljudi koji ima tako izraženu osobinu. Ovakve se distribucije dobivaju u odnosu na gotovo sve osobine ličnosti. Prema tome, takve dimenzionalne osobine ili dimenzija ličnosti omogućuje psihologu da jednog pojedinca uspoređuje s drugima. Na osnovi toga moguća su *psihometrijska ispitivanja i mjerenja osobina ličnosti*.

Međutim, svaka osobina je i posebna kod svakog pojedinca i nije nikada jednaka kod dva pojedinca. Svaka osobina ima i svoju specifičnost kod svakog čovjeka. Tu specifičnost ili posebnost ili osobitost osobina nije moguće utvrditi nomotetičkim ispitivanjima. Netko je ekstravertiran ili hrabar, ili kukavica, ili dominantan, ili submisivan na svoj osobni način. Po toj osobitosti ne mogu se pojedinci međusobno uspoređivati. To su onda individualne osobine, personalne dispozicije ili morfogenetičke osobine. Postupci pojedinca su rezultat takvih osobina koje su »genuine neuropsihičke jedinice koje vode, usmjeruju i motiviraju specifične prilagodbene postupke« (Allport, 1968a, str. 3).

Slika 2.

Takve osobine djeluju na jedinstven način i samim tim određuju pojedinca kao ličnost i kao različitog od ostalih. Te osobine određuju i determiniraju fokusne točke njegova života. Da bismo proučili nečiju ličnost, a to znači nečiji individualitet, potrebno je proučavati takve individualne ili morfogenetičke osobine. Do takvih je osobina moguće doći iz podataka o nečijoj osobnoj povijesti na osnovi njegovih pisama, dnevnika i drugih osobnih dokumenata. Tako se opća osobina, recimo introverzija ili ekstraverzija, može korisno proučavati međusobnim uspoređivanjem većeg broja ljudi, ali se introverzija kao individualna osobina može proučavati samo kod pojedinca, tj. proučavanjem funkcioniranja tog pojedinca. To je osnova za idiografički pristup ličnosti ili kako se to još naziva za klinički pristup ličnosti.

Tipovi osobina ili dispozicija

Determinirajuće tendencije, predispozicije ili osobine ličnosti međusobno se, prema mišljenju Allporta, razlikuju. Svaka osobina ličnosti ili dispozicija za određeni način ponašanja nije jednako važna za proučavanje ličnosti i ne djeluje jednako na njezino ponašanje. Zbog toga je nužno međusobno razlikovati pojedine osobine ličnosti. Osnovicu za takvo razlikovanje Allport nalazi u činjenici da se osobine ne pojavljuju kod pojedinca s jednakom generalnošću. Čak i najgeneralnije, pa prema tome i najvažnije osobine neće se pojaviti u svim situacijama kroz koje pojedinac prolazi. Zbog tako različite generalnosti osobina ili dispozicija Allport razlikuje tri klase takvih dispozicija: kardinalne, centralne i sekundarne osobne dispozicije.

Kardinalne osobine ili dispozicije. Ako je neka osobina pojedinca tako zastupljena u njegovu ponašanju da se pojavljuje u svim ili gotovo u svim aktivnostima ili se o njezinom djelovanju može iz takvih aktivnosti zaključiti, onda takva osobina predstavlja kardinalnu osobinu takvog pojedinca. Kardinalna osobina pojedinca, budući da je zastupljena u najrazličitijim postupcima, najlakše se otkriva i utvrđuje. Pojedinac je jednostavno pod dominacijom takve osobine. Po mišljenju Allporta vrlo je malo ljudi imalo ili ima kardinalnu osobinu. Primjer kardinalnih osobina nalazimo kod Machiavellija, kod Don Juana, kod Freuda (interes za najdublje korijene ljudske motivacije), Tolstoja (pasija za pojednostavnjivanjem života), majka Terezija (pasija za pomaganjem siromašnim). U običnom životu netko može biti nacionalist, komunist, fašist u takvoj mjeri da to dominira njegovim cjelokupnim ponašanjem, što nalikuje utjecaju takve kardinalne osobine.

Centralne osobine ili dispozicije. Ove su osobine ili dispozicije mnogo manje općenite kod pojedinca, što znači da u manjoj mjeri od kardinalnih utječu na njegovo ponašanje i njegove postupke. Međutim, takve osobine su još uvijek vrlo široko zastupljene u ponašanju pojedinca i zato ih možemo smatrati središnjim točkama oko kojih se formira ličnost tog pojedinca. Zbog toga se takve osobine vrlo lako prepoznaju u ponašanju i na osnovi njih drugi ljudi karakteriziraju tog pojedinca. Tako se za nekoga kaže da je marljiv, da je poštenjačina, da je radišan, da je socijabilan i sl. To su oznake na osnovi središnjih osobina pojedinca.

Broj centralnih osobina koje pojedinac može imati može biti različit. Da bi odgovorio na pitanje koliko ima takvih osobina pojedinac, Allport je proveo ispitivanje. On je devedeset trojici studenata zadao da opišu nekog svog poznanika istog spola tako da napišu riječi, fraze ili rečenice koje ga karakteriziraju (Allport, 1961). Devedeset posto studenata navelo je između 3 i 10 bitnih karakteristika u takvom opisivanju. Prosjek je iznosio oko 7. Iz tog je Allport zaključio da je broj centralnih dispozicija na osnovi kojih pojedinac može biti opisan vrlo malen i ne prelazi 10.

Sekundarne osobine ili dispozicije. Ove su osobine manje izražene u ponašanju i postupcima pojedinca zato što su manje generalne ili općenite. Iz istog razloga one manje pridonose konzistenciji ili dosljednosti ponašanja pojedinca. Zbog toga su one manje značajne i za opisivanje ličnosti ili za definiranje ličnosti pojedinca od centralnih osobina. Svi oni postupci ili vrste ponašanja pojedinca koji su jače pod utjecajem situacionih faktora ili situacija mogu se svrstati u tu kategoriju. Ovamo pripadaju i oni oblici ponašanja koji nisu toliko važni za odnos pojedinca prema drugim ljudima, na primjer stavovi pojedinca o nevažnim stvarima koji su situaciono determinirani pripadati će toj kategoriji. Ovamo pripadaju i različite preferencije i sklopovi određenih navika (kao navike hranjenja i sl.).

Pojedinac može imati neku izrazitu osobinu koja se pokazuje u nizu ponašanja a da u nekoj situaciji postupa na sasvim drugačiji način. Tako netko može biti asertivan ili dominantan u nizu situacija, ali u susretu s pretpostavljenima može biti vrlo submisivan. Za vrijeme rata mnogi su se u zarobljeništvu ponašali na kukavički način, a prije toga su bili hrabri. Sekundarne karakteristike pojedinca su najmnogobrojnije u strukturi ličnosti. Da bi se one otkrile i utvrdile, potrebno je dobro ili intimno poznavanje pojedinca.

Ostale vrste determinirajućih tendencija

Osobine predstavljaju najvažnije determinirajuće tendencije ponašanja pojedinca. One stoga predstavljaju i osnovu za razumijevanje ponašanja i osnovu Allportove teorije ličnosti. Međutim, osobine nisu jedine determinirajuće tendencije koje postoje. Osim njih ponašanje i postupanje pojedinca određuju još i navike i stavovi.

Za navike smo rekli da su one vrlo specifične i vezane samo za uzak dijapazon situacija i da vladaju ponašanjem u tom dijapazonu.

Stavovi također utječu na ponašanje. Oni se od osobine razlikuju također svojom specifičnošću. Stavovi su vezani za određene objekte ili klase objekata, a dispozicije ili osobine nisu. Ako broj objekata na koji se neki stav odnosi naraste, taj stav postaje sve sličniji dispoziciji. Stavovi mogu biti *specifični* i *generalni*, a osobine su uvijek samo generalne i transcendentne određenom objektu ili situaciji. Najvažnija razlika između stavova i dispozicije ili osobine jest u tome što stav podrazumijeva evaluaciju ili vrednovanje, stav uvijek znači prihvaćanje ili odbacivanje nekog objekta ili situacije, a osobina ili dispozicija to ne znači. Allport o tome kaže:

»I stav i osobina nužni su pojmovi u psihologiji. Oni pokrivaju glavne tipove dispozicija kojima se bavi psihologija ličnosti. Usput moramo, međutim, istaknuti da je stav, budući da se odnosi na orijentaciju ljudi prema određenim facetama okoline (uključujući ljude, kulturu i društvo), favorizirani pojam u socijalnoj psihologiji. Na području psihologije ličnosti, međutim, mi smo zainteresirani za strukturu osobe i osobina postaje favorizirani pojam« (ibid, str. 348).

Tipovi ličnosti

U psihologiji ličnosti i u svakodnevnom životu spominju se *tipovi ličnosti*. Tako u raznim tipologijama (kao na primjer u Sheldonovoj, Kretschmerovoj, Sprangerovoj) imamo definirane tipove koji služe kao osnovica za klasifikaciju ličnosti. Allport razlikuje tipove od osobina. Dok su osobine dispozicione tendencije i postoje realno u pojedincu, tip ličnosti predstavlja *opis ličnosti što ga daju promatrači*. Tako pojedinac može imati određenu osobinu, ali ne može imati određen tip. *Tipovi su konstrukti* kojima se služe promatrači. Dalja je razlika u tome što osobine predstavljaju jedinstvena obilježja pojedinaca, a tipovi to ne mogu biti. Kod svrstavanja u tipove gubi se individualnost ili neki njezin dio. Tipovi su zbog toga nužno artifičijelni i ne-realni. Tipovi ipak, kao i opće osobine ili dispozicije, mogu biti korisni za znanstveno proučavanje ličnosti.

Namjere ili intencije

Osim do sada spomenutih osobina i determinirajućih tendencija, Allport smatra da su za razumijevanje ponašanja i postupanja pojedinca važne još i *namjere* ili *intencije* pojedinca. To je u skladu s njegovom uvjerenosti da je ličnost pojedinca lakše razabrati i razumjeti u odnosu prema njegovoj budućnosti negoli u odnosu prema njegovoj prošlosti. To je u suprotnosti s Freudom i psihoanalizom, koja smatra da je ličnost pojedinca određena njezinom prošlošću. Želje, namjere, aspiracije, ambicije i planovi koje pojedinac ima i želi u budućnosti ostvariti predstavljaju ključ za razumijevanje poje-

dinčeva ponašanja i postupanja u sadašnjosti. Ovdje je, naravno, učinjena pretpostavka da pojedinac može izraziti i biti svjestan onoga što namjerava ili što želi.

Proprium

Svaka teorija ličnosti treba izraziti posebnost svakog pojedinca. Pojedinac nije samo skup osobina. Njegovu ličnost karakterizira *jedinstvo, osobitost, integracija i konzistencija*. To znači da su osobine, namjere, stavovi, navike, motivi, vrijednosti, interesi, iskustva pojedinca organizirani i da postoji jedan *poseban sklop* ili *obrazac* tako organiziranih komponenti. Zbog toga je nužan sveobuhvatan konstrukt kojim bi se ta posebnost svakog pojedinca mogla izraziti. Takav konstrukt je u Allportovoj teoriji *proprium*. Proprium je za Allporta ono što je u drugim teorijama ličnosti ego (u psihoanalizi) ili vlastito ja, odnosno svoje ja (u Rogersovoj teoriji ličnosti). Allport analizira te ranije termine (Allport, 1943, 1955), kao i ranije termine duša i stil života. Za sve te termine on nalazi da su nedovoljno razumljivi i jasni i da imaju mnoge semantičke konotacije koje ih čine neupotrebljivim. On smatra da su sve ego-funkcije i sve funkcije vlastitog ja *funkcije propriuma*. Proprium je definiran kao »vlastito ja, ono što se doživljava kao toplo i centralno, kao važno« (Allport, 1968a, str. 4). To je »ja« — kao *subjektivno iskustvo* ili *doživljaj*.

Proprium je za Allporta pozitivna, kreativna, rastu usmjerena i pokrećuća kvaliteta u ljudskoj prirodi (slično kao kod Rogersa). To je bio (prije Rogersa i Maslowa) radikalnan zaokret u shvaćanju ljudske prirode. Psihoanaliza je pružala vrlo mračan i deterministički model čovjeka. Bihevioristi i refleksolozi su shvaćali čovjeka kao robota koji se može razumjeti u relaciji podražaj — odgovor.

Proprium obuhvaća, prema tome, *sve komponente ličnosti*. On se, međutim, ne može odvojiti od osobe kao cjeline, niti on predstavlja nekog homunkulusa koji iznutra upravlja nečijim ponašanjem. Proprium ne predstavlja — kao ni ego ni vlastita ličnost — neki aktivni entitet, različit od ostalog dijela ličnosti. Proprium se izražava putem određenih funkcija. Ove funkcije Allport naziva *funkcijama propriuma (propriumskim funkcijama ličnosti)*. Te se funkcije razvijaju postepeno i nisu urođene. Njihova konačna sinteza stvara »moje ja« kao subjektivnu sliku o sebi. U toku razvoja pojedinca te se funkcije javljaju u sljedećem redosljedu.

Osjet tjelesnog ja. Ta se funkcija propriuma najprije pojavljuje. Ona označava osjet vlastitog tijela. Ti osjeti su na neki način dokaz vlastite egzistencije i u toku cijelog života ostaju sidrišna mjesta samosvijesti ili svijesti o sebi. Ovi su doživljaji toliko temeljni da ih većina odraslih ljudi nije svjesna. Ovi doživljaji osiguravaju i predstavljaju visok stupanj intimnosti kcju svaki pojedinac ima s vlastitim tijelom. Većina odraslih ljudi ima vrlo infantilne pojmove o vlastitom tijelu.

Osjećaj vlastitog identiteta. To je drugi aspekt koji se javlja u toku razvoja propriuma. Ovaj se aspekt vidi kod djece koja, kad nauče govoriti, sebe spominju kao različitima od ostalih i kao svoju stalnu točku referencije. Najčvršće je taj osjećaj povezan s vlastitim imenom djeteta. Odjeća, igračke, pri-

padajuće stvari pojačavaju taj osjećaj vlastitog identiteta. Taj se osjećaj razvija u toku vremena. Malo dijete ne razlikuje sebe od okoline, ne razlikuje svoju maštu od stvarnosti. Neki to ne mogu ni u kasnijoj, pa ni u odrasloj dobi.

Dalja funkcija propriuma je *osjećaj samopoštovanja ili ponosa*. Samopoštovanje ili ponos predstavlja evaluaciju ili vrednovanje samog sebe. Ta se funkcija u toku razvoja naročito izražava u dobi od dvije-tri godine, kada dijete postupa samovoljno i kada je negativističko. Ono se opire roditeljima i drugima, ne sluša opomene i savjete jer sve to predstavlja opasnost za njegov integritet i autonomiju. Kasnije se ta funkcija izražava putem natjecanja s drugima i težnji za pobjeđivanjem.

Osjećaj povećavanja ili ekstenzije. U toku treće godine života proprium se povećava kroz jednu vrstu elaboracije. Ta se elaboracija sastoji u tome da se jedan dio stvarnosti, za koji je sada jasno da nije unutar tijela pojedinca, kao što su, na primjer, druge osobe ili stvari u okolini, počinju smatrati »mojima« ili »svojim«. Tako te stvari dobivaju atribute »moje«, »svoje« i sl. S takvim razvojem povezano je razdoblje izrazite težnje za posjedovanjem ili posesivnosti. U ponašanju se izražava i ljubomora i nastojanje da se »svoje« ili »moje« zadrži za sebe i onemogućiti da to i drugi posjeduju. »To je moja lutka«, »To je moja lopta«, »To je moja mama, a ne tvoja« — tipični su izrazi ove funkcije propriuma. Sve stvari i osobe koje nose taj biljeg smatraju se toplim dijelom samog sebe, takve stvari i osobe treba onda budno čuvati i nastojati da ih druga djeca ne prisvoje.

Peta funkcija propriuma je *predodžba o sebi*. Ova se funkcija razvija onda kada dijete postaje svjesno da njegovo »ja« ima i drugu stranu, a to je ona koju vide drugi. Dijete tada počinje shvaćati da drugi, osobito roditelji, njega zapažaju na drugi način, da od njega očekuju da bude drugačiji ili da se ponaša na njihov način. Recimo, oni traže da on bude »dobar« da bude »dobro dijete« i sl. Dijete u toj dobi još nema ovu funkciju jače razvijenu, tako da nije u mogućnosti da sebe zamišlja onakvim kakvim bi htjelo biti kao odrasli. »U djetinjstvu je mogućnost da se sebe zamišlja onakvim kakav jesi ili onakvim kakav bi želio biti odnosno onakvim kakav bi trebao biti samo germinalna« (Allport, 1961, str. 123).

Doživljavanje sebe kao racionalnog stvorenja. U kasnijem razdoblju djetinjstva, tj. između šeste i dvanaeste godine života dijete postepeno otkriva svoje intelektualne sposobnosti i svoje sposobnosti da sam pronalazi rješenja za probleme s kojima se susreće. Ono na taj način utvrđuje da je sposobno da se uspješno nosi sa svojom okolinom i zahtjevima koje ona postavlja pred njega. Nasuprot tome, dijete ne postaje samostalni mislilac i u odnosu prema moralnoj strani i sposobnosti donošenja etičkih ili moralnih sudova i zaključaka. Ono dogmatski prihvaća i vjeruje da su njegova obitelj, njegova religija, njegovo društvo i njegovi vršnjaci u pravu. Zbog toga u tom razdoblju razvoja propriuma postoji izraziti stupanj moralnog i socijalnog konformizma.

Konačni stupanj u razvoju propriuma, prema mišljenju Allporta, jest *usvajanje određenih ciljeva kojima pojedinac teži i koji usmjeruju njegov dalji životni tok*. Allport smatra da je izbor zanimanja u toj dobi, i uopće, jedan od najvažnijih problema adolescencije. U tom razdoblju pojedinac postaje svjestan i zna da se budući razvoj mora odvijati po određenom planu i njegov proprium ili njegovo vlastito ja poprima jednu dimenziju koju prije nije imalo. Težnja dalekim ciljevima i nastojanje da se oni dostignu (završetak školovanja, studij, zanimanje, brak, djeca i sl.) determiniraju njegovo po-

našanje i postupanje. Ti ciljevi i težnje postaju ono što njegov život povezuje u jednu cjelinu, što njegovom ponašanju daje konzistenciju, intencionalnost i usmjerenost. Ti ciljevi i nastojanja daju pojedincu *osjećaj svrhovitosti*. Taj je osjećaj svrhovitosti srž funkcioniranja i nastojanja propriuma. Ta nastojanja obuhvaćaju sve one oblike ponašanja koji naglašavaju, razvijaju, povećavaju vrijednost vlastitog ja. Ove, cilju usmjerene aktivnosti, objedinjuju ličnost pojedinca i čine njegov život svrhovitim za njega. Allport s tim u vezi kaže i sljedeće:

»Nastojanja propriuma daju ličnosti jedinstvo, ali to jedinstvo nikada nije jedinstvo ispunjenja, odmora ili smanjene napetosti. Odani roditelji nikada ne gube brigu o djetetu; odani demokraciji u svojim odnosima s ljudima usvajaju zadatke za cijeli život. Znanstvenik, po samoj prirodi svog opredjeljenja, stvara sve više i više pitanja, a nikada manje. U stvari, mjera je naše intelektualne zrelosti, kako to kaže neki filozof, naša sposobnost da se sve manje i manje osjećamo zadovoljni našim odgovorima na sve bolje i bolje probleme« (Allport, 1955).

Na osnovi rečenoga vidimo da je za razumijevanje ličnosti pojedinca potrebno, po Allportu, znati mnogo o tome koji su njegovi ciljevi i nastojanja. I sam je Allport posvetio u svojim istraživanjima veliku pažnju ispitivanju sklonosti i interesa. On, Lindzey i Vernon stvorili su poznati upitnik za ispitivanje vrijednosti (1960).

Motivacija

Allport je u svojoj teoriji veliku pažnju posvetio motivaciji. Ličnost je za njega *dinamički sustav*. Allport smatra da svaka teorija ličnosti mora kao osnovicu uzeti analizu i objašnjenje motivacije. To je potpuno u skladu s važnošću koju on pridaje ciljevima kojima pojedinac teži i onome što on u budućnosti želi postići kao determinantama njegove ličnosti.

Međutim, da bi neka teorija ljudske motivacije bila adekvatna, ona mora, po njegovu mišljenju zadovoljiti određene kriterije, odnosno mora imati određena obilježja.

Takva teorija mora priznati *suvremenost motiva, sadašnjost motiva*, a ne tražiti motive u prošlosti pojedinca. Psihoanaliza je u tom pogledu potpuno suprotno orijentirana. Ona motive za razumijevanje ponašanja pojedinca u sadašnjosti traži u njegovoj dalekoj prošlosti. Allport to smatra pogrešnim pristupom koji ne može dovesti do objašnjenja i razumijevanja ponašanja pojedinca. Prošlost je važna jedino onda ako je aktivni sudionik sadašnje dinamike. On kaže: »Prošli motivi ne objašnjavaju ništa ako nisu sadašnji motivi« (Allport, 1961, str. 220).

Dalje obilježje jedne adekvatne teorije ljudske motivacije treba biti *pluralizam*. Takva teorija treba biti pluralistička teorija motivacije, tj. treba priznavati postojanje većeg ili velikog broja motiva različitih tipova i vrsta. Mnogi su se psiholozi u svom nastojanju da objasne složenu prirodu ljudske motivacije ponašali *redukcionistički*. Smanjivali su broj i vrstu motiva što je moguće više. Tako su svega s nekoliko baznih nagona pokušavali objasniti cjelokupno ponašanje i raznolikost tog ponašanja. Allport ovdje ponovno upućuje na psihoanalizu i Freudovo shvaćanje ljudske motivacije. Freud je

cjelokupnu ljudsku motivaciju sveo na dva ili tri izvorna nagona koje je, osim toga, smjestio u nesusjesni dio ličnosti. Drugi teoretičari sveli su motivaciju na jedan ili dva svjesna motiva ili njih nekoliko kao što je to slučaj kod *motiva samoaktualizacije* (Rogers, Maslow i dr.). Allport smatra da su svi oni zajedno u pravu, ali da svaki od njih za sebe nije u pravu. Allport je ovdje, kao i u svemu drugom, eklektik. On kaže: »Motivi su po tipu toliko različiti da je teško otkriti neki zajednički nazivnik« (ibid, str. 221). Zbog toga moraju postojati različiti pojmovi za objašnjenje motivacije.

Treće obilježje ili zahtjev kojemu treba udovoljiti neka adekvatna teorija ljudskog ponašanja jest da namjerama, planovima, težnjama ili općenito kognitivnim procesima nekog pojedinca treba pridati *dinamičku snagu*. To se posebno odnosi na *planove i ciljeve* koji su daleki. Prema mišljenju Allporta, najinformativnije pitanje o ličnosti pojedinca, koje nam može najviše o tom pojedincu otkriti, jest: »Kakvi su vaši ciljevi u životu?«, »Što mislite u životu postići?« Odgovori na ta pitanja otkrivaju nam kako ta osoba zamišlja sebe u budućnosti, odnosno kako sebe planira u budućnosti.

Napokon, jedna odgovarajuća teorija ličnosti treba nam omogućiti uvid u *konkretnu posebnost motiva nekog pojedinca*. To je zahtjev koji je karakterističan za Allporta koji smatra da je svaki pojedinac poseban ili osobit i da tu osobitost ili posebnost treba razumjeti i otkrivati. Druge se teorije (opet kao primjer može poslužiti psihoanalitička teorija ličnosti) zadovoljavaju nabranjanjem lista motiva ili navođenjem lista motiva koji su opći i zajednički svim ljudima (a da ništa ne govore o mogućnostima utvrđivanja specifičnih oblika i specifične motivacije pojedinca). Proučavanje motivacije, prema Allportu, treba biti usmjereno na utvrđivanje kako motivi funkcioniraju kod tog pojedinca, na njegovu specifičnu i osobitu motivacionu osnovu. Allport i ovdje zastupa, prema tome, nužnost idiografičkog pristupa u psihologiji, ovaj put na području proučavanja motivacije kao jedne komponente ličnosti.

Specifičnu strukturu i organizaciju motivacije svakog pojedinca objašnjava njegova *teorija o funkcionalnoj autonomiji motiva*. To je najoriginalniji dio njegove teorije motivacije i teorije ličnosti. Pojam funkcionalne autonomije motiva vjerojatno je najbolje poznati pojam iz njegove teorije, ali je i najkontroverzniji. Njegova važnost je ne samo u tome što objašnjava specifičnu strukturu motivacije pojedinca, već u tome što on stoji i u osnovi koncepcije o osobinama ličnosti. Zato je to centralni pojam njegove teorije ličnosti.

Funkcionalna autonomija

Princip funkcionalne autonomije kaže da neka određena aktivnost koja je bila u funkciji zadovoljenja nekog motiva može postati cilj samoj sebi. Ona na taj način postaje *autonomna u odnosu na izvorni motiv* kojemu je služila. Ona više tom motivu ne služi, već služi samoj sebi i sama kao takva postaje motiv. Allport kaže: »Funkcionalna autonomija smatra motive odraslih za različite samoodržavajuće suvremene sustave koji su izrasli iz prethodnih sustava, ali su funkcionalno nezavisni od njih« (ibid, str. 227).

Motivi odraslih funkcionalno su autonomni u odnosu prema prošlom iskustvu i doživljaju. Veza s prošlošću pojedinca samo je historijska a nije funkcionalna. Ono što pojedinac jest danas, to je nezavisno od njegove prošlosti; njegova motivacija nije vezana za prošlost.

Ovakvo je stajalište suprotno ne samo psihoanalizi, nego i biheviorizmu koji smatraju da je ponašanje pojedinca naučeno, odnosno rezultat učenja i iskustva, osobito ranog iskustva.

Kao primjer za funkcionalnu autonomiju motiva odraslih ljudi spominje se primjer starog moreplovca. On je u svojoj mladosti otišao ploviti. Ta je aktivnost bila u direktnoj funkciji njegova motiva samoodržanja, kao i brojnih manifestacija tog motiva (potrebe za hranom, odjećom itd.). Ploveći tako niz godina, on je sebi osigurao materijalnu egzistenciju, tako da više nije trebao ploviti da bi zaradio dovoljno za život. Zapravo, mogao je prestati ploviti i mirovati. Međutim, stari moreplovac i dalje osjeća potrebu za plovljenjem. On kupuje jedrenjak ili jahtu i provodi cijele dane u luci, na brodu u plovidbi ili na sidrištu. Njegova prijašnja aktivnost nastavlja se i sada. Mornar ili moreplovac bez te aktivnosti više ne može, iako ta aktivnost više ne služi njegovu samoodržanju. Ta je aktivnost postala autonomna u odnosu na bazni motiv kojemu je služila. *Ona je postala samoj sebi svrhom*.

Takvih se primjera može mnogo navesti. To je slučaj i s motivacijom mladih ljudi. Uspjeh u nekoj aktivnosti, pohvale, poticaji, nagovori, podrške drugih može neku aktivnost pojedinca toliko potaći da ona postaje samoj sebi svrhom (to je slučaj s interesima, hobijima, profesionalnim aktivnostima, sportskim i igračim i sl.). Primjer za funkcionalnu autonomiju motiva jest i bogataš koji posjeduje milijune dolara, a i dalje se napreže da poveća svoje bogatstvo.

Pojam o funkcionalnoj autonomiji, tj. o ponašanju koje se nastavlja i postaje samo sebi svrhom može se dovesti u vezu s nekim drugim, ranijim koncepcijama kao što su Woodworthova koncepcija o transformaciji mehanizma u nagone (1918), Sternovo mišljenje da *fenomotivi* mogu postati *genomotivi* (1935), Tolmanovo tumačenje da se cjeline sredstvo — cilj mogu formirati same od sebe (1935), Andersonove demonstracije o eksternalizaciji nagona (1941a, b, c, d), Selyjevo shvaćanje da se adaptivni procesi mogu uspostaviti sami od sebe čak i onda kad su štetni za organizam.

Allportovu koncepciju o funkcionalnoj autonomiji najteže je napao G. Bertocci (1940). Bertocci postavlja pitanje postoji li bilo koji oblik ponašanja koji se ponavlja toliko puta da bi to bilo dovoljno da taj oblik ponašanja postane funkcionalno autonoman. Da li se funkcionalna autonomija može očekivati kod svih vrsta ponašanja i postupaka? Ako je tako, onda bi to dovelo do anarhije u ponašanju pojedinca.

Da bi razjasnio pojam i djelovanje funkcionalne autonomije, Allport je počeo razlikovati dvije vrste funkcionalne autonomije. Jednu vrstu on naziva *perseverativnom* (ustrajnom ili trajnom) autonomijom, drugu *proprijatnom funkcionalnom autonomijom*.

Perseverativna funkcionalna autonomija označava i odnosi se na *reverberatorne* (održavajuće) *mehanizme*, kao i na mehanizme *povratne sprege* (feedbacka) koji su prisutni u funkcioniranju živčanog sustava. Ti neurološki mehanizmi omogućuju samoodržanje procesa kad su jednom započeti. Primjer za to ponašanje u čijoj osnovici leže takvi mehanizmi jesu cirkularni pokreti i govor kod male djece i mnogi oblici ponašanja kod životinja. Tim se mehanizmima objašnjava i familijarni oblik i rutinski oblik zadovoljavanja motiva u svakodnevnom životu (uzimanje hrane u isto vrijeme, odlaženje na spavanje u isto vrijeme i drugi).

Proprijatna ili svojstvena funkcionalna autonomija odnosi se i označava ponašanja koja su karakterističnija za ličnost. Ona se objašnjava nastajanjem ili stjecanjem interesa, vrijednosti, stavova, namjera. Takva je autonomija nužna za integraciju ličnosti odraslih, ona stvara ono što nazivamo *stilom života*, takva autonomija obogaćuje život, stvara kongruentnu sliku o sebi kod pojedinca. Ona omogućuje pojedincu da se uspješno nosi s izazovima života i da na osnovi toga postepeno stječe sve više razine *autentične životne zrelosti i rasta*.

Ovdje treba reći da se Allportovo tumačenje i shvaćanje *zrele ličnosti* temelji upravo na funkcionalnoj autonomiji. Neka je ličnost onoliko zrela koliko je njezino ponašanje funkcionalno autonomno. *Ona je zrelija što je njezino ponašanje manje u službi izvornih ili temeljnih motiva*.

Pojam proprijatne funkcionalne autonomije objašnjava kontinuitet ponašanja i bez posizanja za mehanizmom nagrađivanja kao što je to slučaj kod refleksologije i biheviorizma. »Isprazno je misliti da su Pasteurova briga za nagradu, za zdravlje, hranu, spavanje ili obitelj korijeni njegove odanosti svom radu. Duga vremenska razdoblja on je bio svih njih nesvjestan, izgubljen u žaru istraživačkog rada. Isti se zanos vidi u povijestima genija koji su u toku svog života dobili malu ili nikakvu nagradu za svoj rad« (Allport, 1961, str. 236).

Proprijatna ili svojstvena funkcionalna autonomija motiva ili ponašanja ne objašnjava samo uzroke ponašanja ili postupanja kod pojedinca. Ona predstavlja pojedinčevu težnju određenim ciljevima, objašnjava njegovo shvaćanje i percipiranje svijeta na osnovi takvih ciljeva i vrijednosti. To je, prema tome, *humanističko shvaćanje ili objašnjavanje čovjeka*.

Proces stvaranja *funkcionalno autonomne ličnosti* odvija se pod utjecajem triju načela. Prvo od njih je načelo *organizacije razina energije*. Prema tom načelu autonomija propriuma moguća je, jer je razina energije kojom raspolaže pojedinac veća od one koja je nužna za zadovoljenje životnih potreba, nagona kao i zahtjeva neposrednog prilagođavanja okolini. Taj višak energije traži i pronalazi izlaz u drugim, a ne samo rutinskim ili za životne funkcije vezanim aktivnostima. Drugo načelo koje omogućuje da se razvije funkcionalna autonomija propriuma jest *načelo kompetencije i vladanja*. Prema tom načelu bitno je obilježje ljudske prirode da vlada nad okolinom (vlast nad okolinom) i da iz te okoline izvlači značenje, te da se na osnovi toga čovjek usmjerava na *buduće aspiracije i dalje ciljeve*. Prema tome, svaka aktivnost koja povećava i obogaćuje kompetenciju pojedinca postaje funkcionalno autonomna. Treće je načelo *načelo proprijatnog oblikovanja*. Prema tom načelu funkcionalna se autonomija motiva pojavljuje stoga što je zahtijeva struktura vlastitog ja čovjeka. Esencijalno i urođeno je obilježje čovjeka da teži prema *unifikaciji svog života*. Zbog te težnje unifikaciji ljudsko je ponašanje, prema zapažanju Allporta, prvenstveno *proaktivno, intencionalno i unikvitetno* (posebno). Funkcionalna autonomija objašnjava po Allportu »način na koji se čovjekovi motivi mijenjaju i rastu u toku života, jer je priroda čovjeka takva da se oni moraju mijenjati. Samo teoretičari, vjenčani za reaktivne, homeostatičke, poluzatvorene modele čovjeka teško se s tim mogu složiti« (ibid, str. 252).

Proprium se dakle razvija. Veza s prošlošću je slaba ili nikakva i njezina je uloga također takva. Mnogi teoretičari zbog toga postavljaju određena pitanja u vezi s funkcionalnom autonomijom na koja, prema njihovu mišlje-

nju, Allport nije jasno ili nije uopće dao odgovor. Odakle funkcionalna autonomija? Kakav je odnos između djetinjstva i funkcionalno autonomnih motiva odraslog čovjeka? Ako nema veze, zašto su neka razvojna iskustva važnija od drugih?

Funkcionalna autonomija omogućava Allportu da u opisivanju neke ličnosti utvrđuje njezinu *specifičnu i individualnu motivacijsku organizaciju*. Budući da su motivi odraslih oslobođeni od zajedničkih motiva karakterističnih za sve ljude u djetinjstvu, moguće je, i vjerojatno, da će motivi različitih ljudi biti međusobno malo ili nikako slični.

Mentalno zdrava osoba

Mnoge teorije ličnosti nastale su na osnovi proučavanja neurotičkog i devijantnog ponašanja. Allport je smatrao da podaci koje nam o ličnosti pruža klinička psihologija nemaju veliku vrijednost ni značenje za psihologiju ličnosti. To je, dakle, suprotno stajalište od mnogih teoretičara. To nam stajalište ukazuje na još jednu distinkciju koju, po našem mišljenju, čini Allport: na razlikovanje između *idiografičkog i kliničkog pristupa*. Često se to dvoje poistovjećuje. Kod Allporta postoji idiografički pristup proučavanju ličnosti, ali ne i klinički, što pokazuje da on razlikuje jedan od drugoga. Allport smatra da između neurotika i zdravih osoba postoje velike razlike i da nema gotovo ničega što bi im bilo zajedničko. Allport također misli (a to je karakteristično za vrijeme kada je nastajala njegova teorija) da većina psihologa teoretičara ličnosti ne bi mogla prepoznati *mentalno zdravu osobu*. Tada nije ni bilo pokušaja da se definira ili okarakterizira psihološki zdrava osoba. Netko je bio mentalno zdrav ako nije imao vidljivih neurotskih ili drugih simptoma ili novaca da konzultira nekog psihoanalitičara. Zdrava ličnost je za Allporta zrela ličnost. To Allportovo stajalište bilo je početak svih kasnijih tendencija da se *pozitivni atributi* čovjeka kao što su *samopoštovanje i kompetencija* postave kao temelj za proučavanje ličnosti.

Allport je smatrao da različite kulture imaju različite pojmove o tome što je to zdrava ili zrela ličnost, ali da se, usprkos tome, mogu bar približno identificirati karakteristike idealne ličnosti (bar što se tiče zapadne kulture i civilizacije). Razvoj zdrave ličnosti aktivan je proces u toku kojeg pojedinac prihvaća odgovornost za svoj život i u toku kojeg se pojedinac razvija na svoj *jedinstveni način*. Zrelost ličnosti je *cjelovitalni proces*. To je proces *nastajanja* (Allport, 1955). Na osnovi takvih analiza i proučavanja Allport je došao do zaključka da su osnovna obilježja mentalnog zdravlja ili zrele ličnosti ova:

1. Zrela ličnost ima vrlo proširen osjećaj vlastitog ja. Takve ličnosti nisu vezane za uski krug aktivnosti koje se odnose na njihove vlastite potrebe i želje. One nisu psihološki okupirane i doživotno vezane za sebe i mogu iz sebe »izići«. Zrele ličnosti su sposobne da participiraju u mnogim aktivnostima u obitelji, u odnosima s drugim ljudima, one imaju hobije, sudjeluju u političkim aktivnostima, u religioznim aktivnostima, odnosno u svim onim aktivnostima koje procjenjuju vrijednima. Svaka takva aktivnost traži *ego-uključenje* i predanost; ona mijenja stil života pojedinca i njegovo usmje-

renje. Samoljublje je izrazita činjenica u životu svakog pojedinca, ali ono ne dominira stilom života zrelih osoba.

2. Emocionalna sigurnost i zadovoljstvo sa samim sobom jest dalje obilježje zrelih osoba. Takvi pojedinci imaju o sebi pozitivno mišljenje ili predodžbu. Zbog toga oni mogu otprijeti frustrativne situacije ili situacije koje su iritativne. Oni mogu otprijeti i vlastite nedostatke a da ne postanu zagriženi, ogorčeni ili nezadovoljni sami sa sobom ili neprijateljski prema drugima. Oni prihvaćaju sebe kao osobu. Takve su osobe sposobne da svladavaju emocije kao što su bijes, ljutnja, depresija, neumjesnost tako da te njihove emocije ne ugrožavaju dobrobit drugih. Zrele ličnosti izražavaju slobodno svoje osjećaje i vjerovanja koja se odnose na druge ljude. One su dovoljno sigurne i nisu ugrožene izražavanjem vlastitih emocija ili ugrožene tuđim.

3. Istaknuto obilježje odnosa prema drugim ljudima kod zrelih osoba jest *topla povezanost vlastitog ja s drugima*. Takve interpersonalne odnose karakteriziraju dvije vrste topline. Jedna je intimnost, a druga suosjećanje. Intimni aspekt takvog odnosa vidi se, na primjer, u sposobnosti da se istinski i duboko vole svi članovi svoje obitelji i prijatelji, bez težnje za posjedovanjem i bez osjećaja ljubomore. Suosjećanje i razumijevanje izražava se u sposobnosti pojedinca da tolerira razlike između sebe i drugih ljudi. To su razlike u vrijednostima, stavovima, uvjerenjima, vjerovanjima. Takvom tolerancijom razlika između sebe i drugih pojedinac pokazuje duboko poštovanje i uvažavanje drugih, kao i razumijevanje za uvjete života i iskustva drugih.

4. Zrele ličnosti obilježavaju *realne a ne subjektivne percepcije, vještine i predanost*. Takve osobe vide ljude, stvari i situacije onakvima kakve one jesu, a ne onakvima kakvim bi oni sami željeli da budu. Nadalje, takve su osobe u *punom kontaktu sa stvarnošću*. One tu stvarnost ne iskrivljuju tako da bi odgovarala njihovim potrebama i fantazijama. Oni razlikuju svoje želje i fantazije od stvarnosti. Zrele osobe posjeduju odgovarajuće vještine za rješavanje realnih i objektivnih situacija i problema. One lako, pa čak trajno ostvaruju orijentaciju na rad i u toj orijentaciji oni *zaboravljaju na sebe*, na svoje želje, potrebe i impulse. Zadatak ili posao ima *prednost pred njihovim osobnim problemima, stanjima ili impulsima*. Takve osobe teže ciljevima koje osobno smatraju vrijednima i koji su realistični.

5. Zrele su ličnosti sposobne za *objektifikaciju samih sebe i za humor o sebi*. Pod objektifikacijom samog sebe Allport razumijeva sposobnost ili mogućnost da se sebe samog proučava ili upozna. Takva osoba je, na taj način, sposobna da razlikuje sebe kakva jest od sebe kakva bi željela biti i od toga što drugi misle o njoj. Humor u odnosu prema sebi važna je komponenta takve sposobnosti poznavanja sebe. Takav humor onemogućava glorifikaciju samog sebe. On joj omogućava da vidi i ocijeni i smiješne strane ili aspekte vlastite ličnosti. Allport kaže da humor omogućava da se netko smije i ismijava stvari koje sam uzgaja, a da ih ipak uzgaja.

6. Zdravu ili zrelu ličnost karakterizira, naposljetku, *jedinstvena životna filozofija*. Takve osobe su sposobne da sve stvari u svom životu vide na smislen način. Tome u velikoj mjeri pridonosi *sustav vrijednosti* koji je pojedinac razvio. Takav sustav vrijednosti ili vrednota opskrbljuje pojedinca s *dominantnim životnim ciljem, temom ili svrhom* što njegov život čini smi-

slenim ili što daje smisao njegovu životu. Različiti ljudi imaju različite centralne vrijednosti ili teme oko kojih se njihov život odvija na svrhovit način. Zbog toga je Allport veliku važnost pridavao mjerenju i dijagnosticiranju takvih vrijednosti (vidi dalji tekst). Prema Allportu ne postoji neka apsolutno najbolja ili najveća vrijednost u životu ili najbolja životna filozofija. Pojedinac može takvom smatrati neku istinu, socijalnu dobrobit, religiju, ideologiju i slično. Životnu filozofiju predstavljaju, prema tome, one vrijednosti koje su kod pojedinca dominantne i koje pojedinac pružaju smisao i značenje u svemu što on čini ili poduzima.

Svi ljudi ne postižu punu zrelost svoje ličnosti i nikada nisu potpuno zrele ličnosti. Na osnovi spomenutih kriterija moguće je utvrditi u kojoj je mjeri i na koji način neki pojedinac zrela ličnost, a u kojoj mjeri i na koji način on to nije.

Empirijska istraživanja i validacija

Allportova teorija ličnosti izazvala je veliku pažnju psihologa zbog svoje različitosti od tada dominantnih koncepcija na području ličnosti i psihologije uopće. Te dominantne koncepcije bile su: psihoanaliza i biheviorizam. Allport je već tada postavio osnovicu za kasniji, tzv. *treći put u psihologiji*. Iz te osnove taj se put i razvio u suvremenu *humanističku psihologiju* Rogersa, Maslowa i drugih.

Međutim, unatoč tom velikom interesu i oduševljenju za Allportovu psihologiju ličnosti ta je teorija potakla vrlo mali broj istraživanja i zbog toga je moramo smatrati u tom pogledu nestimulativnom. Gotovo su potpuno izostala istraživanja čiji bi cilj bio *empirijska validacija* pojmova vezanih za osobine ličnosti koje predstavljaju središnji dio Allportove teorije. S time se slaže niz autora koji se bave teorijama ličnosti (Bischof, 1970; Hall i Lindzey, 1978). Na području psihologije, koja je empirijska znanost, ništa što nije empirijski verificirano ne može biti prihvaćeno ma kako konzistentno ili plauzibilno (impresionistički ili intuicionistički plauzibilno) izgledalo. Nijedna teorija ne može opstati bez empirijske potvrde. Prema tome, heuristička vrijednost Allportove teorije nije za sada velika.

Ono što je povoljno za tu teoriju jest činjenica da je ona stimulirala i stimulira vrlo velik broj istraživanja u drugim domenama psihologije. Takva stimulacija bila je i direktna i indirektna. Nadalje, takva su istraživanja po svom obilježju i idiografska i nomotetička.

Najvažnija istraživanja potaknuta Allportovom teorijom jesu ona na području ekspresivnog ponašanja (Allport i Vernon, 1933; Allport i Cantril, 1934; Estes, 1938; Huntley, 1940; Zweigenhaft i Marlow, 1973). Zatim, to su istraživanja kriterija psihološke zrelosti, dječje imaginacije, samopoštovanja, humora, socijalne percepcije, glasina i predrasuda (Allport, 1960). Među najpoznatijima su istraživanja vrijednosti i posebno za tu svrhu konstruirana Allport-Lindzey-Vernonova ljestvica za mjerenje šest različitih vrijednosnih orijentacija (Allport, Vernon, Lindzey, 1960). Prema tome, iako nije potaknula mnogo istraživanja vezanih za validaciju, Allportova koncepcija ličnosti ipak je veoma utjecala na suvremena istraživanja u području ličnosti.

Idiografička istraživanja

Termine idiografički i nomotetički Allport je preuzeo od njemačkog filozofa Windelbanda. Termin idiografičko označava individualno, nomotetički opće ili univerzalno. Sinonimi kojima se Allport koristi jesu *morfogenetički* odnosno *dimenzionalan*. Morfogenetički pristup, rekli smo, važan je jer omogućuje utvrđivanje posebnosti svake ličnosti, a nomotetički ili dimenzionalan pristup potreban je zbog toga da bi se mogle učiniti komparacije među pojedincima.

Idiografička ili morfogenetička istraživanja vezana su za studije ekspresivnog ponašanja analize sadržaja pisama i drugih pisanih dokumenata i strukturalna istraživanja ličnosti. Tako su Allport i suradnici, koristeći se analizom sadržaja, proučavali karakteristike ličnosti osobe koja je ta pisma pisala (Allport, 1965). Za strukturalne analize i istraživanja Allport je (1962) smatrao pogodnima metodu individualiziranog upitnika (Shapiro, 1961), Q-metodologiju (Stephenson, 1953), ljestvice koje su usidrene na samom subjektu (Kilpatrick i Cantril, 1960), Kellyjev test konstrukata REP (1955), inverznu faktorsku analizu i druge postupke.

Direktno i indirektno mjerenje ličnosti

Osim rješavanja odnosa između idiografičkog i nomotetičkog pristupa u proučavanju ličnosti, Allport je zaslužan i za rješavanje problema direktnog i indirektnog mjerenja osobina ličnosti, kao i mjerenja uopće. Pod utjecajem Freudova učenja o nesvjesnoj motivaciji u psihologiji su stvoreni brojni instrumenti kojima je bio cilj da se ličnost pojedinca odnosno pojedini njeni aspekti mjere na *indirektan način*. Takvim se instrumentima trebalo istraživati nesvjesne komponente ličnosti kao što su nesvjesna motivacija, nesvjesni konflikti, uzroci pojedinim stanjima, osobito stanjima neuroze, tjeskobe i napetosti. Pogodnima za tu svrhu, dakle za istraživanja ličnosti mimo svijesti, pokazale su se projektivne tehnike. Te su tehnike, u prvom redu Rorschachov test i Test tematske apercepcije, postali glavni instrumenti takvog pristupa. Druge tehnike istraživanja, kao što su upitnici na koje ispitanik direktno odgovara i intervju, gubile su na popularnosti. Te *direktne tehnike* mjerenja, smatralo se, ne mogu izbjeći kontrolu svijesti, tako da ispitanik može svoje odgovore kontrolirati, mijenjati i falsificirati. Osim toga, takve su tehnike direktnog mjerenja i samoizjava nepouzdana čak i u onim slučajevima kad je ispitanik benevolentan i kad želi kazati istinu o sebi, jer mu njegova podsvijest, u kojoj se kriju glavni pokretači njegova ponašanja i glavne determinante njegove ličnosti, nije dostupna. U takvoj situaciji Allportov je stav bio *da su direktna ispitivanja i direktna mjerenja na području psihologije ličnosti ne samo moguća nego i nužna*. Takva su mjerenja moguća u okviru ili na osnovi njegove koncepcije ličnosti koja se temelji na *svjesnim odrednicama* kao što su ciljevi, namjere, težnje, planovi. Budući da su za Allporta mnogo važnije determinante ličnosti sadržane u svijesti, Allport je smatrao da su metode direktnog mjerenja za psihologiju ličnosti važnije od metoda indirektnog mjerenja. U vezi s tim on piše:

»Taj indirektni i prikriveni pristup motivaciji tako je popularan da mnogi kliničari i mnogi sveučilišni centri troše mnogo više vremena za te metode dijagnosticiranja negoli za bilo koje druge... vjerojatno je točno da većina psihologa preferira procjenjivanje potreba i konflikata neke osobe na takav,

zaobilazan način. Argument je, dakako, da se svatko, pa i neurotik može vrlo lako adaptirati na zahtjeve koje na njega postavlja realnost. Jedino u nekoj nestrukturiranoj, projektivnoj situaciji on će razotkriti svoje tjeskobe i prikrivene potrebe... ova nekompromisna tvrdnja... izgleda da označava kulminaciju ere iracionalizma koja traje jedno stoljeće, odnosno kulminaciju nepovjerenja. Zar ispitanik nema pravo da mu vjerujemo?... Ova prevladavajuća atmosfera u teoriji stvorila je neku vrstu omalovažavanja za »psihičku površinu« života. Svjesne izjave pojedinca odbacuju se kao nepouzdan, a sadašnji pritisak njegovih motiva zanemaruje se u korist proučavanja njegova postupanja u ranijim fazama formiranja. Pojedina gubi pravo da mu se vjeruje. I dok je on obuzet svojim sadašnjim životom i usmjeren naprijed, u budućnost, većina psihologa zaposlena je traganjem unatrag, za onim što je prošlost... Nije istina da se u projektivnom testiranju otkriva jedan dobro integrirani subjekt svjestan svoje motivacije. Otkriva se samo neurotička ličnost čija je fasada u suprotnosti s njegovim potisnutim unutarnjim strahovima i neprijateljstvom. Takav je subjekat uhvaćen u nepažnji projektivnim instrumentom; međutim, dobro prilagođen subjekt neće u takvoj situaciji dati bitnije različit odgovor« (Allport, 1953, str. 108).

Prema tome, *projektivne tehnike mogu biti korisne za proučavanje ličnosti neurotika*, ali za proučavanje ličnosti normalnih ljudi one su nepotrebne, jer se njima kod takvih osoba dobivaju *rezultati koji nisu različiti od rezultata koji su dobiveni direktnim neprojektivnim i svijesti dostupnim odgovorima*. To zapravo znači da se iz uspoređivanja rezultata dobivenih jednim i drugim postupcima može najbolje zaključiti da li je netko neurotičan ili nije. Kod normalnih, međutim, direktne metode daju *mnogo bolju i cjelovitiju sliku motivacionih determinanti od projektivnih*. Taj Allportov stav i njegova istraživanja uz pomoć direktnih postupaka dovela su do rehabilitacije tih postupaka istraživanja na području psihologije ličnosti.

Istraživanje osjećaja inferiornosti

Osjećaji koji su u vezi s propriumom kod pojedinca su naročito istaknuti i prisutni. Oni prožimaju njegovu ličnost i stoga mogu biti vrlo ugodni i korisni, odnosno neugodni i štetni za funkcioniranje. Takvi su, na primjer, osjećaji samopoštovanja. McKee i Sherriffs su (1957) istraživali zastupljenost osjećaja inferiornosti kod studenata. Oni su tražili od studenata da napišu od kojih vrsta osjećaja inferiornosti trpe (ako ih imaju) i da li takve osjećaje inferiornosti imaju uvijek. Rezultati tog ispitivanja prikazani su u tablici 2.

Tablica 2.
Osjećaji inferiornosti kod studenata

Vrsta osjećaja inferiornosti	Postotak onih koji takav osjećaj trajno imaju	
	Muški (N = 243)	Ženske (N = 120)
Fizička	39	50
Socijalna	52	57
Intelektualna	29	61
Moralna	16	15
Nikakva	12	10

Rezultati pokazuju da su u ispitanoj grupi osjećaji inferiornosti bili izraženiji kod žena negoli kod muškaraca. Tu činjenicu Allport je tumačio time da živimo u svijetu u kojem još nije došlo do emancipacije žene, tj. da živimo u svijetu muškaraca (Allport, 1961). To dakako vrijedi samo za svijet koji reprezentira ispitana skupina studenata. Danas je (i drugdje) situacija sigurno izmijenjena. Osim toga, podaci iz ovog istraživanja pokazuju i hijerarhiju osjećaja inferiornosti kod studenata i studentica.

Religija i predrasude

Allport je (1966) poduzeo istraživanje kojemu je bio cilj ispitivanje odnosa između religioznosti i etničkih predrasuda. Religija je, prema mišljenju Allporta, kod mnogih ljudi osnovica ili snaga koja ujedinjuje njihovu ličnost i oko koje se njihove ličnosti organiziraju. Za mnoge to je i životna filozofija. To su, prema Allportu, vrhunske determinirajuće tendencije koje nam mnogo mogu reći o pojedincu. Na to istraživanje Allport je bio potaknut podacima brojnih ranijih ispitivanja koja su pokazala da su kod onih koji pohađaju crkvene obrede etničke predrasude mnogo zastupljenije nego kod onih koji ne dolaze u crkvu. To sugerira da je religija odgovorna za povećanje predrasuda. U isto vrijeme sve velike religije govore i naučavaju o jednakosti ljudi, o bratstvu, sućuti, pomaganju i sl. Osim toga, mnogi istaknuti borci za ljudska prava i jednakost bili su religiozni. To znači da bi religija trebala razbijati etničke predrasude u ljudi. Da bi riješio taj paradoks, Allport je postavio hipotezu da postoje *dvije kontrastne, ali i mjerljive religiozne orijentacije* kod ljudi koji dolaze u crkve. Jednu orijentaciju nazvao je *ekstrinzičnom* a drugu *intrinzičnom*. Kod pojedinaca kod kojih postoji ekstrinzična religioznost ili ekstrinzična religiozna orijentacija religija se koristi za zadovoljenje drugih, a ne religioznih potreba. Religija kod njih nije samoj sebi svrha, već služi osobnim motivima kao što su komfor, sigurnost i socijalni status. Dakle, radi se o funkcionalnoj autonomiji religiozne orijentacije. Kod drugih sama je vjera po sebi vrhunska vrijednost. Ti ljudi, prema Allportovoj hipotezi, ozbiljno shvaćaju religiozna učenja o bratstvu i jednakosti. Da bi ispitao tu hipotezu, Allport je konstruirao upitnik koji je nazvao ljestvicom religiozne orijentacije. Upitnik je omogućavao mjerenje tih dviju orijentacija prema religiji. Ispitanik se u nizu parova tvrdnji uvijek trebao opredijeliti za jednu od dvije. U svakom paru jedna je tvrdnja označavala ekstrinzičnu, a druga intrinzičnu religioznu orijentaciju. Na primjer, u paru tvrdnji:

»Najviše što mi religija pruža jest utjeha kad me snađe tuga i nesreća« i

»U osnovi su cijelog mog shvaćanja života moja religiozna vjerovanja«, prva tvrdnja označava ekstrinzičnu, a druga intrinzičnu orijentaciju.

Ispitanici su, osim ovog upitnika, odgovarali i na druge upitnike namijenjene mjerenju etničkih predrasuda.

Na osnovi tako dobivenih podataka Allport je izračunao korelaciju između vrste i intenziteta religiozne orijentacije i vrste i intenziteta etničkih predrasuda. Ti su rezultati prikazani u tablici 3.

Tablica 3.

Koleracije između religiozne orijentacije crkvenih polaznika i različitih vrsta etničkih predrasuda

Uzorak ispitanika	Religiozna orijentacija	Tip predrasude	Korelacija
Unitarijanci (N = 50)	Ekstrinzična	Protukatolička	+ .56
	Intrinzična	Protukatolička	— .36
	Ekstrinzična	Protumeksikanska	+ .54
	Intrinzična	Protumeksikanska	— .42
Katolici (N = 66)	Ekstrinzična	Protucrnačka	+ .35
	Intrinzična	Protucrnačka	— .49
Nazareni (N = 39)	Ekstrinzična	Protucrnačka	+ .41
	Intrinzična	Protucrnačka	— .44
Miješani (N = 207) ¹	Ekstrinzična	Protusemitska	+ .65

¹ Wilsonovi podaci (1960)

Iz rezultata se vidi da između ekstrinzične orijentacije prema religiji i predrasuda prema etničkim i religioznim grupama postoji u svim uzorcima pozitivna korelacija, što znači: što je viši stupanj ekstrinzične orijentacije prema religiji, viši je i stupanj etničkih predrasuda. Nasuprot tome, sve korelacije između stupnja intrinzične religiozne orijentacije i predrasuda su negativne. To znači: što je jača intrinzična orijentacija prema religiji, manji je stupanj etničkih predrasuda. Wilsonovo ispitivanje, osim podatka koji je naveden u tablici 3, pokazalo je da najviši stupanj etničkih predrasuda postoji kod osoba koje imaju »miješani« stav prema religiji, tj. kod kojih postoji i intrinzična i ekstrinzična orijentacija istovremeno. Allport je to protumačio tako da te osobe jednostavno vole religiju, odnosno da za njih religija ima samo socijalnu poželjnost. Ovo ispitivanje pokazuje ulogu religioznih sentimenata u dinamici etničkih predrasuda.

Idiografska ili morfogenetička studija pisama

Vrijednost idiografskih ili morfogenetičkih metoda kao sredstva za utvrđivanje istaknutih obilježja ličnosti pojedinca Allport je pokazao u analizi Jennynih pisama (Allport, 1966). Zbirka je sadržavala oko 300 pisama koje je jedna sredovječna žena u toku 11 godina napisala dopisujući se s nekim poznanicima. Ta je korespondencija trajala do njezine smrti. Pisma je Allport podvrgao kvalitativnoj i kvantitativnoj analizi da bi pokazao, odnosno ispitao njezine mogućnosti (Allport, 1942). U prvom takvom analiziranju pisama sudjelovalo je 39 sudaca koji su čitali, svaki za sebe, pismo po pismo i izvršili analizu sadržaja te na osnovi toga odredili osobine Jennyne ličnosti. Kao rezultat takvog postupka nastala je lista od 198 deskriptivnih pridjeva kojima su suci okarakterizirali Jenny. Allport je (1942) utvrdio da se, nakon odstranjenja sinonima, ovi pridjevi mogu svrstati u osam klastera ili skupova. Baldwin je (1942) analizu sadržaja proširio tako da je uveo određene statističke postupke u analizu. Koristeći se postupkom koji je nazvao *analizom personalne strukture*, on je tražio od ocjenjivača da broje koliko se puta javlja pojedina tema (na primjer novac, umjetnost, žena, priroda) u tim pismima i na osnovi toga utvrdio klaster pojedinih misli ili ideja kojima se bavila Jenny. Ta kvantitativna analiza sadržaja potvrdila je *osam centralnih osobina*

koje je Allport dobio od svojih sudaca. Nakon toga je Paige (1966), koristeći se kompjutorskim programom, proveo još jednu kvantitativnu i potpuno objektivnu (nezavisnu od sudaca) analizu Jennynih pisama. Taj je program poznat pod imenom General Inquirer i može prepoznavati i obilježavati određene pridjeve u nekom tekstu koji se javljaju zajedno s nekim drugim pridjevima. Tako, na primjer, svaki pridjev koji je Jenny upotrijebila za izražavanje agresivnosti, neprijateljstva ili suprotstavljanje program označava istim obilježjem (na primjer: napadanje). Program utvrđuje i frekvenciju pojavljivanja svake zadane ili obilježene riječi. Na osnovi toga Paige je izvršio faktorsku analizu. Faktorska je analiza pokazala postojanje *osam faktora ili temeljnih osobina* karakterističnih za Jennynu ličnost. Te faktorski utvrđene osobine bile su vrlo slične klasterima koje je dala prethodna analiza sadržaja. U tablici 4. usporo su prikazani rezultati kvalitativne impresionističke analize pisama i kvantitativne faktorske analize.

Tablica 4.

Karakteristike ličnosti na osnovi impresionističke procjene i faktorske analize

Impresionističke osobine	Faktorske osobine
Svadjivo-sumnjičava i agresivna	Agresivnost
Sebično-posesivna	Prisvajalačka
Sentimentalna	Potreba za udruživanjem
	Potreba za obiteljskom prihvaćenošću
Nezavisno-autonomna	Potreba za autonomijom
Estetičko-artistička	Doživljajnost
Samosažaljivost (bez paralelnosti)	Mučeništvo
Cinično-morbidna	Seksualnost (bez paralelnosti)
Dramatski-intenzivna	Pretjeranost

Allport je utvrđene sličnosti između ovih analiza interpretirao kao indikaciju valjanosti zaključaka o Jennynoj ličnosti, a razlike između jedne i druge analize kao dokaz prednosti idiografskog pristupa. On kaže: »Usprkos razlikama u terminologiji opća paralelnost dviju lista predstavlja određenu empirijsku provjeru svake od njih. Možemo reći da je percepcija Jennyne prirode na uobičajeni način validirana kvantificiranjem, kodiranjem i faktORIZIRANJEM« (Allport, 1966, str. 7). I dalje: »... izgleda da suci dosta dobivaju iz tekućeg stila pisama. Budući da je stil konstantan, on se neće pojaviti u faktorskoj analizi... Uobičajene osobine cinično-morbidna i dramatsko-intenzivna predstavljaju sudove o stilu koji prožima Jennynu ličnost i izgleda da su propuštene faktorskim postupkom« (ibid. str. 8).

Moglo bi se primijetiti da je i samo dodjeljivanje takve liste osobina pojedinoj ličnosti (u ovom slučaju Jenny) nomotetički odnosno komparativni postupak. Allport smatra da to nije. Idiografski pristup nije nužno bez oznaka i bez statističkih podataka. Za takav je pristup karakteristično da se *zasniva na ponašanju i postupcima osobe koja se proučava, a ne na postojećim baterijama testova ili mjernih instrumenata*, odnosno na općim osobinama koji bi diktirali deskripciju koja će iz takve analize rezultirati.

Istraživanja ekspresivnog ponašanja

Istraživanje ekspresivnog ponašanja predstavlja također jedan od najvećih doprinosa Allporta suvremenoj psihologiji ličnosti. Ta se istraživanja potpuno poklapaju s njegovom koncepcijom *personologije*.

Allport u svakom postupku ili aktu pojedinca razlikuje dvije komponente. Prva komponenta je funkcionalna i odnosi se na adaptivne karakteristike i vrijednosti takvog akta ili postupka u odnosu prema okolini ili situaciji kao i prema efektima koje takav akt ili postupak proizvodi. Druga komponenta ponašanja jest način ili stil postupka ili čina. Mnogi ljudi izvršavaju iste radnje, ali svaki od njih to radi na drugačiji način, svaki ima *svoj stil ili način*. Taj stil ili način je idiografičan, osoban i, prema tome, karakterističan za pojedinca pa zbog toga interesantan za proučavanje njegove ličnosti. *Stilističke komponente ponašanja* mogu nas informirati o centralnim osobinama pojedinca, one su njihov izraz. »Ekspresivni dio ponašanja proizlazi, dakle, iz dubinskih determinanti koje, u pravilu, funkcioniraju nesvjesno i bez napora« (Allport, 1937, str. 466). Allport o tom ponašanju kaže između ostalog i ovo: »... stil izvođenja uvijek je vođen direktno i bez interferencije dubokim i trajnim osobnim dispozicijama« (ibid. str. 466).

Ekspresivno ponašanje može se klasificirati prema vrstama aktivnosti u kojima dolazi do izražaja. Tako, na primjer, to može biti izraz lica, rucopis neke osobe, karakteristike glasa, način hodanja. Sve te vrste ponašanja omogućuju upoznavanje i karakteriziranje ličnosti pojedinca.

Allport i Vernon su (1933) proveli vrlo opsežnu studiju ekspresivnosti u kretanjima pojedinaca. Jedan od ciljeva tog proučavanja bio je da se utvrdi konzistentnost raznih ekspresivnih pokreta. Oni su intenzivno proučavali pokrete dvadeset petorice ispitanika. Ti su ispitanici proučavani velikim brojem različitih testova kojima su se mjerile brzina hodanja i šetanja, dužina koraka, procjenjivanje poznatih veličina i udaljenosti, procjenjivanje težina, snaga rukovanja, brzina i pritisak prstiju kod rukovanja, brzina lupkanja rukom i nogom, crtanje kvadrata, kružnica i drugih likova, različite karakteristike rukopisa, mišićna napetost, brzina čitanja i brojenja i druge. Ti su podaci dobiveni objektivnim postupcima. Subjektivnim procjenama sudaca ocjenjivani su intenzitet glasa kod govora, fluentnost govora, količina kretanja kod govora i čistoća izgleda.

Za ove i druge mjere utvrđen je koeficijent konzistencije, tj. stupanj slaganja u različitim navratima. Dobiveni koeficijenti pouzdanosti ili konzistencije pokazali su se dovoljno visokim, što znači da je *većina ekspresivnih oblika ponašanja konzistentna i da predstavlja stabilne karakteristike ponašanja pojedinaca*. Osim toga, autori su utvrdili i korelacije između različitih mjera ili vrsta ekspresivnog ponašanja. Tu je utvrđena pozitivna korelacija. Na osnovi toga autori su zaključili da postoji *centralni ili generalni integrativni faktor* koji stvara konzistenciju u stilu ponašanja bez obzira na to o kojoj se vrsti ponašanja radi kad je to ponašanje u vezi s određenim mišićnim grupama. Interkorelacije svih trideset i osam varijabli pokazale su, međutim, da postoje klasteri ili grupe ekspresivnog ponašanja. Utvrđena su tri grupna faktora. Prvi od njih nazvan je *prostornim faktorom* i determiniran je prostornim obilježjima ponašanja (na primjer, ukupna površina pisanog teksta). Taj je faktor interpretiran kao *motorna ekspanzivnost*. Drugi je grupni faktor nazvan *centrifugalnim faktorom*. Taj je faktor interpretiran kao ten-

dencija prema van, sloboda, odnosno ekstraverzija ekspresivnih kretnji, suprotno od motoričke pedanterije. Treći faktor je nazvan faktorom *naglašavanja*. Njega su determinirale mjere kao intenzitet glasa, pritisak prilikom pisanja, pokretljivost u toku govora, precjenjivanje kutova. Faktor je interpretiran kao tendencija pojedinaca da čine emfatičke pokrete.

Ova kvantitativna i normativna analiza bila je popraćena i kvalitativnom odnosno idiografskom analizom u kojoj su dobivene mjere uspoređene s karakteristikama ličnosti pojedinih ispitanika. Takva je usporedba pokazala da *subjektivne procjene ličnosti nisu bile u kontradikciji s objektivno dobivenim podacima*. Nadalje, suci su mogli bolje negoli slučajno pogađati koji rukopis, odnosno koja kimografska snimka pripada kojoj ličnosti. Na osnovi svega autori su zaključili: »Postoje stupnjevi jedinstva kretnji kao što postoje stupnjevi jedinstvenosti mentalnog života i ličnosti. Nije nerazumno pretpostaviti da su ekspresivni pokreti harmonički i konzistentni toliko koliko je ličnost organizirana, odnosno da je ekspresivni pokret nekoga toliko kontradiktoran sa samim sobom koliko je ličnost neintegrirana« (ibid. str. 182).

Na osnovi grafološke analize rukopisa napravljene su skice ličnosti. Na osnovi njih istraživači su pokušali pogoditi o kojem se pojedincu radi. Njihovo pogađanje bilo je nešto bolje od slučajnog.

Interesantna je i studija koju su proveli Allport i Cantril (1934). U toj su studiji ispitane mogućnosti da se na osnovi karakteristika glasa ispitanika utvrde njegove karakteristike ličnosti. Suci su na osnovi karakteristika glasa pokušali za svakog ispitanika utvrditi fizičke i ekspresivne karakteristike kao što su starost, visina, put, izgled na fotografiji, rukopis, interese, osobine, zanimanje, političku opredijeljenost, ekstraverziju, nadmoćnost i dr. Rezultati su pokazali da suci mogu povezati karakteristike glasa pojedinca s ostalim karakteristikama nešto bolje negoli na osnovi slučajnog pogađanja. To je bio slučaj također i sa glasom snimljenim preko radija. Interesi i osobine bile su bolje pogađane od fizičkih obilježja pojedinaca. Na osnovi tih i drugih istraživanja (vidi o tome i: Huntley, 1940; Lindzey, Prince i Wright, 1952) Allport je zaključio da konzistencija ili korelacija između različitih ekspresija nije potpuna. »Ekspresija izražena jednim kanalom nije egzaktna replikacija svih ostalih. Da je tako, monosimptomatičke metode u psihodijagnostici bile bi potpuno opravdane. Cjelokupna ličnost odavala bi se jednako dobro u svakom obilježju. Rukopis bi ispričao cijelu priču a tako isto i oči, ruke ili udovi. Stupanj slaganja koji je utvrđen ne opravdava tako pojednostavnjenu interpretaciju slučaja« (Allport, 1937, str. 480). I dalje: »Psihodijagnostika postupa onako kao što postupa i svaka druga grana psihologije ličnosti, a to je da složene fenomene proučava na složenoj razini« (ibid. str. 409).

Proučavanje vrijednosnih tipova

Allport je smatrao da je jedna od vrlo važnih sjedinjujućih osnova ličnosti svakog pojedinca njegova *ljestvica vrijednosti* koja pokazuje što je za njega u životu važno a što nije, odnosno što je više, a što je manje vrijedno. Takva ljestvica vrijednosti unosi red i smisao u život pojedinca. Da bi se takve vrijednosti koje upravljaju i usmjeruju pojedinca mogle utvrditi, Allport, Vernon i Lindzey su (1931. i 1960) stvorili test za ispitivanje vrijednosti koji je postao osnovni instrument u golemom broju psiholoških istraživanja. Kao osnovica poslužio im je pojmovni model Sprangera koji je u svojoj knjizi *Ljudski tipovi (tipovi čovjeka)* (1922) opisao šest glavnih ljudskih tipova na

osnovi vrijednosne i religiozne orijentacije pojedinaca. To su teorijski, ekonomski, estetski, socijalni, politički, religiozni. Nijedan čovjek ne pripada isključivo jednoj od tih šest kategorija, ali svaki organizira svoj život oko jedne od njih kao glavne vrijednosne kategorije ili orijentacije. U priručniku testa za proučavanje vrijednosti ti su tipovi opisani ovako.

Teorijski tip. Takva se osoba primarno zanima za pitanja o istini i za otkrivanje istine. Kod nje postoji *kognitivno usmjerenje* prema tom cilju i ona traži samo zapažanja i rezoniranje. Takav pojedinac je zaokupljen traženjem i pronalaženjem fundamentalnih sličnosti i razlika odbacujući razmatranja o ljepoti i korisnosti. Budući da su interesi takve osobe racionalni, kritični i empirijski, teorijski orijentirana osoba je nužno intelektualac, a često znanstvenik ili filozof. Tako orijentiran pojedinac ne mora postići u tom pogledu mnogo. Ono, po čemu se on može prepoznati, jesu interesi i namjere, a ne postignuća i uspjesi. Takva osoba želi postići red i sistematizaciju svog znanja.

Ekonomski tip. Ekonomski čovjek najveću vrijednost pridaje i nalazi u onome što je korisno. Takav je pojedinac potpuno praktičan. Ekonomske vrijednosti imaju svoje izvorište u *zadovoljavanju potreba tijela*. Otuda se one postepeno šire na svakodnevne poslove: na proizvodnju, potrošnju, marketing, akumuliranje novca i vrijednosti itd. Ekonomska je osoba zainteresirana za stjecanje novca i druge imovine. U osobnom životu takve osobe mišljaju ljepotu i raskoš. U usporedbi s drugim ljudima ekonomski čovjek je više zainteresiran za to da bude od njih bogatiji negoli da im pomaže (socijalni), zapovijeda (politički) ili da ih razumije (teorijski). On iznad svega vrednuje ono što mu je korisno i praktično. Takav pojedinac smatra da odgoj i obrazovanje moraju biti primjenjivi i da je neprimjenjiv odgoj ili obrazovanje gubljenje vremena. Mnoga su tehnološka i inženjerska ostvarenja nastala u povodu zahtjeva koje su pred znanost postavljali takvi pojedinci.

Estetski čovjek. Esteta pronalazi najveću vrijednost u formi ili obliku i harmoniji. Svaki doživljaj on prosuđuje s gledišta gracioznosti, simetrije, sklada. Život za njega znači *tok događaja koji ostavljaju impresije* u kojima treba uživati. Esteta ne mora biti kreativan umjetnik. Njegovo je glavno obilježje interes za artistske aspekte života. On smatra da je ljepota istina i u tome je suprotan teorijskom čovjeku. On smatra da je mnogo važnije nešto učiniti na ljupki način negoli učiniti nešto istinitim. Takvi pojedinci se suprotstavljaju i protive ekonomskim vrijednostima i smatraju da, na primjer, reklame, proizvodnja i trgovina uništavaju prave vrijednosti. U socijalnom životu takvi su pojedinci zainteresirani za ličnosti drugih ljudi, ali ne i za njihovu dobrobit. Naklonjeni su individualizmu i nezavisnosti od drugih.

Socijalni čovjek. Ljubav za ljude u filantropskom smislu predstavlja najvišu vrijednost za čovjeka, socijalnog tipa. Takvi pojedinci *hvale druge*. Sami su uljudni, naklonjeni i nesebični. Oni doživljavaju teorijske, ekonomske, i estetske stavove kao nehumane i hladne. Smatraju da se odnosi među ljudima mogu zasnovati samo na ljubavi. U najčišćoj formi takav socijalni stav je nesebičan i usko povezan s religijskim vrijednostima.

Politički čovjek. Vrhunska vrijednost takvih ljudi je *vlast*. To ne znači da se radi samo o političarima. Lideri na svim područjima vrednuju vlast

vrlo visoko. Mnogi ljudi i filozofi smatrali su da je *težnja za moći i vlašću* nad drugima najrašireniji i najtemeljitiiji ljudski motiv. Postoje, međutim, velike interindividualne razlike u toj težnji kako kaže Spranger. Kod nekih ljudi ta je težnja ili motiv nadmašio sve ostale u njihovoj ličnosti, kod drugih taj je motiv slabije izražen.

Religiozni čovjek. Takvi su pojedinci u suštini *mistični* i naklonjeni da svijet doživljavaju i tumače kao izraz *jednog cjelovitog bića*. Takve su osobe permanentno orijentirane prema stvaranju takvih doživljaja koji su apsolutni i najviši. Postoje, međutim, različiti načini i putovi za traženje takvih doživljaja. Neke su religiozne osobe »*imanentni mistici*«, a drugi »*transcendentalni mistici*«. Prvi nalaze smisao religije kroz participiranje u životu, a drugi kroz težnju za sjedinjavanjem sebe s višom realnošću kroz *povlačenje iz života*. Oba tipa traže *jedinstvo i smisao u kozmosu*.

Svaki pojedinac može biti okarakteriziran obrascem vrijednosti, a ne samo dominantnim vrijednostima. Allport je sastavio test od četrdeset pitanja tipa papir — olovka. Test se sastoji od dva dijela. Prvi dio čini trideset pitanja s po dvije alternative. Ispitanik bira jednu od njih i izražava stupanj preferencije u odnosu na drugu. U drugom dijelu testa postoji petnaest pitanja, svako sa po četiri mogućnosti. Te mogućnosti ispitanik treba poredati prema stupnju preferencije. Na osnovi odgovora ispitanika utvrđuju se bodovi za svaki tip ličnosti i dobiva se *profil svakog pojedinca*.

Studij vrijednosti predstavlja, prema tome, test ličnosti. Kakve su njegove karakteristike? Allport je sam zamijetio da je Sprangerova tipologija vrijednosti preoptimistična. Tako u njoj nema mjesta za čovjeka koji nema *nikakvih vrijednosti*, za ljude koji imaju *hedonističku vrijednosnu orijentaciju*, za *sebične tipove*, za tipove koji su *senzualni* itd. Metrijske karakteristike testa studija vrijednosti su dobre. Pouzdanost testa i valjanost je prihvatljiva. On dobro diskriminira vrijednosne orijentacije ljudi različitih zanimanja. Taj se test pokazao vrlo korisnim instrumentom u praksi psihološkog savjetovanja, istraživačkom radu, profesionalnoj orijentaciji i selekciji. Test predstavlja pogodan instrument za ispitivanje određenih fundamentalnih i širokih osobina ličnosti *pod pretpostavkom da je pojedinac koji se testira svjestan svoje motivacije i racionalan*, a to su i osnovice Allportove koncepcije čovjeka.

Literatura

- Allport, G. W.: *Personality: a psychological interpretation*, New York, Holt, 1937.
 Allport, G. W.: *The use of personal document in psychological science*, New York, Social Science Research Council, Bulletin, 49, 1942.
 Allport, G. W.: *The ego in contemporary psychology*, Psychological Review, 1943, 50, 451—478.
 Allport, G. W.: *The individual and his religion*, New York, Macmillan, 1950.
 Allport, G. W.: *The trend in motivational theory*, American Journal of orthopsychiatry, 1953, 23, 107—119.
 Allport, G. W.: *Becoming: basic considerations for a psychology of personality*, New York, Haven, Conn., Yale University, 1955.

- Allport, G. W.: *Personality and social encounter: selected essays*, Boston, Beacon Press, 1960.
 Allport, G. W.: *Pattern and growth in personality*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1961.
 Allport, G. W.: *The general and the unique in psychological science*, Journal of Personality, 1962, 30, 405—421.
 Allport, G. W.: *Letters from Jenny*, New York, Harcourt, Brace Jovanovich, 1965.
 Allport, G. W.: *Traits revisited*, American Psychologist, 1966, 21, 1—10.
 Allport, G. W.: *The person in psychology: selected essays*, Boston, Beacon, 1968. (a)
 Allport, G. W.: *Personality: contemporary viewpoints (I)*. U: D. Sills (Ed.): *International encyclopedia of the social sciences*, New York, Macmillan, 1968. (b)
 Allport, G. W. and Allport, F.: *A—S reaction study*, Boston, Houghton and Mifflin, 1928.
 Allport, G. W. and Cantril, H.: *Judging personality from voice*, Journal of Social Psychology, 1934, 5, 37—55.
 Allport, G. W. and Odbert, H. S.: *Trait names: a psycho-lexical study*, Psychological Monographs, 1936, 47, No. 211.
 Allport, G. W., Vernon, P. E.: *A study of values*, Boston, Houghton and Mifflin, 1931.
 Allport, G. W. and Vernon, P. E.: *Studies in expressive movement*, New York, Macmillan, 1933.
 Allport, G. W., Vernon, P. E. and Lindzey, G.: *A study of values*, Boston, Houghton and Mifflin, 1960.
 American Psychologist, 1964, 19, 942—945.
 Anderson, E. E.: *The externalization of drive: I. Theoretical considerations*, Psychological Review, 1941, 48, 204—224. (a)
 Anderson, E. E.: *The externalization of drive: II. The effect of satiation and removal of reward at different stages in the learning process of the rat*, Journal of Genetical Psychology, 1941, 59, 359—376. (b)
 Anderson, E. E.: *The externalization of drive: III. Maze learning by non-rewarded and by satiated rats*, Journal of Genetical Psychology, 1941, 59, 397—426. (c)
 Anderson, E. E.: *The externalization of drive: IV. The effect of pre-feeding on the maze performance of hungry nonrewarded rats*, Journal of Comparative Psychology, 1941, 31, 349—352. (d)
 Baldwin, A. L.: *Personal structure analysis: a statistical method for investigating the single personality*, Journal of Abnormal and Social Psychology, 1942, 37, 163—183.
 Bertocci, P. A.: *A critique of G. W. Allport's theory of motivation*, Psychological Review, 1940, 47, 501—532.
 Bischof, L.: *Interpreting personality theories*, New York, Harper and Row, 1970.
 Estes, S.: *Judging personality from expressive behavior*, Journal of Abnormal and Social Psychology, 1938, 33, 217—236.
 Fulgosi, A.: *Faktorska analiza*, Zagreb, Školska knjiga, 1979. (a)
 Fulgosi, A.: *GSM-1 upitnik za ispitivanje sklonosti misticismu i faktorska struktura sklonosti misticismu*, Revija za psihologiju, 1979, 9, 21—32. (b)
 Hall, C. S. and Lindzey, G.: *Theories of personality*, New York, Wiley, 1978.
 Huntley, C. W.: *Judgements of self based upon records of expressive behavior*, Journal of Abnormal and Social Psychology, 1940, 35, 398—427.
 Kelly, G. A.: *The psychology of personal constructs*, New York, Norton, 1955, Vol. 1.
 Kilpatrick, F. P. and Cantril, H.: *Self anchoring scale: a measure of the individual's unique reality world*, Journal of Ind. Psychology, 1960, 16, 158—170.

- Lindzey, G., Prince, B. and Wright, H. K.: A study of facial asymmetry, *Journal of Personality*, 1952, 21, 68—84.
- McKee, J. P. and Sheriffs, A. C.: The differential evaluation of males and females, *Journal of Personality*, 1957, 25, 356—371.
- Paige, J.: Letters from Jenny: an approach to clinical analysis of personality structure by computer. U: P. Stone (Ed.): *The general enquirer: a computer approach to content analysis*, Cambridge, M. I. T. Press, 1966.
- Rot, N.: *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd, Zavod za udžbenike, 1973.
- Shapiro, M. B.: The single case in fundamental clinical psychological research, *British Journal of Medical Psychology*, 1961, 34, 255—262.
- Spranger, E.: *Lebensformen*, Halle, Niemeyer, 1922.
- Stephenson, W.: *The study of behavior*, Chicago, University of Chicago Press, 1953.
- Stern, W.: *Allgemeine Psychologie auf personalistischer Grundlage*, The Hague, Nijhoff, 1935.
- Tolman, E. C.: Psychology versus immediate experience, *Phil. Sci.*, 1935, 2, 356—380.
- Zvonarević, M.: *Socijalna psihologija*, Zagreb, Školska knjiga, 1978.
- Zweigenhaft, R. and Marlowe, D.: Signature size: studies in expressive movement, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1973, 40, 469—473.
- Wilson, W.: Extrinsic religious values and prejudice, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1960, 60, 286—288.
- Woodworth, R. S.: *Dynamic psychology*, New York, Columbia University Press, 1918.

A. H. Maslow:

Humanistička teorija ličnosti

Maslow je osnivač škole unutar suvremene psihologije koja je poznata pod imenom *humanistička psihologija*. Njegova teorija ličnosti predstavlja jedan od temelja te škole pa se stoga može nazvati *humanističkom teorijom ličnosti*. Prema svojim osnovnim obilježjima i postavkama ta Maslowljeva teorija ličnosti najbliža je Rogersovoj teoriji ličnosti, egzistencijalističkim teorijama ličnosti i fenomenološkim teorijama ličnosti. Humanistička psihologija je danas jedan od jačih smjerova ili škola u psihologiji i postoje indicije da će taj smjer unutar suvremene psihologije biti i dalje sve utjecajni.

Humanistička revolucija u suvremenoj psihologiji je najnovija revolucija. Ona je došla kao reakcija na dva do danas dominantna smjera u psihologiji — biheviorizam i psihoanalizu. Prva revolucija u suvremenoj psihologiji jest ona koju je proveo Freud i psihoanaliza. Prema psihoanalizi čovjek predstavlja biće koje je pod snažnim utjecajem ili vlašću urođenih nagona i koje djeluje pod utjecajem konflikata u samom sebi i svojih nesvjesnih determinanti. Temeljni instinkti ili nagoni (kod Freuda je to jedno te isto) koji pokreću čovjeka i koji njime vladaju po svojim su obilježjima negativni. Zbog toga su osnovne pokretačke snage čovjeka destruktivne, a čovjek je po svojoj prirodi zao ili zlo biće. Tek pod utjecajem društvenih normi, zakona, pravila i prisile on je u stanju da tu svoju lošu ili zlu prirodu savlada. Međutim, to često utječe na zdravlje, a čak i onda kada mu to uspijeva, to je samo površno, jer u osnovi njegova ponašanja i dalje djeluju instinktivni porivi, iracionalne snage njegove prave prirode čijih je utjecaja on nesvjestan. Čovjek je po svojoj prirodi zao i zbog toga je prisiljen da vodi neprekidnu borbu protiv samog sebe ili sa samim sobom. Takva Freudova koncepcija podsjeća na religiozne koje također smatraju da je čovjek po svojoj pravoj prirodi zlo biće, a da ga od zloće može spasiti samo religija, odnosno da se u čovjeku neprekidno bore zlo (koje proizlazi iz njega samog) i dobro (koje proizlazi iz religije ili božanstva). To znači, prema mojem mišljenju, da se Freud koji se na mnogim drugim pitanjima uspio odvojiti od religioznih tumačenja čovjeka u starom i srednjem vijeku, na ovom pitanju takvog utjecaja nije oslobodio. Pod utjecajem Freuda i psihoanalize stvorena je tamna i mračna slika koncepcije čovjeka.

Druga revolucionarna koncepcija čovjeka u suvremenoj psihologiji jest biheviorizam. Biheviorizam je u svom klasičnom obliku psihologija praznog organizma. On je zainteresiran samo za *izvanjske determinante i utjecaje na čovjeka i za njegove reakcije ili odgovore* na te izvanjske determinante.

Poznato je zašto su Watson i klasični bihevioristi imali takvo stajalište. Oni su, naime, težili potpuno objektivnoj deskripciji i tumačenju ljudskog ponašanja. A objektivno je moguće, prema njihovu mišljenju, zahvaćati ili registrirati, pa prema tome i znanstveno proučavati, samo ono što je izvan organizma, a to su podražaji i odgovori ili reakcije na te podražaje. Čovjekovo se ponašanje, prema njihovom uvjerenju, može u potpunosti razumjeti, objasniti, predvidjeti i kontrolirati ako se ustanovi ili utvrdi koji podražaji dovode do određenih reakcija, odgovora ili postupaka. Kontrolirajući podražaje ili okolinu pojedinca, može se predviđati i kontrolirati njegovo ponašanje ili reagiranje. Za klasični biheviorizam kojeg danas u psihologiji reprezentira Skinner (vidi poglavlje o Skinnerovoj teoriji ličnosti), čovjek je pasivan, reaktivan organizam ili stroj. On se nalazi pod stalnim utjecajem okoline i podražaja koji iz nje dolaze. Ta okolina utječe na njega i može stvarati od njega bilo što. Čovjek je prilagodljiv i može se savijati i modulirati pod utjecajem okoline. On je žrtva okoline i žrtva sudbine ako pod sudbinom mislimo na nemogućnost odabiranja i formiranja okoline u kojoj se pojedinac razvija. Skinner i drugi bihevioristi naglašavaju da između čovjeka i životinje nema bitnih razlika, njihova je priroda slična, zajednička, onakva kako je to otkrio i utvrdio Darwin. Osnovna strategija u oblikovanju čovjekova ponašanja je učenje. Pojedinac je rezultanta učenja, a razlike među ljudima su razlike izazvane razlikama u učenju. Ta tehnika učenja i oblikovanja čovjeka je kondicioniranje ili uvjetovanje: klasično koje je otkrio i ispitao ruski i sovjetski psiholog Pavlov i instrumentalno koje je otkrio i ispitao Skinner. Čovjek po svojoj prirodi nije ni dobar ni zao. On može postati i jedno i drugo pod utjecajem okoline. *Dobrota ili zloća nisu, međutim, interesantne za znanost o čovjeku, to su etičke kategorije a ne znanstvene kategorije.* Biheviorizam je, prema tome, na pozicijama empirizma koji je također isključivu važnost u objašnjavanju čovjeka pridavao okolini. Biheviorizam je, osim toga, suprotan psihoanalizi koja čovjekovo ponašanje i njegovu prirodu nastoji objasniti njegovim genetičkim fundamentom.

Humanistička psihologija koja se pojavila u takvoj konstelaciji, a čije su se koncepcije razlikovale i od psihoanalize i od biheviorizma, nazvana je stoga *trećom snagom* u suvremenoj psihologiji. Humanistička koncepcija čovjeka radikalno se razlikuje od psihoanalitičke i biheviorističke. Humanistička psihologija odbacuje psihoanalitičko učenje po kojem je prava priroda čovjeka loša ili zla, bazirana na urođenim instinktima ili nagonima po kojima se čovjek ne razlikuje od životinja. Ljudska je priroda, prema mišljenju humanističkih psihologa, sasvim jedinstvena i posebna. Ona se ne može dovesti u vezu sa životinjskom prirodom, jer ono što obilježava čovjeka i što je za njega karakteristično, toga u životinja nema. Čovjek, prema tome, ima svoju vlastitu prirodu, različitu od drugih živih stvorova i psihologija koja želi proučavati i objašnjavati čovjeka ili njegovo ponašanje treba proučavati upravo tu njegovu specifičnu prirodu i njegova specifična obilježja. Ona treba proučiti zakonitosti koje su karakteristične za njega i koje su za njega specifične. Maslow i drugi humanistički psiholozi smatraju da je biheviorizam dehumanizirao čovjeka i sveo ga na stroj koji se može programirati na ovaj ili onaj način, na stroj koji raspolaže samo uvjetovanim ili bezuvjetnim refleksima ili instrumentalnim ponašanjem. Na taj su način zanemarena specifična ljudska obilježja kao što su na primjer ideali, vrijednosti, ciljevi, težnje, ljubav, humor, ljubomora, stid, umjetničko stvaralaštvo kao i svi

specifični produkti koje ljudi ostvaruju u poeziji, glazbi, slikarstvu, znanosti. Ta se specifična ljudska obilježja i specifična ljudska ostvarenja ne mogu zanemariti, niti se mogu objasniti ili razumjeti ako se čovjek smatra životinjom ili automatom.

Prema drugim svojim obilježjima ili komponentama humanistička je psihologija bliska egzistencijalističkoj filozofiji i psihologiji, te fenomenalističkoj filozofiji i psihologiji, odnosno učenjima Kierkegaarda, Sartrea, Camusa, Binswangerera, Bossa, Husserla i drugih.

S egzistencijalističkom psihologijom je povezue koncepcija prema kojoj je čovjek odgovoran za svoju vlastitu sudbinu ili za samog sebe. Svaki pojedinac sam sebi kroji sudbinu i određuje svoj život. On nije produkt svoga nasljeđa ili genetičkih faktora, niti je produkt samo svoje okoline. Čovjek je odgovoran za sebe i može upravljati svojim razvojem. On je prema tome slobodno biće koje ima mogućnost vršenja izbora i koje može donositi odluke ili odlučivati o sebi. Kao i egzistencijalistički psiholozi, tako i humanistički psiholozi smatraju čovjeka svjesnim bićem, tj. bićem koje doživljava ili koje ima svoje doživljaje ili iskustva. Za humanističku psihologiju čovjek je i odgovorno biće, sposobno da slobodno odlučuje i izabire razne mogućnosti koje mu se pružaju. Budući da čovjek doživljava, za humanističku psihologiju bit će od velikog interesa njegovo unutarnje iskustvo i njegov doživljajni svijet. To humanističku psihologiju približava fenomenalističkoj ili fenomenološkoj psihologiji čiji je osnovni predmet proučavanja također svijet doživljaja ili doživljavanja.

Dalje obilježje humanističke psihologije jest da ona čovjeka ne smatra statičkim bićem. Za nju je čovjek u neprekidnom pokretu i mijeni. On je u neprekidnom procesu nastajanja i mijenjanja. *On neprekidno postaje ili se mijenja u nešto drugo, on nikada nije isti.* Zbog takve prirode, svaki pojedinac snosi maksimalnu odgovornost za svoj vlastiti razvoj i rast. Ljudske su potencijalne mogućnosti ogromne, pa je zadatak i dužnost svakog pojedinca da svoje potencijale razvije koliko god je to moguće. Prema tome postoji specifično ljudska zadaća u životu svakog pojedinca, a to je *aktualizacija svojih ljudskih mogućnosti.* Cilj ili svrha života je *aktualizacija ljudskih potencijala ili mogućnosti, odnosno samoaktualizacija svakog pojedinca.* Svaki je pojedinac odgovoran ili bi trebao biti odgovoran za aktualizaciju svojih potencijala ili za aktualizaciju samoga sebe. Da bi taj cilj mogao postići, odnosno da bi aktualizirao sebe što je više moguće, svaki pojedinac mora živjeti svojim *autentičnim životom.* Ljudska priroda svakog pojedinca zahtijeva da on živi autentičnim životom. Jedino autentični život osigurava pojedincu ono što egzistencijalisti nazivaju *ljudskom egzistencijom.* Autentična ljudska egzistencija zahtijeva više od zadovoljavanja bioloških potreba čovjeka, više od ispunjavanja seksualnih odnosno agresivnih instinkata. Ljudi koji odbijaju ili koji ne mogu živjeti autentičnim ljudskim životom, ne mogu rasti i ne mogu se razvijati zbog toga nikada ne dostižu *razinu ljudske egzistencije.* Prema mišljenju Maslowa i drugih humanističkih psihologa proces nastajanja ili proces samoaktualizacije urođen je ljudima i ljudskoj prirodi. Ukoliko nema rasta, nastajanja ili samoaktualizacije pojedinca, onda to znači da je nešto izvana spriječilo takav rast ili razvoj odnosno da je spriječilo samoaktualizaciju ličnosti tog pojedinca. Takvi pojedinci nemaju mogućnosti za puni razvoj svojih potencijalnosti.

Ljudsko iskustvo ili doživljavanje predstavlja primarni fenomen za psihologiju znanost i za proučavanje ljudske prirode. Doživljaji i subjektivno iskustvo pojedinca su iznad i ispred ponašanja i iznad i ispred teorijskih tumačenja. Zadatak je psihologije da to *subjektivno iskustvo* pojedinca proučava i da proučava *značenje* koje doživljaji imaju za pojedinca. Maslow u vezi s tim kaže: »Osnovno platežno sredstvo na području spoznaje je direktna, intimna, doživljajna spoznaja« (Maslow, 1966, str. 46). Za njega: »Ne postoji ništa što bi moglo zamijeniti doživljaj« (ibid, str. 45).

Samoaktualizacija

Maslowljeva teorija ličnosti mogla bi se nazvati *teorijom o samoaktualizaciji*. Interesantno je ovdje spomenuti da su neki aspekti života i rada Maslowa u skladu s njegovim koncepcijama o tome da se čovjek neprekidno mijenja, postaje drukčiji i da teži samoaktualizaciji. Tako je Maslow na početku svoje psihološke karijere bio gorljiv i oduševljen pristalica Skinnera i bihevizma. On sam kaže o tome: »Otkrio sam J. B. Watsona i potpuno se predao bihevizmu. Za mene je to bila eksplozija uzbuđenja...« (Maslow, 1968, str. 37), i dalje: »Bio sam siguran da je tu postojao pravi put kojim treba putovati, rješavajući jednu zagonetku za drugom i mijenjajući svijet« (ibid, str. 37). Doktorirao je disertacijom koja se temeljila na znanstvenom istraživanju seksualnih karakteristika i karakteristika dominantnosti kod majmuna koja je urađena pod vodstvom Harlowa. Osnovni preokret u njegovoj orijentaciji nastao je nakon rođenja njegovog djeteta. »Naše prvo dijete izmijenilo me je kao psihologa« (ibid, str. 55). Složno ponašanje novorođenčeta izgledalo da ga je uvjerilo da je bihevioristička psihologija više prilagođena objašnjenju ponašanja životinja negoli čovjeka. Dalji poticaj za razvoj humanističke koncepcije o ljudima Maslow je dobio za vrijeme drugog svjetskog rata. Gledajući jednu paradu vojnika koji su odlazili na frontu neposredno nakon japanskog napada na Pearl Harbor, Maslow je doživio prijelomni trenutak: »Taj je čas izmijenio cijeli moj život i determinirao sve što sam otada učinio. Od tog časa u 1941. posvetio sam se razvijanju jedne teorije o ljudskoj prirodi koja bi se mogla provjeriti eksperimentom i istraživanjem« (ibid, str. 54). Vidjet ćemo koliko je u tome uspio.

Jedno od njegovih polazišta bilo je zapažanje da su se psihoanaliza i druge psihologije ličnosti koje su tada bile dominantne, temeljile na istraživanjima i podacima odnosno iskustvima i generalizacijama stvorenim proučavanjem psihički ili mentalno bolesnih osoba. Tako je nastalo Freudovo učenje i učenje drugih psihologa. Maslow je smatrao da se na osnovi podataka i obilježja bolesnih osoba ne može stvoriti jedna sveobuhvatna teorija ličnosti. Psihički bolesnici ili poremećene osobe ne mogu, prema njegovu mišljenju, reprezentirati ljudski rod i zbog toga oni kao cjelina ne predstavljaju jedan reprezentativan uzorak ljudi. Mnoga obilježja kod njih su drugačija negoli kod psihički zdravih ljudi, a mnoga niti ne postoje. Psihički bolesne osobe nisu, prema njegovu mišljenju, osobe koje su u svom razvoju postigle razinu ili stupanj samoaktualizacije, to nisu samoaktualizirani ljudi i zbog toga ne mogu biti uzeti kao obrazac za prosuđivanje. Ljudski se život i ljudska priroda mogu razumjeti i proučiti samo kroz aktualizaciju. Zbog toga, po nje-

govu mišljenju, psihologija mora proučavati zdrave i kreativne ličnosti odnosno ličnosti i pojedince koji su u svom razvoju postigli visok stupanj samoaktualizacije. »Ljudski život nikada neće biti protumačen, ako se u obzir ne uzmu njegove najviše aspiracije. Rast, samoaktualizacija, težnja za zdravljem, potraga za identitetom i autonomijom, čežnja za izvrsnošću (i drugi izražaji težnje na »gore«) moraju se sada bez sumnje prihvatiti kao proširena i možda univerzalna tendencija« (Maslow, 1970, str. XI).

Samoaktualizacija predstavlja prema tome konačni najviši cilj, odnosno najvažniji motiv koji čovjeka pokreće ili koji bi ga trebao pokretati. Samoaktualizacija pojedinca određuje, prema tome, i njegov stil života.

Samoaktualizacija znači određeno psihološko stanje koje pojedinac treba u svom razvoju postići. Maslow je naveo i neke karakteristike takvog stanja samoaktualiziranosti, a izvršio je i sam jedno istraživanje ličnosti poznatih osoba za koje je pretpostavio da predstavljaju samoaktualiziranost ličnosti. Konačno, on je pokušao dati i neke upute o tome kako bi se trebalo živjeti odnosno kako bi trebalo postupati da bi se postigla samoaktualizacija. Stanje samoaktualizacije ne može se, kao ni jedno drugo idealno stanje, postići slijedeći neke upute ili propise koje pruža neki »ekspert«. To je slično stanju apsolutnog mentalnog zdravlja ili stanju »nirvane« ili stanju »kozmičke svijesti« kojima teže neke druge koncepcije. Put do samoaktualizacije vodi preko zadovoljavanja određenih motiva odnosno potreba. Zbog toga je *teorija potreba* koju je razvio Maslow temelj njegove psihologije ličnosti.

Samoaktualizacija je, stoga, za većinu ili za sve ljude zapravo jedan proces razvijanja prema tom stanju. Većina ljudi nikada ne uspijeva postići potpunu samoaktualizaciju niti joj se može znatnije približiti.

Međutim, bez samoaktualizacije i bez uzimanja u obzir ljudske prirode koja takvoj samoaktualizaciji teži, psihologija može dati samo polovičnu sliku o čovjeku. Bez toga, bez uzimanja u obzir te prirodne potrebe čovjeka za samoaktualizacijom, čovjek bi izgledao kao stvorenje koje teži jedino *izbjegavanju boli ili neugode*, a ne kao biće koje ima određene kreposti i vrline koje treba ostvariti. Maslow smatra da je psihologija pogrešno sebe ograničila na samo polovinu ljudskog i to na onu tamnu polovinu i manje važnu. Humanistička psihologija i teorija ličnosti treba to ispraviti uzimajući u obzir i drugu polovinu čovjeka koja je svjetlija i važnija. Tek tada se može dati potpuna slika ličnosti čovjeka i pojedinca.

»Svi podaci s kojima raspolazemo (uglavnom klinički, ali isto tako i podaci iz drugih vrsta istraživanja) pokazuju da je razumno pretpostaviti praktički u svakom ljudskom biću, a sigurno u svakom novorođenom djetetu, postojanje jedne volje za zdravljem, jednog impulsa za rastom ili za aktualizacijom ljudskih potencijala« (Maslow, 1967b).

Proučavanje procesa ili toka samoaktualizacije treba se temeljiti na psihološki zdravim osobama. S tim u vezi Maslow kaže da takve osobe imaju određena obilježja:

»Prvo i najvažnije je jala uvjerenost da čovjek posjeduje svoju vlastitu prirodu, jedan kostur psihološke strukture koji se može proučavati i o kome se može diskutirati paralelno s njegovom fizičkom strukturom. Da ima potrebe, kapacitete i tendencije koje su genetički utemeljene, od kojih su neke karakteristične za cjelokupnu ljudsku vrstu, prelazi granice kultura, a neke jedinstvene pojedincu. Ove su potrebe po svom izgledu dobre ili

neutralne a ne zle. Drugo, tu je uključeno shvaćanje da se pun, zdrav, normalan i poželjan razvoj sastoji u aktualizaciji ove prirode, u ostvarenju ovih potencijalnosti i u razvoju prema zrelosti po putevima koje diktira ova sakrivena, prikrivena, nejasno vidljiva bitna priroda, rastom iznutra a ne oblikovanjem izvana. Treće, sada je jasno vidljivo da psihopatologiju, općenito, prouzrokuje uskraćivanje ili frustracija ili iskrivljavanje ljudske esencijalne prirode» (Maslow, 1954, str. 340).

Prema ovom shvaćanju, dakle, čovjekova priroda je ili dobra ili neutralna. Ona ne može biti zla. To je ono što je novo u humanističkoj koncepciji u odnosu na ranije koncepcije. Na osnovi ovako zamišljene prirode čovjeka, Maslow je u mogućnosti da odgovori na nekoliko važnih pitanja kao što su: »Što je dobro?«, »Što je abnormalno ili psihopatološko?« i »Što je psihološka terapija?«. Ovi su odgovori sadržani u sljedećem citatu:

»Što je po ovoj koncepciji dobro? Sve ono što vodi do ovog poželjnog razvoja u smjeru aktualizacije unutarnje prirode čovjeka. Što je loše ili abnormalno? Sve ono što frustira, blokira ili onemogućava esencijalnu prirodu čovjeka. Što je psihopatološko? Sve ono što smeta ili frustrira ili iskrivljuje tok samoaktualizacije. Što je psihološka terapija ili terapija bilo koje vrste? Svako sredstvo bilo koje vrste koje pomaže osobi da se vrati na put samoaktualizacije i razvoja na liniji koju diktira njena unutarnja priroda« (ibid. str. 341).

Na osnovi toga jasno je da ljudima treba omogućiti da se slobodno razvijaju u smjeru samoaktualizacije. To je prirodan proces sazrijevanja i rascvjetavanja njihove ljudske prirode koja je genetički ili neutralna ili dobra, a nikako zla. Sve što sprečava takav razvoj je štetno za čovjeka. Ono što je potrebno je samo dobrohotna okolina koja omogućava ili pospješuje takav prirodni proces. Kadgod se ljudi osjećaju bolesnima, nesretnima ili neurotičnima, tome je uzrok njihova okolina koja onemogućava bilo preko društva ili na druge načine prirodan čovjekoliki razvoj. Ta okolina može ljude potpuno skrenuti s puta samoaktualizacije, može ih prestrašiti tako da oni odustaju od toga da svoju ličnost postvare u punom sjaju i da ostvare sve svoje mogućnosti ili kapacitete. Ljudi po prirodi nisu destruktivni i agresivni, ali to postaju onda kada su frustrirani i kada su blokirani na svom putu samoaktualizacije. Maslow s tim u vezi razlikuje dvije vrste agresivnosti. Jednu čini patološka agresivnost i destruktivnost, a drugu zdrava agresivnost, usmjerena prema nepravdi, predrasudama i socijalnom zlu (Maslow, 1968).

Čovjek — integrirano i stvaralačko biće

Osim samoaktualizacije kao specifičnog procesa i motiva u životu svakog čovjeka po kojemu se čovjek razlikuje od životinje, za humanističku psihologiju i Maslowljevu teoriju ličnosti važna su još neka obilježja ljudi.

Jedno od takvih obilježja je *integriranost* svih čovjekovih dijelova u jednu cjelinu. To je jedna od temeljnih postavki humanističke psihologije. Čovjek predstavlja integriranu cjelinu i *zadatak je psihologije da ga proučava kao cjelovito i integrirano biće*. Svaki je pojedinac poseban i osobit i predstavlja posebnu organizaciju i integraciju. Psihologija se bavila previše poje-

dinostima i izoliranim, sitnim analizama pojedinih funkcija koje same po sebi i odijeljene nemaju nikakvog značenja za razumijevanje ljudskog ponašanja, a zanemarivala je cjelovitost ličnosti i ljudsku prirodu. Tako, na primjer, u psihologiji motivacije istraživani su pojedini motivi ili pojedine potrebe same po sebi. Traženi su bazični tjelesni procesi koji leže u njihovoj osnovici. Cannon je, kao što je poznato, proučavajući motiv gladi ili potrebu za hranom utvrdio da su napadaji gladi vezani, između ostalog, i za kontrakcije želuca. Poznato je kako je Cannon to uspio utvrditi uvlačeći balon u želudac ispitanika i registrirajući kontrakcije tog balona odnosno kontrakcije želuca putem kimografa. Maslow kaže, u vezi s takvim ispitivanjima pojedinih motiva, da je pojedinac motiviran kao cjelina, a ne kao neki dio. On piše u vezi s teorijama motivacije:

»U dobroj teoriji ne postoji takav entitet kao što je potreba želuca ili ustiju ili potreba genitalnih organa. Postoji samo potreba individue. John Smith je onaj koji želi hranu, a ne želudac Johna Smitha. Nadalje, zadovoljenje osjeća cijeli pojedinac a ne samo neki njegov dio. Hrana zadovoljava glad Johna Smitha a ne glad njegovog želuca ... kad je John Smith gladan, čitav je gladan« (Maslow, 1970, str. 19).

Prema tome, po Maslowu, psihologija treba imati jedan *holistički pristup* u proučavanju čovjeka, a ne *detaljistički*. To osobito vrijedi za psihologiju ličnosti jer je srž ličnosti u njenoj cjelovitosti.

Osim cjelovitosti ličnosti za čovjeka je, prema shvaćanjima Maslowa, karakteristično i to da je on *stvaralačko biće*. Stvaralaštvo ličnosti jedna je od temeljnih koncepcija humanističke psihologije. Stvaralaštvo je izrazito ljudsko obilježje. To je, naravno, podrška njegovom tumačenju da ljudi imaju *posebnu prirodu* koja je bitno različita od prirode ostalih živih bića. Stvaralaštvo je, osim toga, obilježje aktualiziranih ličnosti, dakle onih osoba koje su, prema Maslowu, u najvećoj mjeri ostvarile ili aktualizirale svoje ljudske potencijale. Stoga Maslow smatra da je stvaralaštvo jedno univerzalno obilježje i da je ono prisutno kod svakog čovjeka. Ono je *urođena osobina ljudi*. Maslow kaže da ljudi stvaraju potpuno prirodno kao što ptice lete, a listovi pupaju (Maslow 1970). Zbog toga što je stvaralaštvo urođeno svakom ljudskom biću i predstavlja potencijal svakog čovjeka, za njegovo postvarenje ili aktualizaciju nisu nužni nikakvi specijalni talenti ili posebne sposobnosti. Svaki je čovjek po svom rođenju već potencijalni stvaralac. Nisu stvaraoci samo oni koji stvaraju umjetnička djela na području glazbe ili slikarstva, ili koji pišu knjige i pjesme. Takvi pojedinci predstavljaju jedan zaista vrlo mali dio ljudskog roda, a *kreativnost je univerzalno ljudsko obilježje*. To onda znači da se ta urođenost mora izražavati u drugim ostvarenjima i na druge načine, a ne samo kroz umjetnička ili druga društveno priznata ostvarenja. Kreativnost može biti izražena na mnoge druge načine i kroz mnoge druge puteve. Postoji ogroman broj načina i puteva kojima se ljudska kreativnost izražava. Svaki pojedinac može biti kreativan na svoj način. Postoje kreativni radnici, kreativni prodavači, kreativni pjevači, kreativni uzgajivači konja, bilja, kreativni nastavnici, kreativne domaćice itd. Interesantno je ovdje spomenuti da je Maslow takvo stajalište o općoj kreativnosti ljudi zastupao već 1950. godine (Maslow, 1950), a da je, nezavisno od njega, u to doba Guilford na mnogo egzaktniji način na području faktorskih istraživanja intelekta započeo s istraživanjima intelektualnih sposobnosti čovjeka među kojima je utvrdio postojanje 24 različitih faktora ili sposobnosti kreativnog mišljenja

(Guilford, 1956, Fulgosi i Guilford, 1968). Guilford je na osnovi svojih znanstvenih analiza kreativnih intelektualnih sposobnosti došao do zaključka da su one univerzalno zastupljene kod ljudi i da, naravno, postoje individualne razlike među njima u vrsti i intenzitetu kreativnosti. Danas je taj rezultat Guilforda prihvaćen tako da se kreativne sposobnosti nastoje *utvrditi i vježbati kod svakog pojedinca* kroz određene programe i institucije. Stara koncepcija mjerenja *QI* kao indikatora neke »talentiranosti« i dokaza netalentiranosti ostalih je time već davno odbačena (iako je kod nas još ponegdje prisutna zahvaljujući zabludama i predrasudama naše psihologije).

Stvaralački potencijal pojedinca zahtijeva određenu okolinu i uvjete da bi se mogao slobodno razvijati i aktualizirati. Kao što biljke i životinje ne mogu živjeti ni rasti ako uvjeti okoline to ne dozvoljavaju, tako se isto ljudska kreativnost ne može razviti u nepovoljnim uvjetima. Maslow sa žaljenjem konstatira da su mnogi pojedinci u toku svog života izgubili taj svoj kreativni i urođeni potencijal i postali ili ostali nekreativni. To je rezultat života u društvu i procesa odgoja. Naročito je za uništavanje ljudske kreativnosti ili stvaralaštva štetan, prema mišljenju Maslowa proces formalnog odgoja i obrazovanja, *koji masovno uništava urođenu kreativnost ljudi*. Sreća je da se rijetki pojedinci uspijevaju tome procesu oduprijeti i sačuvati svoj prirodni, svjež, naivni i direktni način percipiranja svoje okoline, a nekima uspijeva da već izgublenu ili oslabljenu kreativnost ponovo steknu ili ojačaju u kasnijem životu.

Teorija o hijerarhiji motiva

Najvažniji dio Maslowljeve teorije ličnosti čini njegova teorija motivacije (Maslow, 1967a, 1970). Prema njegovu mišljenju svaki pojedinac ima određene ciljeve koje želi u životu postići. Poznavanje motivacionih procesa u čovjeku je stoga, prema njegovu mišljenju, neophodno za razumijevanje funkcioniranja ličnosti pojedinca i za razumijevanje njegovog ponašanja i postupaka. Ciljevi kojima pojedinac teži u određenom trenutku imaju za njega vrijednost zbog toga što mu život ispunjavaju *nagrađivanjem*. Postizanje tih ciljeva djeluje kao nagrada, i čini život vrijednim i daje smisao životu pojedinca. Ciljevi su, naravno, individualni i personalni. Te ciljeve Maslow naziva *ciljnim stanjima*. Zadovoljstvo koje se doživljava kad su neki ciljevi ostvareni nije, međutim, ni trajno ni potpuno. Stanje potpunog zadovoljstva može biti samo vrlo kratkotrajno. Zbog toga postoji neprekidna dinamika u kojoj novi ciljevi zamjenjuju već postignute, nove želje nadomještaju već ostvarene. Obilježje je ljudi da uvijek nečemu teže i da nešto priželjkuju. Ljudske želje su, prema mišljenju Maslowa, urođene.

U dinamici ispunjavanja želja i postizanja ciljeva vlada određena pravilnost i red. To je zbog toga što motivi i ciljevi, želje i potrebe pojedinca nemaju jednako značenje i jednaku vrijednost. Neki su od njih jači, primarniji ili prioritetniji od drugih. Zbog toga su motivi i potrebe pojedinca *hijerarhijski organizirane* (slika 1). U toj hijerarhiji motiva ili potreba postoji pet razina. Potrebe koje se nalaze u osnovi ili na prvom nivou te hijerarhijske organizacije su najprioritetnije potrebe. One moraju biti najprije ispunjene ili zadovoljene. Tek kad su one zadovoljene mogu se pojaviti ili za-

dovoljavati potrebe koje su na drugoj razini u hijerarhijskoj organizaciji potreba. Zadovoljenjem potreba iz druge razine, omogućen je prijelaz na zadovoljavanje potreba koje se nalaze na trećoj razini, pa onda, kad su i one zadovoljene javljaju se potrebe iz četvrte razine i konačno, njihovim zadovoljavanjem omogućen je prijelaz na zadovoljavanje potreba na najvišoj, petoj, razini u hijerarhiji potreba. Pet razina u hijerarhiji potreba prema njihovoj snazi ili prioritetu zadovoljavanja jesu sljedeće: 1. osnovne fiziološke potrebe; 2. potrebe za sigurnošću; 3. potrebe za pripadanjem i ljubavlju; 4. potrebe za samopoštovanjem i 5. potrebe za samoaktualizacijom. Hijerarhijska organizacija tih potreba prikazana je na slici 1.

Slika 1.

Valja reći da se potrebe iz više razine u hijerarhiji mogu pojaviti u svijesti pojedinca tek kad su ispunjene potrebe nižeg nivoa u hijerarhiji. Na primjer, pojedinac koji je jako gladan ili žedan ili koji umire od gladi ili žeđi i koji te svoje potrebe nije uspio zadovoljiti, neophodno treba hranu ili vodu da bi preživio i prije nego što će postati svjestan svojih viših potreba i prije nego što će nastojati zadovoljiti te potrebe iz druge razine, tj. potrebe za sigurnošću. Ovo zadovoljenje potreba nižeg reda prije nastupanja i zadovoljenja potreba višeg reda ne mora biti potpuno zadovoljenje. Potrebe nižeg reda, koje su primarnije od onih višeg reda moraju, međutim, biti bar donekle zadovoljene prije nego što će se uopće pojaviti potrebe višeg reda ili što će pojedinac prići njihovom zadovoljavanju.

Hijerarhijska organizacija potreba prema njihovoj primarnosti jest obilježje ljudske rase i ona vrijedi i jednaka je za sve ljude. Što su neke potrebe na nižoj razini, to su one sličnije kod različitih ljudi, odnosno, ljudi se međusobno razlikuju prema potrebama tim više što su te potrebe više u hijerarhiji. Najveće su razlike u potrebama između pojedinaca na najvišim razinama u hijerarhiji. Tu su potrebe i načini njihova zadovoljavanja već sasvim individualizirani. Osim toga, potrebe koje su na višim razinama u hijerarhiji su *više ljudske* potrebe, a *manje životinjske*, one su *karakteristične za ljudsku vrstu*. Pojedinac može u zadovoljavanju, a prema tome, i u javljanju odnosno posjedovanju potreba dospjeti do različitih razina. Što su potrebe pojedinca više u hijerarhiji potreba, to više takav pojedinac izražava svoju *individualnost*, svoj *humanitet* i *psihološko zdravlje*.

Ukratko ćemo opisati potrebe koje su karakteristične za svaku razinu u Maslowljevoj hijerarhiji potreba.

Fiziološke potrebe. Te su potrebe najosnovnije, najjače i najočiglednije od svih potreba čovjeka. To su potrebe koje imaju *vitalnu važnost* jer od njihova zadovoljavanja ovisi život pojedinca. Te su potrebe ili nagoni vezani za biološko funkcioniranje i moraju biti zadovoljene prije negoli se mogu pojaviti potrebe iz nekog višeg nivoa u hijerarhiji potreba. Nezadovoljavanje tih potreba ili čak samo jedne od njih dovodi do smrti organizma. U tu grupu fizioloških potreba spadaju potrebe za hranom, vodom, kisikom, spavanjem, seksom, zaštitom od ekstremnih temperatura, potrebe za izlučivanjem i potrebe za senzornom stimulacijom.

U vezi s fiziološkim potrebama valja reći da je u suvremenim društvima njihovo zadovoljavanje osigurano. Zbog toga je pojedinac u stanju da neprekidno i lako zadovoljava te svoje fiziološke potrebe. Te potrebe zbog toga nikada nisu tako intenzivne kako bi mogle biti, pa se često njihovo značenje u životu, kako pojedinca tako i društvenih organizacija, zanemaruje ili umanjuje. Međutim, ukoliko jedna od tih potreba nije zadovoljena, njezin intenzitet se ubrzo toliko povećava da ona zagospodari pojedincem i njegovim ponašanjem. To odmah djeluje na ostale potrebe koje nestaju ili se bitno smanjuju odnosno postaju sekundarne u odnosu na tu intenzivnu fiziološku potrebu. Koliko ta dominacija neke fiziološke potrebe nad pojedincem može biti jaka vidi se iz slijedećeg opisa:

»Za našeg kronično i krajnje gladnog čovjeka Utopija se može jednostavno definirati kao mjesto gdje postoji obilje hrane. On je sklon mišljenju da će, samo ukoliko mu se može garantirati hrana za cijeli život, biti savršeno sretan i da nikada neće poželjeti ništa više. Sklon je da i sam život defini- ra kao hranjenje. Sve ostalo smatrać će nevažnim. Sloboda, ljubav, zajedništvo, poštovanje, filozofija mogu biti odbačeni u stranu kao beskorisne tričarije, jer one ne mogu napuniti njegov želudac. Za takvog bi se čovjeka moglo slobodno reći da živi samo zbog kruha« (Maslow, 1970, str. 37).

Važnost i snagu ovih bioloških potreba ilustriraju i brojni primjeri iz svakodnevnog života ili iz posebnih situacija u kojima one nisu mogle biti zadovoljene. Nezadovoljavanje ili nemogućnost zadovoljavanja tih vitalnih bioloških potreba snižava čovjeka na razinu životinjskog ponašanja (primjer za to su slučajevi kanibalizma u civiliziranih ljudi izloženih kroničnoj gladi).

Potrebe za sigurnošću. Kad su osnovne životne ili fiziološke potrebe organizma zadovoljene bar u nekoj mjeri, pojavit će se druga skupina potreba koje se mogu nazvati potrebama za sigurnošću. Ove potrebe djeluju motivacijski u smjeru osiguranja što je moguće veće sigurnosti pojedinca. To su potrebe za stalnošću, redom, poretkom, strukturom i potrebe za predvidljivošću događaja u bližoj ili daljoj budućnosti. Ove se potrebe najbolje primjećuju kod male djece. To je zbog toga što su mala djeca bespomoćna i ovisna o drugim ljudima i okolini. Djeca na primjer plaču kad su ostavljena sama ili kad su prepuštena drugim ljudima na koje nisu naučena, plaču na sve jake iznenadne i neočekivane pojave i podržaje (kao što su, na primjer, jaki zvukovi ili gromovi) i slično. Kod odraslih to se vidi u strahu od bolesti, strahu od neodređene ili nesigurne budućnosti, strahu od nesreća i sl.

Maslow smatra da se zbog toga djeca najbolje osjećaju i najbolje funkcioniraju u takvim uvjetima u kojima postoji određeni stalan red i raspored događaja. Takvi im uvjeti pružaju mogućnost anticipacije ili predviđanja događaja i na taj način im pružaju sigurnost. Bez toga se djeca mogu osjećati nesigurna, tjeskobna, napuštena. Djeca zbog toga teže takvim situacijama

koje im pružaju osjećaj sigurnosti. Zbog toga oni roditelji koji djecu odgajaju u uvjetima u kojima je sve dopušteno i sve moguće ne zadovoljavaju njihove potrebe za sigurnošću. Previše nesigurna okolina u kojoj nema ničeg sigurnog i ničeg na što bi se dijete moglo pouzdano osloniti stvaraju kod djeteta konfuziju i strah. Takvu nesigurnu okolinu predstavlja i obiteljska atmosfera u kojoj dijete raste. Nesloge ili svađe među roditeljima, fizički obračuni, rastave, smrt jednog ili oba roditelja, roditeljska nebriga posebno su, prema njegovu mišljenju, štetni za dijete. U takvoj nepredvidivoj atmosferi ili okolini dijete ne može zadovoljiti svoje potrebe za sigurnošću, pa se potrebe višeg nivoa ne mogu normalno pojavljivati što znači da je njegov razvoj kao ljudske jedinke doveden u pitanje ili usporen.

Odgaj i rast pojedinca pridonose, donekle, da se smanje ili modificiraju ove potrebe. Međutim, one su prisutne kroz čitav život. U kasnijim fazama to su potrebe za radnom i financijskom sigurnošću. Te se potrebe zadovoljavaju tada na druge načine. Tako, na primjer, štednja je izraz takve potrebe za sigurnošću, osiguravanje protiv požara, nesreća i nedaća također je izraz potrebe za sigurnošću. Socijalno osiguranje, zdravstveno osiguranje, sindikalno udruživanje i udruživanje s drugima u proizvodnji također su izraz potrebe za sigurnošću. Nadalje, Maslow smatra da su različiti religiozni običaji i religiozna udruženja, vjerovanja i ideologije kao i životne filozofije pojedinca izraz takve potrebe za sigurnošću. Takve ustanove i takve djelatnosti uvode red i organizaciju u život pojedinca, čine da mu njegov vlastiti život izgleda koherentan i skladan, da ima svoj smisao i tok, pa se pojedinac tada osjeća sigurnim (čak i za prekograbi nivo). Potrebe za sigurnošću kod odraslih ljudi najbolje izbijaju na vidjelo u izvanrednim i opasnim situacijama kao što su rat, bolesti, potresi i sl.

Ako potrebe za sigurnošću nisu ili ne mogu biti zadovoljene ili ukoliko se one intenziviraju preko određene granice, mogu se pojaviti abnormalni oblici u ponašanju kao što su *neuroze ili psihoze*. To je posebno slučaj kod opsesivno-kompulzivnih neuroza ili psihoza. Takvi pojedinci su obuzeti intenzivnim potrebama za sigurnošću i zaštitom. Oni se ponašaju kao da se nalaze u neposrednoj opasnosti ili pred nekom katastrofom. Neprekidno su u potrazi za nekim *jakim zaštitnikom* i za *redom* i *poretkom* koji će im pružiti potrebnu sigurnost. Tako Maslow kaže da se u takvoj situaciji rađaju »Führeri« ili vođe koji takvim pojedincima onda predstavljaju garanciju njihove sigurnosti.

Potrebe za pripadanjem i ljubavlju. Kad su zadovoljene fiziološke potrebe i potrebe za sigurnošću, onda se pojavljuju potrebe za pripadanjem i ljubavlju. Pojedinac tada traži odnose s drugim ljudima na temelju odanosti, privrženosti i ljubavi. On zapravo traži svoje mjesto u takvim odnosima koji vladaju u grupi kojoj on pripada. To je najprije njegova obitelj, a onda druge grupe kojima pripada ili u koje se uključuje. Pojedincima koji traže zadovoljenje ovih potreba *ciljevi u životu postaju pojedine grupe ili organizacije*. Pripadanje takvoj grupi može zadovoljiti te potrebe. Usamljenost ne može zadovoljiti te potrebe i ona postaje bolna, katkada neizdrživa. Izbjegavaju se situacije kao što su socijalna izoliranost, odbačenost, socijalno kažnjavanje. Traže se prijatelji, drugovi, rođaci, djevojka ili momak, očekuju se ili priželjkuju djeca. Pojedinac nastoji da se u nekoj grupi *afirmira* i da postane prihvaćen i voljen.

U vezi s ovim potrebama za pripadanjem i ljubavlju prisutna je jedna tehnika psihološke terapije koja se u posljednje vrijeme pojavila. To je *tehnika treniranja senzitivnosti ili osjetljivosti*. Ta se tehnika sastoji u treniranju osjetljivosti na druge ljude i za boravak u društvu. Tako se treniraju one osobe koje su zbog usamljenosti izgubile smisao i mogućnost ostvarivanja kontakata i približavanja drugim ljudima ili su izgubile sposobnost da stvaraju prisnije kontakte s drugim ljudima, a osjećaju za tim potrebu. Takva se psihološka terapija odvija u posebno formiranim grupama. U vezi s time Maslow kaže da su pripadnici takvih grupa i polaznici takvih treninga: »... motivirani nezadovoljenim gladom za kontaktom, intimnošću, za pripadanjem i potrebom da se svlada vlastiti rašireni osjećaj otuđenosti, usamljenosti, stranosti, napuštenosti...« (Maslow, 1970. str. 44).

Ovaj osjećaj potpune osamljenosti i napuštenosti naročito je razvijen u SAD ali i u drugim istočnim i zapadnim zemljama u svijetu. Do njega dolazi u SAD zbog velike pokretljivosti stanovnika. Tamo svake godine oko 40 milijuna Amerikanaca mijenja mjesto boravka bar jedanput godišnje, a mnogi žive gotovo nomadskim životom. Drugi je razlog tome što moderno društvo ruši stare okvire u kojima se pojedinac razvijao. To se u prvom redu odnosi na obitelji koje su postale mnogo manje čvrste i koherentne. Tome je, nadalje, uzrok i način življenja u gradovima koji su sve veći i rastrkaniji i u kojima ljudi zbog toga, a i zbog velike zaposlenosti, imaju mnogo manje prilike da se susreću i da formiraju stabilne i trajne kontakte, veze i prisnost. Zbog toga među ljudima ima sve manje prisnosti i međusobne povezanosti. Ljudi su sve više indiferentni jedni prema drugima i prema zajednici.

Maslow smatra s tim u vezi da mnoge »revolucionarne« grupe u suvremenim društvima imaju istu osnovu formiranja, a to je zadovoljavanje potreba za bliskošću i povezanošću odnosno za pripadanjem. Pripadanje takvoj grupi može zadovoljiti takve potrebe pojedinaca. Međutim, da bi se one formirale i da bi se u njima razvila bliskost ili istomišljenost, *potrebno je da se pronađe neprijatelj* koji je zajednički svim pripadnicima takvih grupa. Zajednički neprijatelj tada olakšava stvaranje zajedništva i povezanosti među članovima i tako njihove potrebe za pripadnošću bivaju zadovoljene.

Nezadovoljavanje potreba za pripadnošću i ljubavlju može, prema tome, imati vrlo teške i negativne posljedice za pojedinca ali i za društvo. *Socijalna neprilagođenost i patološki oblici ponašanja* proizlaze u velikoj mjeri iz nezadovoljenih potreba u ovoj kategoriji. Otuđen, razočaran i usamljen čovjek prestaje vjerovati drugima. Ljubav i nježnost njemu su strani i on ih ne zna i ne može prihvatiti. U takvu položaju pojedinac se još više zatvara u sebe, ne povjerava se drugima, ne ulazi u intimne odnose s drugima i neprekidno strahuje od razočaranja i odbacivanja. Maslow smatra da između zdravog života u odrasloj dobi i između odanog, nježnog i ljubavlju ispunjenog odgoja u mladosti i djetinjstvu postoji visoka korelacija. To su utvrdila brojna istraživanja. Za njega se na osnovi takvih istraživanja nameće zaključak *da je ljubav osnovni uvjet za zdrav razvoj pojedinca*. On smatra da je ta potreba za ljubavlju ljudima urođena i kaže: »možemo reći da je organizam tako načinjen da on treba ljubav na isti način na koji su automobili tako konstruirani da trebaju benzin i ulje« (Maslow, 1970, str. 176).

U vezi s tim valja istaknuti još jednu važnu razliku između Maslowa i Freuda. Maslow odbija tumačenje Freuda da su ljubav i privrženost među ljudima *derivati seksualnog nagona*. Ljubav za Maslowa nije isto što i sek-

sualni nagon. Ljubav karakteriziraju drugi osjećaji i doživljaji kojih nema kod seksualnog nagona. Ljubavni odnos među ljudima je za njega zdrav odnos u kojemu je važna komponenta međusobno poštovanje, međusobno divljenje. Dalja karakteristika i važna komponenta takvog odnosa je međusobno povjerenje. Ljubav stvara osjećaj vrijednosti kod pojedinca, a bez nje on se osjeća bezvrijedan. Ljubav ispunjava čovjeka osjećajima prijateljstva, punoće i korisnosti. Bez ljubavi čovjek se osjeća prazan, beskoristan i odbačen. Konačno, za ljubavni odnos je karakteristično podjednako davanje i primanje ljubavi.

Potrebe za poštovanjem svoga ja. Na četvrtoj razini u hijerarhiji potreba nalaze se potrebe za poštovanjem vlastitog ja. Ove se potrebe javljaju i razvijaju onda kada su potrebe za ljubavlju i pripadanjem zadovoljene. Potrebe za poštovanjem mogu se svrstati u dvije skupine. U prvu spadaju potrebe za poštovanjem samoga sebe ili *potrebe za samopoštovanjem*, a u drugu spadaju potrebe za *poštovanjem od strane drugih ljudi*.

Potrebe za samopoštovanjem znače da pojedinac želi sebe smatrati vrijednim, sposobnim da se nosi sa životnim zadacima i poteškoćama i da ih uspješno rješava. To je potreba za samopouzdanjem iz koje onda izvire želje pojedinca za tim da postane kompetentan, osobno jak, uspješan, slobodan, nezavisan od drugih.

Potreba da se bude poštovan od drugih uključuje takve želje i nastojanja kao što su pažnja upućena od drugih ljudi, reputacija, status, prestiž, priznanja, odlikovanja, prihvaćenost, potreba da ga drugi cijene i da mu se dive. Te potrebe se zasnivaju na priznatim sposobnostima pojedinca (netko je npr. odličan vinogradar, drugi je odličan voćar, treći je odličan kovinotokar itd.). Takva priznata sposobnost ili sposobnosti pojedinca stvaraju kod njega *osjećaj vrijednosti*. Priznavanje tih sposobnosti od strane njegove okoline pojačava i podržava taj osjećaj vlastite vrijednosti. Treba reći da je ovo Maslowljevo shvaćanje vrlo blisko Rogersovom s kojim i inače ima veliku sličnost i zajedništvo. Naime, i za Rogersa je osjećaj vrijednosti temeljni uvjet za normalan rast i razvoj ličnosti pojedinca.

Važnost tih potreba, i osjećaja koji proizlaze iz zadovoljavanja ili nezadovoljavanja tih potreba, vrlo je velika za pojedinca, za njegovu dobrobit i njegovo normalno funkcioniranje i razvijanje. Nezadovoljavanje tih potreba dovodi do osjećaja nesposobnosti, neadekvatnosti, do osjećaja slabosti i neprilagođenosti, do osjećaja inferiornosti i bespomoćnosti. Takva percepcija samoga sebe može pojedinca potpuno obeshabriti, baciti ga u stanje beznađa, poniženja i nekorisnosti. Nasuprot tome, zadovoljavanje ovih potreba omogućuje ljudima da se osjećaju snažnim, sigurnim, sposobnim, neugroženim, vrijednim, priznatim itd. Uspoređujući ličnost pojedinca koji je imao prilike i mogućnosti da zadovolji te svoje potrebe s ličnošću pojedinca koji te potrebe nije mogao zadovoljiti, uočit ćemo da među njima postoje velike razlike u ličnostima. To su mnogo veće i za normalno funkcioniranje ljudi i pojedinaca *mного važnije razlike od onih koje psiholozi često proučavaju, kao na primjer razlike u inteligenciji koje se prenatlašavaju*.

Maslow smatra da je najzdraviji osjećaj poštovanja vlastitog ja onaj koji se zasniva na respektu drugih ljudi kada je taj *respekt zaslužen radom*, a ne stvoren na osnovi statusa, položaja, obožavanja ili običnih fama i priča odnosno zabluda drugih. Respekt, i na njemu zasnovan osjećaj poštovanja

vlastite ličnosti, opet je proporcionalan uloženom naporu i trudu. Zbog toga je za ličnost pojedinca opasno ako taj pojedinac gradi samopoštovanje samo na stajalištima drugih, a ne na vlastitim sposobnostima, uspjesima i vlastitoj adekvatnosti. U takvoj situaciji njegovo samopoštovanje će biti psihološki nesigurno i ugroženo. Pravo i solidno samopoštovanje ili poštovanje od strane drugih treba se zasnivati na realnim vrijednostima, a ne na faktorima koji su izvan kontrole pojedinca.

Potrebe za poštovanjem od strane drugih ljudi i potrebe za samopoštovanjem ovisе, međutim, kao i sve druge potrebe, osim fizioloških, o tome kako su zadovoljene potrebe nižega reda i u hijerarhiji. To znači da se te potrebe mogu zadovoljiti tek ako su potrebe za ljubavlju i pripadanjem zadovoljene. Onog trenutka kad se pojave nezadovoljene potrebe za ljubavlju i pripadanjem, one odmah stupaju u prvi plan i potiskuju potrebe za samopoštovanjem i poštovanjem od strane drugih u drugi plan. Tek kad se te potrebe zadovolje, pojedinac će se opet posvetiti zadovoljavanju potreba za samopoštovanjem.

Potrebe za samoaktualizacijom. Te su potrebe na petoj razini u hijerarhiji potreba i njihovo pojavljivanje, pa prema tome i zadovoljavanje, može doći na red tek kad su potrebe iz nižih razina u hijerarhiji zadovoljene. One stoje na vrhu razvoja ličnosti i kad pojedinac može i njih zadovoljiti, onda je on postigao kompletan razvoj koji mu njegova ljudska priroda omogućuje.

Stanje samoaktualizacije je prema tome vrlo važno i za ljude vrlo karakteristično. Stoga bismo mogli očekivati da će za Maslowa i sve ljude biti lako da definiraju i deskribiraju to stanje samoaktualizirane ličnosti. Međutim, to nije tako. Maslow kaže da je *samoaktualizirana ličnost ona ličnost ili pojedinac koji je postao sve ono što je mogao postati*. Pojedinac koji je postigao samoaktualizaciju ostvario je i iskoristio sve svoje kapacitete, potencijalnosti i talente. Budući da nikada sa sigurnošću ne znamo kakvi su naši kapaciteti, sposobnosti i talenti, a pogotovo ne znamo to kod drugih, ne možemo biti sigurni da li je netko ostvario samoaktualizaciju ili ne.

Zbog toga je mnogo bolje govoriti o *potrebi za samoaktualizacijom ili potrebama za samoaktualizacijom*. To znači da pojedinci nastoje ili teže da ostvare sve svoje mogućnosti, talente i potencijalnosti. To je, prema tome, težnja ili potreba ili proces u toku kojeg pojedinac želi ili nastoji postati *totalna ličnost* u skladu sa svojim mogućnostima, želi postići vrhunac u svom razvoju. U vezi s tim Maslow kaže da pojedinac mora biti ono što jeste i da mora biti onakav kakav jeste. On mora biti *iskren prema sebi* prema svojoj prirodi i ne smije je izdati. To je druga dodirna točka između Maslowa i Rogersa koji također smatraju da je iskrenost prema sebi osnova za kompletni razvoj pojedinca i da je *neiskrenost prema sebi oblik i prvo otuđenje ili alienacija čovjeka*. Maslow kaže: »Jedan skladatelj mora skladati glazbu, slikar mora slikati, pjesnik mora pisati ukoliko želi biti pomiren sam sa sobom. Ono što čovjek može biti on mora biti. On mora ostati iskren svojoj vlastitoj prirodi« (Maslow, 1970, str. 46).

Samoaktualizacija može u različitim ljudima biti ostvarena na najrazličitije načine. Nije točno da samo umjetničko stvaralaštvo ili znanstvena aktivnost predstavljaju načine ili puteve samoaktualizacije. Ljudi imaju u životu savim različite ciljeve i težnje. Tako, neki nogometaš postiže aktualizaciju u svom sportu ako se uspije razviti do maksimuma svojih sposobnosti, neki

roditelj ili majka može smatrati da je ostvarila sve svoje ambicije i želje na taj način što je podigla i školovala svoju djecu, političar što je postigao maksimalan uspjeh ili karijeru u toj djelatnosti, inženjer brodogradnje u tome što je konstruirao brod ili riješio neki tehnički problem, netko u tome što je uspio riješiti svoje stambeno pitanje ili izgraditi vlastitu kuću itd.

Na tom stupnju hijerarhije potreba postoje, prema Maslowu, najveće razlike među ljudima i najveće specifičnosti. Valja reći da je stoga, prema našem mišljenju, moguće da se tuđi ciljevi i ostvarenja odnosno težnje ili načini aktualiziranja mogu potcjenjivati, ukoliko se znatno razlikuju od našeg vlastitog. Ovdje je zgodan primjer onaj kada je sveučilišni profesor upitao (tada još) svog »podvornika«, koji ga je »posluživao« trideset i više godina i koji je odlazio u mirovinu, što bi želio biti kad bi se ponovno rodio. Ovak mu je odgovorio da bi želio biti isto što i sada i da bi bio potpuno zadovoljan. Profesora je, naravno, takav odgovor zaprepastio, jer je on situaciju svog podvornika percipirao i doživljavao sasvim drukčije i jer je, naravno, mislio da svi to doživljavaju poput njega.

Potpunu samoaktualizaciju dostiže samo jedan manji broj ljudi. Ako je ta tendencija urođena svim ljudima i ako svi imaju potrebu za samoaktualizacijom i potpunim ostvarenjem svojih mogućnosti i sposobnosti, onda to znači da ljude nešto sprečava u postizanju potpunog ispunjenja vlastite ličnosti. Maslow je u vezi s tim naveo nekoliko razloga zbog kojih samo malom broju ljudi uspijeva da postignu aktualizaciju samih sebe.

Jedan od uzroka jest u tome što većina ljudi ne poznaje niti ne zna za svoje *potencijalne mogućnosti*. Oni su u odnosu na sebe potpuno slijepi ili imaju o sebi pogrešnu sliku i stoga su zavedeni na pogrešne putove. Osim toga, većina ljudi nikada nije iskusila ugodu ili nagradu koju pruža to ostvarivanje sebe i svojih potencijalnosti. Nasuprot tome, većina ljudi smatra da nemaju sposobnosti ili sumnjaju u vlastite sposobnosti i mogućnosti i na taj način sami sebi onemogućavaju postizanje punog ostvarenja samih sebe.

Daljnji uzrok tome da samo mali broj ljudi uspijeva sebe u potpunosti ostvariti leži u *društvenoj okolini i društvu u kojem danas ljudi žive*. Tu postoji više važnih uzroka koji sprečavaju razvoj čovjeka. Jedan od uzroka su *društvene predrasude i društveni stereotipi*. Primjer za to su predrasude i stereotipi u vezi s različitošću muškaraca i žena. U mnogim društvima naglašavaju se muške i ženske osobine. One koje su karakteristične za žene odgajaju se ili uzgajaju kod ženskih članova društva, a one koje su karakteristične za muškarce kod muških. Tako na primjer, muškarac ne smije ili ne treba imati takve ženske osobine kao što su nježnost, osjetljivost, emocionalnost, uljudnost, blagost. Žene opet trebaju imati samo takve osobine jer su one, tobože, u skladu s njihovom prirodnom ulogom u društvu.

Daljnji uzrok, koji je također društvenog podrijetla a koji onemogućava mnogim ljudima ostvarivanje samih sebe je u tome što mnoge potrebe iz nižih razina u Maslowljevoj hijerarhiji nisu ili ne mogu u određenom društvu biti zadovoljene. Tako postoje društva i zajednice u kojima niti fiziološke potrebe ne mogu biti zadovoljene. Jasno je da u takvom društvu nitko ne može ni pomišljati na ostvarivanje svih svojih potencijalnosti i talenata. U mnogim razvijenijim društvima ne mogu biti zadovoljene neke druge potrebe.

Osobito negativan utjecaj na samoostvarenje imaju nezadovoljene potrebe za sigurnošću. Napredak i razvoj pojedinca često zahtijeva da se *razbijaju*

postojeći načini funkcioniranja okoline, da se napuštaju stare tradicionalne ustanove, da se probija naprijed i da se ruše navike, predrasude, očekivanja i uobičajena ponašanja, tradicija i slično. Sve to u pojedinaca izaziva strah ili zabrinutost, a to su simptomi nezadovoljenih potreba za sigurnošću. Dakle, napredak u aktualizaciji samoga sebe za mnoge je popraćen pojavom potreba za sigurnošću koje, kao potrebe nižega reda, moraju biti prije zadovoljene. Stoga mnogi odustaju od takva puta, ostaju u sigurnosti, mire se sa sudbinom koja nije ništa drugo negoli njihova društvena okolina i prestaju napredovati na putu samousavršavanja i aktualizacije. Tako propadaju ogromni ljudski talenti i mogućnosti.

Dakle, prema Maslowljevom mišljenju, društvo je osnovni uzrok tome što ogromna većina ljudi ne može i ne zna za svoje mogućnosti razvoja i što taj razvoj ne može ostvariti. To je slučaj sa svim današnjim društvenim uređenjima. Društvo koje bi moglo pomoći da veći broj ljudi postigne potpuno ispunjene samih sebe treba biti u većoj mjeri olakšavajuće i mora pružati mogućnosti za postizanje takve samoaktualizacije. Samoaktualizacija zahtijeva potpunu otvorenost pojedinca za nove ideje i nove doživljaje. Oni pojedinci ili djeca koja žive u sigurnoj, srdačnoj i zaštitnoj okolini lakše će razumjeti sebe, svoje mogućnosti i zadovoljstvo koje proizlazi iz procesa aktualizacije svojih potencijala. Takav je rast moguć i ugodan samo onda kada su zadovoljene potrebe ili kada zadovoljavanje potreba nije ugroženo. Jedino u takvim uvjetima čovjek može postati u najvećoj mjeri ono što jest. Ljudi koji ne mogu ili kojima je onemogućeno da zadovolje svoje potrebe ne mogu to postići niti doživjeti. Stoga društva treba mijenjati tako da ona omogućuju lakše i potpunije zadovoljavanje potreba svojih članova, a to zahtijeva reorganizaciju i promjene u društvenim uređenjima.

Motivi nedostatka i motivi rasta

Budući da su motivi odnosno potrebe srž Maslowljeve teorije ličnosti, on je teorijskim razradama potreba i motiva pridavao veliku pažnju. Uz već opisanu hijerarhijsku klasifikaciju potreba, Maslow je dao i jednu klasifikaciju motiva (Maslow, 1955). Prema toj klasifikaciji treba razlikovati dvije vrste motiva: *motive nedostatka ili deficijentnosti i motive rasta.*

Motivi deficijentnosti ili *D* motivi u stvari su potrebe nižeg reda u nje-govu hijerarhijskom sustavu potreba. To su fiziološke ili biološke potrebe i potrebe za sigurnošću. *D* motivi su stoga vrlo utjecajni u ponašanju pojedinca. Njihovo pojavljivanje praćeno je porastom napetosti u organizmu i stoga oni traže što skorije zadovoljenje (na primjer, potreba za kisikom ili potreba za uklanjanjem od jurećeg vlaka). Postoje određeni kriteriji koji omogućavaju identificiranje *D* motiva. Ti kriteriji su sljedeći: 1. nepostojanje *D* motiva izaziva bolest organizma (na primjer nezadovoljavanje potrebe za hranom dovodi do smrti); 2. postojanje ili pojavljivanje tih motiva onemogućava bolest organizma; 3. njihovo zadovoljenje liječi bolest organizma koja je njihovom pojavom izazvana (na primjer, uzimanje vitamina); 4. u uvjetima slobodnog izbora pojedinac najprije pristupa zadovoljavanju *D* motiva; 5. ti su motivi neaktivni kod zdravih ljudi pri čemu su zdravi oni koji ne funkcio-

niraju pod utjecajem ili dominacijom *D* motiva ili motiva nedostatka ili deficijencije.

Motivi rasta nazivaju se još i *metapotrebama* ili *B* motivima. Metapotrebe ili *B* motivi predstavljaju potrebe koje su povezane s urođenom tendencijom za aktualizacijom samoga sebe i zbog toga znače *udaljene ciljeve u životu pojedinca*. Svrha je tih motiva u tome da obogate i prošire iskustvo i doživljaje i da na taj način povećavaju radost života ili radost življenja. Oni, prema tome, utječu na širenje iskustva, na proširivanje ili povećavanje ili obogaćivanje ličnosti. Zato ti motivi nisu motivi nedostatka ili nedostajanja i njihov cilj nije redukcija napetosti stvorene nedostatkom u organizmu. Oni su *ekspanzivni*. Recimo, interes za astronomiju sigurno je *B* motiv, kao i interes za šah, marke, slike, glazbu itd. Ti se motivi, međutim, javljaju i postaju aktivni tek kad su *D* motivi zadovoljeni. Onaj tko je gladan na smrt, ne interesira se za događaje na nebu. Ili kako je jedan čovjek u određenoj situaciji rekao: »Čemu služe zvijezde kad ih ne možeš jesti!«

Maslow je sklon koncepciji da su i *D* motivi i *B* motivi *urođeni i instinktivni, a ne stečeni ili naučeni* (Maslow, 1967a). Oni su, prema tome, dio čovjekove prirode. Zbog toga su oni u vezi s *psihološkim zdravljem čovjeka*. Psihološko zdravlje postoji prema njegovoj definiciji tek onda kada su svi ti urođeni motivi i potrebe zadovoljeni i kada postoji mogućnost potpunog razvoja pojedinca. Svako drugo stanje nije stanje psihološkog zdravlja. Ako to povežemo s onim što smo rekli ranije da samo mali broj ljudi može u potpunosti u suvremenim društvenim uređenjima zadovoljavati svoje potrebe i motive i ostvarivati svoj potpuni rast, onda iz toga proizlazi zaključak da *ogroman broj ljudi danas nije psihološki zdrav, već psihološki bolestan*. Takve bolesti koje proizlaze iz nemogućnosti potpunog ostvarenja vlastite ljudske prirode Maslow naziva *»metapatološkim«* (Maslow, 1967a). Takva metapatološka stanja su apatija, alijenacija ili otuđenost, depresija, bespomoćnost, cinizam, zloba, zavist i brojna druga.

Hijerarhija metapotreba je manje rigidna i jaka od hijerarhije bioloških motiva. Tako se različite metapotrebe ili *B* motivi mogu međusobno zamjenjivati i nadomještavati. Međutim, zadovoljavanje *B* motiva ne može se postići ostvarivanjem ili zadovoljavanjem *D* motiva. Maslow s tim u vezi razlikuje osobe koje su motivirane *D* motivima i osobe koje su motivirane *B* motivima ili potrebama. Metamotivirane osobe ili tako motivirano ponašanje usmjereno je i odano istini, ljepoti, dobroti, pravdi, usavršavanju i redu.

»Za više razvijene osobe, 'pravo' je više način traženja pravde, istine, dobrote itd. negoli način traženja financijske sigurnosti, obožavanja, statusa, prestiža, dominacije, muškosti itd.« (Maslow, 1971, str. 310).

Aktualizacija samog sebe

Maslow, kao i drugi humanistički psiholozi, ima vrlo pozitivno mišljenje o ljudskoj prirodi. Mnogi smatraju da je takvo mišljenje, osobito kod Maslova, previše ružičasto i nerealno. U osnovi je humanističke psihologije, za razliku od psihoanalize i biheviorizma, da ta psihologija naglašava ljudske *urođene potencijale* za stvaralaštvo, za osobni rast i usavršavanje, za ispunjavanje samoga sebe. Ispunjenje samoga sebe ili aktualizacija sebe moguća

je i do nje će sigurno doći ako postoji odgovarajuća okolina. Nijedan čovjek, prema mišljenju humanističkih psihologa, nije lišen ljudske prirode ili ljudskosti, ali *može postati žrtva društva i okolnosti* koji mu priječe takav razvoj. Zbog toga takav pojedinac mora nadvladati ograničenja okoline, mora preuzeti brigu o sebi i svom razvoju i odgovornost za puno ostvarenje svojih mogućnosti. Osobe koje uspijevaju razviti svoje humane potencijale imaju prema mišljenju Maslowa i prema jednom istraživanju određene karakteristike i obilježja. »Kad ih pitam: U kojim aspektima vašega rada najviše uživete? Što vam pruža najveću ugodu? Kada uživete u svom poslu? itd., takvi su ljudi skloniji da daju odgovore u vezi s intrinzičnim vrijednostima, transpersonalne, nesebične, altruističke satisfakcije, kao na primjer: zbog pravde, zbog veće savršenosti nečeg, zbog propagiranja istine, zbog nagrađivanja vrline, kažnjavanja zla itd.« (Maslow, 1971, str. 310).

Prema tome, osobe koje su odmakle na putu aktualizacije razlikuju se i kvantitativno i kvalitativno od onih koji nisu samoaktualizirane ličnosti. Obično su ljudi u svom životu motivirani i pokretani nižim potrebama i zadovoljavanjem nižih potreba u hijerarhiji, a oni koji idu za aktualizacijom ili ispunjavanjem sebe teže većoj savršenosti u rastu, teže svojoj individualnosti i svom vlastitom stilu života.

Empirijska istraživanja i provjera

Koncepcija humanističke psihologije i Maslowa, kao uostalom i svaka koncepcija u psihologiji, trebaju biti podvrgnute *empirijskom testiranju i provjeri*. Objektivna verifikacija svake tvrdnje ili hipoteze i to uz korištenje znanstvenih metoda (eksperimenta i sustavnog promatranja ili opažanja) predstavlja preduvjet da bi neka teorija, hipoteza ili sustav postali dio znanosti, u ovom slučaju dio znanstvene psihologije. Maslowljeva teorija ličnosti ispunjena svježinom i novim idejama posebno zaslužuje takvu verifikaciju. Znanost se zasniva na objektivnim znanstvenim postupcima, a ne na subjektivnim mišljenjima, uvjerenjima, vrijednostima, stavovima, učenjima i sl. Dokle god neki subjektivni sustav nije prošao znanstvenu provjeru, on nije znanstveni sustav. On može biti filozofski sustav, religiozni sustav, ideološki sustav, on može biti umjetničko ostvarenje ili bilo kakvo drugo ostvarenje, ali ne može biti znanost. Znanost je, po mojoj definiciji, *sustav postupaka kojima je osnovni cilj da iz procesa spoznaje odstrane u potpunosti ili što je to moguće temeljitije subjektivni faktor ili faktore*.

Kakva je, prema tome, znanstvena podloga Maslowljeve teorije ličnosti? Maslowljeva teorija ličnosti, poput psihoanalitičkih i nekih drugih teorija, zasniva se u velikoj mjeri na subjektivnom uvjerenju i naučavanju. Maslow, na primjer, govori mnogo o ljudskoj prirodi i o njenoj genetičkoj uvjetovanosti. Sve te tvrdnje znače same po sebi samo pretpostavke koje mogu izgledati manje ili više (kao i u slučaju Freudovog učenja) plauzibilne ili vjerojatne, ali koje trebaju biti podvrgnute empirijskoj provjeri uz korištenje znanstvenih postupaka. Maslow je znao da njegova teorija, kao ni Freudova ni druge, ne može imati znanstveni karakter bez takve provjere, te je i sam pokušao izvršiti neka istraživanja i provjere koje bi imale objektivni značaj. I to usprkos tome što je sam bio kritičan u odnosu na znanost i znan-

stveni rad. On je, na primjer, predlagao *humanističku znanost* kao nadopunu mehanističke znanosti o ljudima, tj. kao *nadopunu biheviorizma* (Maslow, 1966). Ta humanistička znanost trebala bi se baviti pitanjima ljudskih vrijednosti, individualnošću, sviješću, etikom, svrhom, odnosno kako on to naziva, »višim dostignućima ljudske prirode« s kojima se bihevioristička psihologija ne bavi.

Istraživanje samoaktualiziranih osoba

Maslow je (1950) objavio rezultate jednog svog istraživanja osoba koje su po njegovu mišljenju i procjeni postigle visok ili najviši stupanj samoaktualizacije. Svrha je tog istraživanja bila da se utvrde obilježja ličnosti takvih osoba. To je bilo tim potrebnije što je sam Maslow u opisu karakteristika (kako stanja, tako i procesa) aktualizacije ili ispunjenja sebe bio dosta nejasan i neodređen. To je bilo nužno i zbog detaljnijeg utvrđivanja pojma psihološkog zdravlja. To istraživanje je metodološki i znanstveno dosta skromno i s mnogo nedostataka, ali kako kaže sam Maslow, to je bolje negoli ništa, odnosno bolje negoli samo spekulacija i razmišljanje odnosno egzaktno istraživanje trivijalnosti. Tako on u vezi s psihološkim zdravljem kaže sljedeće:

»Problem psihološkog zdravlja smatram tako hitnim da svaka sugestija, svaki elementarni podatak, ma koliko bio dvojben, posjeduje veliku heurističku vrijednost. Ova vrsta istraživanja je u načelu tako teška, jer zahtijeva da se čovjek izdigne vlastitim aksiološkim čizmama, da bi, kad bismo morali čekati na uobičajeno pouzdane podatke, čekali zauvijek. Izgleda da je jedina muževna stvar koja se može učiniti da se bez straha od pogrešaka zaroni, da se učini najbolje što se može, u nadi da se na osnovi glupih pogrešaka može naučiti kako da se one izbjegnu. U sadašnjosti jedina alternativa tome jest da se odbije istraživanje tih problema« (Maslow, 1963, str. 527).

U istraživanje samoaktualiziranih ličnosti i njihovih karakteristika Maslow je uključio četrdesetdevet poznatih ljudi za koje je mislio da predstavljaju ili personificiraju ideal psihološkog zdravlja odnosno aktualiziranosti. Te ispitanike on je odabrao među svojim prijateljima i poznanicima, među javnim radnicima živima i mrtvima i među studentima. Ti ljudi su prema konvencionalnim standardima postigli punu afirmaciju i aktualizaciju svoje ličnosti. Oni su bili priznati stvaraoči, živjeli su punim životom, bili su bez neuroza, psihoza i većih psiholoških problema. Te je ispitanike podijelio u tri kategorije. Prvu kategoriju sačinjavali su »potpuno sigurni slučajevi samoaktualizacije«. Tu su, na primjer, pripadali Einstein, Eleanor Roosevelt, Lincoln, Spinoza, Jefferson. Drugu kategoriju činili su »djelomični slučajevi«, tj. pojedinci koji su postigli samo djelomično potpunu aktualizaciju. U njoj je bilo pet ispitanika suvremenika Maslowa. Konačno, treću kategoriju činili su »potencijalni ili mogući slučajevi«, tj. pojedinci koji su težili savršenstvu i ostvarenju svojih mogućnosti, ali koji to nikad nisu postigli. Tu su bili, među ostalima, Renoir, američki pjesnik Whitman, Adlai Stevenson, Franklin.

Za svakog ispitanika prikupljeni su podaci globalnog karaktera koji su prikazivali njegov globalni razvoj ili *holističku impresiju* o tom pojedincu kakvu imamo na primjer o nekom svom znanцу ili prijatelju. To su bili biografski podaci dobiveni različitim upitnicima i testovima gdje je to bilo moguće. Analiza podataka je bila kvalitativna a ne kvantitativna. Na osnovi te analize Maslow je izlučio i opisao petnaest bitnih ili istaknutih karakteristika

ili obilježja tih osoba. To su, prema tome, *obilježja aktualiziranih ili ostvarenih ličnosti* koje su u svom razvoju postigle maksimum i koje su psihološki zdrave.

Prvi i osnovni uvjet za postizanje takvog stupnja u razvoju jest da su *potrebe iz nižih razina u hijerarhiji zadovoljene* (osobito D motivi). Dalja su obilježja (Maslow, 1970) sljedeća:

Efikasna percepcija realnosti. »Prvi oblik u kojem je ovaj kapacitet za pažen bila je neobična sposobnost detektiranja patvorenosti, prijevare, nepoštenja u osobnosti ili ličnosti. I, općenito, u sposobnosti da se ljudi procjenjuju ispravno i djelotvorno. ... Kako je studija napredovala, polako je postojalo očigledno da se ova djelotvornost proteže na mnoga druga područja života odnosno na sve što je bilo ispitivano. U slikarstvu, glazbi, u aktivnosti intelekta, u znanstvenoj materiji, u politici, u javnim poslovima oni su, kao skupina, izgledali sposobnijim da brže i točnije vide sakrivenu ili nejasnu realnost od drugih. Tako je jedan neformalni eksperiment pokazao da su njihova predviđanja budućnosti na osnovi činjenica koje su im bile dostupne češće točnija, jer su se manje osnivala na željama, čežnjama, tjeskobi, strahu ili na generalizacijama, odnosno na karakterom determiniranom optimizmu ili pesimizmu« (Maslow, 1963, str. 531).

Prihvatanje sebe, drugih i prirode. To je drugo istaknuto obilježje ličnosti koje su bile proučavane. Takvi pojedinci mogu prihvatiti vlastitu prirodu stoički i sa svim njenim nedostacima i razlikama od njihovog ideala. Oni sve nedostatke i slabosti u sebi i ljudima primaju kao prirodne. »Nitko se ne žali na vodu zbog toga što je mokra ili na stijene zato što su tvrde ili na drveće zato što je zeleno. Kao što dijete gleda u svijet sa širokim, nevinim i nekritičkim očima, jednostavno bilježeći i zapažajući što se događa, čak i bez raspravljanja ili bez zahtijevanja da bude drukčije, tako i samoaktualizirana osoba gleda na ljudsku prirodu u sebi i drugima« (Maslow ibid, str. 533).

Spontanost, jednostavnost i prirodnost. »Njihovo je ponašanje obilježeno jednostavnošću i prirodnošću, kao i odsustvom bilo kakve artificijelnosti ili naprezanja za efektom. To ne znači konzistentno nekonvencionalno ponašanje. Njegov *unutarnji život* (impulsi, misli i drugo) su oni koji su tako nekonvencionalni, spontani i prirodni. Priznavajući, očigledno, da svijet ljudi u kojem žive ne može to razumjeti ili prihvatiti, a budući da on nema želje da ih povrijedi ili da se s njima bori oko svake trivijalnosti, on će prolaziti kroz ceremonije i rituale konvencija sliježući dobroćudno ramenima i s najboljom mogućom uljudnošću« (ibid, str. 535). Takve osobe, prema tome, ne nastoje impresionirati druge, izbjegavaju ceremonije i rituale. Oni se, međutim, sukobljavaju sa socijalnim konvencijama samo onda kada one koče njihov vlastiti razvoj i napredak. Inače mogu tolerirati gluposti i nelogičnosti. Oni ih ignoriraju kao i usvojena pravila i norme. *Njihova se etička načela zbog toga razlikuju od načela njihove okoline.*

Usredotočenost na probleme. Maslowljevi su ispitanici bili usredotočeni na probleme u tom smislu da se oni bave »... temeljnim pitanjima i vječnim problemima one vrste koje smo naučili nazivati filozofskim ili etičkim. Ti ljudi obično žive u najširem mogućem okviru referencija. Izgleda da oni nikada ne dolaze tako blizu stabala da ne bi mogli vidjeti šumu. Oni djeluju unutar okvira vrijednosti koji je širok a ne sitničav, univerzalan a ne lokalan

i u odnosu na stoljeće a ne na jedan čas. Jednom riječju ovi su ljudi svi u jednom ili drugom smislu filozofi...« (ibid. str. 537).

To su ljudi koji su obuzeti svojom »misijom« ili svojim zadacima. Takav ih stil života oslobađa sitničavosti i trivijalnosti što olakšava život njima i okolini.

Potreba za samoćom i privatnošću. Takvi ljudi teže više od drugih samoći i privatnosti. To znači da će oni u mnogim slučajevima izbjegavati društvo i pretjerane ili česte socijalne kontakte. Stoga takvi pojedinci izgledaju drugima kao rezervirani, hladni, nedruštveni. Pojedinci koji teže za aktualizacijom sebe nemaju potrebe za prijateljstvom u uobičajenom smislu te riječi. Oni su okrenuti prema sebi i ovisni samo o samima sebi. Takva zaokupljenost svojim mislima i sa sobom ostavlja na druge dojam odsutnosti, zaboravljivosti i nedostupnosti. Oni sve situacije interpretiraju na vlastiti način, različit od načina kako to čine drugi. To još više pridonosi njihovoj izoliranosti i odijeljenosti od ostalih ljudi i socijalne okoline.

Nezavisnost od kulture i okoline u kojoj žive. »... zadovoljstvo ljudi koji nastoje aktualizirati sebe ne zavisi od realnog svijeta ili od drugih ljudi ili od kulture ili od sredstava i ciljeva ili, općenito, od ekstrinzične ili izvanjske satisfakcije. Umjesto toga njihov razvoj i stalan rast ovisi o njihovim vlastitim potencijalima i resursima. Upravo kao što drvo zahtijeva sunčanu svjetlost, vodu i hranu, tako većina ljudi treba zadovoljenje potrebe za ljubavlju, sigurnošću kao i zadovoljenje drugih osnovnih potreba a ono može doći samo izvana. Međutim, kad je jednom stečeno ono što izvana može zadovoljiti potrebe, kad su ti unutarnji nedostaci zadovoljeni tim izvanjskim stvarima, započinje pravi problem individualnog razvoja... aktualizacija samog sebe« (ibid. str. 539).

Pojedinci koji posjeduju psihološko zdravlje i koji su potpuno funkcionalni posjeduju i vlastitu usmjerenost i »slobodu odlučivanja«. Oni sami sebe smatraju aktivnim, odgovornim, samodiscipliniranim i samoupravnim u odnosu na vlastitu sudbinu. Oni su dovoljno jaki da mogu zanemarivati tuđa mišljenja ili sklonost o sebi. Zbog toga se oni klone popularnosti, prestiža, časti i statusa. Takve ekstrinzične nagrade njima manje znače negoli drugima, a osobito im manje znače od unutarnjeg rasta i razvoja njihove ličnosti. Međutim, postizanje tog stupnja relativne nezavisnosti od drugih i okoline ovisi o prethodnom zadovoljenju potreba nižeg reda, osobito potreba za ljubavlju i pripadanjem.

Stalna svježina zamjećivanja. Pojedinci koje je Maslow proučavao pokazivali su i kao odrasli sposobnost zapažanja i cijenjenja i najobičnijih stvari i događaja. Oni imaju »... divnu sposobnost da zapažaju uvijek nanovo, svježe i naivno osnovna dobra života...« (ibid. str. 539). Svaki zalazak sunca je za njih prekrasan kao i prvi, svaki cvijet je za njih zadivljujući čak i onda kad su ih vidjeli milijune, svako dijete je za njih čudesno kao i prvo koje su vidjeli, svaki posao, čak i najjednostavniji oduševljava ih i uzbuđuje.

Oceanski osjećaji. Oceanski osjećaji znače »... beskrajne horizonte koji se otvaraju vidiku, osjećanje da si istovremeno jači i bespomoćniji od bilo koga prije, osjećanje velike ekstaze, divljenja i strahopoštovanja« (ibid. str. 541). U takvim trenucima i stanjima pojedinci se osjećaju preobraženima i promijenjenima i to za cijeli život. Takvi momenti ekstaze nastupaju u lju-

bavnim i religioznim klimaksima, u nastupima kreativnosti, iznenadnim spoznajama i otkrićima, u spajanju s prirodom. Takve momente Maslow naziva *vrhunskim doživljajima*. Nakon njih nastupa smirenje, nestanak napetosti i relaksacija. Takvi vrhunski doživljaji imaju u sebi nešto mistično, ali ne moraju biti religiozni.

Izvorna želja za pomaganjem ljudskom rodu. Iako su u svom vlastitom životu odijeljeni i separirani od drugih i teže privatnosti i zatvorenosti, takvi su pojedinci duboko povezani s ljudskom vrstom i ljudskim rodom kao cjelinom. Zbog toga oni osjećaju potrebu da drugima pomažu u usavršavanju. Za ljudsko oni osjećaju simpatiju, naklonjenost, razumijevanje i opću sklonost.

Duboke veze s malim brojem pojedinaca. S pojedincima, s kojima održavaju veze, oni nastoje te veze produbiti i učiniti prisnijima negoli što je to slučaj kod drugih ljudi. Oni se udružuju s onima koji imaju slična obilježja njihovima. S ovima imaju slične talente, sličan karakter i slične sposobnosti. Krug takvih prijatelja je malen i zatvoren. To je stoga što takvi prijateljski odnosi zahtijevaju mnogo vremena. Tako je jedan od njegovih ispitanika izjavio da nitko nema dovoljno vremena za puno istinskih prijatelja. Osobitu naklonost pokazuju prema djeci. Često puta postaju i žrtve takvih prijateljskih odnosa i naklonjenosti. To je slučaj kad prijatelji počinju od njih tražiti više nego što sami daju. Takav je slučaj s obožavateljima, učenicima, sljedbenicima. Takvih se rješavaju na uljudan način.

Sklonost demokraciji. U odnosu prema ljudima oni su bez predrasuda. Nemaju predrasuda u vezi s nevažnim i površnim obilježjima ljudi kao što su rasa ili politička uvjerenja. Oni poštuju svakog i spremni su da uče od svakog. To ne znači da oni ne diskriminiraju i ne razlikuju ljude. Oni ih razlikuju ali na osnovi drugih vrijednosti i obilježja. Ne razlikuju ih po njihovom rođenju ili porijeklu, po imenu, obitelji, dobi, poznatosti, vlasti ili moći, ali ih razlikuju prema njihovim karakteristikama, sposobnostima i talentima.

Sposobnost oštrog razlikovanja sredstava od ciljeva. Iako su potpuno funkcionirajuće aktualizirane i psihološki zdrave osobe orijentirane prema ciljevima a ne prema sredstvima, oni te ciljeve nikada ne zamjenjuju sa sredstvima ni sredstva sa ciljevima. Drugi ljudi su vrlo skloni da sredstva zamijene sa ciljevima. Osim toga, ono što je za obične ljude sredstvo, to je za njih cilj. Tako oni više uživaju u samom radu negoli drugi ljudi i stoga su skloni da sve urade sami. Za njih je odlaženje na neko mjesto isto toliki užitak kao i dolaženje na to mjesto. Sposobni su da iz najtrivijalnih i najobičajnijih aktivnosti naprave za sebe ugodnu igru ili zabavu. Oni su mnogo sigurniji u prosudbama što je dobro a što loše. Imaju određenije moralne i etičke standarde, jače i stabilnije negoli drugi ljudi, iako je vrlo mali broj onih koji su religiozni u ortodoksnom smislu.

Smisao za filozofski humor. Prosječni ljudi uživaju vrlo često u humoru koji se zasniva na isticanju nečije inferiornosti, nespretnosti ili gluposti i koji je za nekoga uvredljiv. Psihološki zdravi i potpuno aktualizirani pojedinci pokazuju smisao za humor koji se odnosi na ljude općenito, a ne na pojedince.

Stvaralaštvo. Svi ispitanici Maslowa pokazivali su izrazitu kreativnost ili stvaralaštvo. Ono se razlikuje od stvaralaštva izvanredno talentiranih pojedinaca ili genija. Ono, po mišljenju Maslowa, više nalikuje »... naivnoj i univerzalnoj kreativnosti neiskvarene djece. Ono više nalikuje temeljnom obilježju zajedničke ljudske prirodne potencijalnosti koja je dana svim ljudskim bićima kod rođenja. Većina ljudi gubi to u toku uljudivanja, ali mali broj pojedinaca izgleda da zadržava taj svjež, naivni i direktni način promatranja života ili, ako su ga izgubili, kao što je to slučaj s većinom ljudi, oni ga ponovo stječu u kasnijem životu« (ibid. str. 546).

Odolijevanje kulturi. Potpuno ostvarene ličnosti po svojoj se vanjštini ne razlikuju mnogo od ostalih. Njihov način odijevanja i ophođenja u granicama je konvencije. Ali, istovremeno, oni zadržavaju stanovitu distancu i odijeljenost od kulture u kojoj žive. Oni nisu u prvim redovima borbe za socialne promjene, ali su skloni socijalnim promjenama. U većini postupaka oni su nekonvencionalni, ali ne izazivaju objekcije i žalbe. Prihvaćaju činjenicu da se kulturne konvencije i običaji mijenjaju sporo i da s tim treba biti strpljiv.

Konačno, Maslow je utvrdio da aktualizirane i psihološki zdrave osobe i ličnosti nisu bez nekih nedostataka. Oni imaju nedostataka i manjkavosti, oni nisu savršena već su nesavršena bića. Kao i drugi ljudi i oni mogu postati sebični, depresivni, tvrdoglavi, nekonstruktivni, hiroviti, tašti, preponosni, neiskreni prema prijateljima, distancirani od obitelji i djece i hladni prema nedaćama i potrebama drugih ljudi. Također se i u njih mogu pojaviti stanja ili osjećaji grešnosti i krivnje, sumnje u samoga sebe i sl. Međutim, takva su stanja u njih mnogo rjeđa i nisu onemogućila njihov puni razvoj. U vezi s tim treba spomenuti i osnovno pitanje koje postavlja Maslow na osnovi svoje studije, a to je *kako je uopće moguće postati zdrava ličnost u jednom nesavršenom društvu*, odnosno »koliko dozvoljava društvo da čovjek postane dobar?« Postojanje psihološki zdravih, potpuno funkcionirajućih i aktualiziranih ličnosti pokazuje da je čovječja priroda sposobna da se odupre nedostacima i ograničenjima društva. Međutim, njihov mali broj i rijetkost pokazuju da je *djelovanje današnjih društava na ljudske potencijale uništavajuće*.

Maslowljeva studija psihološki zdravih, aktualiziranih i potpuno funkcionirajućih osoba ima određene metodološke nedostatke. Ta je studija provedena na uzorku koji je izabran na poseban način. Tako Smith (1973) kaže da je Maslow izabrao pojedince prema kojima je on sam gajio najveće divljenje kao primjercima ljudske vrste. Njegova empirijska ili operaciona definicija samoaktualizacije oslanja se na taj način na njegov vlastiti sustav vrijednosti koji je utjecao na donošenje prosudbe o tome tko jest a tko nije potpuno aktualizirana ličnost. Zbog toga je vjerojatno da karakteristike samoaktualiziranih osoba predstavljaju refleksiju sustava vrijednosti samog Maslowa a ne i proces samoaktualizacije. Zbog toga sve navedene karakteristike takvih osoba ne predstavljaju stvarne opise takvih aktualiziranih osoba već su to refleksije Maslowljevih shvaćanja o ljudskim vrijednostima. Dalji su prigovori načinu na koji su ti pojedinci bili proučavani. Da li su oni izvanredno inteligentni visokoobrazovani favorizirani pojedinci? Možda su baš pod utjecajem takvih i drugih činilaca postali nereprezentativni i osobiti. Kako se s tako pristranog i nejasnog uzorka mogu napraviti generalizacije o ljudskoj vrsti općenito? Podaci koje je Maslow publicirao ne dozvoljavaju da se dobiju

odgovori na ta i druga pitanja u vezi sa studiranim pojedincima. Cofer i Appley (1964) kažu da je njegova studija stoga samo deskriptivna a ne eksplanatorna. Ona samo opisuje a ne objašnjava. Za njih su bazični pojmovi Maslowa neodređeni, njegov jezik labav, a podaci nedovoljni za potvrđivanje spekulacija koje se na njima zasnivaju. Nadalje, Maslowljeva studija nije studija u kojoj su postavljene i testirane hipoteze kako je to u znanosti uobičajeno, već je to studija koja se zasniva na *promatranjima* koja su, osim toga, u velikoj mjeri subjektivna.

Međutim, u obranu Maslowa mogu se navesti njegove vlastite riječi da ukoliko želimo odgovoriti na pitanja o tome koliko visoko mogu narasti ljudska stvorenja, treba proučavati one koji su najviši; želimo li odgovoriti na pitanje koliko brzo mogu ljudi trčati, moramo proučavati najbrže u populaciji, a ne prosječne ili nekakav reprezentativni uzorak; »želimo li spoznati mogućnosti za duhovni rast, za vrijednosni rast, za moralni razvoj kod ljudskih bića, onda, ja držim, da možemo najviše o tome naučiti proučavajući ljude koji su najmoralniji, najetičkiji ili najsvjesniji« (Maslow, 1969, str. 726).

Istraživanje hijerarhije potreba

U Maslowljevoj teoriji potrebe su organizirane u hijerarhijskom odnosu. Da li empirijska istraživanja potvrđuju tu karakteristiku njegove teorije? Postoji više istraživanja o tome. Većina empirijskih studija potvrđuje da su *D* motivi primarniji u odnosu na *B* motive i da oni znatnije utječu na ponašanje. Stoga različiti autori smatraju da je Maslowljeva podjela na te dvije grupe motiva empirijski dokazana (Mc Gregor, 1960, Porter, 1961). Neki podaci govore u prilog hijerarhijske organizacije motiva i iznad razine motiva sigurnosti. Tako je Porter (1961) utvrdio da pojedinci koji su na višim položajima u privrednim poduzećima imaju istaknutije potrebe za poštovanjem i samoaktualizacijom od onih koji su na nižim položajima. Međutim, Maddi i Costa (1972) smatraju da takva krossekcionalna istraživanja ne pružaju definitivan dokaz o hijerarhijskoj organizaciji potreba iznad razine potreba za sigurnošću. Oni smatraju da takve dokaze mogu pružiti jedino longitudinalna istraživanja, tj. istraživanja istih osoba u različitim periodima njihova razvoja. Takvih longitudinalnih istraživanja zasad još nema.

Ovdje ćemo navesti rezultate jednog istraživanja hijerarhijske organizacije potrebe koje su proveli Graham i Balloun, 1973. Oni su u vezi s hijerarhijskom organizacijom potreba postavili dvije hipoteze. Prema prvoj »razina zadovoljenja svake potrebe treba stajati u negativnoj korelaciji s intenzitetom želje da se ta potreba zadovolji« (ibid. str. 99). To znači, što je potreba bolje zadovoljena, to je ona slabije izražena. Prema drugoj hipotezi zadovoljenje dviju potreba koje su na različitim razinama u hijerarhiji, treba biti veće za potrebu nižeg ranga nego zadovoljenja potrebe na višoj razini. Te su hipoteze testirane u istraživanju u koje je bilo uključeno 37 ispitanika reprezentativnih po dobi, obrazovanju i prihodima. U intervjuu je od njih traženo da se izjasne o najvažnijoj stvari u svom životu. Na osnovi analize tih odgovora utvrđena je prisutnost četiriju vrsta potreba: fizioloških, sigurnosnih, socijalnih i potreba za samoostvarenjem. Procijenjen je kvantitet takvih potreba kod svakog pojedinca. Svaka je potreba procijenjena na skali od pet intenzitetnih vrijednosti. Drugi podatak ili mjera koja je dobivena od svakog ispitanika predstavljala je procjenu svakog pojedinca o tome kako

su u tom trenutku zadovoljene njegove potrebe koje pripadaju u spomenute četiri kategorije. Ispitanici su izražavali stupanj zadovoljenja na ljestvici od pet stupnjeva. Također su dali i procjene o tome koliko bi trebalo biti po-
boljšanje u zadovoljavanju pojedinih vrsta potreba.

Na osnovi tih podataka izračunati su najprije koeficijenti korelacija između razine zadovoljenja i želje za zadovoljavanjem određene vrste potreba. Ti su koeficijenti korelacija prikazani u tablici 1.

Tabelica 1.

Korelacija između zadovoljenja i želje za zadovoljavanjem pojedinih vrsta potreba

Zadovoljenje	Fiziološke	Želje Sigurnosne	Socijalne	Samoaktualizacija
Fiziološke	-.57	-.21	-.24	-.20
Sigurnosne	-.40	-.66	-.25	-.11
Socijalne	-.22	-.27	-.72	-.18
Samoaktualizacija	-.09	-.04	-.17	-.42

Kako se iz korelacija u tabelici 1. vidi, koeficijenti na dijagonali su svi negativni i prilično visoki. Tako je, na primjer, korelacija između stupnja zadovoljenosti socijalnih potreba i želje za tim potrebama -.72. Time je prva postavljena hipoteza bila potvrđena.

Rezultati u vezi s drugom hipotezom prikazani su u tablici 2.

Tablica 2.

Srednje vrijednosti intenziteta potreba i procjene zadovoljenja

Potrebe	Intenzitet na osnovi intervjua	Procjene zadovoljenja
Fiziološke	14.23	4.14
Sigurnosne	12.69	3.35
Socijalne	9.09	3.73
Samoaktualizacija	7.20	3.00

Prve vrijednosti u tablici 2. pokazuju intenzitet okupiranosti pojedinim potrebama. Redoslijed je potpuno u skladu s Maslowljevom hijerarhijom. Druge vrijednosti u toj tablici pokazuju intenzitet procjena zadovoljenja svakom vrstom potreba. Raspored je opet u skladu s Maslowljevom hijerarhijom s izuzetkom socijalnih potreba koje nisu na mjestu gdje bi po toj teoriji trebale biti. Rezultati tih istraživača pružaju, prema tome, podršku Maslowljevoj koncepciji o hijerarhijskoj organizaciji ljudskih potreba kao i koncepciji o odnosu veličine zadovoljenja i želje.

Upitnik o osobnoj orijentaciji

Nepostojanje adekvatnog instrumenta za mjerenje samoaktualizacije bila je jedna od najvećih prepreka validaciji osnovnih aspekata Maslowljeve teorije. Shostrom je (1965, 1966) konstruirao *Upitnik o osobnoj orijentaciji* (UOO) koji se pokazao kao pouzdan i valjan instrument za mjerenje samo-

aktualizacije. Otada su učestala ispitivanja tog aspekta Maslowljeve teorije. Taj se upitnik sastoji od 150 parova vrijednosnih izričaja. U svakom paru takvih izričaja ili tvrdnji ispitanik treba izabrati jednu koja je za njega relevantnija. Na osnovi njegovih odgovora i izbora mogu se najprije utvrditi dvije mjere. Jedna se odnosi na njegovo efektivno korištenje vremena (vremenska kompetencija), a druga se mjera odnosi na njegovu unutarnju orijentiranost (mjera unutarnje podrške). Nadalje, na osnovi različitih tvrdnji formiraju se podljestvice koje mjere konceptualno važne aspekte samoaktualizacije. To su: vrijednosti samoaktualizacije, egzistencijalnost, osjećaj reaktivnosti, spontanosti, samopoštovanje, zadovoljstvo samim sobom, priroda čovjeka, sinergija, prihvaćanje agresivnosti i sposobnost za bliski kontakt.

Konstruktnu valjanost UOO pokazali su Fox i drugi (1968), te Shostrom (1966). Ta su istraživanja pokazala da instrument diferencira grupe ispitanika koje su personolozi dijagnostilirali i klasificirali kao samoaktualizirajuće, odnosno nesamoaktualizirajuće osobe.

McClain je (1970) validirao UOO kao mjeru *mentalnog zdravlja* ispitanika. Rezultate dobivene s UOO korelirao je s procjenama koje su dali psiholozi savjetodavci. Svakog ispitanika procijenila su tri takva psihologa. Na osnovi toga ispitanici su bili procijenjeni na ljestvici od šest stupnjeva prema stupnju opće aktualizacije. Dobivena je kompozitna procjena i ona je korelirana s rezultatima iz upitnika. Te su korelacije za sve podljestvice UOO prikazane u tablici 3. Od dvanaest koeficijenata korelacija u tablici 3. devet ih ima statističku značajnost u predviđenom smjeru.

Tablica 3.

Korelacije između rezultata na ljestvicama Upitnika o osobnoj orijentaciji i procjena stupnja aktualizacije

Ljestvice UOO	Korelacija
Vremenska kompetencija	.40
Unutarnja podrška	.69
Vrijednost samoaktualizacije	.41
Egzistencijalnost	.43
Osjećajna reaktivnost	.45
Spontanost	.53
Samopoštovanje	.36
Samozadovoljstvo	.56
Priroda čovjeka	.23
Sinergija	.32
Prihvatanje agresije	.42
Sposobnost za bliske kontakte	.40

Upitnik o osobnoj orijentaciji ispitivan je i u odnosu na neke druge mjere ličnosti. Tako je utvrđena korelacija između nekih podljestvica tog upitnika i različitih mjera stvaralaštva. To su utvrdili Braun i Astra (1968). LeMay i Damm (1968) su utvrdili da postoji pozitivna korelacija između većine podljestvica UOO i uspjeha u studiju. Grossack i drugi su utvrdili (1966) postojanje pozitivne korelacije između podljestvice o unutarnjoj podršci i ljestvice autonomnosti u Edwardsovom *Upitniku o osobnom rasporedu preferencija*. To je i razumljivo ako znamo da spomenuta podljestvica UOO mjeri orijentaciju prema sebi odnosno prema drugima. Ta ista pod-

ljestvica imala je negativnu korelaciju s ljestvicom poniznosti iz Edwardsova upitnika.

U zaključku ovog pregleda empirijskih istraživanja u vezi s Maslowljevom teorijom ličnosti možemo reći da su ona za sada dosta rijetka i da je empirijska podrška i potvrda te teorije za sada mala. Međutim, možemo očekivati da će broj empirijskih istraživanja povezanih s tom teorijom već u bliskoj budućnosti biti znatno veći, odnosno srazmjerni istaknutoj vrijednosti te teorije i horizontima koje ona otvara.

Literatura

- Braun, J. and Asta, P.: Intercorrelations between the Personal Orientation Inventory and the Gordon Personal Inventory Scores, *Psychological reports*, 1968, 1197—1198.
- Cofer, C. and Appley, M.: *Motivation: theory and research*, New York, Wiley, 1964.
- Fox, J., Knapp, R. and Michale, W.: Assessment of self-actualization of psychiatric patients: validity of the Personal Orientation Inventory, *Educational and Psychological Measurement*, 1968, 28, 565—569.
- Fulgosi, A. and Guilford, J. P.: Short-term incubation in divergent production, *American Journal of Psychology*, 1968, 81, 241—246.
- Graham, W. and Balloun, J.: An empirical test of Maslow's need hierarchy theory, *Journal of Humanistic Psychology*, 1973, 13, 97—108.
- Grossack, M., Armstrong, T. and Lussiev, G.: Correlates of self-actualization, *Journal of Humanistic Psychology*, 1966, 6, 87.
- Guilford, J. P.: *Nature of human intelligence*, New York, MacGraw-Hill, 1956.
- Kvaščev, R.: *Psihologija stvaralaštva*, Izdavačko-informativni centar studenata, 1976.
- LeMay, M. and Damm, V.: The Personal Orientation Inventory as a measure of self-actualization of underachievers, *Measurement and Evaluation in Guidance*, 1968, 110—114.
- Maddi, S. and Costa, P.: *Humanism in personology: Allport, Maslow, Murray*, Chicago, Aldine Atherton, 1972.
- Maslow, A. H.: *Self-actualizing people: a study of psychological health*. *Personality symposia: Symposium no. 1 on values*, New York, Grune and Stratton, 1950.
- Maslow, A. H.: *Motivation and personality*, New York, Harper, 1954.
- Maslow, A. H.: *Deficiency motivation and growth motivation*. U: M. Jones (Ed.): *Nebraska symposium on motivation*, Lincoln, Nebraska, University of Nebraska Press, 1955.
- Maslow, A. H.: *Toward a psychology of being*, Princeton, Van Nostrand, 1962. i 1968.
- Maslow, A. H.: *Self-actualizing people*. U: J. B. LeVitas (Ed.): *The world of psychology*, Vol. 2, New York, Braziller, 1963.
- Maslow, A. H.: *The psychology of science*, New York, Harper and Row, 1966.
- Maslow, A. H.: *A theory of metamotivation: the biological rooting of value-life*, *Journal of Humanistic Psychology*, 1967, 7, 93—127. (a)
- Maslow, A. H.: *Self-actualization and beyond*. U: J. Bugental (Ed.): *Challenges of humanistic psychology*, New York, McGraw Hill, 1967. (b)
- Maslow, A. H.: *Toward a study of violence*. U: L. Ng (Ed.): *Alternatives to violence*, New York, Time-Life Books, 1968.

- Maslow, A. H.: Toward a humanistic biology, *American Psychologist*, 1969, 24, 724—735.
- Maslow, A. H.: *Motivation and personality*, New York, Harper and Row, 1970.
- Maslow, A. H.: *The farther reaches of human nature*, New York, Viking, 1971.
- McClain, E.: Further validation of the Personal Orientation Inventory: assesment of self-actualization of school counselors, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1970, 35, 21—22.
- McGregor, D.: *The human side of enterprise*, New York, MacGraw-Hill, 1960.
- Porter, L.: A study of perceived need satisfactions in bottom middle management jobs, *Journal of Applied Psychology*, 1961, 45, 1—10.
- Shostrom, E.: An inventory for the measurement of self-actualization, *Educational and Psychological Measurement* 1965, 24, 207—218.
- Shostrom, E.: *Manual: Personal Orientation Inventory*, San Diego, Educational and Industrial Testing Service, 1966.
- Smith, B.: On self-actualization: a transambivalent examination of a focal theme in Maslow's psychology, *Journal of Humanistic Psychology*, 1973, 13, 17—33.

C. R. Rogers:

Fenomenološka teorija ličnosti

Teorija o ličnosti koju je postavio Carl Rogers predstavlja *fenomenološku teoriju ličnosti*. Ta je teorija u svojoj osnovi nastala iz Rogersove kliničke prakse i namijenjena je tumačenju i objašnjenju psihološke terapije koju je Rogers nazvao *terapijom orijentiranom na klijenta* (Client centered therapy). Teorija je, međutim, prerasla okvire terapeutskog postupka i postala je teorijom ličnosti koja je izvanredno dobro prihvaćena u suvremenoj psihologiji i psihološkoj praksi. Istaknute su karakteristike Rogersove fenomenološke teorije ličnosti naglašavanje i pažnja koju ona pridaje *pojmu o sebi ili svojem* »ja« i *iskustvima i doživljajima* koji su vezani za to svoje ja, u naglašavanju *ljudskog iskustva* i naglašavanju potrebe da svaki pojedinac *funkcionira kao puno ljudsko biće*.

Može se slobodno reći da je pozicija Carla Rogersa u mnogim temeljnim pitanjima o ljudskoj ličnosti i ljudskoj prirodi sasvim suprotna poziciji Freuda, iako je Rogers, kao i Freud, započeo svoj rad kao kliničar, koji većinu vremena provodi u *individualnoj psihološkoj terapiji*. O tom iskustvu on sam piše da je to: »... kontinuirano kliničko iskustvo s pojedincima koji sebe doživljavaju ili su doživljeni od drugih kao osobe kojima je potrebna osobna pomoć. Od 1928. kroz jedan period od skoro trideset godina ja sam vjerojatno svaki tjedan provodio u prosjeku između 15 do 20 sati, osim za vrijeme ferija, u nastojanju da razumijem i da budem od terapijske koristi tim pojedincima... Iz tih sati i iz mog odnosa s tim ljudima ja sam izvukao većinu svojih uvida koje imam o značenju terapije, dinamici međusobnih odnosa i o strukturi i funkcioniranju ličnosti« (Rogers, 1959, str. 188). Stoga je vrlo karakteristično i interesantno da su iz skoro slične prakse između Rogersa i Freuda stvorene dvije teorije koje su međusobno gotovo u svemu različite a u temelju i suprotne jedna drugoj.

Priroda čovjeka

Na osnovi svog dugotrajnog i bogatog kliničkog iskustva Rogers je došao da spozna da je čovjek u srži i svojoj prirodi *svrhovito biće* koje ima određene ciljeve kojima teži u svom razvoju, da je ljudska priroda *konstruktivna*, da je čovjek *realistično* stvorenje i *pouzdana* stvorenje. Čovjek je po svojoj prirodi i osnovi *pozitivno* stvorenje, a njegovi ciljevi kojima teži u svom razvoju su *aktualizacija vlastitog ja*, *aktualizacija sebe* ili *samoaktualizacija*, *postizanje zrelosti* i *socijalnost*. Rogers smatra da svaki pojedinac predstavlja

aktivnu snagu ili energiju koja je orijetirana prema tim vlastitim *ciljevima u budućnosti* i da svaki pojedinac ima u sebi *vlastitu orijentaciju*. Čovjek, prema tome, nije biće koje biva vučeno ili gurano od strane vanjskih ili unutarnjih snaga bez mogućnosti da utječe na taj proces i djeluje na te utjecaje. *Dobrota* je osnova ljudske prirode. Rogers, nadalje, vjeruje da optimalan razvoj i najbolje efekte neki pojedinac postiže onda kada mu je omogućeno da se ta njegova priroda *otvara i cvjeta* na osnovi *vlastitih, urođenih mogućnosti i potencijala*.

Rogers smatra da je učenje kršćanske religije stvorilo uvjerenje o čovjeku koji je po svojoj prirodi zao i grešan. Ovo shvaćanje potencirao je Freud i njegovi sljedbenici. Freud je pružio sliku čovjeka čija su glavna obilježja id i nesvjesno. Id i nesvjesno, kad bi se slobodno manifestirali, dovodili bi do incesta, ubojstva i zlodjela. Prema mišljenju Freuda čovječanstvo je u osnovi iracionalno, antisocijalno, sebično i sklono uništavanju drugih i sebe.

Rogers smatra da ljudi povremeno mogu zaista tako postupati i izražavati sve vrste najrazličitijih loših tendencija, abnormalne impulse, bizarne postupke, krvoločnost i poduzimati antisocijalne akcije, ali misli da se u takvim prilikama oni ne ponašaju u skladu sa svojom osnovnom prirodom. U takvim prilikama oni su *neurotični* i *ne djeluju kao potpuna ljudska bića*. Kad čovjek djeluje kao potpuno ljudsko biće, a to je onda kada može *slobodno doživljavati* i kad može ispunjavati svoju unutarnju prirodu, onda se pokazuje da je on pozitivno i racionalno stvorenje za koje se može vjerovati da će živjeti u harmoniji sa samim sobom i svojom okolinom.

Onima koji bi mogli pomisliti da je takvo shvaćanje čovjeka naivni optimizam, Rogers predočuje opet svoje dugogodišnje iskustvo u radu s pojedincima. On kaže: »Potpuno sam svjestan da se pojedinci iz defanzivnosti ili unutarnjeg straha mogu ponašati ili se ponašaju nevjerojatno okrutno, užasno destruktivno, nezrelo, agresivno, antisocijalno i štetno. Pa ipak, jedan od najosvježavajućih i okrepljujućih dijelova mog iskustva jest da radeći s takvim pojedincima otkrivam, na najdubljim razinama, jako pozitivno usmjeravajuće tendencije i sklonosti koje u njima postoje, kao u svima nama« (Rogers, 1961, str. 27).

Prema tome, Rogers gaji jedno duboko poštovanje prema ljudskoj prirodi. On smatra da ljudski organizam posjeduje *prirodnu sklonost razvoja* u smjeru diferencijacije, kooperacije, samoodgovornosti, zrelosti i obogaćenja. U tom organizmu ne postoje unutarnji destruktivni nagoni nego *prirodan rast prema zdravoj, samoaktualiziranoj i samorealiziranoj ličnosti*.

Iako takvo shvaćanje o ličnosti i ljudskoj prirodi može na prvi pogled izgledati kao ekstremno, treba reći da je Rogersova pozicija u mnogo čemu slična pozicijama drugih teoretika ličnosti kao što su, na primjer, Maslow, Angyal i Goldstein koji također smatraju da je osnovno obilježje čovjeka *borba ili težnja za punu realizaciju unutarnjih potencijala*.

Rogersova je teorija izvršila ogroman utjecaj ne samo na psihologiju, nego i na druga područja. Učenje o potpunom ljudskom biću snažno je djelovalo i na terapeutske postupke i na postupke odgajanja, na nastavnike, na ljude u proizvodnim i drugim djelatnostima i na znanstvena istraživanja unutar psihologije. Umjesto naglašavanja nesvjesnih nagona i poriva kao što je slučaj kod psihoanalize, Rogers smatra da su osnovni podaci sadržani u *fenomenološkom*, što znači doživljenom ili svjesnom dijelu ličnosti. Ti su podaci *simbolizirani* i zbog toga dostupni *direktnom* proučavanju, a ne indi-

rektnom kao što je to slučaj kod psihoanalize. Na osnovi takvog shvaćanja stvorene su mnoge tehnike i postupci kojih do tada nije bilo. Nadalje, valja reći da je Rogersova teorija potakla ogroman broj istraživanja koja su imala za cilj provjeru nekih njenih osnovnih postavki i da je malo psiholoških teorija koje iza sebe imaju toliko empirijskih i znanstvenih podataka koji bi govorili njima u prilog.

Fenomenološki stav Rogersa

Rogersova teorija predstavlja primjer *fenomenološkog pristupa* u psihologiji. Osnovu fenomenološke pozicije čini uvjerenje da subjektivni svijet pojedinca, njegovi doživljaji i sve ono čega je pojedinac svjestan u određenom času čine njegov *unutarnji okvir referencije* i da je to *jedino što je realno za tog pojedinca*. Jedino takvu realnost on spoznaje i razumije. Percepcije i doživljaji pojedinca ne samo da predstavljaju njegovu svijest i spoznaju, nego su i osnova za akciju i djelovanje. Pojedinac reagira na neki događaj u skladu sa svojom *osobnom percepcijom i interpretacijom tog događaja*. Zbog toga dva pojedinca koji prisustvuju istom događaju mogu to doživljavati na vrlo različite načine i kasnije te događaje reproducirati ili tumačiti također na vrlo različite načine. Poučan je primjer u tom smislu i film »Rašomon«. U psihologiji i običnom životu s takvim se različitim i suprotnim mišljenjima i percepcijama susrećemo svakodnevno (recimo kod prometnih nesreća, neočekivanih događaja pa i najbanalnijih svakodnevnih situacija). Prema fenomenološkoj psihologiji *psihološka realnost fenomena* ovisi o načinu na koji su oni percipirani. Naša percepcija svijeta nije odraz onoga kakav taj svijet jest, nego ovisi o načinu na koji taj svijet opaža ili *interpretira* svaki pojedinac ili svaki organizam. Prema Rogersu (1951) svaki pojedinac percipira svijet na *svoj poseban ili jedinstven način*. Te njegove osobne percepcije čine njegov *fenomenalni svijet ili fenomenalno polje*. To fenomenalno polje može odgovarati realnosti ali i ne mora. Rogers kaže (1959, str. 222) da svaki pojedinac *konstruira realnost* u skladu sa svojim privatnim svijetom subjektivnog iskustva. Takav doživljeni svijet može, nadalje, biti poznat samo tom pojedincu. Za razliku od Kellyja, Rogers ne govori o »objektivnoj« realnosti, on se bavi jedino *psihološkom realnošću*, tj. načinom na koji pojedinac percipira i doživljava svijet.

Ovdje se sada postavlja pitanje kako druga osoba može proučavati nečiji privatni svijet. To je jedino moguće, smatra Rogers, ukoliko uspijemo ili pokušamo da svijet doživljavamo na osnovi okvira referencije kojim se služi taj pojedinac, tj. ako pokušamo svijet percipirati onako kako ga percipira taj pojedinac. Na taj način možemo najbolje razumjeti i njegovo ponašanje i postupanje. Da bismo razumjeli zašto se netko ponaša na određen način ili kako netko shvaća, misli ili osjeća, potrebno je znati kako on interpretira svijet. *Subjektivno iskustvo pojedinca je, prema tome, ključ za razumijevanje njegova ponašanja*. Iz toga je jasno da će najvažniji objekt psihološkog proučavanja biti subjektivno iskustvo pojedinca. Rogers je već 1947. u vezi toga napisao:

»Mi smo slobodno pripušteni iza pozornice života te osobe gdje možemo promatrati, iz unutrašnjosti, neke od drama i unutrašnjih promjena koje su

često mnogo snažnije i ganutljivije negoli drame koje su prezentirane na sceni i koje publika vidi. Samo jedan novelist ili pjesnik mogao bi opisati tu duboku borbu koju nam je dopušteno promatrati iz unutrašnjosti vlastitog klijentovog svijeta realnosti» (Rogers, 1947, str. 104).

Kako psiholog može ostvariti taj ulazak iza scene i svijet promatrati očima svog klijenta? Na to pitanje odgovara sustav terapije koji je Rogers razvio, a koji je poznat kako smo to već rekli, pod imenom terapija orijentirana na klijenta odnosno *nedirektivna terapija*.

Razvijajući svoju fenomenološku koncepciju psihologije Rogers (1964) smatra da treba razlikovati *tri vrste znanja ili spoznaja*. To su *subjektivno znanje ili subjektivne spoznaje, objektivno znanje i interpersonalno znanje ili spoznaje*. Kod subjektivnog znanja mi nešto znamo na osnovi našeg vlastitog okvira referencije. Kod objektivnog znanja ono je provjereno opažanjima drugih. Kod interpersonalnog znanja ili interpersonalne spoznaje koristimo se našom *sposobnošću empatije ili uživanja* u drugog da bismo *razumjeli* fenomenalni svijet drugog. Ovu vrstu znanja Rogers naziva *fenomenološkim znanjem ili fenomenološkom spoznajom*. Ta vrsta spoznaje je po mišljenju Rogersa *legitimni dio znanstvene psihologije* kao što je to i objektivna spoznaja. Inače, on se zalaže za korištenje sva tri izvora ili puta spoznavanja u psihologiji jer, kako kaže, »ne postoji takva znanstvena metodologija koja bi bila u mogućnosti da nas vidi skroz« (Rogers, 1964, str. 117). Prema njemu, psihologija mora disciplinirano i uporno proučavati i nastojati da razumije subjektivno iskustvo.

Rogers, dakle, vjeruje da *klinički podaci* dobiveni za vrijeme psihološke terapije predstavljaju vrijedne fenomenološke podatke, korisne za razumijevanje ljudskog ponašanja uopće odnosno ponašanja pojedinca. Iz toga proizlaze mnoga značajna obilježja njegove nedirektivne terapije.

Treba reći da je u toku cijele svoje karijere Rogers nastojao premostiti jaz između subjektivnog i objektivnog. On je uvijek nastojao da psihologiju razvija kao znanost, ali u tom nastojanju nije želio da ljudi postanu samo *ispitanici ili pioniri te znanosti*. Ljudi moraju biti očuvani kao ličnosti.

Taj njegov stav u oštroj je oporbi sa stavom biheviorističke psihologije. Rogers je često vodio žestoke debate s bihevioristima, osobito sa Skinnerom (Rogers, 1956) kao i s onima koji su naglašavali važnost učenja. Valja spomenuti da se Rogers slaže sa Skinnerom u nizu točaka. Tako, oba smatraju da psihologija treba biti znanost, tj. treba se služiti postupcima kojima se služe ostale znanosti (eksperiment, mjerenje i sustavno promatranje, opažanje ili registriranje), oba se slažu u tome da psihologija kao znanost treba težiti razumijevanju, predviđanju i kontroli. Međutim, Rogers se ne slaže sa Skinnerom u tome tko treba kontrolirati, kakva kontrola treba biti i s kakvom svrhom bi takvu kontrolu trebalo razviti. On smatra da uvijek mora postojati *mogućnost subjektivnog izbora* i da to ostaje *izvan znanosti*. Subjektivne vrijednosti i subjektivan izbor mogu se proučavati znanstvenim metodama, ali subjektivan izbor i vrijednosti proizlaze iz nečeg drugog a ne iz same znanosti. Ono što je stvorilo, dalo i što daje značenje znanstvenom eksperimentu ne može se ispitivati tim eksperimentom.

Rogers smatra da treba postojati znanost o ljudskom ponašanju, ali da *vrijednosni izbori trebaju ostati izvan znanosti*. Psihološka terapija je, prema njegovu mišljenju, znanstvena aktivnost jer uključuje u sebi iste one ciljeve koje ima i svaka znanost, a to su razumijevanje, predviđanje, utje-

canje i kontrola. Međutim, cilj je njegove terapije orijentirane na pacijenta, da klijent postane *više samoupravan, manje rigidan, manje ovisan o vanjskim utjecajima i izvanjskoj kontroli i sposobniji pri donošenju odluka o vlastitim vrijednostima i izboru tih vrijednosti, kao i u usmjeravanju samog sebe*. Takva terapija treba dovesti do veće *slobode volje* klijenta. Neprekidna je Rogersova preokupacija odnos između slobode volje i determinizma, između objektivne znanosti i subjektivnog izbora vrijednosti. Njegove stavove o tome ilustriraju njegove vlastite riječi:

»Ponašanje, kad se istražuje znanstvenim načinom, najbolje se može razumjeti kao nešto što je determinirano prethodnom uzročnošću. To je jedna velika činjenica znanosti. Međutim odgovoran osobni izbor, koji je najbitniji element za postojanje ličnosti, koji predstavlja sržni doživljaj u psihoterapiji, a postoji prije bilo kakvog znanstvenog truda, je također istaknuta činjenica u našem životu. Negirati doživljaj slobodnog izbora za mene je isto toliko ograničeno stajalište kao i negirati mogućnost znanosti o ponašanju« (Rogers, 1956, str. 1065).

Izgleda, prema tome, da je osnovna razlika u determiniranosti i predviđanju ponašanja. Dok Skinner smatra da je ponašanje pojedinca determinirano *objektivnim podražajnim situacijama*, Rogers smatra da je to ponašanje određeno *interpretacijama* koje pojedinac ima o tim situacijama. Prema tome, njegovim ponašanjem upravlja njegovo *osobno shvaćanje*. Ono što upravlja mojim ponašanjem jeste to kako to *meni* izgleda, kako se to *meni* čini, kako to *meni* miriše, kako *meni* odgovara nečija ljubav, što *meni* znači neka osoba i sl. Prema tome, ponašanjem upravljaju potpuno *subjektivne interpretacije*.

Fenomenološka pozicija u proučavanju ličnosti ima još neka obilježja kod Rogersa. Jedno od njih je *holističko stajalište ili holizam*. Složenost ponašanja može se razumjeti jedino u odnosu na cjelokupnu osobnost ili osobu. Pojedinac ili osoba reagira kao cjelina, a ta se cjelina ne može izvesti iz atomističkog pristupa i proučavanja pojedinih detalja ili atoma ponašanja kako je to slučaj u biheviorizmu, refleksologiji i eksperimentalnoj psihologiji.

Đalje je obilježje Rogersova fenomenološkog shvaćanja ličnosti da je ono osobno *ahistorijsko*. To je suprotno stajalište od Freudovog koji smatra da osnovne kauzalne faktore ponašanja pojedinca treba tražiti u njegovoj osobnoj povijesti ili prošlosti. Rogers smatra da je *ključ za razumijevanje ličnosti pojedinca u razumijevanju njegovih odnosa s okolinom u sadašnjosti* odnosno u sadašnjoj njegovoj percepciji i interpretaciji te okoline. Prošlo iskustvo nije samo po sebi važno, niti su važne činjenice iz tog iskustva. Važna je *sadašnja interpretacija tog prošlog iskustva* koju ima pojedinac, jer ona određuje i utječe na njegovo ponašanje. Tako bi, na primjer, odgovor na pitanje »Zašto taj pojedinac postupa na tako neprijateljski način?« koji bi dao Rogers bio: »Jer na-taj način interpretira situaciju«.

Zbog toga uzroke nečijeg ponašanja nije potrebno tražiti u davnoj prošlosti pojedinca kako to čine psihoanalitičari. *Istina je da prošlo iskustvo* utječe na sadašnju percepciju i interpretaciju svijeta u nekoj mjeri, ali sadašnje ponašanje određeno je upravo tim percepcijama i interpretacijama. Umjesto prošlosti, na sadašnje ponašanje utječe više *način na koji pojedinac vidi svoju budućnost*. Recimo, mladić koji doživljava neuspjeh kod djevojaka zbog svog fizičkog izgleda neće biti toliko pod utjecajem svojih prošlih

neuspjeha koliko pod utjecajem mogućnosti da i ubuduće doživljava slične neuspjehe. Pod tim utjecajem on će o sebi stvoriti sliku osobe bez socijalnog šarma, a to će mu u budućnosti još više povećati teškoće i onemogućavati kontakte sa suprotnim spolom. Izmjena takve slike o sebi rezultirat će poboljšanim heteroseksualnim kontakima u budućnosti. Zbog toga u proučavanju ličnosti, prema mišljenju Rogersa, mnogo više pažnje treba apsorbirati sadašnjost i budućnost, a ne prošlost. U ovome Rogers ima slično stajalište kao i Allport i Kelly koji također smatraju da sadašnjost i budućnost mnogo više utječu na ponašanje pojedinca negoli prošlost.

Rogersova koncepcija ličnosti predstavlja, uz to, jedan od temelja *humanističke psihologije*. Rogersovo učenje o čovjeku je *optimističko*, a to je jedno od osnovnih obilježja suvremene humanističke psihologije. Ta je psihologija suprotna shvaćanju psihoanalize prema kojoj je čovjek taman, grešan i koja daje jednu pesimističnu sliku o njemu. Umjesto psihoanalitičkog pesimizma, humanističke su koncepcije optimistične i pune nade. Postoje svi unutarnji preduvjeti za *zdrav i kreativan razvoj ličnosti*. Ono što može omesti takav razvoj može djelovati samo izvana. To su *ograničavajući utjecaji koje na čovjeka ima odgoj, školstvo i socijalne ustanove*. Rogers smatra da pojedinac može nadvladati i takve štetne utjecaje, ako je spreman prihvatiti *punu odgovornost za samog sebe*. Rogers vjeruje da će, kad to svi budu učinili, iz svijeta *nestati represija i podjarmljenost*. Takva *samoodgovornost* je ujedno i preduvjet za pojavljivanje jedne nove ličnosti koja će biti: »Visoko svjesna, samoupravna, možda više orijentirana na istraživanje unutarnjeg svijeta negoli izvanjskog, koja će prezirati konformnost institucijama i dogmu autoriteta« (Rogers, 1974).

Struktura ličnosti

Strukturni aspekti Rogersove teorije ličnosti su malobrojni. On sam više pažnje posvećuje *dinamici i promjenama* u ličnosti negoli strukturalnim aspektima. Osnovni strukturalni aspekti u ličnosti jesu *organizam* i *vlastito ja* ili *pojam o sebi*. Ovdje ćemo zadržati i jedan i drugi naziv. Osim ovih strukturalnih konstrukata u njegovoj teoriji još se javljaju konstrukti: *fenomenalno polje, svijesti, idealnog ja* i *nesvijesti*.

Organizam. Psihološki shvaćen organizam je sjedište cjelokupnog iskustva pojedinca. Iskustvo ili doživljavanje definirano je kao sve ono što je u određenom trenutku potencijalno dostupno svijesti, a što se događa unutar organizma. Ukupno iskustvo pojedinca čini njegovo fenomenalno polje. Iskustvo ili fenomenalno polje nastaje u kontaktu pojedinca s izvanjskom stvarnošću, tj. s percepcijom vanjskog svijeta i s doživljajima vezanim za sam organizam. Prema tome, ukupni sustav percepcija i značenja tvori fenomenalno polje pojedinca. To fenomenalno polje pojedinca ujedno je i njegov *okvir referencije* u odnosu na kojeg on interpretira svoje doživljaje. Ono predstavlja subjektivnu ili fenomenalnu realnost za razliku od objektivne ili vanjske realnosti.

Ukupno iskustvo pojedinca ili njegovo fenomenalno polje odnosno njegov subjektivni svijet ili subjektivna realnost ima svoj svjesni i svoj nesvjesni dio. Svjesni dio fenomenalnog polja predstavlja onaj dio tog polja koji je

simboliziran. Svijest je, dakle, simbolizirano iskustvo. Onaj dio ukupnog fenomenalnog polja ili iskustva koji nije simboliziran, ne može biti svjesni dio, već je to nesvjesni dio iskustva. Organizam može reagirati i diskriminirati ne samo doživljaje koji su simbolizirani i svjesni, već može reagirati i na *subcepcije*, tj. percepcije ispod perceptivnog limena.

Simbolizirano ili svjesno iskustvo pojedinac uspoređuje s okolnim svijetom. Na taj način pojedinac *testira svoje percepcije* služeći se okolinom. One percepcije koje su pogrešne i ne odgovaraju stvarnosti mogu utjecati na to da ponašanje pojedinca postane nerealistično, jer za realistično ponašanje su potrebne točne i provjerene percepcije. Prema tome, potrebno je da postoji način na koji se mogu razlikovati točne od netočnih percepcija, činjenice od fikcija.

U odgovoru na to pitanje Rogers objašnjava da svaki doživljaj pojedinca ili ono što pojedinac misli, ne predstavlja za pojedinca automatski tu realnost. Svaki takav doživljaj je samo jedna *hipoteza o realnosti*. Ta hipoteza može biti točna ili pogrešna, ali dotle dok nije testirana u odnosu na realnost, ništa se o njoj ne može reći.

Što za Rogersa znači testiranje osobnog iskustva ili doživljaja? To znači provjeravanje točnosti primljene informacije na osnovi koje je neka hipoteza postavljena u odnosu na druge izvore informacija. *Instrumenti* kojima se pojedinac služi pri takvom testiranju vrlo su često njegova osjetila. Na primjer, ukoliko netko želi provjeriti u kojoj se od dvije posude nalazi ulje, a u kojoj ocat, on će pomirisati ili kušati sadržaj jedne i na osnovi okusnih ili mirisnih podataka zaključiti koja od njih sadrži ulje a koja ocat. Takvim procesom provjeravaju se podaci iz jednog manje sigurnog izvora s direktnim senzornim podacima.

U običnom životu većina ljudi postupa, na žalost, drugačije. Većina ljudi gotovo uvijek *prihvata svoje vlastito iskustvo i doživljaje kao vjerne reprezentante realnosti i ne tretira ih kao hipoteze koje bi tek trebalo provjeravati*. U tome je velika razlika između Rogersova čovjeka i Kellyjeva čovjeka. Dok Kelly zamišlja čovjeka kao znanstvenika koji vrši neprekidnu provjeru i testiranje vlastitih konstrukata i interpretacija, dotle Rogers smatra da ljudi u većini situacija ne provjeravaju svoje doživljaje. Oni ih jednostavno *zamjenjuju* za realnost. Zbog toga pojedinac u mnogo slučajeva umjesto spoznaje i znanja ima zablude i predrasude o sebi i svojoj okolini. Takve ličnosti su po Rogersovu mišljenju defektne, jer: »Cjelovita ličnost je ona koja je u potpunosti otvorena prema podacima iz unutarnjeg doživljavanja i prema podacima iz doživljavanja vanjskog svijeta« (Rogers, 1977, str. 250).

Vlastito ja (self). *Vlastito ja* je najvažniji strukturalni konstrukt u današnjoj Rogersovoj teoriji ličnosti. Ranije to nije bio slučaj. Na početku svog rada Rogers je smatrao da je pojam vlastitog ja nejasan i znanstveno besmislena riječ koja je izbačena iz psihološkog rječnika onda kad i introspekcija iz psihologije. Međutim, njegovi klijenti su stalno koristili taj termin i on je pomalo spoznao da je *vlastito ja* jedan značajan element iskustva ljudi i da njegovi klijenti često imaju tendenciju ili želju da postanu slični ili identični s vlastitom osobinom ili realnim ja. *Vlastito ja*, prema tome, znači za ljude *pojam o sebi*.

Vlastito ja ili pojam o sebi Rogers definira kao: »... organizirani, konzistentni, konceptualni gestalt koji tvore percepcije karakteristika samog sebe ili mene, o samom sebi ili meni i percepcije odnosa samog sebe ili mene

prema drugima i prema različitim aspektima života zajedno s vrijednostima koje su im pridružene. To je cjelina ili gestalt koja je dostupna svijesti, ali nije nužno u svijesti. To je fluidni, promjenljivi gestalt ili cjelina, to je jedan proces, ali je u svakom času jedan specifični entitet« (Rogers, 1959, str. 200).

Pojam o sebi ili vlastito ja (self) nastaje *diferencijacijom iz fenomenalnog ili perceptivnog polja* ili iz ukupnog iskustva pojedinca. Pojam o sebi se, prema tome, sastoji od svjesnih percepcija i vrijednosti u vezi sa sobom ili o sebi. Taj pojam označava shvaćanje koje pojedinac ima o sebi i o tome kakva je on ličnost. Pojam o sebi je, nadalje, neka vrsta slike ili predodžbe o sebi. Važni elementi tog pojma jesu *svijest o postojanju* («Ja jesam») i *svijest o funkciji* («Ja mogu»).

Percepcija sebe ima sva obilježja percipiranja uopće i slijedi iste zakone koje je utvrdila opća psihologija. Zatim, iako je fluidna, ta percepcija sebe ima uvijek određenu strukturu ili obrazac. Ona predstavlja organizaciju, organiziranu cjelinu koja ima svoju konzistenciju. Ona se, dakle, ne sastoji od tisuća pojedinačnih i nezavisno uvjetovanih odgovora kako to misle bihevioristi i refleksolozi, već je to oblikovana cjelina *koja se mijenja sa svakim novim elementom ili doživljajem*, ali uvijek zadržava obilježje organizacije i oblikovanosti.

Nadalje, *vlastito ja nije neki homunkulus* ili mali čovjek u glavi koji nas doživljava. *Ja* ne čini ništa, ono ne kontrolira ponašanje. *Ja je samo simbolizacija dijela ukupnog iskustva pojedinca*. Obilježje je pojma o sebi također da je svjestan dio iskustva koji je uvijek dostupan svijesti. Prema tome, vlastito ja nije nikakav čovječuljak (kako to doživljava običan čovjek) nego jedno organizirano tijelo percepcija o sebi koje je dostupno svijesti i koje se podvrgava općim zakonima percipiranja, u prvom redu, kako se čini, gestaltističkim.

Ovdje valja napomenuti da pojam o sebi ili o vlastitom ja ima dosta dugu povijest u psihologiji. Taj je pojam bio različito definiran. Katkada su se u vezi s njim podrazumijevali *stavovi i osjećaji koje pojedinac ima o sebi*. U drugim definicijama taj je pojam bio koncipiran kao *grupa psiholoških procesa koji upravljaju nečijim ponašanjem*. Prve koncepcije nazivane su *vlastito ja kao objekt*, a druge *vlastito ja kao proces*. Prve su bliže Rogersovu selfu a druge Freudovu egu. Hilgard je (1949) u pojam selfa uključio i podsvjesne stavove. Na taj način self je postao i sposoban za samoobmanu i vezan za osjećaj krivnje koji je mogao na njega djelovati. U takvoj situaciji pojam o sebi nije bilo moguće ispitivati na direktan način putem svijesti o sebi, već na indirektan, neintrospektivan način kako se to radi u psihoanalizi — preko snova, slobodnih asocijacija i projekivnih testova. Nadalje, Vernon je (1963) sugerirao da pojedinac ima *više svojih ja ili mnogo svojih ja*. Postoji tako *socijalno ja* koje je javno i za javnost, onda postoji *svjesno privatno ja*, onda *privatno ja koje nije svjesno* ali može postati svjesno ukoliko je pojedinac prisiljen na to, zatim postoji nesvjesno ili *represirano ja* koje je toliko potisnuto da ne može nikada postati svjesno. Zbog toga je jasno zašto je Rogers izbjegavao taj pojam na početku svog rada.

Pojam o sebi ili vlastitom ja pojavio se kod Rogersa 1947. god. u opisu klijentice Vib. Na početku psihološke terapije njena svjesna percepcija sebe odražavala se u ovakvim njezinim izričajima: «Ja nisam postupala kao ja; to ne sličići kao da sam ja; ja sam različita osoba od one koja sam bila u

prošlosti; ja nemam nikakvih emocionalnih reakcija na situacije; zabrinuta sam za sebe; ne razumijem sebe; ja ne znam što se događa sa mnom.» Na kraju psihološke terapije *percepcija vlastitog ja* se bitno izmijenila: «Sada se više interesiram o samoj sebi. Imam neku individualnost, neke interese. Ja mogu razumjeti samu sebe bolje, mnogo bolje.» Na osnovi takvih izričaja Rogers je došao do zaključka da je *ja* ili percepcija samog sebe važan element ljudskog doživljaja i da je *cilj pojedinca da postane svoj pravi ja*.

Kasnije je Rogers došao do spoznaje da je, osim definicije i teorijske koncepcije o vlastitom ja ili o samom sebi, potrebna i *operaciona definicija toga pojma*, odnosno jedan istraživački instrument ili instrument za procjenu pojma o sebi koji ima neki pojedinac. Da bi došao do operacione definicije tog pojma, Rogers je počeo na magnetofonu snimati svoje intervjue s klijentima i kategorizirati termine i izraze o vlastitom ja svojih klijenata služeći se tehnikom analize sadržaja. Utvrđene kategorije su imale zadovoljavajući stupanj slaganja među različitim sucima i pokazivale su konzistentne promjene u koncepciji vlastitog ja klijenata u toku psihološke terapije. Na osnovi toga je Rogers zaključio da imaju i *konstruktnu valjanost*. To je bio početak *objektivnog i znanstvenog proučavanja pojma o sebi*. 1953. je Stephenson stvorio Q-tehniku ili tehniku sortiranja tvrdnji. Ovu je tehniku Rogers počeo primjenjivati u analizi i u procjenjivanju pojma o sebi koristeći se tvrdnjama o sebi i to je postala standardna tehnika i instrument za procjenu pojma o sebi kao i za praćenje efekata psihološke terapije.

Osim svojeg ja ili vlastitog ja, svaki pojedinac ima još i pojam o *vlastitom idealnom ja*. Idealno ja predstavlja pojam o tome kakav bi pojedinac želio biti. Idealno ja uključuje u sebi sva ona značenja i percepcije koje pojedinac visoko cijeni. Te percepcije i značenja su potencijalno značajni za realno ja. Idealno ja kod Rogersa odgovara na određeni način superegu kod Freuda. Idealno ja i realno ja mogu biti u različitim međusobnim odnosima. Između njih može postojati veća ili manja sličnost. Idealno ja pojavljuje se u *nedirektivnoj terapiji kao parametar u odnosu na kojeg se utvrđuju promjene u realnom ja, odnosno uspjeh psihološke terapije*. Nesukladnost između idealnog i realnog ja, prema Rogersu, jedan je od osnovnih uzroka neprikladnog ponašanja pojedinca i osjećaja nezadovoljstva.

Osim ove vrste nesukladnosti normalno funkcioniranje pojedinca mogu sprečavati i nesukladnost između subjektivne realnosti pojedinca i objektivne realnosti (tj. između subjektivnog fenomenalnog polja i realne stvarnosti) i nesukladnost između pojma o sebi i stvarnog iskustva pojedinca. Kad je slika o sebi u skladu s doživljavanjem pojedinca, onda to prema Rogersu (1959) omogućava pojedincu da razvije u potpunosti svoju ličnost, tj. da postigne *potpuno funkcioniranje, prilagođenost i zrelost*. Takva je ličnost u stanju da ni jedan dio doživljavanja svog organizma ne zanemari ili ne potisne, tj. sposobna je da *prihvati cjelokupno iskustvo svog organizma bez pojave tjeskobe ili anksioznosti, odnosno bez osjećaja ugroženosti*. Zbog toga se takve ličnosti ne ponašaju defanzivno u odnosu na doživljavanje.

Doživljavanje ili iskustvo pojedinca za Rogersa znači: «... sve što se događa unutar granica organizma u svakom času a što je potencijalno dostupno svijesti. Taj termin podrazumijeva i događaje kojih pojedinac nije svjestan kao i sve fenomene koji su u svijesti... Treba istaći da se iskustvo odnosi na određeni čas, a ne na neku akumulaciju prošlog iskustva» (Rogers, 1959, str. 197).

Procesi i dinamika ličnosti

Dok je Freud smatrao da su komponente ličnosti stabilne i trajne, Rogers smatra da je u ličnosti sve promjenljivo. Dok je Freud smatrao da je ličnost jedan dinamički sustav energije koji se stalno vraća u stanje ravnoteže i smanjenje napetosti, dotle Rogers smatra da je čovjek usmjeren prema naprijed. Zbog toga za njega smanjenje napetosti nema samo po sebi veliko značenje.

Prema mišljenju Rogersa: »Organizam posjeduje jednu temeljnu tendenciju i nastojanje, a ta je da aktualizira, održi i pojača svoje doživljavanje« (1951, str. 487). *Ova tendencija aktualiziranju* predstavlja osnovni i jedini motiv koji je toliko značajan za pojedinca da upravlja njegovim ponašanjem od rođenja do smrti. Taj jedini pravi motiv, osim toga što usmjerava ponašanje i energizira. Tendencija aktualizaciji ličnosti ili samoaktualizaciji predstavlja »unutarnju tendenciju organizma da razvije sve svoje kapacitete na način koji će služiti održavanju ili pojačavanju ličnosti« (Rogers, 1959, str. 196). Prema tome, primarni motiv ljudskog života i egzistencije pojedinca jest motiv kako postići ono najbolje što mu njegova nasljeđena priroda dopušta da bude. To je ujedno i jedini pravi motiv ljudskog ponašanja. Rogers smatra da specifikacija ostalih motiva kao što su glad, žed, seks i drugi nije potrebna ni važna. Rogers te motive smatra sastavnim dijelom glavnog motiva i oni predstavljaju samo posebne izraze glavnog motiva ljudske prirode. Tako, na primjer, glad kao motiv služi održanju i pojačanju organizma, dakle, služi temeljnom motivu ljudskog ponašanja a to je aktualizacija. Slično tome i seks kao motiv služi pojačavanju ličnosti. Slično je i s motivom uspjeha koji je Murray smatrao osnovnim motivom ljudi. Potreba za uspjehom može se shvatiti samo kao jedan izražaj Rogersova temeljnog motiva, a to je motiv aktualizacije ličnosti. Kroz uspjeh pojedinac pronalazi načine da ispuni svoje mogućnosti i svoje ljudske potencijale.

Ovaj temeljni ljudski motiv ima više obilježja i njegova prisutnost dovodi do brojnih i velikih promjena u organizmu. Jedna od najvažnijih karakteristika tendencije aktualiziranja jest da je ona ugrađena u fiziološke procese cijelog tijela. *To je biološka činjenica, a ne psihološka tendencija.* Na jednoj osnovnoj, organskoj razini ova tendencija uključuje održavanje organizma zadovoljavanjem njegovih osnovnih životnih potreba kao što su potrebe za kisikom, vodom i hranom. Obilježje je tog motiva, nadalje, da on omogućava rast i jačanje organizma, osigurava razvoj, diferencijaciju, regeneraciju i stalno funkcioniranje organizma.

Još važnije obilježje tog motiva za ličnost pojedinca i čovjeka uopće jest što on predstavlja pokretačku snagu za postizanje *veće autonomije, neovisnosti, samopouzdanja, obogaćivanja iskustva i kreativnosti pojedinca.*

Tendencija aktualizaciji služi kao kriterij za procjenu određenog iskustva. Taj proces vrednovanja iskustva u odnosu na tendenciju aktualiziranja Rogers naziva *organizmičkim procesom vrednovanja*. Na osnovi tog procesa vrednovanja sva ona iskustva ili doživljaji koji su percipirani kao korisni ili kao oni koji pridonose održanju i pojačavanju osobe vrednovani su pozitivno i traženi. Takvi pozitivni doživljaji i iskustva pružaju pojedincu osjećaj zadovoljstva. Nasuprot tome, ona iskustva ili doživljaji koji su suprotni održanju, rastu i jačanju osobe, vrednovani su negativno i njih ta osoba ili pojedinac izbjegava. Prema tome, organizmički proces vrednovanja koji nepre-

kidno traje omogućuje osobi da evaluiira svoje vlastito iskustvo u odnosu na to da li to iskustvo ili doživljavanje olakšava ili otežava njenu prirodnu težnju za aktualizacijom ili ostvarenjem.

Tendencija ostvarenju nema za cilj samo snižavanje napetosti, odnosno održavanje životnog procesa i traženje smirenja ili mirovanja, već i porast napetosti. Prema tome, cilj cjelokupnog ponašanja nije oslobađanje od napetosti već je to ponašanje motivirano potrebom da se razvija i napreduje. Proces rasta koji dovodi do realizacije potencijalnosti i kapaciteta pojedinca upravlja njegovim ponašanjem.

Treba spomenuti da ovu *tendenciju ostvarenja ili aktualizacije* Rogers smatra zajedničkom svim formama života, a ne samo svojstvenom čovjeku. To je bit života.

Ova težnja za aktualizacijom kod čovjeka izražava se na najrazličitije načine: željom ili težnjom da se nešto postigne, da se postigne ono što nečiji život obogaćuje i što pojedinca zadovoljava (na primjer napredovanje u poslu, nastojanje da se poveća znanje, da se pojača imaginacija, da se pomogne drugima, da se dobiju priznanja, bolje ocjene, da se nešto ostvari, da se postigne uspjeh u sportu ili stvaralaštvu, da se uspješno identificira s okolinom ili pojedincima itd.). Rogers smatra da je gotovo sve što ljudi čine usmjereno ka povećanju njihove vlastite kompetencije i ostvarenju ili aktualizaciji njih samih.

Tendencija aktualizacije znači kretanje od jednostavnih struktura prema diferenciranim i bolje integriranim strukturama, kretanje od zavisnosti prema nezavisnosti od drugih i okoline, od fiksiranosti i rigidnosti prema slobodi izražavanja. Rogersov pojam aktualizacije ličnosti podsjeća u tom pogledu na koncepciju ega u egopsihologiji koja se razvila iz klasične psihoanalitičke teorije. Tako, na primjer, White opisujući motiv kompetencije kaže: »Čak i kad su njegove primarne potrebe zadovoljene i njegovi homeostatički izbori izvršeni, organizam je i dalje aktivan, živ i angažiran« (1959, str. 315).

Vjerojatno najvažniji aspekt motiva za aktualizacijom u vezi s ličnošću jest težnja ili nagon za samoaktualizacijom, tj. za postizanjem nezavisnosti, kompleksnosti, zrelosti i svih već spomenutih obilježja aktualizirane ličnosti. Tendencija za samoaktualizacijom dovodi i do formiranja adekvatnije osobe.

Motiv aktualizacije je, valja reći, postavljen u Rogersovoj teoriji kao postulat i nije bio mnogo empirijski istraživani.

U toku procesa aktualiziranja dolazi do pojave većih ili manjih inkongruencija ili nesklada. Rogers posebnu važnost pridaje dvjema vrstama sukladnosti. To je samokonzistencija ili konzistencija sa sobom i kongruencija između vlastitog ja i doživljavanja. Organizam prema mišljenju Rogersa djeluje tako da nastoji održavati konzistenciju između percepcija samog sebe s jedne strane i kongruenciju između tih autopercipija ili percepcija sebe i iskustva ili doživljavanja. Načini ponašanja koje organizam usvoji većinom su oni koji su konzistentni s pojmom o sebi« (Rogers, 1951. str. 507).

Pojam o samokonzistenciji ili konzistenciji vlastitog ja stvoren je u Leckyjevoj teoriji ličnosti (1945). Već je Lecky smatrao da pojedinac ne teži ugodu i izbjegavanju neugode kao osnovnom motivu već teži održavanju vlastite organizacije. Svaki pojedinac stvara ili razvija jedan sustav vrijednosti. Srž tog sustava vrijednosti jesu vrednovanja samoga sebe. Organizam nakon toga dalje funkcionira i vrši dalja vrednovanja tako da bi oču-

vao integritet tog sustava vrijednosti. Zbog toga su *vrednovanja koja čini svaki pojedinac posve subjektivna i pojedinac može biti istinit samo u odnosu na sebe*. Zato se pojedinac ponaša tako da je to konzistentno s pojmom o sebi iako to može inače biti štetno i za njega (kao što je to slučaj s delinkventnim ponašanjem ili s kriminalnim ponašanjem).

Razvoj ličnosti

Rogers nije posebno razradio proces razvoja ličnosti u kojem bi bile predviđene vremenske etape razvoja kao što je to slučaj s teorijama Freuda, Eriksona ili Sullivana. Razvoj ličnosti za njega predstavlja jedan kontinuirani proces koji je u toku i nikada se ne prekida. Ličnost je zapravo prema Rogersu u neprekidnoj mjeni i zato ne postoje ni pojedine etape koje bi označavale prijedeni put prema nekom konačnom stanju (kao kod Eriksona, na primjer).

U ranom djetinjstvu sve percepcije i doživljaji su jedinstveni i neizdiferencirani bez obzira da li su uzrokovani tjelesnim procesima ili izvanjskim utjecajima i uzročnicima. Dijete ne razlikuje sebe od okoline, odnosno ne razlikuje ja od ne—ja. Međutim pod utjecajem tendencije za aktualizacijom, koja je urođena, postupno počinje razlikovati ono što je dio njega od onoga što je izvan njega. Ova diferencijacija dovodi do razvoja vlastitog ja. Već smo naveli definiciju vlastitog ja ili pojma o sebi (što je jedno te isto) koju je dao Rogers. Prema tome, prva diferencijacija fenomenalnog polja ili svijeta doživljaja ili iskustva jest dio koji se prepoznaje kao dio samog sebe i dio koji ne pripada organizmu.

U toj prvoj fazi razvoja ličnosti odnosno vlastitog ja najvažniji je proces organizmičkog vrednovanja. Malo dijete procjenjuje svaki novi doživljaj na osnovi toga da li on olakšava ili otežava urođenu tendenciju razvijanja i aktualizacije. Tako su, na primjer, hrana, voda, roditeljska ljubav i sigurnost pozitivno vrednovani jer oni utječu na jačanje i razvoj organizma. Nasuprot tome glad, žeđ, bol, hladnoća, iznenadni gubitak ravnoteže ili podloge, iznenadna buka, su negativno vrednovani jer ti doživljaji interferiraju s održavanjem biološkog integriteta i razvoja. Na taj način proces organizmičkog vrednovanja predstavlja za dijete u toj ranoj fazi razvoja jedan *sustav nadzora i kontrole koji mu omogućava da slijedi ispravan smjer u zadovoljavanju svojih potreba*. Dijete procjenjuje doživljaje na osnovi toga da li ih voli ili na osnovi toga da li su mu ugodni ili ne. Takve procjene su u formi spontanijih reakcija i odgovora koji su kod djeteta, misli Rogers, »prirodni«.

Prirodni proces rasta organizma vodi u daljem toku prema sve većoj diferencijaciji, ekspanziji, povećanju autonomije, većoj socijalizaciji i većoj samoaktualizaciji. Međutim, u tom procesu interakcija s okolinom i s osobama u okolini djeteta postaje sve važnija. Osobitu ulogu u tome ima interakcija sa *značajnim osobama ili značajnim drugima* (kako ih Rogers naziva). To su, na primjer, roditelji. Što su djetetove kognitivne sposobnosti više razvijene, što dijete postaje više socijalno osjetljivo, njegovo doživljavanje sebe ili pojam koje o sebi ima postaje sve više kompleksno i diferencirano. U toj fazi dolazi do izražaja *urođena potreba svih ljudi za doživljavanjem*, za takvim iskustvima i doživljajima kao što su prihvaćanje, poštivanje, simpa-

tija, toplina i ljubav od strane drugih iz njegove okoline, a osobito od strane značajnih osoba s kojima živi. Ovu potrebu Rogers naziva *potrebom za pozitivnom pažnjom*. Ta potreba postaje sve izraženija što se vlastito ja u djeteta više razvija. Na početku se ta potreba izražava u smislu da se bude voljen i kao potreba za brigom i skrbi. Kasnije se ta potreba za pozitivnom pažnjom ogleda u zadovoljstvu koje prati odobravanje koje dijete prima od strane drugih, osobito upućeno od značajnih osoba iz svoje okoline odnosno frustracijom koju dijete doživljava onda kada nailazi na neodobravanje. Ova potreba za pozitivnom pažnjom može biti urođena ili naučena. Rogers smatra da je to za njegovu teoriju razvoja vlastitog ja nevažno iako je skloniji mišljenju da je ta potreba naučena u formi *sekundarnog motiva*. Rogers ističe jedan interesantan aspekt ove potrebe za pozitivnom pažnjom. Ta je potreba *recipročna*, tj. kada neka osoba postaje svjesna da zadovoljava nečiju potrebu za pozitivnom pažnjom, tada i njena vlastita potreba za takvom pažnjom biva zadovoljena.

Jedno je od temeljnih Rogersovih shvaćanja da će dijete učiniti skoro sve što može, pa čak žrtvovati i vlastiti proces organizmičkog vrednovanja da bi zadovoljilo svoju potrebu za pozitivnom pažnjom. Tako, na primjer, ako roditelj inzistira da se ono ponaša »kao dobro odgojeno dijete« ili »pristojno dijete« da bi zaslužilo ljubav, sklonost ili privrženost, *dijete će početi vlastite doživljaje i iskustva vrednovati prema roditeljskoj predodžbi o »odgojenom« ili »pristojnom«, a ne na osnovi vlastitog organizmičkog procesa vrednovanja ili reagiranja na takve doživljaje*. Na primjer, umjesto da slobodno otkriva kako bi i što bi doživljavalo kad bi ukralo nešto od drugog, ili kad bi kamenom razbilo neko staklo ili kad bi glasno izreklo neku kletvu, ono takva potencijalna iskustva unaprijed vrednuje kao »loša« i osuđuje ih ili izbjegava.

Takva situacija ima za posljedicu da djetetovo ponašanje *prestaje biti regulirano stupnjem doživljavanja, održavanja i pojačavanja pojma o sebi*, a postaje regulirano vjerojatnošću postizanja pozitivne pažnje drugih osoba. Na taj način stvara se stanje nepodudarnosti ili inkongruencije između vlastitog ja koje se razvija iz procesa organizmičkog vrednovanja i iskustva. O tom presudnom događaju kaže Rogers slijedeće:

»To je, kako ga mi shvaćamo, *prvo otuđenje u čovjeku* (podcrtao A. F.). On nije bio iskren prema samom sebi, prema vlastitom organizmičkom vrednovanju iskustva, nego je, da bi sačuvao pozitivnu pažnju drugih, počeo falsificirati neke vrijednosti koje doživljava i počeo ih percipirati samo na osnovi vrijednosti koje one imaju za druge. No to nije bio svjestan izbor, već jedan prirodan i tragičan razvoj u ranom djetinjstvu. *Staza razvoja prema psihološkoj zrelosti... je uništavanje ovog otuđenja u funkcioniranju čovjeka* (podcrtao A. F.)... postizanje vlastitog ja koje je sukladno s doživljavanjem i uspostavljanje jednog jedinstvenog procesa organizmičkog vrednovanja kao regulatora ponašanja« (Rogers, 1959, str. 226).

U vezi s pozitivnom pažnjom ili pozitivnim odnosom drugih razvija se još jedna potreba u ličnosti pojedinca. To je potreba za pozitivnom pažnjom ili pozitivnim odnosom prema samome sebi. Pozitivna pažnja ili pozitivni odnos prema sebi ili *prihvaćanje* sebe predstavlja naučenu potrebu. Ta se potreba stvara i razvija na osnovi pozitivnih stavova drugih prema nekoj osobi. Pozitivno prihvaćanje, pažnja ili prihvaćanje sebe u vezi je s doživljajem zadovoljstva koje izaziva odobravanje, odnosno s doživljajem nezado-

voljstva koje izaziva neodobravanje samoga sebe. Sa stajališta druge osobe čini se kao da je vlastito ja postalo svoj vlastiti »značajni drugi«.

Potreba za pozitivnim samopoštovanjem ili prihvaćanjem samoga sebe osigurava razvoj prema *samostalnoj ličnosti*, kao jednom od aspekata samo-aktualizacije, jer će, na osnovi te potrebe, *ponašanje i razvoj pojedinca biti u skladu s pojmom o sebi* i pojedinac se neće ponašati na načine koji su nekonzistentni tom pojmu. Takvo bi ponašanje dovelo do frustracije ove potrebe za samopoštovanjem.

Potreba za pozitivnim odnosom drugih prema sebi, odnosno za *prihvaćenošću* čini dijete sve više osjetljivim na stavove i očekivanja drugih u odnosu na sebe. To se osobito odnosi na stavove i očekivanje važnih osoba iz njegova života. Na taj način *dijete sve više potpada pod njihov utjecaj*. Taj proces naročito potpomaže činjenica da većina odraslih svoju pozitivnu pažnju prema djetetu i njegovu prihvatljivost za njih uvjetuju. Na primjer: »Ja ću te bolje poštivati, prihvatiti jedino ako si onakav kakvog te ja zamišljam ili očekujem«. Ovu vrstu pozitivne pažnje ili prihvatljivosti Rogers naziva *uvjetnom pozitivnom pažnjom* ili *uvjetnom prihvatljivošću odnosno uvjetnim prihvaćanjem ili uvjetima vrijednosti*. Prema tome, takva uvjetovana pozitivna pažnja predstavlja situacije u kojima dijete dobiva pohvale, pažnju, priznanje, odobravanje i druge vrste nagrada zbog toga što se ponaša u skladu s *tuđim koncepcijama* o tome kakvo bi trebalo biti. Tako uvjetovani pozitivni odnosi i uvjetovano prihvaćanje nekog vrlo su česti u običnom životu. Na primjer, pojedinac u životu biva unaprijeđen na osnovi svoje poslušnosti ili na osnovi svojih sposobnosti. U svim takvim slučajevima slika koju pojedinac ima o sebi i njegovo samopoštovanje ovise o *udovoljavanju ili ispunjavanju zahtjeva i standarda koje su drugi postavili*.

Rogers ističe da su uvjeti koji su postavljeni djetetu za postizanje vrijednosti i za njegovu prihvatljivost štetni i pogubni za njegovo nastojanje da postane potpuno funkcionirajuća osoba. To je stoga što dijete u svojoj potrebi za pozitivnom pažnjom i potrebi da bude prihvaćeno od drugih pokušava da dostigne standarde koje su mu drugi postavili, a ne da identificira i postigne ono što želi ili što jest. Na taj način ono počinje vrednovati sebe i svoju vrijednost na osnovi onih vlastitih akcija, misli i osjećaja koje su nagrađene i podržane. Na taj se način stvara pojam o sebi koji je u *neskladu s organizmičkim iskustvom ili fenomenalnim poljem pojedinca*. Takav nesklad ne predstavlja odgovarajuću osnovicu za *psihološko zdravlje* i može biti uzrokom *psiholoških poremećaja*.

Uvjetovana vrijednost izgleda da je prisutna u životu svakog pojedinca. Međutim, Rogers smatra da se pozitivna pažnja može davati i primati bez obzira na vrijednost nekog specifičnog oblika ponašanja. To bi značilo da se neka osoba u cjelini prihvaća ili odbija, tj. prihvaća ili odbija kao cjelina. To znači da se neka osoba treba prihvaćati kao cjelina i poštivati *bezuovjetno* bez »ako« i »ukoliko« odnosno »ali«. Takvo *bezuovjetno prihvaćanje* i cijeqnjenje uočljivo je u majčinskoj ljubavi prema djetetu. Majka, bez obzira na djetetovo ponašanje, osjeća je ili misli voli i cijeni svoje dijete. Ona voli to dijete jer je njezino, a ne zbog toga što ispunjava neke određene specifične uvjete ili zahtjeve odnosno njena *očekivanja*. To je tako u idealnom slučaju, jer su mnoge majke *zahtijevajuće i uvjetuju svoju ljubav ovim ili onim*. Takvu idealnu ljubav prema djetetu Fromm naziva »majčinskom ljubavlju« i razlikuje je od »očinske ljubavi« koja se pruža djetetu zato što je

ispunilo ovaj ili onaj uvjet ili onda kada dijete živi prema zahtjevima roditelja (Fromm, 1956). *Bezuovjetna pažnja* ili *bezuovjetno prihvaćanje* može postojati i onda kada se svi postupci djeteta ne vrednuju jednako. Rogers smatra da su *bezuovjetno prihvaćanje* ili *bezuovjetna ljubav* neophodni za razvoj *zrele ličnosti*. Ukoliko pojedinac u životu doživljava izrazito takvu ljubav i prihvaćanje kod njega se »neće razviti uvjetovanost vlastite vrijednosti, njegovo samopoštovanje bit će neuvjetovano, potrebe za pozitivnom prihvaćenošću, poštovanjem i samopoštovanjem nikada neće biti protuslovne s organizmičkom evaluacijom i pojedinac će nastaviti da bude i dalje prilagođen i potpuno će funkcionirati. Ovaj je lanac događaja hipotetički moguć i zbog toga teoretski važan iako se ne pojavljuje u aktualnosti« (ibid. str. 224).

Rogers smatra da u djetetovu ponašanju nema ničega što bi opravdavallo to da mu roditelji kažu: »Ako učiniš to i to ili ako tako misliš, onda te više ne mogu voljeti ni cijeliti«.

Roditeljima je teško prihvatiti takav stav o *bezuovjetnom prihvaćanju* ponašanja njihova djeteta. To načelo ne znači, međutim, da roditelji trebaju odobravati ili prihvaćati sve ono što njihovo dijete radi. Međutim, kad ga oni kore ili kažnjavaju zbog onog što je učinio, to treba biti učinjeno na takav način da uopće ne dovode u pitanje djetetovu potrebu za pozitivnim prihvaćanjem. Ako se djetetu kaže da je zločesto ili ga se kažnjava, onda ono nije pozitivno vrednovano. Ako mu se, pak, jednostavnim i njemu razumljivim riječima objasne uzroci i razlozi neke zabrane, onda je time održano poštovanje njegove ličnosti. Prema tome, neophodnost poštivanja djetetove ličnosti ne znači nedostatak discipline ili ograničenja ili kontrole ponašanja. To znači da odgoj djeteta mora biti ostvaren u *atmosferi u kojoj je dijete voljeno i cijeno na osnovi činjenice što ono samo po sebi predstavlja dragocjeno ljudsko biće*. Jedino takav odgoj, na osnovi *bezuovjetne pažnje*, može stvoriti ono što Rogers naziva potpuno funkcionirajućom osobom.

Doživljavanje prijetnje i obrana

Prema Rogersu ljudi biraju načine svoga ponašanja. Taj je izbor takav da je to ponašanje u skladu sa strukturom njihova pojma o sebi. Prema tome, pojedinac nastoji što je moguće više održati sklad između vlastitog iskustva i vlastitih doživljaja s jedne strane i pojma koji ima o sebi. Zbog toga sva ona iskustva i svi doživljaji koji nisu u skladu s pojmom o sebi ili s vlastitom slikom, kao i oni koji su u suprotnosti s uvjetima vrijednosti koje je pojedinac prihvatio u toku svoga razvoja predstavlja *prijetnju tom pojmu o sebi*. Takva iskustva po Rogersu nailaze na prepreke koje im onemogućavaju da uđu u svijest pojedinca i da budu *odgovarajuće percipirani*. Oni doživljaji, informacije i iskustva koja su u skladu s pojmom o sebi nekog pojedinca točno se percipiraju, lako *simboliziraju* i tako simbolizirane postaju *dio svijesti pojedinca*. Simbolizacija iskustva ili doživljaja je uvjet da bi to iskustvo ili doživljaj mogli egzistirati u svijesti. Prema tome, kriterij prema kojem se uspoređuje svako iskustvo i svaki doživljaj jest pojam koji pojedinac ima o sebi. Na osnovi takve usporedbe doživljaj se simbolizira u svijesti ili ostaje nesimboliziran, što znači izvan svijesti pojedinca. Na osnovi toga vi-

dimo da su *iskustvo i doživljavanje selektivni i da je svijest pojedinca potpuno subjektivna*.

Ako za pojedinca ne postoje doživljaji ili iskustva koja su manje ili više vrijedna od ostalih, ne postoje razlozi da se bilo koje iskustvo ili doživljaj isključe iz svijesti.

Nepodudarnost između pojma o sebi koji ima neka osoba i njenog iskustva i doživljavanja predstavlja prijetnju toj ličnosti. Nepodudarnost nekog iskustva i neke slike o sebi ne mora biti percipirana na nivou svijesti smatra Rogers. Neko iskustvo može biti diskriminirano kao prijeteće, a da prijetnja ne bude simbolizirana i u svijesti. S tim u vezi je pojam o *subliminalnoj percepciji* i ispitivanje tog pojma. Prijetnja se doživljava kao nejasna uznemirenost i napetost. Takvo se stanje obično naziva *tjeskobom*. Nepodudarnost između iskustva i pojma o sebi koje ima neka osoba prijeteće je za tu osobu zbog toga što njezina ličnost u takvoj situaciji ne čini jednu konzistentnu cjelinu. Ponašanje tog čovjeka više nije regulirano jednom jedinstvenom snagom (a to je tendencija aktualizacije), već je upravljano različitim standardima.

Uzmimo kao primjer mladu djevojku koja je od svojih roditelja naučila i usvojila stav da su predbračni seksualni odnosi grijeh. Kasnije se u životu zaljubi i pod utjecajem savjeta svojih prijateljica i inzistiranja svog dragog ona pristane da s njim ima seksualne odnose. Njen doživljaj pri takvim odnosima može biti ugodan, ali je u suprotnosti sa slikom ili pojmom o sebi koji je stvorila u toku razvoja i odgoja u roditeljskoj kući. Zbog toga će ta djevojka nakon toga iskustva doživljavati napetost i unutarnju konfuziju odnosno tjeskobu.

Tjeskoba je emocionalno stanje koje je reakcija na prijetnju i signalizira opasnost da struktura vlastite ličnosti bude dezorganizirana. Dezorganizacija ličnosti pojedinca nastupit će u onom trenutku kad prijeteće iskustvo stigne u svijest tog pojedinca. Prema tome, pojedinac koji je obuzet tjeskobom ili koji je tjeskoban naslućuje da bi puna simbolizacija nekog njegova iskustva nužno izazvala drastične promjene u njegovu shvaćanju samog sebe.

Prijetnja, čak i onda kada nije simbolizirana, dovodi po Rogersu do promjena u funkcioniranju ličnosti pojedinca. Sve dok nije ugrožena, ličnost pojedinca je potpuno *otvorena iskustvu*. Kad je ugrožena, ličnost počinje pokazivati znakove *defenzivnosti ili obrane, ličnost se počinje braniti*. Svrha je te obrane da se ličnost očuva onakvom kakva je u određenom trenutku. Postoje dva osnovna načina na koji se može ličnost obraniti od prijetećeg iskustva ili doživljavanja. Jedan način jest *perceptivna distorzija* tog iskustva ili doživljaja, a drugi *negacija* nekog iskustva ili doživljaja. Rogers kaže: »Ovaj cilj se postiže perceptivnom distorzijom nekog iskustva u svijesti, kojom se umanjuje nepodudarnost između doživljaja i strukture vlastitog ja, ili uskraćivanjem svijesti nekog iskustva i na taj način izbjegavanjem prijetnje vlastitom ja« (Rogers, 1959, str. 204).

Prema tome, perceptivna distorzija ili iskrivljenje i uskraćivanje predstavlja dva *obrambena mehanizma ličnosti*. Perceptivno iskrivljavanje dopušta da neko iskustvo uđe u svijest ali tako prerađeno i deformirano da je u skladu s predodžbom o sebi koju taj pojedinac ima u određenom momentu (dakle različito od realnosti). Tako, na primjer, student koji je loše prošao na ispitu (lošije negoli je očekivao) održat će predodžbu o sebi kao boljem ili dobrom studentu na taj način što će iskriviti simboliziranu konceptualiza-

ciju svog neuspjeha tako da kaže: »nisam bio raspoložen« ili »boljela me glava« ili »profesor je bio loše volje«, ili »uvijek me mrzio« itd. Takvu selektivnu percepciju ili distorziju Rogers naziva kao i Freud *racionalizacijom*. Racionalizacija je vrlo čest oblik iskrivljavanja iskustva, a iskrivljavanje iskustva je svakodnevna pojava kod svakog čovjeka. Osim racionalizacije doživljaji se iskrivljuju još na dva načina. Jedan od njih je *projekcija — pripisivanje* drugima vlastitih neugodnih obilježja. Drugi je *reakciona formacija ili pretformirana reakcija* — reagiranje na suprotan način od onog koji bi bio pravi. Na primjer, slatkorječivost i hinjenje oduševljenja pri susretu s nekim koga ne volimo.

Rogers smatra da je *psihološka prilagođenost ličnosti* upravo proporcionalna stupnju podudaranja nečijeg iskustva ili doživljavanja sa slikom koju taj pojedinac ima o sebi. Osoba koja je dobro prilagođena percipira sebe i svoju okolinu odnosno odnose s drugima onakvima kakvi oni jesu u »realnosti«, tj. onako kako ih vidi objektivni promatrač. Dakle, kod takve osobe je subjektivno iskustvo u skladu s vanjskom realnošću. U takvom stanju opisana je osoba *otvorena iskustvu ili doživljaju*.

Potpuno funkcionirajuća osoba

Na osnovi svoga dugogodišnjeg iskustva i rada s *psihološki poremećenim* ljudima Rogers je stvorio vlastitu predodžbu o tome što znači za određenu osobu ono što on naziva »dobrim životom«, a čemu teže i za što se bore psihološki poremećajne osobe.

Rogers (1961) kaže, najprije, što nije dobar život. Dobar život nije neko fiksno stanje bivstvovanja. To nije stanje sreće, zadovoljstva ili kreposti. To nije ni stanje u kojem je pojedinac prilagođen, dovršen ili aktualiziran, a ni stanje koje bi se moglo označiti terminima iz suvremene psihologije kao stanje reduciranih nagona, reducirane tenzije ili napetosti ili stanje homeostatičke ravnoteže. Za Rogersa dobar život je samo *usmjerenje, a ne stanje*. On kaže:

»To je proces kretanja u smjeru koji ljudski organizam odabere onda kada ima unutarnju slobodu da krene u bilo kojem smjeru...« (ibid, str. 187).

Potpuno funkcionirajuća osoba znači za Rogersa takvu osobu koja koristi svoje kapacitete i talente, realizira svoje potencijale i koja je usmjerena prema potpunom upoznavanju sebe i njoj mogućeg iskustva. Postoji pet glavnih karakteristika ličnosti koje imaju takve osobe.

Prva i najvažnija karakteristika jest *otvorenost iskustvu ili doživljavanju*. Rekli smo da je to suprotno od defanzivnosti. Takvi su pojedinci slobodni da bez opasnosti ili prijetnje doživljavaju sebe. Oni su potpuno svjesni vlastitih osjećaja, oni ih ne potiskuju i djeluju na osnovi njih. Takva osoba može, na primjer, osjetiti odjednom jaki impuls za seksualnim odnosom s nekim drugim. Osoba otvorena doživljavanju neće biti ugrožena takvim svojim doživljajem, jer nema unutarnjih barijera ili inhibicija koje bi onemogućile svijesti da doživljava to stanje ili taj impuls. Takva je osoba, međutim, dovoljno racionalna da prosudi o tome i da suspendira vlastitu aktivnost. Ona će, dakle, prepoznati i prihvatiti taj seksualni impuls kao takav, shvatiti štetnost djelovanja na osnovi tog impulsa te će zbog toga takav impuls odstra-

niti i svratiti pažnju na druge aspekte situacije u kojoj se nalazi. Ono što je tu važno uočiti jest to da osobi koja je *potpuno funkcionirajuća* nijedna emocija ili doživljaj nije prijeteći i ne ugrožava njezinu ličnost sam po sebi. Ta je osoba zbog toga otvorena svim doživljajima.

Drugo obilježje potpuno funkcionirajuće ličnosti naziva Rogers *egzistencijalnim življenjem*. To je mogućnost da se u svakom trenutku svoje egzistencije živi ispunjeno. U tom slučaju svaki je tren nečijeg života nov i različit od onog koji je postojao ranije. Zbog toga, kaže Rogers, ono što neki pojedinac jest ili što će biti u sljedećem trenutku izrasta iz tog trenutka i *ne može se predvidjeti unaprijed, ni od strane te osobe, ni od strane drugih*. Kod egzistencijalnog načina življenja vlastito ja neke osobe i njena ličnost *pojavi se iz iskustva i doživljaja*, a iskustvo ne biva *prevedeno* ili *izvrnuto* da bi moglo pristajati nekoj unaprijed stvorenoj strukturi vlastitog ja. Prema tome, ljudi koji žive »dobar život« su fleksibilni, adaptabilni, spontani, tolerantni. Oni strukturu svog iskustva ili doživljavanja *otkrivaju u samom procesu življenja*.

Treću osobinu optimalno funkcionirajućih osoba predstavlja *organizmičko povjerenje*. Ova osobina dolazi naročito do izražaja u situacijama *donošenja odluka*. U situacijama kada treba izvršiti izbor načina na koji će djelovati, mnogi se ljudi oslanjaju na socijalne norme ili pravila koja su postavile određene grupe ili institucije (kao na primjer vlast ili religija), drugi se oslanjaju na sudove ili mišljenja drugih (na primjer susjede) ili na način na koji su prije postupali u sličnoj situaciji. Njihova je mogućnost donošenja odluka, prema tome, pod jakim utjecajem ili totalnom dominacijom *izvanjskih utjecaja*. Potpuno funkcionirajuća ličnost sluša samo svoje *organizmičko iskustvo* ili *organizmičko doživljavanje* kao jedini valjani izvor podataka na osnovi kojih može donositi odluke. Rogers smatra da je pouzdani put za ponašanje koji dovodi do zadovoljenja onaj da se radi »ono što se osjeća kao ispravno«. Dakle, organizmičko povjerenje predstavlja osobinu ili sposobnost da se sluša i slijedi vlastito iskustvo i da se na osnovi njega donose odluke.

Dalja karakteristika osoba koje potpuno funkcioniraju jest *sloboda doživljavanja*. To znači da pojedinac koji živi »dобрим životom« je slobodan da živi na način kojim želi živjeti ili kojeg izabere. To je *subjektivna sloboda*, osjećaj da je on sam *gospodar oblikovanja svog života i svog svijeta*. Rogers ne negira da je ponašanje svakog pojedinca pod snažnim utjecajem socijalnih uloga i situacija, pod jakim utjecajem njegove biološke strukture i pod jakim utjecajem njegova prošlog iskustva. U stvari, potpuna sloboda u izboru kod ljudi ne postoji. Potpuno funkcionirajuća osoba, međutim, djeluje kao *slobodan agens*, tako da sve što joj se dogodi ovisi isključivo o njoj samoj. To je, prema tome, *doživljajna, a ne stvarna sloboda izbora* koja se izražava obično kao: »Za sve svoje postupke i njihove posljedice odgovoran sam ja sam«.

Konačno važno obilježje potpuno zrelih osoba je *kreativnost ili stvaralaštvo*. Osoba koja je uključena u dobar život trebala bi biti i kreativna. To znači da bi ona trebala stvarati kreativne produkte (kao što su ideje, postupci, djela, projekti i sl.). Ona bi morala živjeti kreativnim životom. Te bi osobe trebale konstruktivno djelovati u okolini u kojoj žive ili u kulturi koju čine i istovremeno zadovoljavati svoje najdublje potrebe. Oni bi se trebali kreativno prilagođavati izmijenjenim uvjetima okoline, a to znači kreativno

mijenjati tu okolinu. Rogers, međutim, smatra da takvi ljudi ne moraju nužno biti potpuno prilagođeni svojoj kulturi i okolini. Oni ni u kom slučaju nisu konformisti. Pripadnici su društva, ali nisu zatvorenici tog društva.

O dobrom životu Rogers kaže i ovo:

»... dobar život znači veće područje, veće bogatstvo, nego ograničeno življenje u kojem se većina nas nalazi. Biti dijelom tog procesa znači biti uključen u često zastrašujuća i često zadovoljavajuća iskustva jednog osjetljivijeg življenja, s većim područjem, većom raznolikošću i većim bogatstvom« (Rogers, 1961, str. 195).

Dezorganizacija ličnosti i patologija ličnosti

Zdrava ličnost je, prema Rogersu, kako smo vidjeli, ona koja može i asimilirati vlastito iskustvo i vlastite doživljaje u strukturu i cjelinu vlastite ličnosti i koja to čini. Kod zdravih osoba i ličnosti postoji sukladnost između vlastitog ja i doživljavanja. Takva je osoba otvorena prema iskustvu i doživljavanju. Kod zdrave ličnosti ne nailazimo na defenzivnost. To su, prema tome, znakovi ili obilježja zdrave ličnosti odnosno ličnosti koja normalno funkcionira. Ličnost koja nije u stanju funkcionirati na taj način, kod koje, dakle, nema tih obilježja, predstavlja *dezorganiziranu ličnost*. Takva je ličnost tako organizirana da njen pojam o sebi ili vlastitom ja nije u skladu s njenim organizmičkim iskustvom. Takva je osoba prisiljena da se prema vlastitom iskustvu ponaša defenzivno, da onemogućava mnogim svojim osjetnim i organskim doživljajima pristup do svijesti. Takvi događaji bivaju iskrivljeni ili zaničani, odnosno *nesimbolizirani*. Takvi doživljaji i iskustva ostaju na nivou *subcepcije* (podliminalne percepcije). Takvu sudbinu doživljavaju sva ona iskustva koja su prijeteća za ličnost.

Dezorganizirana ličnost je zbog toga rigidna. Vlastito ja takve ličnosti zbog toga je kruto, nefleksibilno, rigidno i defenzivno prema svemu što je opasno za njez i što bi moglo narušiti samopoštovanje.

Dezorganizacija ličnosti može biti veća ili manja. Rogers smatra da svaka osoba u svakodnevnom životu doživljava određen stupanj dezorganizacije. Do toga dolazi onda kad je pojedinac izložen iskustvu koje ugrožava njegovu sliku ili pojam o sebi, i koje ga zbog toga prisiljava na negiranje odnosno iskrivljavanje. Također je sasvim sigurno da većina ljudi dnevno doživljava tjeskobu. Međutim kod normalnih osoba stupanj nepodudarnosti između doživljaja odnosno iskustva i njihovog ja nije velik, tako da je i doživljaj tjeskobe relativno blag. Njihova je obrana od nepodudarnog iskustva u takvoj situaciji također zadovoljavajuća.

Međutim, kada nekongruencija ili nepodudarnost između vlastitog ja i iskustva postane veća odnosno kad takva nepodudarnost postane češća, razina tjeskobe ili anksioznosti postaje veća i takvo stanje onemogućava tom pojedincu normalno funkcioniranje u svakodnevnim aktivnostima. U suvremenom modernom društvu tjeskoba je vrlo čest pratilac aktivnosti ljudi. Pojedinac koji je u takvom stanju obično se naziva *neurotikom*.

Ovdje valja reći da je Rogersov stav da su klasične psihopatske kategorije kao što su neuroza i psihoza nekorisne. On također smatra da su diferencijalne dijagnoze u psihopatologiji besmislene. Tako Rogers smatra da je

ponašanje koje nalazimo kod akutnih psihotičara takvo da je nepodudarno s vlastitom ličnošću te osobe ali je probilo sve defenzivne procese i barijere. Rogers kaže: »Tako osoba koja je svoje seksualne impulse držala rigidno pod kontrolom, negirajući ih kao jedan aspekt vlastitog ja, može sada činiti otvorene seksualne ponude drugima s kojima dolazi u doticaj. Mnoga od takozvanih iracionalnih ponašanja i postupaka u psihozama spadaju u taj red« (Rogers, 1959, str. 230).

Razlika između neurotika i psihotičara je u tome što su kod neurotičara njegovi obrambeni mehanizmi još uvijek sposobni da nepodudarno iskustvo udalje iz svijesti ili mu onemoguće ulazak u svijest i na taj način ostaju s cjelovitim vlastitim ja. Kod psihotičara obrana uz pomoć distorzije ili iskrivljavanja iskustva ili doživljaja odnosno obrana uskraćivanjem pristupa u svijest određenom doživljaju ili iskustvu više nije u stanju da nepodudarno iskustvo drži izvan svijesti. *Takvo je iskustvo kod njih prodrlo u svijest i oni su ostali bez ikakve obrane pred njim.* To znači da je kod njih nepodudarno iskustvo potpuno adekvatno simbolizirano i da je prisutno u njihovoj svijesti što znači da je njihovo vlastito ja smrvljeno i uništeno. Takve se osobe onda ponašaju na najčudnije ili bizarne načine, tj. one koje nazivamo *iracionalnim*. Međutim, to ponašanje je sada u skladu s iskustvima i doživljajima koji su prije bili zaničani kao u slučaju otvorenih seksualnih postupaka u prijašnjem primjeru. Ti su postupci čudni samo u odnosu na način na koji je ta osoba bila ranije opažana od strane drugih. Prema tome, dezorganizacija i psihopatološka stanja nastaju onda kada je *vlastito ja ugroženo* ili kada je izgubilo mogućnost da se štiti od prijetećih iskustava i doživljaja.

Obrana vlastitog ja ili vlastite ličnosti od *nepodudarnog iskustva* i onda kada je uspješna, kao što je to slučaj u svakodnevnom životu, traži od pojedinca određeni angažman ili energiju. Pojedinaac koji je prisiljen da iskrivljava vlastite doživljaje ili vlastito iskustvo mora sebe neprekidno braniti od svjesnih reprezentacija i adekvatne simbolizacije takvih iskustava ili doživljaja. Takvi su ljudi neprekidno na oprezu, neprekidno u obrani. Oni su sumnjičavi i *dovode u pitanje svaku pa i najneudržljiviju primjedu drugih ljudi u odnosu na sebe i reagiraju kao da su one štetne za njihov ugled.* To je zbog toga što su takve primjedbe, opaske ili osvrti na njih percipirani u iskrivljenom obliku i na iskrivljeni način.

Pogrešne percepcije, znači, dovode i do pogrešnih poteza i postupaka. Tako student koji o sebi ima predodžbu kao o odličnom studentu, a doživljava studij kao niz situacija koje su potencijalno opasne za njegovo shvaćanje samog sebe, »odlučuje« se zbog toga da napusti studij. Napušta studij s racionalizacijama kao što su: »mogu ja i bez diplome zaraditi dovoljno novaca« ili »studij je dio buržoaskog nasljeđa« i sl.

Stanje nepodudarnosti između vlastitog ja i vlastitog iskustva može se umanjiti procesom *reintegracije ličnosti*. To je moguće jedino onda ako su obrambeni procesi ličnosti aktivni. Reintegracija ličnosti je proces koji je suptilan procesima obrane ličnosti. To je postupak u kojem pojedinac postaje potpuno svjestan svojeg do tada iskrivljenog i zanegiranog iskustva. Za uspješnu reintegraciju ličnosti potrebne su specifične okolnosti. Da bi reintegrativni proces uspio, potrebno je sniziti uvjete vrijednosti koji su toj osobi postavljeni i istovremeno povećati bezuvjetno samopoštovanje ili samouvažavanje. Da bi do toga došlo potrebno je da takav pojedinac naiđe

na drugu osobu koja će prema njemu izražavati ili osjećati takvo bezuvjetno uvažavanje. Rogers smatra da su manje reintegracije vlastite ličnosti u svakodnevnom životu moguće čak i bez pomoći druge za pojedinca značajne osobe jedino u slučaju da ne postoji nikakva prijetnja vlastitom ja. Takva je tipična situacija kada smo *sami sa sobom*. U toj situaciji, smatra Rogers, moguće se suočiti s manjim nepodudarnostima u iskustvu i vlastitoj ličnosti i restrukturirati pojam o sebi da bi bio u skladu s iskustvom i da bi doživljaji mogli biti asimilirani u vlastito ja. Tako Rogers navodi kao primjer dijete koje se smatra slabim i nemoćnim da obavi neki posao. Uspjeh u tom poslu (popravak vlastitog bicikla) je nepodudaran s njegovim pojmom o samom sebi kao slabim i bespomoćnim i zbog toga se ne može integrirati odjednom s njegovom koncepcijom o sebi. Ako se takvo dijete prepusti sebi, ono će postupno asimilirati kroz vlastitu inicijativu, reviziju pojma o sebi, u kojoj će, usprkos opće slabosti i bespomoćnosti, naći mjesto i percepcija da on taj posao može obaviti. Rogers smatra da je to normalan put, oslobođen od prijetnje na kojem može doći do asimilacije novog iskustva. Nasuprot tome, ako roditelji tom djetetu neprekidno govore i uvjeravaju ga da on može taj posao obaviti, ono će to poricati i demantirati i dokazati svojim ponašanjem da ono to ne može obaviti. Što je nasilnije dokazivanje njegove sposobnosti od strane drugih, to je veća prijetnja njegovom vlastitom ja i taj je otpor veći (Rogers, 1965).

Uspješno suočavanje s većom nepodudarnošću između iskustva i pojma o sebi moguće je jedino uz pomoć druge osobe: »Izgleda da je nekoj osobi moguće da se suoči s takvom većom inkonzistentijom jedino onda kada je u odnosu s nekim drugim i za koga je sigurna da je prihvaća« (Rogers, ibid. str. 519). Takav odnos postoji u Rogersovoj terapiji *usmjerenoj na klijenta*.

Psihološka terapija usredotočena na klijenta

Rogers (1965) smatra da od svih naziva koji se koriste za osobu kojoj je potrebna psihološka terapija njemu najviše odgovara naziv klijent. Drugi nazivi koje on ne prihvaća, jesu: pacijent, subjekt, analizand, primalac savjeta i sl.

»Klijent označava, kako je to postalo uobičajeno, onoga tko aktivno i po vlastitoj volji dolazi po pomoć u vezi s nekim problemom, ali bez ikakva znaka oslobađanja od vlastite odgovornosti za situaciju. Upravo zbog ove konotacije tog termina mi smo ga odabrali budući da je time izbjegnuta konotacija da je on bolestan ili da je objekt nekog eksperimentiranja i slično« (Rogers, 1965, str. 7). Centriranost terapije na pacijenta ima fenomenološko značenje. U terapiji se radi o klijentovim *jedinstvenim* osobnim i osobitim problemima, njegovim *jedinstvenim* osjećajima, percepcijama, stavovima, uvjerenjima, stanjima i ciljevima. Terapija se može uspješno odvijati jedino sa stajališta *klijentova unutarnjeg okvira referencije*.

U povijesti psihološke terapije stvorene su vrlo raznolike tehnike i postupci. Psihijatri i psiholozi tražili su od svojih pacijenata vrlo različite stvari i postupke. Tako su pacijenti nekad ležali na ležajevima i slobodno asocijali, drugi su bili podvrgavani kondicioniranju ili dekonkondicioniranju, neki su smještavani u »orgonske kaveze« da bi »vibrirali«, a neki ostavljani u praz-

nim sobama da bi mogli vikati i urlati koliko im drago, neki su sjedili goli u bazenima, a neki su trenirani u maksimalnoj fizičkoj i mišićnoj relaksaciji. Eysenck je utvrdio (1952, 1966) da većina takvih postupaka ne dovodi do uspjeha. Sve to svjedoči koliko ljudi imaju poteškoća u upoznavanju sebe i drugih, odnosno koliko i najveći specijalisti nisu o ličnosti mnogo znali.

Međutim, neka novija istraživanja uspjeha pri različitim postupcima psihološke terapije, istraživanja koja se osnivaju na znanstvenoj metodologiji (kao, uostalom, i Eysenckova) pokazuju da mnogi postupci psihološke terapije daju pozitivne rezultate. Stoga se postavlja pitanje kako tako različiti i nimalo slični postupci mogu svi davati pozitivne rezultate. Rogers, na osnovi analize takvih terapeutskih postupaka koji dovode do uspjeha zaključuje da ono što je njima zajedničko, jest element *odnosa koji postoji između osoba koje sudjeluju u takvoj psihološkoj terapiji*. Rogers smatra da neka psihološka terapija može biti uspješna jedino onda ako je u njoj ostvaren kvalitet odnosa između terapeuta — psihologa i njegova klijenta. *To je jedini potreban i dovoljan faktor uspjeha neke psihološke terapije*. Specifične tehnike pojedine psihološke terapije su nevažne za taj odnos. Ako u psihološkoj terapiji nije stvoren odnos između klijenta i njegova psihologa, takva terapija neće imati uspjeha bez obzira kakvim se tehnikama ili postupcima služila. Rogersova psihološka terapija usmjerena na klijenta osniva se na toj spoznaji.

Na klijenta usmjerena terapija razvila se iz Rogersove *nedirektivne terapije*. Neki taj naziv za Rogersovu terapiju koriste i danas. Nedirektivna terapija temeljila se na uvjerenju Rogersa da svaki pojedinac posjeduje vlastitu sposobnost mijenjanja svoje ličnosti i da se na taj način može mijenjati i njegovo ponašanje. U toj terapiji uloga terapeuta je zbog toga bila vrlo ograničena i on je u odnosu na klijenta bio mnogo manje direktivan no što je to slučaj kod drugih vrsta psiholoških terapija. Tako je Rogers na početku smatrao da terapeut nikada ne smije klijentu davati savjete i upute, ne smije odgovarati na njegova pitanja, niti smije postavljati vlastita. Njegova je jedina uloga u procesu psihološke terapije da djeluje kao zrcalo koje klijentu *reflektira natrag* sve ono što je on rekao i da u tom procesu *reflektiranja* razjasni njegove osjećaje. Nedirektivna terapija uključivala je prema tome dva procesa: *refleksiju* i *klarifikaciju* ili *razjašnjavanje*. Kod takvog reflektiranja terapeut nije smio ni na koji način iskriviti sliku klijenta o samom sebi. Klijent ima, naravno, iskrivljenu sliku o sebi. Bitni i jedini zadatak terapeuta u nedirektivnoj terapiji bio je da tu njegovu iskrivljenu sliku izoštri i da je reflektira natrag odnosno da mu reflektira natrag ono što klijent zaista osjeća ili kaže. Ova je tehnika toliko ograničavala ulogu terapeuta da se danas malo primjenjuje. Umjesto naglašavanja i inzistiranja na nedirektivnosti terapeuta, sada je naglasak na usmjerenosti prema klijentu. Savjetodavac ili terapeut mora biti sposoban da *shvati svog klijenta s njegove točke gledišta ili s njegova stajališta odnosno s njegova okvira referencije*. Savjetodavac treba percipirati klijenta onako kako on sam sebe percipira. Savjetodavac u takvoj terapiji mora biti uključen u sam proces doživljavanja koji ima njegov klijent i mora aktivno doživljavati osjećaje svog klijenta. To je dakako moguće ukoliko su ispunjeni određeni uvjeti. Jedan od njih je sposobnost *empatije* od strane savjetodavca ili terapeuta. U toj drugoj fazi razvoja, Rogersove psihološke terapije usmjerene na klijenta, cilj je bio ostvarenje veće svjesnosti prije negiranih stavova i povećanje

sposobnosti evaluiranja pojedinih fenomena, odnosno na stjecanju unutar-njeg lokusa (mjesta) kontrole kao i na reorganizaciji pojma o sebi. U toj su fazi započela i istraživanja Stephensonovom tehnikom Q-sorta kao i istraživanja odnosa između vlastitog i idealnog ja kao kriterija nepodudarnosti u nečijoj ličnosti i kao indikatora uspješnosti terapije.

Konačno, u trećoj fazi razvoja Rogersove terapije usmjerene na klijenta sve veći je naglasak na stvaranju terapijske atmosfere. Tako terapeut prestaje biti hladna, rezervirana, objektivna i neuključena osoba. *Terapeut izražava osjećaje i stupa u odnos sa svojim klijentom*. Sve se više naglašavaju osjećaji. Terapija obuhvaća emocionalne doživljaje, a ne konceptualne sadržaje. Terapija zahtijeva, uz osjećaje, još i neposrednost, doživljavanje, a ne verbalne refleksije i verbalne analize samoga sebe. Osobito postaje važna klima u kojoj se terapija odvija i odnos između klijenta i terapeuta. Klima je odlučujuća za uspjeh ili neuspjeh terapije. Ovaj razvoj u koncepcijama Rogersa sadržan je u nizu njegovih djela (Rogers, 1951, 1957, 1958, 1959). Razvoj Rogersove psihološke terapije traje i danas.

Rogers je (1967 a i b) formulirao šest uvjeta koji moraju biti ispunjeni ako se želi uspjeh psihološke terapije usmjerene na klijenta, a to znači da bi takva terapija dovela do promjene ličnosti klijenta. Evo kratkog pregleda tih uvjeta.

Prvi je uvjet da su klijent i terapeut u *međusobnom psihološkom ili psihičkom kontaktu*. Ni najbolji terapeut ne može pomoći nekom klijentu ukoliko ga taj klijent ne poznaje. To ujedno znači da nema značajnijih promjena ličnosti bez psihološkog odnosa između dvoje ljudi.

Drugi je uvjet da je jedna od tih dviju osoba, koja se naziva klijent, u stanju *nekongruencije ili nepodudarnosti* i da je zbog toga *ranjiva ili tjeskobna*. To je u skladu s Rogersovom koncepcijom dezorganizacije ličnosti i psihopatologije ličnosti koje proizlaze iz neslaganja stvarnog iskustva neke osobe i njene slike o sebi. Ovdje Rogers navodi kao primjer jednog studenta koji je patio ili bolovao od fobije. Njegova se fobija odnosila na penjanje uz stube u zgradi u kojoj je na trećem katu trebao polagati ispite. Ta se fobija proširila na sva penjanja ili uspinjanja po bilo kojim stubama u bilo kojoj zgradi sveučilišta na kojem je studirao kao i na otvorene prostore i križanja na području sveučilišta. Taj strah, organizmički strah, bio je indikator njegove nedoraslosti i zbog toga u suprotnosti ili neskladu s pojmom o sebi tog studenta. Taj je student, prema tome, potpuno bez kontakta sa svojim svjesnim iskustvom, odnosno sa svojim organizmičkim iskustvom ili doživljavanjem (koje mu prostor, zgrade i stubišta prikazuje sasvim drugačijima, tj. normalnim). On je, nadalje, stranac samom sebi. Takva situacija čini ga vrlo ranjivim, jer se prava istina može u svakom času pojaviti a to je da je sve normalno, a da se on boji ispita odnosno neuspjeha na ispitu. Osim toga, on u sebi osjeća tu duboku nepodudarnost i zbog toga doživljava napetost i tjeskobu. Takav student dolazi u centar za savjetovanje i izjavljuje psihologu da se intenzivno plaši uspinjanja po stubama, hodanja po prostoru, da je tjeskoban i da ne zna zašto.

Treći uvjet za uspješnu psihološku terapiju jest da je druga osoba, koju nazivamo terapeutom, *integrirana i kongruentna u svom odnosu s klijentom*. Prema tome, u jednom terapeutskom postupku terapeut mora biti potpuno svjestan svog organizmičkog iskustva (onog što čuje, vidi, doživljava). Mora biti bez ikakvih fasada, bilo svjesnih ili nesvjesnih. Terapeut je prema tome

cjelovit i realan. Klijent mora imati jasan i izražen osjećaj da se povjerava pravoj osobi. On za pacijenta treba biti transparentan ili proziran, bez maske i bez krinke. Za vrijeme terapije terapeut može doživljavati i sam tjeskobu, depresiju, neprijateljstvo ili nesimpatiju ili bilo koje drugo stanje u svom svakodnevnom životu. To znači da on ne mora biti potpuno integriran u svim situacijama, ali za vrijeme psihološke terapije on mora biti postupno kongruentan. Terapeut mora biti svjestan svake svoje eventualne nekongruentnosti kojoj nije mogao izbjeći.

Dalji uvjet za uspjeh Rogersove psihološke terapije jest da terapeut doživljava *bezuvjetno pozitivno uvažavanje* svog klijenta. To znači da on toplo prihvaća svog klijenta i da ga ocjenjuje kao osoba ili *ličnost u nastajanju* i ne donosi sudove o njegovim doživljajima ili osjećajima. To znači da terapeut ne postavlja nikakve vrijednosne uvjete za klijenta. Tako, u slučaju studenta, kad on opisuje svoj strah od stubišta ili otvorenih prostora, terapeut bezuvjetno mora prihvaćati te njegove osjećaje kao dio klijentova subjektivnog svijeta. Ono što klijent kaže ne smije izazvati ni odobravanje niti neodobravanje terapeuta. Cijela se terapija mora odvijati u situaciji u kojoj se klijent osjeća neugrožen, siguran, prihvaćen onakvim kakav jest. Takva atmosfera omogućava polako klijentu da ponovno dođe na nivo organizmičkog doživljavanja i da to doživljavanje simbolizira u svojoj svijesti bez opasnosti za svoje ja. Konačno, u takvoj atmosferi on uspijeva integrirati svoje osjećaje i doživljava se sada već izmijenjenom vlastitom ličnošću. Situacija bezuvjetnog uvažavanja koja mora biti postignuta omogućava klijentu da ispita svoje doživljaje koji su nesukladni s njegovim ja i kojih on ranije nije bio svjestan, jer su u njemu izazvali tjeskobu.

Peti uvjet za uspješnost psihološke terapije jest da terapeut *empatički razumije interni okvir referencije* svog klijenta. Empatija prema Rogersu znači da terapeut osjeća klijentov privatni svijet doživljavanja kao da je njegov vlastiti. On razumije svog klijenta i slobodno se kreće i snalazi u njegovu subjektivnom svijetu. On percipira na njegov način, doživljava na njegov način i osjeća se kao i on. To svoje razumijevanje on mora priopćiti klijentu. On zna kako se fobički student osjeća kad se kreće po prostorima sveučilišta, on je s njime i pomaže mu da shvati, prihvati i razjasni konfliktne i smušene osjećaje. Rogers kaže da klijent doživljava terapeutovu empatiju kao iznenađni bljesak sunčeve svjetlosti kroz gusti sloj lišća u prašumi. Terapeut, kad je jednom ušao u subjektivni svijet svog klijenta uz pomoć empatije, sposoban je da mu svojim empatičkim izjavama pomogne u njegovoj borbi s konfuznom i iskrivljenom predodžbom njegova vlastitog iskustva. U toku psihoterapije uvažavanje i prihvaćanje klijenta postaje sve veće i oboje se sve bolje razumiju.

Konačni je uvjet za uspjeh psihološke terapije da terapeut priopćava klijentu svoje razumijevanje i svoje bezuvjetno uvažavanje. To je bitno različito od situacije u nedirektivnoj psihološkoj terapiji. Tamo se terapeut ograničavao samo na izjave kao: »Uh — hm«, »da« ili na ponavljanje izjava samog klijenta. Priopćavanje empatije može biti riječju ili gestama ili drugim postupcima koji pokazuju terapeutovo razumijevanje i prihvaćanje i te postupke ili riječi klijent mora percipirati. Takav sustav psihoterapije potpuno je u skladu s Rogersovim shvaćanjem čovjeka. On smatra da je čovjek po svojoj prirodi orijentiran na rast, aktualizaciju ili ostvarenje i zdravlje i da će to postići ako su uvjeti u kojima živi ispravni. Terapija orijentirana na pa-

cijenta treba upravo takve uvjete stvoriti. Sve ostalo će stvoriti klijentova urođena tendencija samoaktualizaciji. Rogerijanski terapeut je više pomagač rasta negoli iscjelitelj, odnosno moderator ponašanja, kako je to slučaj u psihoanalizi odnosno u terapiji ponašanja. U toku psihološke terapije, smatra Rogers, dolazi do oslobađanja osobnih osjećaja odnosno do *emocionalne katarze*, nakon čega slijedi uvid u uzroke i narav poteškoća. Taj je proces potvrđen i u nekim istraživanjima. Tako je Snyder (1945) potvrdio da se u psihoterapiji najprije izražavaju negativni osjećaji, a nakon toga nastupa uvid u vlastito stanje iza čega slijedi pojava aktivnog planiranja. Prema sadašnjem Rogersovu shvaćanju specifičnog procesa mijenjanja klijenta u toku psihološke terapije pojedinac se mijenja od fiksnosti prema izmjenljivosti, od rigidne strukturiranosti prema kolanju. Za mjerenje tih promjena Rogers je konstruirao i jednu ljestvicu (1961).

Kod konačno uspjele psihološke terapije i kod potpuno kongruentnih osoba koje potpuno funkcioniraju ostvareno je jedinstvo ličnosti i organizma. Ličnost je organizam i to organizam koji doživljava. Na taj način »organizam koji je jedan živi rastući i holistički sustav je temeljna psihološka realnost« (Hall i Lindzey, 1978).

Karakteristične metode i istraživanja

Rogers je sam ili u suradnji s drugima proveo jedan velik broj istraživanja u vezi s psihološkom terapijom centriranom na klijenta i efektima do kojih takva terapija dovodi. Manji je broj istraživanja koje su Rogers i njegovi suradnici posvetili temeljnim postavkama u njegovoj općoj teoriji ličnosti kao što su na primjer: vlastito ja, primarna alijenacija, bezuvjetna podrška i drugi.

Za Rogersovu teoriju karakteristično je nekoliko postupaka koje je razvio on sam sa suradnicima ili koje je koristio u svom istraživačkom radu. Osnovni postupci vezani uz Rogersova istraživanja ili ona koja su bila usmjerena na verifikaciju njegove teorije ličnosti ili njegove metode psihološke terapije su intervju, Q-sort i ljestvice za procjenu vlastite ličnosti.

Ispitivanja procesa psihološke terapije

Istraživanja procesa psihološke terapije temelje se na kvalitativnim i kvantitativnim analizama sadržaja jednog ogromnog broja intervjua koje su Rogers i njegovi suradnici imali sa svojim klijentima u toku niza godina. Ove analize predstavljaju do sada najtemeljitija proučavanja procesa psihoterapije. U tom se smislu Rogers smatra i utemeljivačem znanstvenog proučavanja tog procesa. Takva su proučavanja bila moguća zbog toga što je Rogers svoje razgovore s klijentima snimao uz njihovu dozvolu na magnetofon, te su tako u cijelosti ostali zabilježeni i objektivno registrirani što nije bio slučaj kod drugih terapeuta (kao na primjer kod Freuda).

Literatura o nedirektivnoj i na klijenta centriranoj psihoterapiji je ogromna. To je i razumljivo, jer je Rogersova metoda psihoterapije danas vjerojatno najrasprostranjenija i najpopularnija metoda. Ovdje ćemo navesti samo nekoliko izvora s podacima koji se osnivaju na kvalitativnoj analizi snimlje-

nih sadržaja. To su: Rogers, 1942, 1948, 1951, 1961, 1967a; Rogers i Dymond, 1954; Seeman i Raskin, 1953; Cartwright i Lerner, 1963; Wylie, 1978.

Na sadržajima koji su zabilježeni u toku psihološke terapije temelje se i kvantitativne studije. Osnovni postupak kod takvih studija je kvantitativna analiza sadržaja. Ovaj je postupak utemeljio Porter (1943), a na područje ne-direktivne psihološke terapije prvi je taj postupak primijenio Raimy (1948). Njegov je cilj bio da utvrdi eventualne promjene u vlastitom ja koje nastupaju u toku psihološke terapije. U tu svrhu definirao je nekoliko kategorija izričaja klijenata koji se odnose na njegovu vlastitu ličnost. To su bile kategorija pozitivnih izričaja o vlastitom ja, kategorija negativnih izričaja o vlastitom ja, kategorija ambivalentnih izričaja, kategorija nejasnih izričaja i kategorija pitanja. Sadržaji razgovora su analizirani i pojedini izričaji svrstani u te kategorije. Utvrđen je broj izričaja u svakoj kategoriji u različitim fazama trajanja psihološke terapije. Utvrđeno je da klijenti na početku daju o sebi samima mnogo više negativnih i ambivalentnih izričaja. Na kraju terapije koja je dovela do uspjeha većina izričaja o sebi je povoljna. Kod onih kod kojih terapija nije prosuđena kao uspješna ipak je došlo do promjene karaktera sudova o sebi. Kod njih je na kraju terapije registriran najveći broj ambivalentnih izričaja o sebi (Snyder, 1945; Lipkin, 1948; Seeman, 1949).

Metoda analiziranja sadržaja razgovora vođenih u toku psihoterapije iskorisćena je i za analizu izričaja klijenata koji se (izričaji) odnose na druge ljude. To je trebalo verificirati Rogersovu koncepciju da što *neka osoba više i lakše prihvaća samu sebe, to više i lakše prihvaća i druge*. Seeman je (1949) analizirao količinu pozitivnih, negativnih i ambivalentnih sudova o sebi i drugima u toku psihoterapije i utvrdio da povećanje broja pozitivnih izričaja o sebi u toku terapije nije praćeno povećanjem broja pozitivnih izričaja o drugima. Slične je rezultate dobio i Stock (1949). Scheerer je (1949) utvrdio da su promjene u shvaćanju samog sebe u toku psihološke terapije mnogo sustavnije negoli promjene u shvaćanju drugih ljudi.

Skale ili ljestvice procjena

Odnos između promjena pojma o sebi i promjena pojma o drugima istraživani je u većem broju studija (Phillips, 1951; Gordon, i Cartwright, 1954; Wylie, 1961, 1978; Medinnus i Curtis, 1963; Rogers, 1967), korištenjem posebno konstruiranih ljestvica ili skala procjena. Tako su Gordon i Cartwright utvrdili da nema povezanosti između prihvaćanja sebe i prihvaćanja drugih. Phillips je, međutim, utvrdio da postoji korelacija između pojma i osjećaja o sebi i osjećaja o drugima između 0.50 i 0.70. Takvu su korelaciju naknadno utvrdili i kod rezultata koje su dobili Sheerer i Stock. Medinnus i Curtis su utvrdili da majke koje sebe prihvaćaju više ili misle o sebi bolje, više prihvaćaju i vlastitu djecu. Na osnovi takvih rezultata danas se smatra da je postavka Rogersove teorije o tome da je bolje prihvaćanje sebe popraćeno i boljim prihvaćanjem drugih empirijski dokazana.

U okviru takvih istraživanja stvorene su, kao što smo rekli, mnoge ljestvice za procjenu. Posebno su za Rogersa i psihološku terapiju važne one kojima se utvrđuje i mjeri odnos ili stav terapeuta i odnos između terapeuta i klijenta. Kieslerova ljestvica stava (Rogers, 1967a) terapeuta u odnosu na klijenta ima pet stupnjeva za procjenu terapeuta. Najnepovoljniji stupanj označen je ovako:

»Sasvim je očito da postoji diskrepancija između terapeutovog doživljavanja klijenta i toka komuniciranja«,

a najpovoljniji stupanj:

»Terapeut priopćava svoje pozitivne i negativne osjećaje koje ima u određenom času o klijentu bez traga defanzivnosti ili povlačenja u profesionalizam«.

Gendlinova ljestvica koja je namijenjena mjerenju procesa psihološke terapije ima šest stupnjeva. Najnepovoljniji stupanj je označen kao:

»Odbijanje odnosa«,

a najpovoljniji stupanj kao:

»Odnos je takav da će ostati stalna realnost i terapija se može približavati kraju« (Rogers, 1967a).

Q-sort tehnika

Ovo je vjerojatno najrasprostranjenija tehnika koja se koristi za ispitivanje vlastitog ja. Ovu je tehniku storio Stephenson (1953).

Q-sort tehnika sastoji se u tome da se ispitaniku daje jedan snop kartica na kojima su napisane tvrdnje koje se odnose na njegov vlastiti ja (ili na neki drugi aspekt ličnosti). Zadatak je ispitanika da te tvrdnje razvrsta (sortira) u određen broj kategorija i to tako da u svaku kategoriju stavi samo onoliko tvrdnji koliko mu je to dopušteno. Radi se, prema tome, o prisilnoj distribuciji. Najčešće se koristi normalna distribucija, ali može biti zadana i neka druga prisilna distribucija. Kategorije u takvim distribucijama su tako definirane da na jednom kraju kontinuuma stoji kategorija koja označava najmanje karakteristične tvrdnje o sebi, a na drugom kategorija s najkarakterističnijim tvrdnjama o sebi. Primjer jedne takve prisilne distribucije prikazan je na slici 1.

broj tvrdnji u skupini	3	6	10	16	10	6	3
broj skupine	1	2	3	4	5	6	7
	najmanje karakteristične				najkarakterističnije		

Slika 1.

Ispitaniku se najprije kaže da sve tvrdnje svrsta u tri kategorije: karakteristične i nekarakteristične, te srednje. Zatim, neka iz kategorije nekarakterističnih tvrdnji izdvoji zadani broj tvrdnji koje su najmanje karakteristične za njega (u ovom slučaju 2) i da iz kategorije karakterističnih tvrdnji izdvoji one koje smatra najkarakterističnijima za sebe. Nakon toga on još odabire tvrdnje za dvije kategorije koje su uz ove krajnje (kategorije 2 i 8 u našem primjeru) i tako dalje prema srednjim kategorijama. Ovaj postupak se koristi budući da je diskriminacija tvrdnji na krajevima distribucije najlakša, a u sredini distribucije najteža. Kad su sve tvrdnje svrstane u zadane kategorije, svaka se od njih vrednuje odgovarajućim brojem na ljestvici. One tvrdnje koje su u prvoj kategoriji dobivaju broj 1, a one u desetoj broj 10.

Q-sort tehnika ili tehnika razvrstavanja tvrdnji ili drugih podataka najviše se koristila u sklopu Rogersove teorije za ispitivanje odnosa između

realnog vlastitog ja i idealnog vlastitog ja. Idealno ja predstavlja pojedinca onakvog kakav bi on želio biti, a realno ja pojedinca onakvog kakvim on sebe doživljava. Sukladnost između realnog i idealnog ja jedan je od najvažnijih momenata u Rogersovoj teoriji dezorganizacije ponašanja i ponovne reintegracije ličnosti u toku psihološke terapije. Da bi se utvrdila kongruencija između realnog i idealnog ja, ispitanik sortira zadane tvrdnje dva puta. Jednom na osnovi onog što misli o sebi ili kako sebe doživljava u realnosti, a drugi put onako kako bi želio da bude. Na osnovi takvog dvostrukog razvrstavanja moguće je izračunati korelaciju između opisa vlastitog realnog i idealnog ja i na osnovi toga zaključiti koliki je stupanj nesuglasnosti između jednog i drugog. Jasno je da je taj postupak idealan u okviru Rogersove teorije i u okviru fenomenološkog pristupa proučavanja ličnosti.

Da bi se utvrdile eventualne promjene u odnosu između realnog ja i idealnog ja u toku psihološke terapije, potrebno je više puta ponoviti takvo dvostruko razvrstavanje i uspoređivanje. Uz to se koristi i jedna kontrolna grupa ispitanika koja ne prolazi kroz psihološku terapiju. Rezultati jedne i druge grupe uvijek se međusobno uspoređuju. Tako, ako se kod terapijske grupe pojavljuje veća sukladnost između realnog i idealnog ja u toku psihološke terapije, a kod kontrolne ostaje razlika između realnog i idealnog ja konstantna ili se povećava, onda se smanjenje razlike kod terapijske grupe može pripisivati utjecaju terapije. Ovaj je postupak omogućio Rogersu i suradnicima da validiraju mnoge od svojih teorijskih postavki o razvoju ličnosti i promjenama u toku psihološke terapije. Ovdje možemo navesti samo neke od tih validacijskih studija.

Promjene u odnosu vlastitog realnog i idealnog ja u toku psihološke terapije studirali su (između ostalih) Butler i Haigh (1954). Oni su provjerovali dvije hipoteze: 1) da na klijenta centrirano savjetovanje (ovdje treba napomenuti da Rogers termine savjetovanje i terapija koristi i smatra sinonimima) dovodi do smanjenja razlika između realnog i idealnog ja i 2) da će razlika između jednog i drugog ja biti manja u klijenata kod kojih je utvrđen napredak u toku psihoterapije negoli kod onih gdje takav napredak nije utvrđen. U terapijskoj (eksperimentalnoj) grupi bilo je 25 ispitanika, u kontrolnoj 16. Ispitanici jedne i druge grupe bili su izjednačeni po dobi, spolu, socijalno-ekonomskom statusu i studentskom statusu. Razvrstavali su 100 tvrdnji o sebi. Osim ove kontrolne grupe, korištena je još i kontrolna grupa koju su činili ispitanici terapijske grupe u toku jednog predterapijskog perioda. Korištena je Q-sort tehnika. Izračunate su korelacije između osobina realnog i idealnog ja svakog ispitanika posebno i utvrđene su prosječne korelacije. Ti su rezultati prikazani u tablici 1.

Tablica 1.

Prosječne korelacije između procjena realnog i idealnog ja

	Prije početka savjetovanja	Poslije savjetovanja	Kasnije
Klijenti	-0.01	0.34	0.31
Kontrolna skupina		0.58	0.59

Iz tablice 1. vidi se da u skupini klijenata prije početka terapije ili savjetovanja nije postojala nikakva podudarnost između njihove ocjene vlastite

ličnosti i idealne ličnosti, odnosno da je nepodudarnost bila velika. U toj skupini nakon savjetovanja ili terapije utvrđena je prosječna korelacija od 0,34 između realnog i idealnog ja. Ova se pozitivna korelacija održala i nakon prestanka terapije (0,31). Kod kontrolne skupine korelacija između realnog ja i idealnog ja je iznosila 0,58 odnosno 0,59 što pokazuje da je kod normalnih osoba slaganje realnog i idealnog ja dosta veliko. U periodu prije početka savjetovanja korelacija između idealnog i realnog ja u klijenata bila je mjerena u dva navrata i oba je puta bila -0,01, tj. nepostojeća.

Ovi rezultati pokazuju, dakle, da je u toku psihološke terapije rogerijskog tipa došlo do povećanja sukladnosti između idealnog i realnog ja klijenata, tj. da se realno ja približilo idealnom. Da je to efekt psihološke terapije pokazuju korelacije između idealnog i realnog ja u tih pacijenata kroz period prije početka terapije koja je iznosila u dva navrata -0,01 (što znači da se njihovo stanje bez terapije ne mijenja) kao i korelacija između idealnog i realnog ja kontrolne grupe koja je također stabilna. Rezultati, nadalje, pokazuju da u toku psihološke terapije kod klijenata kao skupine nije postignut stupanj sukladnosti između idealnog i realnog ja kakav postoji kod kontrolne skupine.

Autori su obavili još jednu analizu. Oni su iz cijele skupine najprije izdvojili one klijente kod kojih je postignut uspjeh u psihološkoj terapiji. Taj je uspjeh utvrđen drugim postupcima i instrumentima (kao TAT testom). Kod tih klijenata sukladnost realnog i idealnog ja nakon terapije bila je statistički značajno veća negoli sukladnosti realnog i idealnog ja u klijenata kod kojih nije u toku terapije postignut uspjeh.

Autori su zatim analizirali i pojedinačne rezultate i utvrdili da terapija ili savjetovanje može imati vrlo različite efekte na odnose između realnog i idealnog ja kod različitih ispitanika. Tako, neki pokazuju konstantno povećanje korelacije između realnog i idealnog ja (čak do 0,71), drugi pokazuju porast sukladnosti u toku terapije i stagnaciju nakon prestanka terapije, a neki pokazuju porast za vrijeme savjetovanja i pad nakon savjetovanja odnosno završetka terapije. Konačno, kod nekih klijenata terapija nema nikakvog efekta. Kod njih je stupanj suglasnosti između realnog i idealnog ja slab i prije, za vrijeme i poslije terapije.

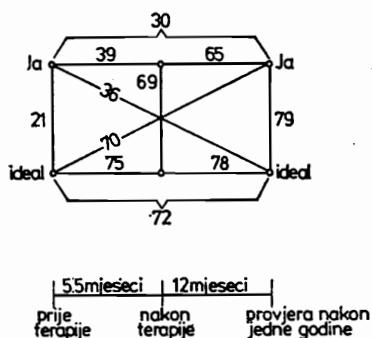
Autori, međutim, u cjelini nisu utvrdili veću korelaciju između poboljšavanja slike o vlastitom ja i procjena o uspješnosti psihološke terapije koje su dali sami klijenti. To se objašnjava tzv. obrambenim razvrstavanjima kojima se postiže iskrivljena slika koju klijent daje o samome sebi i kod koje on svoje stanje prikazuje boljim nego što jest i boljim nego što to pokazuju drugi podaci o njemu.

Haigh je (1949) proučavala obrambeno ponašanje klijenata za vrijeme psihološke terapije i utvrdila da u nekih dolazi do smanjenja defenzivnosti a do porasta kod drugih. Obrambeno se ponašanje tretira kao svjesno falsificiranje, a ne nesvjesno kako je to u psihoanalizi. Na utjecaj defenzivnosti upućuju i drugi podaci. Tako je Friedman utvrdio (1955) da je korelacija između idealnog i realnog ja kod normalnih iznosila 0,63, kod neurotičara 0,03, a kod psihotičara 0,43, tj. veća negoli kod neurotičara što je u suprotnosti s Rogersovom interpretacijom dezorganizirane ličnosti. Ovi rezultati dovode u pitanje metodu validacije.

Sličan utjecaj na rezultate uspoređivanja idealnog i realnog ja kao što ga ima obrambeni stav ispitanika jest utjecaj *socijalne poželjnosti* odgovora,

tj. tendencija da se ne daju pravi, već socijalno poželjni odgovori i procjene (Milgram i Helper, 1961; Frisbie, Vanasek i Dingman, 1967).

Kao primjeran oblik uspoređivanja idealnog i realnog ja i promjena koje se događaju u vrijeme i nakon terapije orijentirane prema klijentu često se navodi slučaj gospođe Oak (Rogers i Dymond, 1954). Kad je ta gospođa došla u savjetodavni centar potražiti pomoć, bila je u dubokoj neslozi sa suprugom, s kćerkom adolescentom i patila je od serije psihosomatskih bolesti. Psihološka terapija bila je ocijenjena kao uspješna iako nije riješila sve konflikte u njenoj ličnosti. Pozitivnost ishoda psihoterapije utvrđena je na osnovi intervjua, na osnovi testova TAT, kao i-na osnovi Q-sort tehnike. Rezultati uspoređivanja realnog ja i idealnog ja u različitim fazama psihološke terapije kao i u postterapijskom periodu prikazani su u slici 2.

Slika 2. (Prema: Rogers i Dymond, 1954)

Kako se iz slike 2. vidi, korelacija između realnog i idealnog ja prije terapije iznosila je 0,21, nakon terapije iznosila je 0,69, a godinu dana kasnije 0,79. Terapija je, prema tome, približila realno ja idealnom. Kroz to vrijeme njeno idealno ja se malo izmijenilo (korelacija 0,72), a realno mnogo (korelacija 0,30). Podaci pokazuju, nadalje, da je njeno realno ja godinu dana nakon terapije bilo slično njenom idealnom ja prije početka terapije. Ostali odnosi su također vrlo interesantni. Klijentica Oak predstavlja, prema tome, vrlo uspješan slučaj djelovanja Rogersove terapije.

Perceptivna obrana i pojam o sebi

Vidjeli smo da mehanizam perceptivne obrane predstavlja jedan od načina obrane ličnosti koji predviđa Rogers. Taj mehanizam bi trebao biti izražen kod pojedinaca u kojih postoji određena dezorganizacija ličnosti. Postojanje i djelovanje tog mehanizma u toj funkciji ispitivao je eksperimentalno Chodorkoff (1964). On je pošao od sljedećih hipoteza koje je trebalo verificirati:

1. što je veće slaganje između samoopisa pojedinca i objektivnog opisa, manje će biti izražena perceptivna obrana;
2. što je veće slaganje između samoopisa pojedinca i objektivnog opisa, to će adekvatnije taj pojedinac biti prilagođen;
3. što je bolja osobna prilagođenost, manja je perceptivna obrana.

Trideset ispitanika izvršili su Q-sort. Utvrđene su i ocjene ličnosti na Rorschachovom testu. Nakon toga su utvrđena vremena reakcije na 50 emocionalno provokativnih i 50 emocionalno neutralnih riječi. Na osnovi tih vremena reakcije formirane su dvije skupine riječi: prijeteće i neutralne za svakog pojedinca. Te su riječi zatim tahistoskopski prezentirane s porastom vremena ekspozicije do dva točna uzastopna čitanja ili prepoznavanja. Kao mjera perceptivne obrane uzeta je razlika između prosječnog vremena ekspozicije potrebnog za prepoznavanje neutralnih i prosječnog vremena neophodnog za prepoznavanje opasnih riječi. Rezultati su pokazali sljedeće:

1. utvrđen je značajan odnos između točnosti u opisivanju vlastitog ja i slabe perceptivne obrane;
2. utvrđena je značajna povezanost između točnosti samoopisa i procjena prilagođenosti koju su dali suci, ali ne i između točnosti samoopisa i stupnja prilagođenosti utvrđenog Rorschachom;
3. utvrđena je značajna povezanost između veličine perceptivne obrane i neprilagođenosti kako su je procijenili suci i mala, ali neznčajna povezanost s neprilagođenošću utvrđenom Rorschachovim testom.

Na osnovi toga autor je zaključio da su sve tri polazne hipoteze dokazane. Pojedinci koji su netočni u opisivanju samih sebe slabo su prilagođeni i pokazuju visok stupanj perceptivne obrane.

Inducirano samopoštovanje i kognitivna disonanca

Rogersovo shvaćanje da se pojedinac ponaša na način koji je kongruentan njegovu pojmu o sebi eksperimentalno su ispitivali Aronson i Mettee (1968).

Njihova polazna hipoteza je bila da će pojedinci kojima je pružena informacija koja privremeno snižava njihov stupanj samopoštovanja biti skloniji varanju od pojedinaca u kojih je na sličan način podignut stupanj samopoštovanja ili od onih koji nisu na taj način bili potaknuti. Također su očekivali da su pojedinci kod kojih je podignut stupanj samopoštovanja manje skloni varanju od onih koji su nepotaknuti. Stupanj samopoštovanja mjeren je odgovarajućim ljestvicama iz Kalifornijskog upitnika o ličnosti. Na osnovi toga pružena im je informacija koja je trebala podići ili sniziti njihov stupanj samopoštovanja, a kod kontrolne skupine ostavljeni su bez informacije. Nakon toga sudjelovali su u igri kojom se ispitivala njihova sposobnost ekstrazorne percepcije u kojoj su mogli »neopaženo« varati. Dobiveni rezultati u varanju prikazani su u tablici 2.

Tablica 2.

Broj ispitanika koji je bar jedamput varao

	Varao	Nije varao
Sniženo samopoštovanje	13	2
Neutralno „	9	6
Povišeno „	6	9

Ove su razlike bile statistički značajne.

Rezultati pokazuju da stupanj poštovanja stvoren kod pojedinca utječe na to hoće li varati ili ne. Pojedinci koji su o sebi dobili nepoželjne informacije pokazali su veću tendenciju da prevare bar jednom od onih koji su

o sebi dobili pozitivne informacije. *To pokazuje da se ljudi ponašaju na način koji je konzistentan s mišljenjem o sebi.* Razvijanje višeg ili visokog samopoštovanja može značajno utjecati na izbjegavanje nemoralnog ponašanja.

Uvjeti razvoja vlastitog ja

Rekli smo da Rogers u svojoj teoriji razvoja ličnosti djeteta daje značajnu i presudnu ulogu okolini. Ta okolina mora pružiti uvjete za pun razvoj djetetovog ja. Do tog razvoja dolazi samo ako postoji kongruencija između djeteta i značajnih drugih osoba u njegovoj okolini. Takva kongruencija po shvaćanju Rogersa omogućuje djetetu puno doživljavanje i stjecanje iskustva i prihvaćanje samog sebe. Osobito su pri tome važni odnosi roditelja prema djetetu. Oni moraju djetetu pokazati da ga prihvaćaju čak i onda kad ne odobravaju neke njegove postupke. Tako Rogers kaže:

»... vlastito ja djeteta nije ugroženo gubitkom ljubavi, jer su njegovi osjećaji prihvaćeni od roditelja. Dijete u takvom slučaju ne mora u svojoj svijesti uskraćivati zadovoljstva koja doživljava niti mora iskrivljavati svoje doživljavanje roditeljskih reakcija i smatrati ih svojim. Umjesto toga, ono zadržava sigurnost u samog sebe. Vlastito ja može voditi njegove postupke na taj način da u točno simboliziranoj formi pripušta svijesti sve značajne doživljaje na osnovi njihovog časovitog ili trajnijeg organizmičkog zadovoljavanja. Na taj način dijete razvija jedno zdravo strukturirano ja u kojem nema ni poricanja ni iskrivljavanja iskustava« (Rogers, 1951, str. 503).

Ako roditelji pokazuju djetetu na direktan način (riječima) ili na indirektan način (gestama, ponašanjem, ophođenjem s njime i sl.) da je njegovo ponašanje loše i da je on loš, tj. da ga odbacuju ili ne vole, dijete će osjetiti da su neki njihovi osjećaji u neskladu s njegovom slikom o sebi kao o biću koje je voljeno i to će dovesti do nijekanja ili iskrivljavanja u svjesnoj simbolizaciji doživljaja.

Takvo stajalište Rogersa zahtijeva empirijsku verifikaciju korištenjem znanstvenih postupaka.

Psiholog Baldwin je (1945), dakle još prije Rogersa, utvrdio da su za rast i razvoj djeteta najpogodniji roditeljski odnosi koji su *demokratski* i koji pokazuju *prihvaćanje*. Djeca koja su rasla i razvijala se u takvoj okolini pokazivala su brži intelektualni razvoj, veću originalnost, emocionalnu sigurnost i kontrolu. Djeca autoritarnih roditelja, bila su nestabilna, agresivna, svađalačka i buntovna. Ti rezultati govore u prilog Rogersovom tumačenju.

Helper je (1958) utvrdio postojanje odnosa između roditeljskog prihvaćanja djeteta i načina na koji dijete evaluira samo sebe. Pozitivna procjena roditelja dovodi do toga da dijete u svom tijelu i svojem ja nalazi ugodu, a osjeća li da ga roditelji procjenjuju negativno, i samo će razviti negativno vrednovanje vlastitog ja i tijela. To su utvrdili Jourard i Remy (1955). Meddinus i Curtis su (1963) utvrdili, kao što smo ranije rekli, da procjene koje roditelji stvaraju ili čine u odnosu prema vlastitom djetetu u velikoj mjeri odražavaju njihovo vlastito prihvaćanje samih sebe. Ti su autori utvrdili da majke koje prihvaćaju same sebe prihvaćaju i svoje dijete. Obrnuto je s majkama koje sebe ne prihvaćaju. Na taj način vidimo da ličnost djeteta može u velikoj mjeri biti determinirana ličnošću roditelja.

Coopersmith je (1967) izvršio istraživanje koje je u direktnoj vezi s Rogersovom teorijom i koje je imalo za cilj da empirijski ispita neke njegove

pretpostavke o utjecaju odnosa roditelja prema djetetu na djetetovu ličnost. Coopersmith je ispitivao samopoštovanje. Samopoštovanje je definirano kao procjena samoga sebe koju donosi pojedinac i koje se on pridržava. Samopoštovanje je, prema tome, *procjena vlastite vrijednosti*. Može se smatrati da je to jedna karakteristika ličnosti svakog pojedinca koja ima trajniji karakter. To znači da takva procjena nije vezana za specifičnu situaciju.

Coopersmith je samopoštovanje mjerio posebno sastavljenim upitnikom od 50 tvrdnji. Tim su upitnikom ispitana djeca u jednoj školi. Na osnovi dobivenih rezultata formirao je tri skupine: skupinu koja ima visoko, skupinu koja ima srednje i skupinu koja ima nisko samopoštovanje. Ovo samopoštovanje tretirano je kao subjektivno, jer je izraženo subjektivnim procjenama. Uspoređivanje karakteristika djece iz pojedinih skupina pokazalo je da su djeca s visokim stupnjem samopoštovanja u odnosu na djecu koja imaju nizak stupanj samopoštovanja upornija, samopouzdanija, nezavisnija i kreativnija. Ta djeca su manje sklona prihvaćanju socijalne ili uobičajene djetinice realnosti ako one nisu u skladu s njihovim vlastitim opažanjima, što znači da imaju ono što se u psihologiji zove svoj vlastiti ili *unutarnji okvir referencije*. Ta su se djeca pokazala fleksibilnijima i imaginativnijima i otkrivala su originalnija rješenja problema. To je dakaz da su subjektivne procjene samopoštovanja u korelaciji s određenim oblicima ponašanja ili kako se to u psihologiji kaže da imaju *korelate u objektivnom ponašanju*.

Osnovni problem Coopersmitha bio je da utvrdi antecendentne uvjete za razvoj pojedinih stupnjeva samopoštovanja kod te djece. Da bi utvrdio što pridonosi različitim stupnjevima samopoštovanja u djece, Coopersmith je obuhvatio i mjerio sljedeće varijable: način na koji su ta djeca percipirala svoje roditelje, ocjene majki koje su donesene na osnovi razgovora s njima i odgovore majki na jedan upitnik o stavovima i praksi u odnosu na odgoj djece.

Rezultati su pokazali da široki socijalni kontekst i vanjski indikatori prestiža nisu imali neki značajniji efekt na razvoj samopoštovanja u djece kako se to inače misli. Nasuprot tome, uvjeti života u obitelji i međuljudski odnosi u neposrednoj okolini pokazali su se odlučujućima za razvoj samopoštovanja u djece. Coopersmith je zaključio da su djeca, kad procjenjuju sami sebe, pod utjecajem drugih putem procesa *reflektirane procjene*. Pod utjecajem toga procesa ona u samoprocjenjivanju koriste stajališta drugih osoba, osobito onih koji su značajni u njihovu životu.

Od svih stavova i postupaka roditelja na formiranje samopoštovanja djeteta najviše utječu tri područja interakcije između roditelja i djeteta. Prvo područje tih međuodnosa obuhvaća interes, prihvaćanje, toplinu i privrženost koja je izražena prema djetetu. Majke djece koja imaju viši stupanj samopoštovanja imaju više ljubavi i prisnije odnose sa svojom djecom negoli majke djece s niskim stupnjem samopoštovanja. Interes za dijete od strane majke ono interpretira kao *znak njegove značajnosti* i dostojanstva da mu se poklanja pažnja, briga i vrijeme pruženo od onih koji su mu značajni.

Drugo područje odnosa koje se pokazalo značajnim za razvoj djetetova samopoštovanja jest popustljivost odnosno strogost i kažnjavanje. O tome Coopersmith kaže:

»Uvjeti koji postoje u obiteljima djece s visokim samopoštovanjem izražajni su po zahtjevima koje postavljaju roditelji i po čvrstoći i brizi kojom oni provode te zahtjeve. Nagrađivanje je preferirani način utjecanja na pona-

šanje, a tamo gdje se zahtijeva kažnjavanje ono je iskorišteno za upravljanje neželjenim odgovorima a ne za grubo postupanje ili za gubitak ljubavi... Ukupna količina kazni u takvim obiteljima nije manja negoli u drugima, ali su kazne izražene na drugačiji način i percipirane kao opravdane od samih ispitanika s visokim stupnjem samopoštovanja» (ibid, str. 196).

Djeca s niskim stupnjem samopoštovanja dobila su od roditelja malo uputa i savjeta i bila su tretirana od njih grubo i bez poštovanja. Roditelji takve djece nisu postavili nikakve smjernice za razvoj a misu ih na takav razvoj ni upućivali. Roditelji takve djece bili su spremniji primjenjivati kazne nego nagrade i naglašavali su prisilu, a ne ljubav.

Konačno, Coopersmith je utvrdio da je treća važna domena odnosa roditelj — dijete ona koja utječe na formiranje i stupanj djetetova samopoštovanja — domena *demokratske prakse*. Roditelji djece s visokim stupnjem samopoštovanja postavili su široke i ekstenzivne okvire i pravila koja su uporno provodili *ali bez prisiljavanja*. Oni su pri tome uvijek poštivali prava i stajališta djeteta. Roditelji djece s niskim stupnjem samopoštovanja postavili su malo granica i usmjerenja a i ta su bila slabo definirana. Roditelji takve djece bili su autokratski, diktatorni, odbacujući i nekompromisni u svojim postupcima kontroliranja.

Coopersmithovo istraživanje je pokazalo, dakle, da su za razvoj djetetova samopoštovanja važne tri skupine prethodnih činilaca:

»... potpuno ili skoro potpuno prihvatanje djece od strane njihovih roditelja, jasno definirane i provedene granice, poštovanje i širina za pojedine akcije unutar definiranih granica» (ibid, str. 236). Ono što je važno: to nisu pojedinačne akcije roditelja, nego *percepcija roditelja koju ima dijete*, to je, osim toga, *ukupna klima u obitelji* koja utječe na to kako će dijete percipirati roditelje i njihove motive.

Literatura

- Aronson, E. and Mettee, D. R.: Dishonest behavior as a function of differential levels of induced self-esteem, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1968, 9, 121—127.
- Baldwin, A. L. Kalhorn, J. and Breese, F. H.: Patterns of parent behavior, *Psychological Monographs*, 1945, 58, No. 3.
- Butler, J. M. and Haigh, G. V.: Changes in the relation between self-concepts and ideal concepts consequent upon client centered counseling. U: C. R. Rogers and Rosalind, F. Dymond (Eds.): *Psychotherapy and personality change*, Chicago, Ill., University of Chicago Press, 1954.
- Cartwright, R. D. and Lerner, B.: Empathy need to change and improvement with psychotherapy, *Journal of Consulting Psychology*, 1963, 27, 138—144.
- Chodorkoff, B.: Self-perception, perceptual defence and adjustment, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1964, 49, 508—512.
- Coopersmith, S.: *The antecedents of self-esteem*, San Francisco, Freeman, 1967.
- Eysenck, H. J.: The effects of psychotherapy: an evaluation, *Journal of Consulting Psychology*, 1952, 16, 319—324.
- Eysenck, H. J.: *The effects of psychotherapy*, New York, International Science Press, 1966.

- Friedman, I.: Phenomenal ideal and projected conception of self, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1955, 51, 611—615.
- Frisbie, L. V., Vanasek, F. J. and Dingman, H. F.: The self and the ideal self: methodological study of pedophiles, *Psychological Reports*, 1967, 20, 699—706.
- Fromm, E.: *The art of loving*, New York, Harper and Row, 1956.
- Gordon, T. and Cartwright, D.: The effect of psychotherapy upon certain attitudes toward others. U: C. R. Rogers and Rosalind, F. Dymond (Eds.): *Psychotherapy and personality change; coordinated studies in the client-centered approach*, Chicago, University of Chicago Press, 1954.
- Haigh, G.: Defensive behavior in client-centered therapy, *Journal of Consulting Psychology*, 1949, 13, 181—189.
- Hall, C. S. and Lindzey, G.: *Theories of personality*, New York, Wiley, 1978.
- Helper, M. M.: Parental evaluations of children and children's self-evaluations, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1958, 56, 190—194.
- Hilgard, E. R.: Human motives and the concept of self, *American Psychologist*, 1949, 4, 374—382.
- Jourard, S. M. and Lemy, R. M.: Perceived parental attitudes, the self and security, *Journal of Consulting Psychology*, 1955, 19, 364—366.
- Lecky, P.: *Self-consistency: a theory of personality*, New York, Island, 1945.
- Lipkin, S.: The client evaluates nondirective psychotherapy, *Journal of Consulting Psychology*, 1948, 12, 137—146.
- Meddinus, G. R. and Curtis, F. J.: The relation between maternal self-acceptance and child acceptance, *Journal of Consulting Psychology*, 1963, 27, 542—544.
- Milgram, N. A. and Helper, M. M.: The social desirability set in individual and grouped self-ratings, *Journal of Consulting Psychology*, 1961, 25, 91.
- Phillips, E.: Attitudes toward self and others: a brief questionnaire report, *Journal of Consulting Psychology*, 1951, 15, 79—81.
- Porter, E. H.: The development and evaluation of a measure of counseling interview procedures, *Educational and Psychological Measurement*, 1943, 3, 105—126, 215—238.
- Raimy, V. C.: Self-reference in counseling interview, *Journal of Consulting Psychology*, 1948, 12, 153—163.
- Rogers, C. R.: *Counseling and psychotherapy; newer concepts in practice*, Boston, Houghton and Mifflin, 1942.
- Rogers, C. R., Some observations on the organization of personality, *American Psychologist*, 1947, 2, 358—368.
- Rogers, C. R.: Dealing with social tensions: a presentation of client-centered counseling as a means of handling interpersonal conflict, New York, Hinds, 1948.
- Rogers, C. R.: *Client-centered therapy; its current practice, implications and theory*, Boston, Houghton and Mifflin, 1951.
- Rogers, C. R.: Persons or science? A philosophical question, *American Psychologist*, 1955, 10, 267—278.
- Rogers, C. R.: Some issues concerning the control of human behavior (Simpozij s B. H. Skinner) *Science*, 1956, 124, 1057—1066.
- Rogers, C. R.: The necessary and sufficient conditions of therapeutic personality change, *Journal of Consulting Psychology*, 1957, 21, 95—103.
- Rogers, C. R.: The characteristics of helping relationship, *Personnel and Guidance Journal*, 1958, 37, 6—16.
- Rogers, C. R.: A theory of therapy, personality and interpersonal relationships as developed in the client-centered framework. U: S. Koch (Ed.): *Psychology: a study of a science*, Vol. 3, New York, McGraw-Hill, 1959.

- Rogers, C. R.: On becoming a person: a therapist view of psychotherapy, Boston, Houghton and Mifflin, 1961.
- Rogers, C. R.: The actualizing tendency in relation to »motives« and to consciousness. U: M. R. Jones (Ed.): Nebraska symposium on motivation, Lincoln, University of Nebraska Press, 1963.
- Rogers, C. R.: Toward a science of the person. U: T. W. Wann (Ed.): Behaviorism and phenomenology, Chicago, University of Chicago Press, 1964.
- Rogers, C. R.: Client-centered therapy, Boston, Houghton and Mifflin, 1965.
- Rogers, C. R.: The therapeutic relationship and its impact: a study of psychotherapy with schizophrenics, Madison, University of Wisconsin Press, 1967. (a)
- Rogers, C. R.: Autobiography. U: E. G. Boring and G. Lindzey (Eds.): A history of psychology in autobiography. Vol. 5, New York, Appleton-Century-Crofts, 1967. (b)
- Rogers, R. C.: In retrospect: forty-six years, American Psychologist, 1974, 29, 115—123.
- Rogers, C. R.: Carl Rogers on personal power, New York, Delacorte Press, 1977.
- Rogers, C. R. and Dymond, R. F. (Eds.): Psychotherapy and personality change; coordinated studies in the client-centered approach, Chicago, University of Chicago Press, 1954.
- Seeman, J.: A study of the process of non-directive therapy, Journal of Consulting Psychology, 1949, 13, 157—168.
- Seeman, J. and Raskin, N. J.: Research perspectives in client-centered therapy. U: O. H. Mowrer (Ed.): Psychotherapy, New York, Ronald Press, 1953.
- Sheerer, E. T.: An analysis of the relationship between acceptance of and respect for others in ten counseling cases, Journal of Consulting Psychology, 1949, 13, 169—175.
- Snyder, W. U.: An investigation of the nature of nondirective psychotherapy, Journal of General Psychology, 1945, 33, 193—223.
- Stephenson, W.: The study of behavior, Chicago, University of Chicago Press, 1953.
- Stock, D.: An investigation into the interrelations between self-concept and feelings directed toward other persons and groups, Journal of Consulting Psychology, 1949, 13, 176—180.
- Suinn, R.: The relation between self-acceptance and acceptance of others: a learning theory analysis, Journal of Abnormal and Social Psychology, 1961, 63, 37—42.
- Vernon, P. E.: Personality assesment, New York, Wiley, 1963.
- Wylie, R. C.: The self concept: a critical survey of pertinent research literature, Lincoln, Neb., University of Nebraska Press, 1961.
- Wylie, R. C.: The self-concept, Lincoln, Neb., University of Nebraska Press, Vol. 1: A review of methodological considerations and measuring instruments, 1974, Vol. 2: Theory and research on selected topics, 1978.

G. A. Kelly:

Kognitivna teorija ličnosti

Iz kliničkog kontakta s pacijentima ostvarene su brojne teorije ličnosti. Sve one nastoje protumačiti ličnost čovjeka na osnovi analiza i iskustava pojedinih psihologa iz situacija kliničke prakse. Ove se teorije, kao uostalom i one koje se ne zasnivaju na kliničkom iskustvu i praksi, međusobno znatno razlikuju u objašnjenjima ljudske ličnosti. Tako, na primjer, Freud je na osnovi svog iskustva, znanja i imaginacije stvorio psihodinamičku i psihoanalitičku teoriju, Rogers koji je u prvom redu također kliničar, stvorio je na osnovi svoje prakse, iskustva i znanja fenomenološku teoriju o svojem Ja, a drugi su kliničari došli do drugačijih shvaćanja. Prema tome, zajednički klinički pristup i naglasak na individualnim razlikama pojedinaca dovode do različitih objašnjenja ličnosti. Ipak, te teorije imaju i neke zajedničke karakteristike. Tako su Freud, Rogers i drugi klinički orijentirani autori shvaćali čovjeka kao jedan *totalni sustav i nisu ga dijelili na pojedine komponente*. U postizanju cilja koji je zajednički svim znanstvenim teorijama, a to je *razumijevanje, predviđanje i mogućnost utjecanja na ponašanje čovjeka*, u većini kliničkih teorija ličnosti prevladava taj cjelovit ili *holistički pristup* u kojem se cijela ličnost zahvaća i promatra u svojoj ukupnosti. Međutim, svaki klinički psiholog teoretičar naglašava i pronalazi druge sadržaje u tako koncipiranoj ličnosti. Tako, dok Freud u čovjeku pronalazi nagone i nagoniska stanja i nesvjesne poticaje koji dovode do manifestnog ponašanja, dotle Rogers, na primjer, naglašava *pojam o sebi* koji ima pojedinac kao i nastojanje da se postigne *samoaktualizacija ličnosti* kao osnovne pokretače manifestnog ponašanja i postupanja pojedinaca. Iz tako različitih pristupa proizašle su i ogromne razlike u metodologijama proučavanja ličnosti. Tako su iz Freudova tumačenja o nesvjesnoj motivaciji proizašle brojne tehnike za ispitivanje koje nazivamo prikrivenim, zamaskiranim ili nestrukturiranim odnosno projektnim tehnikama, a iz Rogersove koncepcije proizašle su tehnike ispitivanja ličnosti koje su otvorene, strukturirane ili polustrukturirane kao što je, na primjer Q-sort tehnika. Osim toga, svaka teorija ličnosti orijentirala je istraživanja na području ličnosti u drugom smjeru. Tako su pod utjecajem Freudove psihoanalitičke teorije istraživanja usmjerena na proučavanje tjeskobe i obrambenih mehanizama ličnosti, a pod utjecajem Rogersove fenomenološke teorije ličnosti istraživanja su usmjerena na proučavanje pojma o sebi koji ima svaki pojedinac i na promjene tog pojma do kojih dolazi u toku psihološke terapije. Na taj način svaka teorija ličnosti obogatila je psihologiju kako novim tehnikama i instrumentima, tako i novim područjima i pristupima u istraživačkom radu.

Teorija Geoga Kellya o *personalnim konstruktima* također pripada u to područje kliničkih teorija ličnosti. Ona je izrasla iz kliničke prakse kojom se Kelly bavio niz godina i orijentirana je na razumijevanje pojedinca. Tu teoriju, prema tome, možemo također smatrati idiografičkom teorijom. Kao što je slučaj i s ostalim kliničkim teorijama, tako je i teorija o personalnim ili osobnim konstruktima (tvorevinama) *holistička teorija*. Njezin je cilj razumijevanje i objašnjenje cjelokupne ličnosti pojedinca odnosno pojedinačne ličnosti u cjelini, a ne samo nekog dijela te ličnosti. Njezin cilj nije ni objašnjavanje ili opisivanje neke grupe ličnosti ili tipova ličnosti, ni objašnjavanje pojedinih manifestacija u ponašanju pojedinca. Psiholog-kliničar koji svoj rad zasniva na teoriji o personalnim konstruktima mora svog pacijenta promatrati ne u jednoj dimenziji ili samo u odnosu na neki njegov problem, već u cjelini odnosno u više dimenzija.

Između Kellyeve teorije i drugih kliničkih teorija postoje, međutim, velike razlike. Kellyeva teorija je *kognitivna teorija ličnosti*. Ona naglašava važnost načina i razlika koje postoje među ljudima u percipiranju podražaja i u percipiranju svoje okoline. Zatim, ona naglašava razlike i važnost u interpretiranju ili tumačenju odnosno u obradi i transformaciji podražaja i informacija koje pojedincu pristižu iz njegove okoline. Ova *obrada, tumačenje i shvaćanje informacija* koje pojedinac prima iz svoje okoline događa se u kontekstu i pod utjecajem već otprije postojećih *kognitivnih struktura* koje postoje kod nekog pojedinca i koje su različite kod različitih ljudi. Konačno, teorija o osobnim konstruktima pridaje važnost ponašanju i reagiranju koje proizlazi iz transformiranih i obrađenih podataka iz okoline. Na taj način Kelly pokušava protumačiti cjelokupno postupanje pojedinca na bazi kognitivnih termina. Iz ovoga je jasno da se njegova teorija ličnosti značajno razlikuje od Freudove i freudovskih teorija koje naglašavaju nesvjesne determinante ponašanja i postupanja.

Kelly je u svojoj praksi kliničkog psihologa u školama radio s problemom djecom i došao do zaključka da je u svakom takvom slučaju potrebno pokušati razumjeti ponašanje problemnog djeteta s njegove točke gledišta, a ne samo s točke gledišta nastavnika koji su se tužili na ponašanje tog djeteta. On je došao do zaključka da su koncepcije o ljudima tipa crno-bijelo, dobro-loše, istinito-neistinito za njega neprihvatljive. *Za njega ne postoji apsolutna istinitost, pa ni objektivna istinitost, jer su fenomeni (doživljaji) pojedinca smisleni jedino u odnosu na načine na koje je taj pojedinac takve fenomene konstruirao*. Fenomeni ili doživljaji pripadaju pojedincima i psiholog mora biti zainteresiran za interpretaciju tih doživljaja kod nekog pojedinca. Za postizanje takvog razumijevanja načina interpretiranja podataka i doživljaja kod nekog pojedinca, potrebno je odbaciti pojmove i koncepte kao što su motivacija, ego, emocije, pojačanje, nagon, nesvjesno, potreba i druge s kojima se susrećemo u drugim teorijama ličnosti i koje predstavljaju osnovu tumačenja ličnosti u ostalim psihološkim teorijama. Umjesto toga, Kelly je uveo čitav niz novih pojmova i koncepcija koje su neophodne za razumijevanje ličnosti u njegovoj teoriji. Na taj je način Kelly revolucionirao psihologiju ličnosti.

Prema Kellyjevu mišljenju osnovno obilježje ljudi od kojeg on i polazi u izgradnji svoje teorije jest da su ljudi, odnosno svaki pojedinac, po svojoj prirodi *istraživači odnosno »znanstvenici«*. Kao što znanstvenici nastoje *predviđati i kontrolirati pojave*, tako isto i svaki pojedinac postupa s ciljem da na

sličan način predviđa pojave i događaje. Tako on u vezi s ranijim pristupom piše:

»Izgleda kao da je psiholog rekao samom sebi: 'Ja, budući da sam psiholog i, prema tome, znanstvenik, provodim ovaj eksperiment s ciljem da poboljšam predviđanje i kontrolu određenih ljudskih fenomena; ali moj ispitanik, budući da je samo ljudski organizam, očigledno je pokretan neumoljivim nagonima koji naviru u njegovoj unutrašnjosti ili je pak u proždrljivom traženju hrane ili zaklona« (1955, str. 5).

Kelly smatra da je svaki pojedinac na neki način kao i on sam. On sam kao i psiholog ima teorije i hipoteze, on sam u svakom trenutku provodi testiranje hipoteza i razmatra ove podatke iz svojih eksperimenata. Na sličan način postupaju svi ljudi smatra Kelly. Svaki čovjek nije, naravno, znanstvenik, jer ne koristi znanstvene metode u svom radu, *ali svaki postupa na način na koji postupa znanstvenik*. Svaki čovjek zapaža pojedine događaje, zapaža razlike i sličnosti među njima i na osnovi toga *stvara pojmove ili konstrukte* da bi uz pomoć njih mogao srediti svoje *doživljaje ili fenomene*. Na osnovi tih konstrukata on pokušava *predviđati ili anticipirati buduće događaje*. Svi ljudi postupaju na taj način i to im je prema tome zajedničko. Ono u čemu se pojedinci razlikuju to su upravo sami konstrukti s kojima svaki pojedinac raspolaže. Po tim konstruktima slaže je pojedinac *jedinstvena ličnost i različit od svih ostalih*. Osobni konstrukti svakog pojedinca znače za njega ono što u znanosti predstavljaju teorije.

Ovakva Kellyjeva koncepcija o čovjeku povlači za sobom neke konzekvence. Prema takvoj koncepciji ljudi su uvijek orijentirani prema *budućim događajima i budućnosti*, a ne prema prošlosti. Ono što svakog pojedinca interesira i čime je obuzet to je budućnost, a ne prošlost. Nadalje, budući da je svaki sposoban da stvara pojmove ili konstrukte o okolini, to je svaki čovjek sposoban da *»reprezentira«* ili *»konstruira«* okolinu a ne samo da reagira na okolinu kako je to slučaj u biheviorističkim i drugim koncepcijama ličnosti. Nadalje, svaki pojedinac može mijenjati svoje *interpretacije*, svoje konstrukte i svoje konstrukte o svojoj okolini. Mijenjajući svoje konstrukte i interpretacije događaja pojedinac mijenja samoga sebe. Život je, prema tome, jedan neprekidan proces *konstruiranja i reprezentiranja realnosti*. Na taj način Kelly smatra da se staro pitanje o slobodnoj volji kod ljudi može riješiti na način da se čovjek koncipira kao *biće koje je istovremeno i slobodno i determinirano*. Kelly piše: »Taj sustav osobnih konstrukata omogućuje mu istovremeno i slobodu i ograničenje akcije: slobodu, jer mu omogućuje da se bavi značenjem događaja a ne prisiljava ga da bude bespomoćno guran tim događajima, ograničenost, jer nikada ne može izabirati izvan svijeta onih alternativa koje je sam podigao« (Kelly, 1958, str. 58). Čovjek je, dakle, slobodan da stvara konstrukte, ali je onda vezan za njih. Njegova dalja sloboda zavisi o njegovoj sposobnosti da jednom stvorene konstrukte mijenja. Ako nema te sposobnosti, onda nema ni slobode.

Konstruktivni alternativizam

Filozofska pozicija Kellyjeve teorije poznata je kao *konstruktivni alternativizam*. Prema tom shvaćanju objektivna se realnost ili apsolutna istina ne mogu utvrditi. Da bi se događaji shvatili, potrebno je da se oni *grade ili*

konstruiraju. To znači da se fenomeni mogu razumjeti jedino ako postoje njihove reprezentacije. Budući da uvijek postoje različite izgradnje ili konstrukti, moguće je između njih odabrati. Kelly smatra da je to slučaj i sa znanstvenom spoznajom. *Znanstvenim radom se ne utvrđuje istina, već se razvija sustav konstrukata koji je pogodan za predviđanje događaja.*

Na osnovi toga Kelly podvrgava kritici koncepcije o psihičkom životu u klasičnoj psihologiji. On smatra da te koncepcije predstavljaju dogme. Konstrukcije o unutarnjim stanjima i osobinama kod ljudi ne postoje objektivno. One postoje samo u glavi pojedinog psihologa teoretika. Tako, na primjer, ako je netko okarakteriziran kao ekstravert mi obično pokušavamo provjeriti je li on zaista ekstravert, umjesto da provjeravamo osobu koja je odgovorna za tu tvrdnju. Kelly je protiv *reifikacije pojmova* (shvaćanja da svaki pojam označava nešto stvarno) i *dogmatizacije*. On smatra da su zamišljanje i improvizacija korisni za znanost (Kelly, 1964). Subjektivno mišljenje treba postojati u znanstvenom radu, jer ono stvara »pozivno raspoloženje«. U tom raspoloženju pojedinac se osjeća slobodnim da razmatra sve moguće stvari ili sve mogućnosti alternativne interpretacije pojedinih fenomena. To pozivno raspoloženje ili stanje neophodno je svakom profesionalnom znanstveniku. U tom pogledu postoje sličnosti između umjetničkog i znanstvenog rada. Umjetnik, međutim, objavljuje svoje zamišljanje bez evidencije koja bi govorila u prilog tim zamišljanjima. Znanstvenik nastoji da smanji što je moguće više svoje zamišljanje i da poveća što je moguće više objektivnu evidenciju. Stanje pozivnog raspoloženja potrebno je u znanosti najviše zbog toga što omogućuje slobodno postavljanje hipoteza. Hipoteze su tvrdnje o mogućem i one trebaju biti podvrgnute provjeri. Kelly (1955) smatra da postoje tri osnovna načina postavljanja hipoteza koje se mogu provjeravati. Prvi način ili metoda je *hipotetičko-deduktivna metoda*. Ta je metoda zastupljena u eksperimentalnoj psihologiji, naročito u psihologiji učenja. Postavljena je, najprije, neka teorija iz koje su izvedene ili deducirane hipoteze, a onda se te hipoteze provjeravaju uz pomoć eksperimenta. Drugi postupak temelji se na *indukciji*. Ovdje se hipoteze postavljaju na osnovi indukcije, odnosno opažanja pojedinačnih slučajeva. To je slučaj u kliničkoj psihologiji. Taj se postupak može nazvati *induktivno-hipotetičkim*. U kliničkoj se psihologiji razvijaju teorije na osnovi generalizacija pojedinačnih opažanja. Treći postupak za postavljanje hipoteza Kelly naziva *statističkom mrežom*. Do hipoteza se ovdje dolazi statističkom mrežom, ili *statističkim istraživanjem* a ne logičkim putem. U tom se postupku prioritet daje činjenicama, a teorija i hipoteze se minimiziraju. Takav je primjerice postupak *faktorske analize u proučavanju ličnosti*. Kelly očigledno ne razlikuje *eksploratornu od konfirmatorne faktorske analize* (Fulgosi, 1979).

Svaki od ta tri postupka ima svoje prednosti i svoje nedostatke. Tako, hipotetsko-deduktivni postupak i eksperimentalno istraživanje (primojer za to je neobiheviistička psihologija) može biti previše rigidno i dovesti samo do ograničenih opažanja i proučavanja u vrlo ograničenim područjima ponašanja. Klinički postupak i induktivno-hipotetički pristup mogu zahvaćati vrlo široka područja ponašanja, ali moraju biti kasnije verificirani eksperimentalnim istraživanjima. Postupak statističkog istraživanja kao u faktorskoj analizi, dovodi do objektivnih podataka i omogućuje objektivnu analizu, ali po Kellyju ne dovodi do novih ideja.

Znanstvene teorije su, prema shvaćanju Kellyja, provizorne ili pokusne formulacije ili sredstva kojima je svrha da povežu brojne i različite podatke

koji su zabilježeni ili se očekuju. Kod svake teorije valja razlikovati njezino područje pogodnosti i njezin fokus ili žarište pogodnosti. Područje pogodnosti neke teorije čine međe fenomena koje ta teorija pokriva. Fokus pogodnosti neke teorije su točke unutar međe te teorije u kojima ona najbolje funkcionira. Kelly smatra da »Dobra psihološka teorija ima odgovarajuće područje i fokus pogodnosti. Ona treba biti plodna u produciranju novih ideja, generiranju hipoteza, provociranju eksperimentiranja i ohrabriranju inventivnosti« (Kelly, 1955, str. 44).

Kellyjeva koncepcija znanosti ima važne implikacije za suvremenu psihologiju. Prva implikacija odnosi se na diferenciranje *fizioloških i psiholoških činjenica*. Budući da činjenice ne postoje, a da svaka teorija ima svoje područje pogodnosti, nije potrebna rasprava o tome da li su činjenice fiziološke ili psihološke. *Postoje samo psihološke i fiziološke konstrukcije istih ili različitih fenomena*. Druga važna implikacija odnosi se na *operacionalizam* u suvremenoj psihologiji. Kao što je poznato, operacionalizam zahtijeva da svaki znanstveni pojam bude jednoznačno definiran u terminima operacija, a ne verbalno. Premamišljenju Kellyja to bi u krajnosti značilo da se teoretske tvrdnje uopće ne mogu postavljati ako nisu opipljive. To bi dovelo do *konkretnog oblika mišljenja*, do reduciranja pojmova na stvari a ne na reprezentacije, a psihologa bi takav pristup sveo na *tehničara a ne znanstvenika*. Konačna implikacija Kellyjeva shvaćanja znanstvenog rada u psihologiji jest da je klinička metoda najkorisnija. Ona dovodi do postavljanja hipoteza, do pojave novih varijabli i do orijentiranja istraživanja na važna pitanja i probleme. Mnogi se psiholozi, prema mišljenju Kellyja, boje da učine nešto što nije u skladu sa zahtjevima znanstvenog rada i znanstvenim metodama i zbog toga su *odustali od pokušaja da se bave značajnim problemima suvremenog čovjeka, već se bave trivijalnostima*. Kelly smatra da dobra psihološka teorija mora potaknuti i pokazati puteve za rješavanje važnih problema ljudi i društva.

Dogmatizam u psihologiji vodi do vjerovanja i u istine i u neistine. Dokazivanje istinitosti vlastitih tumačenja i koncepcija i neistinitosti tuđih za Kellyja je samo *gubljenje vremena*. Psiholozi trebaju *mišliti u manje konkretnim terminima* i postavljati *više hipoteza*. Sve teorije su po njegovu mišljenju samo poluistinite i pripadaju u ono što Kelly naziva *svijetom zamišljanja*.

Struktura ličnosti

Srž Kellyjeve teorije ličnosti čini način na koji svaki pojedinac *percipira i interpretira svijet oko sebe*. To znači, način na koji on interpretira ljude i okolinu s kojom dolazi u kontakt kao i događaje s kojima se susreće. Nadalje, u osnovi Kellyjeve teorije ličnosti su i procesi koji omogućuju da pojedinac razumije i sređuje događaje u svom životu.

Ključni pojam u toj teoriji jest pojam *konstrukta*, kalupa ili *interpretacije* odnosno *tumačenje i shvaćanje*. Kelly kaže:

»Čovjek gleda svoj svijet kroz prozirne obrasce ili kalupe koje sam stvara, a onda ih prilagođava realitetima od kojih se svijet sastoji. To prilagođavanje nije uvijek najbolje. Ipak, bez takvih obrazaca svijet izgleda tako neizdiferencirano homogen da čovjek nije u mogućnosti da u njemu pronađe smisao« (Kelly, 1955, str. 8).

Ove prozirne kalupe i obrasce Kelly naziva *personalnim* ili *osobnim konstruktima*.

Prema tome, personalni konstrukti predstavljaju neku vrst mišljenja ili misli kojima pojedinac popračuje i interpretira svoje osobno iskustvo odnosno svoje subjektivno iskustvo i stvara svoj subjektivni svijet. Osobni konstrukti omogućuju mu da promjene u svojoj okolini interpretira na relativno konzistentan način i da pridaje smisao pojavama i događajima u svojoj okolini.

Primjeri za personalne konstrukte ili kalupe kojima se ljudi često u svakodnevnom životu služe za interpretaciju svoje okoline jesu: »dobar naprama loš«, »pošten naprama nepošten«, »iskren naprama neiskren«, »prijateljski naprama neprijateljski«, »religiozan naprama nereligiozan«, »komunist naprama nekomunist« itd.

Svaki pojedinac raspolaže s vlastitim skladištima najrazličitijih konstrukata i interpretacija. Zbog toga svaki pojedinac nužno interpretira iste događaje u okolini na svoj vlastiti način koji je osebujan i različit od načina na koji te događaje interpretiraju drugi ljudi. *Ne postoji dvoje ljudi koji bi iste događaje interpretirali na jednak način.* Uzmimo jedan primjer: Recimo da jedan muškarac srednjih godina odjednom napusti svoju obitelj (ženu i djecu) i da se oda piću. Interpretacije tog događaja u različitim ljudi dat će najrazličitije opise. Neki će taj postupak tumačiti kao nemoralan, drugi će uzrok tome vidjeti u bračnoj neslozi, za nju će neki okrivljavati ženu, neki muža, neki djecu, neki materijalne prilike, neki će to tumačiti zaljubljenošću tog čovjeka u neku drugu ženu, a neki porivom za pićem i na mnoge druge načine. Taj čovjek će svoj postupak objašnjavati na svoj način.

Zbog toga se postavlja pitanje koja je interpretacija točna, odnosno čija je interpretacija točna. U Kellyjevoj teoriji ne postoji odgovor na takvo pitanje. Kelly smatra da svaki od nas *filtrira realnost kroz svoje osobne kalupe ili obrasce odnosno kroz svoje konstrukte da bi svijet oko sebe razumio i tumačio na jedan konzistentan način.* Zbog toga je svaka interpretacija nekog događaja koju daju ljudi odgovarajuća, ali uglavnom za tog pojedinca.

Personalni konstrukti stvaraju se u toku određenog procesa. Njihova je važnost vrlo velika jer na osnovi takvih konstrukata pojedinac stvara osnovu na kojoj očekuje i interpretira odnosno pridaje značenje budućim događajima. Proces nastajanja konstrukata u vremenu Kelly naziva *procesom konstruiranja*. Proces konstruiranja započinje onda kad pojedinac zapazi neki opći tok događanja i učini pokušaj da te događaje ili taj događaj interpretira. Kasnije, u toku svog osobnog iskustva pojedinac opaža i prepoznaje jedan obrazac ili ponavljanje svog iskustva. Konačno, pojedinac tom vlastitom iskustvu počinje pridavati određeno značenje i *obrazac tumačenja*. Taj proces konstruiranja ili interpretiranja realnosti ili osobnog iskustva važan je za pojedinca jer mu takav postupak omogućuje generalizaciju vlastitog iskustva kao i njegovo sređivanje i smislenost. Prema tome, osobni konstrukti pojedinca su oni koji sređuju to iskustvo i daju mu smisao i konzistenciju. Zbog toga su ti konstrukti važni pojedincu. Bez njih njegovo iskustvo bilo bi *neinterpretabilno, nesustavno, nekonzistentno i besmisleno*.

Međutim, ono što je prema Kellyju najvažnije, to je mogućnost predviđanja budućih događaja i kontroliranje tih budućih događaja. Na osnovi konstrukata pojedinac stvara *očekivanja* budućih događaja. Takva očekivanja omogućuju pojedincu da sređuje sadašnja iskustva i da predviđa buduća.

Ovo predviđanje budućih događaja na osnovi postojećih konstrukata je u formi *hipoteza*. U takvoj hipotezi pojedinac očekuje da će njegov sadašnji konstrukt dobro *anticipirati* neki budući događaj u njegovoj okolini. Na primjer, ako je njegova interpretacija nečijeg postupka bila »to je pošteno« taj će pojedinac na osnovi takvog konstrukta očekivati da će i neki drugi postupak istog čovjeka odgovarati tom konstrukt, odnosno da će taj pojedinac i dalje postupati tako *da će taj konstrukt odgovarati*. Svako takvo očekivanje predstavlja, prema tome, hipotezu, a ta se *hipoteza podvrgava testiranju*. U tome je, dakle, sličnost postupanja svakog čovjeka sa strategijom u znanstvenom radu u kojem se također postavljaju i testiraju hipoteze. Zbog toga Kelly smatra da je svaki čovjek »znanstvenik«. Ako neki konstrukt dovodi do ispravnih predviđanja događaja u okolini, on pomaže tom pojedincu da anticipira buduće događaje, on mu je koristan i on takav konstrukt zadržava. Nasuprot tome, ako njegovo predviđanje ili očekivanje budući događaji ne potvrde, doći će do određene *revizije takvog konstrukta odnosno do njegove potpune eliminacije*. Prema tome, valjanost konstrukta testira i određuje njegova *prediktivna efikasnost*. Različiti konstrukti mogu imati različitu prediktivnu efikasnost.

Osobni konstrukti imaju prema Kellyju *bipolarni karakter* i oni predstavljaju *dihotomije*. To je suština ljudskog mišljenja. Ljudsko je mišljenje, prema tome, takvo da percipira ili interpretira svoje iskustvo kao crno-bijelo bez sivih nijansi. Tome pridonosi opažanje da su neke stvari u iskustvu slične, odnosno da imaju neka zajednička obilježja i da su različite od drugih. Tako, na primjer, neki su ljudi plavokosi a drugi nisu, neki su debeli, a drugi mršavi, neki su bogati, a drugi siromašni, neke su stvari lijepe, a druge nisu itd. Prema tome, *kognitivni proces opažanja sličnosti i razlika* dovodi do formiranja personalnih konstrukata. Zbog toga Kelly smatra da su za formiranje jednog konstrukta uvijek potrebna najmanje tri elementa. Dva od ta tri elementa moraju biti percipirani kao međusobno po nečemu slični, a treći mora biti percipiran kao različit od njih. Na primjer, Marija i Tina su lijepe, a Ruža nije.

Način na koji su elementi konstruirani ili interpretirani, odnosno sam konstrukt čine *pol sličnosti*, a način na koji su oni različiti ili kontrastni čine *pol kontrasta*. Prema tome, svaki konstrukt ima pol sličnosti i pol kontrasta. Svaki konstrukt predstavlja jednu dimenziju između ta dva pola. Cilj je teorije o osobnim konstruktima da utvrdi na koji način neki pojedinac interpretira ili anticipira svoje iskustvo u terminima sličnosti i kontrasta.

Osobine konstrukata

Konstrukti imaju osobine koje Kelly naziva *formalnim osobinama*. Prva takva osobina je *područje primjenjivosti* nekog konstrukta. To područje obuhvaća sve događaje na koje se može neki konstrukt primijeniti. Na primjer, konstruktna dimenzija »dobar—loš« ima vrlo široko polje primjene, dok dimenzija »učen—glup« ima znatno uže područje primjene. Kad se neki konstrukt primjenjuje izvan svog područja primjene, onda njegova efikasnost predviđanja slabi ili nestaje.

Nadalje, svaki konstrukt ima svoj *fokus ili žarište primjene*. To je ono područje ili točka u kojoj je takav konstrukt najkorisniji za tumačenje nekih događaja (naravno u subjektivnom smislu). Recimo, konstrukt »pošten—nepošten« može za nekoga imati kao fokus primjene suzdržavanje od krađe, a za

neko drugog fokus može biti u izvršavanju posla ili vođenju politike. Prema tome, fokus primjene nekog konstrukta je specifičan za pojedinca koji taj konstrukt koristi.

Treća važna osobina koju imaju konstrukti jest *permeabilnost* (propusnost) odnosno *nepermeabilnost* (nepropusnost) nekog konstrukta. Na jednom kraju ove dimenzije nalaze se konstrukti koji su nepermeabilni, a na drugom permeabilni. Permeabilni su konstrukti oni koji dopuštaju da novi elementi ulaze u njihovo područje primjenjivosti, a nepermeabilni su oni konstrukti kod kojih nije više moguće uvođenje novih elemenata u područje primjenjivosti takvog konstrukta. Takvi su konstrukti *zatvoreni za interpretaciju novih iskustava*. Na primjer, konstrukt »plemenit—neplemenit« može za neku osobu biti permeabilan, što znači da ga ona primjenjuje na nove osobe s kojima dolazi u doticaj, a za nekog drugog može biti nepermeabilan, jer je posljednja plemenita osoba bila njezina majka koja je umrla. Zbog toga za tu osobu ova dimenzija više nije *relevantna*, jer su svi ljudi s kojima ta osoba dolazi u kontakt neplemeniti. Svaki je konstrukt po definiciji nepermeabilan s obzirom na elemente izvan njegova područja primjene.

Tipovi osobnih konstrukata

Kelly razlikuje nekoliko vrsta konstrukata. Ovo se razlikovanje temelji na tome koliko neki osobni konstrukt ima *kontrole* nad svojim elementima. Onaj konstrukt koji ima takvu kontrolu nad svojim elementima da oni pripadaju samo u *okvir tog konstrukta* i ne mogu biti članovi drugih konstrukata, naziva se *preventivnim konstruktom*. Ono što pripada u njegovo područje ili okvir ne može pripadati u područje ili okvir ni jednog drugog konstrukta. Preventivni konstrukti su karakteristični za mišljenje *rigidnih osoba*. Takve konstrukte nalazimo kod etničkih oznaka (Škot, Zidov, Rom i drugih) ili u manjoj mjeri na drugim područjima. Tako, na primjer, kad se za nekog kaže ili misli da je »ograničen« onda mu se automatski niječu, na primjer, sklonosti za glazbu, za slikarstvo, za znanost itd. Preventivni način mišljenja predstavlja na neki način zabranjivanje sebi i drugima *prava na promjenu*, prava na *reinterpretaciju* drugog i nemogućnost da se neki dio iskustva ili neki doživljaji vide i u drugom svjetlu od onog koji je uobičajen.

Sljedeća vrsta konstrukata naziva se *konstelatornim konstruktima*. Ti konstrukti dopuštaju svojim elementima da istovremeno pripadaju različitim okvirima. Međutim, broj i skupina takvih konstrukata kojima takav element može pripadati je fiksna, što znači, ako jedan element potpada pod neki konstelatorni konstrukt, onda su odmah fiksirani i ostali konstrukti kojima takav element može pripadati. Takvi su konstrukti karakteristični za *stereotipno ili tipološko mišljenje*. Na primjer, kod takvog mišljenja prihvaća se da »ukoliko je netko škot, onda on mora biti škrt, neljubazan, samoživ, hladan«. Prema tome, konstelatorni konstrukti ili interpretacije također ograničavaju nečije šanse da prihvati alternativna stajališta o nekom elementu iskustva.

Na toj dimenziji *stupnja kontrole* nalazimo još *propozicionalne konstrukte ili interpretacije*. Taj je tip konstrukata kontradiktoran prethodnima, jer omogućuje da pojedinac koji ima takve konstrukte bude uvijek otvoren novim iskustvima i može vrlo lako mijenjati svoje poglede i shvaćanja odnosno stjecati nova shvaćanja i nove poglede. U takvom slučaju karakteriziranje nekog kao Škota nema nikakvih daljih implikacija na njegove osobne karakteristike. Izgledalo bi, prema tome, da je poželjno stvarati propozicionalne konstrukte,

a izbjegavati preventivne ili konstelatorne. Međutim, Kelly smatra da bi osoba koja bi raspolagala samo s propozicionalnim konstruktima imala vrlo velike poteškoće u snalaženju i prilagođavanju, jer ne bi mogla lako donositi zaključke. Zbog toga su neophodne i druge dvije vrste konstrukata.

Dinamika i procesi u ličnosti

Dinamika i procesi u ličnosti kao i promjene ličnosti događaju se prema Kellyjevoj teoriji u skladu s *Osnovnim Postulatom* te teorije i u skladu s jedanaest *Poučaka*. Ovaj Postulat i Poučci čine srž Kellyjeve teorije ličnosti.

Osnovni Postulat

Osnovni Postulat kaže »Procesi u nekoj ličnosti su psihološki kanalizirani načinima na koji ta ličnost anticipira događaje« (Kelly, 1955, str. 46).

Iz ovog se postulata naziru neke temeljne karakteristike te teorije. U njemu se naglašavaju *procesi*, a ne inertne komponente. Nadalje, iz Postulata je vidljivo da je Kellyjev sustav *psihološki* po svojoj prirodi i da je zbog toga njegov raspon primjene — ispitivanje ljudskog ponašanja. To ponašanje je relativno stabilno kako to označuje riječ *kanaliziran*, a stabilno je zbog toga jer je usmjereno na *anticipaciju* događaja, tj. onih u bližoj ili daljoj budućnosti. Konačno, ta stabilnost ličnosti postiže se *načinima anticipacije*. Ova riječ načini može se zamijeniti riječju konstrukti ili interpretacije. Iz naglašavanja pojedinačne ličnosti vidimo da Kelly smatra da je svaka ličnost individualizirana i različita od druge. Svaki pojedinac stvara vlastite puteve, konstrukte ili načine na koje *anticipira buduće događaje i time određuje i usmjeruje procese u vlastitoj ličnosti*. Budući da se radi o predviđanju budućih događaja, jasno je da je to *kognitivna teorija ličnosti*. Kroz osobne kalupe svojih interpretacija u sadašnjosti pojedinac nastoji predviđati budućnost.

Poučci

Poučci u vezi s fundamentalnim Postulatom pobliže opisuju procese i promjene koje se događaju u ličnosti.

Poučak o konstruiranju

Taj poučak glasi: »Svaka osoba anticipira događaje tako da konstruira njihove replikacije (ponavljanja)« (Kelly, 1955, str. 50). Konstruirati neki događaj znači *interpretirati* ga. Postavljanjem takve interpretacije pojedinac je u mogućnosti da predviđa događaje koji se još nisu desili. Konstrukti se stvaraju na osnovi percipiranja sličnosti i razlika među događajima i svaki konstrukt mora specificirati i sličnost i razliku ili kontrast. Tako konstrukt »sretan događaj« ima kao suprotan pol »nesretan događaj«, »lijepa žena« naprama »ružna žena«, »interesantna knjiga« — »neinteresantna knjiga«, »zabavno društvo« — »dosadno društvo«, itd. Kontrastni polovi su *implicitni* i ako oni ne postoje, predviđanje budućih događaja je nemoguće. Međutim, kontrastni polovi u individualnim konstruktima pojedinca mogu biti sasvim *osobiti*. Tako uz uobičajene kontraste u konstruktima kao »dobar—loš« kod pojedinca mogu polovi biti i ovakvi »dobar—luckast«, »dobar—lakouman«,

»dobar—političar«, »dobar—lopov« i slično. Zbog toga je potrebno za svaki pol nekog konstrukta znati koji je suprotan pol tog konstrukta za tog pojedinca. Jedino se tako može shvatiti *način na koji pojedinac interpretira svijet*.

U vezi s konstruktima valja napomenuti da se oni moraju razlikovati od riječi kojima se označavaju. Riječi služe samo za komunikaciju, ali kod svakog pojedinca postoji velik broj konstrukata za koje riječi ne postoje. Tako su dječji konstrukti *predverbalni*. To što neki konstrukt nema imena ne znači da je on manje efikasan za predikciju nekog događaja. Nadalje postoji mogućnost da dva različita konstrukta imaju isto ime ili oznaku, a da budu različito efikasni.

Što se tiče replikacije ili ponavljanja, Kelly smatra da bez opažanja ponavljanja i sličnosti događaja nema ni njihove interpretacije. Tako on piše: »Jedino onda kada čovjek ugodi svoje uho na rekurentne teme . . . počinje ovaj svijet poprimati za njega smisao. Kao i glazbenik, on svoje iskustvo mora frazirati da bi ga osmislio. Te fraze su događaji koji se razlikuju« (Kelly, 1970, str. 11). Iako događaji nikada nisu posve identični, oni se mogu predviđati ukoliko su *interpretabilni na isti način* ili ukoliko se mogu konstruirati na isti način. Zadatak je pojedinca da traži one karakteristike i interpretacije koje su relativno stabilne u vremenu. Te karakteristike ili takve interpretacije omogućuju mu predviđanje budućih događaja.

Poučak o individualitetu

Taj poučak glasi: »Ličnosti se razlikuju jedna od druge po načinu kako interpretiraju ili konstruiraju događaje« (Kelly, 1955, str. 55).

Za Kellyja ne postoje dva jednaka čovjeka. To nisu čak niti identični blizanci. *Svaki pojedinac interpretira događaje na svoj način i promatra svijet kroz vlastite naočale*. Ljudi se, prema tome, razlikuju međusobno zbog toga što se njihovi konstrukti ili interpretacije događaja razlikuju. Za to postoje brojni primjeri iz svakodnevnog iskustva. Gotovo nema ni jednog fenomena koji bi dva čovjeka interpretirala jednako. Tako se interpretacije političkih događaja, ekonomskih poteza i odluka, svakodnevnih događaja, pisanja, svake izgovorene riječi, svih društvenih zbivanja koja su zajednička za sve ljude razlikuju i postoje različita shvaćanja i interpretacije kod svakog pojedinca. Razlike u interpretaciji postoje između roditelja i djece, starih i mladih, učenika i nastavnika, radnika i predradnika, ljudi različitih profesija. Ljudi se međusobno ne slažu zbog toga što svaki od njih djeluje na osnovi *različitih sustava konstrukata ili interpretacija*. Ne samo da se ne slažu međusobno, nego prema Kellyjevoj teoriji, oni čak *ni ne govore i ne mogu govoriti o istim stvarima iako misle i žive u uvjerenju da to mogu i da to čine*.

Poučak o dihotomiji

»Sustav konstrukata neke ličnosti sastoji se od jednog konačnog broja dihotomnih konstrukata« (ibid., str. 59). Ovaj poučak određuje onu osobinu konstrukata o kojoj smo već govorili, a ta je da su konstrukti bipolarni i dihotomni po svojoj prirodi. Kelly smatra da je osnovna karakteristika ljudskog mišljenja da je ono *dihotomno*. U tome se on razlikuje od suvremenih teorija mišljenja. Svaki događaj koji se interpretira takvim bipolarnim ili dihotomnim konstruktom mora, dakle, biti postavljen na jedan pol tog konstrukta ili njime obilježen. Takav pol se naziva *emergentnim polom*. Drugi pol, koji

nije primijenjen, naziva se *implicitnim polom*. Primjeri za bipolarnost jesu »dobro—loše«, »muško—žensko« itd. Kelly, međutim, dopušta da se neki bazični konstrukt na višem stupnju organizacije ili apstrakcije organizira kao novi konstrukt ali također bipolaran. Tako dihotomija »crno—bijelo« na višem stupnju apstrakcije može postati konstrukt ili interpretacija »sivije—manje sivo«. Time se omogućuju gradacije i ljestvične vrijednosti u osnovnim konstruktima.

Poučak o području primjene konstrukta

Područje primjene nekog konstrukta već smo razmatrali. Ta osobina konstrukta određena je sljedećim poučkom: »Neki je konstrukt pogodan za anticipaciju samo jednog konačnog broja događaja« (ibid, str. 68).

Iz ovoga se vidi da pojedinac *ne može doživjeti ono za što nema pripremljenih konstrukata ili interpretacija*, pa ih zbog toga ne može interpretirati. U vezi s tim javlja se prema teoriji o personalnim konstruktima *anksioznost ili tjeskoba* o kojoj će biti više rečeno u daljem tekstu.

Poučak o organizaciji

Budući da je *jedinica ličnosti* za Kellyja konstrukt, *organizacija ličnosti je za njega organizacija tih konstrukata*. Poučak o organizaciji konstrukata glasi: »U svrhu anticipacije događaja svaka osoba stvara (evolvira) jedan sustav konstrukata kojim su određeni ordinalni odnosi među konstruktima« (ibid, str. 56).

Prema tome, ljudi se međusobno ne razlikuju samo u konstruktima kojima raspolažu, već i načinom na koji su ti konstrukti organizirani kod svakog pojedinca. Dva čovjeka mogu imati, teoretski, identične konstrukte, ali mogu biti vrlo različite pa čak i sasvim različite ličnosti zbog različite organizacije tih konstrukata.

Unutar jedne ličnosti konstrukti su organizirani na *hijerarhijski način*. U toj hijerarhiji konstrukata neki od njih zauzimaju viši rang i nadređeni su, a drugi imaju niži rang i podređeni su. Sustav konstrukata je, prema tome, *ordinalna organizacija* koja omogućuje da se s jednih konstrukata prelazi na druge na sređeni način i da se tako izbjegavaju konflikti koji bi inače nastali.

Pretpostavimo, na primjer, da starija sestra treba u određeno vrijeme imati sastanak sa svojim momkom. Njena majka želi da ona u to isto vrijeme povede svog brata na šetnju. Takva situacija može biti interpretirana ili konstruirana od strane te djevojke ovako:

Nadređeni konstrukt
Podređeni konstrukti

Ljubav — Gubitak ljubavi
Ugodno — Neugodno
Nesebičan — Sebičan

Ako su njeni konstrukti tako organizirani konflikt u kojem se ona nalazi bit će lako riješen, jer su polovi nesebičan i ugodan podređenih konstrukata ispod pola ljubav nadređenog konstrukta. Rješenje će se sastojati u tome da će cijela situacija biti interpretirana kao ugodna, nesebična i ljubavna i sestra će povesti svog mlađeg brata na šetnju i na sastanak sa svojim dragim. Mnogo teži konflikt bi nastao kad bi polovi podređenih konstrukata bili različito sumirani pod nadređeni konstrukt.

Sustav konstrukata kod nekog pojedinca je, prema Kellyju, još stabilniji od pojedinačnih konstrukata, ali se i on može mijenjati. Moguće su i takve promjene u kojima do tada podređeni konstrukti postaju nadređeni, a nadređeni postaju podređeni. Tako, na primjer, konstrukt »nesebičnost-sebičnost« može postati nadređenim konstrukt »ljubav-gubitak ljubavi«. Vrijednost organizacije i mjerilo uspješnosti te organizacije konstrukata jest njegova *efikasnost u predviđanju*. To isto određuje i položaj svakog pojedinačnog konstrukta u hijerarhiji. Višu razinu u hijerarhiji imaju oni konstrukti koji omogućuju bolje predviđanje. *Poznavati neku ličnost znači, prema tome, poznavati njenu organizaciju konstrukata*. Jedino je tada moguće smisljeno interpretirati njene postupke i ponašanja.

Poučak o izboru

Poučak o izboru određuje koji će pol nekog konstrukta biti korišten za interpretaciju. »Pojedinac odabire za sebe onu alternativu u nekom dihotomiziranom konstrukt s kojom pretpostavlja da će ostvariti veću elaboraciju svog sustava« (ibid, str. 15).

Elaboracija sustava konstrukata ostvaruje se na dva načina: *definicijom i ekstenzijom*. Definicija konstrukta povećava njegovu preciznost, a time i njegovu efikasnost u predviđanju. Ekstenzija nekog konstrukta znači povećanje područja njegove primjenjivosti, tj. omogućuje njegovu primjenu na nove događaje. U strategiji gdje pojedinac nastoji povećati preciznost nekog konstrukta on će koristiti ili odabirati za interpretaciju onaj pol konstrukta nekog događaja koji se u prošlosti češće pokazivao kao točan i dovodio do točnih predviđanja događaja koji su slični sadašnjem ili onom koji se očekuje. To je, dakle, pol koji ima veću očekivanu vjerojatnost da bude adekvatan za interpretaciju. Ako je predviđanje točno, taj konstrukt postaje još bolje izražen ili definiran.

U strategiji u kojoj se želi proširenje ili ekspanzija nekog konstrukta, odabire se ona alternativa koja ima veću vjerojatnost da uključi i neki novi događaj. Ovdje se konstrukt koristi za predviđanje nekog novog događaja s malo sličnosti s već doživljenim, ili za reinterpretaciju nekog već ranije doživljenog događaja. Tu je, dakle, vjerojatnost točne interpretacije smanjena, manja nego u strategiji definiranja nekog konstrukta. Međutim, ako se predviđanje pokaže točnim, onda je područje primjene nekog konstrukta prošireno. Kelly ne kaže kad će se koristiti jedna a kad druga strategija elaboracije konstrukata. Može se, međutim, pretpostaviti da će u situaciji kad se neki konstrukt pokazuje efikasnim za predviđanje postojati tendencija da se on stalno nanovo koristi, tj. *strategija ekstenzije*, a u situaciji kad je neki konstrukt slab u anticipaciji budućih događaja, postojat će tendencija korištenja *strategije definiranja* (redefiniranja) konstrukta. Katkada se koriste i obje strategije za elaboraciju. U takvom slučaju pojedinac može eksperimentirati (ekstenzija) i ostati u granicama sigurnosti svojih već provjerenih konstrukata (definicija). Tako mlada djevojka koja je već na određen način postigla uspjehe kod mladića s kojima se susretala, može taj način postupanja ili konstruiranja koristiti za postizanje uspjeha i u odnosu na nekog novog mladića s kojim se susrela, a može te postupke i mijenjati iskušavajući nove pristupe. Elaboracija sustava konstrukata može nastati kao posljedica životnih situacija u kojima se pojedinac nalazi ili može biti i namjeran postupak pojedinca

s ciljem da se poveća efikasnost predviđanja tog sustava. Tako student koji mnogo čita, diskutira o predmetu i aktivan je, predstavlja primjer aktivne namjerne elaboracije sustava konstrukata.

Poučak o iskustvu

Sustav konstrukata treba omogućiti pojedincu što je moguće bolju i točniju anticipaciju. Iz toga proizlazi da će sustav konstrukata koji ne omogućuje takvu anticipaciju događaja biti podložan promjenama. Osobito će se neki sustav konstrukata mijenjati onda kad je pojedinac izložen novim iskustvima ili nepoznatim događajima koji nisu konformni s njegovim dotadašnjim sustavom konstrukata. Promjene koje nastaju povodom takvih situacija predviđene su u Poučku o iskustvu koji glasi: »Sustav konstrukata neke ličnosti mijenja se u skladu s uspjehom s kojim on konstruira ponavljanje događaja« (ibid, str. 72).

Sustav konstrukata predstavlja, prema tome, *sustav hipoteza o svijetu koje je pojedinac stvorio i koje se neprekidno provjeravaju na osnovi iskustva*. Na osnovi takvih provjera događaju se promjene i modifikacije u sustavu i organizaciji konstrukata koji se tada ponovno testira kao nov sustav hipoteza o okolini i svijetu. Oni konstrukti za koje se utvrdi da su korisni bivaju zadržani, a drugi odbačeni ili revidirani. Osobe kod kojih postoje male varijacije u svakodnevnom životu imaju relativno stabilne sustave konstrukata. Tako, neki umirovljenik koji živi po ustaljenom i jednostavnom obrascu od jutra do noći, i u čijem se životu iz dana u dan ništa ne mijenja, imat će vrlo stabilan sustav i organizaciju konstrukata. Slično će biti i s nekom domaćicom, odnosno s nekim radnikom u tvornici ili poduzeću i u sličnim primjerima monotone i jednolične okoline. Naravno da će *takve osobe imati poteškoća s novim događajima kao što su svemirski letovi, atomska energija, rak, transplantacija itd.* Za njih, naime, ne postoje određeni konstrukti, sheme ili kalupi.

Iskustvo neke osobe predstavlja, prema Kellyju, rekonstrukciju nečijeg života koja se zasniva na revizijama konstrukata te osobe kako se one događaju pod utjecajem zbiljanja. Prema tome, ako neki niz događaja ne utječe na sustav konstrukata, onda to ne čini iskustvo tog pojedinca. Nastavnik koji dvadeset ili trideset godina predaje na isti način, nema i dvadesetogodišnje iskustvo. Takvo iskustvo ima samo onaj nastavnik koji je svoju nastavu mijenjao i poboljšavao iz godine u godinu.

Poučak o promjenljivosti konstrukata

Poučak o promjenljivosti i o modulaciji određuje uvjete u kojima se događaju promjene u nekom sustavu konstrukata. Taj poučak je sljedeći: »Varijacije u sustavu konstrukata neke osobe ograničene su permeabilnošću konstrukata unutar čijeg područja primjene te varijacije leže«.

Permeabilnost znači primjenljivost konstrukta na interpretaciju novih zbiljanja. Što je, dakle, neki konstrukt više permeabilan, to su veće promjene koje se u takvom konstrukt ili sustavu takvih konstrukata mogu događati. Taj poučak implicira da mora postojati još i *konstrukt o promjeni* da bi do te promjene došlo. Tamo ili kod osobe kod koje ne postoji konstrukt o promjeni te se promjene neće ni događati. Takva je osoba *psihološki rigidna*. Prema tome, osoba bi trebala biti sposobna ne samo da konstruira ili interpretira

nove događaje i da rekonstruira stare, već mora biti sposobna i da *konstruira i samu promjenu*, a za to je potrebno takvu *promjenu konstruirati*. Bez takve konstrukcije promjena ne može nastupiti. Primjer za utjecaj jednog nadređenog konstrukta na promjenu u organizaciji podređenih konstrukata imamo u procesu sazrijevanja pojedinaca. Tada se, pod utjecajem nadređenih konstrukata kao što je, recimo, konstrukt »zrela osoba«, mijenjaju načini ponašanja i interpretiranja sebe i svijeta. Tako mladić koji sebe konstruira kao zrelu osobu mijenja i reorganizira konstrukte u svojem ocu, majci, braći, prijateljima i drugim osobama ili stvarima pod utjecajem tako konstruirane vlastite ličnosti. »Zrela osoba« pokazuje malo ili nikakvu ovisnost o majci ili ocu. Primjenjujući konstrukt »zrela osoba« na samoga sebe takav pojedinac rekonstruira svoj odnos s majkom, ocem i ostalima.

Poučak o zajedništvu i sličnosti

U Poučku o individualnosti vidjeli smo da su razlike među ljudima u stvari razlike između načina na koji oni interpretiraju ili konstruiraju događaje. Sličnosti među ljudima temelje se, prema tome, na sličnostima u interpretiranju i konstruiranju događaja. Poučak o sličnosti kaže: »Onoliko koliko neka osoba koristi konstrukcije ili interpretacije iskustva koje su slične konstrukcijama neke druge osobe, toliko su i njeni psihički procesi slični drugoj osobi« (ibid, str. 20).

Ponašanje ličnosti pojedinca u nekoj situaciji određeno je njenim konstruktima. Dva pojedinca ponašat će se slično u istoj situaciji ako tu situaciju konstruiraju ili interpretiraju na sličan način ili sličnim konstruktima. Prema tome, sličnost među ljudima ne proizlazi iz sličnosti njihova iskustva ili iz sličnosti njihova manifestnog ili vidljivog ponašanja, već otuda što pojedini događaji imaju za njih slično psihološko značenje.

Takvo shvaćanje implicira da pripadnici određene kulture nisu oni koji se na sličan način ponašaju (imaju slične ili iste običaje, vjerovanja, predrasude, vrijednosti, svjetonazore, interese, stavove i sl.), nego oni koji svoje iskustvo konstruiraju na sličan način. Tako se pripadnost određenom kulturnom sloju u društvu ne određuje samo sličnošću odijevanja, modom, glazbenim preferencijama, pogledima, nego načinom na koji svaka pojedina grupa interpretira ili konstruira iskustvo. Konstrukcije i tumačenja tog iskustva trebaju biti različiti kod različitih grupa.

Poučak o socijalnosti

Međuljudski odnosi zasnivaju se, po mišljenju Kellyja, na sposobnosti da jedan čovjek razumije ili *sam konstruira* interpretacije ili konstrukte druge osobe. O tome govori vrlo važan Poučak o socijalnosti. Taj poučak kaže: »Netko može igrati neku ulogu u socijalnom procesu u koji je uključena neka druga osoba jedino u tolikoj mjeri u koliko može konstruirati interpretativne procese te druge osobe« (ibid, str. 95).

Dakle, da bi postojao neki socijalni odnos između dvije osobe jedna od njih, ili obje, moraju imati određeni uvid ili razumijevanje o tome kako druga osoba misli ili shvaća događaje. To znači da treba postojati *sposobnost konstruiranja sustava konstrukcija drugog*, odnosno mogućnost predviđanja načina na koji ta druga osoba anticipira događaje. Prema tome, *socijalni procesi postoje tek onda kad je jedna osoba sposobna razumjeti psihološke procese*

druge i u mogućnosti da predviđa i razumije sadašnje i buduće ponašanje drugoga.

Uloga koja se spominje u ovom Poučku za Kellyja znači: »Obrazac ponašanja ili ponašanje koje proizlazi iz nečijeg razumijevanja kako drugi, koji su s njim povezani u njegovom zadatku, misle« (ibid. str. 97). Sama činjenica da su dva ili više čovjeka zajedno, da zajedno razgovaraju ili rade na zajedničkom zadatku ili poslu ne znači da među njima postoje međusobni odnosi, tj. da oni igraju ili imaju određenu ulogu u odnosu jedni na druge u toj situaciji. Za igranje određene uloge u socijalnoj situaciji neophodno je razumijevanje načina kako drugi vide, tumače ili shvaćaju stvari. Optimalan je onaj odnos kad postoji međusobno razumijevanje u individualnim interpretacijama svakog pojedinca. To međusobno razumijevanje individualnih načina konstruiranja svijeta može biti ograničeno, kao što je kod ljudi koji su na sličnom poslu ili može biti vrlo široko kao u sretnom braku gdje takvo razumijevanje obuhvaća cjelokupni ili veći dio sustava konstrukata druge osobe.

Da bi se konstrukti druge osobe mogli razumjeti ili subsumirati u vlastiti sustav konstrukata nije, prema mišljenju Kellyja, neophodno da dva čovjeka imaju slične ili jednake konstrukte. Takva situacija samo može olakšati da pojedinac počne igrati određenu ulogu u životu drugog. Međutim, do toga može doći i onda kada su osnovni sustavi konstrukata vrlo različiti i nepodudarni, ukoliko postoji sposobnost razumijevanja ili konstruiranja tuđeg sustava. Takav je slučaj s konstruktima muškaraca i žena za koje Kelly misli da su vrlo različiti, a ipak je igranje uloga u takvim interpersonalnim situacijama moguće i svakodnevno.

Uloge pojedinca u svakodnevnom životu mogu biti vrlo različite u isto vrijeme. Tako smo, istovremeno, i prijatelji (nekome) i neprijatelji (drugome), kolege, drugovi, ljubavnici, roditelji, djeca, muževi, nastavnici itd. Čak i u odnosu na istu osobu *mi igramo brojne uloge*.

Prema teoriji o Personalnim konstruktima, postoje određene uloge koje pojedinac vrlo često igra i koje su kod njega pravilo. Takve uloge nazivaju se *sržnim ulogama*. Ove sržne uloge imaju posebno značenje za pojedinca, jer one predstavljaju »onaj dio strukture uloga pomoću kojih ta osoba održava sebe kao jedno integralno biće« (ibid, str. 503). Tako, na primjer, *neke žene igraju ulogu majke i tim ulogama održavaju svoj osobni integritet*. Gubitak te uloge znači vrlo često i gubitak integralnosti te osobe. Slično je i u profesionalnom životu, gdje određena uloga u profesiji osigurava integritet neke osobe, a prestanak te uloge, kao prilikom odlaska u mirovinu, znači gubljenje integriteta kao što imamo prilike vidjeti kod starijih ljudi.

Poučak o fragmentiranju

U korištenju konstrukata za interpretaciju događaja pojedinac može sukcesivno koristiti različite konstrukte. To mu omogućava Poučak o fragmentiranju koji kaže: »Pojedinac može sukcesivno upotrebljavati različite subsustave konstrukata koji su međusobno inkompatibilni« (ibid, str. 83). Inkompatibilnost podsustava konstrukata ne onemogućava, dakle, njihovo korištenje. Korištenje inkompatibilnih podsustava konstrukata može postojati *samo u sukcesiji*, a ne istovremeno. Takva istovremenost mogla bi dovesti do *poremećaja u ponašanju*.

Kellyjev Poučak o socijalnosti ima duboko značenje za ljudske odnose i za psihologiju. On predstavlja osnovicu na kojoj se može objediniti individualna i socijalna psihologija. Spoznaja da su genuini i trajni odnosi među ljudima mogući jedino onda kad ljudi mogu vidjeti svijet onako kako ih drugi vide, objašnjava velike probleme koje ljudi imaju kad komuniciraju međusobno u svakodnevnim situacijama (roditelji s djecom, nastavnici s učenicima, prijatelji međusobno, protivnici) ili u međunarodnim pitanjima. Većina takvih problema je nerješiva sve dotle dok se ne stvore konstrukti kojima drugi tumače ili vide svijet i stvari.

Drugi procesi u ličnosti

Kellyjeva Teorija o personalnim konstruktima predstavlja jedan sasvim nov i potpuno originalan pristup proučavanju i shvaćanju ličnosti. Stoga nije čudno što Kelly daje i sasvim različite interpretacije i za druge tradicionalne pojmove i procese koji su važni za razumijevanje ličnosti. Neke od njih ukratko ćemo razmotriti.

Kellyjeva definicija ličnosti. Kelly nije dao neku eksplicitnu definiciju ličnosti. Međutim, na jednom mjestu on piše da je ličnost »Naša apstrakcija aktivnosti neke osobe i naša naknadna generalizacija te apstrakcije na sva pitanja njegovih odnosa s drugim osobama poznatim i nepoznatim, kao i na sve drugo što može izgledati vrlo značajnim« (Kelly, 1961, str. 220). Za Kellyja je ličnost, dakle, apstrakcija koju neki personolog ima o psihološkim procesima drugog čovjeka. Ličnost, prema tome, ne postoji kao poseban entitet koji se može otkriti sam po sebi. Osim toga, ličnost je nerazdvojno vezana za međuljudske odnose neke osobe. Iz toga se može zaključiti da bi Kellyja zadovoljila definicija da ličnost nije ništa drugo nego sustav konstrukata te osobe. Te konstrukte pojedinac koristi za međupersonalne odnose, za predviđanje budućnosti, pa se razumijevanje neke ličnosti svodi na poznavanje konstrukata koje ta osoba primjenjuje na događaje koji se pod tim konstruktima podrazumijevaju i način na koji su ti konstrukti organizirani u sustav. *Poznavanje drugog znači poznavanje načina na koji on konstruira ili interpretira svoje iskustvo.*

Motivacija. Taj pojam koji je toliko važan u drugim teorijama i modelima ličnosti prema mišljenju Kellyja sasvim je nepotreban u njegovoj teoriji. Motivacija u drugim teorijama treba objasniti dva aspekta ponašanja: zašto se javlja određena akcija, tj. zašto su ljudi aktivni i zašto ta aktivnost ide u određenom smjeru a ne u nekom drugom smjeru. Prema mišljenju Kellyja pojam motivacije pretpostavlja da su ljudi po svojoj prirodi inertni ili statični i da djeluju samo kad neka sila djeluje na njih ili ih pokreće. Kelly, međutim, odbacuje shvaćanje da su ljudi neaktivna ili reaktivna bića kao što je to slučaj u drugim suvremenim teorijama i u suvremenoj psihologiji. Njihova aktivnost proizlazi iz same činjenice da su živa bića. Sam život je, naime, forma kretanja i proces. Osobito je to karakteristično za ljude da su u neprestanom pokretu (psihološkom ili fizičkom) i zbog toga nisu, prema mišljenju Kellyja, potrebni nikakvi posebni pojmovi kao što su potrebe, nagoni, nagrade, motivi, instinkti da bi se moglo razumjeti njihovo ponašanje. Kelly dijeli suvremene teorije motivacije u dvije grupe. Jednu grupu čine »gurajuće« teorije. Te teorije koriste pojmove kao što su nagoni, motivi, potrebe ili samo podra-

žaji. Te »pokretačke« snage djeluju iz samog organizma i guraju ga u određenu akciju ili usmjeruju tu akciju. Drugu skupinu čine »vukuće« teorije motivacije. One koriste konstrukte kao što su svrhe, vrijednosti, potrebe, ciljevi. Te »pokretačke« snage djeluju izvana na pojedini organizam i vuku ga u određenu akciju ili na određeni smjer akcije. Prema Kellyju ljudsko biće je aktivni organizam zbog toga što je živo. Motivacija je jedan redundantan konstrukt i zbog toga nepotreban. Usmjerenje ponašanja objašnjeno je procesom kanalizacije koji je opisan u temeljnom postulatu njegove teorije. Nadalje, za razumijevanje usmjerenosti aktivnosti pojedinca mnogo je važnija, prema mišljenju Kellyja, vremenska dimenzija od prostorne. To je zbog toga jer je, prema njegovu tumačenju, čovjek biće koje djelomično živi u svojoj prošlosti, potpuno u svojoj sadašnjosti i djelomično u budućnosti. Promatrajući ga u toj dimenziji mi možemo razumjeti njegove postupke.

Tjeskoba ili anksioznost. To je još jedan pojam koji u teorijama o ličnosti igra važnu ulogu. Njegovo tumačenje u Kellyjevoj teoriji je, međutim, sasvim drukčije. Taj pojam i to stanje pojedinca vezani su za poučak o Području primjene nekog konstrukta. Tjeskoba se javlja onda kada pojedinac nije u mogućnosti da anticipira neki događaj, jer mu konstrukti ili interpretacije s kojima raspolaže to ne omogućuju. Kad netko nema odgovarajućeg konstrukta za interpretaciju nekog zbivanja, on to zbivanje ne može u potpunosti shvatiti i ne razumije što se događa, jer nema točke referencije ni okvir koji bi mu takvu interpretaciju omogućio. Na taj način on ne samo da je u strahu i tjeskobi, nego ne može razumjeti svoju tjeskobu niti zna njen uzrok ili izvor.

Tjeskoba je za Freuda i druge jedan od glavnih uzroka mentalnih bolesti i poremećaja, osobito neuroza. Ako je to slučaj, onda te bolesti ili poremećaji nemaju uzrok u unutarnjim konfliktima i sputanoj energiji kako to tumače psihoanalitičari, već one proizlaze iz nemogućnosti i poteškoća koje neki pojedinac ima u konstruiranju ili razumijevanju svoje okoline ili nekih njenih aspekata. Umjesto da je opterećen i obuzet nagonima koji traže izražaj i izlaz, on je obuzet i opterećen događajima u svom životu koje ne može anticipirati ni razumjeti. Prema tome, to je kognitivna interpretacija neurotičkog ponašanja i mentalnih bolesti. Psihološka terapija se sastoji u tome da pacijent stekne nove konstrukte s pomoću kojih će moći efikasno predviđati buduće događaje ili u tome da se sadašnji njegovi konstrukti učine više permeabilnima. To je i osnova psihološke kognitivne terapije koja se temelji na Kellyjevoj teoriji.

Agresija. Iz Poučka o elaboraciji konstrukata slijedi i originalna interpretacija agresije koju je dao Kelly. Agresija se odnosi na aktivnu elaboraciju sustava konstrukata. Prema njegovu shvaćanju postoje dvije vrste agresivnosti. Jedna vrsta agresivnosti obuhvaća neprijateljstvo i napad, a druga vrsta promjene. U njegovoj teoriji objašnjena je ova druga vrsta agresivnosti. Takva agresivnost može biti pozitivna i imati za posljedicu bolje prilagođenje. Takva vrsta agresivnosti nije ili ne mora biti neprijateljska ili destruktivna.

Međutim, u toku aktivnog nastojanja da se elaborira vlastiti sustav konstrukata pojedinac obično zanemaruje interese drugih ljudi i tada ta agresivnost može imati loše posljedice. Recimo, čovjek koji u nekom društvu ili grupi sam govori ili neprekidno uzima riječ, onemogućava drugima da i oni dođu do riječi ili do izražaja. Nadalje, u toku aktivne elaboracije sustava konstrukata pojedinac biva prisiljen da poduzima akcije ili donosi odluke koje

također mogu utjecati na druge da se osjete nesigurnim ili ugroženima. *To su osobito one osobe koje su zajedno s njim uključene u igranje uloga.* Doživljaj ugroženosti znači u Kellyjevoj teoriji svijest o tome da je *neminovna veća promjena u sustavu konstrukata te osobe.* Agresivnost u elaboraciji vlastitog sustava konstrukata ima često i dalje socijalne reperkusije. Tako, Kelly kaže: »Sama činjenica da on inzistira (misli se na agresivnu osobu, opaska A. F.) na tome da sebe konstruira kao pripadnika socijalne grupe, prijeteca je za one koji su se već identificirali s grupom. U neminovnoj recipročnoj identifikaciji s njim oni vide jednu veću promjenu u vlastitoj sržnoj strukturi« (ibid, str. 509). Time se objašnjava svakodnevna pojava stvaranja i zatvaranja grupa i grupica ljudi i otežano prihvaćanje novih članova u tako stvorene grupe.

Neprijateljstvo. Prognoza ili očekivanje na osnovi nekog konstrukta može biti točno ili netočno. Ako je točno ono, kao što smo rekli, dovodi do daljnjeg izoštravanja tog konstrukta i do prestanka eksperimentiranja njime kroz određeno vrijeme. Međutim, ako je očekivanje ili prognoza netočna, onda pojedinac može izabrati jednu od tri mogućnosti za dalju akciju. On može odustatu od daljih provjera smatrajući da konstrukt treba revidirati ili odbaciti. On može ponoviti provjeru smatrajući da prethodna nije bila provedena ispravno. Konačno, pojedinac može smatrati da je njegov konstrukt u redu i pokušati mijenjati sam događaj tako da se on poklapa s njegovim mišljenjem. Ovakav postupak Kelly naziva neprijateljstvom. Neprijateljstvo je »stalan napor da se iznude podaci koji potvrđuju neku vrstu socijalnog predviđanja koje se dokazalo kao promašaj« (ibid, str. 510). Kelly smatra, nadalje, da povreda koju pojedinac u tom neprijateljskom postupanju može nanijeti drugome nije sama po sebi glavni cilj agresora, već je slučajan ishod nečega što je za njega mnogo vitalnije postići. Neprijateljstvo može biti izraženo napadom u odnosu na fizički svijet i u odnosu na druge ljude. Evo kako Kelly tumači neprijateljstvo prema drugima: »Pojedinac konstruira drugu osobu; on vrši predviđanja o toj osobi; kad dobije suprotne podatke, osjeti ubod tjeskobe, jer se čini da se ta druga osoba neće naći unutar područja primjene konstrukta te uloge (ili, možda, se osjeti ugroženim zbog jedne veće promjene svog sustava za koje mu iskustvo pokazuje da bi bila neophodna); tada, da bi sebe zaštitio od tjeskobe ili ugroženosti on pokušava učiniti tu osobu takvom kakvom ju je zamišlio. To je neprijateljstvo. Druga je osoba žrtva ne toliko zbog neprijateljevih okrutnih i paklenskih destruktivnih impulsa koliko zbog njegovih izbezumljenih i nerealističnih napora da dobije okladu koju je već izgubio« (ibid. str. 511).

Kelly smatra da je neprijateljsko ponašanje *motivirano željom da se potvrde vlastita predviđanja, a ne osvetoljubivošću.* Objašnjenja koja dobivamo u svakodnevnom životu kad pojedinci tvrde da su nekome htjeli »vratiti milo za drago« Kelly smatra da su naučena. Prema njegovu mišljenju, djecu bi trebalo učiti da je pogrešno pokušavati mijenjati druge da bi bili u skladu s našim prohtjevima i željama, umjesto što ih se uči kako je loše pokušavati naškoditi drugima. Nadalje, djecu bi trebalo učiti da svoje konstrukte i očekivanja odbacuju ili revidiraju ili da ponavljaju testiranje i isprobavanje.

Neprijateljsko ponašanje nije, međutim, po Kellyju, uvijek nepoželjno. Postoje situacije kad je bolje pokušati mijenjati događaje negoli vlastite konstrukte. *To je strategija advokata koji na sudu ne dokazuje istinu i strategiju onih koji se bore za socijalne reforme.*

Krivnja. Interpretacija doživljaja krivnje je u teoriji o osobnim konstruktima posve originalna, kao i ostale interpretacije u tom odjeljku. Doživljaj krivnje javlja se onda kad pojedinac u svom ponašanju *odstupa od sržne uloge koju inače ima.* Na taj način u toj je teoriji osjećaj krivnje vezan za sržnu strukturu uloge pojedinca i ovisi o njoj a ne od nekog vanjskog ili apsolutnog standarda postupanja bilo kulturnog, socijalnog ili religioznog. Prema tome, taj doživljaj ne ovisi o kazni (kao kod Freuda) ni o etičkim standardima, jer su takve koncepcije vezane za vrednovanje onoga čega u znanosti ne smije biti.

Tako, na primjer, čovjek koji je sebe koncipirao ili konstruirao kao znanstvenog radnika, imat će osjećaj krivnje onda kada se takvim radom ne bavi. Majka koja sebe vidi kao osobu koja se posvećuje djetetu, imat će osjećaj krivnje onda kada to dijete zapostavi.

Iz ovoga je vidljivo da su Kellyjeve definicije takvih pojmova iz područja ličnosti kao što su krivnja, neprijateljstvo, agresija i tjeskoba vrlo različite od definicija i interpretacija koje im daju drugi psiholozi teoretičari ličnosti. Ono što je posve jedinstveno i originalno kod Kellyja jest to da su sve te definicije i interpretacije *lišene vrijednosnih sudova.* Tako, neprijateljstvo nije ni »dobro« ni »loše« samo po sebi. *Srž je Kellyjeve fenomenološke koncepcije ličnosti upravo u toj odsutnosti vrednovanja i u nastojanju da se ličnost drugoga shvati na osnovi njegovih, a ne vlastitih konstrukata.* Takav pristup olakšava objektivnost u proučavanju i potiče na veću toleranciju među ljudima u svakodnevnom životu.

Ciklus C-S-K

Model funkcioniranja čovjeka koji je Kelly najviše elaborirao i koga smatra najvažnijim jest model *cirkumspekcija-sužavanje-kontrola.* Tim modelom opisuje se *proces pretvaranja kognicije i spoznaje u akciju.* Po tom modelu proces započinje stvaranjem konstrukata, a završava otvorenim ponašanjem. U prvoj fazi tog procesa pojedinac razmatra veći broj različitih konstrukata u odnosu na neku situaciju. On razmatra različite mogućnosti s kojima se suočava. Te su mogućnosti u obliku *propozicionih konstrukata* koji se lako mijenjaju. Ovu fazu Kelly naziva *fazom cirkumspekcije.* U drugoj fazi, *fazi sužavanja,* pojedinac smanjuje broj alternativnih konstrukata ili hipoteza i to po mogućnosti na jednu koja mu se čini najvjerojatnijom ili najadekvatnijom za uočeni problem ili situaciju. Konačno, u *fazi kontrole* on se odlučuje za određeni način postupanja. Na primjer, student koji se upisuje na fakultet razmatra situaciju uzimajući u obzir mnogo različitih konstrukata koji bi mogli odgovarati toj novoj situaciji. On bi sebe u toj situaciji mogao konstruirati na različite načine. To je faza cirkumspekcije. Međutim, ako želi biti uspješan student i diplomirati, situacija mora biti sužena na konstrukt »student«. To znači da on treba sebe interpretirati ili konstruirati kao studenta prije nego što će moći da poduzme odgovarajuće aktivnosti (učenje, polaganje ispita, udovoljavanje obavezama i sl.). Ako on sebe koncipira na drugačiji način, recimo kao boema, on neće poduzimati adekvatne ili neophodne akcije za uspješan završetak studija.

Ciklus C-S-K se može ponavljati i obično je potrebno nekoliko takvih ciklusa prije poduzimanja akcije. Kelly spominje Hamletov slučaj koji pokazuje da se ciklus može sastojati i samo iz dvije faze: cirkumspekcije i sužavanja i da se nakon tog ponovno vraća prva faza bez poduzimanja akcije.

Sve mogućnosti koje neki pojedinac u nekoj situaciji uočava su tvorevina njega samog. Kad bi taj pojedinac mogao izmijeniti sustav vlastitih konstrukata, mogao bi tu situaciju shvaćati sasvim drukčije. Mogao bi izmijeniti i cijeli svoj život. To je zbog toga što, po Kellyju, u svakoj situaciji u životu postoji ogroman broj mogućnosti. Osim toga, budući da je svijet multidimenzionalan po mogućim konstruktima, a da pojedinac također raspolaže s ogromnim brojem konstruktivnih dimenzija, potreban je izbor među tim dimenzijama prije akcije. Jedino nakon odluke »ta i ta dimenzija je jedino važna«, pojedinac je spreman za akciju.

Ovdje treba istaknuti karakteristiku Kellyjeve teorije, po kojoj *pojedinac u svojoj aktivnosti ne traži potkrepljenje ili izbjegavanje neugode, on jedino traži provjeru za svoj sustav konstrukata.* Ako netko očekuje neugodu pa se to zaista i dogodi, on doživljava potvrdu svojih očekivanja bez obzira što je to za njega neugodan doživljaj. Ovu je činjenicu eksperimentalno dokazao Pervin (1964). Mogli bismo, dakle, reći da *pojedinac očekuje konzistentnost ne zbog same konzistentnosti ili zbog same konzistencije.* Čovjek traži mogućnost anticipacije događaja. To je ujedno i razlika između Kellyjeve koncepcije o čovjeku i koncepcija Rogersa ili Leckyja.

Rast i razvoj ličnosti

O rastu i razvoju ličnosti Kelly je malo rekao. To je vjerojatno najmanje razrađen dio njegove teorije ličnosti. Osnovno je pitanje ovdje *odakle potiče sustav konstrukata* s kojim pojedinac raspolaže i operira. Dalje je pitanje kako nastaju različiti sustavi konstrukata, zašto su neki permeabilni a drugi nepermeabilni, jedni fleksibilni a drugi rigidni, jedni kompleksni, a drugi jednostavni? Na sva ova pitanja trebalo bi odgovoriti i to u skladu s teorijom ali, što je najvažnije, u skladu s istraživanjima koja bi iz takve teorijske koncepcije proistekla.

Jasno je da razvoj ličnosti ili rast znači za Kellyja razvoj ili rast sustava konstrukata s kojima pojedinac raspolaže i da se tu u prvom redu radi o *kognitivnom razvoju i rastu.* Srećom, o tome postoje brojni podaci koji su većinom dobiveni nezavisno od Kellyjeve teorije. Signell je na primjer utvrdio (1966) da djeca u dobi između devet i šesnaest godina postaju kognitivno sve kompleksnija, njihovo mišljenje postaje sve apstraktnije, oni imaju sve veći broj načina na koje mogu interpretirati okolinu i događaje. Sechrest i Jackson su (1961) ispitivali determinante koje dovode do stvaranja kompleksnih kognitivnih struktura. Oni su utvrdili da je nivo kompleksnosti ili razvijenosti kognitivnih struktura proporcionalan kompleksnosti podražaja kojima su bili izloženi u djetinjstvu. U jednom drugom istraživanju (Cross, 1966) utvrđeno je da su roditelji *kognitivno kompleksne* djece omogućavali toj djeci mnogo veću autonomiju i da su bili mnogo manje autoritarni prema njima, negoli roditelji djece s niskom kognitivnom kompleksnošću. Izgleda, prema tome, da je mogućnost da se dožive različiti događaji i iskustva povoljna za razvoj

kompleksnih kognitivnih struktura. Također bi se iz tih istraživanja moglo zaključiti da će djeca koja su odgajana pod dugotrajnom i strogom kontrolom razviti jedan sustav konstrukata koji će biti ograničen i nefleksibilan.

Pitanje determinanti kognitivnog sustava odnosno razvoja ličnosti vrlo je važno za odgoj, jer cilj odgoja bi trebao biti razvoj kompleksnih, fleksibilnih i adaptivnih sustava konstrukata, dakle, suprotno od onoga što se danas odgojem obično nastoji postići.

Procjenjivanje osobnih konstrukata

Ako se, dakle, *ličnost sastoji od osobnih konstrukata ili sustava takvih konstrukata*, onda je za upoznavanje ili procjenjivanje ličnosti potrebno upoznati ili izmjeriti osobne konstrukte. Ovdje se javljaju određeni problemi. Naime, iako osobni konstrukti determiniraju nečije ponašanje, iz samog ponašanja koje se lako može promatrati i objektivno registrirati nije moguće donositi zaključke o nečijim osobnim konstruktima. To je zbog toga što *isto ponašanje može u svojoj osnovi imati vrlo različite sustave konstrukata.* Tako ljudi koji nedjeljno popodne provode gledajući nogometne utakmice ili igraju tenis mogu to činiti iz vrlo različitih sustava konstrukata. Drugi način na koji bi se nečiji konstrukti mogli utvrditi bio bi da se pojedinca direktno pita. Međutim, vidjeli smo da se konstrukti često ne mogu izraziti riječima. Kad je to moguće, značenje riječi je previše široko i neodređeno da bi procjenitelj mogao dobiti specifičnu informaciju o nečijim personalnim konstruktima. Osim toga ljudi nisu naučeni da svoje personalne konstrukte priopćuju. Poznavanje konstrukata je, međutim, neophodno jer ono pruža mnogo veću mogućnost predviđanja kako će se netko ponašati nego što je to moguće na osnovi registriranja samo njegova stvarnog ponašanja.

Zbog tih razloga Kelly je stvorio jedan originalan, i u suvremenoj psihologiji sve više korišten, instrument za utvrđivanje i procjenu konstrukata koje pojedinac koristi pri konstruiranju ili interpretiranju događaja koji su za njega značajni. To je Role Construct Repertory test ili Test repertoara konstrukata uloga (skraćeno REP test). REP test je konstruiran kao dijagnostički instrument u kliničkoj praksi psihologa, tj. kao sredstvo za upoznavanje sustava konstrukata koje pacijent koristi za interpretaciju svoje okoline.

Ispitaniku se najprije prezentira Lista uloga koja sadrži definicije dvadeset do trideset *uloga osoba* koje su od važnosti za tog ispitanika. Primjer takve skraćene liste dan je u tablici 1.

Tablica 1.

Lista definicija uloga za REP test

Uloga	Definicija
1. Ja	Ti sam
2. Majka	Tvoja majka ili osoba koja je igrala njenu ulogu u tvom životu
3. Otac	Tvoj otac ili osoba koja je igrala ulogu oca u tvom životu

- 4. Brat Tvoj brat koji ti je najbliži po dobi ili ako nemaš brata, dječak koji je jednako star kao i ti i koji ti je najviše bio kao brat u tvojoj ranoj mladosti
- 5. Supruga (suprug) Tvoja žena (ili muž) ukoliko si oženjen ili tvoj sadašnji najbliži prijatelj suprotnog spola
- 6. Prihvaćeni učitelj Nastavnik koji je najviše na tebe utjecao kad si bio u osnovnoj školi
- 7. Odbačeni učitelj Nastavnik čije si poglede smatrao najmanje prihvatljivima u osnovnoj školi
- 8. Sretan čovjek Najsretnija osoba koju osobno poznaš
- 9. Etička osoba Osoba za koju misliš da ima najviše etičke standarde a koju poznaš
- 10. Inteligentna osoba Najinteligentnija osoba koju osobno poznaš
- 11. Atraktivna osoba Osoba koju si nedavno susreo i koju bi želio bolje upoznati

Tablica 2.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Pol konstrukt	Pol kontrasta
Pol osoba	ja	majka	otac	sestra	brat	supruga/suprug	prihvaćeni učitelj	odbačeni učitelj	sretan čovjek	etička osoba	inteligentna osoba	atraktivna osoba		
1		⊗		⊗									savjesne	nesavjestan
2	⊗		⊗											
3														
4														
5														
6														
7														
8														
9														
10														
11														
12														

Za svaku ulogu ispitanik treba napisati određene osobe koje najbolje odgovaraju definiciji. Ta imena nazivaju se *figure*. Kad je to učinjeno, ispitanik prezentira ispitaniku tri od navedenih figura i traži od ispitanika da kaže koje su dvije od tih tri međusobno slične po nekom važnom aspektu a različite od treće. Na primjer, ako su mu prezentirane figure majke, brata i sestre ispitanik može utvrditi da su majka i sestra slične po »savjesnosti«, a da je brat od njih različit po tome što nije savjestan. Ispitaniku se na taj način prezentira dvadeset do trideset trijada figura i uvijek se traži da *diferencira i kategorizira te osobe*. Svaka se uloga pojavljuje u aproksimativno jednakom broju trijada. Na osnovi sadržaja verbalnih izjava ispitanika, ispitanik formuliра hipoteze o tome kako pacijent percipira i konstruira značajne osobe iz svog života.

REP test se koristi u dvije forme. Jedna se naziva List-forma i koristi se za individualnu primjenu. Druga forma je u obliku matrice ili križaljke. Postupak je u jednoj i drugoj formi onakav kakav smo opisali. Primjer za REP test u formi križaljke ili matrice nalazi se u tablici 2. U takvu tablicu ispitanik, nakon što je pročitao definiciju pojedinih uloga, unosi najprije imena osoba koje odgovaraju tim definicijama. Zatim utvrđuje sličnosti i razlike između osoba koje su u odgovarajućem redu križaljke označene kružićem i jednim znakom označava dvije koje su slične po tom obilježju. U poseban stupac označen kao *Pol konstrukt* upisuje kratku frazu ili ime konstrukt po kojem su označene osobe međusobno slične, a u stupac označen *Pol kontrasta* upisuje kratku frazu ili riječ po kojoj se treća osoba razlikuje od ostalih dviju. U našem slučaju u prvoj usporedbi između majke, sestre i brata, ispitanik je križićem označio da su majka i sestra međusobno slične. U stupac označen kao *Pol konstrukt* upisao je riječ »savjesne«, a u stupac označen kao *Pol kontrasta* upisao je »nesavjestan« kao oznaku po kojoj se brat razlikuje od sestre i majke. Nakon toga ispitanik treba među ostalim osobama koje su navedene u križaljci potražiti da li tu osobinu navedenu u *Polu konstrukt*, ima još neka od njih i nju označiti kvačićom. U našem primjeru to je učinjeno za Etičku osobu. Time je prva usporedba u zadanoj trijadi završena i ispitanik prelazi na drugu zadanu trijadu (u drugom retku križaljke) i tako sve dok ne dođe do kraja.

Kao rezultat primjene REP testa dobiva se, dakle, uzorak konstrukata koje taj pojedinac koristi i uvid u način na koji on te konstrukte koristi. List-forma REP testa podvrgava se zatim *kliničkoj analizi* u kojoj ispitanik nastoji utvrditi: *a.* broj i različitost konstrukata koje je pojedinac naveo; *b.* sadržaj i ton konstrukata koje pojedinac koristi za interpretiranje važnih osoba iz svog života; *c.* načine na koje su pojedine figure iz njegovog života povezane s pojedinim konstruktima i *d.* karakteristike konstrukata koje pojedinac koristi kao što su permeabilnost, čvrstoća, komunikabilnost i druge. To je, prema tome, subjektivna interpretacija REP testa.

Kelly je, međutim, (1961) razvio i jedan postupak *neparametrijske faktorske analize* uz pomoć kojega je moguće analizirati povezanost između konstrukata i reducirati cijelu križaljku na nekoliko temeljnih dimenzija. Kad neki konstrukti imaju sličan obrazac, onda oni znače *funkcionalno slične konstrukte i determiniraju zajednički faktor konstrukata*. Konstrukti mogu imati različite verbalne oznake a da budu ekvivalentni. To ovisi o tome da li se na sličan način koriste pri konstruiranju istih osoba. Ako je to tako, to pokazuje da se oni koriste jednako za anticipiranje budućeg ponašanja tih osoba.

Takvom faktorskom analizom mogu se reducirati i figure koje se javljaju tako da dvije ili više njih mogu determinirati zajednički faktor koji se naziva *faktorom figura*.

REP test ima određenih prednosti, ali i nedostataka. On sigurno predstavlja koristan postupak u dobivanju uvida u načine na koje pojedinac vidi važne osobe u svom životu i kako ih interpretira. Takva informacija može biti vrlo korisna za psihoterapiju, budući da se većina problema u životu svakog čovjeka javlja u odnosu na druge ljude. Taj instrument također pruža određen uvid u *repertoar konstrukata* koje pojedinac koristi.

Međutim, budući da se ti konstrukti odnose na druge i predviđanje njihova ponašanja, ti nam podaci ne govore automatski ništa o samom ispitaniku

odnosno o tome kako on konstruira samog sebe. Zbog toga ispitivač na osnovi tih konstrukata nije u mogućnosti predviđati buduće ponašanje samog ispitanika bez prethodne provjere da li su ti konstrukti primjenljivi na njegovo vlastito ponašanje (Sechrest, 1963). Nadalje, ovdje je primjenljiva zamjerka da se neki konstrukti ne mogu verbalizirati, a u REP testu se traži takva verbalizacija. Zbog toga se ne može zaključiti da su navedeni konstrukti najvažniji za ispitanika. Konačno, opće verbalne oznake koje se koriste pri navođenju konstrukata kao »savjestan-nesavjestan«, »pošten-nepošten«, »pravedan-nepredan«, »demokratski-nedemokratski«, »privlačan-neprivlačan« mogu imati vrlo individualizirana i konotativna značenja i zbog toga će tu biti potrebno utvrditi kako neki ispitanik koristi konstrukte. Za to pružaju informaciju podaci o tome koje je osobe ispitanik uključio ili isključio iz područja nekog konstrukta, a koje su ipak sadržane u REP testu.

Empirijska provjera teorije

Kellyjeva teorija opisuje čovjeka kao znanstvenika koji je neprekidno angažiran u predviđanju i kontroliranju događaja koji se zbivaju u njegovoj okolini. Za to su mu neophodni sustavi konstrukata ili interpretacija. Na taj način je Kelly, slično kao i Freud i drugi kliničari, na temelju kliničke prakse (jer to je bio njegov osnovni posao) došao do jedne *opće teorije čovjeka* i ličnosti, iako mu je primarni cilj bio da stvori jednu disciplinu posvećenu razumijevanju i liječenju psiholoških smetnji odnosno da tu kliničku praksu postavi na znanstvenu osnovicu.

Empirijski podaci i verifikacije Kellyjeve teorije zbog toga su najbrojniji na području patologije ponašanja, a mnogo su manje provjeravani u svakodnevnom životu. Ipak, postoje provjere i empirijska istraživanja njegovih koncepcija i na tom području.

Tako su Fjeld i Landsfield (1961) ispitivali koliko su stabilni i trajni sustavi konstrukata kod pojedinca. Oni su iste ispitanike ispitivali REP testom u dva navrata. Figure i trijade koje su ispitanici konstruirali ili interpretirali u prvom i u drugom navratu su se razlikovale. Dobiveni konstrukti u prvom i u drugom navratu su uspoređeni i utvrđeno je da su oni u visokoj korelaciji. Koeficijent korelacije iznosio je 0,79. To pokazuje da su konstrukti koje pojedinci koriste ne samo stabilni u vremenu nego i relativno nezavisni o događajima koji se interpretiraju. Payne je (1956) usporedio efikasnost predviđanja ponašanja pojedinca na osnovi njegovih vlastitih konstrukata i efikasnost kojom se to ponašanje može predviđati na osnovi konstrukata koji o tom pojedincu imaju drugi. On je polazio od hipoteze da su vlastiti konstrukti pojedinca efikasniji za takvo predviđanje od konstrukata koji o njemu imaju drugi. Formirao je grupe od po tri ispitanika. Svaki ispitanik u svakoj grupi trebao je predvidjeti odgovor ostale dvojice u trijadi na jedan upitnik o socijalnom ponašanju. Svaki je ispitanik dobio listu od 15 osobnih konstrukata koji su pripadali jednom od njegovih partnera i 15 konstrukata koje su, opisujući njegovog drugog partnera, dali njegovi drugovi. Payne je utvrdio da su ispitanici mogli mnogo točnije predvidjeti kako je netko odgovorio na pitanja u upitniku onda, kad su imali podatke o njegovim osobnim konstruktima.

Bieri je (1953) izvršio jedno ispitivanje u vezi s Poučkom o iskustvu koje je, zajedno s drugim ispitivanjima dovelo do značajnih ekstenzija tog poučka i razumijevanja uvjeta koji dovode do promjena konstrukata. Bieri je pokazao da *međusobna interakcija ljudi dovodi do promjena u načinu na koji oni konstruiraju ili interpretiraju jedan drugog*. Ispitanici su najprije ispunili jedan upitnik o nekom aspektu vlastitog ponašanja. Nakon toga zatraženo je od njih da predvide odgovore nekog drugog ispitanika i to prije i nakon što su s njime imali prilike razgovarati. Pokazalo se da su nakon te kratke socijalne interakcije ispitanici procjenjivali drugoga mnogo sličnijim sebi odnosno onome kako su procjenjivali sebe. Taj je pokus proširio Lundy (1952) utvrdivši utjecaj povećane socijalne interakcije na percepciju drugih. Ispitanici su bili pacijenti koji su u grupi po šestoro prolazili kroz terapiju u trajanju od četiri tjedna. Svaki je pacijent predviđao odgovore ostale petorice na jedan upitnik. Taj je upitnik primijenjen prije i nakon prve sesije, a onda svaki tjedan još jedanput. Lundy je smatrao da prije socijalne interakcije svaki pojedinac može samo nagađati kakve će odgovore dati ostali. Nakon kratke interakcije (prva sesija) procjenjivat će ih sličnima samom sebi kako je to utvrdio Bieri i to zbog toga da bi stvorio neku strukturu koncepata (a konstrukti o sebi su mu pristupačni). Nakon što ispitanici bolje upoznaju jedni druge pokušat će interpretirati ili konstruirati druge različitima od sebe. Rezultati su potvrdili ove hipoteze.

Tippett je (1959) pokazala da u toku individualne psihološke terapije dolazi do promjena u konstruiranju određenih figura u REP testu. Kad je terapija bila koncentrirana na pacijentovu prošlost, najviše su se mijenjali konstrukti korišteni za interpretiranje figura iz pacijentove rane životne dobi. Kad je naglasak u terapiji bio na sadašnjosti mijenjali su se konstrukti korišteni za interpretiranje figura iz njegova sadašnjeg života. Promjene su se odnosile kako na verbalne oznake konstrukata tako i na obrasce kojima su oni primjenjivani u interpretaciji.

Psihološki poremećaji

U tumačenju psiholoških poremećaja Kelly je, kao i u svemu ostalom, također vrlo originalan. Psihološki poremećaj za njega je »svaki osobni konstrukt koji se opetovano koristi usprkos tome što je konstantno invalidiran« (Kelly, 1955, str. 831). Prema tome, psihološke smetnje predstavljaju nemogućnost da sustav konstrukata pojedinca postigne svoju svrhu. Nadalje, psihološke poremetnje uključuju tjeskobu i ponovljene pokušaje pojedinca da stekne sposobnost predviđanja događaja. Ne uspijevajući u tome, poremećeni pojedinac *izbezumljeno traži nove načine na koji bi mogao interpretirati okolinu*. Psihološki poremećaj može biti izražen i drugačije. Umjesto izbezumljenog traganja za novim načinima konstruiranja, pogođeni pojedinac može poći u suprotnom smjeru i postati rigidan u svojim pogrešnim predviđanjima i slijepo se njih držati. U oba slučaja takva osoba ne može predviđati događaje i ne može se zbog toga snalaziti u svijetu.

Kelly je u vezi s tim razvio vlastiti sustav *dijagnostičkih konstrukata* pri dijagnozi psihičkih poremećaja. Jedan takav konstrukt koji mu služi za interpretaciju poremećaja koji se tradicionalno nazivaju manija, depresija i paranoja jest konstrukt *dilacije*. Dilacija ili proširenje je, prema Kellyju, promjena u sustavu konstrukata koja se zbiva u psihopatologiji. Do dilacije ili proširivanja konstrukta dolazi onda kad neki pojedinac nema *supraordinirane kon-*

strukte pomoću kojih bi organizirao svoje perceptivno polje. Kad su takvi supraordinirani konstrukti koji upravljaju organizacijom izgubljeni, pojedinac nastoji proširiti svoje konstrukte i reorganizirati ih na jednom *više bizarnom i razgranatom nivou*. Kao rezultat toga javljaju se poremetnje koje nazivamo manija, depresija ili paranoja. Manija se tradicionalno smatra za psihotično stanje u kojem se u bolesnikovu mišljenju gubi granica između pojmova. Zbog toga je takvo mišljenje manje točno, više neodređeno i nejasno, te previše generalno. Afekt takvog pacijenta je euforično obilježen. Manične osobe izbežumljeno započinju različite projekte, pothvate i aktivnosti koje nikada ne završavaju. Stalno govore o svojim planovima i prikazuju ih u grandioznim razmjerima. Prelaze s jedne teme na drugu. Donose neprekidno sveobuhvatne generalizacije i to na osnovi neprovjerenih podataka ili nejasnih ideja. Kelly takvo ponašanje tumači time što je kod manijaka eksploracija pretekla *pojmovnu organizaciju*. Manijak stoga ima samo *»labavu konstrukciju realnosti«*. Njegovo pak uzbuđenje predstavlja mahnite pokušaje da se izađe na kraj s *perceptivnim poljem koje se neprekidno i brzo povećava*.

Depresija je prema Kellyju također jedno psihopatološko stanje i reakcija na anksioznost. Ona se javlja u pojedinaca kod kojih dolazi do *sužavanja perceptivnog polja*. Te osobe, na primjer, sve više smanjuju polje svog interesa. Takav je pacijent nesposoban da donese i najjednostavnije odluke i osjeća se opterećen strahovitim problemima. U takvom stanju on i dalje nastoji ograničiti i suziti svoje perceptivno polje, a konačno suženje je samoubojstvo. Prema tome, depresija predstavlja psihološki poremećaj u kojem prevladava suprotan pol konstrukta dilacije ili proširenja, a to je *konstrukcija ili sužavanje*.

Kod paranoje glavni simptom čine vrlo dobro organizirani sustavi *samo-obmana*. To su obično samoobmane o proganjanju. Takav čovjek je uvjeren da ga netko progoni. Obično su samoobmane o proganjanju popraćene i samoobmanama o vlastitoj važnosti ili veličini. *Prema Kellyju paranoja je samo jedan manje prediktivan način konstruiranja okoline*. Paranoik ima dobro razvijen konstrukt o proganjanju koji se neprekidno dalje širi ili dilatira dok ne obuhvati cijelo perceptivno polje i na takav način dovodi do toga da paranoik interpretira ili konstruira sve i svakoga kao prijatelja.

Posebno je interesantna interpretacija jedne vrste shizofrenog mišljenja u terminima Kellyjeve teorije kao i istraživanja povezana s tom interpretacijom. Shizofreno mišljenje u kliničkoj slici karakterizirano je misaonim i jezičnim poremećajima koje to mišljenje i govor čine neinterpretabilnim. Takav govor i mišljenje očituje se u konfuznim i nejasnim idejama, u korištenju novih riječi s idiosinkratičnim značenjem (neologizmi), idiosinkratičnim povezivanjem riječi i čestim i neobičnim promjenama smjera misaonog toka. Prema Kellyjevoj interpretaciji shizofreničari koriste jedan *prelabav i nekonzistentan sustav konstrukata u konstruiranju ili interpretiranju vlastitog iskustva*. To pomanjkanje strukture i konzistencije konstrukata dovodi do toga da su njihove ideje o drugim ljudima slabo integrirane i nestabilne. REP test kojim se ispituju upravo ova obilježja sustava konstrukata neke osobe predstavlja zbog toga postupak koji bi mogao biti koristan u proučavanju shizofrenije i shizofrenog načina mišljenja.

Značajan pokušaj u tom smjeru učinili su Bannister i Fransella (1966). Oni su pretpostavili da shizofreničari imaju prelabave i vrlo nekonzistentne konstrukte. Osim toga ovi su autori namjeravali konstruirati jedan standardizirani

test za detekciju shizofrenog mišljenja. Oni su od šest skupina ispitanika tražili da rangiraju osam fotografija lica na osnovu šest konstrukata. Ti konstrukti su bili: »najljubaznija — najmanje ljubazna«, zatim glup, sebičan, iskren, umjeren i pošten. Nakon prvog rangiranja uslijedilo je drugo. Grupe ispitanika koje su uključene u ovo ispitivanje bile su: *a. misaono poremećeni shizofreničari, b. misaono neporemećeni shizofreničari, c. normalni, d. neurotici, e. pacijenti s organskim oštećenjem mozga i f. depresivci*.

Na osnovi odgovora svakog ispitanika, Bannister i Fransella su utvrdili *intenzitet i konzistenciju*. Mjera intenziteta pokazivala je sličnost kojom je neki ispitanik rangirao fotografije na osnovi jednog konstrukta u odnosu na druge konstrukte. Visok rezultat u konzistenciji znači da je taj ispitanik rangirao fotografije kao da su konstrukti po kojima je to činio međusobno povezani. Nizak rezultat u konzistenciji znači da je ispitanik rangirao fotografije na osnovi svakog konstrukta relativno neovisno o ostalim konstruktima, a to znači kao da su karakteristike međusobno nezavisne. Mjera konzistencije pokazuje u kojoj je mjeri neki ispitanik imao sličan obrazac rangiranja prilikom drugog rangiranja u odnosu na prvo. To je test-retest korelacija.

Autori su pretpostavili da će misaono poremećeni shizofreničari na tom ispitivanju postizati niže rezultate i u intenzitetu i u konzistenciji svojih rangova. Rezultati koje su oni dobili potpuno su potvrdili ovu hipotezu. Kod misaono poremećenih shizofreničara dobijen je statistički značajno niži rezultat u intenzitetu konstrukata koje oni koriste, a isto tako i niži rezultat u test-retestu, tj. u konzistenciji njihovih konstrukata u odnosu na normalne.

U jednom drugom ispitivanju Bannister i Salmon su (1966) pokušali utvrditi da li su shizofreničari poremećeni u cijelom sustavu svojih konstrukata ili samo u užem smislu, tj. da li su zbunjeni i ne shvaćaju sve aspekte života podjednako ili neke shvaćaju više a druge manje. Dvije forme REP testa primijenjene su na jednu grupu misaono poremećenih shizofreničara i na jednu grupu normalnih ispitanika. U prvoj formi REP testa tražilo se od ispitanika da rangira fotografije ljudi na osnovi šest zadanih psiholoških konstrukata. U drugoj se formi REP testa tražilo od ispitanika da rangira petnaest objekata (šešir, kruh i sl.) na osnovi šest konstrukata (na primjer: težak — lak, zakrivljen — ravan i sl.). Obje su forme ispunjavane u jednoj sesiji. Na osnovi rezultata utvrđen je stupanj strukturiranosti i stabilnost obrasca međusobne povezanosti konstrukata. Bannister i Salmon su utvrdili da se *shizofreničari ne razlikuju od normalnih u načinu na koji konstruiraju ili interpretiraju nežive stvari, ali da su u interpretiranju ili konstruiranju ljudi mnogo manje stabilni i konzistentni od normalnih*. Iz ovoga su autori zaključili da poremećaji u mišljenju shizofrenika nisu difuzni, nego su povezani s *interpersonalnim konstruktima* tih pacijenata. Poremećaji mišljenja znače u ovom slučaju poremećaje u interpersonalnom konstruiranju. Na osnovi takvih podataka Bannister je (1963) postavio svoju teoriju shizofrenijom poremećenog mišljenja. Po toj teoriji *shizofreno poremećeno mišljenje nastaje kao posljedica neprekidne ili serijske invalidacije konstrukata i predviđanja kod pojedinca*. Takva invalidacija dovodi do potpunog olabavljanja sustava konstrukata kao jedinog mogućeg načina da se postigne psihološka prilagodba.

Psihološka terapija

Postupci i metode koje Kelly predviđa za *psihološku terapiju* poremećenog ponašanja slični su postupcima koji se javljaju u drugim kliničkim interpretacijama i tumačenjima ličnosti (Kelly, 1955). Međutim, Kelly je i na tom području stvorio nešto originalno.

Psihološka terapija, prema njegovu mišljenju, mora imati za cilj stvaranje jednog *boljeg i efikasnijeg sustava konstrukata*. Budući da po njegovu shvaćanju svaki poremećaj u ponašanju proizlazi iz fiksne primjene jednog sustava konstrukata koje događaji neprekidno demantiraju, psihološka terapija mora biti usmjerena na *rekonstrukciju pacijentovog sustava konstrukata*. Za Kellyja je proces psihološke terapije aktivan proces u kojem, kao i u znanstvenom radu a pod vodstvom terapeuta — psihologa, pacijent razvija i testira nove hipoteze i stvara nove, odnosno revidira svoje postojeće konstrukte. U tom je procesu terapeuta vrlo aktivan. On stalno potiče, gura i pokreće pacijenta na isprobavanje novih konstrukata i postavljanje novih interpretacija. Ukoliko one odgovaraju, pacijent je stekao mogućnost predviđanja i korištenja takvih konstrukata u budućnosti. Ako nisu potvrđeni, postavljaju se nove hipoteze, nove interpretacije i tumačenja. Osobito je važna uloga psihologa-terapeuta u pružanju podataka i evidencije pacijentu na osnovi kojih on može testirati i validirati svoje nove konstrukte i interpretacije. Takve informacije on mu daje u brojnim situacijama i u vezi s najrazličitijim konstruktima. *Psiholog-kliničar omogućuje pacijentu da validira svoje konstrukte*, a to mu inače ne bi bilo moguće.

Međutim, osim ovako koncipirane psihološke terapije, Kelly je stvorio i jedan posve specifičan postupak: *terapiju fiktivne uloge*. Taj se postupak psihološke terapije temelji na shvaćanju da ljudsko biće ne samo da interpretira ili konstruira sebe i svijet, nego ono i djeluje. Ta je činjenica iskorištena za to da bi se pacijentu (klijentu) pomoglo da sebe konstruira i percipira na jedan nov način i da se na taj način ponaša, te da na kraju *postane druga ličnost*.

Terapija fiktivne uloge započinje zahtjevom psihologa da klijent napiše jednu skicu o samom sebi i to u trećem licu. U uputi mu se kaže da opiše sebe onako kako bi ga opisao jedan intimni i simpatetični (naklonjeni) prijatelj. Na osnovi takve skice i na osnovi ostalih informacija uz pomoć REP testa i intervju terapeuta utvrđuje *habitualne konstrukte* koje taj pojedinac ima o sebi i drugima. Nakon toga jedna grupa psihologa-kliničara sastavlja *skicu fiktivne uloge* koju će predložiti klijentu da je pokuša igrati. To je *opis neke fiktivne ličnosti*. Ta fiktivna osoba dobiva ime, drugačije od klijentovog i sustav konstrukata za koje su psiholozi — kliničari utvrdili da bi mogao povoljno djelovati na klijenta i otkloniti njegove poteškoće u predviđanju, u interpretiranju i razumijevanju događaja, odnosno omogućiti mu da rekonstruira svoje vlastito životno iskustvo. Nakon toga ta skica se predočuje klijentu i od njega se traži izjašnjenje da li prihvaća i razumije takvu osobu odnosno da li mu se takva osoba sviđa. Ako klijent takvu osobu prihvaća, onda dobiva upute kako se treba ponašati da bi djelovao i postupao kao takva osoba. On sam dakle, igra ulogu te fiktivne ličnosti. U uputi mu se kaže da mora reagirati, osjećati i misliti kao ta osoba; da mora raditi ono što bi radila takva osoba, da mora imati takve interese i da mora uživati u onom u čemu bi i takva osoba uživala. Takvom se uputom i takvim ponašanjem postiže na početku to da

klijent na određeno vrijeme *suspendira samog sebe da bi na taj način mogao otkrivati druge svoje aspekte*. U tom se razdoblju klijent i psiholog često sastaju i razgovaraju o klijentovim poteškoćama u igranju uloge. Klijenta se potiče da, osobito u socijalnim situacijama i odnosima (obitelji, poslu, društvu), primjenjuje konstrukte fiktivne osobe kao svoje, a terapeut tretira klijenta kao da je on ta osoba.

Rezultati takve terapije s fiktivnom ulogom dovode do toga da klijent počinje rekonstruirati sebe i svoj život pod iskusnim vodstvom psihologa-terapeuta. On može istražiti alternativne konstrukte i tumačenja, zadržati one koji se pokazuju korisnima za njega i odbaciti nekorisne. Umjesto da kopa po svom prošlom životu, kao u situaciji Freudove psihoterapije, klijent treba naučiti kako da rekonstruira sebe i svoju sadašnjost na takav način da bi lakše anticipirao budućnost. Konačni produkt takve psihoterapije trebao bi biti jedan efikasniji sustav konstrukata. Takva psihološka terapija primjenljiva je ne samo na kognitivnu domenu ponašanja, nego i na terapiju emocionalnih stanja i psihičkih poremećaja.

Literatura

- Bannister, D.: The genesis of schizophrenic thought disorder: a serial invalidation hypothesis, *British Journal of Psychiatry*, 1963, 109, 680—686.
- Bannister, D. (Ed.): *Perspectives in personal construct theory*, New York, Academic Press, 1970.
- Bannister, D. and Fransella, F.: A grid test of schizophrenic thought disorder, *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 1966, 5, 95—102.
- Bannister, D. and Salmon, P.: Schizophrenic thought disorder: specific or diffuse?, *British Journal of Medical Psychology*, 1966, 39, 215—219.
- Bieri, J.: Changes in interpersonal perception following social interaction, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1953, 48, 61—66.
- Cross, H. J.: The relationship of parental training conditions to conceptual level in adolescent boys, *Journal of Personality*, 1966, 34, 348—365.
- Fjeld, S. P. and Landsfield, A. W.: Personal construct consistency, *Psychological Reports*, 1961, 8, 127—129.
- Fulgosi, A.: GSM-1 upitnik za ispitivanje sklonosti misticizmu i faktorska struktura sklonosti misticizmu, *Revija za psihologiju*, 1979, 9, 21—32.
- Kelly, G. A.: *The psychology of personal constructs*, New York, Norton, 1955.
- Kelly, G. A.: Man's construction of his alternatives. U: G. Lindzey (Ed.): *Assessment of human motives*, New York, Rinehart and Winston, 1958.
- Kelly, G. A.: A nonparametric method of factor analysis for dealing with theoretical issues, Unpublished manuscript, Mimeo., Ohio State University, 1961.
- Kelly, G. A.: *A theory of personality*, New York, Norton, 1963.
- Kelly, G. A.: A brief introduction to personal construct theory U: D. Bannister (Ed.): *Perspectives in personal construct theory*, New York, Academic Press, 1970.
- Kelly, G. A.: The language of hypotheses: man's psychological instrument, *Journal of Individual Psychology*, 1964, 20, 137—152.
- Lundy, R. M.: Changes in interpersonal perception associated with group therapy, Unpublished master's thesis Ohio State University, 1952.

- Payne, D. E.*: Role constructs versus part constructs and interpersonal understanding, Unpublished doctoral dissertation, Ohio State University, 1956.
- Pervin, L. A.*: Predictive strategies and the need to confirm them: some notes on pathological types of decisions, *Psychological Reports*, 1964, 15, 99—105.
- Pervin, L. A.*: *Personality*, New York, Wiley, 1970.
- Sechrest, L.*: The psychology of personal constructs: George Kelly. U: J. Wepman and R. Heine (Eds.): *Concepts of personality*, Chicago, Aldine, 1963.
- Sechrest, L. and Jackson, D. N.*: Social intelligence and accuracy of interpersonal predictions, *Journal of Personality*, 1961, 29, 167—182.
- Signell, K. A.*: Cognitive complexity in person perception and nation perception: a developmental approach, *Journal of Personality*, 1966, 34, 517—537.
- Tippett, J. S.*: A study of change process during psychotherapy, Unpublished doctoral dissertation, Ohio State University, 1959.

B. F. Skinner:

Bihevioristička teorija ličnosti

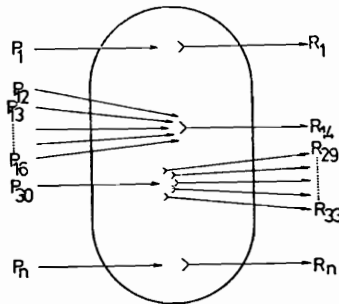
Skinner je danas, prema mišljenju mnogih, najutjecajniji psiholog kao što je i biheviorizam najutjecajnija škola u suvremenoj psihologiji. Jedno i drugo proizašlo je iz temeljnog zahtjeva biheviorističke psihologije, a taj je da se u psihologiji kao znanosti mogu koristiti samo objektivni podaci. Na introspekciji, na subjektivnim iskustvima i doživljajima koji se ne mogu provjeravati psihologija se ne može zasnivati ukoliko želi biti znanost. To je klasični zahtjev koji je postavio još Watson, osnivač biheviorističke psihologije, a prije njega i ruski odnosno sovjetski psiholog Pavlov.

Skinner je nastavio izgrađivati potpuno objektivnu psihologiju na temeljima Pavlova i Watsona i danas je najistaknutiji predstavnik tog smjera u psihologiji. Njegova su nastojanja uvijek bila usmjerena na tumačenje ljudskog ponašanja (dakle objektivnog predmeta istraživanja), objašnjenje toga ponašanja i postupaka kao i predviđanje postupaka i ponašanja na osnovi objektivnih podataka i promjena u okolini. To je prema tome, psihologija koja u antecedentnim ili konzekventnim (naknadnim) događajima i zbivanjima (također potpuno objektivne prirode) vidi uzroke ljudskih postupaka i ljudskog ponašanja. Skinner i drugi psiholozi smatraju da je ljudsko ponašanje potpuno objašnjivo na osnovi okoline, na osnovi kontingencije između pojedinih promjena u okolini i postupaka ili reakcija čovjeka. Nadalje, Skinner kao i drugi psiholozi smatraju da je ljudsko ponašanje i postupanje vođeno ili upravljano, odnosno potpuno determinirano, okolinom i njenim utjecajem na pojedinca. Prema tome, to je psihologija potpunog determinizma. Zadatak je takve psihologije da utvrdi zakone i pravila po kojima okolina djeluje na čovjeka odnosno po kojima je njegovo ponašanje i postupanje determinirano okolinom.

Postavljanje čovjeka u njegovu okolinu i povezivanje njegova ponašanja i postupanja s utjecajima te okoline nije karakteristično samo za biheviorističku psihologiju. I druge škole u psihologiji uočavale su i pridavale važnost utjecajima okoline na ponašanje čovjeka. Tako organizmička psihologija smatra da čovjeka treba proučavati u odnosu s okolinom i da se jedino u takvom cjelovitom odnosu može razumjeti njegovo ponašanje. Tako je Angyal stvorio pojam biosfere koju čini pojedinac i sav ostali svijet. Gestaltistička psihologija je također istraživala čovjekove doživljaje u kontekstu ili odnosu na perceptivno polje. Lewin je čitavu ličnost objašnjavao u okviru njenog psihološkog polja s kojim ona čini nedjeljivu cjelinu koju je nazvao životnim prostorom. Slično se može reći za većinu ostalih teorija i koncepcija o čovjeku u suvremenoj psihologiji. Egzistencijalistička tumačenja koja su ekstremno

subjektivistička i fenomenološka, također dovode pojedinca u vezu s njegovom okolinom (naročito socijalnom) i smatraju da ta okolina determinira doživljavanje i koncipiranje sebe i svijeta od strane pojedinca koji u takvoj okolini postoji. Samo manji broj psiholoških teorija smatra okolinu nevažnom ili manje važnom. To je na primjer Freudova psihologija ličnosti po kojoj ponašanje pojedinca determiniraju u najvećoj mjeri urođeni faktori i po kojoj je i cijelo društvo determinirano urođenim nagonima njegovih pripadnika.

Ono što biheviorističku psihologiju i Skinnera čini različitim od takvih koncepcija jest odlučnost da se cjelokupno ljudsko ponašanje objasni i izvede iz takvih utjecaja okoline i da se psihologija usmjeri jedino na istraživanje takvih utjecaja, odnosno da se izbjegne sam organizam kao takav. Organizam kao takav za Skinnera je »crna kutija« u kojoj se ništa ne razaznaje i koja upravo zbog toga ne može pružiti nikakvo objašnjenje ljudskog ponašanja i postupanja. Zbog toga se psihologija ne može temeljiti na takvim »objašnjenjima« koja svoj izvor ili svoje mjesto imaju u toj »crnoj kutiji«. Iz nje ne mogu proizaći nikakva znanstvena objašnjenja i zato ih psihologija tamo ne treba niti tražiti. Psihologija mora biti objektivna znanost i u njoj moraju postojati samo objektivne činjenice. Poznato je da je zbog takvog stava klasični biheviorizam proklamirao potrebu proučavanja ljudskog ponašanja kao ponašanja »praznog organizma« (slika 1).

Slika 1.

Kako se vidi na slici 1. organizam čovjeka predstavlja zatvorenu, ali praznu cjelinu. S jedne strane imamo objektivne događaje u okolini (to su procesi, podražaji i drugo), a s druge imamo reakcije, postupke ili ponašanje organizma koje nastaje kao posljedica tih procesa koji iz okoline djeluju na organizam. Proces i utjecaji okoline su uzroci, a ponašanje je posljedica. Između njih postoji, prema tome, uzročno-posljedična veza ili odnos.

Zadatak je psihologije da prouči i utvrdi koji uzroci ili događaji okoline dovode do određenih posljedica odnosno reakcija organizma. Kad psihologija to utvrdi ona je ispunila svoj zadatak, jer je utvrdila sve uzročno-posljedične veze i odnose između okoline i čovjekova ponašanja. Iz ovoga je jasno da je čovjekovo ponašanje potpuno i isključivo determinirano zbivanjima u okolini i utjecajima okoline. Za eksplicaciju i za razumijevanje tog ponašanja nije potrebno ništa drugo, nikakvi »psihički procesi« koji se zbivaju u samom organizmu a ni fiziološki procesi. Ovdje je interesantno napomenuti da je i

takva psihologija kao što je Freudova, koja je ljudsko ponašanje objašnjavala urođenim nagonima odnosno instinktima, u praksi postupala sasvim drukčije. Tako je Freud, a s njime i svi ostali bivši i današnji psihoanalitičari, psihoanalizu i psihoterapiju temeljio na utvrđivanju događaja i zbivanja koji su utjecali na pacijenta, prouzročili traumu i poremetili njegovo ponašanje. To znači da ni psihoanaliza ne može izbjeći činjenicu determiniranosti ponašanja utjecajima okoline. U stvari, između psihoanalize i biheviorizma, kao i između biheviorizma i ostalih psihologija postoji, po mojem mišljenju, razlika jedino u tome što biheviorizam ne treba, a ostali trebaju, različite vrste interpoliranih procesa ili »objašnjenja« za tumačenje ponašanja. Zajedničko je gotovo svim psihologijama da su im krajnje točke objašnjavanja uzroka i posljedica iste: uzroci su u okolini, a posljedice su promjene u ponašanju. Dakle, objektivni podaci. Biheviorizam i sovjetska refleksološka psihologija razlikuju se od ostalih jedino u zahtjevu da se ne prihvaćaju »objašnjenja« koja se temelje na subjektivnom iskustvu ili doživljavanju jer takva »objašnjenja« nisu nikakva objašnjenja koja bi znanost mogla uvažavati.

Opća strategija istraživanja po klasičnom biheviorizmu jest

$$S \rightarrow R$$

gdje S označava podražaj, a R reakciju, odgovor ili ponašanje.

Prema toj formuli, ponašanje je funkcija isključivo podražaja koji djeluju na organizam.

Kasnije je zbog nemogućnosti da se utvrde direktne $S \rightarrow R$ veze postalo evidentno da u obzir treba uzeti i organizmičke varijable, tj. zbivanja i procese u samom organizmu i da se organizam u proučavanju $S \rightarrow R$ veza ne može zaobići. Na osnovi toga nastala je nova strategija istraživanja ponašanja poznata kao neobiheviorizam ili neoneobiheviorizam. Ta se strategija može izraziti formulom

$$S \rightarrow O \rightarrow R.$$

Prema toj formuli ponašanje ili reagiranje je funkcija ne samo okoline i podražaja, već i samog organizma. Organizmičke varijable, međutim, moraju biti potpuno određene, operaciono definirane ili moraju biti takve da ih se može provjeravati u eksperimentima i opažanjima. One ne mogu imati subjektivni karakter niti mogu biti samo verbalna imena s ovim ili onim konotativnim značenjem.

Za Skinnerovu psihologiju moglo bi se reći da je, po broju konstruktata i intervenirajućih varijabli (to su varijable organizma) danas najskromnija, odnosno da se najviše približava cilju svake znanosti; a to je da se na osnovi što manjeg broja varijabli i konstruktata objasni što je moguće više pojava na određenom području istraživanja (Sorokin, 1976).

Osnove Skinnerove psihologije

Skinnerova psihologija i njegova koncepcija ličnosti osnivaju se na nekoliko temeljnih pretpostavki i imaju nekoliko izrazitih obilježja koja tu psihologiju čine vrlo istaknutom i prihvatljivom za ogroman broj psihologa i drugih istraživača ljudskog ponašanja i ljudske prirode.

Jedno od osnovnih načela, a mogli bismo reći i aksioma te psihologije, jest načelo zakonitosti ljudskog ponašanja. Za Skinnera je to načelo važnije negoli za mnoge druge psihologe iako se svako znanstveno istraživanje, pa

prema tome i istraživanje ljudskog ponašanja, mora temeljiti na tom načelu. Načelo zakonitosti je i *načelo determinizma*. Primijenjeno na ljude i ljudsko ponašanje to znači da je ljudsko ponašanje determinirano i zakonita pojava kao i sve pojave u prirodi. Ljudsko je ponašanje prema tome pojava koja je posljedica i kao takva potpuno je determinirana *prethodnim ili konkomitantnim uzrocima ili događajima*. Ono se, prema tome, mora *proučavati kao posljedica i objašnjavati uzrocima*. Tu nema mjesta za nikakvu indeterminiranost niti za »slobodnu volju« odnosno za »volju« uopće. Svako ponašanje i svaki ljudski postupak rezultat je igre i *djelovanja uzročnih varijabli koje potpuno određuju kakav će taj postupak ili reakcija biti*. Te varijable su objektivnog karaktera i pripadaju objektivnoj realnosti. Zbog toga je Skinner uvjeren da je ljudsko ponašanje potpuno determinirano kao i ponašanje nekog fizikalnog objekta u fizici. U tom pogledu postoji velika sličnost između Skinnera, biheviorizma i refleksologije s jedne strane i Freuda s druge. Razlika je, kako smo već rekli, u koncipiranju i shvaćanju determinanti ljudskog ponašanja.

Iz takve koncepcije proizlazi druga značajna karakteristika Skinnerove psihologije ličnosti. Psihologija se ne može zadovoljiti i njezin cilj nije *opisivanje ljudskog ponašanja ili ljudskih postupaka*, ni opisivanje uopće, već je zadatak i cilj psihologije *tumačenje toga ponašanja i utvrđivanje uzročno-posljedičnih veza i odnosa na tom području objektivne stvarnosti*. To je, uostalom, i cilj svake znanosti. Tako Skinner piše:

»Znanost je više od čiste deskripcije događaja onako kako se oni pojavljuju. To je pokušaj da se pronađe red, da se pokaže da neki događaji stoje u zakonitim odnosima s drugim događajima. Nikakva se praktična tehnologija ne može zasnivati na znanosti sve dok takvi odnosi nisu otkriveni. Međutim, red nije samo jedan moguć konačni produkt, to je i radna pretpostavka koja mora biti prihvaćena na samom početku. Mi ne možemo primjenjivati metode znanosti na predmet istraživanja za kojeg je pretpostavljeno da se proizvoljno mijenja« (1953, str. 3).

Cilj svake znanosti, pa prema tome i psihologije, nije samo objašnjenje pojava ili, u slučaju psihologije, objašnjenje ponašanja i razumijevanje ponašanja, već je cilj svake znanosti, pa i psihologije, *predviđanje*. Predviđanje budućih događaja na osnovi sadašnjih. To znači *predviđanje ponašanja*. I konačno, psihologija kao i svaka znanost ima i konačne ciljeve, a to je *vladanje događajima* odnosno *vladanje ponašanjem*. »Mi moramo očekivati da ćemo otkriti da ono što pojedinac čini predstavlja rezultat uvjeta koji se mogu specificirati i da, jednom kad su ti uvjeti otkriveni, mi možemo predviđati i u izvjesnoj mjeri determinirati njegove akcije« (ibid. str. 3).

Prema tome, čovjek nije neko *autonomno biće*, izuzeto iz prirodnog uzročno-posljedičnog lanca, već je on potpuno determinirano biće. Zbog toga nam nisu za njegovo razumijevanje potrebna tradicionalna objašnjenja ponašanja na osnovi *slobodne volje* i drugih *mentalističkih* ili *psiholoških* termina koji nemaju sami po sebi nikakvog značenja i koji predstavljaju samo ostatak starih filozofsko-religioznih tumačenja ljudske prirode, a sa znanostu nemaju nikakve veze. Skinner ne prihvaća objašnjenja koja bi se temeljila na postojanju nekakvog *metafizičkog homunkulusa* ili *metafizičkog čovjeka*, niti *metafizičkih osobina* ili *hipotetičkih entiteta* koji se nalaze »unutar« pojedinca kao što su duh, duša, psihičko, libido, mentalno, mentalna energija, emocije, raspoloženja, mišljenje itd. Takvi *mentalistički pojmovi* ili *mentalistički i intrapsihički »procesii* ili »mehanizmi« imaju svoje podrijetlo u primitivnom animi-

stičkom shvaćanju čovjeka, a do danas su se zadržali zbog naše ignorancije i neznanstvenog pristupa čovjeku koji je dominirao kroz cijeli srednji i novi vijek. To se osobito odrazilo na našu ignoranciju ili neznanje uvjetovanosti ponašanja na osnovi djelovanja okoline i mogućnost da se, mijenjajući okolinu i njene utjecaje, mijenja i ljudsko ponašanje. Koncepcija o *autonomnom čovjeku* je posljedica takvog stanja ignorancije. »Autonoman čovjek služi za objašnjavanje onih stvari koje još nismo sposobni objasniti na druge načine. Njegovo postojanje ovisi o našoj ignoranciji. Kako sve više saznajemo o ljudskom ponašanju, tako on, prirodno, gubi svoj status. Mi ne trebamo pokušavati da otkrijemo kakve su uistinu ličnosti, stanja duha, osjećaji, karakterne osobine, planovi, svrhe, namjere ili drugi preduvjeti autonomnog čovjeka da bismo napredovali u znanstvenoj analizi ponašanja« (1971, str. 12).

Takvi su *hipotetički konstrukti* kakvi se koriste u svakodnevnom životu za psihologe neodgovarajući. Oni onemogućavaju istraživanje, jer unose zabunu, nejasnoću i ne mogu se objektivno ili operaciono definirati pa je i njihovo empirijsko testiranje nemoguće.

Sve takve pojmove i »tumačenja« treba sasvim odbaciti. Tako, na primjer, »tumačenja« koja se javljaju u običnom životu samo izgledaju kao tumačenja (iako se od svih laika prihvaćaju kao točna i adekvatna) a zapravo nisu nikakva tumačenja. Recimo, za objašnjenje činjenice što je neki učenik odustao od daljeg školovanja iako je bio dobar đak čujemo ili dajemo takva objašnjenja — »to je učinio zbog straha od neuspjeha«, »zbog gubitka motivacije«, »zbog nesvjesnih strahova od uspjeha« i slično. Ovakve hipoteze o postupku tog đaka zvuče kao tumačenja ali, po Skinneru, to nisu nikakva objašnjenja sve dok motivi tog postupka nisu *eksplicitno definirani* i sve dok *objektivni događaji* koji su prethodili tom postupku nisu utvrđeni.

Takozvani *mentalistički* ili *psihološki pojmovi* odnosno *unutarnja stanja* koji se prizivaju u pomoć i daju kao objašnjenje ponašanja moraju, prema mišljenju Skinnera biti *prevedeni* u takve termine koji se mogu *eksperimentalno istraživati i mjeriti*. Jedino takva istraživanja mogu nam dati prave odgovore, a ne udobno i komotno filozofiranje u foteljama. U takvom istraživanju treba početi od onoga što je objektivno utvrđeno ili registrirano i vidjeti da li nam dodatna objašnjenja isto takvog karaktera (objektivnog) mogu pomoći u razumijevanju ponašanja. Tako u slučaju kad neki odličan đak napušta dalje školovanje najbolja objašnjenja takva postupka može nam dati analiza *varijabli okoline i događaja* koji su *prethodili* tom postupku, a ne pretpostavljanje nekih mentalnih entiteta koji se objektivno ne mogu ni registrirati ni verificirati. Tako u slučaju tog đaka mogli bismo se zapitati »Kakvi su njegovi materijalni uvjeti?«, »Nije li tome uzrok to što je morao sam raditi i uzdržavati se ili raditi i učiti?«, »Možda je izgubio stan ili sobu?«, »Možda nije uspio položiti sve ispite, jer se previše u zadnje vrijeme bavio nogometom?« itd. Odgovornost za njegov postupak nije u nekakvim mentalnim i autonomnim stanjima, nego u okolini ili ponašanju tog čovjeka i prave uzroke treba tamo tražiti i pronalaziti.

Orijentacija na mentalno ili intencionalno štetna je i zbog toga što (kao što to, po našem mišljenju, pokazuje povijest ljudskog roda i nesposobnost čovjeka da razumije samoga sebe i svoju povezanost s okolinom) takva objašnjenja *ukidaju i ubijaju znatiželju i traženje*. To se može vidjeti i iz svakodnevnih razgovora.

Ako nekoga upitamo »Zbog čega si išao u kazalište?« a on nam odgovori »Jer mi se išlo« mi smo spremni njegov odgovor prihvatiti kao jednu vrstu objašnjenja. Sa stajališta znanja bilo bi mnogo više kad bismo znali što se događalo kad je on u prošlosti odlazio u kazalište, ili što je čuo ili pročitao o predstavi koju je išao pogledati i koje su ga druge stvari u prošlog ili sadašnjoj okolini mogle podstaknuti da ide u kazalište (umjesto da radi nešto drugo), ali mi prihvaćamo »Jer mi se išlo« kao neku vrst sažetka svega toga i vjerojatno ne pitamo detalje (ibid, str. 10).

U Skinnerovoj psihologiji nema mjesta unutarnjim stanjima, jer ona ne predstavljaju ni dovoljno ni znanstveno objašnjenje ljudskog ponašanja i postupanja. To je, uostalom, u skladu s njegovim stajalištem da *psihologija mora tumačiti a ne opisivati*. Zbog toga je njemu blizak model »praznog organizma« iz kojega su izbačene sve »varijable« koje posreduju između ulaza (podražaja) i izlaza (odgovora) kao što su: motivi, namjere, nagoni, instinkti, konflikti, stavovi, emocije itd. Ove organizmičke varijable ništa ne pridonose našem razumijevanju ljudskog postupanja i samo odgađaju znanstvenu analizu i proučavanje ponašanja. Prema njegovu mišljenju adekvatno objašnjenje ljudskog ponašanja može se postići bez pomoći takvih »varijabli« ili »tumačenja«, tj. samo na osnovi objektivnih promjena i zbivanja u okolini (analizom okoline) i objektivnih promjena u ponašanju (analizom ponašanja).

Takvo je stajalište za mnoge ljude u prvi mah neprihvatljivo (iako i sami u svakodnevnom životu svoje i tuđe postupke objašnjavaju jednako često na osnovi događaja i utjecaja okoline, koliko i na osnovi svojih ili tuđih »psihičkih« stanja), jer su pod utjecajem tradicionalnih (neznanstvenih) tumačenja i shvaćanja o čovjeku koja su o njemu kroz stoljeća i tisućljeća stvorili religija i filozofija. S tim u vezi Skinner kaže:

»Takva mogućnost (stroge determiniranosti okolinom, opaska A. F.) uvredljiva je mnogim ljudima. Ona je suprotna dugotrajnoj tradiciji koja čovjeka smatra slobodnim agensom čije ponašanje nije produkt antecedentnih uvjeta već rezultat spontane unutarnje promjene kursa. Uobičajene filozofije ljudske prirode priznaju jednu unutarnju »volju« koja ima moć da interferira s uzročnim odnosima i koja čini predikciju i kontrolu ponašanja nemogućom. Sugeririraju da se napusti takvo stajalište znači ugroziti usvojena vjerovanja — potkopati ono što izgleda stimulativnom i produktivnom koncepcijom ljudske prirode. Alternativno stajalište inzistira na priznanju prisilnih snaga u ljudskom ponašanju koje radije želimo zanemariti. To predstavlja izazov našim svjetovnim ili nesvjetovnim aspiracijama« (1953 str. 7).

Da bismo dalje ilustrirali taj aspekt Skinnerove psihologije navest ćemo njegov primjer čovjeka koji ulazi u neki restoran, naručuje hranu i pohlepno jede. Jednostavno tumačenje takva ponašanja bilo bi da je taj čovjek gladan. Međutim, kako mi znamo da je on gladan? Mi samo znamo da postoji određeno ponašanje koje je manifestno i objektivno i da se takvo ponašanje kod njega i drugih javlja nakon određenih uvjeta u okolini (tj. pomanjkanja hrane ili dužeg perioda bez hranjenja). *Nigdje ne postoji nikakav događaj koji bi predstavljao glad kao stanje i koji bi prethodio jedenju*. Pod tim imenom mi zapravo podrazumijevamo brzo ili pohlepno konzumiranje hrane od strane tog čovjeka. Prema tome, taj termin jednostavno označava *određene aktivnosti* koje su povezane s jednom *objektivnom varijablom* (ne uzimanjem hrane kroz određeno vrijeme), kao što igrati nogomet označava također određenu vrstu aktivnosti. Svaka se takva aktivnost može, međutim, objasniti sekven-

com događaja koji su se zbili prije. Takvo se objašnjenje ne može postići samom deskripcijom ili opisom takve aktivnosti. Tako nećemo reći da neko udara ili šutira loptom zato što igra nogomet, jer udaranje lopte nije antecedentno igranju nogometa već je to dio te igre. Ako objašnjenje »on jede zato jer je gladan« treba biti objašnjenje, onda ono mora označavati nešto što se prije toga dogodilo i što predstavlja uzrok sadašnjem ponašanju. A to što se prije toga dogodilo i što objašnjava sadašnje ponašanje tog čovjeka jest nekonzumiranje hrane kroz određeno vrijeme (koje se može mjeriti satima) i to predstavlja objektivnu činjenicu. Prema tome, ako »biti gladan« označava uzrok sadašnjeg hranjenja, to znači ili označava u stvari nepostojanje ranijeg uzimanja hrane ili *deprivaciju* od hrane. Ako pojmu »biti gladan« damo status *unutar organizma* ili *mentalni status*, onda imamo vanjsku i unutarnju ličnost, *fizičku i metafizičku ličnost*. *Vanjska ili fizička ličnost vođena je ili upravljana unutarnjom ili metafizičkom ličnošću* i tada se javljaju objašnjenja kao »nije uspio jer nije pazio«, »nije mogao jer je bio umoran« ili »učinio je to zahvaljujući strahovitoj snazi volje« itd. Sva takva »objašnjenja« koja se zasnivaju na nekakvim *nefizičkim zbivanjima* ili *entitetima predstavlja ostatak idealističke koncepcije čovjeka*. To su ista ona objašnjenja koja se javljaju u primitivnih ljudi kada prirodne pojave i događaje objašnjavaju natprirodnim »silama«, »snagama« i »djelovanjima«. Takva se objašnjenja najlakše pronalaze i stvaraju i s njima se sve može vrlo lako »protumačiti«. Naravno da takva objašnjenja nisu i ne mogu biti nikakvi uzročni faktori zbivanja i da se na osnovi njih ne može ni protumačiti, ni predviđati ni kontrolirati događaje i promjene. Međutim, dok je to danas već lako uočljivo i lako prihvatljivo u odnosu na svu živu i neživu prirodu, to još uvijek, zahvaljujući stoljetnim utjecajima i predrasudama koje smo već spomenuli nije lako prihvatljivo u odnosu na čovjeka.

Fiziološka i genetička tumačenja

Psihološka ili mentalistička tumačenja ljudskog ponašanja nisu, prema tome, prihvatljiva za znanost o ljudskom ponašanju odnosno za psihologiju. S tim stajalištem slažu se svi suvremeni psiholozi. Međutim, mnogi od njih smatraju da objašnjenje ljudskog ponašanja treba ipak tražiti u ljudskom organizmu i njegovu funkcioniranju. Za njih je ljudsko ponašanje ponajprije determinirano objektivnim uvjetima, procesima i mehanizmima ljudskog organizma. Ti uvjeti i mehanizmi predstavljaju uzroke i determinante ljudskog ponašanja i postupanja i zato psihologija treba tražiti uzročno-posljedične veze i odnose između takvih organizmičkih varijabli i ponašanja. Organizmičke varijable su fiziološke i genetičke. To su, prema tome, fiziološke i genetičke osnove i uzroci ponašanja. Cilj psihologije bi trebao biti da utvrdi i prouči takve veze i odnose. To najbolje razrađuju fiziološka psihologija, genetička psihologija, biološka psihologija odnosno brojne grane i područja tih psihologija.

Skinner i bihevioristi (sreća za *razliku* od refleksologa sovjetske škole) ne misle da se krajnji odgovori i objašnjenja ljudskog ponašanja mogu dobiti proučavanjem funkcioniranja organizma i na osnovi fiziologije. Razlog takvom stavu jest u tome što Skinner i drugi smatraju da se takvim putem ne može ostvariti kontrola ljudskog ponašanja (Sorokin, 1976).

Takvi procesi u organizmu zaista postoje. Objašnjenje ponašanja na osnovi fizioloških ili organizmičkih procesa je daleko znanstvenije i prihvatljivije od

objašnjenja na osnovi mentalističkih tumačenja i pojmova. Tako nas raniji primjer s gladnim čovjekom može navesti da uzroke njegova ponašanja potražimo u njegovu organizmu. Analiza njegove krvi, kontrakcije želuca, funkcioniranje njegovih mozgovnih centara (centar za hranjenje), kemijske promjene koje su se dogodile i druge organske promjene predstavljaju fiziološke i stvarne uzroke njegovog ponašanja (i njegovog psihičkog stanja) i one prethode tom ponašanju. Prema tome, ponašanje se čovjeka može dovesti u vezu s takvim antecedentnim promjenama kao što su fiziološke promjene i smatrati posljedicom tih promjena.

Međutim, prema mišljenju Skinnera i drugih znanstvenika, za psihologa nije nužno poznavanje tih procesa, jer se i bez njihova poznavanja može postići kontrola nad ponašanjem koristeći se varijablama koje su izvan organizma. Zbog toga ljudski organizam za Skinnera i suvremenu biheviorističku psihologiju nije »prazan organizam«, već »neotvoren organizam«. Za proučavanje ljudskog ponašanja, za postizanje mogućnosti predviđanja ljudskih čina i za kontrolu tog ponašanja nije nužno da se taj organizam »otvara« i »fiziologiziranje« nije nužno. Tako Skinner kaže:

»Čak i kad se može pokazati da je neki aspekt ponašanja uzrokovan godišnjom dobi u kojoj je netko rođen, općim tipom tjelesne konstitucije ili genetičkom konstitucijom, takva je činjenica od ograničene koristi. Ona nam može pomoći u predviđanju ponašanja, ali je od male vrijednosti u jednoj eksperimentalnoj analizi ili u praktičkoj kontroli, jer se takav uvjet ne može manipulirati i mijenjati nakon što je pojedinac bio začet« (1957, str. 371). Budući da nemamo vlasti nad takvim fiziološkim determinantama, preko njih ne možemo utjecati na ponašanje. Stoga su one za Skinnera i druge manje važnije.

Skinnerov stav prema teoriji

Skinner, kao što je poznato, nije sklon teorijama u znanosti niti teoretiiranju. Donedavno se smatralo kako je on izričito protivan teorijama i da smatra eksperimentalan rad djelatnošću induktivnog karaktera i jedini pravi put znanstvene spoznaje. Na taj se način izbjegavaju svi hipotetički konstrukti, a utvrđuju objektivne veze i odnosi među pojavama (1950). On je smatrao da psihologija nije toliko napredovala da bi se moglo pristupiti građenju teorija koje bi bile sveobuhvatne i općenite, odnosno koje bi bile dovoljno formalizirane. Osim toga, teorije su nepotrebne jer one predstavljaju objašnjenja opaženih činjenica koja se pozivaju na događaje koji se zbivaju u drugim razinama i koji su, ako su uopće mjereni, u drugim dimenzijama (1953, str. 26). Takve teorije na području psihologije pružaju lažan osjećaj sigurnosti u odnosu na znanje i onda kada ne razumijemo veze i odnose između ponašanja i prethodnih utjecaja okoline. Prema tome, za njega je ranije bila karakteristična *anti-teoretska pozicija*. Međutim, kasnije se njegovo stajalište o teoriji promijenilo. Tako on kaže:

»Ja sam definirao teoriju kao napor da se ponašanje objasni na osnovi nečeg što se događa u nekom drugom univerzumu, kao što je um ili živčani sustav. Ja ne vjerujem da su teorije takve vrste bitne ili korisne. Osim toga, one su opasne; one prouzrokuju poteškoće svih vrsta. Međutim, ja očekujem jednu sveobuhvatnu teoriju ljudskog ponašanja koja će objediniti mnogo činjenica i izraziti ih na jedan općenitiji način. Ja sam vrlo zainteresiran za unapređivanje takve teorije i smatram sebe teoretikom« (Evans, 1968, str. 88).

O odnosu između teorije i istraživanja on kaže:

»Određene temeljne pretpostavke, bitne za svaku znanstvenu aktivnost, katkada se nazivaju teorijama. To je, na primjer, teorija da u prirodi vlada red a ne proizvoljnost. Neke su tvrdnje također teorije jednostavno zato što nisu još činjenice. Jedan znanstvenik može nagađati rezultat nekog eksperimenta prije nego što je eksperiment izvršen. Predviđanje i kasnije interpretacija rezultata mogu biti složeni od istih termina u istom sintaktičkom rasporedu, razlika je jedino u stupnju sigurnosti. Nijedna empirijska tvrdnja nije potpuno neteoretska, u smislu da evidencija nije nikada kompletna, niti je, vjerojatno, bilo koje predviđanje ikada učinjeno potpuno bez ikakve evidencije« (Skinner, 1953, str. 26).

Bez obzira što neki eksperimentalni psiholozi tako ne misle, eksperimentalna psihologija po Skinneru ima zadatak stvaranja jedne opće teorije ponašanja (1969).

Skinnerova koncepcija eksperimentalnog istraživanja

Eksperiment je osnovna metoda znanstvene psihologije. Jedino se na taj način može ostvariti potpuna kontrola nad pojavama i očitati ili uvidjeti red i zakonitost. Cilj je eksperimenta, prema Skinneru, uspostavljanje *kontrola nad zavisnom varijablom* uz korištenje neke nezavisne varijable. To je, prema tome, različita koncepcija eksperimenta od drugih, prema kojima je cilj eksperimenta samo utvrđivanje veza i odnosa među pojavama ili varijablama koje se ispituju.

Dalja razlika između njegove koncepcije eksperimentalnog istraživanja i drugih jest u tome što Skinner smatra da je u eksperimentu potrebno što je moguće potpunije analizirati ponašanje *jednog jedinog organizma* ili *jednog ispitanika*. Umjesto većeg ili velikog broja ispitanika kako je to slučaj gotovo u svim drugim istraživanjima u suvremenoj psihologiji.

Analiza ponašanja jednog organizma u eksperimentu potrebna je i moguća zato što *zakoni koji određuju ponašanje jednog organizma su ujedna i zakoni ili zakonitosti koji vrijede i za sve ostale organizme*. To je posljedica reda i zakonitosti u prirodi i osnovica svake prave znanosti. Ponašanje pojedinačnog subjekta, organizma ili ispitanika može biti različito ili varirati, pa to mogu čak biti i organizmi na sasvim različitim razinama evolucije i različite životinjske vrste, ali temeljni *zakoni i zakonitosti njihova ponašanja su isti i nepromjenjivi*. To su *zakoni ili zakonitosti kontroliranja ponašanja koji su pravi predmet i cilj psihološkog istraživanja*. Prema tome, Skinner smatra da proučavanje jednog crva, štakora, goluba ili čovjeka omogućuje utvrđivanje i otkrivanje tih temeljnih zakonitosti.

Takva vrsta eksperimenta naziva se eksperimentom s jednim ispitanikom i predstavlja poseban nacrt eksperimenta u suvremenoj psihologiji. Takvi eksperimenti ne trebaju i ne koriste tradicionalne statističke tehnike testiranja koje se osnivaju na interindividualnim razlikama. Umjesto traženja statističkih srednjih vrijednosti i opisivanja ponašanja i obilježja nekog nepostojećeg *prosječnog čovjeka* ili ispitanika, Skinner je zainteresiran za *uspostavljanje kontrole* nad nekom specifičnom komponentom individualnog ponašanja od strane jedne ili više kontroliranih varijabli u kontroliranim uvjetima okoline. Takva strategija ne zahtijeva statističku osnovu, a direktno otkriva ili omogućuje utvrđivanje zakona realnog ponašanja realnog subjekta.

Cilj je eksperimentalnog istraživanja za Skinnera, kao i za druge bihevioriste, utvrđivanje *funkcionalnih odnosa, funkcionalnih zavisnosti* i vršenje *funkcionalne analize*. U takvoj analizi psiholog utvrđuje egzaktne i realne odnose između uvjeta okoline i ponašanja ispitanika. Sve varijable u takvom eksperimentu, kako nezavisne, tako i zavisne trebaju biti objektivne, eksterne, mjerljive i operaciono definirane. Iz funkcionalne analize pojavljuju se *uzročno-posljedične veze i odnosi* koji postaju psihološki zakoni ponašanja. Kao rezultat otkrivanja takvih odnosa, psiholog je u mogućnosti da na osnovi varijabli okoline, koje su nezavisne, utječe, determinira ili objašnjava ponašanje koje predstavlja zavisnu varijablu.

Filogenetska ekvivalencija

Prema Skinneru svaka znanost, pa prema tome i psihologija, napreduje od jednostavnog prema složenom. Budući da je ljudsko ponašanje složeno u znatno većoj mjeri od životinjskog, to u otkrivanju zakonitosti i determiniranosti ponašanja od strane okolnih faktora i utjecaja treba poći od ponašanja životinja, pa tek nakon što je ono protumačeno ili shvaćeno, prijeći na proučavanje ljudskog ponašanja. Zbog toga je za Skinnera logično da se psihologija bavi *proučavanjem životinjskog ponašanja, odnosno ponašanja infrahumanih živih bića*.

Pretpostavka takvom pristupu proučavanja ponašanja jest da su bazične zakonitosti ponašanja različitih životinjskih vrsta i čovjeka iste, odnosno da postoji ono što ja nazivam *filogenetska ekvivalencija* u determiniranosti ponašanja.

Ako je to točno onda će proučavanje životinja moći mnogo lakše i točnije utvrditi te zakone i zakonitosti, negoli proučavanje čovjeka. Konačno, proučavanje različitih životinjskih vrsta omogućit će i provjeravanje te pretpostavke o istim temeljnim zakonitostima ponašanja različitih živih bića. Skinner smatra, na osnovi svojih i drugih istraživanja (iz fiziološke psihologije ili iz refleksologije, na primjer) da danas već imamo dovoljno dokaza za to da su temeljne zakonitosti ponašanja svih živih bića jednake ili slične. Skinner je sam to pokazao kad je, na osnovi proučavanja ponašanja štakora i zakonitosti koje je u tim eksperimentima utvrdio, konstruirao strojeve i strategije programirane nastave koja danas predstavlja temelj suvremene pedagogije bez nastavnika i koja se, uz pomoć elektroničkih računala, koristi u cijelom svijetu (Fulgosi, 1974 a i b; Mužić, 1968, 1973, Šoljan, 1972).

Ličnost = ponašanje

Dok se većina personoloških teorija temelji na pretpostavkama o postojanju *individualnih razlika* među ljudima i orijentira se na utvrđivanje tih interindividualnih razlika, dok se većina teorija ličnosti osniva na većem ili manjem broju *hipotetskih konstrukata* (koje predstavljaju »ličnost«) kojima se onda objašnjava složeno ljudsko ponašanje, Skinner u svojoj koncepciji ličnosti ne polazi ni od jednog ni od drugog. Njemu nisu potrebni nikakvi konstrukti o unutarnjim determinantama ponašanja pojedinaca, jer je ponašanje determinirano vanjskim čimbenicima. Interindividualne razlike nisu relevantne za njegovu psihologiju, jer psihologija, po njegovu uvjerenju, treba

utvrđivati univerzalne zakone ponašanja koji vrijede za sve ljude ili, dapače, za ljude i životinje zajedno. Zakoni ponašanja su ujedno i zakoni ličnosti, a ličnost nije ništa drugo negoli ponašanje.

U ponašanju različitih ljudi, mogu, međutim, u istoj izvanjskoj situaciji i pod utjecajem istih podražaja postojati velike razlike. Ljudi različito reaguju na okolinu. Ovu činjenicu mora uzeti u obzir svaka psihologija ličnosti pa i Skinnerova. Za predviđanje nečijeg ponašanja potrebno je znati na koji način djeluje okolina na tog pojedinca, i koji su uobičajeni načini reagiranja tog pojedinca na određene uvjete okoline.

Objašnjenje različitosti ponašanja kod različitih pojedinaca leži u tome što je gotovo *cjelokupno ponašanje čovjeka naučeno i što je to ponašanje rezultat individualnog kontakta pojedinca s okolinom*. Jedino su neki najjednostavniji oblici ponašanja determinirani nasljeđem i urođeni. To su urođeni refleksi i jednostavne reakcije. Iz različitih individualnih kontakata s okolinom, razvijaju se i razlike u ponašanju među ljudima. Individualni kontakti s okolinom također mogu ovisiti o nekim urođenim strukturama organizma, kao što su na primjer funkcionalne karakteristike osjetnih organa pojedinca ili razlike u strukturi i funkcioniranju pojedinih organa među vrstama. Te genetički determinirane razlike rezultirat će razlikama u ponašanju među pojedincima iste vrste, a osobito razlikama u ponašanju među pripadnicima različitih vrsta. Prema tome, za Skinnera, evolucija je ona koja je oblikovala *urođeno ponašanje*.

Učenje putem kondicioniranja jest način *oblikovanja i modificiranja* ljudskog ponašanja kao i ponašanja životinja koje nije urođeno. Nenaslijeđeno ili naučeno ponašanje *oblikuje okolina pojedinca svojim djelovanjem*. Stoga se na urođene razlike u ponašanju nadograđuju ili nadovezuju i one razlike koje su uzrokovane okolinom. Zbog toga katkada i nije moguće sa sigurnošću reći da li je neko ponašanje urođeno ili je naučeno (Skinner, 1969). Naučeni oblici ponašanja imaju, međutim, za psihologiju mnogo veće značenje od biološki determiniranih. Naučeni su oblici ponašanja mnogo fleksibilniji i mogu se mijenjati i oblikovati, dok se biološki determinirani oblici ne mogu mijenjati. Stoga je praktično značenje naučenog ponašanja daleko veće od značenja biološki determiniranog ponašanja.

Varijabilitet ponašanja jednog pojedinca, tj. intraindividualni varijabilitet koji se manifestira u ponašanju u istoj okolini, ali u različitim vremenima, drugi psiholozi i personolozi objašnjavaju motivacionim varijablama i stanjima pojedinca kao što su na primjer, nagoni, potrebe, emocije itd. Ove »unutarnje« determinante ponašanja Skinner odbacuje, jer one znače samo *jezičnu konvenciju* i *nemaju nikakve energizirajuće snage* koja bi djelovala na ponašanje. *To su samo jezični ili govorni izražaji koji zapravo označavaju način povezivanja pravih determinanti ponašanja sa samim ponašanjem*. Te prave determinante ponašanja su utjecaji okoline. Tako, na primjer, kad se kaže da netko jede zato što je gladan ili da netko pije zato što je žedan, onda ti termini »glad« i »žed« ne znače da su glad i žed neke posebne pokretačke snage koje pojedinca nagone na određenu vrstu ponašanja. *Glad i žed su samo termini i ništa više*. Kao takvi oni označavaju asocijaciju ili povezanost između nekih antecendentnih ili prethodnih djelovanja ili uvjeta okoline i određenih oblika ponašanja. Tako termin glad znači da postoji asocijacija između depripcije od hrane kroz određeno vrijeme i pojave uzimanja te hrane. Termin žed označava povezanost između antecendentnog nedostatka ili nekonzumira-

nja vode i kasnijeg uzimanja vode ili pijenja. Ponašanje koje nazivamo hranjenjem ili pijenjem potpuno je pod kontrolom faktora okoline i mijenjajući te faktore mi možemo mijenjati i to ponašanje. Tako, ako produžimo vrijeme deprivacije, intenzivirat će se određeni oblici ponašanja kao što su potraga za vodom ili potraga za hranom. Ako povišimo temperaturu okoline u kojoj se pojedinac nalazi, pojavit će se ili pojačati traženje vode ili pijenje vode. Postoji korespondencija ili asocijacija između djelovanja okoline i ponašanja pri čemu je djelovanje okoline determinanta ponašanja, a ponašanje ovisno o načinu djelovanja okoline. Oba su podatka, podatak o načinu djelovanja okoline i načinu ponašanja, potpuno objektivna i asocirana. Zbog toga nije potrebno pretpostavljati još neki »unutarnji« energizirajući faktor ili motivirajući faktor koji bi trebao određivati ponašanja ili »objašnjavati« to ponašanje. Motivacija prema tome nema svoje mjesto ili ishodište u organizmu, već u njegovoj okolini, a termini »glad« ili »žeđ« samo su neka vrsta oznaka za postojanje povezanosti između djelovanja okoline i načina ponašanja.

Slično je i s emocijama koje mnogi psiholozi i personolozi koriste kao dinamičke sile koje utječu na ponašanje. Emocije, kao na primjer ljutnja ili bijes, ili strah, nemaju drugog značenja osim što predstavljaju jezične izražaje za činjenicu da između pojedinih utjecaja okoline na pojedinca i njegova ponašanja postoji asocijacija ili povezanost. Uzmimo slučaj đaka koji odgovara na ispit. On se trese, zamuckuje i nemiran je. Mi na osnovi toga kažemo da se boji. Međutim, on uopće ne mora biti prestrašen. On može, na primjer, zamuckivati zbog nekog unutarnjeg defekta. Međutim, podatak da taj student već drugi put polaže taj ispit, da mu studij ide slabije, podatak da se za ispit nije dovoljno spremao podržava nas u ocjeni da se on sada boji. Ocjena da je student u strahu znači zapravo ocjenu da između nekih prethodnih uvjeta okoline i sadašnjeg ponašanja postoji asocijacija. Mi ne možemo znati da je on prestrašen na osnovi direktnog pristupa u njegovu »psihu«.

Prema tome, u Skinnerovoj psihologiji takvi »dinamogeni« pojmovi ili »motivacioni« pojmovi označavaju samo povezanost između određenih grupa reakcija ili odgovora s određenim grupama operaciono definiranih uvjeta ili utjecaja okoline. *Ti pojmovi ne označavaju ništa kauzalno ili ništa posebno antecendentno u odnosu na ponašanje.*

Budući da ličnost nije ništa drugo negoli ponašanje i to naučeno ili stečeno ponašanje, njenu strukturu čine svi oblici ponašanja i načini reagiranja koje je pojedinac stekao u toku svog života. Svi pojedinačni *akti* koji čine ponašanje ili ličnost pojedinca mogu se, prema Skinneru, svrstati u dvije osnovne skupine ili vrste ponašanja. To su *respondentno* i *operantno* ponašanje (Skinner, 1938).

Respondentno ponašanje obuhvaća sve one pojedinačne akte, čine ili postupke koji se javljaju kao *odgovor* (response) na određene podražaje. To su, dakle, oni oblici ponašanja koji su izazvani nekim poznatim podražajem. Kod takvih vrsta ponašanja podražaj uvijek prethodi odgovoru ili reakciji pa se i zbog toga to ponašanje zove respondentnim. Kao primjer takva ponašanja mogu poslužiti svi bezuvjetni refleksi. Na primjer, kad u oko dopre veća količina svjetlosti, pupila ili zjenica oka se automatski i refleksno steže ili stišće. To nazivamo refleksom zjenice. (Kod smanjenja količine svjetla koje dopire u oko, zjenica se refleksno i automatski širi.) Taj refleks zjenice predstavlja, prema tome, jedan odgovor ili reakciju na određeni podražaj (promjenu količine svjetla) koji ga izaziva i zbog toga spada u *respondentno ponašanje*. Sličan

je slučaj sa svim ostalim urođenim refleksima. Svaki urođeni respondent može se dovesti pod kontrolu ne samo jednog podražaja koji prirodni putem izaziva taj respondent već se, korištenjem Pavlovljeve tehnike *klasičnog kondicioniranja*, može dovesti pod kontrolu i drugih podražaja koji prije toga nisu izazvali takav odgovor. Tako se, na primjer, refleks zjenice (koji je potpuno izvan naše voljne kontrole i potpuno izvan naše svijesti) može kondicionirati na zvuk, tako da će se zjenica širiti ili stiskati na zvuk, dakle na podražaj koji je prije kondicioniranja bio u odnosu na refleks zjenice potpuno neutralan. Takav refleks ili odgovor nazivamo *uvjetovanim odgovorom ili reakcijom*. Prema tome, bezuvjetni ili urođeni refleksi mogu se putem kondicioniranja ili uvjetovanja klasičnog Pavlovljevog tipa dovesti pod kontrolu onih podražaja ili utjecaja ili aspekata okoline pod čijom kontrolom ili utjecajem ranije nisu bili. Klasično kondicioniranje Pavlova predstavlja, prema tome, *način učenja i mijenjanja ponašanja kad je ono respondentno*. Za otkriće klasičnog uvjetovanja kao objektivne metode za proučavanje »psihičkih procesa« Pavlov je dobio Nobelovu nagradu. Međutim, Pavlovljevo klasično kondicioniranje ne predstavlja samo put za objektivizaciju psihičkih procesa već je to i efikasan postupak za mijenjanje svih onih oblika ponašanja koji pripadaju u respondentno ponašanje.

Istraživanja Watsona i drugih pokazala su da se klasičnim kondicioniranjem ili uvjetovanjem uče i takvi složeni oblici ponašanja, odnosno »psihičkog života«, kao što su emocije. Tako su Watson i Raynor (1920) izvršili poznati eksperiment s malim Albertom u kojem su pokazali kako se, na temelju jednog urođenog bezuvjetnog podražaja, može kondicioniranjem naučiti emocija straha tamo gdje je ranije postojala emocija radosti i na taj način pokazali da su emocije naučeni oblici ponašanja i reagiranja.

Pavlov i njegovi suradnici detaljno su proučili fenomene i zakonitosti uvjetovanja i kondicioniranja. Refleksolozi i bihevirologi su pokazali da se jedan velik dio ljudskog ponašanja može objasniti učenjem putem kondicioniranja ili uvjetovanja, odnosno oni su smatrali da je cjelokupno ponašanje i iskustvo i cjelokupno znanje stečeno putem uvjetovanja ili kondicioniranja klasičnog tipa.

Klasično kondicioniranje činilo je jedini oblik kondicioniranja sve dotle dok Skinner nije utvrdio (1938, 1953) da veći dio ponašanja ljudi i životinja nije respondentnog već operantnog tipa. To se osobito odnosi na znatan dio ljudskog socijalnog ponašanja. Operantno ponašanje je ono koje se pojavljuje »spontano« ili »slobodno« odnosno ono koje se ne pojavljuje u vezi s nekim poznatim ili vidljivim prethodnim podražajem. Operantno ponašanje kao da »izvire« iz organizma i ono utječe na okolinu organizma. Prema tome, izgleda da okolina ne kontrolira to ponašanje i ne determinira ga kao što je to slučaj s respondentnim ponašanjem, već izgleda da organizam takvim ponašanjem kontrolira i mijenja okolinu. Organizam »operira« u okolini i odatle potječe ime koje je Skinner dao takvom ponašanju.

Proučavajući taj oblik ponašanja Skinner je utvrdio nov način kondicioniranja ili uvjetovanja koji je nazvao *instrumentalnim ili operantnim kondicioniranjem ili uvjetovanjem*. Instrumentalno ili operantno kondicioniranje predstavlja postupak ili postupke s pomoću kojih se može kondicionirati operantno ponašanje. Do tog otkrića Skinner je došao na osnovi uvida da su operantni oblici ponašanja pod utjecajem događaja koji se zbivaju u okolini nakon što se takav oblik ponašanja pojavio. To znači da je operantno pona-

šanje praćeno određenom *posljedicom* ili posljedicama i da te *posljedice utjeću i modificiraju tendenciju ili vjerojatnost pojavljivanja tog operantnog akta u istoj ili sličnoj situaciji u bližoj ili daljoj budućnosti*. To znači da operantne oblike ponašanja *kontroliraju njihove posljedice* i da se, gospodareći ili kontrolirajući posljedice nekog operanta kontrolira i samo to ponašanje. Kontroliranje posljedica znači kontroliranje ponašanja. Operanti su, dakle, oni oblici ponašanja čije pojavljivanje ovisi o posljedicama koje povodom njih nastaju. Na primjer, odlazak u kino, pjevanje u pjevačkom društvu, bavljenje nekim športom, sviranje violine, učenje, obavljanje posla u tvornici i slično znače operantne oblike ponašanja, jer ovise o posljedicama. Ako su posljedice takvog ponašanja povoljne za pojedinca, vjerojatnost pojavljivanja takvog ponašanja u budućnosti bit će veća. Ukoliko su posljedice takvog ponašanja nepovoljne za pojedinca, vjerojatnost takvog ponašanja u budućnosti bit će manja. Tako, recimo, ako se radom u tvornici može zaraditi dovoljno novaca, vjerojatnost takvog rada će biti povećana. Međutim, ako se takvim radom ne može zaraditi dovoljno, vjerojatnost pojavljivanja takvog rada bit će smanjena. Uspjeh u bacanju koplja utjecat će na vjerojatnost takve aktivnosti u budućnosti, a uspjeh u sviranju glasovira na vjerojatnost te aktivnosti. *Ljudsko je i životinjsko operantno ponašanje, dakle, pod kontrolom efekata ili posljedica koje iz takvog ponašanja nastaju*. Mijenjajući efekte ili posljedice, mijenjamo ponašanje čovjeka. Promjena ponašanja je, znači, i promjena ličnosti.

Utjecaj posljedice ili efekta nekog čina ili postupka na vjerojatnost ponovnog pojavljivanja tog čina ili postupka naziva se (kao i kod klasičnog kondicioniranja) *pojaćanje* ili *potkrepljenje*. Posljedica pojaćava ili potkrepljuje neki postupak ako je povoljna za pojedinca, a smanjuje vjerojatnost pojavljivanja tog postupka ako je nepovoljna za pojedinca. Neke posljedice mogu imati vrlo snažan utjecaj na operantno ponašanje, a druge slabiji. Utjecaj potkrepljenja na operantno ponašanje ovisi o čitavom nizu faktora i psihologija te faktore i zakonitosti mora proučiti i znati, jer oni objašnjavaju ljudsko ponašanje, omogućuju predviđanje i kontrolu takvog ponašanja. To znači da instrumentalno ili operantno kondicioniranje treba jednako tako proučiti, kao što je Pavlov proučio klasično kondicioniranje. To tim više, što operantni oblici ponašanja predstavljaju veći dio ljudskog ponašanja i što su operantni oblici ponašanja relevantniji i važniji. Ta proućavanja izvršili su Skinner i njegovi brojni suradnici od vremena kad je to ponašanje otkriveno do danas.

Proućavanje operantnog ili instrumentalnog kondicioniranja znači, kao i izućavanje klasičnog kondicioniranja, utvrćivanje svih zakonitosti i pravila po kojima posljedice nekog operanta utjeću na njegovo ponovno pojavljivanje.

Ličnost ili ponašanje pojedinca je, prema tome, rezultat klasičnog i instrumentalnog ili operantnog kondicioniranja kroz koja je pojedinac prošao ili prolazi u toku svoga života. Ako su različiti pojedinci prošli kroz različita uvjetovanja, njihovo ponašanje ili njihove ličnosti će se razlikovati. Razlike među ličnostima su, prema tome, rezultat kondicioniranja ili uvjetovanja kao što su i same ličnosti rezultat uvjetovanja ili kondicioniranja. *Ličnost ili ponašanje pojedinca je, dakle, naućena. Ličnost se ući, i to putem klasičnog i instrumentalnog uvjetovanja*.

To, nadalje, znači da su sve *takozvane crte ličnosti ili osobine ličnosti u stvari naućeni oblici ponašanja i da su rezultat uvjetovanja*. Crte ličnosti i osobine ličnosti su u stvari samo oblici ponašanja. Njihova imena znače samo

oznake za određene oblike ponašanja, a *ne oznaćavaju nikakve posebne entitete u pojedinu koji bi imali neku samostalnu egzistenciju ili neko kauzalno znaćenje*.

Ukoliko je, prema tome, cjelokupno ljudsko ponašanje nastalo kao rezultat klasičnog, pavlovijskog, i instrumentalnog, skinerijskog, kondicioniranja, onda nam poznavanje zakonitosti jednog i drugog kondicioniranja omogućuju da utjećemo na to ponašanje, da ga mijenjamo ili da ga izgrađujemo koristeći se tim zakonima. Ponašanje je, prema tome, svedeno pod kontrolu i dovedeno u uzročno-posljedićne veze i odnose kao i svaka druga prirodna pojava. Budući da je ponašanje i ličnost, to znači da je i cjelokupna ličnost, kao ponašanje, objašnjena i dovedena u lanac uzročno-posljedićnih odnosa, odnosno potpuno determinirana uzrocima i djelovanjem tih uzroka koje je psihologija proućila i utvrdila.

Konaćno, razvoj ličnosti je razvoj ponašanja odnosno proces klasičnog i instrumentalnog kondicioniranja.

Zakoni razvoja ličnosti

Razvoj ličnosti odvija se kroz proces instrumentalnog kondicioniranja, ili operantnog kondicioniranja prema zakonima koji vrijede za takvo ućenje. Da bismo mogli upravljati razvojem i razumjeti ličnost, potrebno je da poznamo te zakone.

Zakone instrumentalnog ili operantnog uvjetovanja utvrdio je Skinner sa svojim brojnim suradnicima. Za tu svrhu Skinner i drugi razvili su i posebnu metodu kondicioniranja poznatu pod imenom *operantna metoda*.

Instrumentalno ili operantno uvjetovanje je po svojim temeljnim obilježjima slično klasičnom kondicioniranju. Zakonitosti i fenomeni u jednom i u drugom uvjetovanju su identićni ili slični. Međutim, postoje vrlo velike razlike u obuhvatnosti vrsta ponašanja koje se mogu podvesti pod kontrolu jednim ili drugim naćinom kondicioniranja. Klasićno je kondicioniranje vezano uz postojanje bezuvjetnog (BP) podražaja koji prirodnim, uroćenim i najćešće genetićkim putevima izaziva odrećeni odgovor ili bezuvjetnu reakciju ili bezuvjetni odgovor (BO). Taj se bezuvjetni podražaj iskorićtava kao osnova za uspostavljanje uvjetnog podražaja (UP) u toku procesa kondicioniranja. Na taj naćin neki neutralni podražaj (NP) postaje efikasan i sam poćinje izazivati reakciju ili odgovor koju je ranije izazivao samo bezuvjetni podražaj. Takvu reakciju ili odgovor koji sada izaziva uvjetni podražaj nazivamo uvjetnim odgovorom (UO).

Zbog te povezanosti s bezuvjetnim podražajem postoji samo dosta ogranićeni broj i vrsta ponašanja koje se mogu kondicionirati na klasićan naćin. Mnogo je veći broj ponašanja koja nisu vezana za neki odrećeni ili naslijećen determinirani podražaj, odnosno ponašanja koja su po svom karakteru operantnog tipa, tj. koja su vezana za svoje posljedice ili efekte i koja se mogu modificirati na osnovi posljedica ili efekata koje izazivaju u okolini. Takve su vrste ponašanja tipićne za ljude i za životinje. Zbog toga je znaćenje instrumentalnog ili operantnog uvjetovanja daleko veće od znaćenja klasićnog, osobito kad se radi o složenijim i važnijim oblicima ponašanja.

Potkrepljivanje i slabljenje

Budući da je operantno ponašanje ili aktivnost po definiciji ona aktivnost ili ponašanje koje se »spontano« pojavljuje u repertoaru ponašanja (odnosno koje nije vezano za neki neposredni prethodni podražaj), a koje se nalazi pod utjecajem efekata koje izaziva u okolini, to su najvažniji element operantnog kondicioniranja ili uvjetovanja upravo *posljedice* koje se javljaju ili prate određene vrste ponašanja ili akata. Ako možemo mijenjati ili određivati posljedice, odnosno ako možemo kontrolirati posljedice koje nastupaju povodom određenih akata, možemo kontrolirati i same te akte, odnosno možemo te akte izazivati, modificirati, pojačavati ili slabiti. To je proces instrumentalnog ili operantnog kondicioniranja ili uvjetovanja. On se provodi tako da se uz određenu aktivnost ili postupke nadovežu određene posljedice ili efekti.

Efekti ili posljedice koje proizlaze iz operantnog djelovanja mogu biti povoljne ili nepovoljne za tu aktivnost. Povoljne su one posljedice koje pojačavaju takvu aktivnost ili povećavaju vjerojatnost njezina pojavljivanja, a negativne su one posljedice koje slabe operantnu aktivnost. Tako definirane povoljne posljedice ili efekte nazivamo *potkrepljenjem* ili *pojačanjem*, a tako definirane negativne posljedice nazivamo *averzivnim* *posljedicama*, *nepovoljnim* *posljedicama* ili *stabiliziranim operantne aktivnosti* određene vrste.

Ako se za neko ponašanje povežu potkrepljenja, onda će se takvo ponašanje pojačati, ili će se povećati vjerojatnost njegovog pojavljivanja u repertoaru ponašanja pojedinca. Na primjer, Skinner je pokazao na nizu životinjskih vrsta da se frekvencija nekog odgovora koji dovodi do povoljnog rezultata za tu životinju povećava i taj odgovor postaje dominantan. Tako će gladna ptica ili štakor postavljeni u Skinnerovu kutiju s polugom čije pritiskanje izaziva pojavljivanje hrane, na početku, kad su stavljeni u tu kutiju, izvoditi vrlo različite pokrete i operantne akte tražeći hranu (one će njuškati, penjati se, urinirati, greptati, tražiti i sl.). U tom ponašanju životinje će, slučajno, pritisnuti polugu i pojaviti će se hrana koju životinja konzumira. Nakon toga se njeno operantno ponašanje nastavlja. Nakon određenog vremena opet slučajno pritišće polugu i pojavi se hrana. Ako sada bilježimo vremenske razmake pritiskivanja poluge, vidjet ćemo da se oni sve više i više skraćuju. Nakon nekog vremena životinja više ne luta po kavezu, ne pretražuje, ne grebe, ne penje se, već jednostavno stoji kod poluge, pritišće je, pojedje hranu koja se pojavila i ponovno pritišće polugu. To traje sve dotle dok se ne zasiti. Nakon toga, kad ponovo ogladni, ona čini to isto. Dakle, njeno se ponašanje promijenilo, u njemu dominiraju oni operantni akti koji su dovoljni za postizanje povoljnog efekta. Te akte sada nazivamo *instrumentalnim* jer su postali *instrument* za *dolaženje do hrane*, a cjelokupni tok mijenjanja ponašanja pod utjecajem nagrada nazivamo *instrumentalnim* ili *operantnim* uvjetovanjem.

Ako sada polugu, čije je pritiskanje dovodilo do pojavljivanja hrane i na taj način omogućavalo hranjenje, povežemo s izvorom električne struje tako da kod pritiskanja životinja dobiva električni šok, a hrana se više ne pojavljuje, vidjet ćemo da će se ponašanje životinje vrlo brzo izmijeniti. Ona će polugu sve rjeđe pritiskati i konačno će je početi izbjegavati. Pod utjecajem *nepovoljnog efekta* ili *kazne*, javilo se ponašanje koje nazivamo *izbjegavanjem*. To je ponašanje također operantno i instrumentalno, jer je pod kontrolom i utjecajem efekta koji proizvodi, a koji je ovaj put nepovoljan. Prema tome i ovdje se radi o instrumentalnom ili operantnom uvjetovanju. Sličan proces sve slabijeg i rjeđeg pritiskanja poluge javio bi se i onda kada bi nakon priti-

skanja poluge hrana potpuno izostala (dakle bez elektrošoka), tj. kad taj akt ne bi izazivao povoljnu posljedicu ili nagradu. Taj proces nestajanja u ovom bi slučaju bio sporiji i dugotrajniji.

Iz ovog vidimo dvije osnovne zakonitosti instrumentalnog uvjetovanja. Proces jačanja ponašanja pod utjecajem nagrađivanja i proces slabljenja ponašanja pod utjecajem kazne, odnosno proces slabljenja već naučenog ponašanja kad ono više nije instrumentalno, odnosno kada ne dovodi do povoljnog efekta ili nagrade. Ovaj posljednji efekt nazivamo *eksperimentalnom ekstinkcijom* ili *gašenjem instrumentalnog akta*. Eksperimentalnu ekstinkciju, kao i jačanje ili slabljenje uvjetovanjem naučenog ponašanja otkrio je i pro- učio već Pavlov na području klasičnog kondicioniranja.

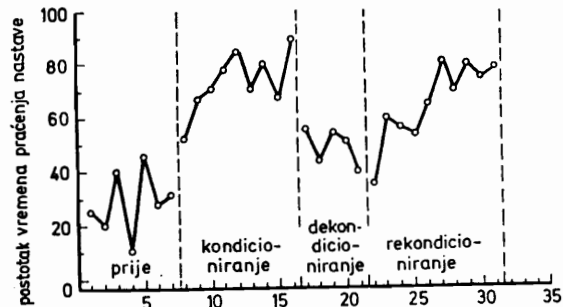
Da li je takvo učenje i takav način kontroliranja i mijenjanja ponašanja moguć kod čovjeka? Ogroman broj istraživanja koja su izvršena ili se vrše pokazuju da se *ljudsko ponašanje može razvijati, mijenjati i kontrolirati posljedicama koje proizvodi, bez obzira kako složeno to ponašanje bilo*. To znači da se ljudsko ponašanje vlada i mijenja u ovisnosti o nagradi i kazni koje iz takvog ponašanja proizlaze. Navest ćemo samo dva takva primjera. Hall i drugi su (1968) izveli jedan pokus sa ciljem da ispituju može li se na osnovi instrumentalnog uvjetovanja, korištenjem nagrada, unaprijediti i poboljšati ponašanje učenika osnovne škole za vrijeme nastave, odnosno da li se to ponašanje može izmijeniti tako da učenici budu više orijentirani na učenje i praćenje nastave. Jedan njihov učenik, Robbie, ometao je nastavu i vrlo malo vremena provodio prateći nastavne aktivnosti. Ispitivači su najprije utvrdili koliko vremena Robbie provodi u praćenju nastave, prije kondicioniranja. Utvrđeno je da Robbie prati nastavu svega 25% vremena. Ostalih 75% vremena on provodi igrajući se različitim stvarima i igračkama koje vadi iz džepa, razgovara i smije se s drugima, pije mlijeko koje nije do tada popio itd. Ispitivači su utvrdili da takvim postupcima i za vrijeme takvog ponašanja Robbie privlači pažnju nastavnika koji ga opominje, podstiče na rad, uklanja igračke itd.

Nakon toga nastupila je faza instrumentalnog kondicioniranja. U toj fazi, svaki put kad je promatrač primijetio da Robbie slijedi nastavu, on je to signalizirao nastavniku (promatrač nije bio primjetan u razredu). Nastavnik je odmah nagrađivao takvo Robbijevo ponašanje na taj način što mu je odmah poklanjao pažnju. Kad Robbie nije pratio nastavu, odnosno kad se igrao i kad je bio zaokupljen drugim stvarima, nastavnik ga je ignorirao. Rezultati takvog postupka bili su iznenađujući. Pažnja koju je nastavnik poklanjao Robbiju samo onda kada je on pratio nastavu dovela je do toga da se vremenski period i postotak ukupnog vremena praćenja nastave kod Robbija uskoro povećao i u toku faze kondicioniranja iznosio u prosjeku 71% vremena (slika 2).

Promjena je, prema tome, izazvana efektom koji je praćenje nastave sada, u toku kondicioniranja, izazivalo, a koji ranije nije. Taj efekt je bio poklanjanje pažnje od strane nastavnika. To ilustrira *načelo potkrepljivanja* ili *nagrađivanja*.

Nakon faze kondicioniranja slijedi *faza ekstinkcije*. U Skinnerovoj eksperimentalnoj strategiji ta se faza koristi kao kontrola. Ona treba ispitati i pokazati da li je do promjene u ponašanju došlo pod utjecajem potkrepljenja ili efekta koje je u pokus uvedeno ili pod utjecajem nekog drugog faktora (npr. pohvala i nagrada roditelja koju su mu oni dali zadovoljni boljim učenjem). U fazi ekstinkcije ili gašenja, potkrepljenje ili efekt koji je korišten u

fazi kondicioniranja i koji je izazvao promjenu ponašanja biva izostavljen, pa se registrira kako to izostavljanje utječe na ponašanje. U toku perioda ekstinkcije nastavnik je prestao poklanjati pažnju Robbiju. Ako je povećanje vremena praćenja nastave u skladu s količinom poklanjanja pažnje od strane nastavnika, sada bi se to vrijeme kroz koje Robbie prati nastavu trebalo smanjivati. Kako se iz slike 2. vidi, u toj se fazi vrijeme praćenja nastave zaista smanjilo na samo 50%.

Slika 2.

Budući da je eksperiment imao praktičnu svrhu da poveća vrijeme praćenja nastave kod Robbija, uvedena je i faza *rekondicioniranja* u toku koje je nastavnik ponovno poklanjao svoju pažnju Robbiju kad god je on nastavu pratio. Rezultat takvog rekondicioniranja je bio da se postotak praćenja nastave popeo i stabilizirao između 70 i 80%.

Nakon toga su povremeno vršene provjere tokom školske godine i nakon 14 tjedana takvih provjera ustanovljeno je da se vrijeme praćenja nastave kod Robbija stabiliziralo na 79%. Robbijevo nastavnik je izjavio da se poboljšala i kakvoća njegova učenja i znanja, da sada piše pismene zadatke i da se broj grešaka pri pisanju smanjio. Kao drugi primjer instrumentalnog kondicioniranja ljudskog ponašanja navest ćemo jedan eksperiment Williama (1959). On je proučavao mogu li roditelji svojim ponašanjem eliminirati kondicionirani plač novorođenčeta odnosno malog djeteta. Dijete je bilo staro dvadeset i jedan mjesec. To je dijete u toku prvih osamnaest mjeseci svoga života bilo ozbiljno bolesno i roditelji su mu morali *poklanjati veliku pažnju*. Zbog njegova plakanja i kričanja prilikom stavljanja u krevet roditelji i jedna tetka, koja je s njima živjela, morali su stajati uz njegov krevet između sat i pol i dva sata dok konačno ne bi zaspalo. Ovo boravljenje uz krevet sigurno je značilo *potkrepljivanje ili nagrađivanje plakanja i kričanja* koje je na taj način postalo instrumentalno za postizanje te nagrade. Da bi se takvo instrumentalno ponašanje ugasilo, roditeljima je rečeno da izađu iz sobe i da se ne osvrću na djetetovo plakanje. Nakon sedam večeri plač je skoro potpuno nestao. Od desete večeri dijete se čak smiješilo roditeljima kad su napuštali sobu i proizvodilo »sretne glasove« dok se uspavljivalo. Tjedan dana nakon toga, kad ga je stavljala u krevet njegova teta, dijete je počelo kričati i plakati kad je ona izašla iz sobe. Ona se vratila u sobu i ostala dok dijete nije zaspalo. To je bilo dovoljno da je čitava procedura odučavanja trebala započeti ispo-

četka. Devete noći plakanje je konačno bilo ekstinguirano i više nije bilo remisija.

Iz tih se primjera vidi da je instrumentalno uvjetovanje efikasan postupak za *podsticanje, ukidanje ili mijenjanje* ljudskog ponašanja i da se to postiže mijenjajući posljedice ili efekte operantnog ponašanja.

Ovdje je dobro podsjetiti se da je Thorndike mnogo prije Skinera otkrio zakon efekta kod učenja na osnovi pokušaja i pogrešaka, odnosno utvrdio da je mišljenje i ponašanje prilikom rješavanja problema pod utjecajem i kontrolom efekata koji se postižu. Taj njegov zakon glasi: Oni postupci ili ponašanja koji dovode do povoljnog efekta ostat će u ponašanju, a oni koji do takvog efekta ne dovode nestat će iz ponašanja (Thorndike, 1898).

Opći nacrt eksperimenta instrumentalnog uvjetovanja

Skinnerov pristup proučavanju ponašanja je potpuno individualan odnosno idiografski. Njega, kao što smo već rekli, ne interesiraju nikakve apstraktne krivulje prosjeka ni prosječne vrijednosti. Njega interesira tok i promjena ponašanja svakog pojedinca posebno. Zbog toga je i njegova strategija eksperimentalnog istraživanja razvoja i formiranja ponašanja ili ličnosti različita od klasičnih eksperimentalnih nacrtu. U toj je strategiji osnovno da sam ispitanik treba poslužiti kao kontrola. Evo što on kaže o klasičnim eksperimentima koji završavaju prosjecima i testiranjem razlika među prosjecima:

»Kad ste odgovorni za apsolutnu sigurnost da će se kod nekog živog bića pojaviti određena vrsta ponašanja u određeno vrijeme, brzo postajete nezadovoljni s teorijama učenja. Načela, hipoteze, teoremi, zadovoljavajući dokazi na granici značajnosti od 0.05 . . . ništa ne može biti beznačajnije od toga. Nitko ne ide u cirkus da bi gledao prosječnog psa kako skače kroz kolut statistički značajno češće negoli netrenirani psi pod istim takvim okolnostima ili da gleda slona koji demonstrira jedno načelo ponašanja« (Skinner, 1956, str. 228).

Studiranje operantnog ponašanja provodi se na jednom ispitaniku po nacrtu koji je tome prilagođen. Takav eksperiment ima sljedeće faze: faza utvrđivanja ponašanja na temeljnoj liniji prije uvođenja nezavisne varijable, eksperimentalna faza ili faza kondicioniranja (uvođenje nezavisne varijable ili postupka), reverzna faza u toku koje je nezavisna varijabla izostavljena radi kontrole njenog efekta na ponašanje i konačno faza rekondicioniranja (ponovno uvođenje nezavisne varijable). Nezavisne varijable su uvijek nagrade a samo izuzetno kazne. Skinnerova strategija eksperimentiranja prikazana je na slici 2.

Valja spomenuti da su Skinner i ostali tim istraživanjima stvorili ogromno znanje kojim danas raspolazemo u vezi s ljudskim ponašanjem. Većina tih istraživanja objavljena je u posebnim časopisima namijenjenim objavljivanju rezultata eksperimenata s jednim ispitanikom po takvim i sličnim nacrtima. Ti su časopisi Journal of Experimental Analysis of Behavior i Journal of Applied Analysis of Behavior.

Ako faze takvog eksperimenta u kojima nema nezavisne varijable (nagrađivanja, potkrepljivanja ili kažnjavanja) označimo s A, a faze u kojima je nezavisna varijabla prisutna s B, onda se takav način eksperimentiranja može označiti slovima ABAB.

Mjerenje operantnog ponašanja

Najčešće korištena mjera nekog operantnog ponašanja je *frekvencija* njegova javljanja ili *brzina* javljanja takvog ponašanja ili akta. To su, na primjer, broj izgovorenih riječi u minuti, broj pokušaja itd.

Osim frekvencije pojavljivanja, operantni se podaci prikazuju *kumulativnim krivuljama* i prikazima. Ti su prikazi i krivulje pogodni za očitavanje razlika i promjena u *brzini emitiranja* nekog čina. Što je takva krivulja strmija, to je brzina emitiranja nekog operantnog čina veća.

Osim toga, koriste se *krivulje stjecanja* koje pokazuju porast i *krivulje ekstinkcije* koje pokazuju pad ili gašenje nekog operantnog čina.

Za dobivanje takvih podataka koriste se brojni instrumenti i sredstva registriranja.

Rasporedi potkrepljivanja

Instrumentalno ili operantno ponašanje ovisi o potkrepljenju i ono je ključni pojam ili faktor u takvom kondicioniranju. Zbog toga je potkrepljenje posvećena većina istraživanja. Na taj je način utvrđeno da je naučeno ponašanje, njegov intenzitet, brzina stjecanja, brzina mijenjanja i brzina ekstinkcije ovisna o *načinu* i *rasporedu* na koji se to ponašanje potkrepljuje, nagrađuje ili ojačava.

Raspored potkrepljivanja znači pravilo po kojem se nagrađivanje nadovezuje na određenu vrstu operantnog ponašanja ili na neki operantni akt. Eksperimentom je utvrđeno da ti rasporedi snažno utječu na promjenu ponašanja i da od načina potkrepljivanja u velikoj mjeri ovise osobine ličnosti pojedinca odnosno način na koji se on ponaša.

Najjednostavniji raspored je *kontinuirano nagrađivanje ili potkrepljivanje*. Kod takvog rasporeda nagrada ili potkrepljenje daje se nakon svakog instrumentalnog akta od početka kondicioniranja do kraja. Međutim, u svakodnevnom životu se takav raspored nagrađivanja ili potkrepljenja ne javlja često niti je on najekonomičniji. U svakodnevnom životu mnogo je češći slučaj *povremenog ili intermitentnog* pojavljivanja nagrade ili potkrepljenja nakon nekog operantnog ili instrumentalnog čina. Znatno dio socijalnog ponašanja čovjeka biva intermitentno ili povremeno nagrađivan ili kažnjava. Tako student više puta prolazi gradivo prije nego ga savlada, dijete više puta zove majku prije nego mu se ona odazove, mladić više puta mora ponoviti svoj prijedlog za brak prije nego djevojka pristane, znanstvenik mora mnogo puta ponoviti pokus ili pokušaje prije nego utvrdi neku činjenicu, pravilo ili zakon. Ljudsko je ponašanje, prema tome, *povremeno nagrađivano*. Sam je Skinner otkrio intermitentno nagrađivanje onda kada je morao sam izrađivati kuglice hrane koje su se trebale pojavljivati u njegovu aparatu nakon što je štakor pritisnuo polugu i kada nije imao više dovoljno hrane (Skinner, 1956).

Na taj su način uvedeni i istraženi različiti *rasporedi intermitentnog ojačavanja ili potkrepljivanja* odnosno njihov utjecaj na instrumentalno ponašanje.

Intermitentno ili povremeno potkrepljivanje ili nagrađivanje može biti *raspoređeno u vremenskim intervalima ili vremenu*, a može biti zavisno ili *raspoređeno u odnosu na broj pokušaja ili instrumentalnih akata* koje je pojedinac učinio. Ovaj drugi način intermitentnog potkrepljivanja čini *omjerne rasporede* potkrepljivanja, a prvi čini *intervalne rasporede* potkrepljiva-

nja. Intervalni i omjerni rasporedi potkrepljivanja mogu biti *fiksni* ili *nepravilni*. Na taj način imamo četiri temeljna rasporeda potkrepljivanja: raspored *fiksnog omjera*, raspored *nepravilnog omjera*, raspored *fiksnog intervala* i raspored *nepravilnog intervala*.

Potkrepljivanje prema rasporedu fiksnog omjera postoji onda, kada se nagrada ili potkrepljenje daje samo nakon što je ispitanik učinio određen broj instrumentalnih akata ili čina. Tako se može nagrađivati svaki drugi, svaki peti, svaki petnaesti ili svaki stoti pokušaj po bilo kojem drugom rasporedu i omjeru. Raspored fiksnog omjera izaziva vrlo visoke frekvencije pojavljivanja instrumentalnog čina jer ukupna veličina nagrade ili potkrepljenja je proporcionalna broju takvih akata. Zbog toga je taj raspored vrlo efikasan za stjecanje i upravljanje ponašanjem i vrlo raširen u ljudskom društvu. Tako su mnogi radnici plaćeni po komadima koje izrade, trgovci prema utršku u prodaji itd. Nagrađivanje prema učinku je primjer kondicioniranja prema rasporedu fiksnog omjera. Ali i mnoge druge aktivnosti i nagrade povezane su na taj način. Tako sveučilišni nastavnici trebaju objaviti određen broj radova da bi napredovali u zvanju, činovnici ili vojnici provesti određen broj godina da bi napredovali ili dobili veću plaću, suci trebaju riješiti određen broj slučajeva da bi zaradili plaću, liječnici obraditi određen broj bolesnika itd. Proširenost ovog rasporeda instrumentalnog kondicioniranja sama po sebi pokazuje da je to efikasan način upravljanja i kontroliranja operantnog ponašanja ljudi.

Kada broj potrebnih pokušaja ili instrumentalnih akata varira i nije stalan, onda se kondicioniranje odvija na osnovi *nepravilnog ili varijabilnog omjera* oko neke srednje vrijednosti. Na primjer, u prosjeku se nagrađuje svaki deseti instrumentalni akt, ali nagrada može slijediti već nakon jednog takvog akta a može se pojaviti tek nakon stotinu takvih akata. Taj raspored nagrađivanja uvjetuje i kod ljudi i kod životinja *ekstremno visoke i konstantne brzine instrumentalnih akata*, jer pojedinac nikada ne zna kad će nagrada uslijediti. Najtipičniji primjer takvog raspoređivanja nagrade kod ljudi jesu igre na sreću ili kockanje. Na tom su načelu takve igre i uspostavljene i po tom načinu potkrepljivanja funkcioniraju razni aparati za kockanje. Ti su strojevi tako konstruirani da pružaju nagradu (novac) nakon točno određenog broja pokušaja (ubacivanja novca, povlačenja ručice i sl.) ali se nikada ne zna kad će se to dogoditi. Slična je situacija u prodavača koji nudi neku robu po kućama. Ti ljudi znaju da što više kuća obiđu, više će robe prodati, ali nikada ne znaju kad će kucanje na vrata biti nagrađeno. Takva vrsta nagrađivanja dovodi do *ponašanja koje je vrlo trajno i uporno* i koje je zbog toga *otporno na ekstinkciju i gašenje*. To objašnjava upornost s kojom ljudi igraju igre na sreću i kojom se odlikuju svi oblici ponašanja i osobine njihove ličnosti koje su naučene i razvijene takvim postupcima i rasporedima potkrepljivanja.

Kad se nagrada ili kazna pruža uvijek tek nakon isteka određenog vremena, onda je broj pokušaja ili instrumentalnih akata koje pojedinac čini u tom vremenskom intervalu bez značenja za pojavljivanje potkrepljenja. Tako, na primjer, nagrada se može pojavljivati svakih par sekundi ili svakih par minuta bez obzira koliko je pokušaja dolaženja do nagrade u tom vremenskom razdoblju pojedinac učinio. Primjer takvog rasporeda kondicioniranja ili nagrađivanja imamo kod radnika koji su plaćeni po vremenu provedenom na radu. Izvještaji mnogih institucija također su vezani za vrijeme itd. Ponašanje koje se razvija pod takvim uvjetima nagrađivanja sasvim je različito od

ponašanja koje se razvija nagrađivanjem po omjeru. Recimo, životinja u Skinnerovoj kutiji samo povremeno pritišće polugu za dobivanje hrane, a naglo ubrzava pritiskanje tek pri završetku intervala kad hranu treba »uhvatiti«, a nakon toga broj pokušaja se opet naglo smanjuje. Slično je ponašanje i slične su osobine i karakteristike učenja đaka i studenata koji uče prije ispita a inače ne. Za ovo kondicioniranje karakteristična je *pauza nakon dobivanja nagrade*. Ako je razmak između dva roka za polaganje ispita velik, a prvi je upravo prošao, studenti se osjećaju »umorni« za učenje jer će još dugo trebati dok dođe sljedeći rok nagrađivanja. Tako se osjećaju i drugi koji su plaćeni mjesečno.

Konačno, četvrti raspored intermitentnog nagrađivanja jest nagrađivanje u nepravilnim vremenskim intervalima. Ovdje se nagrada pojavljuje u različitim vremenskim intervalima koje nije moguće unaprijed predvidjeti. Prosječni vremenski razmak za veći broj takvih potkrepljenja može biti fiksni, ali pojedinačne nagrade mogu uslijediti nakon vrlo različitih vremenskih perioda. I ovdje, kao i kod prethodnog rasporeda, nagrađivanje je isključivo funkcija vremena a ne pokušaja ili instrumentalnih akata, ali je neophodno da se jedan instrumentalni akt podudara s vremenom u kojem se nagrada daje, a to je nemoguće predvidjeti unaprijed. Tako nagrada može uslijediti nakon pet ili nakon petnaest minuta i slično. Ispitivanja na životinjama su pokazala da je brzina izvođenja instrumentalnog akta to veća što je kraće prosječno vrijeme pojavljivanja nagrade. Katkada takav raspored potkrepljivanja dovodi do stabilnog emitiranja instrumentalnog čina, bez obzira ne prosječno vrijeme pojavljivanja nagrade. Ponašanje koje je naučeno u takvim uvjetima nagrađivanja vrlo je *stabilno u vremenu i otporno na ekstinkciju ili gašenje*, jer organizam nikada ne zna kada će se sljedeće potkrepljenje dogoditi. Potkrepljenja koja su vremenski varijabilno raspoređena također su česta u svakodnevnom životu ljudi. Recimo, roditelji s vremena na vrijeme nagrađuju ili pohvaljuju djecu. Dijete će se između dvije takve nagrade ili pohvale ponašati i dalje »pristojno« jer nikada ne zna kad će ponovno biti nagrađeno. Učenici koje nastavnici ispituju od zgrade do zgrade u nepredvidljivim razmacima prisiljeni su da stalno uče i prate nastavu. Njihovo je ponašanje sasvim drukčije od onih učenika koji znaju kad će biti pitani odnosno koji rade po rasporedu fiksnih vremenskih intervala nagrađivanja i oni će imati drukčije osobine ličnosti.

Vrste nagrada i kazni

Skinner, kao i svi suvremeni psiholozi koji proučavaju učenje i teoretično učenje, razlikuje dvije vrste potkrepljenja ili nagrada odnosno dvije vrste kazni. Prvu vrstu čine *primarna potkrepljenja, nagrade ili kazne*, a drugu vrstu čine *sekundarne nagrade, potkrepljenja ili kazne*.

Primarne nagrade ili kazne jesu one koje imaju inherentnu osobinu pojačavanja ili smanjivanja nekog instrumentalnog ponašanja. Ti objekti, situacije ili postupci na prirodan, urođen ili nenaučeni način utječu na operantne akte. Oni, prema tome, djeluju na ponašanje bez prethodnog uparivanja s nekim drugim nagradama. Tako je, na primjer, hrana prirodna nagrada gladnom organizmu i ona će snažno utjecati na njegovo instrumentalno ponašanje bez ikakva učenja ili uparivanja s nečim drugim. Općenito možemo reći da karakter primarne, nenaučene nagrade ili potkrepljenja imaju oni objekti ili situacije koji su povezani s biološkim funkcioniranjem organizma. Isto tako

karakter primarne kazne imaju oni objekti ili situacije koje su povezane s biološkim funkcioniranjem organizma. Prvi objekti i situacije omogućuju, a drugi sprečavaju normalno biološko funkcioniranje.

Sekundarne nagrade ili kazne su oni objekti ili situacije koje su karakter nagrade ili kazne stekle procesom kondicioniranja ili uvjetovanja na osnovi primarnih odnosno kroz uparivanje s primarnim kaznama i nagradama. Sekundarne su nagrade i kazne stečene, dakle, u toku individualnog života, iskustva i učenja.

Neutralni objekti ili situacije mogu steći karakter sekundarne nagrade ili kazne na osnovi klasičnog kondicioniranja (kako je to pokazao Pavlov koji je prvi i otkrio primarne i sekundarne nagrade) ili kroz proces instrumentalnog kondicioniranja, kako je to pokazao Skinner.

Ljudsko ponašanje u društvenoj organizaciji nalazi se pod *kontrolom sekundarnih ili naučenih nagrada i kazni*. Te nagrade upravljaju ponašanjem. Tako Reynolds (1968) kaže: »Značka nekog bratstva, besmislena u nekom ranijem dobu, potkrepljuje ponašanje nekog tinejdžera. Glas gospodara nekog psa, neefikasan na početku počinje potkrepljivati ponašanje tog psa. Burzovni izvještaji, koji su bili liste glupih brojeva, počinju potkrepljivati ponašanje nekog investitora« (Reynolds, 1968, str. 51).

Sekundarne nagrade i kazne zadržavaju svoju sposobnost kondicioniranja i kontroliranja ponašanja sve dotle dok su povezane s primarnim kako je to pokazao još Pavlov na području klasičnog uvjetovanja. Čim se ta asocijacija izgubi, sekundarna pozitivna i negativna potkrepljenja gube svoju sposobnost reguliranja ponašanja.

Pojedina društva i pojedine kulture ili civilizacije imaju različite vrste sekundarnih nagrada i kazni koje su postale efikasne i koje kontroliraju i modificiraju ponašanja. U zapadnim civilizacijama uloga takvih nagrada i kazni je vrlo velika pa je i broj i vrsta sekundarnih nagrada i kazni velik. Tako se u tim društvima gotovo nikada ne koriste ili ne javljaju primarna potkrepljenja kao što su hrana, voda, seks i druga u upravljanju ponašanjem ljudi, već gotovo isključivo sekundarna.

Vjerojatno najčešća i najraširenija vrsta sekundarnog potkrepljenja jest novac. Novac kontrolira i regulira ogroman broj ljudskih aktivnosti a da sam po sebi nema nikakve intrinzične vrijednosti. Njegova snaga reguliranja ponašanja proistekla je iz neprekidnog uparivanja s primarnim nagradama. Tako se za novac može dobiti i hrana i piće i seks i kuća i toplina i uгода i sigurnost i položaj. Uglavnom, sve vrste primarnih i sekundarnih nagrada. Onoga trenutka kad novac izgubi tu vezu s primarnim nagradama (kao u slučaju inflacije) njegova sposobnost motiviranja i reguliranja ponašanja se smanjuje odnosno nestaje kao što je to slučaj sa svakom drugom sekundarnom nagradom.

Osim novca koji se kao sekundarna nagrada pojavljuje u svakom civiliziranom društvu, u takvim se društvima javljaju i druge vrste sekundarnih nagrada kojima se kondicioniraju članovi takvih društava. To su primjerice zakoni, priznanja, odlikovanja, položaji, publicitet itd. Velik dio tzv. »društvenih aktivnosti« sastoji se u stjecanju ili međusobnom potkrepljivanju, tj. kondicioniranju sekundarnim nagradama. Kad takve sekundarne nagrade izgube vezu s primarnima (kad se na osnovi njih ne može dobiti hrana, piće i zadovoljiti ostale biološke potrebe) odnosno kad izgube vezu s drugim sekundarnim nagradama (kao što je to slučaj u iznenadnim društvenim preokretima), one gube sposobnost utjecanja i reguliranja ljudskog ponašanja.

Ogroman je doprinos Pavlova, Watsona, Skinnera i drugih psihologa što su dokazali postojanje sekundarnih nagrada i kazni, što su otkrili zakonitosti njihova nastajanja i njihovu važnost za razumijevanje ljudskog ponašanja. Umjesto maglovitih, mitoloških, religioznih i antropomorfičkih objašnjenja time je, po mom mišljenju, stvoreno realno i pravo tumačenje ljudskog ponašanja i omogućeno da psihologija bude egzaktna znanost i da se na *egzaktan način bavi relevantnim aspektima ljudskog ponašanja*, te na taj način pridone da ljudi dobiju pravu sliku o samima sebi lišenu svih prije spomenutih obilježja i natruha.

Fenomen generalizacije podražaja

Generalizaciju podražaja eksperimentalno je ispitao i dokazao Pavlov na području klasičnog uvjetovanja. Taj je fenomen vrlo značajan za razumijevanje ljudskog i životinjskog ponašanja. On se, kako je poznato, sastoji u tome da se uvjetni odgovor ne pojavljuje samo u vezi s uvjetnim podražajem koji je korišten u toku kondicioniranja, već se pojavljuje i onda kada se javi podražaji koji su samo slični uvjetnom, a koji uopće nisu bili korišteni za kondicioniranje. Tako će nakon kondicioniranja zjenica reagirati i na zvukove koji su slični onom koji je korišten za kondicioniranje, a uvjetna emocija javit će se i u vezi s objektima koji su slični objektu koji je korišten za uvjetovanje te emocije (Watson).

Skinner je dokazao postojanje tog fenomena i na području instrumentalnog kondicioniranja. I tu vrijede *gradijenti generalizacije* koji pokazuju da je jačina uvjetnog odgovora ili instrumentalnog ponašanja to manja, što je određena situacija različitija od one na koju je taj odgovor ili to ponašanje bilo uvjetovano.

U životu ni jedna situacija nije potpuno jednaka nekoj ranijoj, ali može biti slična u većoj ili manjoj mjeri. Zbog toga takve situacije, koje su različite od originalne koja je kondicionirala neko operantno ponašanje, mogu usprkos tome djelovati potkrepljujuće bilo pozitivno ili negativno i izazivati instrumentalno ponašanje. Tako će i različite vrste sekundarnih nagrada koje nisu direktno bile asocirane s primarnima ipak djelovati potkrepljujuće zbog svoje sličnosti s onim sekundarnim nagradama koje su bile direktno uparivane s primarnima i na taj način stekle svoju sposobnost upravljanja ponašanjem.

Pojava ili fenomen generalizacije podražaja naziva se u Skinnerovoj psihologiji i *indukcija*.

Pojavu generalizacije podražaja ili indukciju možemo zapaziti na svakom koraku. Dijete koje su naučili da se u kući ponaša pristojno, nastojat će se ponašati pristojno i u drugoj kući. Djevojka koju je seksualno napao neki mladić, može svoju neugodu, stid ili neprijateljstvo generalizirati na sve mladiće ili članove suprotnog spola. Na taj način nastaju i generalizirani oblici ponašanja prema pripadnicima neke rase, nacije, vjere itd. Takvi *generalizirani oblici ponašanja* nastaju na osnovi *generalizacije jednog jedinog iskustva* s jednim jedinim pripadnikom takve skupine. Ako je to iskustvo bilo pozitivno, onda se ono kao takvo generalizira na sve, a isto se događa i s negativnim iskustvima. Takva generalizirana ponašanja nazivamo *predrasudama* ili *stereotipima*. Predrasude i stereotipi nastaju, prema tome, na osnovi fenomena generalizacije podražaja.

Neki su podražaji ili situacije, odnosno efekti, osobito vezani za fenomen generalizacije i u vezi s njima se javlja generalizacija širokog spektra. Skinner

(1953) navodi na primjer da takva obilježja imaju sekundarna potkrepljenja koja nazivamo pažnjom, odobravanjem, privrženošću ili podvrgavanje. Te sekundarne potkrepljivače Skinner naziva (kao i novac) *socijalnim*, jer se osnivaju i uključuju na ponašanje drugih. Tako, na primjer, djeca su često bučna, nemirna, postavljaju smiješna pitanja, ponašaju se na čudan način, prekidaju starije, »dosađuju«, »izvode«, natežu se s drugima, mokre u krevet, trgaju stvari i slično samo zbog toga da privuku pažnju na sebe. Pažnja druge osobe koja je značajna za dijete (ovdje se možemo sjetiti Rogersa) kao što su roditelji, nastavnici ili osobe koje voli, znači djelotvornu i kao što vidimo vrlo generaliziranu sekundarnu nagradu koja može regulirati i kontrolirati veliki dijapazon ponašanja ne samo djece već i odraslih.

Priznanja znače još snažnije generalizirane potkrepljivače. Žene provode mnogo vremena pred ogledalom uređujući svoj izgled, oblače se, šminkaju, boje nokte i slično, u nadi da će izazvati neki odobravajući pogled ili gestu nekoga do koga im je stalo. Mladići se takmiče i polaze na razna natjecanja s nadom da će dobiti neko priznanje u obliku značke, medalje, pehara i slično ili da će dobiti priznanje od roditelja, nastavnika, vođe, komandanta itd. Dobre ocjene u školi dovode do priznanja, a loše do averzivnih posljedica. Zbog toga su one (bar nekada) bile snažno sredstvo kontroliranja i potkrepljivanja ponašanja učenika. U suvremenoj psihološkoj literaturi nalazimo rezultate brojnih eksperimenata u kojima je dokazano da se ponašanje nekog čovjeka može instrumentalno kondicionirati i dovesti pod kontrolu i jednostavnim glasovima ili riječima kao što su »da, da«, »tako, tako«, »istina«, »odlično«, »baš, tako« i sličnim. Po mom mišljenju jedna je funkcija govora i razgovora među ljudima upravo njihovo međusobno kondicioniranje. Kako eksperimenti pokazuju, pojedinci koje se takvim riječima kondicionira nisu toga svjesni. Oni uopće ne zamjećuju da se njihovo ponašanje mijenja.

Zbog vrlo velike generabilnosti Skinner (1953) opravdano smatra sekundarna potkrepljenja snažnim regulatorima i kontrolorima ljudskog ponašanja. Međutim, za svakog pojedinca sekundarna potkrepljenja, bilo pozitivna ili averzivna su plod njegova individualnog puta kondicioniranja i zato ono što predstavlja jak poticaj i veliku nagradu za jednog, može za drugoga biti sasvim beznačajno.

Diskriminacija (razlikovanje) podražaja

Već je Pavlov na području klasičnog kondicioniranja eksperimentalno pokazao i ispitao fenomen *diskriminacije podražaja* i istakao njegovu važnost za normalno ponašanje i za neurotično ponašanje.

Prevelika generalizacija podražaja znači neprilagođeno ponašanje, jer se uvjetni ili instrumentalni odgovor pojavljuje i u situacijama u kojima je potrebno postupati na drugačiji način. Zbog toga je učenje diskriminiranja podražaja neobično važno za adaptivno ponašanje, osobito kod ljudi.

Diskriminacija podražaja se uči tako da se potkrepljenje daje u prisutnosti određenih podražaja, a ne u prisutnosti drugih podražaja ili tako da neki podražaji dovode do pozitivnih a drugi do negativnih efekata. Takvim je postupkom Pavlov naučio pse da razlikuju i vrlo male razlike u visini tona odnosno da razlikuju krug od elipse.

Istu je strategiju učenja koristio Skinner na području operantnog ponašanja i pokazao da se i instrumentalnim kondicioniranjem može naučiti diskri-

minirati podražaje. Diskriminativne sposobnosti su, prema tome, rezultat individualnog učenja i one se razlikuju od pojedinca do pojedinca.

Diskriminacija podražaja naročito je važna u socijalnim situacijama. Tako se malo dijete uči kako razlikovati ponašanja koja dovode do nagrada, pohvala ili odobravanja odraslih odnosno do neodobravanja. Čovjek uči razlikovati ogroman broj najrazličitijih signala i znakova. Smisao tih znakova i signala uči se i razvija, prema tome, kroz proces instrumentalnog kondicioniranja. Diskriminacija podražaja nam omogućuje anticipaciju vrste potkrepljenja koja može proizlaziti iz nekog instrumentalnog akta. Tako su neki podražaji s većom ili manjom vjerojatnošću povezani s mogućim negativnim posljedicama (recimo crveno svjetlo na križanju), a neki drugi su povezani s mogućim pozitivnim posljedicama (zeleno svjetlo na križanju).

Zdrava ličnost ili zdravo ponašanje proizlazi i razvija se na osnovi djelovanja i procesa generalizacije podražaja i procesa diskriminacije podražaja. To je, uostalom, pokazao već i Pavlov.

Za ponašanje koje je pod kontrolom diskriminativnih podražaja kažemo da je pod *kontrolom podražaja*. To su oni podražaji koji najavljuju ili pripremaju određene konzekvence koje će nastupiti ako dođe do nekog instrumentalnog akta.

Cjelokupno ljudsko operantno ponašanje je pod kontrolom podražaja. Tako, da navedemo još koji primjer, zvonjenje telefona predstavlja signal koji najavljuje da ćemo nakon podizanja slušalice čuti nečiji glas. Razgovor s drugim ljudima znači također jednu vrstu diskriminativnih podražaja, jer se na osnovi onoga što nam netko kaže mogu regulirati vlastite akcije u odnosu na neke posljedice. Ponašanje drugog čovjeka ili ljudi predstavlja najčešće skup diskriminativnih podražaja (djevojka koja se privija uz mladića znači za njega drugačiji skup podražaja od djevojke koja nastoji ostati na pristojnoj udaljenosti od njega).

Ako je neko ponašanje pod *prevelikom kontrolom podražaja ili pod neadekvatnom kontrolom*, otežavat će izvršavanje određenih instrumentalnih akata koji bi mogli imati pozitivne i potkrepljujuće posljedice za pojedinca. Fox (1966) navodi jedan primjer takva ponašanja. To je primjer s učenjem fizike kod jednog studenta nekog koledža. Taj je student pokušavao učiti fiziku na različitim mjestima, u različita doba i u različitim prilikama. Na taj je način uvijek bio pod utjecajem i kontrolom podražaja koji su interferirali s njegovim učenjem. Ni jedna situacija i podražaj nisu na taj način mogle postati povezane s učenjem. Da bi ponašanje učenja tog studenta doveo pod efektivnu kontrolu podražaja, Fox je razvio sljedeći program operantnog kondicioniranja:

Nakon predavanja iz fizike student je imao pauzu od 9 do 10 sati. U 10 sati trebao je poći u knjižnicu i započeti učenje fizike. Student je to i ranije pokušavao, ali u tome nije uspijevaao. Poznato je da se u takvim situacijama javlja određena neugoda i da je čovjek u takvoj situaciji sklon sanjarenju, gubljenju misli i drugim smetnjama. Fox je ovom studentu sugerirao da u takvom slučaju napusti učenje, ode s prijateljima na kavu ili da se bavi onim što mu je ugodno (potkrepljenje). Postavio mu je samo jedno malo ograničenje — prije nego napusti učenje treba pročitati bar jednu stranicu teksta iz fizike ili riješiti najlakši zadatak koji mu je bio zadan. Svakog sljedećeg dana od njega je tražio da pročita jednu stranicu više negoli dan prije. Student je postepeno naučio da na taj način provodi cijeli jedan sat učeći fiziku. Tjedan dana nakon

toga fiziku je zamijenio drugim predmetom koji je bio povezan s jednom drugom prostorijom i s jednim drugim vremenom, a nakon toga se isto ponovilo s drugim predmetima tako da je na kraju student provodio dnevno po jedan sat učeći svaki predmet.

Ti su postupci i programi Foxa u sebi uključivali neka načela operantnog uvjetovanja. Fox je od studenta najprije tražio da maksimalno iskoristi podražaje koji su mu bili dostupni. Zatim, sugerirao mu je takvo ponašanje koje je omogućavalo *izbjegavanje negativnih ili averzivnih podražaja* u situaciji učenja (mogućnost da prekine učenje i da ode s prijateljima na kavu odnosno da stječe neka druga pozitivna potkrepljenja). Zahtjev da svaki dan pročita jednu stranicu više temelji se na Skinnerovu načelu oblikovanja ponašanja (vidi dalje u tekstu). Za kondicioniranje je korišten raspored fiksnog omjera nagrađivanja (nakon toliko i toliko strana uslijedilo bi pozitivno potkrepljenje-napuštanje situacije učenja) pri čemu se taj omjer postepeno povećavao. Rasporedi omjernog nagrađivanja dovode, kako smo to već rekli, do takvog instrumentalnog ponašanja koje je vrlo otporno na ekstinkciju. Naposljetku, korišteno je i načelo kontrole podražaja, jer je učenje vezano uz stalni sklop podražaja (ista prostorija i isto vrijeme učenja).

Efekti kažnjavanja

Thorndike je smatrao da su nagrade i kazne podjednako efikasne ali da djeluju u suprotnom smjeru. Kasnije je došao do zaključka (na osnovi eksperimenata) da su kazne manje efikasne od nagrada. Skinner isto tako misli (također na osnovi eksperimentalnih istraživanja).

Prema Skinneru jedan znatan dio ljudskog ponašanja pod kontrolom je pozitivnih potkrepljenja, ali je još uvijek velik dio pod kontrolom *averzivnih podražaja*, a to su oni koji su bolni, neugodni, zazorni odnosno koji izazivaju tjeskobu povezanu s izvođenjem određenih akata.

Skinner razlikuje dvije osnovne metode averzivne kontrole ponašanja: *kažnjavanje* i *negativno potkrepljenje*.

Kazna ili kažnjavanje je svaki averzivan podražaj ili događaj odnosno posljedica koja slijedi ili zavisi od nekog operantnog čina.

Kazna i kažnjavanje se koriste kao sredstva za kontrolu ponašanja u svim društvima. Tako roditelji katkada fizički kažnjavaju djecu, a nekada su to obilno činili i učitelji i nastavnici. Ali osim fizičkih kazni postoji i čitav niz drugih. Tako netko može biti kažnjen otpuštanjem iz posla, netko isključenjem iz škole. Društvo se u kontroli ponašanja koristi također kaznama kao što su globe, zatvor, a u nekim slučajevima i fizičkim maltretiranjem i drugim načinima.

Kazna i kažnjavanje djeluju tako da *slabe ili smanjuju vjerojatnost pojavljivanja određenog operantnog ponašanja*. Svrha je kazne da navede pojedinca da se ne ponaša na neki određeni način.

Negativno potkrepljenje ima po Skinneru sasvim drugo značenje. Takvo potkrepljenje *izaziva ili održava neko ponašanje koje omogućuje pojedincu da izbjegne, prekine i/ili pobjegne od nekog averzivnog podražaja kadgod on treba uslijediti ili je već uslijedio*. Svako operantno ponašanje koje onemogućuje averzivnu stimulaciju bit će na taj način pojačano i njegova vjerojatnost uvećana, a za takvo ponašanje kažemo da je negativno potkrepljeno.

Tako, životinja u Skinnerovoj kutiji nauči pritisnuti polugu da bi: a. prekinula električni šok koji je već započeo ili b. onemogućila pojavljivanje takvog šoka. Prvo ponašanje Skinner naziva *bijegom*, a drugo *izbjegavanjem*. Negativnim potkrepljenjima uče se, dakle, instrumentalni odgovori ili ponašanja koja omogućuju ili bijeg ili izbjegavanje averzivnih podražaja. Tako će dijete naučiti kako izbjeći određena ponašanja koja mogu dovesti do nastupa averzivnih posljedica.

Osnovna razlika između bježanja i izbjegavanja je u tome što je pri *bježanju averzivni podražaj već nastupio*, a pri *izbjegavanju on još nije nastupio*, pojedinac je naučio da ga izbjegne. Učenje izbjegavanja predstavlja posebnu strategiju učenja ličnosti i karakteristika ličnosti kod Skinnera. Takvo je ponašanje vrlo često u životu (džepari znaju kako će izbjeći negativne posljedice svojih pothvata, »pošten« ljudi također).

Skinner je odlučan protivnik svih averzivnih podražaja i njihova korištenja u kontroli i reguliranju ponašanja odnosno ličnosti. Svi ti podražaji ugrožavaju organizam. Naročito su negativni efekti kažnjavanja. Kažnjavanje ima i socijalne i individualne negativne efekte. Tako njegovom primjenom nastaju emocionalne reakcije, stanja i promjene kao što su tjeskobe (koje slabe ličnost i remete ponašanje), inhibicija ponašanja i antisocijalno ponašanje. *Primjena averzivnih podražaja i konzekvenca često dovodi do još nepoželjnijih oblika antisocijalnog ponašanja od onih koje je trebalo ukloniti*. Fizičko kažnjavanje bilo od strane roditelja ili članova društva ima naročito nepovoljne učinke.

Kažnjavanje, osim toga, proizvodi i kod ljudi i kod životinja samo privremenu supresiju neželjenog ponašanja. Eksperimenti sa životinjama pokazuju, međutim, da je nakon prestanka kazne, kod ponovnog pojavljivanja neželjenog ponašanja, potreban mnogo veći period da bi došlo do konačne ekstinkcije takva ponašanja nego što je bilo potrebno prije kazne. To znači da je *kažnjeno ponašanje postalo otpornije na ekstinkciju ili gašenje*. Prema tome, kazne su ne samo neefikasne, nego štetne i nesvršishodne.

Skinner smatra da se u ljudskom društvu trebaju *ukinuti svi oblici kontroliranja i oblikovanja ponašanja ličnosti koji se zasnivaju ili koriste averzivnim podražajima*. Nepoželjno ponašanje treba eliminirati ili ekstinkcijom (na Pavlovljev način) ili korištenjem pozitivnog potkrepljenja. Prvi je način dugotrajan i ne ukazuje pojedincu što bi trebao učiniti da bude pozitivno potkrepljen. Zbog toga Skinner smatra pozitivna potkrepljenja najpogodnijim načinom za razvijanje ličnosti i ponašanja. Takva potkrepljenja čine neželjeno postupanje ili akte inkompatibilnima sa situacijom. Pozitivna potkrepljenja nemaju negativnih postraničnih efekata kao što je to slučaj s averzivnim i s njima se mnogo efikasnije može ponašanje oblikovati negoli s averzivnim podražajima. Tako Skinner smatra da se u svim kaznenim institucijama trebaju stvoriti takvi uvjeti okoline u kojima će ponašanje, koje sliči traženom ili zahtijevanom, biti pozitivno potkrepljavano. Kriminalci trebaju učiti vještine, čine, djelovanja, vrijednosti i stavove koji dovode do pozitivnih efekata kroz takvo postupanje. Za to su, prema njegovu mišljenju, neophodni psiholozi koji dobro poznaju biheviorističke zakone učenja, zakone ličnosti i zakone psihopatološkog ponašanja, kao i metode biheviorističke psihologije.

Oblikovanje ponašanja sukcesivnom aproksimacijom

Skinner je utvrdio da se željeni oblik ponašanja ili ličnost nekog organizma mogu oblikovati *metodom sukcesivne aproksimacije*.

Metoda sukcesivne aproksimacije sastoji se u tome da se pozitivno potkrepljuje ili nagrađuje svaki i najmanji operantni čin koji se pojavi u »spontanom« repertoaru ponašanja organizma, a koji ide u smjeru željenog ponašanja ili djelovanja. Takvim se postupkom znatno pospješuje razvoj željenog ponašanja negoli čekanjem da se to ponašanje pojavi samo od sebe. Na taj se način mogu instrumentalno učiti i razvijati i vrlo složeni oblici ponašanja na osnovi jednostavnih.

Pri takvom učenju složenih oblika operantnog ponašanja ono se najprije razbije na jednostavnije dijelove. Ti se dijelovi zatim uče jedan za drugim postupno i na kraju se oblikuje cijeli složeni čin. Skinner i njegovi suradnici su ispitali i utvrdili da se takvim postupkom mogu oblikovati i najsloženiji oblici ponašanja za koje su mnogi smatrali da čine nedjeljive cjeline ili da su nedodirljivi odnosno da predstavljaju »talente«. Tako je metoda oblikovanja ponašanja kroz sukcesivnu aproksimaciju uspješno korištena za učenje takvih kreativnih ponašanja kao što su slikanje i pisanje kompozicija (Brigham i drugi, 1972).

Skinner smatra da ta metoda uvjetovanja kroz sukcesivnu aproksimaciju čini osnovu učenja govora u male djece. Malo dijete započinje svoje govorno izražavanje kojekakvim glasovima i brbljanjem. Roditelji i okolina postupno oblikuju to njegovo glasanje sve dok ne počne sličiti govoru odraslih. Skinner je cjelokupni razvoj govornog ponašanja podvrgnuo analizi i pokazao da se on odvija na osnovi instrumentalnog uvjetovanja (Skinner, 1957).

Primjer efikasnog oblikovanja govornog ponašanja na području psihijatrije imamo u jednom slučaju koji opisuju Isaacs i drugi (1960). Ti su istraživači i terapeuti opisali jedan dramatičan slučaj ponovnog uspostavljanja govora u jednog katatonog shizofreničara koji je bio nijem već devetnaest godina. Jedan od terapeuta izvukao je jednog dana u toku terapije iz džepa kutiju s cigaretama da ponudi pacijente. Zajedno s kutijom slučajno je izvukao i paketić žvakaćih guma koji je pao na pod. Pacijent je, inače, ostajao potpuno odsutan kad su mu nudili cigarete. Međutim, kad je paketić žvakaćih guma pao na pod »oči pacijenta pomakle su se prema gumi i odmah vratile u prvotni položaj. Taj je odgovor bio izabran kao onaj od kojeg će započeti sukcesivna aproksimacija...« (ibid, str. 9).

Kroz dva sljedeća tjedna pacijent i terapeut sastajali su se svakodnevno i kroz to vrijeme je terapeut držao pred pacijentom žvakaću gumu i čekao sve dok je pacijent nije opazio. Čim se taj odgovor pojavio, pacijentu je dana guma za žvakanje. U toku sljedeća dva tjedna događalo se to isto, samo što je sada terapeut držao gumu pred pacijentom sve dotle dok pacijent nije pomakao usnice a tek onda mu dao gumu. Nakon četiri tjedna oblikovanja, pokazivanje gume je već izazivalo pokrete očiju i usnica kao i pojavljivanje glasanja koje je sličilo kruljenju. U toku sljedeća dva tjedna terapeut je zahtijevao od pacijenta da kaže »guma, guma« prije nego što bi mu tu gumu dao. Na kraju šestog tjedna pacijent je mogao spontano reći »molim gumu«. Poslije toga pacijent je počeo odgovarati na pitanja o starosti, imenu, itd.

Druge primjene, istraživanja i validacija

Skinnerova psihologija je zasnovana na potpuno objektivnim temeljima. Ti su temelji dostupni i eksperimentalnom i neeksperimentalnom istraživanju i provjeravanju. Oni se mogu proučavati i u laboratoriju i izvan laboratorija. Nema nikakvih »unutarnjih« varijabli koje bi bile nedohvatljive i neznanstvene kao što je to slučaj kod »dubinske« psihologije. Zbog toga su temelji Skinnerove psihologije znanstveno provjereni u bezbrojnim slučajevima i brojnim okolnostima i ništa se ne temelji na uvjerenjima, vjerovanjima, predrasudama, razlozima, učenju ili naučavanju odnosno uvjeravanju. Sve je podložno i otvoreno empirijskoj provjeri. Sam Skinner i njegovi suradnici stvorili su ogromnu količinu empirijskih podataka koji se odnose na temeljne zakone i primjenu instrumentalnog kondicioniranja ponašanja. Zbog toga je njegov utjecaj na psihologe i druge istraživače ljudskog ponašanja ogroman i svakim danom sve veći. Svakim danom sve je više istraživanja koja se odvijaju pod utjecajem biheviorističke psihologije. Najglavnija područja primjene Skinnerove psihologije jesu: a. psihologija obrazovanja i odgoja, osobito tehnologija i postupci programiranog učenja (Fulgosi, 1974, a, b), b. psiholingvistika i učenje verbalnog ponašanja, c. industrijska psihologija, osobito istraživanja morala i zadovoljstva s poslom, d. psihofarmakologija, osobito istraživanje utjecaja droga, e. psihološka terapija ponašanja osobito u psihološkom liječenju alkoholizma, različitih oblika ovisnosti, mentalne zaostalosti, delinkvencije, autizma, fobija, govornih poremećaja i seksualnih poremećaja.

Raznolikost i relevantnost tih područja primjene i provjere pokazuju da je Skinner, studirajući uvijek samo jednog subjekta (najčešće životinju), utvrdio po mišljenju mnogih, *temeljne zakone ponašanja koji su univerzalni za cijeli životinjski svijet i za ljude*. Po našem mišljenju, u Skinnerovoj psihologiji je gotovo izbrisana granica između idiografičkog i nomotetičkog pristupa na području proučavanja ličnosti. Ono što je temeljni i prirodni zakon ili pravilo podjednako mora objašnjavati ponašanje svih živih bića ili sve pojave. A to je slučaj kod Skinnerove psihologije ličnosti.

Ovdje ćemo navesti samo nekoliko primjera i područja koja ilustriraju primjenu i provjeru Skinnerove psihologije.

Skinnerova psihologija učenja ličnosti zasnovana je na ogromnom broju empirijskih podataka dobivenih eksperimentalnim postupcima i zbog toga je potpuno znanstveno fundirana i validirana. Obimnost eksperimentalno dobivenih podataka i provjera nadmašuje sve što je do danas na području psihologije i drugih znanosti poznato, osim na području fizike i kemije. Zbog toga eksperimentalna i empirijska, a to znači znanstvena, validacija Skinnerove psihologije dolazi u obzir samo u vezi s njenom primjenom na određena područja ljudskog ponašanja. Neke od tih primjena smo već spomenuli.

Obimnost eksperimentalnog rada i eksperimentalno dobivenih podataka koji leže u osnovi Skinnerove psihologije može se naslutiti iz podataka koji se odnose samo na istraživanje utjecaja različitih rasporeda uvjetovanja na instrumentalno ponašanje i ekstinkciju. Ferster i Skinner su (1957) publicirali knjigu od 739 strana koja sadrži podatke o 921 kumulativnom podatku koji ilustriraju ponašanje pod utjecajem različitih rasporeda potkrepljivanja. Ti se kumulativni podaci temelje na 250 milijuna pojedinačnih odgovora ili reakcija koji su učinjeni kroz vrijeme od 70 000 sati eksperimenata. Za taj monu-

mentalni rad Reese kaže: »Ova vrsta istraživanja predstavlja jednu od onih stvari koje reafirmiraju naše uvjerenje u zakonitost ponašanja« (1966, str. 16).

Objašnjenje praznovjerja

Operantno ili instrumentalno ponašanje temelji se na uzročno-vremenskoj povezanosti između akata ili čina i posljedica koje slijede nakon tih akata ili koje ti akti izazivaju.

Vjerojatnost pojavljivanja nekog operantnog akta ovisi o posljedicama odnosno o pozitivnom ili negativnom potkrepljenju. Ako nakon čina nastupa neko pozitivno potkrepljenje, vjerojatnost pojavljivanja tog čina se povećava, a ako iza njega slijedi neko negativno potkrepljenje, vjerojatnost se smanjuje. Ovaj vremenski slijed: čin i potkrepljenje može zaista biti uzročno-posljedična veza, ali može značiti i samo vremensku sukcesiju događaja koji su slučajno u vremenu asocirani, a ne i uzročno povezani. Tako, na primjer, netko može igrati neku igru na sreću i vjerovati da mu broj 13 donosi sreću. Zašto? Zato jer je već više puta, igrajući na taj broj, dobio glavni zgoditak. Tako možemo vidjeti da pojedini sportaši nose amajlije za koje misle da im donose sreću, drugi čine različite pokrete koji im navodno donose sreću, treći šapuću magične riječi koje proizvode željene efekte ili pozitivna potkrepljenja, četvrti se mole itd. Sva ta ponašanja nazivamo *predrasudama ili praznovjerjem*, jer se temelje na vjerovanjima i uvjerenjima ili čak na učenjima ili naučavanjima o postojanju uzročno-posljedičnih odnosa tamo gdje ih nema. Današnje čovječanstvo još uvijek živi u moru predrasuda i praznovjerja kao što je živjelo oduvijek. Uzrok tome je nepoznavanje uzročno-posljedičnih odnosa i veza između pojava i, kao posljedica toga, nemogućnost razumijevanja tih događaja i dolaženja do pozitivnog potkrepljivanja. Ja osobno smatram da samo jedan ili dva posto čovječanstva danas ne živi u mraku srednjovjekovlja, odnosno da se čovječanstvo i danas nalazi u stanju duboke tame neznanja i nerazumijevanja usprkos civilizaciji i kulturi. To se posebno odnosi na razumijevanje samih sebe i ljudskog ponašanja.

Dakle, praznovjerna su ona ponašanja koja se javljaju na osnovi pogrešne pretpostavke o postojanju uzročno-posljedičnih veza tamo gdje ih nema. Ta se ponašanja temelje na *slučajnom potkrepljivanju* i na slučajnoj ili prividnoj povezanosti između čina i posljedice. Takvo ponašanje je Skinner nazvao praznovjernim ponašanjem (Skinner, 1948b).

Slučajno potkrepljenje koje pothranjuje i na osnovi koga se stvara praznovjerno ponašanje jest *intermitentno ili povremeno* potkrepljenje. Za takav raspored potkrepljivanja Skinner je utvrdio da razvija vrlo stabilne odgovore koji su ekstremno otporni na ekstinkciju ili gašenje. To znači da takve reakcije mogu perzistirati u repertoaru ponašanja i onda kada potkrepljenja dugo vremena nema.

Tako se u primitivnim društvima, a ponekad i civiliziranim, izvode kakve ceremonije i plesovi da bi se »izazvala« ili »izmolila« neka prirodna pojava ili događaj (recimo kiša se kod primitivaca »izaziva« ritualnim plesovima, a u kulturnim i civiliziranim društvima ona se može »izmoliti« procesijama ili postom itd.)

Magija i »ceremonije« kao i mistička vjerovanja pojedinaca ili grupa imaju svoj temelj u takvom *slučajnom uvjetovanju*. Zbog toga praznovjerno ponašanje pojedinca najčešće je nastalo na osnovi njegova osobnog iskustva slučajnog kondicioniranja kroz koje je prošao. Fenomen praznovjernog

ponašanja nasljeđuju se u društvu iz generacije u generaciju u obliku mitova, magija, folklor, utjecaja prijatelja, poznatog i tuđeg »iskustva« (crne mačke, dimnjačari, dugmeta, prolazanje ispod mostova, ljestava, razbijanje zrcala, petak, sreća i slično.) Ova ponašanja i »ideje« perzistiraju i prelaze iz generacije u generaciju jer se temelje na povremenom potkrepljivanju do kojeg dolazi u nekom socijalnom kontekstu.

Međutim, praznovjerja nisu svojstvena samo ljudima. Takve »ideje« imaju i životinje, kako su to u jednom eksperimentu slučajno utvrdili Olds i Milner (1954). U tom eksperimentu instrumentalnog uvjetovanja jednom štakoru je u mozak usađena elektroda u centar za ugodu. Preko te elektrode moglo se stimulirati električnom strujom taj centar. Poznato je da se instrumentalno ponašanje u vezi s takvom nagradom vrlo brzo i snažno razvija. Tako životinja, ukoliko se može sama nagrađivati stimuliranjem tog centra električnom strujom pritiskujući polugu koja zatvara strujni krug, dolazi pod kontrolu tog podraživanja i pritišće polugu neprekidno, danima i noćima, u nekim slučajevima i do smrti. U Oldsovu eksperimentu struju su u centar za ugodu slali eksperimentatori. Prvi put je takav podražaj poslan dok se štakor nalazio na jednom mjestu u kavezu. Odmah nakon toga štakor se vratio na to mjesto i kretao se na tom mjestu. Eksperimentatori su po drugi put pustili struju dok se štakor nalazio na tom mjestu. To je bilo dovoljno da se kod štakora razvije praznovjerno ponašanje: dolaženje na to mjesto, njuškanje i neki ritualni ples oko tog mjesta koji treba dovesti do podražaja. To je postalo značajno mjesto za tog štakora, a njegovo ponašanje (ples) »uzročno«.

Terapija shizofrenog ponašanja

Termin terapija ponašanja stvorili su Skinner i Lindsley (1954). Terapija ponašanja predstavlja jednu vrstu psihološke terapije za liječenje psihoza i neuroza u kojoj se koriste načela i zakonitosti biheviorističke teorije učenja koja su eksperimentalno utvrđena i provjerena. Terapija ponašanja temelji se na klasičnom uvjetovanju (i nju je zapravo koncipirao Pavlov u svojim eksperimentima dekonicioniranja) i na instrumentalnom uvjetovanju (vidi o tome Kanfer i Phillips, 1970).

Osnovu terapije ponašanja predstavlja činjenica da je svaki oblik ponašanja i djelovanja koji nije urođen, naučen i stečen u toku individualnog života pojedinca. To učenje je kondicioniranje. *Prema tome i aberantni oblici ponašanja, kakve nalazimo kod neuroza i psihoza, znače naučene oblike ponašanja i oni su rezultat nekog pogrešnog procesa učenja odnosno kondicioniranja kroz koje je neki pojedinac prošao ili kojima je bio izložen.* Ako je takvo ponašanje naučeno na osnovi uvjetovanja onda ono može, kako su to pokazali Pavlov i svi bihevioristi, biti odučeno *dekonicioniranjem, ekstinkcijom ili gašenjem.*

U terapiji ponašanja koja se temelji na Skinnerovoj psihologiji osnovna strategija jest da se kroz proces oblikovanja ponašanja i kroz sukcesivnu aproksimaciju kod takvih pojedinaca postepeno razvijaju željeni ili normalni oblici ponašanja. To se postiže pozitivnim potkrepljivanjem takvog ponašanja. Tu se, dakle, ne koriste ni negativna potkrepljenja a pogotovo ne kazne, kao što je to slučaj u nekim drugim psihološkim sustavima terapije ponašanja (Eysenck na primjer).

Jedan slučaj skinnerijanske terapije shizofrenog ponašanja već smo prikazali. Valja spomenuti da se Skinnerova terapija ponašanja pokazala efikasnijom za liječenje i uklanjanje psihotičkih oblika ponašanja negoli neuroza.

Psiholozi-terapeuti u takvoj terapiji najprije definiraju »ciljno ponašanje«, tj. ono ponašanje koje se želi postići u toku postepenog oblikovanja i koje se postiže kroz sukcesivnu aproksimaciju uz korištenje pozitivnog potkrepljivanja kao i rasporede instrumentalnog kondicioniranja koji će se koristiti. Nakon toga se utvrđuje bazični nivo javljanja željenog ponašanja u sadašnjem repertoaru bolesnika, a onda se pristupa kondicioniranju i oblikovanju. Sve se prati mjerenjem i registriranjem. Od 1960. do danas takva vrsta terapije primijenjena je i korištena u nekoliko institucija za »duševne« bolesti.

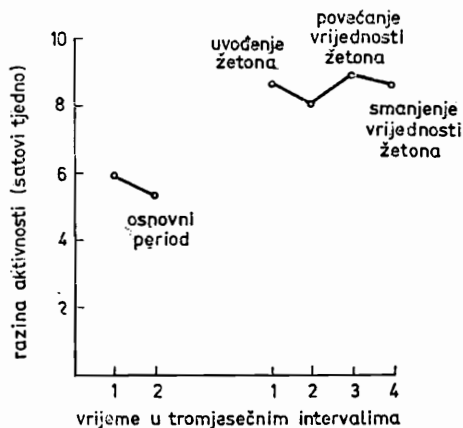
Najnoviji primjer takve terapije teških shizofrenih bolesnika predstavlja slučaj poznat pod imenom »gospodarstvo zasnovano na markicama ili žetonima« (token economy). U takvom gospodarstvu ili ekonomiji pacijenti koji su primjeri teških i neizlječivih slučajeva bivaju nagrađivani markicama, žetonima, ocjenama ili na druge načine za svaku aktivnost koja se smatra poželjnom. Tim markicama, žetonima ili ocjenama oni kasnije mogu nabaviti za sebe stvari koje žele; hranu, slastice, odjeću, cigarete, gume za žvakanje, one im mogu poslužiti kao ulaznice za zabavu ili za privatnu audijenciju s bolničkim psihologom. Ponašanje koje se nagrađuje na taj način i za koje se dobivaju markice, ocjene i žetoni su različite vrste rutinske aktivnosti kao što je na primjer čišćenje soba, samostalno hranjenje, održavanje higijene, komuniciranje s drugim pacijentima i slično.

Ayllon i Michael (1959), Ayllon i Azrin (1965) te Atthowe i Krasner (1968) su opisali rezultate jedne takve ekonomije zasnovane na žetonima. Rezultati su vrlo pozitivni.

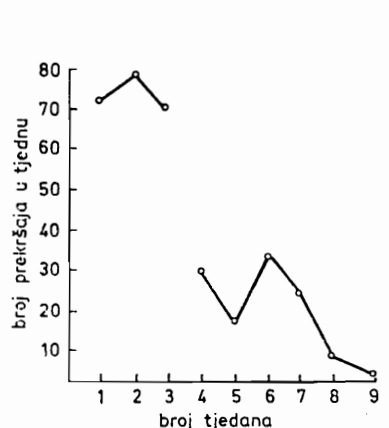
Atthowe i Krasner su (1968) opisali rezultate takvog instrumentalnog uvjetovanja ponašanja pacijenata u jednoj bolnici u Palo Altu u Kaliforniji. Svrha uvođenja postupka instrumentalnog kondicioniranja bila je »mijenjanje aberantnog ponašanja kroničnih pacijenata, osobito ponašanje koje je bilo prosuđeno kao apatetičko, prezavisno, štetno ili ometajuće za druge« (ibid. str. 37). U pokus je bilo uključeno ukupno 60 pacijenata čija je prosječna starost bila 57 godina i koji su bili hospitalizirani prosječno 22 godine. Većina njih je već ranije bila dijagnosticirana kao kronični shizofrenici a drugi kao mozgovna oštećenja (slika 3).

Istraživanje je trajalo 20 mjeseci i imalo je tri faze. Prva faza u trajanju od šest mjeseci bila je faza utvrđivanja javljanja operantnog ponašanja kod svakog pacijenta prije uvođenja bihevior terapije. Nakon toga, u trajanju od tri mjeseca, pacijenti su bili postupno pripremani za žetonsko gospodarstvo. Terapeuti su ih instruirali o vrstama markica, žetona i ocjena, o aktivnostima koje trebaju izvoditi da bi te žetone i markice dobili i mogućnostima mijenjanja dobivenih markica za hranu, odjeću i ostalo. Konačno, u eksperimentalnoj fazi koja je trajala 11 mjeseci, pacijenti su dobivali žetone, markice i ocjene za takve aktivnosti kao što su briga o samom sebi, prisustvovanje raznim aktivnostima, interakciju s drugima, demonstriranje odgovornosti itd. Koristile su se markice različitih vrijednosti i boja. Terapeuti su markice i žetone davali pacijentima kadgod je bilo moguće, neposredno nakon izvršene željene aktivnosti i to popratili izražavanjem nekog *socijalnog priznanja* kao što su riječi (»odlično«, »fino«) ili smijeh.

Rezultati su pokazali značajan porast »poželjnog« ponašanja i opće poboljšanje inicijativnosti, aktivnosti, odgovornosti i socijalne interakcije kod pacijenata (ovdje moram skrenuti pažnju čitalaca na te termine koji se u običnom životu koriste na mitološki način — kao recimo inicijativnost, odgovornost, a koji po Skinneru i biheoristima kao i svi drugi psihološki termini ne predstavljaju u stvari ništa drugo doli oznake za način povezanosti između nekih podražaja i nekih odgovora kao što to pokazuje i ova studija). Na slici 3. prikazan je porast frekvencije prisustvovanja i sudjelovanja u grupnim aktivnostima. To je porast s 5,8 sati tjedno na 8,4 sata u prvom mjesecu terapije, odnosno na prosječno 8,5 sati u toku cijelog perioda terapije. Porast u vrijednosti markica i žetona, uveden kroz tri mjeseca u toku terapije doveo je, kako se vidi, do porasta sudjelovanja u takvim aktivnostima na 9,2 sata.

Slika 3. (Prema: Atthowe i Krasner 1968)

Slika 4. (Prema: Atthowe i Krasner 1968)

Drugi rezultat koji ćemo navesti odnosi se na smanjenje broja prekršaja. Obično takvi bolesnici odbijaju da ujutro ustanu iz kreveta, da pospreme svoje krevete, da napuste spavaonice u određeno vrijeme. Sve to zahtijeva intervenciju pomoćnog osoblja. Na slici 4. vidi se da je prije uvođenja markica i žetona broj prekršaja u jednom tjednu samo u ta tri aspekta iznosio oko 75 po pacijentu. Pacijenti su za svaki izbjegnuti prekršaj dobivali po jedan žeton. To je izazvalo nagli pad broja prekršaja. Za vrijeme eksperimentalnog perioda prosjek prekršaja u tjednu iznosio je 9.

Ponašanje pacijenata značajno se promijenilo i na drugim područjima. »Na početku istraživanja bilo je 12 pacijenata koji su mokrili u krevet, od kojih su četvorica bili klasificirani kao 'česti' mokrioci, a dvojica kao 'rijetki'... Na kraju eksperimentalnog perioda ni jedan nije redovito mokrio u krevet i, u praktičkom smislu, u bolnici više nije bilo mokritelja u krevet« (ibid. str. 40).

Istraživači smatraju da su sve promjene izazvane žetonima i markicama kao nagradama a ne očekivanjima, entuzijazmom, pažnjom i nadama bolničkog

osoblja. Ayllon i Azrin su (1965) pokazali da poboljšanje ponašanja fluktuiru u zavisnosti od uvođenja ili ukidanja markica i žetona i kada se one ukinu željeno ponašanje pada na nulu, da bi se odmah uspostavilo čim se te nagrade ponovno pojave.

Histerično sljepilo

Brady i Lind su (1961) opisali postupak izlječenja histerične sljepoće primjenom instrumentalnog uvjetovanja. Ovaj primjer kao i prije opisan slučaj uklanjanja shizofrene nijemosti pokazuje korištenje operantnog uvjetovanja u individualnim slučajevima. Pacijent je bio sljep dvije godine, a oslijepio je odjednom i to na oba oka za vrijeme kupovanja u dućanu. U tom času on je bio u društvu svoje žene i punice. Pregledi su pokazali da se radi o histeričnom sljepilu, a terapije lijekovima nisu pomagale kao ni psihoterapija. Odlučeno je da se pokuša s operantnim kondicioniranjem. Ispitivanja su pokazala da kod pacijenta postoji jaka potreba za odobravanjem i priznanjem i da je osjetljiv na svaku kritiku. Zbog toga je odlučeno da se odobravanje koristi kao nagrada za oblikovanje ponašanja. Od njega se zahtijevalo da za vrijeme kondicioniranja pritišće jedno dugme svakih 18 do 20 sekundi, odnosno da na taj način obilježava takve vremenske intervale. Točno obilježavanje praćeno je pohvalama i odobravanjem, a netočno neodobravanjem i kritiziranjem. Točno obilježavanje vremenskih razmaka bilo je nagrađivano, s vremena na vrijeme, i posebnim izletima, a loše kažnjavano oduzimanjem takvih izleta.

U toku prvih šest sesija uspostavljeno je stabilno ponašanje, a onda je u pokus uvedena žarulja koja je svijetlila iz druge sobe i palila se nakon svakih 18 sekundi, a gasila nakon svake 21 sekunde. Uz pomoć ovog vidnog pomagala pacijent je mogao poboljšati svoje vremenske prosudbe. U toku sljedećih deset sesija pacijent je izbjegavao svjetlo i njegov je učinak bio slabiji nego prije. Svjetlo je tada pojačano, a njemu je rečeno da će mu ono pomoći da daje točnije prosudbe. Učinak pacijenta se poboljšao, ali je on tvrdio da se služi toplinom sa žarulje kao indikatorom. Kako je točnost njegovih prosudbi rasla, tako su eksperimentatori smanjivali intenzitet svjetla žarulje. Konačno je pacijent uskliknuo da vidi i razlikuje pojedinosti u svojoj okolini. Utvrđeno je nakon godinu dana da je njegov vid dobar i da se on njime i dalje normalno koristi.

Ovdje je interesantno napomenuti odnos i razliku između psihoanalize i psihološke terapije na bazi operantnog uvjetovanja. Spomenuti pacijent bio je u trenutku pojave sljepila u pratnji žene i punice. To je dovelo do različitih psihoanalitičkih »tumačenja« njegova sljepila. Psihoanaliza (kao i neke druge teorije) objašnjava ponašanje na osnovi nesvjesnih snaga, nagona, instinkata, simbola, arhetipova, motiva itd. Haughton i Ayllon (1965) opisuju jedan eksperiment u kojem je arbitrarno odabrano ponašanje jedne bolesnice i potkrepljivano u toku operantnog kondicioniranja. To je bilo držanje metle i udaranje takta s metlom. To je ponašanje razvijeno kod nje u toku operantnog nagrađivanja i ono je postalo kod nje stereotipno. Pacijentica nije nakon toga nikome dopuštala da joj oduzme metlu i katkada je bila agresivna prema onima koji bi to pokušali. Psihijatar koji je pozvan da opaža njeno ponašanje nije znao na koji je način to ponašanje razvijeno i stvoreno. Nakon promatranja i ispitivanja pacijentice, sugerirao je da metla za tu bolesnicu znači jednu od ovih triju stvari: njezino dijete, žezlo jedne sve-moćne kraljice ili simbol falusa (penisa). Taj je psihijatar, prema tome, dao

vrlo složenu interpretaciju ponašanja koje je bilo stvoreno i održavano kondicioniranjem i potkrepljivanjem. Za ponašanje koje je kontrolirano okolinom on je dao »unutrašnja tumačenja« i pripisao to ponašanje »unutarnjim silama i determinantama«.

Psihofarmakologija

Psihofarmakologija predstavlja još jedno područje uspješne primjene instrumentalnog ili operantnog kondicioniranja. Psihofarmakologija se bavi istraživanjem utjecaja droga na ponašanje. Skinnerova kutija se pokazala kao izvanredno pogodan instrument za ispitivanje takvih utjecaja. U takvoj kutiji uspostavlja se, uz pomoć operantnog uvjetovanja, određeno ponašanje eksperimentalne životinje. Onda se u pokus uvodi i daje droga koja se ispituje. Njeno djelovanje odražava se na ponašanje koje je naučeno i može se precizno mjeriti početak njena djelovanja, intenzitet tog djelovanja i trajanje djelovanja. Na taj je način u psihofarmakologiji ispitan utjecaj velikog broja tvari i spojeva na vremensko ponašanje, percepciju, strah, izbjegavanje. Tako je klorpromazin koji se koristi i u liječenju psihoza ispitan na štakorima koji su bili skinnerijanski trenirani u izbjegavanju šoka i pokazalo se da on usporuje pritiskivanje poluge koje je neophodno za izbjegavanje šoka odnosno da snižuje »osjećaj« straha. Kontrolna su ispitivanja s običnom tvari (placebo) pokazala da se i tako dobiva isti efekt u ponašanju (Borren, 1966) i zbog toga nije ispravno zaključiti da klorpromazin uklanja strah koji, kao što znamo, predstavlja uvjetni podražaj (a za laike izvornu emociju).

Blough je korištenjem operantnog kondicioniranja dokazao djelovanje LSD na sniženje praga vizuelne percepcije u goluba. Pokazalo se da je Skinnerova tehnika izvanredna za ispitivanje praga osjetljivosti u životinja i mnogih fenomena koji su s tim u vezi. Konačno, ta je tehnika postala osnovnim proučavanjima životinjskog ponašanja u cjelokupnoj zoopsihologiji, a svoju je korist demonstrirala i u svemirskim letovima u kojima su korištene skinnerijanski trenirane životinje.

Psiholingvistika

Na području psiholingvistike Skinnerov je doprinos ogroman. Prije Chomskog Skinnerovo objašnjenje govornog ponašanja je, uz Pavlovljevo, bilo najviše prihvaćeno, a to je i najviše znanstveno osnovano objašnjenje. Skinner, Lovaas i drugi su (1966) iznijeli rezultate svojih brojnih istraživanja o učenju govora kod autističke djece. Autistička djeca ne govore i ne komuniciraju. Ona se ponašaju na čudan način koji je često autodestruktivan. Lovaas i njegovi suradnici su, uz pomoć potkrepljivanja, uspjeli kroz proces *sukcesivne aproksimacije* i oblikovanja naučiti takvu djecu da kažu nekoliko riječi, a onda su *diskriminativnim treningom* naučili takvu djecu da riječi izgovaraju i koriste pokraj odgovarajućih objekata (recimo lutke, automobila itd.). Proces učenja takve djece je vrlo spor, ali se postupno mogu razviti *generalizirane jezične vještine i navike* koje postupno postaju sve kompleksnije.

Suvremena pedagogija

Skinner je postavio osnove suvremene pedagogije koja se služi *programiranom nastavom*. Programirana nastava nije ništa drugo negoli proces *oblikovanja ponašanja na bazi potkrepljivanja željenih odgovora i učenja kako*

izbjegavati neželjene odgovore ili ponašanja. Programirana nastava je danas u svijetu vrlo raširena. Skinner je stvorio i strojeve koji su bili među prvima i koji su omogućavali takvu nastavu *bez nastavnika*. Danas se za takvu nastavu koriste programirani udžbenici kao i elektronička računala. Elektronička računala imaju ogroman kapacitet i domet. Jedno elektroničko računalo može istovremeno podučavati nekoliko tisuća učenika koji mogu biti i tisuće kilometara udaljeni od stroja (Fulgosi, 1974. a i b; Hicks i Hunka 1972; Mužić, 1968, 1973; Soljan, 1972) i to u različitim predmetima. Takva se nastava odvija bez nastavnika, u direktnoj komunikaciji učenika i elektroničkog računala ili drugog sredstva u programiranoj nastavi. To je nastava koja je izašla iz okvira učionice i koja uz nju više nije vezana.

Šta je čovjek?

U objašnjavanju čovjekova ponašanja od onog najjednostavnijeg, dječjeg, do najkompliciranijeg kao što je ličnost, od najnormalnijeg do shizofrenog, Skinner odbacuje i ne koristi nikakva unutarnja stanja, sile, energije, psihičke procese i ostali tradicionalni »mentalni« repertoar. Sva ta tradicionalna »objašnjenja« uopće nisu objašnjenja, a najmanje su to objašnjenja koja bi objektivna znanost kao što je psihologija mogla prihvatiti. Ta objašnjenja i tumačenja ljudske »prirode« su mitološka, mistična, subjektivna i nemaju veze s realnošću. To su objašnjenja koja pripadaju u istu kategoriju kao i vjerovanja, uvjerenja i predrasude.

»Psihološka tumačenja« i »objašnjenja« znače samo terminološke oznake za specifične veze između situacija i ponašanja koje su stvorene u toku individualnog životnog kondicioniranja pojedinca. Kad govorimo o nekim »osobinama« ličnosti pojedinca onda mislimo na neke opće karakteristike socijalnog ponašnja pojedinca. Tako se u suvremenoj psihologiji (i u drugim sustavima) osobina ličnosti definira kao »trajan oblik ponašanja u različitim situacijama« ili onako kako smo to naveli kod Allporta. Dakle, na osnovi ponašanja. Za Skinnera osim ponašanja u takvoj »osobini« nema ničeg drugog. Šta znači socijalno dominantna ili submisivna ličnost ili osobina? To znači da se pojedinac u određenim situacijama ponaša na određen način. »Osobina« označava i određuje se na osnovi takvog ponašanja i ona nije više od običnog termina ili *skraćenog opisa ponašanja* u vezi s nekim situacijama. Ponašanje je, opet, pod kontrolom okoline i njenih efekata na pojedinca. Pojedinac koji ima osobinu »dominantnosti« u stvari je pojedinac koji se ponaša na takav način, a to ponašanje je nastalo kao rezultat potkrepljivanja takvih reakcija u toku individualnog života tog pojedinca. Isto je to i u slučaju submisivnog ponašanja.

U objašnjavanju abnormalnog ponašanja isti je slučaj — ono je rezultat učenja. To se ponašanje ne može objašnjavati ili tumačiti takvim silama ili pojmovima kao što su potisnute želje, krize identiteta, konfliktima između ega i superega i drugim konstruktima. To su sve *pseudotumačenja i fikcije*. Razumijevanje ljudskog ponašanja leži u njegovoj okolini i njenim utjecajima na njega. Ono je rezultat takvih djelovanja i takvim se djelovanjima može modificirati odnosno izgrađivati.

U svojoj knjizi »S onu stranu slobode i dostojanstva« (1971) Skinner je doveo do kraja koncepciju o *kompletnoj determiniranosti ljudskog ponašanja*

od strane okoline. U tom je radu konačno i do kraja odbačeno svako tradicionalno i moderno tumačenje ili shvaćanje čovjeka kao autonomnog bića obdarenog nekim unutarnjim snagama, psihičkim ili mentalnim osobinama ili slobodnom voljom. Čovjek je prikazan kao rezultat učenja i djelovanja okoline pa zbog toga podložan izgradnji na osnovi utjecaja okoline koja upravo zbog toga mora biti znanstveno i svjesno stvorena i optimalizirana.

Ta je knjiga revolucionarnog sadržaja naišla na ogroman broj protesta i kritika od psihologa, teologa, filozofa, pjesnika, umjetnika, odnosno od onih koji su napadali i Darwina i Pavlova i Watsona i sve one koji su smatrali čovjeka i njegovo ponašanje determiniranim a ne slobodnim ili autonomnim.

Skinner je u toj knjizi čovjeka potpuno smjestio u okolinu i doveo u ovisnost od okoline i tako konačno srušio bilo kakvu mogućnost njegove autonomije. Čovjek je potpuno znanstveno, a to znači deterministički i objektivno, koncipiran i protumačen. Evo što Skinner kaže o tim čudesnim mentalnim atributima koji laicima »objašnjavaju« ljudsko ponašanje i postupke:

»Priroda je eksperimentalne analize ljudskog ponašanja da mora oljuštiti i maknuti funkcije koje su dodijeljene autonomnom čovjeku i premjestiti ih, jednu po jednu, na okolinu koja ga kontrolira« (1971, str. 198).

»Slika koja se pojavljuje iz znanstvene analize nije slika tijela s nekom ličnošću iznutra, već tijela koje *jest* ličnost u smislu da pokazuje jedan kompleksni repertoar ponašanja« (ibid. str. 199).

Razlog zbog kojeg još uvijek postoji zastario i neznanstveni način tumačenja ljudskog leži u koncepcijama koje čovjeka proglašavaju slobodnim bićem, dostojanstvenim bićem koje je unutarnje odgovorno za svoje čine i na taj način zamućuju sliku i održavaju jednu destruktivnu, tradicionalnu iluziju. Skinner se ne bori protiv ljudskog bića, on se bori protiv pogrešnih tumačenja i shvaćanja njegove autonomije koja može dovesti do propasti čitavog čovječanstva. Zbog toga je neophodna znanstvena koncepcija čovjeka i znanstvena kultivacija čovjeka. Takva koncepcija i takva izgradnja čovjeka mogući su tek kad se odbace tradicionalne i lažne koncepcije o njegovoj autonomiji, slobodi i dignitetu odnosno o njegovoj »unutrašnjoj« determiniranosti.

»Nesposobni da razumijemo kako i zašto se neka osoba ponaša onako kako vidimo da se ponaša, mi njeno ponašanje pripisujemo nekoj unutarnjoj osobi koju ne možemo vidjeti, čije ponašanje također ne možemo objasniti, ali u vezi koje mi nismo skloni postavljati pitanja... Funkcija je unutarnjeg čovjeka da predstavlja objašnjenje koje samo neće biti objašnjeno... On nije posrednik između prošlosti i sadašnjeg ponašanja, on je *središte* iz kojeg ponašanje emanira (zrači). On inicira, započinje i stvara... Kažemo da je on autonoman, a to što se tiče znanosti o ponašanju, znači da je čudesan« (ibid. str. 14).

Za razumijevanje ljudskog ponašanja mi se moramo osloniti na okolinu i na antecedente tog ponašanja, odnosno na prave uzroke ponašanja koji leže u okolini i njenom djelovanju.

Na putu znanstvenom determinizmu u objašnjavanju ponašanja nalaze se koncepcije o ljudskoj slobodi i dostojanstvu koje to ponašanje ne žele objasniti deterministički i znanstveno. Postoji čitava »literatura knjiga, pamfleta, manifesta, govora i drugih verbalnih produkata namijenjena poticanju ljudi za oslobađanjem samih sebe od različitih vrsta namjernog kontroliranja« (ibid. str. 30). U stvari čovjekova borba za oslobođenje ne proizlazi iz njegove volje da bude slobodan već ona predstavlja tendenciju da se izbjegne ili pobjegne

od averzivnih podražaja okoline ili od averzivne okoline. Borba protiv vlada, organiziranih religija, ekonomskih sustava, formalnog odgoja i obrazovanja, roditelja i ideologija u stvari je borba protiv averzivne okoline i kontroliranja čovjeka takvom okolinom. Međutim, okolina ne mora biti averzivna da bi kontrolirala ljudsko ponašanje. To ponašanje kontrolira svaka okolina i zbog toga nema apsolutne slobode i nema nikakve slobodne volje. Ono što treba učiniti jest osloboditi se nepovoljne i izgraditi maksimalno povoljnu okolinu. Umjesto ispraznog traženja apsolutne slobode treba se usredotočiti na znanstveno izgrađivanje i modificiranje socijalnih struktura i sustava nagrađivanja i potkrepljivanja. Takva okolina će onda sa svoje strane izgrađivati i formirati ljudsko ponašanje odnosno njegovu ličnost. Spas čovječanstva nije u njemu samom, već u njegovoj okolini. Zbog toga spas čovječanstva leži, po Skinneru »s onu stranu slobode i digniteta«.

Jedno od obilježja takve znanstveno isplanirane okoline jest da u njoj nema kazni ni negativnih potkrepljenja. Skinner je odlučan protivnik primjenjivanja kazni, negativnih potkrepljenja ili bilo kakvih supresivnih postupaka u kontroliranju ponašanja.

U znanstvenom tumačenju čovjeka nema mjesta za bilo kakvu formu mentalne mašinerije koja je tako dugo i tako dobro služila za međusobno obmanjivanje ljudi. Svaki mehanizam na koji se može samo zaključivati (a nije podložan direktnom opažanju) čak i na osnovi nekih podataka ili zbog toga što omogućuje predviđanje za Skinnera je neprihvatljiv.

Osnovna zamjerka koja se, po našem mišljenju, može postaviti Skinnerovoj teoriji ličnosti nije zamjerka da ona »uništava ličnost čovjeka«, jer ni jedna teorija ne može uništiti niti izmijeniti predmet na koji se odnosi, pa je takva zamjerka obična besmislica. Osnovna zamjerka jest da su iz determiniranosti ljudskog ponašanja izostavljeni nasljeđe i biološki faktori. Čovjek nije *tabula rasa* čije »konačno stanje je određeno samo obrascem podražaja i odgovora što je suština Skinnerova sustava« (Hall i Lindzey, 1978, str. 678). Tako nam etologija pokazuje da su neki oblici socijalnog ponašanja urođeni i da se pod utjecajem okoline sami pojavljuju. Chomsky (1959) i Lieberman, smatraju da su mehanizmi iz kojih nastaje ljudski govor urođeni mehanizmi i da je čovjek opskrbljen aparatom za produkciju govora, pa govor nije naučen procesom potkrepljivanja kako to smatra Skinner. Biološki faktori prisutni su i u samom učenju po mišljenju nekih psihologa (Seligman i Hager, 1972).

Ove zamjerke međutim nikako ne znače da je Skinnerovo, a s njim i Pavlovljevo i Watsonovo, objašnjenje ljudskog ponašanja i ličnosti pogrešno. Ove zamjerke mogu značiti jedino to da objašnjenje nije potpuno i da je ljudsko ponašanje determinirano i nasljeđem a ne samo okolinom.

Usprkos tome ostaje činjenica da je Skinner pružio ogromnu količinu dokaza u prilog determiniranosti ponašanja na osnovi utjecaja okoline i da se pod njenim utjecajem nalazi velik dio repertoara ljudskog ponašanja odnosno njegove ličnosti i da je Skinnerova psihologija ličnosti znanstveno najčvršća. Njezino je mjesto među ostalim psihologijama ličnosti stoga visoko i istaknuto.

Literatura

- Atthowe, J. and Krasner, L.: Preliminary report on the application of contingent reinforcement procedure (token economy) on a »chronic« psychiatric ward, *Journal of abnormal Psychology*, 1968, 73, 37—43.
- Ayllon, T.: Some behavioral problems associated with eating in chronic schizophrenic patients, U: L. P. Ullmann and L. Krasner (Eds.): *Case studies in behavior modification*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1965.
- Ayllon, T. and Azrin, N.: The measurement and reinforcement of behavior of psychotics, *Journal of the Experimental analysis of Behavior*, 1965, 8, 375—384.
- Ayllon, T. and Azrin, N.: The token economy: a motivational system for therapy and rehabilitation, New York, Appleton-Century-Crofts, 1968.
- Ayllon, T. and Michael, J.: The psychiatric nurse as a behavioral engineer, *Journal of the Experimental Analysis of Behavior*, 1959, 2, 323—334.
- Ayllon, T. and Michael, E.: Control of the behavior of schizophrenic patients by food, *Journal of the Experimental Analysis of Behavior*, 1962, 5, 343—352.
- Boren, J.: The study of drugs with operant techniques. U: W. K. Honig (Ed.): *Operant behavior: areas of research and application*, New York, Appleton-Century-Crofts, 1966.
- Brady, J. P. and Lind, D. L.: Experimental analysis of hysterical blindness, *American Medical Association, Archives of General Psychiatry*, 1961, 4, 331—339.
- Brigham, T. A., Graubard, P. S. and Stans, A.: Analysis of the effects of sequential reinforcement contingencies on aspects of composition, *Journal of Applied Behavior Analysis*, 1972, 5, 421—429.
- Chomsky, N.: Review of B. F. Skinner's *Verbal Behavior*, *Language*, 1959, 35, 26—58.
- Evans, R.: B. F. Skinner: The man and his ideas, New York, Dutton, 1968.
- Ferster, C. B. and Skinner, B. F.: *Schedules of reinforcement*, New York, Appleton-Century-Crofts, 1957.
- Fox, L.: Effecting the use of efficient study habits. U: R. Ulrich (Ed): *Control of human behavior*, Glenview, Ill., Scott Foresman, 1966.
- Fulgosi, A.: Pamćenje, *Medicinska enciklopedija*, Zagreb, Leksikografski zavod, 1974.(a)
- Fulgosi, A.: Učenje, *Medicinska enciklopedija*, Zagreb, Leksikografski zavod, 1974. (b)
- Hall, C. S. and Lindzey, G.: *Theories of personality*, New York, Wiley and Sons, 1978.
- Hall, R. V., Lund, D. and Jackson, D.: Effects of teacher attention on study behavior, *Journal of Applied Behavior Analysis*, 1968, 1, 1—12.
- Houghton, E. and Ayllon, T.: Production and elimination of symptomatic behavior. U: L. P. Ullmann and L. Krasner (Eds.): *Case studies in behavior modification*, New York, Holt, 1965.
- Hicks, B. L. and Hunka, S.: *The teacher and the computer*, Philadelphia, Saunders, 1972.
- Isaacs, W., Thomas, J. and Goldiamond, I.: Application of operant conditioning to reinstate verbal behavior in psychotics, *Journal of Speech and Hearing Disorders*, 1960, 25, 8—12.
- Kanfer, F. and Philips, J.: *Learning foundation of behavior therapy*, New York, Wiley, 1970.
- Kazdin, A. E. and Bootzin, R. R.: The token economy: an evaluative review, *Journal of Applied Behavior Analysis*, 1972, 5, 343—372.
- Krasner, L. and Ullman, L. P. (Eds.): *Research in behavior modification*. New York, Holt, Rinehart and Winston, 1965.
- Lovaas, O. J. i dr.: Acquisition of imitative speech in schizophrenic children, *Science*, 1966, 151, 705—707
- Mužić, V.: *Kompjutor u nastavi*, Školska knjiga, Zagreb, 1973.
- Mužić, V.: *Programirana nastava*, Školska knjiga, Zagreb, 1968.
- Olds, J.: Self stimulation of the brain, *Science*, 1958, 127, 315—324.
- Olds, J. and Milner, P.: Positive reinforcement produced by electrical stimulation of septal area and other regions of rat brains, *Journal of Comparative and Physiological Psychology*, 1954, 47, 419—427.
- Reese, E. P.: The analysis of human operant behavior. U: J. A. Vernon (Ed.): *Introduction to psychology: a self-selection textbook*, Dubuque, Iowa, Brown, 1966.
- Reynolds, G. S.: *A primer of operant conditioning*, Glenview, Ill., Scott Foresman, 1968.
- Seligman, M. E. P. and Hager, J. L. (Eds.): *Biological boundaries of learning*, New York, Appleton-Century-Crofts, 1972.
- Skinner, B. F.: *The behavior of organisms*, New York, Appleton-Century-Crofts, 1938.
- Skinner, B. F.: The operational analysis of psychological terms, *Psychological Review*, 1945, 52, 270—277.
- Skinner, B. F.: »Superstition« in pigeon, *Journal of Experimental Psychology*, 1948, 38, 168—172. (a)
- Skinner, B. F.: *Walden two*, New York, Macmillan, 1948. (b)
- Skinner, B. F.: Are theories of learning necessary?, *Psychological Review*, 1950, 57, 193—216.
- Skinner, B. F.: *Science of human behavior*, New York, Macmillan, 1953.
- Skinner, B. F.: A case history in scientific method, *American Psychologist*, 1956, 11, 221—233.
- Skinner, B. F.: *Verbal behavior*, New York, Appleton-Century-Crofts, 1957.
- Skinner, B. F.: *Cumulative records*, New York, Appleton-Century-Crofts, 1961.
- Skinner, B. F.: *The technology of teaching*, New York, Appleton-Century-Crofts, 1968.
- Skinner, B. F.: *Contingencies of reinforcement: a theoretical analysis*, New York, Appleton-Century-Crofts, 1969.
- Skinner, B. F.: *Beyond freedom and dignity*, New York, Knopf, 1971.
- Skinner, B. F.: *About behaviorism*, New York, Knopf, 1974.
- Skinner, B. F. and Lindsley, O.: *Studies in behavior therapy, status reports II and III*, Office of Naval Research, Contract, N5 ori-7662, 1954.
- Sorokin, B.: *Socijalna psihologija*, Zagreb, 1976.
- Soljan, N. N.: *Nastava i učenje uz pomoć kompjutera*, Zagreb, Pedagoško-književni zbor, 1972.
- Thorndike, E. L.: Animal intelligence: an experimental study of the associative processes in animals, *Psychological Review*, 1898, 2, Mon. Supp. 8.
- Watson, J. B. and Raynor, R.: Conditioned emotional reactions, *Journal of Experimental Psychology*, 1920, 3, 1—14.
- Williams, C. D.: The elimination of tantrum behavior by extinction procedures: case report, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1959, 59, 269—278.

H. J. Eysenck:

Dimenzionalna tipologija ličnosti

Eysenckova teorija ličnosti predstavlja, uz Cattellovu, još jednu faktorsku teoriju koja se zasniva na rezultatima *faktorske analize* podataka i korelacija između brojnih indikatora i instrumenata mjerenja ponašanja i osobina ličnosti.

Eysenckova teorija ličnosti je, kao i Cattellova i Skinnerova, po svom karakteru empirijska jer se temelji na rezultatima objektivnih ispitivanja. Ona počiva na tri temelja ili tri skupine podataka odnosno načina istraživanja. Prvi i glavni temelj Eysenckove teorije ličnosti čine *rezultati faktorske analize*. Drugi njezin temelj predstavljaju podaci dobiveni eksperimentalnim istraživanjima. Cilj je takvih *eksperimentalnih istraživanja* na području ličnosti da se i eksperimentalno ispita i potvrde osnovne dimenzije ličnosti koje su utvrđene faktorskom analizom odnosno analizom korelacija između različitih vrsta ponašanja. Konačno, treći temelj Eysenckove teorije ličnosti predstavlja Pavlovljeva teorija klasičnog kondicioniranja sa svojom fiziološkom podlogom odnosno *fiziološka tumačenja i procesi* koji se istražuju u suvremenoj psihofiziologiji u vezi s funkcioniranjem centralnog živčanog sustava odnosno pojedinih mozgovnih regija i struktura. Na taj način Eysenck nastoji: 1. utvrditi temeljne dimenzije ličnosti koje determiniraju vrlo široke aspekte objektivnog ili manifestnog ponašanja ili *faktore ličnosti*, 2. eksperimentalno demonstrirati utjecaj tako utvrđenih faktora na ponašanje i determiniranost ponašanja tim faktorima i 3. pružiti fiziološka i neurološka objašnjenja i tumačenja utvrđenih i dokazanih faktora ličnosti.

Polaznu točku Eysenckova istraživanja ličnosti i njegove empirijske teorije ličnosti čini faktorska analiza manifestacija ili ponašanja ljudi u različitim situacijama. Faktorska se analiza (Fulgosi, 1979a) temelji na računu korelacija ili interkorelacija između različitih mjera ili varijabli. Tu analizu je zasnovao engleski psiholog Spearman. Matematičko-statistički postupci faktorske analize omogućuju nam da u mnoštvu različitih manifestnih varijabli ili ponašanja, među kojima postoji korelacija ili međusobna povezanost, utvrdimo jedan manji broj temeljnih varijabli (najčešće bez međusobne povezanosti ili korelacije ili s minimalnom korelacijom) koje su dovoljne za eksplicaciju ili tumačenje međusobne povezanosti velikog broja manifestnih varijabli. Na taj način, umjesto velikog broja varijabli koje nisu nezavisne i koje su velikim dijelom specifične ili međusobno isprepletene, tako da ne stoje u uzročno-posljedičnim vezama i odnosima (ili se takvi odnosi ne mogu utvrditi), faktorska nam analiza omogućuje izoliranje i proučavanje temeljnih ili latentnih varijabli koje objašnjavaju korelaciju ili kovarijaciju između rezultata mani-

testnih varijabli ili rezultata većeg broja mjerenja. Faktori zbog toga imaju daleko šire značenje i čine temeljne determinatne ili dimenzije pojavnosti na nekom području (Fulgosi, 1979). Analizom i izoliranjem faktora utvrđuje se *dimenzionalnost prostora* u kojem su sadržani svi podaci dobiveni mjerenjima pojedinačnim instrumentima ili varijablama. Tako svaki faktor stoji umjesto jednog većeg broja manifestnih varijabli koje su u međusobnoj korelaciji i predstavlja objašnjenje kovarijacija rezultata mjerenja u tim varijablama. Utvrđivanje faktorske strukture nekog većeg broja manifestnih varijabli znači unošenje određenog *modela eksplicacije* i omogućuje razumijevanje te naoko kaotične i međusobno isprepletene pojavnosti. Status faktora koji se utvrđuju faktorskom analizom u odnosu na *manifestnu ili zamjedbenu realnost ili pojavnost* jednak je ili analogan statusu koji imaju kemijski elementi u odnosu na materijalnu ili tvarnu pojavnost ili manifestacije. Kao što je ogroman ili beskonačan broj različitih manifestacija tvari ili materije rezultat međusobnog djelovanja svega stotinu ili nešto više kemijskih elemenata, tako je i ogroman broj manifestacija u ponašanju čovjeka ili ličnosti rezultat djelovanja jednog manjeg broja *faktora ličnosti ili faktora ponašanja*. Kao što kemijski elementi čine osnovicu materijalne stvarnosti, tako faktori ličnosti predstavljaju *osnovicu ličnosti*. Kao što se tvorna pojavnost može svesti na elemente, tako se ponašanje može svesti na *faktore kao determinante*. Umjesto da se bavi tranzijentnim, specifičnim i prolaznim oblicima ponašanja na manifestnom planu, psihologija danas proučava *faktore ponašanja* na latentnom planu. Kad bi psihologija proučavala samo manifestacije ponašanja ili pojedinačne doživljaje kao konačne predmete svojih istraživanja, to bi bilo analogno kemiji koja bi proučavala pojavne oblike tvari (onako kako ih ljudi doživljavaju!) kao konačne. Takva kemija koja bi *pojavnost onakvu kakva se nama čini* smatrala za konačni predmet svoga istraživanja nikada ne bi mogla utvrditi elemente ni razumjeti zakonitosti materijalnih pojava i promjena. Takvo istraživanje bilo bi besciljno lutanje u doživljajnoj sferi bez nade da se utvrdi prirodan red i prirodni zakoni. Prelaskom istraživanja s pojedinačnih pojava, onako kako ih doživljavamo, na proučavanje temeljnih determinanti tih pojava ili faktora, psihologija je učinila temeljit zaokret i usmjerila se na područje u kojem je moguće utvrditi red i zakonitosti, odnosno *proučavati temeljne, a ne efemerne pojave*. Na žalost, moramo konstatirati da to nije slučaj s cijelom psihologijom i da danas mnogi psiholozi još lutaju ne znajući što je pravi predmet istraživanja u psihologiji i u kojem smjeru trebaju ići znanstvena istraživanja u psihologiji. Umjesto temeljnih determinanti ponašanja istražuju se akcidentalne pojave, a nije rijedak slučaj osobito u eksperimentalnim istraživanjima gdje je lutanje najveće, da se posljedice zamjenjuju i tretiraju kao uzroci. To je, na primjer, slučaj s mnogim »nezavisnim« varijablama u izoliranim jednodimenzionalnim eksperimentima. Takve varijable su izolirane u svrhu eksperimentiranja, a istraživači ih tretiraju kao uzroke određenih pojava iako je moguće pokazati da takve »nezavisne« varijable nisu nimalo nezavisne i da su u stvari posljedice, a ne uzroci. Izolacija tih varijabli je umjetna, artifičijalna, pa su i rezultati takvih eksperimenata artifičijelni i znače samoobmanu takvog istraživača (koja je to izrazitija što je utemeljena na takvom znanstvenom postupku kakav je eksperiment).

Faktori koji su utvrđeni faktorskom analizom na različitim područjima ličnosti i ponašanja operaciono su definirani i ne predstavljaju nejasne i neodređene hipotetičke konstrukte koji se inače (u psihologiji ličnosti kao i u

svakodnevnom životu) koriste za eksplicaciju ljudskog ponašanja. Primjer takvog hipotetičkog konstrukta, koji koriste laici a i mnogi psiholozi, jest inteligencija. Kaže se za nekoga da je inteligentan ili neinteligentan i ti se pojmovi koriste kao da imaju realnu egzistenciju, a određuju se verbalno-logičkim definicijama. Već je Spearman (1927 i ranije) pokazao da pojam ili konstrukat inteligencije nema nikakvog značenja ako nije *operaciono definiran*. *Operacione definicije* u znanosti su jedino prihvatljive. *Operaciona definicija nekog pojma je definicija na bazi mjerenja ili postupaka mjerenja odnosno na bazi mjernih instrumenata*. Svaki temeljni pojam u znanosti mora ili treba biti operaciono definiran, tj. *određen operacijama mjerenja ili objektivnim mjernim instrumentom* da bi za znanost bio prihvatljiv. Faktori su upravo na taj način definirani i predstavljaju operaciono definirane temeljne pojmove na određenom području. Osim operacione definicije faktori u faktorskoj analizi su *definirani i matematički* kao vektori s točno određenim pozicijama u odnosu na određen skup manifestnih podataka ili instrumenata koji su pogodni za njihovo mjerenje i utvrđivanje.

Spearmanovu faktorsku analizu razvio je dalje Thurstone (1931), Guilford (1959) i mnogi drugi (vidi o tome Fulgosi, 1979).

Postoji više vrsta faktora koji se mogu utvrditi u faktorskoj analizi. Jednu takvu vrstu faktora čine *generalni faktori* neke skupine mjerenja ili neke skupine varijabli. Generalni faktor neke skupine mjerenja ili neke skupine varijabli je onaj faktor ili latentna varijabla koja je prisutna u svim mjerenjima ili manifestnim varijablama koje čine tu skupinu. Drugu vrstu faktora čine *grupni faktori*. Grupni faktori su oni koji su prisutni i determiniraju korelacije ili kovarijacije između dvije ili više varijabli u nekoj skupini, ali ne i između svih varijabli te skupine. Treća vrsta faktora su *specifični faktori*. Specifični faktor neke varijable javlja se i vezan je samo uz tu varijablu, a ne i uz neku drugu, tako da je on karakterističan samo za tu varijablu i zbog toga se i zove specifičnim faktorom. Osim tih faktora javljaju se i *faktori pogreške*. Oni su vezani uz pogreške mjerenja ili nepouzdanost mjernog instrumenta ili mjernog postupka.

Postoje još i druge vrste faktora koje smo utvrdili u faktorskim analizama. Za područje ličnosti i za Cattellovu i Eysenckovu teoriju ličnosti važni su i faktori koje nazivamo *bipolarnim*. Bipolarni faktori su oni koji imaju suprotne polove. Tako, na primjer, u Eysenckovom modelu ličnosti osnovni faktor ili dimenzija je *faktor ekstraverzije-introverzije*. Jedan pol tog faktora ili dimenzije čine ili definiraju osobine ili manifestacije ekstraverzije, a drugi pol čine manifestacije introverzije koje su im suprotne. Polovi bipolarnih faktora se međusobno isključuju i međusobno impliciraju, što nije ili ne mora biti slučaj kod *unipolarnih faktora*.

Faktorska se analiza već mnogo koristila za istraživanja na području ličnosti, a svakim se danom koristi sve više. *Njoj trebamo zahvaliti što danas imamo smislene i empirijske modele ličnosti i što imamo znanstvene podatke o strukturi ličnosti*. Tome su najviše pridonijela istraživanja Guilforda, Eysencka i Cattella, ali i brojnih drugih istraživača (Thomsona, MacKinnona, Stephensona), tako da je danas nemoguće zamisliti istraživanje ličnosti ili pojedinih crta ličnosti bez korištenja faktorske analize. Većina instrumenata ličnosti (testova ličnosti) *faktorski su validirani*, a to znači da su faktorski ispitani i da je utvrđeno koje faktore ili dimenzije ličnosti mjere. *Bez faktorske va-*

lidacije ni jedan test ili instrument ne može danas biti prihvaćen kao adekvatan, ma koliko on izgledao pojavno nov.

Istraživanje strukture ličnosti faktorskom analizom

Prema Eysenckovu shvaćanju psihologija treba *istraživati*, a ne *koncipirati ličnosti*. To znači da u istraživanju ličnosti treba odbaciti sve pretpojmove ili konstrukte koji su unaprijed stvoreni ili zamišljeni kao eksplanacije ili tumačenja ponašanja i ličnosti. Eysenck smatra da je većina suvremenih psiholoških teorija ličnosti preopterećena kompleksnim i nedovoljno određenim pojmovima i varijablama koje *nemaju realnu i samostalnu egzistenciju*. Ja bih rekao da Eysenck odbacuje sve pojmove i tumačenja koja imaju čisto teorijski ili spekulativan karakter i koja su »izvana« od strane teoretičara »unesena« u ličnost ili predstavljaju temelj na kojem je izgrađena neka teorija ličnosti. Prema tome, mogli bismo reći da je Eysenck protiv *importiranih* obilježja, tumačenja i koncepcija o ličnosti. Umjesto toga, po Eysenckovu mišljenju, ličnost treba *istraživati onakvom kakva ona jest*. To znači da nam tek takvo istraživanje može dati odgovor na pitanje o strukturi ličnosti, njenim osnovnim dimenzijama, kao i osnovnim determinantama ljudskog ponašanja i individualnim razlikama. Takvo je stajalište znanstveno jer, kako sam već spomenuo, *znanost se zasniva na istraživanjima, a ne na koncipiranjima*.

Prema tome, Eysenck pristupa istraživanju ličnosti sa ciljem da ona sama sebe otkrije, a ne sa ciljem da je on izgradi ili oblikuje. *Ličnost na taj način postaje predmet istraživanja*, pristup istraživanju ličnosti je potpuno empirijski.

U takvom empirijskom istraživanju ličnosti psihologija se mora koristiti *mjerenjem koje predstavlja jednu od fundamentalnih operacija znanstvenog rada i bez kojega nema ni njenog napredovanja*. U vezi s tim postavlja se i pitanje *predmeta mjerenja* odnosno *predmeta istraživanja* na području psihologije ličnosti. To je pitanje *što treba mjeriti*, odnosno *koje aspekte ličnosti treba mjeriti*. Jesu li to pojedinačni akti ili postupci pojedinca ili pojedinaca, odnosno manifestacije ponašanja kako ih zapažamo u svakodnevnom životu ili su to bazične latentne dimenzije koje imaju veću generalnost i veću snagu tumačenja. Moram reći da je ovo pitanje predmeta istraživanja važno ne samo za psihologiju ličnosti, već i za cijelu psihologiju. Mnogi smatraju, sasvim opravdano, da psihologija nema ili ne zna što je njen predmet istraživanja. To je mišljenje, međutim, opravdano samo u odnosu na one psihologe koji zaista to ne znaju ili koji nisu svjesni tog problema pa proučavaju akcidentalne, artifičijalne varijable i bave se trivijalnostima na manifestnom planu ponašanja gubeći pri tome svaki smjer i svaku orijentaciju.

Psihologija ličnosti, po mišljenju Eysencka, treba se orijentirati na *bazične ili latentne determinante ponašanja i dimenzije ličnosti*. Ona, dakle, treba najprije izolirati ili utvrditi te temeljne dimenzije. Da bi to postigla, psihologija ličnosti se mora služiti *matematikom i to faktorskom analizom*. Prema njegovu mišljenju faktorsko-matematička analiza jedini je i najbolji postupak koji može poslužiti pri utvrđivanju temeljnih dimenzija ličnosti.

Prema tome, pristup proučavanju ličnosti treba biti u potpunosti lišen cjelokupnog apriornog teorijskog tereta, metafizike i »mozgovne mitologije«.

U vezi s tim moram ponoviti da su za znanost i psihologiju podjednako nevažne i neprihvatljive i verbalno-logičke definicije pojmova i termina. Umjesto verbalno-logičkog pristupa znanstveni se rad temelji na operacionim definicijama temeljnih pojmova. To stajalište zastupa i Eysenck. Zbog toga on ne pridaje veće značenje i važnost verbalnim definicijama ličnosti. Ipak, po jednoj takvoj njegovoj definiciji ličnost je:

»Zbir aktualnih i potencijalnih obrazaca ponašanja organizma koji su determinirani nasljeđem i okolinom; ona nastaje i razvija se kroz funkcionalnu interakciju četiri glavna sektora u koje su organizirani ovi obrasci ponašanja: kognitivni sektor (inteligencija), konativni sektor (karakter), afektivni sektor (temperament) i somatski sektor (konstitucija) (Eysenck, 1947, str. 25).

Iz ove definicije je očigledno da je baza Eysenckove psihologije ličnosti identična bazi i predmetu istraživanja cjelokupne suvremene psihologije, a to je *ponašanje*.

Ponašanje koje predstavlja predmet istraživanja psihologije ličnosti ima prema Eysencku (1955a, 1955b, 1956) neke određene aspekte koji omogućuju znanstveni pristup.

Neki od tih aspekata jesu:

1. Ljudsko ponašanje posjeduje određen stupanj generalnosti ili općenitosti. Ta generalnost omogućuje da se formuliraju zakonitosti ljudskog ponašanja i da se vrši *predviđanje ponašanja*. (Predviđanje događaja je, moram istaći, jedan od osnovnih ciljeva znanstvenog rada na području svake znanosti.)

2. U ličnosti postoje različiti stupnjevi općenitosti ili generalnosti ponašanja. Neka ponašanja i postupci su na nižoj razini generalnosti, a drugi na višoj. Oni postupci i ponašanja koja su na višoj razini imaju i veće značenje za znanost. Pojedini stupnjevi generalnosti karakteristika ličnosti su *hijerarhijski organizirani i strukturirani*.

3. Različiti stupnjevi generalnosti ponašanja mogu se utvrditi korelacijskim analizama i faktorskom analizom.

4. Takva korelacijska i faktorska analiza i proučavanje omogućuju nam utvrđivanje onih aspekata ličnosti koji imaju *generalni karakter i koji čine temeljne dimenzije ličnosti velikog broja ljudi*. Kad su takve temeljne i generalne dimenzije utvrđene na objektivni način, moguće je svakog pojedinca, na osnovi mjerenja, locirati na svaku tako utvrđenu dimenziju i na taj način dobiti štedljiv i jasan opis strukture ličnosti svakog pojedinca. Ovdje moram napomenuti da je jedan od ciljeva svakog znanstvenog rada dobivanje štedljivih objašnjenja, tj. takvih objašnjenja i zakona koji će imati maksimalnu generalnost i na osnovi kojih se može izvršiti maksimalni broj predviđanja. Primjer za to je, kako smo već spomenuli, kemija, a slična je situacija i u fizici i astronomiji. Od dva znanstvena objašnjenja ili od dvije teorije bolja je ona koja se zasniva na manjem broju determinanti ili na manjem broju pojmova ili zakona neophodnih za tumačenje pojava i promjena na području te znanosti. Vidjet ćemo da je Eysenckova teorija ili model ličnosti u tom pogledu vrlo štedljiva i da je od njega štedljivija još jedino Skinnerova teorija i model ličnosti.

Polazeći od odbacivanja teorijskih konceptualizacija i teorijskog tereta, Eysenck je naročito kritičan u odnosu na psihoanalizu i na Freudovu teoriju ličnosti koja je, po njegovu mišljenju, *opterećena metafizikom i mitologijom*.

Eysenckova istraživanja ličnosti temelje se dakle na *nomotetičkom pristupu*. U takvu pristupu cilj je utvrđivanje općih, a ne individualnih obilježja

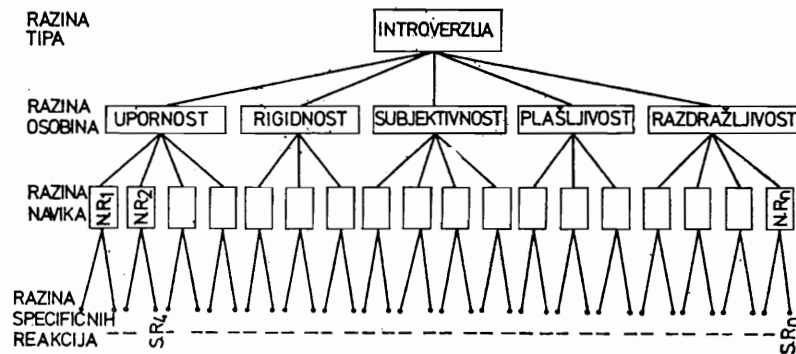
ličnosti. Zbog toga se istraživanja ličnosti trebaju temeljiti na velikom broju ispitanika i na velikom broju podataka ili indikatora odnosno mjernih instrumenata.

Struktura i organizacija ličnosti

Eysenckov model ličnosti nije, prema tome, njegova vlastita koncepcija, zamišljaj ili konstrukcija. Taj je model rezultat empirijskih istraživanja. U tim istraživanjima ličnost je »otkrila« samu sebe kao što je to slučaj i kod Cattellova faktorskog modela ličnosti i taj model, kao i Cattellov, predstavlja, mogli bismo reći, »sliku« ličnosti.

Iz toga vidimo koliko su suvremeni modeli ličnosti, osobito faktorski, različiti od starijih, konceptualnih »modela« koji nisu empirijski zasnovani već predstavljaju produkte zamišljaja i koncipiranja.

Empirijska proučavanja ličnosti korištenjem velikog broja ispitanika i velikog broja testova kao i faktorske analize koja je Eysenck (1960b), proveo pokazala su da u ličnosti postoje četiri razine koje su hijerarhijski organizirane (slika 1).

Slika 1. (Prema: Eysenck 1953a)

Na najnižem stupnju u hijerarhiji nalaze se *specifični postupci* i pojedinačni akti odnosno reakcije ili, prema biheviorističkim i asocijacionističkim koncepcijama, *veze između pojedinačnih podražaja i pojedinačnih odgovora ili reakcija* (S — R veze). To su pojedinačni akti ili postupci pojedinca u svakoj pojedinačnoj životnoj situaciji. Oni imaju najniži stupanj generalnosti.

Na drugoj razini u hijerarhijskoj organizaciji ličnosti nalaze se *habitualni ili uobičajeni odgovori* ili ponašanja odnosno postupci. To su postupci i ponašanja koja se opetovano javljaju u repertoaru ponašanja pojedinca u jednakim ili sličnim situacijama. Prema tome, takve vrste ponašanja imaju veću generalnost ili općenitost od specifičnih akata.

Na trećoj razini organizacije ličnosti nalaze se *osobine ličnosti*. Osobine ličnosti su determinirane korelacijama dviju ili više navika i predstavljaju aspekte ličnosti koji imaju još veću generalnost i značenje od navika ili onih aspekata ličnosti koji se nalaze na habitualnoj razini.

Konačno, na četvrtoj razini u hijerarhijskoj organizaciji ličnosti nalaze se *tipovi ličnosti*. Tipovi ličnosti determinirani su korelacijom i organizacijom osobina ličnosti i predstavljaju aspekte ličnosti koji imaju najveći stupanj generalnosti ili općenitosti.

Iz hijerarhijske organizacije ličnosti vidi se da je ličnost determinirana *ponašanjem* i da se *proučavanje ličnosti temelji na proučavanju ponašanja kao što je to uostalom i u svim suvremenim teorijama, modelima i koncepcijama ličnosti*. To ujedno pokazuje da je predmet istraživanja suvremene psihologije i po Eysencku *ponašanje* odnosno da je psihologija znanost o ponašanju.

Hijerarhijska organizacija ličnosti s različitim razinama omogućuje da se istraživanja ličnosti odvijaju na različitim razinama generalnosti. Neki istraživač može istraživati ponašanje i ličnost na razini specifičnih odgovora ili specifične veze između podražaja i odgovora (S — R veze), a drugi istraživač na razini habitualnog ponašanja ili na razini osobina odnosno tipova. To može dovesti različite psihologe do prividno različitih rezultata i do nesporazuma, a laika do nedoumice. Tako, na primjer, rezultati istraživanja ličnosti na osnovi faktorske analize koje dobiva Cattell razlikuju se od rezultata koje dobiva Eysenck. Iako se ove razlike u velikoj mjeri mogu pripisati razlikama u instrumentima mjerenja i u širini obuhvata manifestacija ličnosti, te su razlike u velikoj mjeri uvjetovane i različitim razinama zahvaćenog ponašanja. Tako je većinu istraživanja Cattell započeo na razini specifičnih odgovora i na habitualnoj razini, dok su Eysenckova istraživanja koncentrirana na razinu osobina, osobito na razinu tipova ličnosti. Da je tome tako govore i podaci da su razlike između rezultata jednog i drugog istraživača to manje što je viša razina na kojoj se istraživanje odvija.

Tip ličnosti koji Eysenck od svih aspekata i razina ličnosti najviše interesira predstavlja (verbalno izraženo) »opaženu konstelaciju ili sindrom osobina«. Osobina ličnosti je pak »opažena konstelacija akcionih tendencija pojedinca«. To znači da je za Eysencka osobina ličnosti ono što je ona i inače u suvremenoj psihologiji, a to je opažena dosljednost ili sličnost *ponašanja, postupanja ili reagiranja* u različitim situacijama.

Pojedini aspekti ličnosti koji se nalaze na različitim stupnjevima generalnosti utvrđuju se *korelacijskom analizom*. Navike ili uobičajena ponašanja na habitualnoj razini utvrđuju se test-retest korelacijama koje direktno ukazuju na dosljednost. Osobine se utvrđuju interkorelacijama navika, a tipovi se utvrđuju na osnovi interkorelacija osobina.

Valja reći da hijerarhijska organizacija ličnosti u Eysenckovu modelu nije aprioristička, već su takvu organizaciju pokazala brojna empirijska istraživanja koja je proveo Eysenck i njegovi suradnici odnosno brojni drugi psiholozi.

Osnovne dimenzije i tipovi ličnosti

Eysenck je svoja istraživanja strukture ličnosti započeo na razini osobina (Eysenck, 1943; Eysenck i Furneaux, 1945; Eysenck i Rees, 1945).

Da bi se osobine ličnosti mogle mjeriti ili znanstveno proučavati one moraju biti *operaciono definirane*, odnosno moraju postojati objektivni mjerni postupci ili instrumenti koji *predstavljaju takvu definiciju osobine*. Operacio-

ne definicije pojedinih osobina odnosno instrumenti ili testovi koji su namijenjeni njihovu mjerenju nisu, međutim, bez međusobne interkorelacije, što znači da te osobine nisu samostalne i ne predstavljaju *dimenzije ličnosti*. Eysenck je ubrzo shvatio da su operacione definicije i instrumenti mjerenja samo površinski indikatori nekih temeljnih determinanti ponašanja i da se proučavanje ne može ni ograničiti ni zadržati samo na *manifestnoj razini* na kojoj je sve međusobno povezano i naoko bez reda i pravilnosti, već da znanstveno istraživanje na području ličnosti i psihologije uopće mora težiti izoliranju i utvrđivanju *bazičnih determinanti ili bazičnih dimenzija ličnosti odnosno ljudskog ponašanja*. Jednom utvrđene bazične dimenzije znače *relevantan predmet mjerenja* i istraživanja za psihologiju.

Stoga je Eysenck u kasnijim istraživanjima mnogo manje pažnje posvetio istraživanju osobina, a mnogo više pažnje istraživanju *temeljnih dimenzija i tipova ličnosti* koje je utvrdio faktorskom analizom na osnovi istraživanja osobina. Iz toga se pak vidi da su osobine ličnosti polazni podaci za utvrđivanje i deskripciju tipova i dimenzija ličnosti. Tipovi ličnosti su utvrđeni konstelacijama i interkorelacijama osobina, pa je važnost osobina ličnosti u tome što one pomažu ili omogućuju identifikaciju temeljnih tipova i temeljnih dimenzija ličnosti. Eysenck, međutim, smatra da osobine mogu biti i poseban predmet istraživanja same po sebi kad se jednom zna njihov odnos prema baznim dimenzijama ličnosti (Momirović, 1971; Momirović i Kovačević, 1970).

Prvo istraživanje koje je pokazalo postojanje dviju osnovnih dimenzija ličnosti izvršio je Eysenck 1947. god. U tom je istraživanju faktorskom analizom utvrdio postojanje dviju fundamentalnih dimenzija ličnosti koje će postati predmetom ogromnog broja daljih istraživanja. To su *dimenzija ekstraverzije — introverzije i dimenzija neuroticizma odnosno emocionalne stabilnosti*. Ove su dimenzije potvrđene u nizu kasnijih istraživanja i Eysenck ih je smatrao jednim dimenzijama ličnosti. One su međusobno *ortogonalne (okomite) i bipolarnе*. Ekstrahirane su, prvi put, faktorskom analizom podataka dobivenih od 39 čestica (pitanja i tvrdnji) koje su odabrane iz jednog upitnika ličnosti i osobnih podataka. Među tim česticama ili pitanjima bila su pitanja ili podaci o depresiji, ciklotimiji, shizoidnosti, pomanjkanju energije, zavisnosti, opsesivnom ponašanju, apatiji, anksioznosti. Podaci su potjecali od ispitanika — vojnika koji su bili normalni, odnosno od onih koji su pokazivali neurotičke simptome. Takva su se istraživanja temeljila na podacima dobivenim od deset tisuća muškaraca (početno istraživanje se temeljilo na 700 ispitanika).

U daljim istraživanjima tih dimenzija uspoređivani su pojedinci koji su imali *ekstremno izražene osobine* ekstraverzije s pojedincima koji su pokazivali ekstremnu introverziju, kao i ekstremno neurotički pojedinci s onima bez neurotičkih oblika ponašanja (*kriterijska analiza*). Takvim uspoređivanjem Eysenck i suradnici su utvrdili osobine, karakteristike ili attribute takvih ispitanika.

U prvoj faktorskoj analizi faktor neurotizma ili neuroticizma objašnjavalo je 14% varijance, a faktor introverzije — ekstraverzije (tada nazvan distimija-histerija) 12% varijance promatranih varijabli ili indikatora.

Istraživanja na normalnim ispitanicima potvrđivala su postojanje tih dviju dimenzija (Eysenck, 1952b; Himmelweit, Desai i Petrie, 1946). Ta su istraživanja pokazala da su te dimenzije *kontinuumi*. Na osnovi takvih istraživanja Eysenck je sastavio liste atributa koji karakteriziraju pojedine tipove.

Tako je u prvoj analizi, u kojoj su korišteni podaci neurotičkih vojnika, distimija bila okarakterizirana depresijom, opsesivnim tendencijama, iritabilnošću, glavoboljama, tremorom (drhtanjem) i somatskom anksioznošću. Histerija je bila definirana simptomima kao što su histerička konverzija, seksualne anomalije i histerički stavovi.

Introverzija — ekstraverzija (I — E faktor)

Eysenck je za *neurotičkog introverta* dao sljedeći opis: »... pokazuju tendenciju razvijanja simptoma anksioznosti i depresije, nalazimo da ih karakteriziraju opsesivne tendencije, iritabilnosti, apatija i da pate od labilnosti autonomnog živčanog sustava. Prema njihovim vlastitim izjavama njihovi osjećaji mogu biti lako povrijeđeni, oni su u društvu smeteni, nervozni, obuzeti osjećajem manje vrijednosti, mušičavi, odani sanjarenju, u socijalnim se zbivanjima drže u pozadini, pate od nesаницe. U njihovoj tjelesnoj konstituciji dominira vertikalni rast nad horizontalnim, sposobnost naprezanja je slaba, a razina aktivnosti holinesteraze visoka. Sekretacija slinе je inhibirana. Njihova je inteligencija relativno visoka, njihov rječnik izvrstan i oni su obično uporni. Općenito oni su točni, ali polagani...« (Eysenck, 1947, str. 246). »Razina aspiracija je previsoka, ali oni sami ne pokazuju potcjenjivanje vlastitog uratka« (ibid. str. 247). Dalje su karakteristike introverta da su rigidni, da pokazuju mali intrapersonalni varijabilitet. Estetske preferencije su prema slikama koje su starinske, u umjetničkim kreacijama preferiraju konkretne subjekte, ne vole šale, a osobito ne one koje se zasnivaju na seksu.

Neurotički ekstraverti pokazuju tendenciju razvijanja histeričkih simptoma i histeričkih stavova prema tim simptomima. Nemaју energije, pokazuju uske interese, imaju lošu radnu povijest i hipohondrični su, mucaju ili zamuckuju, skloni su nesrećama, često su zbog bolesti odsutni s radnog mjesta, muče ih bolovi i tegobe. U njihovoj konstituciji dominira horizontalna nad vertikalom, razina aktivnosti holinesteraze je niska, a sekretacija slinе nije inhibirana. Njihova je inteligencija relativno niska, nemaју upornosti, a rječnik im je siromašan. Brzi su ali neprecizni, razina aspiracija je niska i precjenjuju svoj uradak ili uspjeh. Nisu rigidni i pokazuju velik intraindividualni varijabilitet osobina. Estetske preferencije su im prema modernom slikarstvu i bojama, a u estetskom stvaralaštvu preferiraju neodređene i apstraktne sadržaje. Cijene šale, a osobito one koje se odnose na seks.

Iz tih opisa vidimo da su introverti i ekstraverti u mnogim obilježjima suprotni i da je Eysenck, ako su ti opisi i obilježja točni, utvrdio zaista dvije različite vrste ili tipa ličnosti. Ta su obilježja empirijski i operaciono definirana, a ne spekulativno i teorijski. U daljim istraživanjima Eysenck je (1960c) razvio i utvrdio mnoštvo *objektivnih mjera za karakterizaciju ovih tipova ličnosti*.

Kod *neneurotičkih (normalnih) introverta* otpadaju obilježja distimije, a to su uglavnom simptomi depresije i anksioznosti dok ostala obilježja ostaju. Slično je i u *neneurotičkih (normalnih) ekstravertata* kod kojih otpadaju histerički konverzivni simptomi. Činjenica da je jedne neurotičke simptome Eysenck utvrdio kod introverta, a druge kod ekstravertata znači da su *introverti skloni distimiji, a ekstraverti histeriji*.

Temeljna dimenzija ekstraverzije — introverzije (I — E) koju je Eysenck empirijski utvrdio dobro se slaže s Jungovom koncepcijom ekstraverzije i in-

troverzije i taj rezultat predstavlja, u stvari, empirijsku i znanstvenu potvrdu Jungove tipologije. Taj je rezultat to vredniji što Eysenck u svojim istraživanjima nije polazio od Jungova modela a ipak ga je pronašao. Osim potvrde Jungove tipologije ličnosti rezultati Eysenckovih istraživanja predstavljaju i određenu potvrdu Kretschmerove konstitucionalne tipologije (introverti bi po konstituciji i obilježjima ličnosti odgovarali Kretschmerovim astenicima ili leptosomima, a ekstraverti piknicima), kao i Sheldonove konstitucionalne tipologije (introverti — ektomorfi-cerebrotonički, ekstraverti — mezomorfn-viscerotonički). Sam Eysenck, iako odbacuje Freudove teorijske i znanstveno nedokazane koncepte, smatra da njegovi rezultati imaju određenu analogiju i s Freudovom mentalnom anatomijom. Tako bi kod ekstraverata dominirao id, a kod introverata superego.

Neuroticizam — stabilnost (N — faktor)

Druga dimenzija ličnosti koja je utvrđena u prvoj i kasnijim faktorskim analizama jest *dimenzija neuroticizma ili neurotizma*.

Na osnovi istraživanja pojedinaca koji su ekstremno locirani na polu neuroticizma, Eysenck je konstatirao da su neurotici »osobe koje su duševno i tjelesno defektne; ispotprosječne po inteligenciji, volji, emocionalnoj kontroli, ošttrini osjeta i po sposobnosti da se napregnu. Neurotik je sugestibilan, nema upornosti, polagan u mišljenju i djelovanju, nesocijabilan i teži represiji ili potiskivanju neugodnih činjenica« (Eysenck, 1947, str. 260). Iz ovog se opisa vidi da Eysenck smatra neuroticizam *defektom volje, motivacije ili perzistencije*.

Kasnije je Eysenck (1960b) došao do zaključka da izražen i jaki neuroticizam uključuje *neravnotežu autonomnog ili vegetativnog živčanog sustava*. Tako on kaže: »Pojedince koji je visok u neuroticizmu treba shvatiti kao osobu koja posjeduje preračunljiv, labilan tip živčanog sustava, to je osoba koja na izvanjske podražaje reagira prejako i previše uporno« (ibid, str. 28).

Iz ovoga se vidi da Eysenck smatra da je neuroticizam *determiniran nasljednim faktorima* što je brojnim istraživanjima pokušao i dokazati i što je ugradio u svoju teoriju neuroticizma.

Eysenck smatra da postoje tri vrste teorija neuroticizma ili tri moguće interpretacije dimenzija neuroticizma (Eysenck, 1947). Prema jednoj teoriji neurotični oblici ponašanja ili reagiranja, odnosno neurotički fenomeni, mogu se javiti kod svih ljudi podjednako često ili podjednako vjerojatno. Odlučujući faktor za njihovu pojavu jest *izloženost stresu*. To je teorija o utjecaju okoline i determiniranosti neuroticizma faktorima okoline.

Prema drugoj teoriji neuroticizam je ovisan o konstitucionalnim činiocima ili genetičkim faktorima. To je *teorija o hereditarnoj predispoziciji za neurotsko reagiranje ili ponašanje*. Neuroticizam može biti uzrokovan ili samo jednim abnormalnim genom ili pak djelovanjem odnosno slabim funkcioniranjem većeg broja gena. Prva hereditarna teorija se naziva *jednofaktorska teorija genetičke determiniranosti neuroticizma*, a druga multifaktorska. Treća verzija teorije o hereditarnoj uvjetovanosti neuroticizma je *teorija o multiploj uvjetovanosti*. Ta teorija ima također dvije varijante. Prema jednoj postoje specifične vrste neuroticizma koje su uvjetovane posebnim genima ili skupinama gena, različitim za svaku vrstu neuroticizma. Prema drugoj varijanti postoje geni koji se prekrivaju po svojim determiniranim utjecajima i koji stvaraju predispoziciju za više vrsta ili tipova neuroza.

Na osnovi raspoloživih podataka Eysenck smatra da je točna multifaktorska verzija teorije o hereditarnoj predispoziciji za neurozu, ali da samo izbijanje neuroze predstavlja funkciju *interakcije ili međudjelovanja hereditarnih faktora ili predispozicije i veličine ili količine stresa kojem je pojedinac u nekoj okolini izložen*. Tako se u pojedinca koji ima jaku predispoziciju za neurozu ne mora neuroza i razviti ako se nalazi u okolini u kojoj je pritisak ili stres nizak ili slab. Istovremeno osoba koja ima slabu ili malu predispoziciju za neurozu može neurozu razviti ako je izložena jakom pritisku ili stresu u svojoj okolini. Genetička predispozicija djeluje preko karakteristika autonomnog živčanog sustava pojedinca, osobito preko labilnosti tog sustava. Tu labilnost autonomnog živčanog sustava Eysenck je doveo u vezu i s pojmom nagona odnosno s pojačanim nagonom (Eysenck, 1962 a, b, c).

Ova koncepcija o različitim stupnjevima labilnosti autonomnog živčanog sustava temelj je Eysenckove teorije neuroticizma i zasniva se na fiziološkim i psihološkim istraživanjima labilnosti tog sustava. Neka su istraživanja autonomnog živčanog sustava pokazala da su moguće specifične forme labilnosti. Tako je moguće da neki dio autonomnog živčanog sustava može pokazivati veću, a drugi manju labilnost i da postoje razlike u labilnosti pojedinih pod-sustava autonomnog živčanog sustava.

Za dimenziju neuroticizma Eysenck navodi *distinktivne ili operacione karakteristike* iz različitih područja istraživanja i prakse. Ovdje ćemo navesti neke od njih prema Eysencku (1947).

Klinički indikatori neuroticizma (kliničke ocjene): loše ili slabo organizirana ličnost, ovisnost, uski interesi, slaba energija (pomanjkanje energije), abnormalnosti prije bolesti, abnormalnost roditelja, slab mišićni tonus, izoliranost i nepripadanje grupi, nezadovoljavajući roditeljski dom i prilike.

Uradak ili učinak na testovima ličnosti: visoka sugestibilnost ili podložnost sugestiji, nedostatak upornosti u odnosu na prepreke, polagan osobni tempo ili usporenost, slaba fluentnost odnosno postojanje rigidnosti, vrlo izražena perseveracija ili sklonost opetovanja aktivnosti koja je započeta, a koja se već pokazala kao neadekvatna.

Samoocjene: osjećaji inferiornosti, nervoza ili nervoznost, autonomni simptomi, sklonost nezgodama i nesrećama, izbjegavanje i nepodnošenje napora, nezadovoljstvo, osjetljivost, razdražljivost i laka uvredljivost.

Konstitucionalna obilježja: slaba fizička izdržljivost i fizički napor, neadekvatna tjelesna konstitucija, slab vid u mraku ili sumraku.

Dimenziju neuroticizma Eysenck je, iako u nešto manjoj mjeri negoli dimenziju introverzije-ekstraverzije, doveo u odnos s velikim brojem različitih objektivnih simptoma i vrsta ponašanja, osobito na području abnormalnog ponašanja.

Psihoticizam (P — faktor)

Ekstraverzija — introverzija i neuroticizam-stabilnost bili su jedine dimenzije Eysenckovog sustava ličnosti sve do 1952. godine kada je Eysenck započeo proučavati rezultate koje su na testovima ličnosti imali psihijatrijski pacijenti uz pomoć faktorske analize. Faktorska analiza tih rezultata pokazala je da, osim već poznatih dimenzija ličnosti, postoji još jedna dimenzija ili

faktor koji je nazvao *faktorom psihoticizma* (P faktor). I neka kasnija istraživanja potvrdila su postojanje faktora psihoticizma (Eysenck, 1952b; Eysenck, S. B. G., 1956; Trouton i Maxwell, 1956). Ta je dimenzija bila ortogonalna ili nezavisna od faktora neuroticizma i faktora introverzije-ekstraverzije.

Osnovni indikatori tog faktora (zajedno s korelacijama koje imaju s faktorom psihoticizma) su: socijalna povučenost ili izoliranost (0.60—0.70); deluzije krivice i nedostojnosti, impulzivnost ili agresivnost, smetnje raspoloženja, sumnjičavost, oštećenost mišljenja i pamćenja (svi između 0.40 i 0.60); retardiranost, motorne smetnje, halucinacije, deluzije ili ideje o odnosu, veličini ili značenju (svi između 0.60 i 0.70); depresivnost, suicidalnost, postojanje psihoza u obitelji, prevelika aktivnost, uzbuđenost, maničnost (svi između 0.20 i 0.40).

Iz tog prikaza indikatora faktora psihoticizma vidi se da njega determiniraju i simptomi *manično-depresivnih psihoza* i *simptomi shizofrenije*. Zbog tog razloga izražene su sumnje u postojanje samo jednog faktora psihoticizma, odnosno pretpostavke o postojanju nekoliko faktora psihoticizma koji bi bili više u skladu s tradicionalnim psihijatrijskim kategorijama pojedinih vrsta shizofrenija odnosno manično-depresivnom psihozom.

Eysenck smatra da faktor psihoticizma predstavlja jednu fundamentalnu dimenziju ličnosti. On smatra, na osnovi evidencije o ortogonalnosti faktora psihoticizma i faktora neuroticizma, da postoji bitna razlika između normalnih, uključujući i neurotike, i psihotika. Ta se razlika ne može svesti samo na slabiji učinak psihotičara u odnosu na normalne u različitim ili svim područjima, jer postoje područja aktivnosti ili vrste aktivnosti u kojima nema razlika između psihotičara i normalnih kao grupe.

Psihotičku osobu ili ličnost Eysenck ovako opisuje (na osnovi objektivnih a ne subjektivnih indikatora i podataka): oni su »... manje fluentni, učinak u kontinuiranom zbranjaju im je slab, slab im je učinak kod crtanja u ogledalu, imaju polaganije oscilacije u testu reverzne perspektive, polaganiji su u slijeđenju zadane linije, neodlučniji su u odnosu na socijalne stavove, pokazuju slabiju koncentraciju, imaju slabiju memoriju, imaju tendenciju da čine veće pokrete i da precjenjuju udaljenosti i rezultate, polaganije čitaju, polaganije kuckaju u tapping testu, a razina aspiracije im je mnogo manje usklađena s realnošću« (Eysenck, 1952a, str. 217).

Iz tog opisa indikatora vidimo da ovu dimenziju determiniraju većinom testovi objektivnog tipa i testovi performanse odnosno uratka, a ne samoocjene ili kliničke ocjene.

Na osnovi takve evidencije i rezultata matematičko-faktorskih analiza kao i drugih empirijskih i eksperimentalnih podataka, Eysenck zaključuje da se psihotički poremećaji duboko razlikuju od neurotičkih. Neurotički poremećaji predstavljaju, prema njegovu mišljenju, izraze prevelike anksioznosti, tjeskobe, uznemirenosti ili zabrinutosti i preveliku emocionalnu reaktivnost. Psihotičar je, međutim, za Eysencka »lud« u tom smislu što su »... njegovi spoznajni procesi u većem ili manjem stupnju poremećeni, dok neurotik u potpunosti raspolaze svojim mentalnim sposobnostima, ali ne može kontrolirati svoje emocije« (Eysenck, 1976).

Prema tome, dimenzija psihoticizma razlikuje normalne od duševno bolesnih. Ona se proteže od psihoticizma do normalnosti. Negdje u sredini, između normalnih i psihotičara na toj se dimenziji nalaze, prema Eysencku, psiho-

pati. Eysenck kaže da su psihijatri tradicionalno smatrali psihopate osobama koje su na pola puta prema stanjima psihoze.

Dalju evidenciju u prilog postojanja faktora psihoticizma Eysenck nalazi u genetičkim podacima u vezi s dvjema glavnim funkcionalnim psihozama, tj. u vezi s manično-depresivnom psihozom i shizofrenijom. Ti podaci pokazuju da između bliskih rođaka, kao što su blizanci, braća i sestre, roditelji i djeca, postoji proporcionalno mnogo veći broj psihotičara (koji ne moraju biti istog tipa kao uzročnik ili ishodnik), negoli kod ljudi koji nisu u takvom krvnom srodstvu. To se po njegovu mišljenju može objasniti jedino hereditarnom uzročnošću takvih poremetnji.

Sličnu situaciju on nalazi i kod psihopata, zatim kod alkoholičara i kriminalaca, te je sklon da i te vrste poremećenog ponašanja tumači nasljednim faktorima, a ne samo faktorima okoline. Osim toga, on raspolaze s podacima da se sve te vrste poremećenog ponašanja, tj. i psihoze i alkoholizam i kriminal i psihopatija, javljaju proporcionalno mnogo češće zajedno među krvnim srođnicima. To se pokazuje i onda kad se faktor okoline kontrolira kao što je slučaj kod djece psihotičkih majki koja su adoptirana u normalne obitelji i žive u normalnim okolnostima. U takve djece još uvijek postoji znatno veća proporcija psihotičara, psihopata, kriminalaca i alkoholičara negoli u djece koja žive u istim uvjetima, ali ne potječu od takvih roditelja. To, međutim, nije slučaj s neurotičarima, što dokazuje bitnu različitost neuroticizma i psihoticizma.

Na osnovi takvih ispitivanja i podataka Eysenck je bio u mogućnosti da konstruira P-ljestvicu namijenjenu ispitivanju faktora psihoticizma, paralelno s E-ljestvicom (kojom se ispituje ekstraverzija-introverzija) i N-ljestvicom (kojom se ispituje neuroticizam). P-ljestvica je postala sastavni dio njegova upitnika ličnosti. Ona mjeri dimenziju psihoticizma i daje podatke o toj dimenziji ličnosti i kod normalnih (kako je to slučaj i kod druge dvije ljestvice ličnosti u Eysenckovim upitnicima). Sve tri ljestvice ličnosti su istoga tipa, tj. temelje se na odgovorima i samoocjenama ispitanika.

P — ljestvica je, kao i druge dvije, otada široko korištena u brojnim istraživanjima normalnih, psihotičara, psihopata, kriminalaca, neurotika i drugih vrsta ispitanika.

Osim već spomenutih indikatora psihoticizma, navest ćemo još neke koje Eysenck spominje. Pitanja i odgovori koji karakteriziraju osobu kod koje je izražen faktor psihoticizma (bilo da je bolesna ili ne) pokazuju da je takva osoba: »... 1. usamljena i ne osvrće se ili ne brine za druge ljude; 2. neugodna, dosadna ili napasna i ne »uklapa se«; 3. okrutna i nehumana; 4. bezosjećajna i neosjetljiva; 5. ne posjeduje sposobnost empatije ili uživljavanja u druge; 6. traži senzacije ili podražaje, odnosno doživljava, te je gladna, odnosno pohlepna, jakih senzornih podražaja; 7. neprijateljska prema drugima i agresivna; 8. voli čudne i neuobičajene stvari; 9. ne obazire se na opasnosti i ludo je odvažna; 10. voli od drugih činiti budale, uznemiravati ih i smetati« (str. 58).

Ovo su karakteristike koje imaju odrasle osobe na toj ljestvici, ali je Eysenck utvrdio da one karakteriziraju i djecu (mušku i žensku) koja imaju visoke rezultate u tom faktoru ličnosti. Što se tiče razlika među spolovima u P-faktoru, one su znatno veće negoli na faktorima E i N. Tako su muškarci nešto više ekstravertirani od žena, a žene više neurotične od muškaraca, ali razlike nisu velike. Međutim, na faktoru psihoticizma i odrasli muškarci i dje-

ćaci imaju mnogo više rezultate od žena i djevojčica (to vrijedi za grupne razlike). Psihitičari pak imaju znatno više rezultate na toj ljestvici od normalnih i od neurotika. Intenzitet psihoze također se reflektira na P-ljestvici, ozbiljnije ili jače bolesni pacijenti imaju više rezultate od onih koji su manje bolesni. Ljestvica je, prema Eysenckovim podacima, osjetljiva i na efekte terapije tako da s liječenjem psihoze pada i rezultat na toj ljestvici.

Psihopati na toj ljestvici postižu vrlo visoke rezultate i na osnovi toga je Eysenck postavio teoriju da se *esencijalna psihopatija* može identificirati s visokim stupnjem psihoticizma. Taj stupanj psihoticizma je dovoljan da izazove ili da dovede do abnormalnog ponašanja, ali nije dovoljan da bi psihijatar mogao postaviti dijagnozu psihoze. Abnormalno ponašanje psihopata naročito dolazi do izražaja na području ili u sferi morala i društvenih normi.

Na osnovi takvih odnosa Eysenck smatra da u njegovom *trodimenzionalnom modelu ličnosti* psihopati trebaju biti locirani u području koje omeđuju visoki bodovi na P-faktoru ili ljestvici, visoki bodovi ili rezultati na E-ljestvici (ekstraverzija) i visoki rezultati na N-ljestvici. To znači da je na osnovi te tri dimenzije moguće dijagnosticirati psihopatiju kao uostalom i druge poremećaje ponašanja odnosno druge tipove ličnosti. I ne samo to. Moguće je, prema položaju u odnosu na pojedine dimenzije Eysenckovog modela ličnosti, dijagnosticirati i diferencirati različite vrste psihopatija. Tako npr. oni psihopati koji su locirani u blizini P-osi njegova sustava predstavljaju *primarne psihopate*, a oni koji su udaljeni od P-osi predstavljaju *sekundarne psihopate*. Oni koji su neizraženi na tim osima čine problematične slučajeve i uzrok su uobičajenoj nepouzdanosti psihijatrijskih dijagnoza.

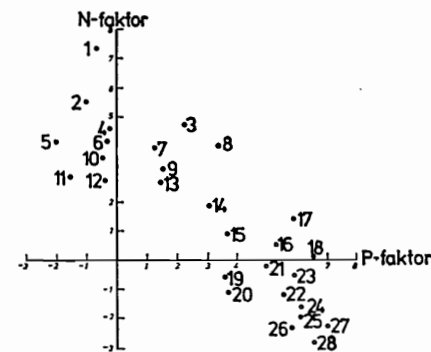
Odnos između triju temeljnih dimenzija ličnosti

Eysenck je u svojim analizama utvrdio da su tri temeljne dimenzije ličnosti: ekstraverzija — introverzija, neuroticizam i psihoticizam međusobno ortogonalne, okomite, odnosno nezavisne. To znači da rezultat ili položaj pojedinca na jednoj dimenziji ne prejudicira njegov položaj na drugoj dimenziji, odnosno da su moguće sve kombinacije dimenzija. Tako je, na primjer, moguće da se izrazita ekstraverzija kombinira s izrazitim neuroticizmom i/ili s izrazitim psihoticizmom, ali i s emocionalnom stabilnošću odnosno normalnošću itd. To je slično kao i kod Guilfordovog modela intelekta kod kojeg su pojedini faktori intelekta međusobno nezavisni (Guilford, 1959). Eysenck je pružio niz dokaza o ortogonalnosti svojih dimenzija ličnosti (Eysenck, 1962, 1965a, 1965b). Međutim, neki su istraživači dobili drugačije rezultate (Champion, 1961; Storms i Sigal, 1958). Treba reći da je u smislu tih podataka Eysenck modificirao svoje mišljenje. Tako on smatra da su tri bazične dimenzije ličnosti međusobno ortogonalne kod normalnih osoba ili normalnih uzoraka ispitanika. Kod neurotičkih pojavljuje se negativna korelacija između tih triju dimenzija ličnosti (Eysenck i Claridge, 1962). Tako histerici imaju, izgleda, niže rezultate na ljestvici neuroticizma od distimičara, a da pri tome nisu značajnije ekstraverzirani od normalnih. Ove poteškoće u interpretaciji Eysenck je nastojao otkloniti na različite načine (Spence, 1956).

Odnos između faktora neuroticizma i psihoticizma zajedno s osnovnim indikatorima pojedinih faktora prikazan je na slici 2.

Kako se vidi iz slike 2. (Eysenck i Eysenck, 1968) položaj jednog i drugog faktora je okomit. Uz već navedene indikatore faktora psihoticizma kao i veli-

čine korelacija između pojedinih indikatora i faktora psihoticizma, navest ćemo i pojedine indikatore faktora neuroticizma koji su utvrđeni u toj analizi zajedno s veličinom korelacije koju pojedini indikator ima s faktorom neuroticizma. Indikatori faktora neuroticizma na slici 2 su: 1. cjeloživotna, ili povremena anksioznost (0.70 i više); 2. cjeloživotni ili povremeni histerički simptom ili simptomi (0.50 — 0.60); 3. neurotičke osobine u djetinjstvu; 4. nezadovoljavajući život u ranoj dobi; 5. simptomi koji su prije liječenja trajali više od 12 mjeseci; 6. tjeskobnost; 7. neadaptiranost u mladosti i adolescenciji; 8. cjeloživotni ili povremeni opsesivni simptomi; 9. slučajevi neuroza u obitelji (svi između 0.40 i 0.50); 10. slučajevi abnormalnih ličnosti u obitelji; 11. jaki, značajni i uzročni utjecaji okoline; 12. loša radna povijest ili prošlost; 13. mala ili slaba količina energije (svi između 0.20 i 0.30).

Slika 2.

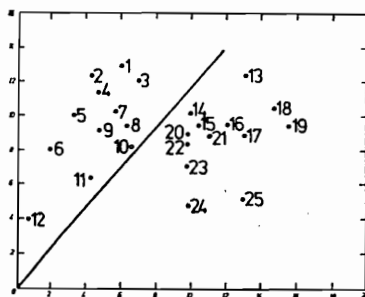
Ostali indikatori koji su na slici 2. označeni brojevima odnose se na faktor psihoticizma. To su: 14. depresija, 15. suicidnost, 16. impulzivnost i/ili agresivnost, 17. deluzije ili obmane o krivici i nedostojnosti, 18. socijalna povučenoost ili izoliranost, 19. slučajevi psihoze u obitelji, 20. prevelika aktivnost, uznemirenost ili maničnost, 21. smetnje u raspoloženju, 22. oštećenost mišljenja i pamćenja, 23. sumnjičavost, 24. retardiranost, 25. motoričke smetnje, 26. halucinacije, 27. deluzije, 28. ideje odnosa.

Ortogonalnost faktorskih osi Eysenck je utvrđivao i drugim matematičkim postupcima. Tako je koristio, osim faktorske analize, i *diskriminantnu analizu* i *kanoničku analizu*. Poziciju faktorskih osi neuroticizma i psihoticizma zajedno s indikatorima kako su prikazani na slici 2. utvrdili su Trouton i Maxwell (1956) koristeći se s 45 procjena osobina 800 slučajno odabranih pacijenata.

Kanonička analiza faktorskih bodova utvrđenih na osnovi psihijatrijskih ocjena simptoma kod dijagnosticiranih skupina neurotika i psihotika (Eysenck, 1960a, 1968) i dimenzija neuroticizma i psihoticizma u potpunosti je odijelila simptome neuroticizma od simptoma psihoticizma što je, s obzirom na priličnu nepouzdanost psihijatrijskih dijagnoza, odličan rezultat (slika 3).

Kako se vidi iz slike 3. kanonička varijata potpuno dijeli simptome neuroticizma od simptoma psihoticizma kod klinički dijagnosticiranih neurotika

i psihotika. Simptomi neurotičkih poremećaja jesu: miješane neuroze-1, fobičke reakcije-2, opsesivno-kompulzivne reakcije-3, cirkulatorni simptomi-4, drugi somatski simptomi-5, probavni sustav-6, histerija-7, hipohondrija-8, anksiozna neuroza-9, poremećaji ličnosti-10, neurotička depresija-11 i nesigurna dijagnoza-12. Psihoticizam obilježavaju ovi simptomi ili stanja: demencija praecox-13, afektivna psihoza-14, depresija-15, katatonija-16, hebefrenija-17, shizofrenija simplex-18, paranooidna shizofrenija-19, involucionna melanholijska-20, shizoafektivna stanja-21, cirkularna psihoza-22, latentna shizofrenija-23, paranoja-24, akutna shizofrenija-25 (Eysenck, 1968b).

Slika 3.

Kanonička analiza se pokazala efikasnom i u nekim drugim studijama (Eysenck, 1955c; Eysenck, S. B. G. i drugi 1960).

Odnos između dimenzija neuroticizma i psihoticizma i ekstraverzije-introverzije kod normalnih ispitanika utvrdili su Eysenck i Eysenck (1968a). U tom istraživanju, uz pomoć Eysenckovog upitnika, identificirana su tri ortogonalna i nezavisna faktora.

Teorija introverzije — ekstraverzije

Od tri temeljne dimenzije ličnosti Eysenck je najviše istraživanja i pažnje posvetio dimenziji ekstraverzije-introverzije. Eysenck smatra da ta dimenzija ličnosti predstavlja prvu osnovicu na kojoj su ljudi pokušali utvrđivati individualne razlike i razlike u ličnostima. Tu dimenziju on povezuje sa starom grčkom klasifikacijom koju su dali Hipokrat odnosno Galen u petom odnosno drugom stoljeću prije našeg doba (Zvonarević, 1978). Galen je u svojim brojnim spisima izložio shvaćanje da se ljudi međusobno razlikuju po temperametu i da postoje četiri osnovne vrste temperamenta: melankolički, kolerički, flegmatički i sangvinički. Svaki od tih temperamenata povezan je i proizlazi iz dominacije jedne vrste tjelesnih sokova ili humora. Iako je ta doktrina o postojanju takvih tjelesnih sokova, naravno, neznatna, ipak su klinički podaci tih starih liječnika doveli do zaista različitih opisa i karakteristika tih četiriju temperamenta (Zvonarević, 1978).

Hipokrat — Galenovu podjelu temperamenata kasnije je preuzeo i ažurirao njemački filozof Emmanuel Kant u svojoj knjizi o antropologiji (u stvari o psihologiji). Tako su tu staru doktrinu ili podjelu nakon njega prihvatili brojni filozofi, teolozi i učeni ljudi. Eysenck je utvrdio da između njegovih istraživanja dimenzije ekstraverzije-introverzije i Kantova opisa pojedinih tipova temperamenta postoji velika sličnost, tako da moderne matematičke metode faktorske analize potvrđuju takvu podjelu i opise (Eysenck i Eysenck, 1969). Bitna je razlika što Eysenckova istraživanja pokazuju da se ne radi o kategorijama i kategorijalnoj podjeli, već da se radi o dimenzijama koje prema tome predstavljaju *kontinuitete* u ekstraverziji i introverziji gdje su mogući različiti stupnjevi izraženosti tog obilježja ličnosti.

Kantov rad na tipologiji ličnosti nastavio je Wundt. On je smatrao da su kolerici i sangvinici slični po tome što su promjenljivi, dok su melankolici i flegmatici nepromjenljivi. Eysenck smatra da se promjenljivost u toj karakterizaciji Wundta može zamijeniti riječju ekstravertiran, a nepromjenljivost pojmom introvertiran. Ako se u to uvede još i dimenzija emocionalnosti, koja se sada naziva neuroticizmom ili nestabilnošću, ona se dobro poklapa s opisima ponašanja kolerika i melankolika, koje je Wundt smatrao emocionalnim ili nestabilnim, odnosno s opisima sangvinika i flegmatika koje je Wundt smatrao neemocionalnim odnosno stabilnim. Tako se dobiva dvodimenzionalni prostor obilježja kakvog nalazimo, kaže Eysenck, kod Guilforda, Cattella i njeega samog.

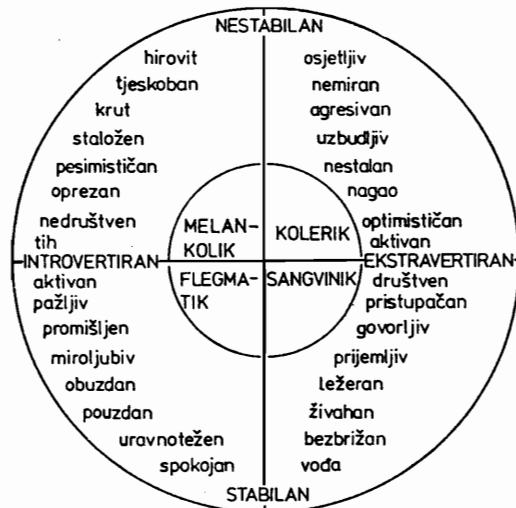
Dalji doprinos potječe od O. Grossa, bečkog liječnika koji je pokušao dati fiziološku osnovu za dimenziju ekstraverzije-introverzije (koju on tako nije nazivao). On je emocionalne procese i stanja, kao i mentalne, koncipirao na bazi *primarne i sekundarne funkcije*. Primarna funkcija je u osnovi senzacija i percepcija, a sekundarna predstavlja perseveraciju primarne funkcije ili primarnog procesa. Ljudi se međusobno razlikuju po dužini trajanja tog sekundarnog procesa. Introverti imaju znatno duže trajanje sekundarnih procesa od ekstravertiranih. Grossova tipologija je, kao i Galenova i Wundtova, čisto spekulativna, međutim Eysenck smatra da u njoj ima tragova i koncepcija koji odgovaraju suvremenim fiziološkim mehanizmima kao na primjer Uzlaznom Retikularnom Aktivacionom Sustavu (URAS) koji predstavlja jednu od fizioloških osnovica Eysenckove teorije introverzije-ekstraverzije.

Konačno, u suvremenu psihologiju je dimenziju ekstraverzije-introverzije pod tim nazivom uveo C. G. Jung i to, vrlo vjerojatno, na osnovi opisa i karakteristika primarnih i sekundarnih procesa koji su dali Gross i danski istraživač G. Heymans. Eysenck stoga smatra da Jungovi opisi ekstravertiranih i introvertiranih nisu originalni, kao što nisu ni ti termini koji su se u evropskoj literaturi koristili nekoliko stoljeća prije Junga. Eysenck smatra da je najvažniji i najoriginalniji doprinos Junga u tome što je ekstraverziju povezo s histeričkom skupinom neurotičkih poremećaja, a introverziju s psihasteničkim ili distimičkim poremećajima kao što su anksioznost (tjeskoba, uznemirenost), reaktivna depresija, fobije, opsesivno-kompulzivni simptomi itd. Tipologiju neuroticizama dao je Janet, ali je te simptome s normalnim tipovima ličnosti povezo Jung.

Dalji razvoj istraživanja na tom području povezan je s psiholozima i to Woodworthom (njegov upitnik neuroticizma), a osobito s Guilfordom koji je još prije drugoga svjetskog rata dao *prvu faktorsku deskripciju ličnosti* i utvrdio bazične faktore ličnosti na osnovi empirijskih i matematičkih analiza (Guil-

ford i Guilford, 1934, 1936), te izvršio izvanredne laboratorijske eksperimente u vezi s nekim dimenzijama ličnosti. Konačno, na tom području uz Eysenckov rad koji predstavlja u znatnoj mjeri nastavak svih do sada spomenutih napora i istraživanja, tu je i Cattellov faktorski model ličnosti u kojem, kao i u Guilfordovom, postoji dimenzija ekstraverzije i introverzije utvrđena na osnovi empirijskih podataka. O odnosu između Guilfordovih, Eysenckovih i Cattellovih faktora vidi poglavlje o Cattellovoj teoriji ličnosti.

Odnos između klasične Hipokrat-Galenove podjele na četiri temperamenta i rezultata modernih faktorskih analiza Eysenck je (1964b), prikazao kao na slici 4.

Slika 4.

Fiziološka i genetička osnovica I — E dimenzije

Eysenckova teorija ekstraverzije-introverzije zasniva se u prvom redu na empirijskim podacima koje čine rezultati faktorskih analiza kao i rezultati ogromnog broja eksperimenata i drugih empirijskih istraživanja vezanih za tu dimenziju. Teorija se, zatim, zasniva na neobiheviističkoj teoriji učenja Hulla i na Pavlovljevoj, odnosno suvremenoj sovjetskoj psihoneurologiji, kao i na suvremenoj neurologiji i neurološkim koncepcijama o funkcioniranju živčanog sustava odnosno mozga.

Klasični Watsonov bihevizizam i Hullov neobihevizizam temelje se na Pavlovljevoj refleksologiji. Osnovna karika koja povezuje Hullovu teoriju učenja i ponašanja s Pavlovljevom refleksološkom psihologijom jest *neurofiziološki proces inhibicije*. Inhibiciju kao odlučujući proces za funkcioniranje centralnog živčanog sustava, a osobito mozga, proučavao je i konceptualizirao Pavlov.

Na osnovi proučavanja funkcioniranja mozga i centralnog živčanog sustava Pavlov i njegovi suradnici došli su, po njihovu mišljenju, do dovoljnog

broja podataka koji potvrđuju Pavlovljevu koncepciju o postojanju jedne *fiziološke dimenzije ili fiziološke osnovice ličnosti*. Ta bazična fiziološka dimenzija ličnosti koju istražuju psiholozi u Moskovskom laboratoriju (donedavno, odnosno do svoje smrti, radom tog laboratorija upravljao je Tjeplov) je dimenzija »jačine ekscitatornog procesa« ili »jačine živčanog sustava«. Jačinu živčanog sustava Pavlov je definirao na osnovi odnosa procesa ekscitacije (uzbuđivanja) i inhibicije (prigušivanja ili kočenja) u mozgu. Pavlov je na osnovi takvog (pretpostavljenog) fiziološkog procesa razlikovao dvije vrste živčanih sustava: *stabilan ili jak i nestabilan ili slab*. Moskovski i drugi sovjetski istraživači utvrdili su mnoge indikatore i situacije u kojima dolaze do izražaja razlike u funkcioniranju jednog i drugog hipotetskog fiziološkog sustava i koje predstavljaju dokaze o postojanju takvih različitih mozgovnih sustava, pa prema tome i sustava ličnosti. Gray je (1967) rezultate nekih njihovih istraživanja prikazao kao u tablici 1.

Tablica 1.

Neke razlike između jakog i slabog živčanog sustava

	Jak živčani sustav	Slab živčani sustav
Smanjivanje odgovora ili reakcije koje izazivaju »ekstinkcija s pojačanjem« odnosno »transmarginalna inhibicija«	slabo	jako
Apsolutni senzorni pragovi	visoki	niski
Vrijeme reakcije na slabe podražaje	dugo	kratko
Prag »koncentracije ekscitacije« testiran metodom indukcije	visok	nizak
Prag »iradijacije ekscitacije« testiran metodom indukcije	visok	nizak
Kritička frekvencija fuzije fosfena	niska	visoka
Promjena apsolutnog praga izazvana heteromodalnom stimulacijom	na niže	na više
Podložnost utjecajima stimulativnih droga	slaba	jaka
Zavisnost EEG-a od intenziteta svjetlosnog podražaja	slaba	jaka

Na osnovi analize tih i drugih rezultata sovjetskih psihologa Gray je došao do zaključka da je ispravnije govoriti o »*dimenziji jačine živčanog sustava*« koja ide od jakog do slabog pola, negoli o dva tipa živčanog sustava kako je to smatrao Pavlov. Jaki i slabi živčani sustav predstavljaju samo ekstreme. Razlike između ta dva živčana sustava Gray ovako opisuje (Gray, 1964):

»Slab je živčani sustav osjetljiviji od jakog; on počinje reagirati na one intenzitete podražaja koji su neefikasni za jak živčani sustav; preko cijelog kontinuum intenziteta podražaja njegovi su odgovori bliži maksimalnoj razini reagiranja nego što su odgovori jakog živčanog sustava; on ujedno pokazuje svoju maksimalnu reakciju, kao i opadanje ili dekrement koji iza toga slijedi na nižim intenzitetima podražaja negoli jaki živčani sustav.

Te se razlike mogu izraziti tako da kažemo da je jak živčani sustav stabilniji od slabog — on može bolje podnositi ekstremne intenzitete podraživanja

i sposobniji je da kontinuirano i adekvatno reagira bez dekrementa na visoke intenzitete podražaja» (str. 281).

Gray također smatra da se ovi rezultati moskovskih istraživača i ove karakteristike živčanog sustava mogu reinterpreterirati u terminima suvremene psihoneurologije kao indikatori »arousabilnosti« ili pobudljivosti odnosno *uzbudljivosti živčanog sustava*. To bi značilo da su jak i slab živčani sustav međusobno različiti u *stupnju uzбудljivosti i lakoći uzbuđivanja*. Pojedinaac koji ima slab ili uzbudljiv živčani sustav bit će više pobuđen podražajem određenog intenziteta nego pojedinac koji ima jak živčani sustav. Razina uzbudljivosti ili pobudljivosti može se (spekulativno, jer većina ovih fizioloških »objašnjenja« još su na razini fizioloških spekulacija) dovesti u vezu s jačinom i brojem živčanih impulsa koji pristižu u korteks ili koru mozga iz nespecifičnog retikularnog aktivacionog sustava (RAS) kojeg su otkrili Moruzzi i Magoun (1949). Ova veza je to plauzibilnija što Tjeplovljeva grupa istraživača koristi pojam »intenzitet ekscitatornog procesa« koji je to viši što je slabiji živčani sustav, a koji ima sličnosti sa zapadnjačkim pojmom arouzala ili pobudljivosti (vidi tablicu 2).

Gray smatra da toj sovjetskoj ili zapadnjačkoj fiziološkoj dimenziji na psihološkom planu, odnosno na planu ponašanja, najbolje odgovara dimenzija ekstraverzije-introverzije, a to bi značilo da su *individualne razlike u ekstraverziji-introverziji uzrokovane funkcioniranjem živčanog sustava odnosno pobudljivošću živčanog sustava koja je velika ili veća kod introvertata, a manja kod ekstraverata*. Ovo stajalište zauzima i sam Eysenck (1967), iako smatra da na dimenziju ekstraverzije-introverzije utječu i druge fiziološke razlike u funkcioniranju živčanog sustava. To bi značilo da su introverzija i ekstraverzija i jakost živčanog sustava jedno te isto i da introverti imaju slab, a ekstraveriti jak živčani sustav. Eysenck i njegovi suradnici su u nizu eksperimenata i drugih istraživanja testirali ovu hipotezu i utvrdili mnoge i statistički značajne (iako ne velike) razlike između introvertata i ekstraverata koje se mogu pripisati načinu funkcioniranja živčanog sustava. Rezultati tih istraživanja pokazuju po mišljenju Eysencka također, da se dimenzija neurotizma ne može dovesti u odnos s funkcioniranjem somatskog živčanog sustava (o kojem je riječ) već samo u vezu s funkcioniranjem *autonomnog ili vegetativnog živčanog sustava* kako smo to ranije naveli.

Moskovska škola, a osobito Nebilitsin, u znatnoj su mjeri dalje razvili *Pavlovljevu fiziološku psihologiju ličnosti*. Poznato je da je Pavlov svoju teoriju o tipovima ličnosti na početku temeljio na pojmu *ekvilibrija* između procesa ekscitacije i procesa inhibicije u mozgu, a tek nakon toga je promijenio to shvaćanje u korist pojma jačine živčanog sustava. Analizirajući značenje pojma ekvilibrija, Nebilitsin (Nebilitsin, 1963, 1964, 1966; Tjeplov i Nebilitsin, 1963, 1969) je došao do zaključka da on ima više značenja u sovjetskoj psihologiji. Zbog toga Nebilitsin smatra da treba uvesti nekoliko novih dimenzija za opisivanje ličnosti koje se temelje na karakteristikama živčanog sustava. Takav je pojam ili varijabla, odnosno dimenzija, koju je Nebilitsin nazvao »dinamičnost« živčanog sustava (Nebilitsin, 1963). Dinamičnost živčanog sustava je operaciono definirana lakoćom kondicioniranja i znači (u zapadnoj terminologiji) *kondicionabilnost*.

U Moskovskoj školi smatraju, nadalje, da postoje *dvije vrste dinamizma* živčanog sustava koje su međusobno nezavisne. Jedna je vrsta *dinamizam ekscitatornog procesa* koji odgovara *lakoći stvaranja pozitivnih kondicionira-*

nih ili uvjetovanih refleksa, a druga je vrsta *dinamizam inhibitornog procesa ili sposobnost lakog i brzog formiranja inhibitornih uvjetnih refleksa*. Pojam ekvilibrija je i ranije bio povezan s brzinom formiranja i pozitivnih i negativnih uvjetnih refleksa, dok dimenzija jačine živčanog sustava nije mjerena brzinom formiranja uvjetnih odgovora i nije njome definirana kako se to vidi iz tablice 2. Rezultati istraživanja u moskovskom laboratoriju pokazuju da brzina kondicioniranja nije povezana s jačinom živčanog sustava, a ni s drugom karakteristikom živčanog sustava koju Pavlov naziva *mobilnošću*. Na osnovi takve evidencije Nebilitsin logički zaključuje da moraju postojati i druge karakteristike ili obilježja funkcioniranja živčanog sustava čovjeka koje leže u osnovi *eksperimentalno utvrđenih i dokazanih razlika u kondicionabilnosti pojedinca*. Tradicionalna dimenzija ekvilibrija je samo njihov derivat. Nadalje, Nebilitsin smatra da postoji više vrsta ekvilibrija: ekvilibrij jakosti, ekvilibrij dinamičnosti i ekvilibrij mobilnosti. Stoga on pretpostavlja da je *svakog čovjeka moguće locirati na jednom nizu nezavisnih kontinuuma obilježja fiziološkog funkcioniranja mozga, odnosno na više dimenzija*. Tako, na primjer, dimenzija snage ili jakosti živčanog sustava može biti razlučena na dvije nezavisne dimenzije: jačinu ekscitatornog procesa i dimenziju jačine inhibitornog procesa.

Dinamizam ekscitatornog procesa značio bi, kako rekospo sposobnost formiranja pozitivnih uvjetnih refleksa, a *dinamizam inhibitornih procesa* značio bi sposobnost formiranja negativnih ili inhibitornih uvjetnih refleksa. »Ekvilibrij u dinamizmu« značio bi opet superiornost ili ekscitatornog ili inhibitornog procesa, odnosno superiornost ili lakoću pozitivnog ili negativnog kondicioniranja (»dominaciju ekscitacije u odnosu na dinamičnost« odnosno »dominaciju inhibicije u odnosu na dinamičnost«).

Dominacija ekscitacije odnosno dominacija inhibicije istraživani su vrlo mnogo u moskovskoj školi i utvrđene su brojne razlike od kojih neke (vezane za elektroencefalogram-EEG), navodimo u tablici 2 (prema Grayu, 1967).

Tablica 2.

Neke razlike između EEG-a pojedinaca kod kojih dominira ekscitacija ili inhibicija u dinamičnosti živčanog sustava

	Ekscitacija	Inhibicija
Brzina kondicioniranja EEG-a	velika	mala
Trajanje alfa depresije na nove slušne ili vidne podražaje	dugo	kratko
Trajanje kondicioniranog alfa odgovora	dugo	kratko
Brzina habituacije alfa depresije na nov podražaj	mala	velika
Brzina ekstinkcije kondicionirane alfa depresije	mala	velika
Brzina formiranja diferencijacije kod kondicioniranja EEG-a	mala	velika
Količina alfa depresije za vrijeme prezentiranja uvjetnog podražaja za odgođeni uvjetni odgovor	velika	mala
Brzina formiranja odgođenog uvjetnog odgovora	mala	velika
Alfa indeks	nizak	visok
Alfa amplituda	niska	visoka
Alfa frekvencija	visoka	niska

Nebilitsin je na osnovi ovih i sličnih objektivnih (a ne subjektivnih ili doživljajnih) podataka izvršio faktorske analize (faktorske analize objektivnih i fizioloških podataka) EEG indikatora i utvrdio *dvije ortogonalne dimenzije*. Jedna od njih je *dimenzija ekvilibrija u dinamizmu*, a druga je *dimenzija jačine živčanog sustava* (Nebilitsin, 1963; Nebilitsin i drugi).

Pojam ekvilibrija u dinamizmu ili dinamičnosti usko je povezan s pojmom *ekscitatorno-inhibitornog balansa* kod Eysencka (Eysenck, 1957) koji, po njegovu mišljenju, leži u osnovi dimenzije ekstraverzije-introverzije. Eysenck je, naime, u eksperimentalnim istraživanjima utvrdio, a i teorijski predvidio, da se introverti lakše kondicioniraju i da lakše formiraju pozitivne reflekse od ekstraverata. Dimenzija introverzije-ekstraverzije bila bi, dakle, sukladna s dimenzijom ekvilibrija u dinamičnosti živčanog sustava. Dominantnost ekscitacije odgovarala bi introverziji a dominacija inhibicije ekstraverziji. Tako bi Nebilitsinova dimenzija dinamičnosti živčanog sustava također mogla predstavljati fiziološku podlogu Eysenckove dimenzije introverzije-ekstraverzije. Introverti bi bili oni pojedinci koji ekscitatorni potencijal generiraju lakše od ekstraverata, a inhibičorni potencijal teže od ekstraverata (Eysenck, 1957). Na taj način Eysenckova dimenzija ekstraverzije-introverzije, utvrđena na osnovi samoocjena ispitanika, dobiva ne samo svoju fiziološku osnovu već i *genetički temelj*.

U prilog identifikacije Eysenckove dimenzije ekstraverzije-introverzije s Nebilitsinovom dimenzijom dinamičnosti ekscitatornog procesa, odnosno u prilog identifikacije Eysenckovog fiziološkog konstrukta ekscitatorno — inhibitornog balansa s Nebilitsinovim ekvilibrijem u dinamizmu, govori i to što su jedan i drugi autor, neovisno jedan o drugome, te osobine funkcioniranja živčanog sustava doveli u vezu s aktivnošću retikularnog aktivacionog sustava (Eysenck, 1967; Nebilitsin, 1964). Tako, jaka aktivnost retikularnog supkortikalnog sustava izaziva dominaciju ekscitacije u dinamizmu (po Nebilitsinu), odnosno kondicionabilnost i introverziju (po Eysencku).

Ta pretpostavka o identičnosti ekscitatornog potencijala u mozgu i introverzije ne može se do sada smatrati dokazanom. To je poglavito zbog toga što su eksperimenti na kojima počivaju Nebilitsinovi rezultati različiti od eksperimentalnih podataka na kojima se osniva Eysenckova fiziološka koncepcija introverzije-ekstraverzije. Ono što bi trebali učiniti jest to da se pokuša na osnovi Nebilitsinovih fizioloških indikatora dokazati postojanje Eysenckovih tipova introverzije-ekstraverzije, tj. da se u fiziološke eksperimente uvede varijabla introverzije-ekstraverzije određena na osnovi Eysenckovih indikatora (kao što su Eysenckovi upitnici). Dalja poteškoća jest u tome što bi faktorska ortogonalnost između dimenzije jačine živčanog sustava i dimenzije dinamičnosti živčanog sustava trebala biti još bolje verificirana i, po mojem mišljenju, trebalo bi detaljnije poznavati i točan odnos između ekscitacije i inhibicije u dinamizmu, tj. da li su dominacija jednog i dominacija drugog procesa međusobno nezavisne ili su pozitivno odnosno negativno korelirane.

Ipak, postoje podaci iz sovjetskih istraživanja koji su kongruentni s Eysenckovim podacima ili očekivanjima i to: na području ispitivanja praga osjetljivosti (sniženi pragovi osjetljivosti kod povećanog arousala, tj.

ekscitacije, odnosno introverzije); utjecaji distrakcije i ometanja koji su različiti u ljudi različitog živčanog sustava (Jermolajeva-Tomina, 1959), odnosno različitog stupnja introverzije ili ekstraverzije (Bakan, i drugi 1963); na području ispitivanja odnosa između intenziteta podražaja i transmarginalne inhibicije (Eysenck, 1967); senzorne deprivacije (Eysenck, 1967); kritičke frekvencije fuzije električki izazvanih fosfena (Nebilitsin, 1960, Simonson i Brožek, 1952); utjecaja droga (stimulirajuće droge imaju introvertirajući efekt, odnosno pojačavaju aktivnost RAS-a, odnosno imaju jači efekt na introverte), a depresirajuće droge imaju ekstravertirajući efekt (Eysenck, 1963b, 1967; Gray, 1964, Shagass i Jones); na području ispitivanja umora i zamaranja odnosno radnog kapaciteta (Bakan i drugi, 1963; Broadbent; Claridge, 1960; Colquhoun, 1964; Corcoran, 1965; Jermolajeva-Tomina 1959).

Drugi fiziološki oslonac ili podloga dimenzije ekstraverzije-introverzije i Eysenckove teorije je Hullova *teorija reaktivne inhibicije*. Kao što je poznato Hull je postavio teoriju o postojanju fiziološke odnosno neurološke reaktivne inhibicije koja je zatim potvrđena u nizu istraživanja. Eysenck (1955 b) je tu teoriju uzeo kao podlogu svoje dimenzije i prije nego što su mu bili poznati prije spomenuti radovi sovjetskih autora. Reaktivna inhibicija se javlja kod svakog ponavljanja određene aktivnosti, pa prema tome i kod kondicioniranja. Po Eysenckovoj teoriji ljudi se međusobno razlikuju po brzini s kojom se u njih javlja reaktivna inhibicija (IR), odnosno po jačini reaktivne inhibicije kao i po brzini kojom se ta nakupljena inhibicija gubi kod prestanka određene aktivnosti. Ekstraverti su ljudi kod kojih se brzo razvija reaktivna inhibicija, kod kojih je ta inhibicija jaka i kod kojih se ta inhibicija teško gubi ili nestaje. Introverte karakterizira suprotno. Zbog toga ekstraverti ne mogu perzistirati u određenoj aktivnosti, oni su skloni promjenama, nestalni su i traže neprekidno nove sadržaje. Kod takvih pojedinaca u neurozi se razvija i javlja histerička slika i ponašanje, kao i histerički simptomi. Introverti, zbog suprotnih karakteristika reaktivne inhibicije, razvijaju introvertiran način ponašanja i osobine, a u neurozi distimične ili psihastenične poremetnje.

Ovu teoriju Eysenck je podvrgnuo velikom broju različitih eksperimentalnih provjera, a podaci tih eksperimenata, iako ne svi, bili su u skladu s njegovim predviđanjima (Eysenck, 1957). Tako su eksperimenti pokazali da se introverte zaista može brže i lakše kondicionirati od ekstraverata (Franks, 1956, 1957) i u slučaju normalnih i u slučaju histerika, odnosno distimika. Također je pokazano da je ekstinkcija brža kod ekstraverata, što je također u skladu s teorijom. Druga skupina provjera i rezultata koji su povoljni za takvu koncepciju ekstraverzije-introverzije predstavljaju eksperimenti s reminiscencijom kod učenja i pamćenja. Reminiscencija, kao što je poznato, znači pojavu boljeg dosjećanja sadržaja koji se učio nakon što je proteklo određeno vrijeme od učenja negoli neposredno nakon učenja. Taj se fenomen objašnjava vrlo dobro Hullovom reaktivnom inhibicijom. Eysenck je (1956) testirao hipotezu da će reminiscencija biti jača kod ekstraverata (kod kojih je tokom učenja stvorena jača reaktivna inhibicija), negoli kod introverata i dobio je statistički značajnu korelaciju. Dalji podaci koji govore u prilog interpretacije I - E dimenzije na osnovi reaktivne inhibicije su iz područja budnosti gdje je Claridge tu teoriju testirao na grupama histerika, distimika i normalnih i dobio rezultate u skladu s teorijom, ali i neke rezultate

koji nisu bili u skladu s teorijom (Claridge, 1960). Zatim, to su istraživanja i na području procjene vremenskih intervala (Claridge, 1960; Lynn, 1961) i brojna druga. Valja reći da je jedan određen broj istraživanja dao rezultate koji nisu u skladu s tom verzijom Eysenckove teorije I - E (Rechtschaffen, 1958; Becker, 1960).

Fiziološka obilježja živčanog sustava introverata i ekstraverata prikazana su u tablici 3.

Tablica 3.

Fiziološka obilježja živčanog sustava introverata i ekstraverata

Introverti	Slab, nestabilan i osjetljiv živčani sustav; proces ekscitacije i ekscitatorni potencijal u mozgu dominantni i jaki; pobudljivost veća; aktivnost uzlazne retikularne formacije jača; reaktivna inhibicija manja; lako formiranje uvjetnih odgovora i reakcija.
Ekstraverti	Jak, stabilan i manje osjetljiv živčani sustav; proces inhibicije i inhibitorni potencijal u mozgu jaki i dominantni; aktivnost uzlazne retikularne formacije slabija; reaktivna inhibicija jaka; teže formiranje uvjetnih odgovora i reakcija.

Dvije godine nakon prve teorije I—E, Eysenck je (1957) postavio drugu verziju u kojoj se po prvi put spominje Hullovo ekscitatorni potencijal: »... pojedinci kod kojih se ekscitatorni potencijal stvara polagano i kod kojih je tako stvoreni ekscitatorni potencijal slab, predisponirani su, upravo zbog toga, za stvaranje ekstravertiranog obrasca ponašanja, odnosno, u slučajevima neurotičkog sloma, histeričkih psihopatskih poremećaja« (ibid, str. 114). To znači da uz reaktivnu *inhibiciju* tip ličnosti determinira i *ekscitacija*. Pri tome valja imati na umu da je u temeljnoj Hullovoj jednadžbi jačine ekscitacije:

$$sE_R = (sH_R \times D) - (I_R + sI_R)$$

veličina nagona D vezana za drugu dimenziju Eysenckovog modela ličnosti, tj. za neuroticizam. Jačina nagona, dakle, uopće ne djeluje na kondicionabilnost ispitanika, odnosno ona nije povezana s I—E dimenzijom. Prema tome, ekstraverti i introverti trebali bi se razlikovati u veličini sH_R , tj. u jačini navike. Ovu su hipotezu testirali Yates i Laszlo (1965) i nisu dobili rezultate koji bi bili u skladu s teorijom i to zbog metodoloških poteškoća. Metodološke poteškoće javljaju se dosta često kad se žele provjeravati teorije, pa je to slučaj i kod Eysencka (Eysenck 1962, 1965a, 1965b). To ne znači da je Eysenckova teorija I—E neprovjerljiva pa prema tome i neznanstvena. Ona je tako formulirana da se može podvrgnuti eksperimentalnim i empirijskim provjerama koje su, uostalom, kao što smo vidjeli pokazale velik broj rezultata u skladu s tom teorijom.

Ličnost kao rezultat nasljeđa i okoline

Eysenck je u svojim istraživanjima nastojao, dakle pokazati međusobnu povezanost između genetičke osnove pojedinca koju on nasljeđuje i njegovih crta ličnosti, i to u prvom redu introverzije-ekstraverzije. Genetičku osnovu

ličnosti čini živčani sustav pojedinca odnosno *način organizacije i funkcioniranja živčanog sustava*. Živčani sustav pojedinca predstavlja, dakle, ono što nazivamo *genotipom*, u ovom slučaju *genotipom ličnosti*. Od tog genotipa, naslijeđenog živčanog sustava pojedinca, ovisi u velikoj mjeri njegova ličnost. Tako se iz odnosa i dominacije ekscitacije i inhibicije u živčanom sustavu odnosno iz veće ili manje sklonosti živčanog sustava da razvija reaktivnu inhibiciju stvaraju *različiti odnosi između pojedinca i realnosti odnosno okoline koja ga okružuje*. Na osnovi toga su iskustva i doživljaji pojedinaca s različito funkcionirajućim živčanim sustavom u odnosu na objektivno istu ili jednaku realnost različiti. To znači da objektivno jednaka ili ista realnost dovodi do individualnih razlika u osobinama ličnosti, ali i u svim ostalim obilježjima pojedinca kao što su kognitivni ili spoznajni procesi, stavovi, shvaćanja itd.

Reaktivnost živčanog sustava i obilježja njegova funkcioniranja dovode do velikih i značajnih reperkusija na planu manifestnog ponašanja pojedinca odnosno na *fenotipskom planu*. Tako, na primjer, sposobnost ili osobina živčanog sustava da stvara reaktivnu inhibiciju na opetovane podražaje ili situacije, odnosno činjenica da se takva inhibicija u tim situacijama javlja, razvija i jača kod ekstraverata znatno više negoli kod introverata vrlo je važna, na primjer, za proces *socijalizacije ličnosti*. Socijalizacija ličnosti je jedan od najvažnijih aspekata razvoja ličnosti (Rot, 1976) i od nje ovisi ponašanje pojedinca u društvu i u odnosu na druge ljude, odnosno njegova shvaćanja, stavovi i pravila ponašanja ili postupanja.

Razvoj ličnosti, pa prema tome i socijalizacija ličnosti, odnosno fenotipi razvijaju se kroz *interakciju naslijeđene i genetički determinirane strukture pojedinca i utjecaja okoline*. Temeljni proces u takvoj interakciji ili utjecaju je, po Eysencku (kao i po Pavlovu, sovjetskoj refleksološkoj psihologiji i biheviorizmu, odnosno prema suvremenoj znanstvenoj psihologiji) *proces kondicioniranja ili uvjetovanja i to klasičnog, pavlovijanskog tipa*. Socijalizacija je, dakle, *proces kondicioniranja* (također i skinnerijanskog odnosno instrumentalnog).

Ekstraverti, koji su naslijedili jak živčani sustav i lako razvijaju reaktivnu inhibiciju mogu se teže i slabije kondicionirati od introverata, a to znači da će kod njih proces socijalizacije biti polaganiji, slabiji ili će potpuno odnosno djelomično izostati. Stoga kod ekstraverata možemo očekivati slabiju socijalizaciju i veću sklonost kršenju društvenih normi ili pravila ponašanja, negoli kod introverata koje je lakše kondicionirati. To, naravno, ima značajne reperkusije na njihovu *adaptiranost u društvenim situacijama*.

Eysenck, međutim, smatra da genetička osnova predstavlja samo *potencijalnost* ili mogućnost za razvoj određenog fenotipa odnosno određene ličnosti ili njenih osobina. Taj je odnos između genotipa i fenotipa kod Eysencka jednak kao i inače u suvremenoj psihologiji. Nasljeđe ili genotip predstavlja samo osnovu ili podlogu za razvoj i predstavlja limitirajući faktor razvoja, odnosno određuje gornju granicu tog razvoja. Da li će se iz toga genetičkog potencijala razviti određena osobina ili formirati određena ličnost i do koje granice će takav razvoj ići determinirano je utjecajima okoline na genetički potencijal pojedinca. Pojedinaac koji je *konstitucionalni ekstravert* i, prema tome, predisponiran za ekstravertni tip ponašanja ne mora postati *manifestni ekstravert* ukoliko je izložen (ili je prošao) kroz vrlo strogi režim socijalizacije. Dapače, pod utjecajem takvog režima i procesa kondicioniranja (inhibitornog ili po Skinnerovoj terminologiji averzivnog) takav pojedinac, premda je

konstucionalni ekstravert, može postati *manifestni introvert* i ponašati se introvertirano. S druge strane, pojedinac koji je *konstucionalni introvert* i predisponiran za introvertirano ponašanje ne mora postati i *fenotipski ili manifestni introvert*. Ako je postupak socijalizacije kod takvog pojedinca zanemaren ili ne postoji, on može postati manifestni ekstravert. Eysenck ne smatra da se konstucionalni ekstraverti ne mogu vježbati u socijalizaciji, već smatra da je taj trening kod njih teži i da je njima teže da se socijaliziraju od introverta.

U vezi s tim jest i distinkcija između termina i pojma »neuroze« i »neuroticizma«, odnosno između pojmova »psihoza« i »psihoticizam«. Tako neuroticizam predstavlja *genetičku predispoziciju* za razvoj neuroze. Takva se neuroza pojavljuje, međutim, jedino ukoliko su postojali određeni uvjeti okoline, na primjer, stres dovoljnog intenziteta. Ako takvog uvjeta nema, neuroza se neće razviti usprkos postojanja neuroticizma ili predispozicije za njen razvoj. Osoba koja ima nizak genetički ili konstucionalni neuroticizam razvit će neurozu jedino ako je izložena vrlo velikom pritisku ili stresu, a osoba koja je po neuroticizmu visoka razvit će neurozu već i na slab pritisak ili stres okoline. Slična je situacija i s psihoticizmom i psihozom. Ovo stajalište ima važne reperkusije za terapiju ponašanja u neurozama i predstavlja osnovu Eysenckove i Wolfove terapije ponašanja (*biheviorterapije*). Iz tog stajališta proizlazi, naime, da je *neurotičko ponašanje naučeno ponašanje i to naučeno putem kondicioniranja*. Neuroza, kao naučeno ponašanje, na taj se način podvrgava istim zakonima kondicioniranja kojima se podvrgava svako ponašanje koje je naučeno na takav način (a to je, osim nasljeđenih refleksa i reakcija po Pavlovu i biheviortistima cjelokupno ljudsko ponašanje), pa prema tome i *zakonu ekstinkcije ili gašenja*.

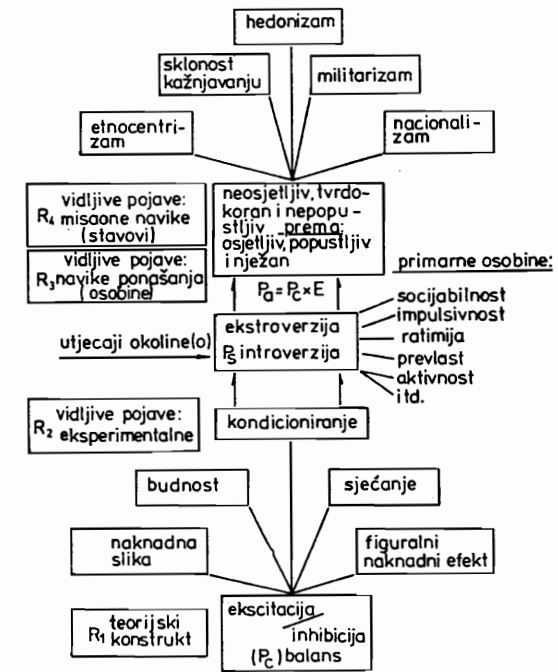
Odnos između genotipa i fenotipa ličnosti u odnosu na dimenziju ekstraverzije-introverzije Eysenck je (1963a) prikazao i grafički (slika 5).

Kako se iz slike 5. vidi postoje četiri razine organizacije dimenzije ekstraverzije-introverzije. Temeljna ili ishodišna razina jest *genetička konstitucija ili konstrukt balansa ekscitacije-inhibicije*. Taj se balans može u načelu mjeriti određenim testovima i situacijama koje su lišene kulturnog utjecaja, kao što su, na primjer, trajanje paslika, budnost ili stražarčenje, lakoća kondicioniranja refleksa, reminiscencijom, naknadnim figuralnim efektima i na druge načine, a nije nemoguće da će u budućnosti biti stvoreni i jednostavniji testovi za mjerenje ekscitatornih osobina i balansa živčanog sustava pojedinca. Ovi testovi čine drugu razinu koja je manifestna i na kojoj se obilježja živčanog sustava pojedinca manifestiraju (razina ponašanja).

Pod utjecajem okoline, u prvom redu procesa socijalizacije i kondicioniranja, dolazi do drugih *manifestnih izražavanja genetičke konstitucije živčanog sustava* pojedinca, do pojave introvertiranog odnosno ekstravertiranog ponašanja i do stvaranja navika ponašanja ili ličnosti. To se ponašanje i ličnost manifestira u socijalnosti, impulzivnosti, razini aktivnosti, nadmoćnosti, bezbrižnosti i drugim osobinama ličnosti ili faktorima s treće razine u organizaciji introverzije-ekstraverzije. To predstavlja treću razinu na slici 5.

Konačno, na četvrtoj razini organizacije introverzije-ekstraverzije, pod utjecajem *interakcije konstitutivnih i okolnih varijabli*, stvaraju se različiti stavovi ili *misaone navike*, kao na primjer smionost, neustrašivost, osjetljivost,

etnocentrizam, agresivnost, hedonizam, militarizam, nacionalizam, sklonost podvrgavanju i kažnjavanju drugih itd.

Slika 5.

Neke od tih stavova ili misaonih navika Eysenck je istražio u svojoj ranoj studiji političkog ponašanja (Eysenck, 1954b). U toj je studiji istraživana i *ideologija* pojedinca. Ideologija i stavovi pojedinca čine intelektualni ili kognitivni okvir koji je, po Eysencku, ekvivalentan status tipa ili osobine na području ličnosti. Međutim, kasnije je, kako se to iz slike 5. vidi, Eysenck i te stavove odnosno stečene misaone navike doveo u vezu s konstucionalnim aspektima pojedinca.

Primjena — terapija ponašanja (biheviorterapija)

Uz Eysenckovo ime vezano je osim brojnih drugih primjena njegove teorije (Eysenck, 1970, 1971) i jedno od najznačajnijih i najuspješnijih područja primjene spoznaja i zakonitosti do kojih je došao onaj dio psihologije ličnosti i savremene psihologije uopće koji je potpuno objektivan, tj. Pavlovljeva i biheviortistička psihologija koja se osniva na Pavlovljevom radu. To je područje terapije ponašanja ili biheviortalne terapije. Eysenckov rad na tom

području (Eysenck, 1959, 1965c, 1976; Eysenck i Rachman, 1965; Eysenck i Wilson, 1974) nastavlja se i proizlazi direktno iz rada Pavlova i Watsona i sjedinjuje se s radom suvremenih sovjetskih psihologa kao s radom drugih biheviorističkih i neobiheviorističkih psiholoških pristupa, a naročito s radom Wolpea (Wolpe, 1973, 1976; Wolpe i Lazarus, 1966).

Eysenck i Wolpe odbacuju Freudovo stajalište u vezi s neurozama i uzrocima tih poremećaja ponašanja kao i psihoanalizu uopće. Oni, a osobito Eysenck, smatraju da je Freudova teorija dinamike ličnosti i suviše kompleksna i bez znanstvene podloge, tj. bez empirijskih i eksperimentalnih provjera njenih temeljnih postavki. To se osobito odnosi na Edipov i Elektra kompleks koji su u Freudovoj teoriji ličnosti i neuroza najvažniji, a za koji ne postoje dovoljni empirijski podaci, odnosno postoje podaci koji govore o nepostojanju takvih kompleksa (Valentine, Malinowski). Dimenzije ličnosti koje je Eysenck utvrdio osnivaju se, po njegovu mišljenju, na obilježjima funkcioniranja centralnog i vegetativnog živčanog sustava pojedinca i one su genetički uvjetovane. S druge strane ta obilježja predisponiraju pojedinca za veće ili manje, lakše ili teže, brzo ili sporo kondicioniranje ili uvjetovanje. Kondicioniranje ili uvjetovanje je, kako su pokazali Pavlov, Watson i drugi istraživači, osnovni način i put razvoja ponašanja i ličnosti. Stoga je ličnost pojedinca s jedne strane rezultanta bioloških determinanti, odnosno naslijeđenih obilježja funkcioniranja živčanog sustava, a s druge strane procesa uvjetovanja ili kondicioniranja kroz koje je pojedinac prošao u toku svoga života. Različitost i dimenzije živčanog sustava i reperkusije koje one imaju na ponašanje i individualne razlike među ljudima pokazali su sovjetski i drugi psiholozi u velikom broju eksperimentalnih i faktorsko-analičkih istraživanja (Nebilitsin i Gray, 1972).

Eysenck, kao i Wolpe, smatra da su neuroze i psihoze rezultat interakcije obilježja živčanog sustava pojedinca i stresova odnosno utjecaja okoline. Tako svi ljudi posjeduju genetičke predispozicije za razvoj neurotičkog ponašanja i ako intenzitet napetosti ili stresa dostigne određenu razinu takvo ponašanje će se razviti. Osoba koja ima malu ili nisku predispoziciju za razvoj neurotičkog ponašanja, tj. niski neuroticizam, moći će podnijeti veći ili jači stupanj pritiska okoline ili stresa negoli osoba koja ima visok stupanj neuroticizma odnosno naslijeđene predispozicije za takav poremećaj ponašanja.

Eysenck, prema tome, razlikuje *genetičku osnovu neuroticizma*, od *neurotičkog ponašanja*. Tako Eysenck kaže:

»Pojedinač kod kojeg postoji jak neuroticizam je osoba koja je previše reaktivna i kod koje postoji labilan živčani sustav, osoba koja reagira prejako i previše uporno na jake izvanjske podražaje« (Eysenck, 1960b, str. 28).

Ova se labilnost odnosi na *autonomni ili vegetativni živčani sustav*. Takav sustav je odgovoran da su već umjereni ili čak slabi podražaji okoline, a ne samo jaki, prijeteći za takvu osobu, stoga će svijet i okolinu takva osoba percipirati i doživljavati već od rođenja kao *opasne ili prijeteće*. Takva će osoba putem kondicioniranja od ranog životnog doba razvijati velik broj i vrlo raznolike oblike *izbjegavajućeg ponašanja i reakcija*, odnosno različite oblike *neurotičkog ponašanja*. Kakvu će formu takvo izbjegavajuće ili neurotičko ponašanje imati (da li će biti u formi fobija, opsesija ili nekoj drugoj) ovisi o okolnostima.

Za razliku od takve osobe, osoba koja je naslijedila stabilan autonomni ili vegetativni živčani sustav i koja je, prema tome niska po neuroticizmu, u normalnim okolnostima ili u okolnostima normalnih stresova okoline neće

razvijati takve oblike ponašanja. Cjelokupna percepcija svijeta i okoline bit će kod takve osobe, naravno, sasvim različita od percepcije i interpretacije koju ima osoba visokog neuroticizma. Prema tome, *reaktivan i labilan autonomni živčani sustav pojedinca odgovoran je za slabu podnošljivost stresa*.

Dimenzija ekstraverzije-introverzije jest, kako smo vidjeli, u vezi s kondicionabilnošću. Introverti (koji imaju različit somatski živčani sustav od ekstraverata) lakše se i brže kondicioniraju. Osoba koja je istovremeno naslijedila labilan autonomni živčani sustav (koji je, da usput spomenemo, direktno povezan s emocijama) i kondicionabilan somatski živčani sustav (koja je prema tome konstitucionalni introvert) bit će osobito sklona razvijanju kondicioniranih strahova, fobija, kompulzivnih reakcija, opsesija i drugih oblika neurotičkog ponašanja. Te vrste neurotičkog ponašanja, koje proizlaze iz nestabilnosti autonomnog živčanog sustava i prevelike kondicionabilnosti somatskog živčanog sustava, Eysenck naziva *poremećajima prvog reda*. Doživljajno ili subjektivno ovi se poremećaji temelje na *neurotičkoj anksioznosti*.

Osim neurotičkih poremećaja prvog reda postoje, po Eysencku, i poremećaji ponašanja *drugog reda*. Oni se pojavljuju u pojedinaca koji su konstitucionalni ekstraverti i koji se slabo mogu uvjetovati ili kondicionirati. Takve poremećaje ponašanja nazivamo *psihopatijama*, a takve pojedince *psihopatima*. Psihopati su osobe koje zbog nekondicionabilnosti ne mogu steći socijalno poželjne oblike ponašanja ili socijalne norme, osobito strah ili osjećaj krivnje odnosno »savjest«. Savjest je za Eysencka, kao i za Pavlova, kondicionirani refleks ili skupina kondicioniranih refleksa. Zbog toga kod psihopata ne postoje kočnice antisocijalnog ponašanja pa se u njihovu ponašanju takvi antisocijalni impulsi često nesmetano i nekontrolirano pojavljuju.

Međutim, i poremećaji prvog i poremećaji drugog reda za Eysencka i Wolpea su *naučeni oblici ponašanja putem klasičnog kondicioniranja ili odsutnosti takvog kondicioniranja*. Neuroze, prema tome, ne predstavljaju bolest ili ponašanje uzrokovano bolešću, već znače *naučeno ponašanje ili naviku*. *Neurotičari nisu bolesni ljudi i Eysenck odbacuje medicinski model neuroza*. Neurotičko ponašanje nije, prema tome, simptom bolesti i pogrešno je shvaćanje da je u neurotika potrebno liječiti ili izliječiti bolest (neurozu) pa će onda samim tim nestati i simptomi (neurotičko ponašanje). Takvo je stajalište imao Freud odnosno ima ga psihoanaliza. Prema psihoanalizi potrebno je liječiti bolest pa će samim tim nestati i simptomi. Liječenje samih simptoma ne dovodi do ozdravljenja.

Umjesto takvog medicinskog modela, Eysenck je postavio (kao i Wolpe) *model ponašanja*. Po tom modelu neurotičko ponašanje samo je jedan oblik ponašanja, a svako ponašanje, pa prema tome i abnormalno, jest rezultat učenja, kako je to psihologija učenja pokazala. Načela takvog učenja su *načela kondicioniranja* koja su otkrili i utvrdili Pavlov, Watson i drugi objektivni psiholozi. Prema tome, *abnormalno neurotičko ponašanje stječe se i razvija po istim zakonitostima kao i svako drugo*. Simptomi su naučeni oblici ponašanja i »... ne postoji osnovni 'uzrok' ili 'kompleks' koji stvara i održava 'simptome' i dovodi do njihova ponovnog pojavljivanja kad su jednom eliminirani 'čisto simptomatskim' postupkom. Iz takva stajališta u odnosu na problem također proizlazi da se ponašanja, kad su već naučena, mogu odučavati ili 'ekstingvirati' kako bi rekli pavlovijanci« (Eysenck, 1976, str. 331).

Prema tome, za Eysencka i Wolpea, kao i za sve objektivne psihologe, uzrok neuroze nije neki hipotetički ili nesvjesni konflikt između ida i ega od-

nosno superega, već je to *kondicionirana reakcija straha stečena putem klasičnog uvjetovanja* onako kako je to pokazao Watson u eksperimentu s malim Albertom. *Srž neuroze jest kondicionirani strah* odnosno njegove derivacije koje su se razvile kod pojedinca. Tako su neutralni podržaji putem kondicioniranja i kroz uparivanje s nekim neugodnim ili bolnim podražajem, postali efikasni u izazivanju straha ili reakcije izbjegavanja i pojedinac je počeo izbjegavati i takve podražaje ili situacije.

Za kondicionirane podražaje i kondicionirane reakcije straha vrijede (kao i za sve kondicionirane podražaje i odgovore) *zakoni generalizacije* — generalizacije podražaja i generalizacije odgovora. To znači da će pojedinac početi reagirati sa strahom ne samo na jedan, kondicionirani podražaj, već i na sve podražaje ili situacije koje su slične tom podražaju ili situaciji. Na taj se način kondicionirana reakcija straha ili anksioznosti širi na različite objekte i situacije. Kondicionirani strah, tjeskoba, zabrinutost ili anksioznost, kako znamo iz teorije učenja, znače *nagonska stanja*. Ta nagonska stanja tjeraju pojedinca na dalje reakcije, odnosno na takve reakcije koje će dovesti do brze redukcije nagonskog stanja odnosno straha, zabrinutosti ili anksioznosti (uzimanje alkohola, tableta, cigareta, tikovi, prisilne radnje, razgovor, prijatelji i slično). Međutim, redukcija anksioznog stanja ili napetosti dovodi do toga da se svi oni podražaji koji su prisutni u trenutku redukcije također kondicioniraju i sami steknu sposobnost kontroliranja stanja anksioznosti, odnosno sposobnost izazivanja reakcija koje dovode do redukcija takvog stanja, tj. sposobnost izazivanja neurotičkog ponašanja. Tako se reakcija straha, zajedno s neurotičkim ponašanjem koje ga smanjuje, dalje generalizira na situacije i podražaje koji nemaju više nikakve sličnosti s originalnim uvjetnim podražajem koji je takvu reakciju prvi izazvao.

Wolpe i Eysenck ne smatraju, međutim, da je svako neurotičko ponašanje i svaka neurotička reakcija funkcionalna, tj. da dovodi do smanjenja straha. Jedan dobar dio neurotičkih reakcija nema sposobnost redukcije stanja anksioznosti. Te su reakcije slučajno naučene u toku neprekidnog kondicioniranja kojemu je pojedinac na nagonskom stanju izložen. (Nagon valja potpuno razlikovati od instinkta!)

Valja reći da je takva teorija neurotičkog ponašanja zasnovana na eksperimentima koje su proveli Pavlov i njegovi suradnici, ali i drugi autori kao što je na primjer Masserman (1943). Pavlov je prvi pokazao kako se u procesu klasičnog kondicioniranja može izazvati neurotičko ponašanje. Masserman je pokazao da se kondicioniranjem može razviti *eksperimentalna neuroza putem eksperimentalno izazvanog konflikta*. Massermanov eksperiment se dugo smatrao eksperimentalnim dokazom Freudove koncepcije da je srž neuroze u konfliktu u kojem se pojedinac nalazi ili kojem je izložen. Međutim, Wolpe je izveo eksperiment kojim je dokazao da je za razvoj neuroze dovoljan strah ili anksioznost i da se ona može razviti bez prethodnog konflikta.

Ako je neurotičko ponašanje naučeno, onda se ono može ili mora odučavati na osnovi *zakonitosti gašenja ili ekstinkcije* koje je također utvrdio Pavlov i njegovi suradnici. *Te zakonitosti predstavljaju ujedno i osnovu bihevioralne terapije ili terapije ponašanja*.

Budući da je objektivna psihologija učenja utvrdila više načina, putova i postupaka za gašenje naučenog ponašanja (osobito je to utvrdila bihevioristička i refleksološka psihologija) nije čudno da su se u bihevior-terapiji ili terapiji ponašanja razvili brojni i različiti postupci za uklanjanje neurotičkog po-

našanja. Već je Watson pokazao kako se tehnikom *kontrakondicioniranja* može ugasi naučeni strah, a kasnije kako navodi Eysenck, tu tehniku koristila je M. C. Jones (1925). Pavlov je, naravno, pokazao efikasnost *ekstinkcije*, tj. repetiranog zadavanja uvjetnog podražaja bez pratnje bezuvjetnog, Guthrie je pokazao efikasnost metode »postepenog sedlanja«. Jedna od najpoznatijih metoda za uklanjanje neurotičkog ponašanja jest Wolpeova. Ta se metoda temelji na načelu *recipročne ili međusobne inhibicije*. Recipročna inhibicija znači situaciju u kojoj pojava ili izazivanje jednog odgovora ili reakcije dovodi do slabljenja ili onemogućavanja simultanog pojavljivanja drugog, neželjenog (u ovom slučaju neurotičkog) odgovora, postupka ili reakcije. Wolpe se u takvoj terapiji koristi ne samo s jednim već s nekoliko odgovora ili reakcija ili postupaka koji svi izazivaju inhibiciju ili onemogućavaju javljanje neurotičkog odgovora ili ponašanja. Najšire korištena tehnika koja je razvijena po ovom načelu recipročne ili međusobne inhibicije jest tehnika *sistematske ili sustavne desenzitizacije* (Salter, 1949), odnosno njene derivacije kao što je terapija igranja uloga.

Sistematska desenzitizacija prema Wolpeu

Sistematsku desenzitizaciju Wolpe provodi tako da pacijenta uvježbava u postepenom i sve jačem *relaksiranju mišića*. Relaksiraju se najprije pojedine skupine mišića, a kasnije i mišići cijelog tijela. Paralelno s tim utvrđuje se *ranglista situacija koje izazivaju ugroženost ili anksioznost kod pacijenta*. Nakon toga, kad je pacijent ovladao relaksacijom svojih mišića i kad se može potpuno relaksirati, traži se od njega da si u takvom stanju predočava pojedine situacije koje u stvarnosti izazivaju u njega anksioznost, ali da pri tome ostane i dalje relaksiran. Takav postupak izaziva *gašenje ili ekstinkciju straha*. Redoslijed situacija koje pacijent treba predočiti ili zamisliti polazi od onih koje izazivaju slabu anksioznost prema onima koje izazivaju jaku anksioznost. Na taj se način pacijent odučava od anksioznih reakcija i straha koji su inkompatibilni sa stanjem mišićne relaksacije koje mora održavati.

Wolpe je svojom tehnikom sustavne desenzitizacije zasnovanom na načelu međusobne inhibicije imao odlične rezultate. Uspjeh ili potpuno odstranjenje neurotičkih simptoma i ponašanja postiže se u devedeset posto slučajeva i za mnogo kraće vrijeme nego što je to slučaj kod psihoanalitičke terapije (gdje rezultati nisu sa sigurnošću dokazani).

Valja reći da i drugi autori postižu takve rezultate. Međutim, odluku o tome koji terapijski postupci su najbolji trebaju donijeti, kako to kaže Eysenck, tek brižljivi i eksperimentalna istraživanja.

Također moramo spomenuti da se terapija ponašanja svakim danom sve više obogaćuje i drugim terapijskim postupcima. Jedan takav postupak je *kognitivna terapija ili terapija kognitivnim restrukturiranjem* (Meichenbaum, 1976) i druge tehnike.

Sažetak

Eysenckova teorija predstavlja, kao i Skinnerova i Cattellova, primjer empirijske teorije ličnosti. U toj teoriji su objedinjeni *matematičko-faktorsko-analitički pristup i objektivna pavlovijanska, odnosno bihevioristička psiho-*

logija za koje se smatra da predstavljaju vrhunac znanstvene psihologije danas. Objektivna psihologija ne proučava nikakve subjektivne doživljaje, već neposrednu objektivnu datost. Tu objektivnu datost čine *odgovori* (verbalni, fiziološki i drugi) koje ispitanik daje u pripremljenim i kontroliranim situacijama ili na unaprijed pripremljena pitanja pri čemu oni odgovori i reakcije koji su izvan njegove kontrole imaju veće značenje. To je, dakle, psihologija koja se poklapa s našom definicijom karaktera suvremene psihologije kao znanosti o odgovorima (verbalnim, motoričkim, fiziološkim ili biokemijskim), reakcijama i postupcima na unaprijed pripremljena pitanja i kontrolirane i prirodne situacije.

Eysenck je u svom radu prema tome objedinio i matematičke metode analize takvih podataka i eksperimentalni pristup. On se koristi i odgovorima koji su pod kontrolom ispitanika, ali i odgovorima koji su izvan njegove kontrole. Ove posljednje on sam, doduše, manje proučava, ali se služi rezultatima onih sovjetskih i drugih psihologa koji takve odgovore gotovo isključivo proučavaju.

Nadalje, obilježje je Eysenckove psihologije da je u njoj učinjen pokušaj *objedinjavanja fenotipskog i genotipskog pristupa* proučavanju ličnosti, a to znači pokušaj utvrđivanja *genetičkih determinanti ličnosti* i ponašanja.

U vezi s tim valja istaknuti riječi Tjeplova koje je on napisao u predgovoru svoje knjige »Problemi individualnih razlika« (1961). Tjeplov kaže: »Sustavno proučavanje fizioloških osnova individualnih psiholoških razlika nije samo poželjno, nego je apsolutno neophodno za istinsko znanstveno razumijevanje psiholoških razlika među ljudima«, kao i riječi Nebilitsina: »Autori koji individualne psihološke razlike pokušavaju interpretirati fiziološki nalaze se, po pravilu, na ispravnom putu, iako taj put nije za psihologiju najlakši« (Nebilitsin i Gray 1972, XIII).

Literatura

- Bakan, P., Belton, J. A. and Thoth, J. C.: Extraversion-introversion and decrement in an auditory vigilance task. U: Buckner, D. N. and M. Grath (Eds.): Vigilance: a Symposium, New York, McGraw-Hill, 1963.
- Becker, W. C.: Cortical inhibition and extraversion-introversion, Journal of Abnormal and Social Psychology, 1960, 61, 52—66.
- Becker, W. C.: A comparison of the factor structure and other properties of the 16 P. F. and the Guilford-Martin personality inventories, Educational and Psychological Measurement, 1961, 21, 393—404.
- Champion, R. A.: Some comments on Eysenck's treatment of modern learning theory, British Journal of Psychology, 1961, 52, 161—173.
- Claridge, G.: The excitation-inhibition balance in neurotics. U: Eysenck, J. H. (Ed.): Experiments in personality (Vol. II), London, Routledge and Kegan Paul, 1960.
- Claridge, G.: Personality and Arousal, Oxford, Pergamon Press, 1967.
- Colquhoun, W. P. and Corcoran, D. W. J.: The effects of time of day and social isolation on the relationship between temperament and performance, British Journal of Social and Clinical Psychology, 1964, 3, 226—231.

- Corcoran, D. W. J.: Personality and the inverted U-relation, American Journal of Psychology, 1965 56, 267—273.
- Eysenck, H. J.: Suggestibility and hysteria, Journal Neurol. and Neurosurg. Psychiatry, 1943, 6, 22—31.
- Eysenck, H. J.: Types of personality a factorial study of 700 neurotics, Journal of mental Science, 1944, 90, 851—861. (a)
- Eysenck, H. J.: States of high suggestibility and the neuroses, American Journal of Psychology, 1944, 57, 406—411. (b)
- Eysenck, H. J.: Dimensions of personality, London, Routledge and Kegan Paul, 1947.
- Eysenck, H. J.: The scientific study of personality, London, Routledge and Kegan Paul, 1952. (a)
- Eysenck, H. J.: Cyclothymia and shizothymia as a dimension of personality: II. Experimental, Journal of Personality, 1952, 30, 345—384. (b)
- Eysenck, H. J.: The structure of human personality, New York, Wiley, 1953. (a)
- Eysenck, H. J.: The logical basis of factor analysis, American Psychologist, 1953, 8, 105—114. (b)
- Eysenck, H. J.: A psychological approach to the problem of non-uniqueness in multivariate solutions, Proc. Conference on Multi-Dimensional Analysis, 24—27, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1954. (a)
- Eysenck, H. J.: The psychology of politics, London, Routledge and Kegan Paul, 1954. (b)
- Eysenck, H. J.: A dynamic theory of anxiety and hysteria, Journal of mental Sciences, 1955, 101, 28—51. (a)
- Eysenck, H. J.: Cortical inhibition, figural after-effect and the theory of personality, Journal of Abnormal and Social Psychology, 1955, 51, 94—106. (b)
- Eysenck, H. J.: Psychiatric diagnosis as a psychological and statistical problem, Psychological Report, 1955, 1, 3—17. (c)
- Eysenck, H. J.: The questionnaire measurement of neuroticism and extraversion, Rivista Psicologica, 1956, 50, 113—140. (a)
- Eysenck, H. J.: Reminiscence, drive and personality theory, Journal of Abnormal and Social Psychology, 1956, 53, 328—333. (b)
- Eysenck, H. J.: The dynamics of anxiety and hysteria, London, Routledge and Kegan Paul, 1957.
- Eysenck, H. J.: Manual of the Maudsley Personality Inventory, London, University of London Press, 1959.
- Eysenck, H. J.: Levels of personality, constitutional factors and social influences: an experimental approach, International Journal of Social Psychiatry, 1960, 6, 12—24. (a)
- Eysenck, H. J.: Behaviour therapy and the Neuroses, Oxford, Pergamon Press, 1960. (b)
- Eysenck, H. J.: Experiments in Personality, London, Routledge and Kegan Paul, 1960. (c)
- Eysenck, H. J.: The validity of a personality questionnaire as determined by the method of nominated groups, Life Sciences, 1962, 1, 13—18. (a)
- Eysenck, H. J.: Response sets, authoritarianism and personality questionnaire, British Journal of Social and Clinical Psychology, 1962, 1, 20—24. (b)
- Eysenck, H. J.: Reminiscence, drive and personality-revision and extension of a theory, British Journal of Social and Clinical Psychology, 1962, 1, 127—140. (c)
- Eysenck, H. J.: Biological basis of personality, Nature, 1963, 199, 1031—1034. (a)
- Eysenck, H. J.: Experiments with drugs, Oxford, Pergamon Press, 1963. (b)
- Eysenck, H. J.: Experiments in Behaviour Therapy, Oxford, Pergamon Press, 1963. (c)

- Eysenck, H. J.*: Involuntary rest pauses in tapping as a function of drive and personality, *Perceptual and Motor Skills*, 1964, 18, 173—174. (a)
- Eysenck, H. J.*: Crime and personality, London, Routledge and Kegan Paul, 1964. (b)
- Eysenck, H. J.*: Extraversion and the acquisition of eyeblink and GSR conditioned responses, *Psychological Bulletin*, 1965, 63, 258—270. (a)
- Eysenck, H. J.*: A three factor theory of reminiscence, *British Journal of Psychology*, 1965, 56, 163—181. (b)
- Eysenck, H. J.*: Reminiscence, drive and personality theory, *Journal of abnormal and Social Psychology*, 1965, 53, 328—333. (c)
- Eysenck, H. J.*: Conditioning, introversion-extraversion and the strength of the nervous system, *Proc. Eighteenth International Congress of Psychology, Moscow*, 1966.
- Eysenck, H. J.*: The biological basis of personality, Springfield, Ill., Charles, C. Thomas, 1967.
- Eysenck, H. J. (Ed.)*: Readings in extraversion-introversion: 1-theoretical and methodological issues, London, Staples Press, 1970.
- Eysenck, H. J. (Ed.)*: Readings in extraversion-introversion: 3-bearings on basic psychological processes, London, Staples Press, 1971.
- Eysenck, H. J.*: Human typology, higher nervous activity and factor analysis. U: V. D. Nebylitsyn and J. A. Gray: Biological bases of individual behavior, New York, Academic Press, 1972.
- Eysenck, H. J. (Ed.)*: Handbook of abnormal psychology, San Diego, Knapp, 1973.
- Eysenck, H. J.*: Case studies in behaviour therapy, London, Routledge and Kegan Paul, 1976.
- Eysenck, H. J. and Claridge, G.*: The position of hysterics and dysthymics in a two-dimensional framework of personality description, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1962, 64, 46—55.
- Eysenck, H. J. and Eysenck, S. B. G.*: A factorial study of psychoticism as a dimension of personality, *Multivariate Behaviour Research*, 1968, 15—32.
- Eysenck, H. J. and Eysenck, S. B. G.*: Personality, structure and measurement, London, Routledge and Kegan Paul, 1969. (b)
- Eysenck, H. J. and Furneaux, W. D.*: Primary and secondary suggestibility: an experimental and statistical study, *Journal of experimental psychology*, 1945, 35, 485—503.
- Eysenck, H. J. and Rachman, S.*: The causes and cures of neuroses, London, Routledge and Kegan Paul, 1969.
- Eysenck, H. J. and Wilson, G. D.*: The experimental study of Freudian theories, New York, Barnes and Noble, 1974.
- Eysenck, S. B. G.*: Neurosis and psychosis: an experimental analysis, *Journal of mental Science*, 1956, 102, 517—529.
- Eysenck, S. B. G. and Eysenck, H. J.*: Manual of the Eysenck Personality Inventory, San Diego, Educational and Industrial Testing Service, 1963.
- Eysenck, S. B. G. and Eysenck, H. J.*: Salivary response to lemon juice as a measure of introversion, *Perceptual and motor skills*, 1967, 24, 1047—1053. (a)
- Eysenck, S. B. G. and Eysenck, H. J.*: Physiological reactivity to sensory stimulation as a measure of personality, *Psychological Report*, 1967, 20, 45—46. (b)
- Eysenck, S. B. G. and Eysenck, H. J.*: On the unitary nature of extraversion, *Acta Psychologica*, 1967, 26, 383—390 (c)
- Eysenck, S. B. G. and Eysenck, H. J.*: The measurement of psychoticism: a study of factor stability and reliability, *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 1968, 7, 286—294.
- Eysenck, S. B. G. and Eysenck, H. J.*: A comparative study of criminals and matched controls on three dimensions of personality, *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 1971, 10, 362—366.
- Eysenck, S. B. G. and Eysenck, H. J.*: The questionnaire measurement of psychoticism, *Psychological Medicine*, 1972, 2, 50—55.
- Eysenck, S. B. G., Eysenck, H. J. and Claridge, G.*: Dimensions of personality, psychiatric syndromes and mathematical models, *Journal of mental sciences*, 1960, 106, 581—589.
- Franks, C. M.*: Conditioning and personality: a study of normal and neurotic subjects, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1956, 52, 143—150.
- Franks, C. M.*: Personality factors and rate of conditioning, *British Journal of Psychology*, 1957, 48, 119—126.
- Fulgosi, A.*: Faktorska analiza, Zagreb, Školska knjiga, 1979. (a)
- Fulgosi, A.*: GSM-1 upitnik za ispitivanje sklonosti misticizmu i faktorska struktura sklonosti misticizmu, *Revija za psihologiju*, 1979, 9, 21—32. (b)
- Gray, J. A.*: Pavlov's typology, Oxford, Pergamon Press, 1964.
- Gray, J. A.*: Strength of the nervous system, introversion-extraversion, conditionability and arousal, *Behaviour Research and Therapy*, 1967, 5, 151—170.
- Guilford, J. P.*: Introversion-extraversion, *Psychological Bulletin*, 1934, 31, 331—354.
- Guilford, J. P.*: Personality, New York, McGraw Hill, 1959.
- Guilford, J. P. and Guilford, R. B.*: An analysis of the factors in a typical test of introversion-extraversion, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1934, 28, 377—399.
- Guilford, J. P. and Guilford, R. B.*: Personality factors S, E and M and their measurement, *Journal of Psychology*, 1936, 2, 109—127.
- Guilford, J. P. and Guilford, R. B.*: Personality factors D, R, T and A, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1939, 34, 21—36. (a)
- Guilford, J. P. and Guilford, R. B.*: Personality factors N and GD, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1939, 34, 239—248. (b)
- Guilford, J. P. and Zimmerman, W. S.*: The Guilford-Zimmerman temperament survey, Beverly Hills, Calif., Sheridan Supply Co., 1949.
- Guilford, J. P. and Zimmerman, W. S.*: Fourteen dimensions of temperament, *Psychological Monograph*, 1956, No. 417.
- Himmelweit, H. T.*: Speed and accuracy of work as related to temperament, *British Journal of Psychology*, 1946, 36, 132—144.
- Himmelweit, H. T., Desai, M. and Petrie, A.*: An experimental investigation of neuroticism, *Journal of Personality*, 1946, 15, 173—196.
- Jermolaeva-Tomina, L. B.*: Concentration of attention and strength of the nervous system. U: Teplov, B. M. (Ed.): Typological features of the higher nervous activity in man, RSFSR Academy of Pedagogical Sciences, Vol. II, Moscow, 1959.
- Lynn, R.*: Introversion-extraversion differences in judgments of time, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1961, 63, 457—458.
- Masserman, J. H.*: Behavior and neuroses, Chicago, University of Chicago Press, 1943.
- Meichenbaum, D.*: Cognitive behavior modification. U: T. Spence, R. C. Carson and J. W. Thibaut (Eds.): Behavior approaches to therapy, Morristown, N. J., General Learning Press, 1976.
- Momirović, K.*: Struktura i mjerenje patoloških konativnih faktora, Zagreb, Republički zavod za zapošljavanje, 1971.
- Momirović, K. i Kovačević V.*: Evaluacija dijagnostičkih metoda, Zagreb, Republički zavod za zapošljavanje, 1970.

- Moruzzi, G. and Magoun, H. W.: Brain-stem reticular formation and activation of the EEG, *Electroencephalography and Clinical Neurophysiology*, 1949, 1, 455—473.
- Nebylitsyn, V. D.: Reaction time and nervous system strenght. Communication 1 and 2. Dokladi RSFSR Acad. Pedagog. Sciences, Moscow, No. 4 and 5, 1960.
- Nebylitsyn, V. D.: On the structure of the basic properties of the nervous system, *Voprosi Psihologii*, 1963, 4.
- Nebylitsyn, V. D.: On the factors of individual differences in EEG responses to rhytmic light stimuli, *Zh. Vyšej Nerv. Dejatelj. I. P. Pavlova*, 1964, 14.
- Nebylitsyn, V. D.: Some questions relating to the theory of the properties of the nervous system, XVIIth. International Congress of Psychology, 9th Symposium, 1966, 23—32.
- Nebylitsyn, V. D. and Gray, J. A.: Biological bases of individual behavior, New York, Academic Press, 1972.
- Pavlov, I. P.: The scientific investigation of the psychical faculties or processes in the higher animals, *Science*, 1906, 24, 613—619.
- Pavlov, I. P.: Conditioned reflexes, London, Oxford University Press, 1927.
- Rechtschaffen, G.: Neural satiation, reactive inhibition and introversion-extraversion, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1958, 57, 283—291.
- Rees, L. and Eysenck, H. J.: A factorial study of some morphological and psychological aspects of human constitution, *Journal of Mental Sciences*, 1945, 91, 8—21.
- Rot, N.: Psihologija ličnosti, Beograd, Zavod za udžbenike, 1976.
- Salter, A.: Conditioned reflex therapy, New York, Creative Age, 1949.
- Shagass, C., Haseth, K., Gallaway, E. and Jones, R.: EEG-evoked relationships and the perceptual performance, *Life, Sciences*, 1968, 7, 1083.
- Simonson, E. and Brožek, J.: Flicker fusion frequency: background and application, *Physiological Review*, 1952, 32, 349—378.
- Spence, K. W.: Behavior theory and conditioning, New Haven, Yale University Press, 1956.
- Storms, L. H. and Sigal, J. J.: Eysenck's personality theory with special reference to the dynamics of anxiety and hysteria, *British Journal of Medical Psychology*, 1958, 31, 228—246.
- Teplov, B. M.: Problems of individual differences, RSFSR Academy of Pedagogical Sciences, Moscow, 1961.
- Teplov, B. M. and Nebylitsyn, V. D.: An experimental study of the properties of man's nervous system, *Zh. Vyšej Nerv. Dejat. I. P. Pavlova*, 1963, 13, No 5.
- Teplov, B. M., and Nebylitsyn, V. D.: Investigation of the properties of the nervous system and an approach to study of individual psychological differences. U: Cole, M. and Maltzman, I. (Eds.): A handbook of contemporary Soviet psychology, London, Basic Book, 1969.
- Trouton, D. S. and Maxwell, A. E.: The relation between neurosis and psychosis, *Journal of Mental Science*, 1956, 102, 1—21.
- Zvonarević, M.: Socijalna psihologija, Zagreb, Školska knjiga, 1979.
- Wenger, M. A.: Studies of autonomic balance: a summary, *Psychophysiology*, 1966, 2, 173—186.
- Wolpe, J.: The practice of behavior therapy, New York, Pergamon Press, 1973.
- Wolpe, J.: Theme and variations: a behavior therapy casebook, New York, Pergamon Press, 1976.
- Wolpe, J. and Lazarus, A. A.: Behavior therapy techniques, New York, Pergamon Press, 1966.
- Yates, A. J. and Laszlo, J. J.: Learning and performance of extraverts and introverts on the pursuit rotor, *Journal of Personal and Social Psychology*, 1965, 1, 79—84.

R. B. Cattell:

Faktorsko-analićka teorija ličnosti

U empirijskim istraživanjima ličnosti koriste se tri vrste istraživanja. To su *bivarijatna* istraživanja, *multivarijatna* istraživanja i *klinićka* istraživanja. Empirijski osnovane teorije i koncepcije ličnosti proizašle su iz podataka dobivenih jednom od tih metoda istraživanja ili kombinacijom tih metoda.

U ovom dijelu knjige, kao i u prethodnom prikazu Eysenckove teorije, mi ćemo izložiti modele i teorije ličnosti koji se temelje na empirijskim istraživanjima multivarijatnog tipa. Ta se istraživanja razlikuju od bivarijatnih i klinićkih i zbog toga je potrebno da kažemo nešto više o multivarijatnom pristupu i multivarijatnim metodama.

Bivarijatna istraživanja slijede klasićni eksperimentalni nacrt ili postupak. U takvim istraživanjima uključene su samo dvije varijable ĉiji se međusobni odnos želi utvrditi. To su nezavisna varijabla i zavisna varijabla. To je naćin eksperimentiranja i istraživanja koji je u psihologiju preuzet iz kemije i fizike. Takav je eksperimentalni postupak u psihologiju uveo Wundt prije stotinu godina. U takvom istraživaćkom radu nezavisna se varijabla mijenja pod kontrolom onoga koji provodi istraživanja i registriraju se eventualne promjene u zavisnoj varijabli koja je predmet istraživanja. Ako se takve promjene pojave, a svi ostali utjecaji na zavisnu varijablu su bili kontrolirani ili iz eksperimenta isključeni, onda se takve promjene u zavisnoj varijabli pripisuju utjecaju nezavisne i tako se dobiva uvid u uzroćno-posljedićnu povezanost jedne i druge varijable. U takvom istraživanju utjecaj drugih varijabli mora biti isključen i zbog toga se takva istraživanja provode u laboratoriju, a pojave koje se istražuju su maksimalno izolirane od svih ostalih pojava i utjecaja s kojima su inaće, u normalnim uvjetima, u kontaktu i međuzavisnosti. Zbog toga se odmah može vidjeti da je takav naćin istraživanja mnogo podesniji za fizikalne pojave, koje se mogu izolirati i kontrolirati, negoli za ljudsko ponašanje i ljude koji su vrlo reaktivni i složeni sustavi na koje djeluju odjednom mnogi utjecaji.

Multivarijatna istraživanja ili multivarijatni eksperimenti usmjereni su na proućavanje međusobnog odnosa više ili mnogo varijabli odjednom. Ta se istraživanja provode najćešće u potpuno prirodnim uvjetima, a eksperimentator ne manipulira pojedinu varijablu kao što je to slućaj u klasićnom bivarijatnom eksperimentu. U multivarijatnom eksperimentu najćešće sam život ili sama realnost izvode eksperimente, a istraživać koristi matematićke i statistićeke postupke da bi izolirao pojedine *bazne dimenzije* djelovanja i uzroćne odnose. Takvim postupcima je cilj da iz jednog ogromnog broja *manifestnih varijabli* i pojava koje stoje u međusobnim odnosima i među kojima postoji među-

sobna povezanost ili uvjetovanost, izluči *osnovne, latentne, dimenzije* i varijable koje imaju temeljna značenja i koje mogu objasniti velik dio *međuzavisnosti pojavnih ili manifestnih varijabli*. Na taj način, umjesto ogromnog broja manifestnih varijabli među kojima su odnosi nejasni i nerazumljivi, multivarijantnim istraživanjem dobiva se daleko manji broj varijabli šireg značenja koje su međusobno nezavisne i zato mogu objašnjavati cjelokupnu manifestnu ili pojavnu raznolikost na nekom području (Fulgosi, 1979).

I multivarijantni i bivarijantni eksperiment odvijaju se u kontroliranim uvjetima. Dok kod bivarijantnog eksperimenta istraživač ograničava svoju pažnju samo na dvije varijable u izolaciji od ostalih i u umjetno stvorenim uvjetima, kod multivarijantnog eksperimenta velik se broj varijabli promatra u njihovim prirodnim međudodnosima. Treba napomenuti da i kod multivarijantnog eksperimenta istraživač može uvoditi nezavisnu ili nezavisne varijable.

Zbog takvog karaktera istraživanja multivarijantni postupci i metode daleko su primjenjeniji istraživanju ponašanja i složenih situacija kakve se javljaju na području istraživanja ličnosti. Zbog toga su multivarijantni postupci, a osobito *faktorska analiza*, dali neprocjenjivi doprinos suvremenoj psihologiji ličnosti bez kojih bi ona još i danas ovisila samo o kliničkim podacima ili predstavljala neznanstvenu spekulaciju kako je to bilo u ne tako davno vrijeme. Može se reći da su multivarijantna istraživanja, pored kliničkih, dala empirijsku osnovu suvremene psihologije ličnosti. Jedini su izuzetak Skinnerova i druge biheviorističke teorije koje se osnivaju na klasičnim bivarijantnim istraživanjima.

Cattell smatra da su bivarijantni postupci u istraživanju potpuno neadekvatni za istraživanje ličnosti. Izoliranje samo dviju varijabli od svih ostalih predstavlja atomiziranje ličnosti. Ljudsko ponašanje je složeno i rezultat je interakcije mnogih varijabli i utjecaja. Ako se prouči odnos između dviju varijabli, ostaje problem kako se te varijable povezuju sa stotinama i tisućama drugih. Nadalje, sama činjenica da eksperimentator mora sam manipulirati nezavisnu varijablu znači da on mora zanemariti mnoge druge koje su važne za psihologiju ličnosti. Tako mnoge emocionalne i motivacione varijable koje se ne mogu uvesti u okvire klasičnog eksperimenta na ljudima, prisiljavaju bivarijantnog istraživača da se bavi trivijalnostima, da odgovore na pitanja o ljudskoj ličnosti traži na štakorima ili u fiziologiji.

»Rezultat je da se bivarijantna metoda, sa svojim mjedenim instrumentima, potpuno udaljila od onoga što većina psihologa smatra fundamentalnim problemima u psihologiji... Da bi se zadržala u laboratoriju, ona se povukla na probleme koji su sa stajališta ljudskosti trivijalni i nereprezentativni za ponašanje u stvarnom životu. Drugo, ona se uvijek ponovo povlači u fiziologiju... Treće, ona je morala zamijeniti ljude životinjama u mnogim ozbiljnim napadima na motivaciju i cjelokupno ponašanje. Bez obzira koliko uspijeva u zoološkoj psihologiji, ona mora biti frustrirana kad se kasnije suoči s gotovo nemogućim zadatkom prevođenja u termine ljudske ličnosti« (Cattell, 1966b, str. 9).

Za razliku od bivarijantnog eksperimentiranja, klinička metoda posjeduje po mišljenju Cattella sposobnost proučavanja složenih i važnih aspekata ljudskog ponašanja onako kako se ona zbivaju na prirodan način. To joj omogućuje činjenica da zahvaća ili utvrđuje zakonitosti u funkcioniranju cijelog organizma. Zbog toga je klinička metoda bliža multivarijantnoj metodi istraživanja negoli bivarijantnom eksperimentu. I kliničar i multivarijantni istraživač zainteresirani su za složena ponašanja, onakva kakva se događaju u životu.

Oba postupka dozvoljavaju da sam život izvodi eksperimente i nisu vezana za umjetnu, laboratorijsku atmosferu. Oba su postupka orijentirana na cjelovitu ličnost, a ne na izolirane procese ili fragmentirane dijelove trivijalnih spoznaja. Da je to tako pokazuje velik broj istraživanja ličnosti koja se temelje ili na kliničkoj ili na multivarijantnoj metodi, a koja predstavljaju, u stvari, suvremenu psihologiju ličnosti (Hall i Lindzey, 1978; Momirović, 1971; Momirović i Kovačević, 1970; Rot, 1976; Hjelle i Ziegler, 1976; Pervin, 1970; Byrne, 1966; Maddi, 1976; Mischel, 1976).

Razlika između kliničara i istraživača koji koristi multivarijantno istraživanje leži i u tome što se prvi oslanja i koristi svoju intuiciju i pamćenje da bi prosudio varijable i zapamtio događaje, dok multivarijantni istraživač koristi eksperimentalne postupke i statističke analize (Cattell, 1962). Zbog toga Cattell smatra da je klinička metoda u stvari multivarijantna metoda, ali bez rigoroznosti i objektivnosti koju ima multivarijantni pristup.

Multivarijantna metoda u sebi sjedinjuje prednosti kliničke i bivarijantne metode, a izbjegava njihove nedostatke ili ograničenja. Ta je metoda objektivna i znanstveno stroga, ona omogućuje proučavanje pojava i ponašanja koja su složena i koja se drugačije ne mogu proučavati. Ona omogućuje proučavanje velikog broja varijabli odjednom i velikog broja ljudi i to normalnih (koji su još uvijek najtipičniji).

Matematičko-statistički postupak koji se najviše primjenjuje za multivarijantna istraživanja na području ličnosti jest *faktorska analiza* (Fulgosi, 1979; Momirović, 1971). U faktorskoj analizi bazne podatke čini velik broj odgovora ili reakcija koji su dali brojni ispitanici na jedan veliki broj manifestnih ili pojavnih varijabli ili testova. Na osnovi tih podataka utvrđuju se interkorelacije među tim varijablama. Te varijable su, najčešće, različiti testovi ličnosti i oni predstavljaju površinske indikatore na osnovi kojih se u toku faktorske analize utvrđuju latentne varijable koje objašnjavaju kovarijacije ili međusobnu povezanost tih manifestnih varijabli ili manifestnih oblika ponašanja. Prema tome, u faktorskoj analizi kao jednom od postupaka multivarijantnog istraživanja, cilj je da se na osnovi velikog broja međusobno povezanih i isprepletenih pojava utvrdi jedan mali broj temeljnih, međusobno nezavisnih, varijabli koje objašnjavaju takvu pojavu i takvu povezanost događaja (Fulgosi, 1974a, b, c, 1979).

Cilj je faktorske analize da izolira takve temeljne varijable koje se nazivaju faktorima i da utvrdi u kojoj mjeri pojedine manifestne varijable (testovi ili drugi indikatori) predstavljaju izraz tih latentnih, temeljnih varijabli ili faktora. Zastupljenost temeljnih varijabli ili faktora u manifestnim izražava se *faktorskim opterećenjem* ili *faktorskom saturacijom* koja pokazuje u kojoj se mjeri razlike i varijacije u toj manifestnoj varijabli mogu pripisati određenom faktoru (Fulgosi, 1979). Na osnovi tako utvrđenih temeljnih varijabli ponašanja ili faktora, mogu se konstruirati *mjerni instrumenti* ili testovi koji će takve temeljne faktore mjeriti. Suvremena psihologija ličnosti, koja se gotovo u cijelosti temelji na instrumentima i testovima za mjerenje kompleksnih oblika ponašanja došla je do njih uz korištenje faktorske analize (Momirović, 1971). Faktori znače prema tome, temeljne komponente koje su utvrđene empirijskim i objektivnim postupcima i čine osnovu pojedinih teorija ličnosti.

Faktori mogu biti, kao što smo rekli u prikazu Eysenckove teorije *generalni, grupni* ili *specifični* (Fulgosi, 1979). Generalni faktori su oni koji se pojavljuju u svim manifestnim varijablama neke domene i koji objašnjavaju dio

varijance svih pojavnih varijabli u toj domeni. Grupni su faktori oni koji se javljaju samo u nekim pojavnim varijablama a u drugima ne. Konačno, specifični su faktori oni koji su povezani samo s jednom manifestnom varijablom. Osim ovih pojavljuju se još i faktori pogreške mjerenja. Faktori se međusobno mogu razlikovati po položaju faktorskih osi (Fulgosi, 1979) koje ih predstavljaju. Na osnovi toga, razlikujemo *ortogonalne* ili međusobno *okomite faktore* i *kosokutne* faktore. Između ortogonalnih faktora ne postoji međusobna korelacija, a između kosokutnih postoji. Veličina te korelacije među faktorima, kad uopće postoji, redovito je vrlo mala. Ako takva korelacija među faktorima zaista postoji, onda se na osnovi takvih faktora mogu utvrđivati faktorskom analizom novi faktori koje nazivamo faktorima drugoga reda. *Faktori prvog, drugog i viših redova čine hijerarhijsku faktorsku strukturu* (Fulgosi, 1979, Momirović, 1971). Međutim, cilj je faktorske analize da utvrdi faktore koji su bez međusobne korelacije ili među kojima je korelacija zanemarivo mala. Ortogonalni faktori predstavljaju funkcionalne jedinice koje objašnjavaju povezanost događaja na manifestnom planu.

Istraživanje ličnosti uz korištenje faktorske analize sastoji se, prema tome, u zahvaćanju velikog broja različitih vrsta ponašanja ili djelovanja, stanja, manifestnih osobina ili manifestacija ličnosti. Utvrđivanju njihovih međusobnih korelacija i, na osnovi toga, utvrđivanju funkcionalnih jedinica koje znače izvor tih međusobno povezanih manifestacija odnosno osnovu ličnosti kakva se manifestira. Takvim se postupkom dobivaju sustavne, smislene i teorijski relevantne informacije i podaci o jednoj složenoj i naoko kaotičnoj raznolikosti koju čine ličnost i ponašanje ljudi.

Cattell je među psiholozima i personolozima koji se služe faktorskom analizom i drugim multivarijantnim metodama razvio najkompletniju teoriju ličnosti. On je, osim toga, sam razvio brojne postupke i tehnike korištenja faktorske analize (Cattell, 1952, 1966a i b; Cattell i Dreger, 1974). Obim njegova istraživačkog rada je ogroman i obuhvaća, osim ličnosti, i područje inteligencije, pojedina područja socijalne psihologije, razvojnu psihologiju, pitanja genetike ponašanja i druga područja. Do danas je publicirao oko dvadeset i pet knjiga i preko tri stotine znanstvenih radova. Cattellov utjecaj na suvremenu psihologiju ličnosti je vrlo velik. On je sam, i u suradnji s drugima, konstruirao velik broj vrlo različitih testova od kojih su najpoznatiji test inteligencije oslobođen utjecaja kulture (The culture — free test of intelligence, 1944), baterija testova ličnosti (The O—A personality test battery, 1954) i upitnik ličnosti (The 16 personality factors questionnaire, 1950).

Cattellov pristup istraživanju ličnosti je zasnovan na objektivnim mjernim postupcima i instrumentima. U tom istraživanju on se služi velikim brojem ispitanika i velikim brojem testova. U takvom pristupu teorijske formulacije su manje značajne, jer se slika ličnosti i njene osnovne strukture pojavljuju iz empirijskih podataka i rezultata. Teorijske formulacije u Cattellovoj psihologiji odnose se prvenstveno na područje motivacije. Za Cattella je čovjek sustav energija koji djeluje u skladu s načelom potkrepljivanja i u smjeru redukcije napetosti. Ovo čini Cattellovu koncepciju ličnosti i motivacije dosta sličnom Freudovoj i Hullovoj, jer prvi naglašava važnost energije, napetosti i transformacije energije, a drugi važnost učenja i nagrađivanja za razvoj ponašanja. Kao i u sustavu Pavlova, te Millera i Dollarda i drugih biheviorističkih psihologa, nagradu ili potkrepljenje predstavlja redukcija ili

smanjenje napetosti u organizmu. Cattell je osim toga, poput Freuda i biheviorista, protiv fiziologiziranja koje je hipotetičkog karaktera.

Za Cattella je ljudsko ponašanje zakonito i može se razumjeti, objasniti i predviđati na osnovi odnosa i međusobnog djelovanja strukturalnih ili temeljnih komponenti ili entiteta u ličnosti.

Za proučavanje ličnosti i za proučavanja na području psihologije Cattell je razvio i posebnu strategiju koja predstavlja međusobno kombiniranje teorije i mjerenja, slobodnog istraživanja i testiranja hipoteza. Taj model istraživanja, kog on najviše koristi, nazvan je induktivno-hipotetičko-deduktivnom metodom (IHD). Prema tom modelu istraživanje započinje jednom fazom eksplorativnog rada (Cattell, 1966b) koju on smatra najkreativnijom u procesu istraživanja i koja se, najčešće, sastoji od stvaranja mjernih instrumenata za zahvaćanje nekog područja ličnosti. Nakon toga nastupaju induktivna istraživanja koja istraživaču omogućuju postavljanje određenih hipoteza ili dedukcija koje se zatim testiraju ili verificiraju. Za njega su, dakle, u znanstvenom istraživanju podjednako zastupljeni i hipotetičko-induktivni i hipotetičko-deduktivni postupci.

Istraživanje ličnosti po njegovu mišljenju (1965c) prošlo je u svojem razvoju kroz nekoliko faza ili perioda. Prvi takav period je literarno-filozofski. U tom su periodu o ličnosti donášani sudovi i zaključci na osnovi vlastitih uviđanja, spekulacije i vjerovanja. Književnost daje vrlo minuciozne opise ličnosti koji imaju estetsku vrijednost, ali za znanost znače samo jedan od mogućih izvora postavljanja hipoteza o ličnosti. Te hipoteze trebaju biti podvrgnute ispitivanju i testiranju uz korištenje znanstvenih metoda (to su eksperiment i objektivno opažanje). Prema tome, u toj prvoj fazi, u kojoj takvi znanstveni postupci istraživanja ličnosti nisu postojali, nije bilo nikakvih znanstveno dokazanih činjenica ili otkrića o ljudskoj ličnosti.

Druga faza u povijesti razvoja istraživanja ličnosti nastupa onda kada su učinjeni pokušaji da se prouče i razumiju mentalne bolesti. Tada su prvi put korištene kliničke metode istraživanja i dobiveni prvi znanstveni podaci o ličnosti. To je bio doprinos Freuda, Junga, Adlera, McDougalla i drugih. Ti su podaci međutim, bili u velikoj mjeri jednostrani, jer su se zasnivali samo na proučavanju abnormalnog ponašanja i abnormalnih ličnosti. Osim toga, u tom razdoblju se nisu koristila ni mjerenja.

Treća faza u razvoju proučavanja ličnosti nastupa oko 1900. godine kad je psihologija već počela koristiti eksperimentalne i kvantitativne metode.

Svaki induktivno-hipotetsko-deduktivni ciklus nastavlja se na nov takav ciklus istraživanja. Primjer za to pruža otkriće jednog faktora ličnosti. Cattell je (1962) utvrdio da postoji povezanost između sljedećih varijabli: a. srednje vrijednosti elektrodermalne reakcije u situaciji opasnosti, b. odgovora ispitanika na jednom testu naslova koji su pokazivali da ispitanici biraju jednostavne, a ne »gromovite« naslove, c. usporavanja vremena reakcije u situaciji složenih uputstava i d. sporost u percipiranju određenih likova. Objašnjenje ove povezanosti može biti različito. Tako bi se moglo reći da povezanost uzrokuje neki »faktor karaktera« s obzirom na izbjegavanje »gromovitih« naslova i nastojanje da se izbjegnu pogreške u situaciji kompleksnog vremena reakcije. Druga je mogućnost da taj obrazac koreliranih pojava izražava jednu plašljivost i nesigurnost, odnosno takav faktor u ličnosti. Visoka reaktivnost autonomnog sustava na prijetnju predstavljala bi podršku takvom faktoru. Cattell je bio u mogućnosti da izvrši dalji niz testova i eksperimenata koji su trebali

razjasniti prirodu tog faktora koji uzrokuje korelacije među spomenutim manifestnim varijablama. U ta istraživanja uključen je i jedan test aspiracija i jedan test reagiranja na opasnosti ili prijetnje. Uz to je uključen i jedan test pažljivosti pri radu. Test aspiracija bio je uključen u istraživanje da bi se provjerila hipoteza o faktoru karaktera. Test prijetnji ili opasnosti uključen je da bi se ispitala hipoteza o plahosti ili bojažljivosti, a test pažljivosti pri izvršavanju zadataka da bi se provjerila hipoteza da se radi o jednom faktoru opće inhibiranosti ili inhibicije iz drugih izvora, a ne zbog plašljivosti ili bojažljivosti. Ponašanje na testu razine aspiracije nije bilo povezano s drugim ponašanjima, ali su s njima bili povezani rezultati na testovima brižljivog izvođenja zadataka i reagiranja na prijetnju. Utvrđen obrazac je pokazao da se radi o faktoru opće inhibicije koji je već prije utvrđen u mnogim eksperimentima s faktorskom analizom.

Zadatak je istraživanje na području ličnosti, po mišljenju Cattella, da se najprije utvrdi taksonomija ličnosti. Zatim, da se utvrde postupci i instrumenti mjerenja tako utvrđenih komponenti ličnosti i ponašanja. Kod toga teorija nikako ne može biti neovisna o mjerenju, a mjerenje mora biti, naravno, povezano s mjernim instrumentima koji čine operacione definicije pojedinih konceptualnih jedinica. Faktorska analiza i multivarijatna istraživanja predstavljaju sredstvo i put definiranja temeljnih strukturalnih komponenti ličnosti. Multivarijatna psihologija je, kaže Cattell, na taj način »vjenčala psihologiju s 'kraljicom znanosti', matematikom...« (Cattell, 1965c, str. 65).

Struktura ličnosti

Iako verbalne definicije u znanosti nemaju nikakvu ili vrlo malu vrijednost, Cattell ipak daje jednu takvu definiciju ličnosti koja može poslužiti samo kao orijentacija: »Ličnost je ono što omogućuje predviđanje što će neka osoba učiniti u određenoj situaciji. Cilj je psihološkog istraživanja ličnosti da na taj način utvrdi zakone o tome što će različiti ljudi učiniti u svir. vrstama situacija, socijalnim i općim... Ličnost se bavi cijelokupnim ponašanjem pojedinca: i javnim i onim ispod kože« (1950, str. 2).

Ličnost je za Cattella jedna složena, izdiferencirana, struktura u kojoj on razlikuje nekoliko osnovnih vrsti komponenata. Najvažnije strukturalne komponente ličnosti i one kojima je posvećeno najviše istraživanja jesu osobine ličnosti. Te su osobine ličnosti definirane i determinirane objektivnim mjerenjima i ispitivanjima. One se dijele u različite klase i kategorije od kojih je jedna klasa, klasa *dinamičkih osobina*. Unutar svake klase postoji više vrsta osobina.

Osobine svih klasa ili kategorija odnosno svih vrsta utvrđuju se faktorskom analizom. Podaci koje Cattell koristi za takve analize potječu iz tri moguća izvora podataka. To su podaci iz života pojedinaca (kao što su ocjene koje je dobivao od drugih osoba, dokumenti i činjenice) koje Cattell označava slovom *L*, podaci iz upitnika i inventara ličnosti koje ispitanik ili pojedinac daje o samom sebi (*Q*-podaci) i, konačno, podaci iz objektivnih testova (*T*-podaci). *L*-podaci, kao što smo rekli, predstavljaju podatke koji znače ocjene koje drugi ljudi daju o pojedincu na osnovi njegovog ponašanja u nekim realnim situacijama ili podaci koji se mogu dobiti bez korištenja takvih ocje-

njivača (recimo broj prometnih nezgoda, podaci o bolestima i slično). Od strane drugih ocjenjuju se takve osobine kao što su, na primjer: društvenost, emocionalna stabilnost, savjesnost. *Q*-podaci ovisе o izjavama koje ispitanik daje sam o sebi na posebne upitnike i inventare ličnosti pripremljene za tu svrhu. Ti odgovori najčešće se tretiraju samo kao odgovori, tj. kao elementi njegova repertoara ponašanja izazvani postavljenim pitanjem. To je zbog toga, jer se ti odgovori ne mogu (najčešće) provjeravati i postoji mogućnost varanja. *T*-podaci predstavljaju najvrednije podatke, jer su objektivni i mogu se verificirati, a dobiveni su u kontroliranim uvjetima na osnovi objektivnih testova. *Objektivni testovi su minijature situacije ponašanja u kojima pojedinac nije svjestan odnosa između njegova ponašanja i osobine ličnosti koja se mjeri*. Objektivnost tih testova je to veća što je taj odnos između manifestnog ponašanja u takvoj situaciji i pravog predmeta mjerenja manje uočljiv. Zbog toga su za Cattella i projekivni testovi objektivni testovi.

U istraživanju osobina ličnosti Cattell, kao empirista, polazi u skladu sa svojom općom strategijom, *samo od hipoteza koje se podvrgavaju empirijskoj provjeri ili od konstrukata koji trebaju dobiti svoju realnu, empirijsku, operacionu definiciju ili instrument s kojim ih se može dijagnosticirati i mjeriti*.

Početno istraživanje ličnosti s *Q*-podacima osniva se na pretpostavci da verbalno ponašanje i jezik pokrivaju cijelu sferu ili domenu ličnosti i da se zbog toga riječi kao oznake mogu koristiti za pokrivanje te sfere. Cattell je s ciljem da pokrije cijelo područje ličnosti pošao od Allport-Odbertovog rječnika koji sadrži više od 4 000 riječi koje označavaju ljudsko ponašanje i tome dodao još druge termine iz literature i psihijatrije. Analizom sinonima ukupan broj je bio sveden na 200 termina. Jedna velika skupina odraslih, koja je bila reprezentativna za populaciju, ocjenjivala je tih 200 termina na 42 bipolarne ljestvice. Te su ljestvice nosile polarne oznake kao na primjer: emocionalan—miran, uporan—submisivan, adaptabilan—rigidan, obziran—bezobziran itd. Te su ocjene faktorizirane i utvrđeno je 15 faktora koji su bili bipolarni i dovoljni za eksplikaciju kovarijance među bipolarnim ljestvicama i koji reprezentiraju cijelu sferu ličnosti. Neki od utvrđenih faktora bili su odmah prepoznatljivi i nazvani su uobičajenim terminima i osobinama kao, na primjer, osobina dominantnosti odnosno submisivnosti s faktorom Dominacije—Submisivnosti. Ljestvice koje su imale najveću saturaciju s tim faktorom hile su: samosvjestan — submisivan, siguran—nesiguran, hvalisav—skroman, agresivan—popustljiv, energičan—krotak i poduzetan—plah. Za druge utvrđene faktore nije bilo odgovarajućih termina i Cattell je za njih stvorio akronimne nazive. Tako je na primjer jedan faktor nazvan Premsia naprama Haria gdje je naziv Premsia stvoren sjedinjavanjem termina Protected Emotional Sensitivity (zaštićena emocionalna osjetljivost). Svaki je faktor definiran, prema tome, operaciono odgovarajućim ljestvicama i matematički položajem faktorske osi. Utvrđeni faktori iz ove i mnogobrojnih drugih analiza, dobili su kasnije svoje brojeve prema njegovom Univerzalnom Indeksu faktora.

Površinske i izvorne osobine ličnosti

Osobina ličnosti je za Cattella jedna »mentalna struktura« koja predstavlja samo zaključak izveden na osnovi opaženog ponašanja, odnosno pravilnosti i konzistentije ponašanja ili postupanja. Tako za nekoga kažemo da ima određenu osobinu ako se u različitim situacijama ponaša na konzistentan

i pravilan način. Recimo netko »ima osobinu marljivosti« ako se ponaša na određen i sličan način u različitim situacijama.

Dvije osnovne kategorije ili klase osobina koje Cattell razlikuje u strukturi ličnosti jesu površinske i izvorne osobine. Površinske osobine ličnosti manifestiraju se u ponašanju u različitim situacijama i vezane su za takve situacije. Njihovo je značenje više situacijsko i zbog toga manje generalno.

Cinjenica da se pojedinac u različitim situacijama ponaša na isti ili sličan način upućuje na to da njegovo ponašanje nije determinirano tim situacijama (koje su različite) već izvornim osobinama koje su stalne. *Te osobine garantiraju sličnost ili identičnost odnosno konzistenciju u ponašanju.* Zbog toga te osobine imaju znatno veću važnost za razumijevanje nečije ličnosti i znatno veću generalnost od površinskih. Stoga psihologija ličnosti treba biti orijentirana na utvrđivanje tih izvornih osobina ličnosti. Te osobine ličnosti mogu se utvrditi na osnovi korelacija između mjerenja ponašanja pojedinca u većem broju različitih situacija, odnosno faktorskom analizom. *Stoga faktori, koje nam otkriva faktorska analiza, predstavljaju izvorne osobine ličnosti.* Izvorne su osobine klasteri ili skupine manifestnih oblika ponašanja i njima su određene. Tako se neka skupina ponašanja javila uvijek zajedno i zato je pripisujemo jednom faktoru ili nekoj izvornoj osobini ličnosti. Broj izvornih osobina ličnosti neuporedivo je manji od broja manifestnih pa je osobina i zbog toga, pogodnija za deskripciju ličnosti. Međutim, to nije jedini razlog. Cattell kaže da su izvorne osobine ili faktori:

»... realni strukturalni utjecaji u temelju ličnosti s kojima se moramo baviti u razvojnim problemima, psihosomatici, i problemima dinamičke integracije. Kako sada istraživanja pokazuju, ove izvorne osobine odgovaraju realnim, cjelovitim, utjecajima — fiziološkim faktorima, faktorima temperamenta, stupnjevima dinamičke integracije, izloženosti socijalnim institucijama — o kojima se može mnogo više utvrditi onda kad jednom budu definirane« (1950, str. 27).

Ponašanje pojedinca izraz je, prema tome, njegovih izvornih osobina odnosno njihove međusobne interakcije u određenom trenutku i određenoj situaciji. Iz ovoga je jasno da će Cattellu biti neophodno da specificira i definira način interakcije tih izvornih osobina.

Izvorne osobine ili faktori ličnosti mogu, po njegovu mišljenju, biti formirane pod utjecajem nasljeđa, utjecajem okoline ili utjecajem nasljeđa i okoline zajedno. One osobine koje nastaju pod većim utjecajem nasljeđa on naziva *konstitucionalnim osobinama ili faktorima*, a one koje su nastale pod utjecajem okoline naziva *okolinom izgrađene osobine*.

One osobine koje pokreću pojedinca u različitim situacijama na djelovanje ili aktivnost nazivaju se *dinamičkim osobinama ličnosti*. One osobine koje se odnose na efikasnost djelovanja nazivaju se *spособnostima*. Osobine ličnosti koje su urođene, a koje se odnose na takve aspekte ponašanja kao što su brzina, energičnost, emocionalna reaktivnosti nazivaju se *osobinama temperamenta*.

U ponašanju pojedinca ne manifestiraju se samo te trajne osobine njegove ličnosti već i *povremene osobine* koje Cattell naziva *stanjima, raspoloženjima i ulogama*.

Izvorne osobine utvrđene faktorskom analizom

Koristeći faktorsku analizu kao osnovni postupak pri utvrđivanju izvornih osobina ličnosti, Cattell i njegovi suradnici su izvršili ogroman broj istraživanja takvih osobina na vrlo različitim populacijama i koristeći različite postupke i metode. Tako su, na primjer, konstruirali preko 1 000 testova objektivnog tipa, većinom testova ponašanja (Cattell i Warburton, 1967; Ishikawa, 1977). Istraživanja su izvršena u tako različitim zemljama kao što su SAD, Japan, Velika Britanija, Australija, Novi Zeland, Francuska, Italija, Njemačka, Meksiko, Brazil, Argentina, Indija. Utvrđeni faktori ličnosti imaju, prema tome, veliku generalnost i replikabilnost (Fulgosi, 1979). Cattell je, osim toga, smatrao da utvrđeni faktori trebaju biti prepoznatljivi ili isti bez obzira kojim mjernim instrumentima ili podacima ih utvrđivali. Tako bi faktorska struktura ličnosti utvrđena na osnovi *L* podataka morala biti jednaka ili slična faktorskoj strukturi ličnosti dobivenoj iz *Q* podataka odnosno ove bi trebale biti jednake ili slične faktorskoj strukturi koja se otkriva *T* podacima, tj. objektivnim testovima. Pri tome najveću znanstvenu vrijednost imaju podaci i faktorska struktura dobiveni na osnovi objektivnih testova.

Oni faktori ili izvorne osobine koji nemaju takvu generalnost i replikabilnost, bilo preko različitih mjernih instrumenata, bilo preko različitih situacija, ne mogu se smatrati izvornim osobinama ili dimenzijama ličnosti koje su definitivno utvrđene.

Univerzalni Indeks faktora ličnosti ili izvornih osobina sadrži danas 36 faktora ili izvornih osobina ličnosti utvrđenih na području objektivnih testova. Od toga brojevi od U. I. 1 do U. I. 15 označavaju faktore sposobnosti koje su opisali French i drugi u svom popisu (1953). Prema tome, postoji dvadeset i jedna izvorna osobina ličnosti utvrđena objektivnim testovima ukoliko isključimo osobine-sposobnosti koje se istražuju najčešće izvan okvira psihologije ličnosti (Hammond, 1977, Wilde, 1977; Ishikawa, 1977). Tih dvadeset i jedna izvorna osobina ličnosti ili faktora ličnosti i manifestna ponašanja koja ih najbolje karakteriziraju jesu sljedeće:

- U.I. 16 Samosvijest (snaga ega ili samosvijest ega) prema Pokornosti (submisivnosti)
Brzi prirodni tempo i velika brzina motornih i kognitivnih aktivnosti; visoka samosvijest i tolerancija frustracije; ukusi više društvene klase.
- U.I. 17 Plahost prema Poduzetnosti (opća inhibiranost)
Velika opreznost i plašljivost; spremnost inhibiranja ponašanja pod utjecajem prijetnje i opasnosti; manja žustrost.
- U.I. 18 Hipomanička domišljatost
Vrlo brzi, ali površni sudovi; velika brzina u motoričkim akcijama; ne-sigurnija ličnost; veća podložnost socijalnim normama.
- U.I. 19 Nezavisnost prema Podjarmljenosti
Veća strogost suđenja; točnost pamćenja slika; manja autokritičnost.
- U.I. 20 Nepostojanje osobnih vrijednosti prema Osobnim vrijednostima
Visoka pokornost i prepuštenost; tendencija konformiranju i podložnost društvenim normama; visoka osjetljivost na kažnjavanje i neodobravanje.
- U.I. 21 Zivahnost prema Mirnoći
Nepristupačnost za socijalne sugestije; brzina socijalnih sudova; brzina percipiranja; visoka verbalna i ideaciona fluentnost.
- U.I. 22 Kortercija (kortikalna alertnost ili budnost) prema Pathemiji
Visoka neposredna reaktivnost, ali slaba izdržljivost; velika brzina reakcije; napeta uznemirenost i visoka razina aktivacije; velika brzina percipiranja.

- U.I. 23 Mobilizacija prema Regresiji
Nepostojanje rigidnosti; visoka sposobnost koncentriranja; velika izdržljivost u poteškoćama.
- U.I. 24 Jaka anksioznost prema Slaboj anksioznosti (tjeskobi)
Visoka manifestna anksioznost; povećana osjetljivost na smetnje i neprilike; nesigurnost; osjećaj krivnje; omalovažavanje sebe; visoka razina napetosti nagona.
- U.I. 25 Realizam prema Tensidiji
Niska kognitivna i perceptivno-imaginativna snaga; velika točnost i brzina u dobro strukturiranim i konvencionalnim zadacima; stavovi orijentirani na realnost.
- U.I. 26 Narcisizam prema Neangažiranosti
Prodorna efikasnost i rafiniranost reakcija; visoka ustrajnost; niska samoprocjena; visoka osjetljivost na prijetnju; dobra neposredna kontrola.
- U.I. 27 Mrzovoljnost prema Povjerljivosti
Nisko samopoštovanje; niska razina aspiracija, slaba motiviranost.
- U.I. 28 Astenija prema Ležernosti
Nizak psihofizički momentum (pokretljivost); nedostatak samopouzdanja i postojanosti u stajalištima; povećani negativistički kritizizam.
- U.I. 29 Srdačnost prema Nekooperativnosti
Velika brzina i kooperativnost reagiranja; slabi efekti neugoda i prijetnji; pretjerane reakcije.
- U.I. 30 Flegmatičnost prema Napetosti
Flegmatični temperament; polagan i manje oprezan; mala fluktuacija stavova; ograničena emocionalnost.
- U.I. 31 Opreznost prema Smušenosti ili šašavosti
Visoka stabilnost stavova; velika opreznost; odlučna samokontrola; polagan prirodni tempo.
- U.I. 32 Eksvia (ekstraverzija) prema Invii (introverziji)
Ekstravertiranost, optimistička samopouzdanost; visoka perceptivna i kognitivna fluentnost; socijalni interesi.
- U.I. 33 Pesimizam (tvrdoglavost) prema Optimizmu
Prožetost pesimizmom; depresivni nedostatak samopouzdanja; konzervativan i tjeskoban pristup okolini.
- U.I. 34 Autizam prema Konvencionalnosti
Rezoniranje je više »emocionalno« negoli »racionalno«; indiferentnost u pogledu socijalnih normi; visoka fluentnost imaginacije; interesi za ne-uobičajeno, a ne za uobičajeno.
- U.I. 35 Lijenost prema Entuzijazmu
Niska razina kognitivnog djelovanja; sporst, apatičnost i letargičnost ponašanja; nepostojanje jetkosti, nepostojanje fine motoričke kontrole.
- U.I. 36 Jaki sentiment o sebi prema Nedalekovidnosti
Visoki sentiment o sebi; ograničenost dalekovidnosti.

Na osnovi brojnih istraživanja velikim brojem upitnika faktorskom su analizom utvrđeni sljedeći faktori prvog reda ili izvorne osobine na tom području. Većina njih je identična faktorima koji su utvrđeni na području ocjena i životnih podataka. Sve nose oznaku L ili Q.

- U.I.L 1 A Ciklotimija prema Schizotimiji (Cattellov način pisanja) (Afektotimija)
Topao, socijabilan, dobre prirode, kooperativan, pažljiv prema ljudima, uljudan pouzdan *prema* rezerviran, ukočen, krut, nepopustljiv agresivan, opstruktivan, hladan, besćutan, sumnjičav.
- U.I.L 2 B Opća inteligencija
Bistar, intelektualan, *prema* tup, prost.
- U.I.L 3 C Snaga ega
emocionalno stabilan, zreo, miran, realističan, u odnosu na život, *prema* emocionalno nestabilan, nezreo, neiskren, zabrinut.
- U.I.L 4 D Razdražljivost prema Nesigurnosti

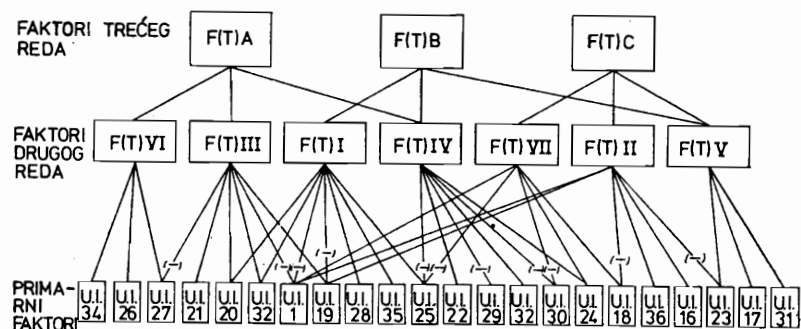
Zahtijevajući, svraća pažnju na sebe, razdražljiv, ljubomoran, drzak, nestrpljiv, *prema* emocionalno zreo, samodovoljan, neljubomoran, oprezan, skroman.

- U.I.L 5 E Dominantnost prema Submisivnosti
Nadmoćan, nezavisan, ozbiljan, nekonvencionalan, otporan, *prema* submisivan, zavisan, meka srca, konvencionalan.
- U.I.L 6 F Isticanje prema Neisticanju
Entuzijastičan, govornik, raspoložen, iskren, otvoren, izražajan, *prema* šutljiv, introspektivan, depresivan, mračan, nekomunikativan.
- U.I.L 7 G Snaga superega
Savjestan, ustrajan, uporan, odgovoran, sređen, pažljiv prema ljudima, *prema* prigodan, ležeran, nepouzdan, lakoodustajući, neozbiljan, opstruktivan.
- U.I.L 8 H Parmia prama Trekciji
Pustolovan, aktivan, ugodan, impulzivan, ne zapaža signale opasnosti, *prema* plah, bojažljiv, zakopčan, nepristupačan, naoštren, ograničenih interesa, spreman da u svemu vidi opasnost.
- U.I.L 9 I Premzija (zaštićena emocionalna osjetljivost) *prema* Harii
Osjetljiv, ženkast, težak, zahtijevajući, traži pomoć, pretvoran, djeluje na osnovi osjetljive intuicije, hipohondriakalan, *prema* žilav, realističan, ovisan o sebi, nesmiljen, djeluje na osnovu logičke evidencije, nesvjestan fizičkog invaliditeta.
- U.I.L 10 J Koastenija (Koasindija) prema Zeppii
Djeluje individualistički, pasivno je opstruktivan, neaktivan, dobroćudan, nezavisan, *prema* povodi se za grupom, kooperativan, aktivan, privlači pažnju, samosvjestan.
- U.I.L 11 K Kultiviranost prema Abkulciji.
Intelektualni interesi, uglađen, nezavisan u sudovima, savjestan, estetskih ukusa, *prema* nerefleksivan, uzak, nespretn, nezgodan, lako se zbunjuje, beskrupulozan, nema estetskih interesa.
- U.I.L 12 L Protenzija prema Relaksiranoj sigurnosti
Sumnjičav, ljubomoran, povučen, tiranski, razdražljiv, *prema* prilagodljiv spreman prihvaćati, otvoren, pouzdan, spreman riskirati, tolerantan, popustljiv, priseban, smiren.
- U.I.L 13 M Aucija prema Praksemii
Odsutan duhom, nekonvencionalan, zainteresiran za umjetnosti, imaginativan, kreativan, nezreo u praktičkim sudovima, *prema* praktičan, zaokupljen činjenicama, konvencionalan, uskih interesa, realističan.
- U.I.L 14 N Snalažljivost prema Naivnosti
Rafiniran, uglađen, točan, emocionalno discipliniran, estetski izbirljiv, obziran prema sebi i drugima, ambiciozan, svrsishodan, *prema* jednostavan, nepretenciozan, društven, jednostavnih ukusa, bez uvida ili pronicljivosti prema sebi i prema drugima, povjerenje u prihvaćene vrijednosti.
- U.I.L 15 O Sklonost krivnji prema Pouzdanju
Plašljiv, nesiguran, zabrinut, depresiran, lako se uzrujava, jak osjećaj dužnosti, sklon zahtjevanju, nemilosrdan u zahtjevima, pedantan, zlovoljan, s fobičkim simptomima, *prema* siguran u sebe, elastičan, spokojan, blag, bez strahova, odan jednostavnim akcijama.
- U.I.Q 16 Q, Radikalizam prema Konzervativizmu
Sklonost eksperimentiranju, netradicionalan, zainteresiran za temeljne društvene probleme, *prema* moralizatorskim tendencijama, tradicionalan, priklanjanje društvenim pravilima.
- U.I.Q 17 Q, Samostalnost prema Ovisnosti od grupe
Domišljat, apsorbiran u kreativnom radu, bez poteškoća u odlučivanju, *prema* konvencionalan, pomodan, zainteresiran i zadovoljen odnosima u grupi.
- U.I.Q 18 Q, Visoka kontrola sentimenta o sebi prema Niskoj kontroli sentimenta o sebi
Kontroliran, nametljive snage volje, uporan, obuzdan, savjestan, *prema* nekontroliran, nemaran, nervozan, distraktibilan, lako povredljivih osjećaja.

U.I.Q 19 Q₄ Visoka ergička napetost prema Niskoj ergičkoj napetosti
 Napet, podražljiv, razdražljiv, obeshrabren kritikom, čini mu se da postiže manje od mogućnosti, česte promjene raspoloženja, prema flegmatičan, smiren, čini mu se da postiže više od svojih mogućnosti, emocionalno uravnotežen.

Prema tome, struktura ličnosti kakvu nam pruža faktorska analiza na osnovi velikog broja istraživanja Cattella i drugih sastoji se iz 21 faktora ili izvorne osobine utvrđene na osnovi testova objektivnog tipa, i 19 faktora koji su utvrđeni na osnovi podataka iz života pojedinaca i upitnika ili inventara ličnosti. Ovi faktori ili izvorne osobine čine *razinu prvog reda*.

Neki od utvrđenih faktora su u međusobnim korelacijama (te korelacije nisu velike i neki drugi istraživači bi preferirali faktorsku strukturu koja bi sadržavala samo ortogonalne ili okomite faktore, tj. faktore bez korelacija) što Cattellu omogućava da na osnovi nekih faktora prvog reda utvrdi faktore drugog reda u strukturi ličnosti. Faktori drugog reda su još veće generalnosti od faktora prvog reda. Te faktore drugog reda on naziva i izvornim osobinama ličnosti drugog reda, tipovima ili dimenzijama ličnosti drugog reda (slika 1).

Slika 1.

Tako su na osnovi faktora prvog reda koji su utvrđeni iz životnih podataka utvrđena četiri faktora drugog reda, a na osnovi faktora prvog reda iz upitnika i inventara ličnosti utvrđeno je osam faktora drugog reda.

Faktori drugog reda utvrđeni na bazi životnih podataka (L podataka) jesu (Cattell, 1957b):

LBR I Eksvija — Invia (ekstraverzija-introverzija) determiniran faktorima prvog reda i njihovim saturacijama:

F Isticanje	.70
M Aucijsa	.54
E Dominacija	.54
A Afektotimija	.38

LBR II Tjeskoba (Anksioznost) naprama integraciji i prilagođenosti determiniran faktorima prvog reda:

— C nedostatak snage ega	.50
— L Protenzija	.47

— E Submisivnost	.32
— K Abkulcija	.54
— B niska inteligencija	.58

LBR III Korteroija naprama Pathemiji determiniran faktorima prvog reda:

— L Niska protenzija	.72
— I Haria	.68
— A Sizothimia	.43
N Snalažljivost	.34

LBR IV Nezavisnost kojeg determiniraju faktori prvog reda:

N Snalažljivost	.46
— G Nizak superego	.46
E Dominacija	.33
D Razdražljivost	.43
F Isticanje	.27

Ova se četiri faktora drugog reda dosta dobro poklapaju s faktorima drugog reda iz Q podataka.

Faktori drugog reda koji su utvrđeni iz Q podataka jesu:

- I — Anksioznost naprama Integritanosti
- II — Eksvija naprama Invia
- III — Hladna racionalnost naprama Afektivnosti
- IV — Nezavisnost naprama Podjarmljenosti
- V — Kultivirano postupanje naprama Spontanosti
- VI — Neobuzdanost naprama Osjetljivoj praktičnosti
- VII — B Inteligencija
- VIII — G Snaga superega

Ovih osam faktora drugog reda iz Q podataka ekstrahirali su Gorsuch i Cattell (1967) tako da su objedinili podatke sedam uzoraka ispitanika, odnosno faktorizirali podatke dobivene od 1 652 ispitanika. Cattell (1953. i 1973a) je pokazao da su četiri najjača faktora drugog reda iz Q domene sukladna s četiri faktora drugog reda iz L domene.

Na osnovi faktora prvog reda iz T domene Cattell je sa suradnicima (Cattell i Scheier, 1961; Cattell i drugi, 1961; Pawlik, 1961; Pawlik i Cattell, 1964) utvrdio sedam faktora drugog reda. Oni su utvrđeni u različitim analizama i pokazali su se stabilnima. To su ovi faktori:

- F (T) I Socijalizacija naprama Nepostojanju introjeksijske kulture. Taj faktor drugog reda determiniraju sljedeći faktori prvog reda: U.I. 1, 19, 20, 25, 28, 32, 35.
- F (T) II Ekspanzivni ego naprama podacima o teškoćama u rješavanju problema u životu. Taj faktor determiniraju faktori prvog reda: U.I. 1, 16, 18, 19, 23, 36.
- F (T) III Temperamentna revnost naprama Apatiji temperamenta. Ovaj je faktor determiniran faktorima prvog reda: U.I. 1, 19, 20, 21, 27, 32.
- F (T) IV Visokorazvijena samosvijest naprama Niskoj samosvijesti. Faktori prvog reda koji determiniraju taj faktor ličnosti jesu: U.I. 18, 22, 25, 29, 30, 33, 36.

- F (T) V . Povijest o inhibirajućoj, restriktivnoj okolini *naprama* Popustljivoj okolini.
Taj faktor ličnosti determiniraju sljedeći faktori prvog reda: U.I. 17, 23, 31.
- F (T) VI Narcistički razvoj *naprama* Kontaktu i zaokupljenosti okolinom.
Taj faktor ličnosti drugog reda determiniraju sljedeći faktori ličnosti prvog reda: U.I. 26, 27, 34.
- F (T) VII Visoka tenzija za postignućem i kontrolirana razina tenzije nagona, *naprama* Niska tenzija za postignućem.
Faktori ličnosti koji determiniraju taj faktor drugog reda jesu: U.I. 18, 19, 24, 25, 30, 33.

Faktori drugog reda iz T domene stajali su u određenim korelacijama, pa su Pawlik i Cattell (1964) na osnovi toga utvrdili faktore ličnosti trećeg reda. Ekstrahirana su tri takva faktora:

- F (T) A Nezreli, na samog sebe usredotočeni temperament
Taj faktor determiniraju sljedeći faktori ličnosti drugog reda: F (T) III, IV, VI.
- F (T) B Čvrsto disciplinirano prihvaćanje vanjskih normi.
Taj faktor determiniraju sljedeći faktori ličnosti drugog reda: F (T) I, IV, V.
- F (T) C Visoka samosvijest.
Taj faktor ličnosti trećeg reda determiniraju sljedeći faktori ličnosti drugog reda: F (T) II, V, VII.

Pawlik i Cattell su s iznenađenjem utvrdili sličnost tih faktora trećeg reda s Freudovim opisom *ida*, *ega* i *superega*. Teorijska interpretacija faktora drugog i trećeg reda još je otvorena, ali je njihova faktorska osnovica jednoznačna i spremna za dalja istraživanja.

Podudarnost između faktora iz T domene i faktora iz L i Q domene nije još definitivno utvrđena, ali je ta povezanost dosta kompleksna. Tako se neki faktori prvog reda iz T domene povezuju s faktorima drugog reda iz L odnosno Q domene.

Ovdje je interesantno razmotriti i odnos između nekih faktora iz Cattellova modela ličnosti i faktora koji čine Eysenckov model ili teoriju ličnosti. Eysenckova teorija ličnosti temelji se na samo tri faktora ličnosti (Eysenck, 1953c). To su faktor generalnog neuroticizma, faktor introverzije-ekstraverzije i faktor psihotizma. Ove faktore je Eysenck prema vlastitim riječima utvrdio i na osnovi ocjenjivanja osobina ličnosti i na osnovi objektivnih testova ličnosti, a kasnije i na osnovi upitnika ili samoocjena ličnosti. Prema tome, između Cattellove teorije ličnosti i Eysenckove postoji velika razlika u kompleksnosti. Cattellova je faktorska teorija ličnosti mnogo složenija od Eysenckove koja je također faktorska teorija ličnosti. Jednostavnost Eysenckove teorije katkada je čini prihvatljivijom za psihologe i psihijatre. Cattell smatra da Eysenckov postupak ekstrakcije i rotacije faktora nije ispravan i da dovodi do: a. ekstrakcije daleko premalog broja faktora jer zanemaruje statističke indikatore o broju faktora koji su neophodni za eksplikacije matrice interkorelacija, b. korištenja *kriterijske rotacije* umjesto do traženja i utvrđivanja *jednostavne strukture* (Fulgosi, 1979) odnosno do utvrđivanja konfaktora kako ih naziva Cattell. Takva kriterijska rotacija omogućava samo vrlo grubu aproksimaciju faktora prvog reda na osnovi faktora drugog reda. Takve faktore drugog reda Cattell naziva *ersatz* faktorima. Kriterijska rotacija koju Eysenck koristi počiva na gruboj pretpostavci da se neurotici i psihotici razli-

kuju od normalnih samo u jednom faktoru. Cattellovi podaci pokazuju da se oni razlikuju značajno u šest ili sedam faktora (Cattell i Scheier, 1961; Cattell i Killian, 1967; Cattell i Tatro, 1966). Postoji određeno slaganje između Cattellovih faktora drugog reda iz L domene i nekih faktora prvog reda iz T domene i Eysenckovih faktora. To osobito vrijedi ako se uzme u obzir da su faktori prvog reda iz L i Q područja kod Cattella potpuno ispušteni kod Eysencka. Međutim, stvarne, operacione definicije faktora kod Cattella i Eysencka se bitno razlikuju kao što se razlikuju i klinički instrumenti, baterije i skale koje su na temelju takvih analiza stvorene. Eysenckove skale i instrumenti su vrlo grubi i zato mnogo slabije definiraju pojedine faktore. Zbog toga pojedini Eysenckovi faktori znače kombinacije faktora prvog reda. Tome treba dodati i naše mišljenje da je Eysenckova teorija o tri faktora ličnosti nedovoljna za smještanje i opis velikog broja ljudi. Naime, pod pretpostavkom normalne multivarijantne distribucije faktorskih bodova, ogromna se većina ljudi smješta u centru Eysenckova sustava, a samo jedan mali dio na krajevima tih distribucija. Eysenckov model je na taj način pogodan za deskripciju samo malog postotka čitave populacije i to onih koji su značajno različiti na jednoj od njegove tri dimenzije. Za normalnu većinu deskripcija na osnovi ekstraverzije, neurotizma i psihotizma jest bez značaja i nedovoljno diskriminativna. Prema tome, Eysenckov model može korisno poslužiti najbolje u kliničke svrhe.

Postoje i istraživanja odnosa između faktora u Cattellovu modelu i faktora u Guilfordovu modelu ličnosti koji se također temelji na faktorskoj analizi. Iako ta istraživanja ne rasvjetljavaju taj odnos do kraja, ipak se neki odnosi mogu prepoznati. Tako je Backer (1961) ispitao 216 studenata Guilford-Martinovim upitnikom i Cattellovim upitnikom 16 PF. Oba se ova instrumenta temelje na rezultatima faktorskih analiza i namijenjena su mjerenju faktora koje su, respektivno, utvrdili Guilford i Cattell. Becker je utvrdio postojanje korelacija između ukupnih rezultata na obje skale. Gibbons je (1966) 16 PF upitnik i Guilfordove skale primijenio na 306 studenata. Utvrdio je da 40 skupina pitanja karakteriziraju 14 od 16 Cattellovih faktora, a 28 grupa pitanja 15 Guilfordovih faktora. Upitnik s 68 varijabli koje su proizašle iz takve analize faktoriziran je i ekstrahirani faktori su dva puta rotirani, jednom u smjeru Cattellovih faktora, a jednom u smjeru Guilfordovih faktora. U prvom je slučaju promatrano kako se dobro Guilfordovi faktori podudaraju s Cattellovim, a u drugom slučaju kako se dobro podudaraju Cattellovi s Guilfordovim. Konačno, Sells i drugi su (1970. i 1971) utvrdili zajedničku faktorsku strukturu za Guilfordove i Cattellove upitnike ličnosti i to na 600 ispitanika.

Na temelju tih istraživanja može se zaključiti da su neki Cattellovi i Guilfordovi faktori povezani. Tako postoji povezanost između sljedećih Guilfordovih i Cattellovih ljestvica ličnosti:

Cattellova ljestvica
i faktor kojeg mjeri

Guilfordova ljestvica
i faktor kojeg mjeri

C (snaga ega)
F (isticanje, uzbuđenost)
H (avanturističnost)
I (osjetljivost)
O (sklonost osjećaju krivnje)
Q₄ (ergična napetost)

D i C
R
S D
M
D C
N

Slova kojima su označeni Guilfordovi faktori ličnosti znače sljedeće: S — socijalna plahost, R — sputanost, D — depresija, C — cikloidna dispozicija, N — nervoznost, M — maskulinitet.

Iz toga se vidi da su, s izuzetkom ljestvice M, sve ostale ljestvice iz Guilfordova modela povezane s Neuroticizmom (D, C, N i S) ili Ekstraverzijom (S i R). Sve Cattellove ljestvice koje su povezane s Guilfordovim faktorima pripadaju faktorima drugog reda i to faktoru Anksioznosti ili Tjeskobe (to su ljestvice C, H, O, i Q₁) odnosno faktoru Ekstraverzije (ljestvice F i H). To znači da se korespondencija između Guilfordovog i Cattellovog faktorskog modela ličnosti može praktički izraziti dimenzijama iz Eysenckovog modela ličnosti.

Uspoređivanja faktora koji su utvrđivani u pojedinim faktorskim analizama u vezi s Cattellovim modelom i njegovim instrumentima (to je u prvom redu upitnik za ispitivanje 16 faktora ličnosti — 16 PF) pokazala su da se neki faktori ličnosti pojavljuju samo u određenoj domeni podataka a da ih nema u nekoj drugoj domeni ili mediju. Takvi su faktori idiosinkratski i njih nećemo prikazati ovdje. Većina faktora je reproducibilna i nije vezana samo za jedan medij ili domen.

Treba reći da su istraživanja faktorske strukture ličnosti na osnovi L i Q podataka postavila osnovu za razvoj i konstruiranje objektivnih testova ličnosti i za utvrđivanje faktorske strukture ličnosti na osnovi takvih podataka. Cattell preferira objektivne testove i faktore koji su utvrđeni na takvim instrumentima. Cattell i suradnici su do danas razvili više od 1 000 takvih objektivnih testova ličnosti. Tako Nesselroade i Delhees (1966) smatraju da su objektivni testovi na području multivarijatnih istraživanja ono što su laboratorijski eksperimenti na području bivarijatnih istraživanja. Oba daju podatke kao i L i Q mediji ali su takvi podaci dobiveni i u kontroliranoj situaciji. Cattell smatra da objektivni testovi ličnosti zahvaćaju i neke aspekte i osobine ličnosti koje ne mogu zahvatiti samoocjene ili ocjene odnosno biografski podaci (Q i L mediji ili domene).

Faktori koje smo do sada spominjali čine osnovu Cattellove teorije ličnosti. Međutim, oni su dovoljni za deskripciju samo *strukture ličnosti* ali ne i za *dinamiku ličnosti*. Faktori, prema tome, predstavljaju objektivne utvrđene temelje ličnosti i njene izvorne osobine. Oni su kod Cattella, prema tome kao i kod Guilforda i Eysencka, determinirani objektivnim postupcima mjerenja i matematički odnosno operaciono definirani pa se, prema tome, njihov znanstveni status znatno razlikuje od statusa kojeg imaju, na primjer, osobine u Allportovu sastavu. Između faktora kao dimenzija ličnosti ili izvornih osobina ličnosti koja objašnjavaju vrlo različite i brojne manifestacije i ponašanja pojedinca i Allportovih osobina ličnosti koje su također na taj način interpretirane, postoji još jedna razlika. Allportove su osobine idiosinkratske, individualne, osobne i unikvitetne. Faktori Cattella, Eysencka i Guilforda su nomotetičkog značaja.

Idiosinkratski opis ličnosti moguće je postići i korištenjem nomotetičkih osobina kao što su faktori. To se u faktorskoj analizi postiže faktorskim bodovima (Fulgos, 1979).

Poseban slučaj takvog opisa ličnosti pojedinca na osnovi faktora koji su zajednički i univerzalni predstavlja Cattellova *jednadžba specifikacije*. U toj jednadžbi se reagiranje ili postupanje pojedinca (R) izražava kao funkcija

situacije u kojoj se pojedinac nalazi odnosno situacionih indeksa $s_1 \dots s_n$ i izvornih osobina ličnosti $T_1 \dots T_n$. Ta jednadžba ima svoj oblik:

$$R = s_1T_1 + s_2T_2 + s_3T_3 + \dots + s_nT_n.$$

Ako je neka izvorna osobina istaknuta a situacija pogodna, onda će umnožak sT biti velik. Ako je osobina neistaknuta ili suprotna (recimo minus pol Cattellovih faktora koji su gotovo svi bipolarni), umnožak sT će biti malen ili negativan. Iz jednadžbe specifikacije vidi se da svaka izvorna osobina ili faktor djeluje nezavisno od drugih. Taj je model ponašanja jednostavan i zbog toga su Cattellu postavljeni prigovori da odnosi između pojedinih elemenata u jednadžbi specifikacije ne moraju biti aditivni već multiplikativni ili nekakvi drugi. Cattell na to odgovara da ta jednadžba predstavlja samo početak predviđanja ponašanja što je jedan od ciljeva psihologije, a da će dalja istraživanja poboljšati tu mogućnost predviđanja (Cattell, 1956).

Jednadžba specifikacije ima, po mom mišljenju, još jedno važno obilježje. U njoj su multiplikativno povezane dimenzije ličnosti s dimenzijama situacije. S jedne strane imamo profil ličnosti, a s druge profil situacije. Za psihologa i psihološku predikciju ponašanja podjednako su važni i jedan i drugi profil i njihovi podaci. Cattellova jednadžba pripada, prema tome, onom trendu u suvremenoj psihologiji ličnosti koji nazivamo *situacionizmom ili interakcionizmom*. *Ličnost i ponašanje su rezultat interakcije situacije odnosno okoline i izvornih dimenzija pojedinca*. Bez te interakcije nema ponašanja. Međutim, ponašanje pojedinca može varirati iz situacije u situaciju, iako temeljna struktura njegove ličnosti može biti nepromijenjena. Psiholog mora podjednako poznavati, prema tome, i ličnost i situaciju da bi mogao predviđati i razumjeti odnosno tumačiti ponašanja i postupke. Psihologija bez situacije ili bez okoline nije u mogućnosti da to učini. Zbog toga, po mom mišljenju, postoji odredna sličnost između Cattellova faktorskog modela ličnosti i biheviorističkih shvaćanja ličnosti kao što je u prvom redu Skinnerovo. I jedna i druga teorija su objektivno i znanstveno fundirane, a pokazuju da je ličnost odnosno njeno ponašanje rezultat djelovanja okoline i da se to djelovanje ne može zanemariti. Sam Cattell povlači paralelu između svoje jednadžbe i Lewinove jednadžbe ponašanja po kojoj je ponašanje također funkcija okoline i ličnosti: $P = f(L, O)$. Razlika je u tome što je Cattellova jednadžba multidimenzionalna deskripcija i specifikacija ličnosti, a Lewinova nije.

Cattellova jednadžba koristi se danas u profesionalnoj orijentaciji i selekciji. Psiholog s jedne strane ima podatke na osnovi svojih instrumenata o faktorskom profilu ličnosti ili njenim izvornim osobinama, a s druge strane ima profil zanimanja ili poslova. Ona kombinacija profila ličnosti i profila posla koja daje najveću vrijednost multiplikacije predstavlja posao koji se može preporučiti tom pojedincu. Tako se ta jednadžba koristi za predikciju i usmjeravanje za studij (Cattell i Butcher, 1968).

Dinamička struktura i motivacija ličnosti

Na području dinamike ponašanja i ličnosti Cattell razlikuje nekoliko vrsta *dinamičkih komponenti* i *komponenti motivacije*. To su *ergovi, stavovi, sentiment* i *komponente motiva*.

Ergovi predstavljaju ili označavaju biološke nagone. Stavovi označavaju manifestne dinamičke varijable u osnovi kojih se nalaze ergovi, a sentiment, znače stečene strukture stavova.

Faktorska analiza ergova pokazuje da su ergovi *konstitucionalne izvorne osobine* koje su determinirane nasljeđem ali se mogu u određenom mjeri modificirati. Erg je kaže Cattell: »Jedna urođena psihofizička dispozicija koja omogućuje onome tko je posjeduje da stekne reaktivnost, svraća pažnju (prepozna-je) na neke klase objekata lakše negoli na druge, da doživljava u odnosu na njih neke specifične emocije i da započne jedan tok djelovanja koji potpunije završava u nekoj ciljnoj aktivnosti negoli na nekoj drugoj« (1950, str. 199).

Prema tome, ergovi su određeni i definirani na osnovi perceptivnih reakcija, emocionalnih reakcija, instrumentalnog ponašanja koje dovodi do nekog cilja i na osnovi zadovoljenja koje postizanje takvog cilja izaziva. To podsjeća na McDougallovu definiciju instinkata koji su definirani na osnovi kognitivnih, afektivnih i konativnih obilježja i zbog toga nije čudno da ergovi u Cattellovoj teoriji ličnosti imaju slično značenje kao instinkti u McDougallovoj (Hall i Lindzey, 1978).

Ergove koji čine komponente dinamike i motivacije ličnosti Cattell utvrđuje uz pomoć faktorske analize (Cattell i Child, 1975; Dielman i Krug). Te faktorske analize pokazale su postojanje jedanaest ergova ili faktora motivacije. To su sljedeći ergovi:

1. Erg Sigurnost — Strah izražen kroz težnju ili želju za zaštitom od nuklearnog oružja, smanjenjem nesreća i bolesti, uklanjanjem snaga koje prijete naciji, majkom u teškoćama, osjećajem sigurnosti u kući, normalnim rastom.
2. Erg Spajanja, parenja ili seksa izražen kroz težnju ili želju da se ljubi neka atraktivna osoba, gledaju filmovi takvog žanra, zadovolje potrebe za seksom, provođenje sa suprotnim spolom, odijevanje koje će impresionirati suprotan spol itd.
3. Erg Isticanja izražen kao težnja ili želja za povećanjem plaće i statusa, pretjecanjem bližnjih u poslu ili djelatnosti, izazivanjem respekta, održavanjem reputacije itd.
4. Erg Zaštićivanja izražen kao težnja ili želja za pružanjem mogućnosti školovanja djeci, pomaganjem odraslima i djeci kad su u nevolji, omogućivanjem supruzi da ne »crnči«, brigom o ljubimcima itd.
5. Erg Senzualnosti izražen kroz želju ili težnju za uživanjem u piću i pušenju, jelu, slasticama, dugom spavanju, bezbrižnosti, blagdanima i sl.
6. Erg Znatiželje izražen kroz težnju ili želju za slušanjem glazbe, boljim poznavanjem znanosti, uživanjem u likovnim umjetnostima i kazalištu, produciranju lijepih slika i sl.
7. Erg Okupljanja ili sporta izražen u želji ili težnji za aktivnim sudjelovanjem u sportu, provođenju vremena u društvu s drugima, igranju igara s prijateljima, sudjelovanju na zabavama i sl.
8. Erg Borbenosti izražen kao želja ili težnja za uništavanjem onih snaga koje ugrožavaju naciju, za gledanjem nasilja na televiziji ili u kinu, sukobu s drugima i druge načine.
9. Erg Konstruktivnosti izražen kroz težnju ili želju za rastavljanjem stvari da bi se utvrdilo kako funkcioniraju, stvaranjem projekata i planova itd.
10. Erg Moljenja izražen kroz želju ili težnju da se obraća roditeljima u potrebi, osjeća u kontaktu s Bogom ili sličnim načelom, pojača utjecaj religije i sl.
11. Erg Narcisizma izražen kao težnja ili želja za atraktivnim licem ili izgledom, lijepim odijevanjem i itd.

Ergovi su, prema Cattellovu mišljenju uvjetovani nasljeđem, iako mogu stajati i pod izvjesnim utjecajem kulture (Cattell, 1959, 1965c). Oni predstavljaju prema tome genetički uvjetovane strukture stavova koji su zajednički svim kulturama i društvima. Ono što se mijenja iz kulture u kulturu, to su karakteristike objekata takvih stavova koji imaju različitu privlačnost i snagu u različitim kulturama kao što su, na primjer, objekti koji pobuđuju ergove seksa, straha, nagon gladi.

Osim sentimenta i ergova, postoje još dvije vrste struktura stavova. Te strukture stavova Cattell naziva »engramima«. Engrami su agregati stavova koji su determinirani kulturom kao što su primjerice religiozna vjerovanja, privrženost obitelji i sl. Ti se »engrami« dijele u dvije klase ili kategorije. To su »sentimenti« i »kompleksi«. Sentimenti su agregati svjesnih stavova, a kompleksi su »povezanost nagona s objektom koja je nesvjesna i manje integrirana« (Cattell, 1959). Operaciona razlika između kompleksa i ergova nije još dovoljno objašnjena.

U vezi sa sentimentima izvršena su također brojna faktorska istraživanja (Cattell, 1947, 1950; Cattell i Baggaley, 1956; Cattell i drugi, 1962; Cattell i Horn, 1963; Cattell i drugi, 1963; Sweney i Cattell; Sweney 1967; Cattell i Child, 1975).

Budući da se sentiment i kao agregati stavova formiraju pod utjecajem učenja i okoline, to je njihovo pojavljivanje kao funkcionalnih jedinica ili faktora ponašanja potencijalno bezbrojno. Oni se razvijaju i mijenjaju pod utjecajem učenja, pa će u različitim kulturama postojati različiti sentiment. Zbog toga sentiment i imaju veće praktičko značenje od teorijskog.

Faktorske analize sentimenta otkrivaju različite faktore sentimenta u različitim kulturama. Oni koji imaju najveću *replikabilnost* i koji se javljaju u više kultura imaju za psihologiju ličnosti i najveće značenje. Takvih sentimenta je utvrđeno pet. To su:

1. Sentiment o sebi izražen kroz želju ili težnju za kontroliranjem impulsa ili misaonih procesa, neokaljanim samopoštovanjem, održavanjem ugleda, izbjegavanjem ludila, odgovornošću ili zaduženošću nečim, poznavanjem literature i znanosti, boljim poznavanjem samog sebe, normalnim razvijanjem.
2. Sentiment Superega izražen kroz težnju ili želju za zadovoljavanjem osjećaja dužnosti prema roditeljima, crkvi i drugim ustanovama, izbjegavanjem sebičnosti u djelovanju ili postupanju, izbjegavanju grešnih izražavanja seksualnih potreba, izbjegavanju kockanja, pijenja i slično, održavanju dobre samokontrole, divljenju i respektiranju oca na druge načine.
3. Sentiment Religioznosti izražen kroz težnju ili želju za obožavanjem Boga, pohađanjem crkve i sl.
4. Sentiment Karijere izražen težnjom ili željom da se nauče ili savladaju vještine potrebne za obavljanje nekog posla, da se sadašnji planovi produže i nastave, da se poveća plaća ili status.
5. Sentiment Ljubavi izražen težnjom ili željom za donošenjem poklona ljubljenoj osobi, željom da se boravi uz tu osobu i sl.

Cattell je u analizi sentimenta i ergova nastojao stvoriti znanstveno vrijedan i koristan postupak operacionalizacije, mjerenja i verifikacije uz pomoć multivarijantnih eksperimenata adekvatan za znanstvena ispitivanja dinamičkih komponenti ličnosti i ponašanja umjesto, u ranijoj psihologiji prisutnih, neznanstvenih i nekorisnih nabiranja nagona na osnovi foteljskih speku-

lacija i razmišljanja pojedinih teoretika. Pri tome je nastojao izbjeći bihevioristički pristup bivarijatne eksperimentalne psihologije koja priznaje postojanje nagona jedino onda, ako postoje podaci o »kontrakciji želuca«, na primjer.

Replikacija pojedinih faktora motivacije i dinamike ličnosti omogućila su stvaranje dviju baterija testova s visokom valjanošću za mjerenje pojedinih motivacionih konstrukata. To su Test Analize Motivacije (Cattell i drugi, 1964; Sweney i drugi, 1970) i SMAT — test za istraživanje motivacije studenata i đaka (Cattell i Butcher, 1968; Cattell i drugi, 1963; Pierson i drugi, 1964).

Faktorske komponente motivacije

U istraživanju motivacije Cattell je tražio odgovor na dva osnovna pitanja: koje su to komponente svakog pojedinog motiva, stava ili interesa i kakve vrste motiva ili stavova postoje. Faktorska istraživanja trebala su dati odgovore na oba ta pitanja. Odgovor na prvo pitanje mogu dati istraživanja multivarijatnog tipa u kojima se koristi mnogo testova za ispitivanje manjeg broja stavova ili motiva. Ako su rezultati među svim tim testovima povezani, može se pokazati da postoji jedna komponenta motivacije koja objašnjava tu povezanost. Ako su, međutim, bodovi u većem broju testova međusobno povezani, a nisu povezani s bodovima u drugim testovima, onda to pokazuje da motivacija ima višekomponentnu strukturu odnosno da postoji više faktora.

Cattell i Bagaley su (1956) istraživali četiri stava s 55 objektivna testa. Njihova je polazna koncepcija bila da će se jedan stav manifestirati na više načina i to: kroz spremnost da se preferira određen tok djelatnosti, kroz iskrivljeno vjerovanje u »činjenice« koje favoriziraju takav tok aktivnosti, kroz prikupljanje činjenica koje su u vezi ili koje su značajne za takav tok i kroz uzbuđenost autonomnog živčanog sustava kada je prezentiran materijal relevantan za taj stav. To prvo istraživanje otkrilo je postojanje pet faktora ili komponenti motiva. Kasnija su istraživanja potvrdila postojanje tih pet komponenti na drugim područjima i na drugim ispitanicima (Cattell i drugi, 1963) i povećala njihov broj na sedam. Tako je utvrđeno sedam *komponenti ili faktora motiva* koje su označene grčkim slovima. To su sljedeće komponente ili faktori:

Alfa faktor ili komponenta svjesnog ida

Taj faktor predstavlja neintegrirane želje, a čine ga one manifestacije i ponašanja koje se obično izražavaju riječima »To želim« ili »Ja to trebam«. Taj se faktor mjeri testovima autizma (tj. testovi vjerovanja u ono što se podudara s nečijom željom), izraženom preferencijom ili s brzinom odlučivanja. Cattell kaže da je to »Jedna komponenta interesa i želje koja ne trpi objekcije od strane izvanjskog svijeta« (Cattell, 1963c, str. 178).

Beta faktor ili komponenta ega

Kao i psihoanalitički pojam ega i ova komponenta motiva izražava zreo interes koji stoji u kontaktu s realnošću. Ona izražava integrirane interese koji su prilagođeni realnosti i njenim zahtjevima ili koji su realizirani. Testovi kojima se mjeri ova komponenta stava ili motiva jesu testovi informiranosti (dobra ili jaka informiranost), sposobnost učenja i spremnost za djelovanje u smislu tog interesa.

Gama faktor ili komponenta superega

Taj je faktor interpretiran kao »idealno ja« ili »superego«. Ova komponenta kao i komponenta ida izražava jednu dosta primitivnu kvalitetu nekog inte-

resa koja se izražava postojanjem rigidne i iracionalne ucijepljenosti roditeljskih savjeta i preporuka. Ta je komponenta izražena nepostojanjem ili slabom informiranošću, autizmom i odsutnošću obrane. Može se izraziti i kao »Ja se moram interesirati za to i to«, »To je moja dužnost ili obaveza«.

Delta faktor ili komponenta fiziološke reaktivnosti

Taj faktor definiraju vremena odlučivanja i fiziološke reakcije organizma. Istraživači ga interpretiraju kao fiziološki izraz potreba.

Epsilon faktor ili komponenta represiranih kompleksa

Ta se komponenta izražava u jakim fiziološkim reakcijama i slabosti pamćenja. Jake su fiziološke reakcije povezane i s jačim dosjećanjem. Slabije dosjećanje sugerira da je nešto potisnuto i učinjeno nesvjesnim kao rezultat konflikta.

Zeta faktor ili konstitucionalni faktor potrebe

Mjere ga veća snaga odluka, testovi impulzivnosti i testovi stavova. Jedna hipoteza o prirodi tog faktora jest da on predstavlja »nesvjesni izraz ida«, a druga da je to »izraz konstitucionalne potrebe«.

Eta faktor

Taj je faktor otkriven u samo jednom istraživanju i nazvan »ekscitacijska komponenta podražaja«.

Prema rezultatima tih analiza svaki se motiv može analizirati na izmjerljive komponente koje, općenito govoreći, izražavaju stupnjeve kontroliranog i nekontroliranog interesa.

Tih sedam faktora ili motivacionih komponenti imaju svoj ishod ili izvorište u dva do sada utvrđena faktora drugog reda. To su *I* faktor i *U* faktor. *I* faktor predstavlja integriranu komponentu interesa i njime su opterećeni faktori beta (izražaj ega), gama (idealno ja) i eta faktor (ekscitacija podražaja). Druga hipoteza u vezi *I* faktora jest da on predstavlja »engramsku« komponentu. Drugi veliki faktor drugog reda je *U* koji znači neintegriranu komponentu interesa i koji ima saturacije s alfa faktora (id) s epsilon faktorom (represirani kompleksi) i delta faktorom (izraz fiziološke potrebe). Taj se faktor interpretira kao izraz nesvjesne motivacione zaokupljenosti odnosno kao izraz neorganiziranog ida.

Osim ta dva faktora koji su potvrđeni u nekoliko studija, u nekim su se studijama pojavili još neki faktori drugog reda. Međutim, za njih su neophodna dodatna ispitivanja.

Ova istraživanja pokazuju da pojedine komponente svakog motiva mogu biti kod pojedinca različito izražene. Tako u nekim motivima pojedinca može biti izražena integriranost i motiv može biti integriran, a kod drugog prevladavati neintegriranost. Prvi motivi su po pretpostavci uglavnom svjesni motivi i interesi, a drugi nesvjesni.

Stavovi

Iz ovoga što smo rekli, jasno je da su temeljne konceptualne jedinice Cattellova dinamičko-motivacionog sustava ličnosti *stavovi*. Stavovi predstavljaju *izražaj* dinamičke strukture. Iz njih se zaključuje na ergove. Oni usmjeruju akcije pojedinaca i određuju intenzitet interesa u odnosu na neki objekt u određenoj situaciji. Stavovi se ne mjere samo riječima nego, mnogo pouzdanije, varijablama koje su objektivnog karaktera (kao što su to fiziološki indikatori). Stavovi i interesi su »pojedinačne cigle u kući ukupne dinamičke

strukture. Od ovih konačnih izmjerljivih manifestacija moramo stići, eksperimentalnim mjerenjima i statističkim procesima, do slike cjelokupne strukture« (Cattell, 1965a, str. 173). Stav predstavlja, prema tome, spremnost da se u nekoj situaciji djeluje na odgovarajući način. Zbog toga se svaki stav prema Cattellu može operaciono izraziti kao (Cattell, 1965c, str. 176):

U tim uvjetima	Ja tako jako želim	učiniti to	s tim
podražajna situacija	organizam i interes određenog intenziteta	specifični cilj i tok akcija	objekt ili sredstvo

Dinamička rešetka

Različiti dinamički utjecaji i osobine međusobno su povezani na taj način da jedni mogu dopunjavati druge u motiviranom ponašanju. Tako su stavovi dopunski elementi za sentimente, sentimente mogu dopunjavati ergove koji predstavljaju temeljne pokretačke snage organizma. Tako se u dinamičkom kretanju i interakcijama između razine stavova (koji su na razini manifestnog djelovanja i ponašanja) i razine ergova koja je u osnovi motiviranog ponašanja mogu djelovanja pojedinih motivacionih komponenti i faktora međusobno ispreplitati i križati. To križanje i ispreplitanje Cattell prikazuje *dinamičkom rešetkom*. Neke su staze u takvoj rešetki stabilnije, a neke manje stabilne. To znači da se zamjenska ili dopunska funkcija pojedinih elemenata motivacije ličnosti može mijenjati.

Dinamička rešetka ukazuje na nastojanje Cattella da prouči i razumije kompleksnost motiva koji su u službi bližih i daljih ciljeva. Neko ponašanje može biti, prema tome, izraz različitih nagona i dinamičkih poticaja, različitih stavova, ergova, sentimentata i engrama. Tako jedno te isto ponašanje može zadovoljavati brojne i različite nagone (nagoni nisu instinkti!).

Najvažniji, i središnji, sentiment je »svoje ja«. Ono se odražava u skoro svim stavovima i povezuje ergove s ostalim sentimentima i na taj način ostvaruje integraciju ličnosti. Zbog tako važne uloge tog sentimenta, on mora biti prikazan u dinamičkoj rešetki.

Konflikt i prilagođenje

Zbog brojnosti i složenosti motiva i dinamičkih procesa unutar ličnosti, u ličnosti može doći do konflikta. *Konflikt nastaje onda kada zadovoljenje jednog nagona i dovodi do frustracije drugog*. Konflikt može nastati između stavova ili unutar jednog stava ukoliko zadovoljenje jednog ili nekih ergova dovodi do frustracije drugih ergova. U slučaju kada nema konflikta, zadovoljenje jednog ili nekih ergova dovodi do istovremenog zadovoljenja drugih, odnosno takva se zadovoljenja sumiraju.

Cattell i njegovi suradnici smatraju da se intenzitet konflikta kao i druga dinamička i motivaciona stanja u ličnosti mogu kvantitativno izraziti i izmjeriti. To se postiže različitim jednadžbama specifikacije odnosno *dinamičkim računom*. Takve jednadžbe i račun prikazuju dinamičko stanje ličnosti u određenom trenutku.

Tako se na osnovi testova za mjerenje motivacije (MAT i SMAT) mogu utvrditi saturacije s integriranom (I) i neintegriranom (U) komponentom motivacije, pa razlika između jedne i druge predstavlja jednu od mogućih mjera intenziteta konflikta

$$K = U - I.$$

Delhees je (1968a) predložio da se u tu svrhu koristi indeks

$$K = U / U + I.$$

Dielman i Krug (1977) smatraju da se intenziteti neke vrste konflikata u pojedinaca mogu izračunati kao

$$K = \Sigma(S_i - S_j)$$

$$i, j = 1, 2, \dots, N, i \neq j$$

gdje S predstavlja različite dinamičke strukture. Taj bi indeks označio totalni konflikt unutar ličnosti.

U ličnosti se mogu razlikovati tri vrste konflikata. Prvu čine oni konflikti koji nastaju zbog *dinamičkih struktura* koje su u međusobnom takmičenju. Tako, na primjer, pojedinac kojeg istovremeno pokreće i ljubav prema vlastitoj obitelji i privrženosti toj obitelji (ženi, djeci) kao i jak interes za karijeru doživljavat će konflikte između tih paralelnih ali sukobljenih interesa. Do sukoba može doći na različitim mjestima i točkama, a njihov intenzitet ovisit će o intenzitetu ili razlici u intenzitetu jednog i drugog interesa ili motiva.

Drugu vrstu konflikata čine oni koji nastaju ne zbog dinamičkih struktura koje se takmiče u pojedincu, već razina komponentnih energija koje se takmiče. Te razine su svjesne ili integrirane i nesvjesne ili neintegrirane. Na primjer, pojedinac koji ima jači nesvjesni interes za dobrim obrazovanjem i odgojem svoje djece, a čiji je svjesni interes za tim slabiji, doživljavat će konflikte. Do njih će doći, recimo, zbog toga što takav pojedinac neće poduzeti adekvatne korake u realnosti, kao što su financijski, koji su neophodni da njegovo dijete takvo obrazovanje stekne. Prevlad nesvjesnih i neintegriranih interesa nad svjesnim i integriranim vjerojatno će povećavati intenzitetnu razinu njegova nagonskog djelovanja i ponašanja bez da se poveća šansa postizanja željenog cilja.

Konačno, treći izvor konflikata može biti u *interakciji struktura i komponenti motivacije*. Tako, na primjer, u nekog pojedinca može istovremeno postojati stanje u kojem je razina neintegriranog straha visoka, a istovremeno je visoka i razina integriranog sentimenta o sebi. Nesvjesni strah može biti u suprotnosti s nastojanjima te osobe da se prikaže u nekoj situaciji kao prijateljska i otvorena, odnosno iskrena.

Kao jedan primjer korištenja jednadžbe specifikacije i dinamičkog računa za izražavanje intenziteta konflikta u kojem se neka osoba nalazi navodimo primjer Halla i Lindzey (1978, str. 541). Mlad čovjek koji je zainteresiran da se oženi nalazi se u situaciji koja može biti izražena jednadžbom specifikacije

$$I_{\text{ženidba}} = 0.2E_{\text{znatiželja}} + 0.6E_{\text{seks}} + 0.4E_{\text{okupljanja}} \\ - 0.3E_{\text{strah}} + 0.3M_{\text{roditelji}} - 0.4M_{\text{karijera}} \\ + 0.5M_{\text{svoje ja.}}$$

gdje E označava ergove, M označava sentimente. Ženidba za tog pojedinca ima pozitivna i negativna obilježja i vrijednosti. Pozitivna su vezana za ergove znatiželje, seksa, okupljanja i za sentimente prema roditeljima i svojem ja. Negativni su vezani za erg straha i sentiment karijere. Intenzitet pojedinih stavova varirao će iz trenutka u trenutak i ovisit će o odgovarajućim situacionim indeksima. Intenzitet konflikta takvog pojedinca u određenom trenutku moguće je izraziti omjerom negativnih i pozitivnih dinamičkih elemenata. U našem slučaju to je 0.7/2.0 odnosno 0.35.

Na sličan se način može izražavati i stupanj prilagođenosti pojedinca određenoj situaciji uzimajući u obzir dinamičke komponente. Indeks stupnja prilagođenosti predstavlja jednostavno razliku 1 — K.

Cattell i Sweney su (1964) faktorskom analizom različitih konfliktnih situacija utvrdili bazične komponente konflikta.

Stanja, raspoloženja i uloge

Na ponašanje pojedinca ne djeluju samo njegove trajne osobine bilo strukturalne ili dinamičke, već i povremena stanja, raspoloženja i uloge koje pojedinac ima ili u kojima se nalazi u određenoj situaciji. To znači da je ličnost pojedinca determinirana takvim promjenljivim stanjima i utjecajima te ih treba uzimati u obzir pri predviđanju ponašanja i reagiranja. To su *prolazne varijable*.

Jedna skupina takvih varijabli koje snažno utječu na ponašanje i reagiranje pojedinca jesu stanja. Stanje u kojem se pojedinac nalazi u određenom trenutku može utjecati na njegovo ponašanje mnogo snažnije od njegovih trajnih osobina i biti i u suprotnosti s njima. Na primjer, kad je čovjek prestrašen drugačije će reagirati na istu situaciju negoli onda kad to nije. Anksioznost ili tjeskoba koja se pojavi iznenada utječe na ponašanje i mijenja to ponašanje pojedinca. Takva su stanja prolazna i kad nestanu ponašanje se opet mijenja.

Drugu skupinu takvih prolaznih utjecaja na ponašanje čine promjene raspoloženja. Ljudi su pod vrlo snažnim utjecajem svojih raspoloženja i reagiraju u skladu s njima, a ne u skladu s okolinom.

Treću skupinu prolaznih utjecaja na ponašanje čine uloge. Uloga koju pojedinac ima u određenom trenutku određivat će njegovo ponašanje, reagiranje i njegovu ličnost. Tako se, na primjer, čovjek dok vozi automobil drugačije ponaša i reagira, negoli onda kad je pješak. U prvom slučaju on zapaža, reagira i kritički se odnosi na ponašanje pješaka, a u drugom slučaju reagira i zapaža ponašanja i pogreške vozača. U prvom slučaju pješaci su krivi za prometni kaos, u drugom su to vozači. Pojedinac, dok se nalazi u jednoj ulozi, reagirat će na jedan način, a čim tu ulogu promijeni, postaje drukčiji. Uloge, prema tome, kao i stanja i raspoloženja, mijenjaju ličnost pojedinca svakog trenutka.

Iz svega toga proizlazi da je ličnost pojedinca promjenljiva i da se važnost pojedinih faktora ili osobina ličnosti mijenja iz situaciju, odnosno da je ličnost pojedinca u velikoj mjeri determinirana situacijom. Faktori ličnosti osiguravaju određenu stabilnost ličnosti i kontinuitet iz jedne situacije u drugu, ali ta stabilnost i taj kontinuitet nisu ni izdaleka potpuni. Ponašanje

pojedinca nikada nije rezultat samo djelovanja tih trajnih komponenti njegove ličnosti, već je rezultat zajedničkog utjecaja i tih komponenti i situacionih faktora. Zbog toga su Cattell i suradnici posvetili veliku pažnju istraživanjima stanja ili raspoloženja i uloga na ponašanje i ličnost, kao istraživanjima utjecaja faktora okoline, odnosno *proučavanju promjenljivosti ličnosti*. Oni su razvili posebne postupke i instrumente za ispitivanje stanja i raspoloženja, promjena ličnosti i utjecaja okoline.

Tu je osobito korištena *P* — tehnika faktorske analize (Fulgosi, 1979) koja omogućuje analiziranje *intraindividualnog varijabiliteta*. Struktura intraindividualnog varijabiliteta istraživana je od niza autora (Anderson, 1971; Holtzman, 1962; Cattell, 1963; Luborsky i Mintz, 1972; Bath i drugi, 1976; Lebo, 1972). Istraživanje strukture promjena ličnosti omogućeno je novijim razvojem faktorske analize i odgovarajućim faktorskim modelima (Baltes i Nesselroade, 1970, 1973; Bentler, 1972; Corballis i Traub, 1970), koji su razvijeni na osnovi ranijih (Cattell, 1966a; Horn, 1963, 1966; Tucker, 1963). Osobito se pokazala pogodnom i plodnom višemodalna faktorska analiza Tuckera (Fulgosi, 1979).

Uključivanje podataka o inter i intravarijabilitetu u jednu korelacionu matricu i zajedničko faktoriziranje takvih podataka omogućilo je separaciju *faktora osobina* od *faktora stanja ili raspoloženja*. Na taj je način omogućeno utvrđivanje faktorske strukture i komponenta raspoloženja ili stanja.

Matrica varijance-kovarijance u takvim je istraživanjima definirana kao

$$K_v = 1/N ((A'_2 - A'_1)(A'_2 - A'_1)')$$

gdje je

K_v matrica varijance-kovarijance bodova-razlika,
 A' su transponirane matrice dimenzija $N \times n$ definirane kao
 $A' = F_{fp} B_t$

gdje je

F_{fp} matrica faktorskih opterećenja dimenzija $n \times k$,
 B_t matrica faktorskih bodova dimenzija $N \times k$.

Na osnovi takvog matematičkog modela moguće je utvrditi faktorske matrice osobina i faktorske matrice situacija. Ove druge su određene kao:

$$V_{fp1} = (B'_{t1}/B'_{ts1})$$

odnosno

$$V_{fp2} = (B'_{t2}/B'_{ts2})$$

gdje su V matrice, matrice faktorskog obrasca u situacijama 1 odnosno 2, B matrice faktorskih bodova neosobinskih faktora u situacijama 1 i 2.

Do danas najviše istražena razlika između jedne izvorne osobine ličnosti i stanja odnosno raspoloženja je na području anksioznosti ili tjeskobe odnosno straha. Istraživanja faktorskom analizom pokazala su razdvojenost izvornog faktora anksioznosti ili tjeskobe kao trajnog faktora ličnosti i situacionog faktora ili situacione anksioznosti kao prolaznog stanja ličnosti. Cable (1972) i Nesselroade i Cable (1974) primijenili su jednu bateriju upitnika u dva navrata. Baterija je uključivala i pitanja iz Spielbergerove baterije za mjerenje

anksioznosti (Spielberger, Gorsuch i Lushene, 1969). Faktorska analiza koeficijentna korelacije pokazala je postojanje dvaju faktora u poziciji kosokutne jednostavne strukture. Ta je struktura prikazana u tablici 1.

Tablica 1.
Faktorska opterećenja mjera osobine i stanja anksioznosti

Varijable	Faktori	
	I (Anksiozno stanje)	II (Osobina anksioznosti)
1. Stanje anksioznosti	.93	-.05
2. Stanje anksioznosti	.99	-.13
3. Stanje anksioznosti	.76	.13
4. Stanje anksioznosti	.77	.06
5. Osobina anksioznosti	-.01	.74
6. Osobina anksioznosti	-.13	.86
7. Osobina anksioznosti	.08	.84
8. Osobina anksioznosti	.10	.81

Bartch je (1976) također utvrdio postojanje oba ta faktora kao i njihovu vremensku invarijantnost i razinu postojanosti.

Mnoga istraživanja raspoloženja i prolaznih stanja uz korištenje multivarijantnih analiza, osobito faktorske analize, orijentirana su na ispitivanje emocionalnih reakcija i na konstrukciju odgovarajućih instrumenata za mjerenje (Cattell, 1973a; Gottschalk i Gleser, 1969; Zuckerman, 1960, 1962, 1965, 1968).

Lebo je (1972) koristeći se *P*-tehnikom faktorske analize istraživao obrasce promjena raspoloženja nosećih žena. Koristeći se različitim postupcima rotacija utvrdio je nekoliko obrazaca promjena raspoloženja prije i nakon poroda. Jedno od najvećih i najobimnijih istraživanja strukture intraindividualnih varijabiliteta korištenjem *P*-tehnik i *dR* tehnike jest istraživanje Cattella i njegovih suradnika (Cattell, 1973a; Cattell i Scheier, 1961).

Na osnovi istraživanja stanja i osobina anksioznosti razvijeni su instrumenti za njihovo mjerenje kao i brojne ljestvice za mjerenje drugih afektivnih stanja i raspoloženja (Wessman i drugi, 1960; Nowlis i Green, 1965; Zuckerman i drugi, 1964).

Na osnovi tih istraživanja Spielberger je postavio i svoj model anksioznosti kao stanja i osobine (Spielberger 1966).

Faktorska struktura okoline

Osim čestih, i svakim danom sve brojnijih, istraživanja stanja i raspoloženja kao determinanti ponašanja i ličnosti pod utjecajem Cattellove koncepcije o uvjetovanosti ličnosti utjecajima okoline, danas se sve više istražuje i sama okolina pojedinca i to kvantitativnim, najčešće faktorskim i tipološkim metodama (Ferster, 1964; Kanfer, 1965; Barker, 1963; Sherif, 1967; Jones i drugi, 1975; Patterson, 1974). Ta se istraživanja temelje na podacima koji pokazuju da su *podražaji iz okoline primarne determinante kratkoročnih promjena ponašanja, naročito socijalnog ponašanja*. Socijalno ponašanje predstavlja niz prolaznih stanja. Osobine ličnosti su izvedene iz takvih stanja i promjena i znače prosjeke pojavljivanja određenog ponašanja u nizu situacija.

Sva ta istraživanja pokazala su da je korisnost osobina ličnosti kao trajnih i *transituacionih determinanti* ponašanja danas za mnoge psihologe problematična. Na tim se osobinama prema njihovu mišljenju ne može izgraditi znanost o ponašanju. Alternativno stajalište predstavlja *situacionizam ili situacionizam* koji postaje sve dominantniji u suvremenoj psihologiji uopće, a osobito u psihologiji ličnosti. Između krutog stajališta o determiniranosti ponašanja osobinama ličnosti i stajališta o *fluktuirajućoj ličnosti* determiniranoj samom situacijom, stoji *interakcionizam ili interakcionalizam*. Po interakcionalizmu ponašanje pojedinca je rezultat interakcije njegovih karakteristika i situacije. Razvoj interakcionalističkog stajališta ovisit će o našoj sposobnosti da dimenzionaliziramo i *situaciju i ličnost*. To nam danas omogućuju rafinirane metode faktorske analize i multivarijantne analize.

Sam je Cattell dao poticaj takvim istraživanjima time što je u svoju jednadžbu specifikacije uveo situacione indekse kao i kasnijim konceptualnim analizama situacija. U takvim je analizama Cattell smatrao da je u jednoj situaciji potrebno razlikovati *fokalne podražaje* i *pozadinske uvjete*. Fokalni su podražaji oni na koje pojedinac direktno reagira. Pozadinski podražaji utječu i formiraju sadašnje *stanje* organizma. Tako u pozadinske podražaje pripadaju *ambijent* i *kontekst* u kojem se neko ponašanje zbiva. Taj kontekst utječe na raspoloženja, određuje uloge i organizmičke uvjete. Zbog toga ti podražaji mogu povremeno mijenjati psihološko značenje situacije i mijenjati ponašanje pojedinca. Cattell ih stoga naziva *modulatorima*. Istraživanjima strukture različitih stanja i raspoloženja utvrđeno je do danas više od deset različitih faktora (Cattell, 1973a) među kojima su stres, depresija, umor i opća uzbuđenost autonomnog živčanog sustava.

Rast i razvoj ličnosti

Rast i razvoj ličnosti su prema rezultatima Cattellovih istraživanja rezultat utjecaja, *nasljeđa* i *okoline* i to u prvom redu *učenja*. U stvari, Cattell se u istraživanju rasta i razvoja ličnosti interesira za dvije velike grupe problema i pitanja. Jednu grupu čine pitanja i problemi vezani za utvrđivanje *determinanti* razvoja i rasta ličnosti, a drugu čine pitanja razvoja *strukture* ličnosti. Za Cattella je posebno karakteristično da je opisao metode za utvrđivanje *kvantitativnog doprinosa nasljeđa* i *učenja* razvoju ličnosti i da se u cijeloj toj problematici koristi pretežno multivarijantnim metodama istraživanja.

Genetičku komponentu razvoja ličnosti odnosno pojedinih izvornih osobina može se izdvojiti i izmjeriti uz pomoć takvih matematičko-statističkih postupaka kao što je Multipla Apstraktna Analiza Varijance (MAVA) koju je pronašao Cattell i koju on koristi zajedno s drugim suradnicima (Cattell, 1960, 1965b). Ova se analiza primjenjuje na mjerenja sličnosti blizanaca i neblizanaca koji su odrasli zajedno u vlastitoj obitelji ili razdvojeno u obiteljima u kojima su bili adoptirani. Analizom se mogu utvrditi proporcije individualnih varijacija u nekoj izvornoj osobini koje su povezane s genetičkim razlikama i proporcije varijacija koje su povezane s okolinom i varijacijama okoline. MAVA omogućuje i utvrđivanje korelativnosti između utjecaja genetičkih faktora i faktora okoline kao i interakciju jednih i drugih determinanti ličnosti ili pojedinih osobina (Cattell i drugi, 1955; Cattell i drugi 1957).

Cattell (1973b) smatra da treba utvrditi zajednički utjecaj nasljeđa i okoline na razvoj ličnosti i promatrati jedne i druge determinante zajedno. Stoga on takav utjecaj nastoji proučavati u vezi sa svakom izvornom osobinom ličnosti, ali proučavati i poseban utjecaj genetičkih faktora i faktora okoline. Uspoređivanje ispitanika različitih starosti omogućuje da se utvrdi utjecaj jednih i drugih determinanti. Tako, na primjer, ako prije polaska u školu postoji u nekoj osobini veći varijabilitet, a on se smanjuje tokom školovanja, pa se poslije ponovno povećava, to može pružiti uvid o djelovanju okoline i nasljeđa na tu izvornu osobinu u različitim stadijima njena razvoja. Takve su analize vrlo složene zbog postojanja međudnosa jednih i drugih determinanti.

Pod utjecajem Cattellovih koncepcija i metoda razvila su se brojna istraživanja o utjecaju nasljeđa i okoline u kojima se koristi i bivarijatni i multivarijatni pristup istovremeno. Takva su, na primjer, novija istraživanja o utjecaju testosterona na razvoj mozga muških i ženskih organizama u toku embrionalnog razvoja odnosno na, tim mozgovnim razlikama uvjetovanih razlika u kasnijem ponašanju i osobinama ličnosti. Tako se istražuju testosteronom uzrokovane razlike među spolovima na području seksualnog ponašanja (Hart, 1972; Hitt i drugi, 1970; Beach, 1971; McCance i drugi 1973; Everitt, (1972), na području agresivnog ponašanja (Gray, 1971a; Payne i Swanson, 1970; Vandenberg, 1971; Kaada, 1972; Mattock i Mac Kinnon, 1975), strašljivog ponašanja (Archer, 1971; Beatty i Beatty, 1970; Pfaff i Zigmond, 1971; Broadhurst, 1975; Gray, 1976; Stewart i drugi, 1975).

Cattell je sam istražio razvojne trendove pojedinih faktora u rasponu od 11 do 23 godine i to faktora avanturizma (H) i snage ega (C) koji pokazuju u tom rasponu porast i faktora sklonosti krivnji (O), sumnjičavosti (L) koji u tom intervalu pokazuju pad (Sealy i Cattell 1966).

Jedan od vrlo interesantnih rezultata istraživanja odnosa između nasljeđa i okoline jest da su korelacije između varijabli nasljeđa i varijabli okoline najčešće negativne. Na osnovi toga Cattell je postavio zakon prisile na biosocijalni prosjek. To znači da se okolina sistematski suprotstavlja izražavanju i razvoju genetičkih varijacija i razlika. Društvo vrši pritisak na genetički različite pojedince da se konformiraju sa socijalnim prosjekom. Tako, na primjer, prirodno dominantnija ili prirodno agresivnija osoba biva od strane društva poticana na veću submisivnost odnosno na manju agresivnost i slično.

Učenje

Razvoj i formiranje ličnosti pod dominantnim je utjecajem učenja i iskustva pojedinca. Učenja ličnosti ima više različitih vrsta.

Klasično uvjetovanje ili kondicioniranje Pavlovljevog tipa jest jedna vrsta učenja ličnosti. Pod utjecajem takvog kondicioniranja razvijaju se i nastaju brojne osobine ličnosti. Watson i njegovi suradnici su to najbolje pokazali svojim pokusom kondicioniranja emocija. Emocije su, osim nekoliko urođenih reakcija na određene podražaje, naučeni oblici reagiranja i to kroz proces klasičnog uvjetovanja.

Druga vrsta učenja koja je važna za učenje ličnosti jest *instrumentalno uvjetovanje ili operantno uvjetovanje*, koje je otkrio i proučio Skinner. Tu su najefikasnije nagrade pomoću kojih su ponašanje najlakše modificirao, oblikuje i dovodi pod kontrolu nagrada odnosno posljedica (vidi Skinnerovu teoriju ličnosti).

Osim tih dviju vrsta učenja koje su u psihologiji poznate otprije Cattell razlikuje još jednu, treću vrst učenja, koju naziva *integrativnim učenjem*. Ova je vrsta učenja u učenju ličnosti, prema njegovu mišljenju, najvažnija. Integrativno učenje jest učenje takvog ponašanja pomoću kojeg bivaju zadovoljeni različiti motivi koji postoje u nekoj situaciji. Dakle, umjesto zadovoljenja jednog motiva ili nagona kako je to slučaj kod klasičnog i instrumentalnog uvjetovanja, integrativnim učenjem bivaju zadovoljeni brojni motivi i nagoni tako da se učenjem takvog ponašanja postiže maksimum zadovoljenja koji je moguć u nekoj situaciji. To učenje Cattell ovako opisuje: Učenje integracije je »... učenje jedne hijerarhije ili kombinacije odgovora koja će dati maksimalnu satisfakciju ličnosti kao cjelini, a ne samo jednom jedinom nagonu. Ono što, između ostalog, najviše razlikuje ljudsko ponašanje od životinjskog je to susprezanje i subordinacija jednog nagona da bi se postiglo zadovoljenje mnogih nagona-kontrola impulsa u interesu veće i udaljenije satisfakcije cijele ličnosti« (Cattell, 1965a).

Većina psihologa koji se bave proučavanjem učenja rekla bi, vjerojatno, da taj treći oblik učenja predstavlja samo jednu formu učenja nagrada kao što je to slučaj kod instrumentalnog učenja i da se na nju može svesti. Cattell naglašava, međutim, važnost satisfakcije određenih struktura ličnosti ili cijele ličnosti. To je osobito u vezi sa *sentimentom o sebi* kojeg ima svaki pojedinac i koji traži zadovoljenje. Razlika između neposrednog zadovoljavanja jednog nagona i zadovoljavanja cijele ličnosti podsjeća na Freudovu razliku između primarnog zadovoljenja na osnovi načela ugođe i sekundarnog zadovoljenja na osnovi načela realnosti.

Učenje ličnosti je dominantno u procesu formiranja razvoja i rasta ličnosti prema rezultatima Cattella i njegovih suradnika. Istraživanja djelovanja nasljeđa i djelovanja okoline pokazuju, međutim, da je taj utjecaj različit kod različitih osobina, ličnosti. Tako, nasljeđe u većoj mjeri određuje takvu »osobinu sposobnosti« kakva je inteligencija. Međutim, genetički utjecaj na neurotizam (Slabost Ega — faktor C) je dvostruko manji negoli na inteligenciju. Niz drugih osobina ličnosti većim su ili pretežnim dijelom rezultat utjecaja okoline, a samo manjim dijelom rezultat utjecaja nasljeđa. Jedna procjena, koju su učinili na osnovi matematičkih i statističkih analiza Cattell i njegovi suradnici, pokazuje da je oko dvije trećine ličnosti determinirano okolinom a samo jedna trećina nasljeđem (Hundleby i drugi, 1965).

Nasljeđe igra ulogu i kod učenja, jer ono determinira utjecaje koje će okolina imati na pojedinca i prema tome, na proces učenja. To se vidi na području maturacije ili sazrijevanja organizma. Maturacija utječe na učenje i determinira što će biti naučeno u pojedinim fazama razvoja. Ono, osim toga, pruža genetičku bazu za učenje bez koje učenja nema.

Za formiranje ličnosti važne su prve godine života i ličnost se formira prije sedme godine, ali se njen razvoj nastavlja dalje u kasnijoj dobi. Cattell je za praćenje tog razvoja stvorio brojne testove za djecu predškolske dobi pa sve do odrasle dobi i faktorskom analizom pokazao postojanje istih faktora u različitim stadijima razvoja. Tako su motivacione komponente ili faktori utvrđeni kod odraslih ljudi i kod djece (Cattell i drugi, 1964).

Cattell poklanja punu pažnju istraživanju kompleksnosti rasta i razvoja. Ono što je naučeno ili stečeno u jednoj fazi postaje integralni dio ličnosti i njene strukture i utječe na učenje u nekoj kasnijoj fazi. Učenje ličnosti je prema tome: »multidimenzionalna promjena kao odgovor na multidimenzio-

nalnu situaciju«. To znači da pojedinac reagira na složene situacije tako da to utječe na različite dijelove ličnosti. Učenje ličnosti ili ponašanja nije, prema tome, učenje asocijacija između pojedinačnih podražaja i pojedinačnih odgovora.

Primjena i validacija

Cattelova faktorska teorija ličnosti toliko je povezana s empirijskim istraživanjem da nema gotovo ni jednog njenog dijela koji nije empirijski validiran ili provjeren. To proizlazi iz opće Cattelove strategije znanstveno-istraživačkog rada u kojem su i induktivne i deduktivne faze usko i neodjeljivo povezane s empirijskim istraživanjima. Zbog toga, osim možda Skinnerove biheviorističke teorije ličnosti, ne postoji ni jedna teorija koja je toliko provjeravana i koja ima toliku empirijsku podršku kao što ima Cattelova.

Ogroman broj istraživanja iz kojih je proizašla Cattelova faktorska teorija ličnosti lociran je na mnogim područjima psihologije kao što se, među ostalim, proučavanja u socijalnoj psihologiji, patopsihologiji, kliničkoj psihologiji, psihološkoj genetici, dječjoj psihologiji, psihologiji profesionalne orijentacije i druga.

Osnovu Cattelove faktorske psihologije ličnosti kao i osnovu istraživanja na tim brojnim područjima psihologije čine multivarijatna istraživanja i to u prvom redu faktorska analiza. Ta metodologija je po svom karakteru normativna i nomotetička i zbog toga cjelokupna struktura Cattelove teorije ima nomotetički karakter. Takav karakter, moglo bi se činiti, predstavlja određenu prepreku za njenu primjenu na onim područjima u kojima su ipsativni podaci i idiografički pristup dominantni. Takvo je područje kliničke psihologije. Međutim, nomotetička istraživanja i nomotetički karakter Cattelove psihologije ličnosti ne predstavljaju sva njegova istraživanja. Faktorska analiza, sa svojim tehnikama kao što su P-tehnika i Q-tehnika kao i druge modifikacije, omogućuje proučavanje pojedinca i faktora njegova ponašanja odnosno njegove ličnosti. Cattell i njegovi suradnici koriste tu tehniku faktorske analize i kombinirano s ostalim tehnikama i postupcima dolaze do novih otkrića i koncepcija koje stvaraju sasvim drugu sliku mnogih područja suvremene psihologije. Ta istraživanja otkrivaju multidimenzionalni karakter pojava, promjena i ponašanja pojedinca koji bez faktorske analize nikada ne bi bio otkriven. Rezultati pokazuju koliko je slika koju daju bivarijatna istraživanja na području ličnosti i ponašanja čovjeka iskrivljena i pojednostavnjena odnosno netočna. Multidimenzionalna istraživanja pokazuju sasvim drugu panoramu i čovjeka i ličnosti i okoline i međusobnog utjecaja čovjeka i okoline. Tako se nemoć i neadekvatnost bivarijatnog pristupa vrlo jasno ističe.

Ovdje ćemo se ograničiti na prikazivanje svega nekoliko istraživanja u kojima dolazi do korištenja faktorske ili multivarijatne analize a koja su u vezi s Cattelovom teorijom ličnosti.

Socijalna psihologija

Razvoj pojedinca i ličnosti nije ovisan samo o neposrednoj okolini pojedinca s kojom on stupa u direktni kontakt, već i o široj kulturnoj, društvenoj okolini pojedinca. Ta šira okolina u kojoj se nalaze brojni podaci dovest će do

formiranja nekih obilježja koja će biti prisutna kod svih ili većine članova neke socijalne ili kulturne sredine. Zbog toga, prema Cattelovoj hipotezi, pojedine grupe imaju svoja obilježja kao što svaki pojedinac ima svoja. Ono što je za pojedinca ličnost, to je kod pojedine grupe *sintalitet*. Sintalitet je skupina objektivno i operaciono definiranih dimenzija koje se koriste za deskripciju neke grupe pojedinaca.

Zadatak je psihologa koji proučavaju ličnost u okviru sociokulturnih utjecaja da pruži podatke o sintalitetu grupe kojoj pojedinac pripada jer taj sintalitet utječe na ponašanje pojedinca (Cattell, 1948b). Između sintaliteta grupe i ličnosti pojedinca postoji interakcija i zato je potrebno poznavati njihovu interakciju.

Na razvoj i formiranje ličnosti djeluju brojne socijalne institucije kao što su obitelj, škola, zanimanje, vršnjaci, nacija, politička stranka, religija itd. Njihov utjecaj na pojedinca može biti izražen na tri načina. Prvi je da društvo preko svojih institucija namjerno pokušava stvoriti ili razviti određene karakteristike kod pojedinca koji to društvo čine. Drugi je način da situacioni i ekološki faktori proizvode učinke i formiraju ličnost onako kako to nije bila namjera društva. Treći je način da pojedinac sam nastoji izmijeniti karakteristike svoje ličnosti kroz samoaktivnost da bi mogao zadovoljavati motive koji su mu važni.

Zbog toga su neophodne dimenzije i instrumenti s kojima će se moći mjeriti utjecaj pojedinih socijalnih institucija. Zato faktorska analiza predstavlja metodologiju koja je neophodna i za istraživanje grupnog sintaliteta kao što je neophodna za proučavanje individualne ličnosti. Cattell i njegovi suradnici izvršili su čitav niz istraživanja sintaliteta različitih grupa (Cattell i Wispe, 1948; Cattell i drugi, 1953).

U tim su istraživanjima utvrđeni prvi faktori grupnog sintaliteta kao što su faktor ekstravertirane reaktivnosti naprama povučenosti, faktor informirane, realističke relaksiranosti naprama marljivosti i rigidnoj agresivnosti, faktor krepke i sigurne svrhovitosti naprama smetenoj neadaptiranosti. Pomoću ovih dimenzija i mjernih instrumenata moglo se, zatim, utvrđivati razlike između sintaliteta pojedinih grupa. Tako je Cattell (1949) utvrdio deset dimenzija koje se mogu koristiti za opisivanje sintaliteta pojedinih nacija od kojih su se osam pokazali korisnim u kasnijim istraživanjima. To su faktori veličine, kulturnog pritiska, prosvijećenog bogatstva, promišljene marljivosti, krepkog i tvrdoglavog reda buržoaskog filistinizma, budizma-mongolizma, kulturne integriranosti i morala (Cattell i Adelson, 1950; Cattell, 1953; Cattell i Gorsuch, 1965).

Odnos između grupnog sintaliteta i pojedinačne ličnosti Cattell je opisao u jednom teorijskom članku i utvrdio da taj odnos posreduju varijable grupne strukture od kojih je najvažnija *socijalna uloga* koja direktno utječe na formiranje ličnosti pojedinca, a proizlazi iz sintaliteta grupe kojoj taj pojedinac pripada. Jednu grupu dimenzija sintaliteta grupe predstavlja *dinamička karakteristika grupe*. Te dimenzije Cattell naziva sinergijama grupe.

Karakteristike svake grupe moguće je, prema tome, mjeriti i izražavati faktorima ili dimenzijama sintaliteta. Te je podatke moguće onda unijeti u jednadžbu specifikacije u kojoj postoje podaci o grupnim sinergijama i karakteristikama pojedinca.

Multidimenzionalna istraživanja kultura i društava uz korištenje faktorske analize pokazala su da se odnosi između pojedinca i njegove ličnosti i karakte-

ristika grupe kao i međusobni utjecaji mogu istraživati daleko preciznije i potpunije nego što je to bio slučaj ranije. Takvim su istraživanjima obuhvaćeni procesi socijalizacije, utjecaji obitelji na formiranje pojma o sebi (Parsons, 1955; Secord i Baskman 1964), obitelji kao medijatora socijalnih, kulturnih i epohalnih utjecaja (Leslie, 1967), struktura obitelji (Triandis i drugi, 1973; Herrmann i drugi, 1975).

U tim je istraživanjima često utvrđivana dimenzija ili faktor »Demokratska naprama Autokratskoj atmosferi«, ali su utvrđeni i drugi faktori sintaliteta obitelji kao: Popustljivost prema Nonšalantnosti, Intelektualnost naprama Neintelektualnosti, Osobna prilagođenost naprama Nepostojanju osobne prilagođenosti, Prihvatanje naprama Odbacivanju, Strogost naprama Ležernosti, Svadljivost naprama Nepostojanju trvenja, Laktašenje naprama Nelaktašenju. Istraživane su i posljedice pojedinih obiteljskih sintaliteta kao i pojedinice dimenzije sintaliteta.

Brojna su istraživanja uz korištenje faktorske analize stavova, normi i prakse odgajanja djece (Coan, 1966; Herrmann i Stapf, 1971; Stapf, 1973; Stapf i drugi, 1972). Becker je ponudio i jedan model stavova roditelja s tri ortogonalne dimenzije: Ograničavanje naprama Dozvoljavanju, Toplina naprama Neprijateljstvu, Mirna rezerviranost naprama Emocionalnoj zapletenosti (Becker, 1964). Eyferth je pokazao da se taj model može smatrati dokazanim u brojnim istraživanjima (Eyferth, 1966).

Istraživan je i utjecaj majki na razvoj ličnosti djeteta (hospitalizam i anaklitička depresija) itd.

Ova faktorska istraživanja dovela su do toga da su se ranije teorije i shvaćanja na tom području pokazala kao nezadovoljavajuća i morala su biti modificirana. Utjecaj obitelji na članove je multivarijatan i treba ga istraživati takvim načinom i postupcima. Interesantno je spomenuti da ova istraživanja nisu potvrdila Freudovo učenje o Edipovom kompleksu i konfliktu i defanzivnoj identifikaciji sinova s očevima.

Ogroman je utjecaj i korištenje multivarijantnih istraživanja i faktorske analize i na drugim područjima socijalne psihologije. To su u prvom redu istraživanja ličnosti u odnosu na utjecaj malih grupa kao i ponašanje u malim grupama, istraživanja procesa interakcije različitih ličnosti i druga.

Multivarijantna psihopatologija

Korištenje faktorske analize na području istraživanja u psihopatologiji pokazuje se svakim danom sve opravdanije i pridonosi radikalnim promjenama tradicionalnih shvaćanja na tom području. Stoga nije čudno da je broj takvih istraživanja posljednjih godina narasao velikom brzinom. Zahvaćena su vrlo različita područja unutar psihopatologije i kliničke psihologije. Utvrđuju se faktorske varijable i dimenzije neophodne za klasifikaciju, tipovi varijabli koje su od značaja, tehnike i instrumenti za mjerenje tih varijabli, odnosi između pojedinih varijabli i terapeutskih ishoda, uloga faktorskih varijabli u dijagnosticanju, operaciono formuliranje sindroma i njihovo mjerenje itd.

Utvrđeni su odnosi između izvornih osobina ličnosti i simptoma u psihozama. Te osobine ličnosti djeluju kao modifikatori patoloških simptoma i zbog toga su neophodni u dijagnostici i prognostici. Utvrđeno je, nadalje, da je obrazac organiziranosti pojedinih varijabli ličnosti važniji za razumijevanje patoloških stanja od poznavanja statusa na pojedinoj varijabli. Multivarijantni

pristup daleko je superiorniji klasičnom bivarijantnom. Utvrđena je faktorska struktura simptoma, a proučavaju se na taj način i sindromi.

Cattell smatra da podrijetlo psihopatoloških poremećaja ličnosti treba tražiti u nasljeđenim konstitucijama koje pojedinca predisponiraju za doživljavanje konflikata i osobnih trauma. Razvoj patološkog ponašanja Cattell objašnjava svojim modelom konflikta.

Prema tom modelu neki nagon ili nagoni bivaju podstaknuti i aktivirani a zatim blokirani. Pojedinaac nastoji probiti tu blokadu, ali mu to ne uspijeva i on se mora odreći cilja koji može taj nagon ili nagone zadovoljiti. Tako nastaje stanje konflikta u kojem se javlja anksioznost (uznemirenost ili tjeskoba). Posljedica toga je formiranje neurotskih simptoma.

Intenzitet konflikta može se izmjeriti i numerički izraziti kao što smo to prije opisali.

Williams je (1959) ispitivao dijagnostičku valjanost tako matematički izraženog konflikta kod mentalnih pacijenata i zdravih kao i odnos tako utvrđenog intenziteta konflikta s procjenama konflikta koje su davali psihijatri. Indeks intenziteta konflikta bio je uspoređen i s ljestvicom za ispitivanje slabosti ega u Cattellovoj bateriji 16 P. F.

Utvrđeno je da taj indeks intenziteta konflikta kod pojedinca dobro distingvira pacijente od nepacijenata, da je povezan s psihijatrijskim procjenama konflikta i da je povezan s indeksom slabosti ega u spomenutoj ljestvici.

Cattelov pristup proučavanju na području kliničke psihologije i psihopatologije sasvim je drugačiji od klasičnih kliničkih pristupa Freuda kao i od suvremenih pristupa Rogersa i Kellyja. Njihove teorije ličnosti i teorije patološkog ponašanja rezultirale su iz kontakata s individualnim kliničkim slučajevima i pacijentima. Cattelova se teorija ličnosti i shvaćanje patološkog ponašanja temelji na proučavanju velikih grupa normalnih osoba objektivnim testovima ili strukturiranim testovima. Na taj način on utvrđuje faktorske osobine normalnih ljudi, a onda uspoređuje pacijente s normalnima. Takvom su strategijom istraživanja utvrđene brojne razlike.

Faktorski obrazac neuroticizma na bazi upitnika

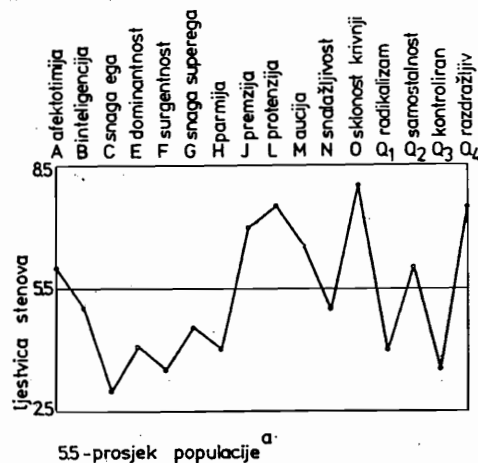
Cattelov upitnik za mjerenje Šesnaest Faktora Ličnosti (16 P. F upitnik, Cattell i Eber, 1966) mnogo je korišten za utvrđivanje kliničkog profila i za utvrđivanje jednadžbi specifikacije kod pojedinih skupina pacijenata ili sindromskih skupina. Tako su utvrđeni faktorski profili za sindromske grupe anksioznih histerika, opsesivaca, konverzivnih histerika, homoseksualaca, alkoholičara, kriminalaca, uživaoca droga i drugih (Cattell, 1973, Cattell i drugi 1970).

Takvim su istraživanjima utvrđene i razlike između faktorskog profila neurotika i opće populacije (Cattell i Scheier, 1961) kako u terminima faktora prvog tako i u terminima faktora drugog reda (slika 1 i 2).

Iz slike 1. vidi se da se neurotici svih tipova uzeti zajedno razlikuju od normalne populacije na nizu faktora prvog reda. Tako neurotici kao cjelina imaju slabu snagu ega (C — faktor), nisku dominantnost (E —), nisku surgentnost (F —), nisku trekciju (H —), visoku premziju (I +) visoku protenziju ili projektivnu obranu (L +), visoki autizam (M +), visoku sklonost krivnji (O +) i visoku ergičku napetost (Q₄ +), tj. više neoslobođenog i nezadovoljenog nagona. Prema tome, oni se razlikuju od normalnih na osam od šesnaest faktora ličnosti koje mjeri spomenuti upitnik (Delhees i Cattell, 1971). Osim

tih velikih razlika postoje još i manje koje su opet u smjeru slabije prilagođenosti neurotika. To su slabije razvijeni superego (G —) i slabije razvijeni sentiment o sebi (Q₃ —). Sve su te razlike izražene na sten skali od 10 jedinica pa se može vidjeti kolika su to odstupanja od normale.

Slabost ega kod neurotika sigurno je poznata kliničarima. Osoba sa slabim egom lako se uznemiruje, podložna je vlastitim raspoloženjima, neurotičkom zamaranju, ne može postići realističan izraz svojih nagona i osigurati njihovo stalno zadovoljavanje. Niski C imaju alkoholičari, homoseksualci, uživaoci droga, psihopati, psihotičari i drugi. Slabost ega povezana je i s anksioznošću kako je to utvrđeno na osnovi povezanosti između C— i faktora generalne anksioznosti (faktor U.I. 24).

Slika 1.

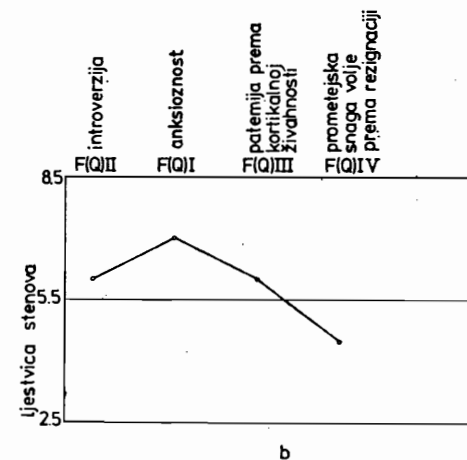
Druga važna karakteristika neurotizma je nizak faktor E, odnosno faktor dominacije. Psihopati, za razliku od neurotika, imaju taj faktor visoko zastupljen u njihovom faktorskom profilu ličnosti. Nizak E— ili submisivnost kod neurotika vjerojatno je u vezi s njihovim čestim neuspjesima i socijalnim neodobravanjem kao i gubitkom samopouzdanja. Osobe s visokim E faktorom manje su sklone projekciji što je dalja karakteristika neurotika (to je visoki L u protenziji ili projektivnoj obrani). Submisivnost i desurgencija (E— i F—) osobito su korisni za razlikovanje neurotika i psihopata, jer ovi drugi imaju E + i F +. E faktor dominantnosti-submisivnosti koristan je i za razlikovanje pojedinih grupa neurotika.

Sva ova tri faktora C, E i F su po svom porijeklu više determinirana nasljeđem.

Faktori I, O i Q₄, tj. premzija, sklonost krivnji i ergička napetost također dobro razlikuju neurotike od normalnih. Natprosječnost neurotika u faktoru I ili premziji znači da pokazuje emocionalnu senzitivnost koja je previše zaštićena. Takve se osobe uvijek osjećaju »opljačkan«. Faktor I je determiniran okolinom i ovisi o načinu odgajanja koje je omogućavalo ili ohrabrialo popustljivost prema samom sebi i nisku samodisciplinu.

H faktor parmije naprama trekciji reprezentira sklonost situacionoj tjeskobnosti ili anksioznosti kao i snagu prijatnje. Slično je i s faktorom sklonosti osjećanju krivnje (O faktor). Negativni pol H faktora mjeren reaktivnošću autonomnog sustava ima pozitivnu korelaciju s anksioznošću što ukazuje na predispoziciju prema plašljivosti.

Q₄ ili ergička tenzija interpretiran je kao neoslobođena nagona energija. Ergička je napetost u nizu istraživanja bila u korelaciji sa seksualnim nagonom što se poklapa s Freudovom teorijom da je seksualni nagon najvažnija komponenta neoslobođenih nagona (Delhees, 1975).

Slika 2.

Faktor M je faktor aucije, odnosno visoke subjektivnosti i zanemarivanja realnosti. Aucija nije identična shizofreničkom autizmu. Osoba kod koje je aucija prisutna ili razvijena nema praktičkih preokupacija, zanemaruje sigurnost i socijalne obaveze i apsorbirana je u vlastite misli. M faktor je središnji faktor prvog reda koji determinira faktor introverzije kao faktor drugog reda. Za Q₄ valja reći da je to jedan od šest faktora prvog reda koji determiniraju faktor opće anksioznosti koji je istaknut u neurotizmu.

Obrazac tih faktora ličnosti u neurotizmu različit je od obrasca koji ti faktori imaju u psihotičara, osim faktora E — koji je zajednički i jednoj i drugoj skupini. Stoga ovi faktori omogućuju diferencijalnu dijagnozu.

Na osnovi multidimenzionalnih faktorskih analiza neurotizma može se, dakle, zaključiti da je: a. neurotizam vrlo složen sloj ličnosti i da b. anksioznost, iako je vrlo karakteristična za neurozu, objašnjava samo jedan dio varijance.

Faktori ličnosti kod neurotika i delinkvenata

Objektivni testovi ličnosti na osnovi kojih su utvrđeni brojni faktori ličnosti, uvršteni u Cattellov Univerzalni Indeks, pokazali su na razlike u strukturi ličnosti između neurotika i kriminalaca. U tablici 2. prikazani su re-

zultati uspoređivanja ličnosti kriminalaca, normalnih i neurotika na faktorima ličnosti koji su utvrđeni na osnovi objektivnih testova.

Tablica 2.

Faktori ličnosti i razlike između kriminalaca, neurotika i normalnih

Faktori	Kriminalci-normalni	Kriminalci-neurotici	Neurotici-normalni
Izvorna osobina	Statistički značajne razlike u korist		
U.I.16	samosvijest emocionalna frustracija	kriminalaca	normalnih
U.I.22			
U.I.23	mobilizacija	neurotika	neurotika
U.I.24			
U.I.25	tjeskoba	normalnih	normalnih
U.I.26			
U.I.28	apatičnost	neurotika	normalnih
U.I.32			
U.I.33	egocentričnost	normalnih	normalnih
U.I.35			
U.I.35	rigidan superego	normalnih	normalnih
	ekstraverzija	normalnih	
	tvrdoglavost	normalnih	
	razočaranost	kriminalaca	

Kako se iz tablice 2. vidi, postoje brojne statistički značajne razlike u faktorima ličnosti između kriminalaca i normalnih kao i između neurotika i kriminalaca utvrđene na osnovi objektivnih testova ličnosti. Na osnovi tih i drugih istraživanja razjašnjena su mnoga pitanja iz geneze neurotizma (Cattell i Scheier, 1961) i kriminalnog ponašanja.

Promjene u ličnosti kao rezultat psihološke terapije

Cattell i Rickels su (1966) ispitivali promjene koje u faktorima ličnosti neurotika nastaju uslijed psihološke terapije. Grupu neurotika sačinjavala su 128 ispitanika koji su prošli psihološku terapiju i 54 ispitanika *neneurotika* koji su činili kontrolnu skupinu. Obje su skupine ispitanika bile izjednačene po obrazovanju i prihodu. Neurotici i kontrolna skupina ispitani su Verbalnom skalom anksioznosti, Baterijom objektivnih testova anksioznosti i Baterijom objektivnih testova regresivnosti. To znači da su u istraživanje bili uključeni faktori U.I. 24 (Anksioznost) i U.I. 23 (Regresija) koji čine središnje faktore neurotizma.

Skupina neurotika i skupina normalnih bili su ispitivani svaka dva tjedna dok je trajala psihološka terapija neurotika.

Rezultati su bili sljedeći: Neurotici su pokazali statistički značajno smanjenje stupnja anksioznosti na verbalnoj skali anksioznosti i u bateriji objektivnih testova anksioznosti kao i statistički značajno smanjenje regresije u bateriji objektivnih testova regresije. Te razlike su utvrđene nakon dva tjedna terapije. Kroz isti vremenski interval, normalni nisu pokazali nikakve statistički značajne razlike na spomenutim testovima.

Nakon šest tjedana i neurotici i normalni su imali smanjene rezultate u regresiji, ali je smanjenje u neurotika bilo značajno veće negoli kod normalnih.

Na kraju terapije neurotici su ipak imali još uvijek veći stupanj anksioznosti od normalnih, iako su oba stupnja kod njih bila značajno niža u odnosu na početne.

Dinamička struktura ličnosti neurotika i delinkvenata

Osim već opisanih razlika u faktorskoj strukturi izvornih osobina ličnosti normalnih, neurotika i delinkvenata, istraživanja pokazuju da postoje i razlike u faktorskoj strukturi dinamičkih komponenti ličnosti kod tih ispitanika. Zadatak je multivarijatne analize da utvrdi točke i područja napetosti u ličnostima neurotika i delinkvenata da bi se na to područje mogli usmjeriti terapijski napori i da bi se konflikti u ličnosti takvih pojedinaca riješili. To znači da treba utvrditi koje su snage u konfliktu, koliko je superego jak odnosno zahtijevajući, koliko je jak ego itd. Dinamički račun u kojeg su uključene motivacione komponente (kao id, ego, superego, impulzivnost, kompleksi) zatim serija nagona (kao što su ergovi) i serija stečenih sentimenata (kao sentimenta prema domu, karijeri, religiji) kao i konflikti i integrirani i neintegrirani stavovi omogućuje takvo utvrđivanje karaktera i intenziteta konflikta.

Test Analize Motivacije (Cattell i drugi, 1964) kao i Školski Test Analize Motivacije (Cattell i drugi, 1968) predstavljaju objektivne i validirane instrumente koji omogućuju utvrđivanje dinamičke strukture ličnosti (Delhees, 1973, 1975).

Ovim se testovima mjeri deset faktora, od toga 5 ergova (nagona) i 5 sentimenata.

Istraživanja na spomenutim grupama pokazala su da postoje razlike u dinamičkoj strukturi ličnosti mladih delinkvenata i normalnih. Te se razlike odnose na one dinamičke faktore koji utječu na spremnost da se konflikt internalizira i da se rješava represijom. Takva su istraživanja pokazala da je konflikt u delinkvenata rezultat morbidnog sentimenta o sebi i strukture superega (Pierson i drugi, 1964). U vezi s tim utvrđene su i neke zajedničke karakteristike neurotika i delinkvenata kao što su postojanje kognitivne i dinamičke nesposobnosti da se razriješe životni problemi (niska inteligencija i nedostatak upornosti), slične tendencije temperamenta i postojanje dispozicija za povlačenjem i bespomoćnošću. Te su karakteristike u ranijim kliničkim razmatranjima bile rijetko uzimane u obzir.

U tablici 3. prikazane su vrijednosti prosječnih intenziteta konflikata različitih vrsta kod različitih grupa delinkvenata utvrđene Testom Motivacione Analize (MAT).

Tablica 3.

Grupa	Karijera	Vrsta konflikta			Represirani strah
		Superego	Ja	Ukupni	
Mladi delinkventi	6.0	9.0	9.0	10.0	8.0
Banditi	7.0	6.0	7.5	7.0	7.0
Kradljivci	5.5	6.0	7.5	7.5	6.5

Napomena: prosjek populacije je 5.5 Stensa, a sigma 2.0 Stensa. Podaci prema Sweneyu (1967) i Coffeltu.

Ispitivanja su pokazala da se dinamička struktura delinkvenata razlikuje od normalnih i u motivacionim i u dinamičkim faktorima. Pojedini nagoni različito su izraženi u jednih i drugih (to su seks, društvenost, borbenost, svadljivost). Isto tako postoje i razlike u sentimentima (kao na primjer prema religiji, karijeri, domu). Postoje, nadalje, razlike u izmjerenoj razini nagona i u konfliktu tih nagona.

Organizacija psihotičkih simptoma

Lorr i njegovi suradnici proveli su jedno vrlo ekstenzivno istraživanje psihotičkih simptoma (Lorr, 1966; Lorr i drugi, 1963). Ispitivanjem su bile obuhvaćene bolnice u SAD, Japanu i Evropi. Na osnovi tih istraživanja razvijen je jedan instrument za ocjenjivanje pacijenata poznat pod imenom Multidimenzionalna psihijatrijska ljestvica za hospitalizirane bolesnike (IMPS). Faktorska analiza velikog broja simptoma koji su ocjenjivani na tisućama pacijenata pokazala je da postoji deset faktora psihijatrijskih simptoma ili primarnih sindroma. Tih deset primarnih faktora psihijatrijske simptomatologije prikazani su u tablici 4. zajedno s prva tri simptoma koji imaju najveću faktorsku saturaciju s odgovarajućim faktorima. (Treba imati na umu da svaki primarni faktor definira u prosjeku oko deset simptoma.)

Tablica 4.
Primarni faktori Multidimenzionalne psihijatrijske ljestvice

Faktor	Simptomi i veličina saturacije
1. Uzbudjenje	uzurbani govor .58, neumjeren govor .58, povišeno raspoloženje .50
2. Paranoidna projekcija	konspirativne ideje .53, ljudi ga kontroliraju .53, ideje odnosa .52
3. Dezorijentacija	o stanju .67, o godini .67, o dobi .67
4. Anksiozno samokažnjavanje	samoprezir .80, samookrivljavanje, .74 krivnja i griznja savjesti .71
5. Motoričke smetnje	grimasiranje .68, repetitivni pokreti .64, rigidni položaji .59,
6. Neprijateljska ratobornost	verbalno neprijateljstvo .76, neprijateljski sav .74, gorčina i ogorčenost .72
7. Retardacija i apatija	usporeni govor .61, usporene kretnje .60, fiksni facies .55
8. Grandiozna ekspanzivnost	božanska misija .69, velika osoba .59, glasovi koji ga hvale .54
9. Perceptivna distorzija	optužujući glasovi .72, ugrožavajući glasovi .65, halucinantni glasovi .54
10. Pojmovna dezorganizacija	nekoherentni odgovori .60, irelevantni odgovori .54, neologizmi .42.

Kasnije faktorske analize (Lorr i Klett, 1968, 1969) utvrdile su postojanje još tri primarna faktora psihijatrijske simptomatologije. To su opsesivno — fobički faktor, funkcionalna oštećenja i somatske tegobe.

Lorr i Klett su (1968) utvrdili da je ovih trinaest primarnih faktora psihijatrijske simptomatologije organizirano u četiri faktora drugog reda. To su: a) Dezorganizirana hiperaktivnost koju karakterizira uzbudjenje i pojmovna dezorganizacija;

- b) Anksiozna depresija koju karakteriziraju primarni faktor anksiozne depresije, depresivno raspoloženje i somatske tegobe;
- c) Shizofrenička dezorganizacija koju definiraju faktori psihomotorne retardacije, dezorijentacija i motoričke smetnje,
- d) Paranoidni proces kojeg definiraju paranoidne obmane i halucinacije.

Svi su ovi faktori utvrđeni i na muškim i na ženskim bolesnicima i to na pojedinačnim uzorcima iz Engleske, Francuske, Njemačke, Italije, Švedske, Japana i SAD.

Faktori psihijatrijske simptomatologije pokazuju područja na kojima se psihotički pacijenti maksimalno razlikuju. Teorije o psihozama bilo koje vrste, bilo genetičke, biokemijske ili psihološke, morat će voditi računa o organizaciji simptoma kakvu je utvrdila faktorska analiza.

Struktura ličnosti psihotičara i normalnih

Ispitivanja psihoza objektivnim testovima ličnosti pokazala su da se psihotičari razlikuju od normalnih u nizu faktora ličnosti kao što je to bio slučaj i s neuroticima (Cattell i Tatro, 1966; Hundleby i drugi, 1965; Cattell 1965).

Tako su Hundleby i drugi (1965) i Cattell (1965) primijenili pedeset i dva objektivna testa ličnosti namijenjena mjerenju osamnaest faktora iz Univerzalnog Indeksa na grupe paranoidnih shizofrenika, neparanoidnih shizofrenika i na pacijente s afektivnim poremetnjama kao i na komparabilnu grupu normalnih.

Utvdili su da su najveće razlike u sljedećim faktorima ličnosti: U.I. 16 (Razvijeni — Nerazvijeni ego), U.I. 17 (Plašljiva nepovjerljivost — Povjerenje), U.I. 19 (Nezavisnost — Potčinjenost), U.I. 21 (Razigranost — Sputanost), U.I. 23 (Mobilizacija — Regresija), U.I. 25 (Realizam — Tenzifleksija), U.I. 30 (Zrela bezosjećajnost — Disofrustranca), U.I. 33 (Pesimizam — Optimizam).

P — tehnika

P — tehnika faktorske analize omogućuje takvu analizu jednog pojedinca. Veći broj testova primjenjuje se mnogo puta i utvrđuju se korelacije koje se faktorski analiziraju. To je, prema tome, potpuno idiografski pristup. Taj je pristup iskorišten i takve su analize napravljene i s normalnim i s neurotičkim i psihotičkim pojedincima (Cattell i Cross, 1952; Cattell i Luborsky, 1950; Mefferd i drugi, 1960; Shotwell i drugi, 1961; Wieland i Mefferd, 1970). Na tim su područjima istraživani utjecaji i promjene u ponašanju i ličnosti koje nastaju u toku psihološke terapije, u toku kemijske terapije, u toku terapije ponašanja i drugim postupcima terapije. Tako su istraživani utjecaji i povezanost ponašanja s bakarnim serumom, ceruloplazminom, plazma globulinima u stanjima akutne shizofrenije, sa subjektivnim stanjima, intenzitetima konflikata, umirujućim sredstvima, afektivnim stanjima, psihomotorikom, fiziološkim indikatorima.

Sva istraživanja, provedena na uzorcima ispitanika ili na pojedincima pokazuju da su i normalnost i neuroza i psihoza multidimenzionalna stanja i da je mnoge od tih dimenzija psihoze i neuroze koje je utvrdila faktorska analiza potrebno uzimati u obzir i koristiti, jer ti rezultati daju drukčiju sliku o stanju normalnosti i patološkom stanju ličnosti. Cattellova teorija ličnosti

ima vrlo velike i daleke reperkusije kako za psihologiju, tako i za sva ostala područja koja se bave ponašanjem ljudi.

Na kraju možemo citirati riječi Cattella koje najbolje pokazuju koliko su nomotetički i idiografički pristup uspješno spojeni i iskorišteni u faktorskoj analizi:

»Znanstvena analiza priznaje da je pojedinac jedinstven u smislu da predstavlja jedinstvenu konfiguraciju efekata univerzalnih principa. U P-tehnici mi mjerimo pojedinca možda i na stotinu varijabli, ponavljajući mjerenja iz dana u dan i prateći kako se on mijenja kroz, recimo, tri mjeseca. Faktorizacija jedne jedine osobe, na primjer P-tehnikom, pruža nam jedinstvenu dinamičku strukturu tog pojedinca. Međutim, zakoni po kojima tumačimo tu strukturu kao tekovinu ili promjenu vjerojatno su univerzalni zakoni i studij pojedinca predstavlja put do tih zakona« (Cattell, 1958, str. 229).

Literatura

- Anderson, N. H.: Integration theory and attitude change, *Psychological Review*, 1971, 78, 171—206.
- Archer, J.: Sex differences in emotional behavior: A replay to Gray and Buffery, *Acta Psychologica*, 1971, 35, 415—429.
- Baltes, P. B. and Nesselroade, J. R.: Multivariate longitudinal and cross-sectional sequences for analyzing ontogenetic and generational change: a methodological note, *Developmental Psychology*, 1970, 2, 163—168.
- Baltes, P. B. and Nesselroade, J. R.: The developmental analysis of individual differences on multiple measures. U: J. R. Nesselroade and H. W. Rees (Ed.); *Life-span developmental psychology: methodological issues*, New York, Academic Press, 1973.
- Barker, R. G.: On the nature of the environment, *Journal of Social Issues*, 1963, 19, 17—38. (a)
- Barker, R. G.: The stream of behavior, New York, Appleton-Century-Crofts, 1963, (b).
- Bartch, T. W.: A manipulative study of the instructional set on the convergent and discriminant validity of questionnaire measures of trait and state anxiety: a comparative factor-analytic approach, *Educational and Psychological Measurement*, 1976,
- Bath, K. E., Daley, D. L. and Nesselroade, J. R.: Replicability of factors derived from individual P-technique analysis, Unpublished manuscript, Division of Individual and Family Studies, Pennsylvania State University, 1976.
- Beach, F. A.: Hormonal factors controlling the differentiation, development and display of copulatory behavior in the ramstergig and related species. U: E. Tobach, L. R. Aronson and E. Shaw (Eds.): *The biophysiology of development*, New York, Academic Press, 1971.
- Beatty, W. W. and Beatty, P. A.: Hormonal determinants of sex differences in avoidance behavior and reactivity to electric shock in the rat, *Journal of Comparative and Physiological Psychology*, 1970, 73, 446—455.
- Becker, W. C.: A comparison of the factor structure and other properties of the 16 P. F. and the Guilford-Martin personality inventories, *Educational and Psychological Measurement*, 1961, 21, 393—404.
- Becker, W. C.: Consequences of different kinds of parental discipline. U: M. L. Hoffman and L. W. Hoffman (Eds.): *Review of child development research* (Vol. 1), New York, Russell Sage Foundation, 1964.
- Bentler, P.: Assessment of developmental factor change at the individual and group level. U: J. R. Nesselroade and H. W. Reese (Eds.): *Life-span developmental psychology: Methodological Issues*, New York, Academic Press 1972.
- Broadhurst, P. L.: The Maudsley reactive and non reactive strains of rats: a survey, *Behavior Genetics*, 1975, 5, 299—319.
- Byrne, D. and Griffitt, W.: Similarity versus liking: a clarification, *Psychometric Science*, 1966, 6, 295—296.
- Cable, D.: Separation of state and trait anxiety in the context of short term change, Unpublished doctoral dissertation, West Virginia University, 1972.
- Cattell, R. B.: Intelligence and fertility, *Eugenics Revue*, 1944, 30, 126—127.
- Cattell, R. B.: The ergic theory of attitude and sentiment measurement, *Educational Psychological Measurement*, 1947, 7, 221—246.
- Cattell, R. B.: Primary personality factors in the realm of objective tests, *Journal of Personality*, 1948, 16, 459—487. (a).
- Cattell, R. B.: Concepts and methods in the measurement of group syntality, *Psychological Review*, 1948, 55, 48—63. (b).
- Cattell, R. B.: r_p and other coefficients of pattern similarity *Psychometrica*, 1949, 14, 279—298.
- Cattell, R. B.: An introduction to personality study, London, Hutchinson, 1950.
- Cattell, R. B.: Factor analysis: an introduction and manual for the psychologist and social scientist, New York, Harper, 1952.
- Cattell, R. B.: On the theory of group learning, *Journal of Social Psychology*, 1953, 37, 37—52. (a)
- Cattell, R. B.: Research designs in psychological genetics with special reference to the multiple variance method, *American Journal of Human Genetics*, 1953, 5, 76—93. (b)
- Cattell, R. B.: Growing points in factor analysis, *Australian Journal of Psychology*, 1954, 6, 105—140.
- Cattell, R. B.: The objective-analytic (O—A) personality factor battery, Champaign, Ill.: Institute for Personality and Ability Testing, 1955.
- Cattell, R. B.: New developments of personality theory from quantitative factor analytic research, *Revue Internationale de Philosophie*, 1956, 35, 1—35.
- Cattell, R. B.: Personality and motivation, structure and measurement, New York, Harcourt, Brace Jovanovich, 1957. (a)
- Cattell, R. B.: A universal index for psychological factors, *Psychologia*, 1957, 1, 74—85. (b)
- Cattell, R. B.: The dynamic calculus: a system of concepts derived from objective motivation measurement. U: G. Lindzey (Ed): *The assesment of human motives*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1958.
- Cattell, R. B.: The dynamic calculus: Concepts and crucial experiments. U: M. R. Jones (Ed.): *Nebraska symposium on motivation*, Lincoln, University of Nebraska Press, 1959.
- Cattell, R. B.: Multiple Abstract Variance Analysis equations and solutions, *Psychological Review*, 1960, 67, 353—372.
- Cattell, R. B.: The basis of recognition and interpretation of factors, *Educational and Psychological Measurement*, 1962, 22, 667—697.
- Cattell, R. B.: Formulating the environmental situation and its perception in behavior theory. U: S. B. Sells (Ed.): *Stimulus determinants of behavior*, New York, Ronald Press, 1963. (a)

- Cattell, R. B.*: The interaction of heredity and environmental influences, *British Journal of Statistical Psychology*, 1963, 16, 191—210. (b)
- Cattell, R. B.*: The configurative method for surer identification of personality dimensions, notably in child study, *Psychological Reports*, 1965, 65, 205—219. (a)
- Cattell, R. B.*: Higher order factor structure and reticular-vs-hierarchical formulae for their interpretation. U: C. Banks i P. L. Broadhurst (Eds.): *Studies in honour of Sir Cyril Burt*, London, London University Press, 1965. (b)
- Cattell, R. B.*: The scientific analysis of personality, Chicago, Aldine, 1965. (c)
- Cattell, R. B.*: Anxiety and motivation: theory and crucial experiments, U: C. D. Spielberger (Ed.): *Anxiety and bibehavior*, New York, Academic Press, 1966. (a)
- Cattell, R. B.*: A brief survey of present knowledge and hypotheses on psychophysiological state dimensions. U: R. B. Cattell: *Handbook of multivariate experimental psychology*, Chicago, Rand MacNelly, 1966. (b)
- Cattell, R. B.*: *Handbook of multivariate experimental psychology*, Chicago, Rand McNelly, 1966. (c)
- Cattell, R. B.*: A factor analytic system for clinicians. U: B. R. Maher (Ed.): *New approaches to personality classification*, New York, Columbia University Press, 1970.
- Cattell, R. B.*: *Abilities: their structure, growth and action*, Boston, Houghton-Mifflin, 1971.
- Cattell, R. B.*: *Personality and mood by questionnaire*, San Francisco, Jossey-Bass, 1973. (a)
- Cattell, R. B.*: The 16 P. F. and basic personality structure: a reply to Eysenck, *Journal of Behavioral Science*, 1973, 3, 1—18. (b)
- Cattell, R. B. and Adelson, M.*: The dimension of social change in the U.S.A. as determined by P-technique, *Social Forces*, 1950, 30, 190—201.
- Cattell, R. B. and Baggaley, A. R.*: The objective measurement of motivation: development and evaluation of principles and devices, *Journal of Personality*, 1956, 24, 401—423.
- Cattell, R. B. and Beloff, H.*: *The high School Personality Questionnaire*, Champaign, Ill., Institute for Personality and Ability Testing, 1962.
- Cattell, R. B., Blewett, D. B. and Beloff, J. R.*: The inheritance of personality: a multiple variance analysis determination of approximate nature-nurture ratios for primary personality factors in Q-data, *American Journal of Human Genetics*, 1955, 7, 122—146.
- Cattell, R. B. and Butcher, H. J.*: *The prediction of achievement and creativity*, Indianapolis, Bobbs-Merrill, 1968.
- Cattell, R. B. and Child, D.*: *Motivation and dynamic structure*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1975.
- Cattell, R. B. and Cross, K.*: Comparison of the ergic and selfsentiment structures found in dynamic traits by R- and P-techniques, *Journal of Personality*, 1952, 21, 250—271.
- Cattell, R. B. and Dreger, R. M.*: Personality structure as revealed in questionnaire responses at the preschool level, *Child Development*, 1974, 45, 49—54.
- Cattell, R. B., Dubbin, S. S. and Saunders, D. R.*: Personality structure in psychotics by factorization of objective clinical tests, *Journal of Mental Science*, 1964, 100, 154—176.
- Cattell, R. B. and Ebert, H. W.*: *The Sixteen Personality Factor Questionnaire*, Champaign, Ill., Institute for Personality and Ability Testing, 1966.
- Cattell, R. B. and Gibbon, B. D.*: Personality factor structure of the combined Guilford and Cattell personality questionnaires, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1968, 9, 107—120.
- Cattell, R. B. and Gorsuch, R. L.*: The definition and measurement of national morale and morality, *Journal of Social Psychology*, 1965, 67, 77—96.
- Cattell, R. B. and Horn, J. L.*: An integrating study of the factor structure of adult attitudes-interests, *Genetic Psychology Monographs*, 1963, 67, 89—149.
- Cattell, R. B., Horn, J. L. and Butcher, H. J.*: The dynamic structure of attitudes in adults: a description of some established factors and of their measurement by the Motivation Analysis Test, *British Journal of Psychology*, 1962, 53, 57—69.
- Cattell, R. B., Horn, J. L., Sweney, A. B. and Radcliff, J. A.*: *The Motivation Analysis Test (MAT)*, Champaign, Ill., Institute for Personality and Ability Testing, 1964.
- Cattell, R. B. and Killian, L. R.*: The pattern of objective test personality factor differences in schizophrenia and the character disorders, *Journal of Clinical Psychology*, 1967, 23, 343—348.
- Cattell, R. B., Komlos, E. and Tatro, D. F.*: Significant differences of affective, paranoid, and nonparanoid schizophrenic psychotics on primary source traits in the 16 P. F., *Multivariate Behavioral Research*, 1968, 33—54.
- Cattell, R. B., Knapp, R. B. and Scheier, I. H.*: Second order personality factor structure in the objective test realm, *Journal of Consulting Psychology*, 1961, 25, 345—352.
- Cattell, R. B. and Luborsky, L. B.*: P-technique demonstrated as a new clinical method for determining personality and symptom structure, *Journal of General Psychology*, 1950, 42, 3—24.
- Cattell, R. B., Radcliff, J. A. and Sweney, A. B.*: The nature and measurement of components of motivation, *Genetic Psychology Monographs*, 1963, 68, 49—211.
- Cattell, R. B. and Rickels, K.*: Diagnostic power of IPAT objective anxiety and neuroticism test, *Archives of General Psychiatry*, 1966, 11, 459—465.
- Cattell, R. B. and Scheier, I. H.*: *The meaning and measurement of neuroticism and anxiety*, New York, Ronald Press, 1961.
- Cattell, R. B. and Schuerger, J.*: *The O—A (Objective-Analytic) Personality Battery*, Champaign, Ill., Institute for Personality and Ability Testing, 1976.
- Cattell, R. B., Stice, G. F. and Kristy, N. F.*: A first approximation to nature-nurture ratios for eleven primary personality factors in objective tests, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1957, 54, 143—159.
- Cattell, R. B. and Sweney, A. B.*: Components measurable in manifestations of mental conflict, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1964, 68, 479—490.
- Cattell, R. B., Sweney, A. B. and Krug, S. E.*: *The School Motivation Analysis Test (SMAT)*, Champaign, Ill., Institute for Personality and Ability Testing, 1968.
- Cattell, R. B. and Tatro, D. F.*: The personality factors, objectively measured, which distinguish psychotics from normals, *Behaviour Research and Therapy*, 1966, 4, 39—51.
- Cattell, R. B., Tatro, D. F. and Kom'los, E.*: The diagnosis and inferred structure of paranoid and nonparanoid schizophrenia from the 16 P. F. profile, *Indian Psychological Review*, 1964, 1, 52—61.
- Cattell, R. B. and Warburton, F. W.*: *Objective personality and motivation tests: a theoretical introduction and practical compendium*, Urbana, Ill., University of Illinois Press, 1967.
- Cattell, R. B. and Williams, H. U. M.*: P-technique, a new statistical device for analyzing functional unities in the intact organism, *British Journal of Preventive and Social Medicine*, 1953, 7, 141—153.
- Cattell, R. B. and Wispe, L. C.*: The dimensions of syntality in small groups, *Journal of Social Psychology*, 1948, 28, 57—78.

- Coan, R. W.: Child personality and developmental psychology. U: R. B. Cattell (Ed.): Handbook of multivariate experimental psychology, Chicago, Rand McNally, 1966.
- Corballis, M. C. and Traub, R. E.: Longitudinal factor analysis, *Psychometrica*, 1970, 35, 79—98.
- Delhees, K. H.: Hypothesis of origin and nature for the »Somindence-Dissofrustrance« personality factor, U. I. 30, *Journal of genetic psychology*, 1972, 120, 189—201.
- Delhees, K. H.: The objective measurement of intrafamilial attitudes and sentiments, *Archiv für Psychologie*, 1973, 125, 134—152.
- Delhees, K. H.: Motivation and Verhalten, München, Kindler, 1975.
- Delhees, K. H. and Cattell, R. B.: Differences of personality factors by the O—A battery in paranoid and non-paranoid schizophrenics, manic-depressives, psychoneurotics and the personality disorders, *Archiv für Psychologie*, 1971, 123, 35—48.
- Dielman, T. E., Barton, K. and Cattell, R. B.: Relationships among family attitude dimensions and child motivation, *Journal of Genetic Psychology*, 1974, 124, 295—302.
- Dielman, T. E. and Krug, S. E.: Trait description and measurement in motivation and dynamic structure. U: R. B. Cattell and R. M. Dreger: Handbook of modern personality theory, New York, Wiley, 1977.
- Everitt, B. J. and Herbert, J.: The effects of dexamethasone and androgens on sexual receptivity of female rhesus monkeys, *Journal of Endocrinology*, 1971, 51, 575—588.
- Everitt, B. J., Herbert, J. and Hamer, J. D.: Sexual receptivity of bilaterally adrenalectomized female rhesus monkeys, *Physiology and Behavior*, 1972, 8, 409—415.
- Eyferth, K.: Methoden zur Erfassung von Erziehungsstilen. U: T. Herrmann (Ed.): *Psychologie der Erziehungsstile*, Göttingen, Hogrefe, 1966.
- Eysenck, H. J.: The structure of human personality, London, Methuen, 1953.
- Ferster, C. B.: Classification of behavioral pathology, Unpublished manuscript, Institute for Behavioral Research, Silver Spring, Md., 1964.
- French, J. W.: The description of personality measurements in terms of rotated factors, Princeton, N. J., Educational Testing Service, 1953.
- Fulgosi, A.: Znanstveni status eksperimenata u suvremenoj psihologiji: I. Nesustavno eksperimentiranje, *Revija za psihologiju*, 1974, 4, 44—50. (a)
- Fulgosi, A.: Uvod u faktorsku analizu, Opatija, 1974. (b)
- Fulgosi, A.: Uvod u faktorsku analizu — rotacija faktora, Opatija, 1974. (c)
- Fulgosi, A.: Znanstveni status eksperimenata u suvremenoj psihologiji: II Eksperimenti u racionalističkoj tradiciji, *Revija za psihologiju*, 1975, 5, 73—80. (a)
- Fulgosi, A.: Faktorska analiza, Zagreb, Školska knjiga, 1979.
- Gibbons, B. D.: A study of the relationships between factors found in Cattell's Sixteen Personality Factor Questionnaire and factors found in the Guilford personality inventories, Unpublished doctoral dissertation, University of Southern California, 1966.
- Gorsuch, R. L. and Cattell, R. B.: An experimental clarification of the superego structure, Champaign, Ill., Laboratory of Personality and Group Analysis, 1966.
- Gorsuch, R. L. and Cattell, R. B.: Second stratum personality factors defined in the questionnaire realm by the 16 P. F., *Multivariate Behavioral Research*, 1967, 2, 221—224.
- Gottschalk, L. A. and Gleser, G. G.: The measurement of psychological states through the content analyses of verbal behavior, Berkeley, University of California Press, 1969.
- Gray, J. A.: Sex differences in emotional behavior in mammals including man: endocrine bases, *Acta Psychologica*, 1971, 35, 29—46.
- Gray, J. A.: The behavioural inhibition system: a possible substrate for anxiety. U: P. Feldman and A. M. Broadhurst (Eds.): *Theoretical and experimental bases of behaviour modification*, London, Wiley, 1976.
- Hall, G. S. and Lindzey, G.: *Theories of personality*, New York, John Wiley, 1978.
- Hammond, D. R.: Probabilistic functioning and the clinical method, *Psychological Review*, 1955, 62, 255—262.
- Hammond, S. B.: Personality studied by the method of rating in the life situation. U: R. B. Cattell and R. M. Dreger: *Handbook of modern personality theory*, New York, Wiley, 1977.
- Harris, C. W.: Canonical factor models for the description of change. U: C. W. Harris (Ed.): *Problems in measuring change*, Madison: University of Wisconsin Press, 1963.
- Hart, B. L.: Manipulation of neonatal androgen: effects of sexual responses and penile development in male rats, *Physiology and Behavior*, 1972, 8, 841—845.
- Herrman, Th. und Stapf, K. H.: Über theoretische Konstruktionen in der Psychologie, *Psychologische Beiträge*, 1971, 13, 336—354.
- Herrman, Th., Stapf, A. und Deutsch, W.: Datensammeln ohne Ende? Anmerkungen zur Erziehungstillforschung, *Psychologische Rundschau*, 1975, 26, 176—182.
- Hitt, J. C., Hendricks, S. E., Ginsberg, S. I. and Lewis, J. H.: Disruption of male but not female sexual behavior in rats by medial forebrain bundle lesions, *Journal of Comparative and Physiological Psychology*, 1970, 73, 377—384.
- Hjelle, L. A. and Ziegler, D. J.: *Personality*, New York, McGraw Hill, 1976.
- Holtzman, W. H.: Methodological issues in P-technique, *Psychological Bulletin*, 1962, 59, 248—255.
- Horn, J. L.: The discovery of personality traits, *Journal of Educational Research*, 1963, 56, 460—465.
- Horn, J. L.: Motivation and dynamic calculus concepts from multivariate experiment. U: R. B. Cattell (Ed.): *Handbook of multivariate experimental psychology*, Chicago, Rand McNally, 1966.
- Hundleby, J. D., Pawlik, K. and Cattell, R. B.: Personality factors in objective test devices: a critical integration of a century's research, San Diego, Knapp, 1965.
- Ishikawa, A.: Trait description and measurement through discovered structure in objective tests (T data). U: R. B. Cattell and R. M. Dreger: *Handbook of modern personality theory*, New York, Wiley, 1977.
- Jones, R. R., Reid, J. B. and Patterson, G. R.: Naturalistic observations in clinical assessment. U: P. McReynolds (Ed.): *Advances in psychological assessment* (Vol. 3), San Francisco, Jossey-Bass, 1975.
- Kaada, B. R.: Stimulation and regional ablation of the amygdaloid complex with reference to functional representations. U: B. E. Eleftheriou (Ed.): *The neurobiology of the amygdala*, New York, Plenum Press, 1972.
- Kanfer, F. H. and Saslow, G.: Behavioral analysis: an alternative to diagnostic classification, *Archives of General Psychiatry*, 1965, 12, 529—538.
- Lebo, M. A.: Intra-individual mood structure and change: a P-technique analysis of five pregnant women, Unpublished doctoral dissertation, West Virginia University, 1972.
- Leslie, G. R.: *The family in social context*, New York, Oxford University Press, 1967.
- Lorr, M.: *Exploration in typing psychotics*, London, Pergamon, 1966.
- Lorr, M., Klett, C. J. and McNair, D. M.: *Syndromes of psychosis*, New York, Macmillan and Pergamon, 1963.

- Lorr, M. and Klett, C. J.: Cross-cultural comparisons of psychotic syndromes, *Journal of Abnormal Psychology*, 1968, 74, 531—543.
- Luborsky, L. and Mintz, J.: The contribution of P-technique to personality psychotherapy and psychosomatic research. U: R. M. Dreger (Ed.): *Multivariate personality research: Contributions to the understanding of personality in honor of Raymond, B. Cattell*, Baton Rouge, La., Claitor, 1972.
- Maddi, R.: *Personality theories: a comparative analysis*, Homewood, Ill., Dorsey Press, 1976.
- Maddi, S.: Affective tone during environmental regularity and change, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1961, 62, 338—345.
- Mattock, J. and MacKinnon, P. C. B.: Changes in the amygdala at puberty, *Journal of Anatomy*, 1975, 119, 414.
- McCance, R. A., Luff, M. C. and Widdowson, E. E.: Physical and emotional periodicity in women, *Journal of Hygiene*, 1973, 571—611.
- Mefferd, R. B., Moran, L. J. and Kimble, J. P.: Methodological considerations in the quest for a physical basis of schizophrenia, *Journal of Nervous and Mental Disease*, 1960, 131, 354—359.
- Mischel, W.: *Introduction to personality*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1976.
- Momirović, K.: *Struktura i mjerenje patoloških konativnih faktora*, Zagreb, Republički Zavod za zapošljavanje, 1971.
- Momirović, K. i Kovačević, V.: *Evaluacija dijagnostičkih metoda*, Zagreb, Republički zavod za zapošljavanje, 1970.
- Nesselroade, J. R. and Cable, D. G.: »Some times it's okay to factor difference scores« — the separation of trait and state anxiety, *Multivariate Behavioral Research*, 1974, 9, 273—282.
- Nesselroade, J. R. and Delhees, K. H.: *Methods and findings in experimentally based personality theory*. U: R. B. Cattell (Ed.): *Handbook of multivariate experimental psychology*, Chicago, Rand McNally, 1966.
- Nowlis, V. and Green, R. F.: Factor analytic studies of the Mood Adjective Check List (Tech. Rep. No 11, NR 171—342, ONR Contract 68) Office of Naval Research, 1965.
- Parsons, T.: Family structure and the socialization of the child. U: T. Parsons and R. F. Bales (Eds.): *Family, socialization and interaction process*, Glencoe, Ill., Free Press, 1955.
- Patterson, G. R.: A basis for identifying stimuli which control behavior in natural settings, *Child Development*, 1974, 45, 900—911.
- Payne, A. P. and Swanson, H. H.: Agonistic behaviour between pairs of hamsters of the same and opposite sex in a neutral observation area, *Behaviour*, 1970, 36, 259—269.
- Pawlik, K.: Educational prediction from objective personality test dimensions, Paper presented at the annual meeting of the American Psychological Association, New York, September, 1961.
- Pawlik, K. and Cattell, R. B.: Third order factors in objective personality tests, *British Journal of Psychology*, 1964, 55, 1—18.
- Pervin, L. A.: *Personality*, New York, John Wiley and Sons, 1970.
- Pfaff, D. W. and Zigmond, R. E.: Neonatal androgen affects on sexual and non-sexual behavior of adult rats tested under various hormone regimes, *Neuroendocrinology*, 1971, 7, 129—145.
- Pierson, G. R., Barton, V. and Hey, G.: SMAT motivation factors as predictors of academic achievement of delinquent boys, *Journal of Psychology*, 1964, 57, 243—249.
- Rot, N.: *Psihologija ličnosti*, Beograd, Zavod za udžbenike, 1976.
- Rot, N.: *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd, Zavod za udžbenike, 1973.
- Sealy, A. P. and Cattell, R. B.: Adolescent personality trends in primary factors measured on the 16 P. F. and the HSPQ questionnaire through ages 11—23, *British journal of social and clinical psychology*, 1966, 5, 172—184.
- Secord, P. F. and Backman, C. W.: *Social psychology*, New York, McGraw-Hill, 1964.
- Secord, P. F. and Backman, C. W.: *An interpersonal approach to personality*. U: B. A. Maher (Ed.): *Progress in experimental personality research (Vol. 2)*, New York, Academic Press, 1965.
- Sells, S. B., Demaree, R. G. and Will, D. P.: Dimensions of personality: I. Conjoint factor structures in Guilford and Cattell trait markers, *Multivariate Behavioral Research*, 1970, 5, 391—422.
- Sells, S. B., Demaree, R. G. and Will, D. P.: Dimensions of personality: II. Separate factor structures in Cattell and Guilford trait markers, *Multivariate Behavioral Research*, 1971, 6, 135—185.
- Sherif, C. W. and Sherif, M. (Ed.): *Attitude, ego, involvement and products*, New York, Wiley, 1967.
- Sherif, M.: *Social interaction, process and products*, Chicago, Aldine, 1967.
- Shotwell, A. M., Hurley, J. B. and Cattell, R. B.: Motivational structure of a hospitalized mental defective, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1961, 62, 422—426.
- Spielberger, C. D.: *Theory and research on anxiety*. U: C. D. Spielberger (Ed.): *Anxiety and behavior*, New York, Academic Press, 1966.
- Spielberger, C. D.: *Anxiety: Current trends in theory and research (Vol.)*, New York, Academic Press, 1972.
- Spielberger, C. D., Gorsuch, R. L. and Lushene, R. E.: *Manual for the Trait Anxiety Inventory (STAI)* Palo Alto, Calif., Consulting Psychologists Press, 1969.
- Spielberger, C. D., Lushene, R. E. and McAdoo G.: *Theory and measurement of anxiety states*. U: R. B. Cattell and R. M. Dreger: *Handbook of modern personality theory*, New York, Wiley, 1977.
- Stapf, A.: *Elterliche Erziehung in Befragung und Experiment. Überprüfung eines zweidimensionalen Konzepts der elterlichen Bekräftigung*, Unpublished doctoral dissertation, University of Marburg, 1973.
- Stapf, K. H., Herrman, T., Stapf, A. and Stacker, K. H.: *Psychologie des elterlichen Erziehungsstils*, Stuttgart, Huber, 1972.
- Stewart, J., Skvarenina, A. and Pottier, J.: Effects of neonatal androgens on open-field behavior and maze learning in the prepubescent and adult rat, *Physiology and Behavior*, 1975, 14, 291—295.
- Sweney, A. B.: Objective measurement of strenght of dynamic structure factors. U: R. B. Cattell and F. W. Warburton (Eds.): *Objective personality and motivation tests*, Urbana, Ill., University of Illinois Press, 1967.
- Sweney, A. B., Cattell, R. B. and Krug, S. E.: *The School Motivation Analysis Test*, Champaign, Ill., Institute for Personality and Ability Testing, 1970.
- Sweney, A. B. and Cattell, R. B.: Relationships between integrated and unintegrated motivation structure examined by objective tests, *Journal of social psychology*, 1962, 57, 217—226.
- Triandis, H. C., Malpass, R. S. and Davidson, A. R.: *Psychology and culture*, *Annual Review of Psychology*, 1973, 24, 355—378.
- Tucker, L. R.: Implications of factor analysis of three way matrices for measurement motivation structures examined by objective tests, *Journal of Social Psychology*, 1962, 57, 217—226.

- Tucker, L. R.*: Implications of factor analysis of three way matrices for measurement of change. U: C. W. Harris (Ed.): Problems in measuring change, Madison, University of Wisconsin Press, 1963.
- Vandenbergh, J. G.*: The effects of gonadal hormones on the aggressive behavior of adult golden hamsters (*Mesocricetus auratus*), *Animal Behaviour*, 1971, 19, 589—594.
- Zuckerman, M.*: The development of an Affect Adjective Check List for the measurement of anxiety, *Journal of Consulting Psychology*, 1960, 24, 457—462.
- Zuckerman, M. and Biase, D. B.*: Replication and Further data on the Affect Adjective Check List measure of anxiety, *Journal of Consulting Psychology* 1962, 26, 291.
- Zuckerman, M. and Lubin, B.*: Manual for the Multiple Affect Adjective Check List, San Diego, Calif., Educational and Industrial Testing Service 1965.
- Zuckerman, M. and Lubin, B.*: Bibliography for the Multiple Affect Adjective Check List, San Diego, Calif., Educational and Industrial Testing Service, 1968.
- Zuckerman, M., Lubin, B., Vogel, L. and Valerius, E.*: Measurement of experimentally induced affects, *Journal of Consulting Psychology*, 1964, 28, 418—425.
- Zvonarević, M.*: Socijalna psihologija, Zagreb, školska knjiga, 1978.
- Wessman, A. E., Ricks, D. F. and Tyl, M.*: Characteristics and concomitants of mood fluctuation in college women, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1960, 60, 117—126.
- Wieland, B. A. and Mefferd, R. B.*: Systematic changes in levels of physiological activity during a four month period, *Psychophysiology*, 1970, 6, 669—689.
- Wilde, G. J. S.*: Inheritance of personality traits, *Acta Psychologica*, 1964, 22, 37—51.
- Wilde, G. J. S.*: The description and measurement by personality questionnaires. U: R. B. Cattell and R. M. Dreger: Handbook of modern personality theory, New York, Wiley, 1977.
- Williams, J. R.*: A test of the validity of P-technique in the measurement of internal conflict, *Journal of Personality*, 1959, 27, 418—457.

Kazalo imena

- Abbot, R. D. 11, 22
 Abraham, K. A. 58, 78, 105
 Adcock, C. J. 175, 178
 Adelson, M. 460
 Adler, A. 423
 Adler, D. L. 205, 211
 Ainsworth, M. D. S. 141, 148
 Allport, F. 245
 Allport, G. W. 5, 8, 11, 13, 19, 21, 22, 81, 113, 168, 211, 215—246, 280, 377
 Anderson, E. E. 245, 331
 Anderson, H. H. 209, 211
 Anderson, N. H. 458
 Angyal, A. 276, 341
 Appley, M. 270, 273
 Archer, J. 458
 Aristotel, 2, 4
 Armstrong, T. 273
 Aronson, E. 212, 305, 308
 Aronson, L. R. 458
 Asta, P. 272, 273
 Aserinsky, E. 67, 78
 Atkinson, G. W. 112, 113
 Atkinson, J. W. 209, 211
 Atthowe, J. 373, 380
 Ayllon, T. 373, 375, 380
 Azrin, N. 373, 375, 380
- Back, K. W. 210, 211
 Backman, C. W. 464
 Baggaley, A. R. 438, 460
 Bakan, P. 414
 Baldwin, A. L. 239, 245, 305, 308
 Bales, R. F. 464
 Balloun, J. 270, 273
 Baltes, P. B. 458
 Banks, C. 460
 Bannister, D. 336, 337, 339
 Barker, R. G. 201, 210, 211, 458
 Barret, W. 147, 149
 Bartch, T. W. 444, 458
 Barton, K. 462
 Barton, V. 464
 Bath, K. E. 458
 Baumrind, D. 140, 148
- Beach, F. A. 458
 Beatty, P. A. 458
 Beatty, W. W. 458
 Beck, L. H. 179
 Becker, W. C. 414, 450, 458, 459
 Beloff, H. 460
 Beloff, J. R. 418, 460
 Belton, J. A. 414
 Bentham, J. 4
 Bentler, P. 459
 Berger, J. 21, 78
 Berscheid, E. 178
 Bertocci, P. A. 231, 245
 Biase, D. B. 465
 Bieri, J. 335, 339
 Binswanger, L. 249
 Birney, R. C. 112, 113
 Bischof, L. 235, 245
 Blewet, D. B. 460
 Blough, M. 376
 Blum, G. S. 73, 74, 76, 78
 Bootzing, R. R. 380
 Boring, E. G. 11, 21, 310
 Borren, J. 376, 380
 Boss, M. 249
 Bowlby, J. 141, 148
 Brady, J. P. 375, 380
 Brandt, H. F. 209, 211
 Braun, J. 272, 273
 Breese, F. H. 308
 Brigham, T. A. 369, 380
 Broadhurst, A. M. 462
 Broadhurst, P. L. 459, 460
 Brolyer, C. R. 212
 Bronfenbrenner, U. 8
 Bronson, G. 141, 142, 148
 Brožek, J. 418
 Buckner, A. N. 418
 Buckner, D. N. 414
 Buebel, M. 149
 Bugental, J. 273
 Buros, O. K. 109, 113
 Burt, C. 162, 178, 460
 Butcher, H. J. 435, 460, 461

- Buttler, J. M. 302, 308
Byrne, D. 459
- Cable, D. G. 443, 459, 464
Cabot, P. S. 162
Camus, A. 249
Cannon, W. 253
Cantril, H. 235, 236, 242, 245
Carlson, R. 11, 22
Carmichael, L. 212, 213
Carson, R. C. 417
Cartwright, D. S. 20, 21, 22, 210, 212
Cartwright, R. D. 300, 308, 309
Cattell, R. B. 18, 78, 168, 178, 383, 385, 389, 399, 400, 419—466
Champion, R. A. 414
Charcot, J. M. 3
Child, D. 436, 460
Child, T. L. 75, 80, 175, 178, 179
Chodorkoff, B. 304, 308
Chomsky, N. 367, 379, 380
Ciaccio, N. 140, 148
Claridge, G. 396, 405, 414, 416
Clark, R. A. 113
Coan, R. W. 20, 21, 22, 462
Cofer, C. 269, 273
Coffin, T. E. 175, 178
Cohen, J. 75, 78
Cohen, Y. A. 78
Cole, M. 418
Coleman, J. 146, 148
Coles, R. 141, 148
Colquhoun, W. P. 414
Comte, A. 4
Coopersmith, S. 306, 307, 308
Corbalis, M. C. 462
Corcoran, D. W. F. 414, 415
Corwin, S. M. 69, 73
Costa, P. 270, 273
Coules, J. 210, 214
Cross, H. J. 339
Cross, K. 460
Curtis, F. J. 300, 306, 309
- Dahlstrom, W. G. 11, 22
Daley, D. L. 458
Damm, V. 272, 273
Darwin, C. 4, 24, 248, 378
Davidson, A. R. 465
Davis, A. 74, 78
Gelhees, K. H. 434, 441, 462, 464
Demaree, R. G. 464, 465
Dembo, T. 205, 211, 212, 213
Desai, M. 390, 417
Deutsch, M. 206, 212
- Deutsch, W. 463
Dickinson, J. 79
Dielman, T. E. 411, 436, 462
Dingman, H. F. 300, 304, 309
Dingnan, M. 142, 143, 148
D'Zurilla, T. 66, 78
Dollard, J. 422
Don Juan 225
Dreger, R. M. 460, 463
Dubbin, S. S. 460
Dupertius, C. W. 180
Dymond, R. F. 300, 308, 309, 310
- Eagle, M. 65, 78
Ebert, H. W. 451, 460
Edwards, A. L. 11, 22, 113, 272, 451, 460
Einstein, A. 265
Ekman, G. 174, 178
Eleftheriou, B. E. 463
Epps, P. 177, 178
Erikson, E. 14, 115—150, 286
Escalona, S. 210, 212
Estes, S. 235, 245
Evans, J. D. 20, 22
Evans, R. B. 380
Everitt, B. J. 434, 462
Eyferth, K. 450, 462
Eysenck, H. J. 6, 7, 8, 14, 17, 18, 20, 22, 162, 163, 168, 178, 296, 308, 372, 383—418, 432, 433, 434, 460, 462
Eysenck, S. B. G. 372, 394, 398, 416
- Fairbairn, W. R. D. 116, 148
Feather, N. T. 211
Feldman, P. 462
Ferster, C. B. 370, 380, 462
Festinger, L. 209, 210, 212, 213
Fischer, C. 68, 78
Fiske, D. W. 175, 178
Fjeld, S. P. 334, 339
Fox, J. 272, 273
Fox, L. 366, 370, 380
Franklin, B. 214, 265
Franklin, M. 204, 206, 214
Franks, C. M. 417
Fransella, F. 336, 337, 339
Freeman, G. L. 203, 212
French, J. R. P. 212
French, J. W. 427, 462
Freud, S. 3, 4, 13, 14, 17, 19, 21, 23—80, 80—84, 95—97, 100, 105, 106, 115—117, 120, 124, 133, 137, 141, 147, 172, 275, 276, 279, 283, 284, 286, 291, 299, 311, 312, 327, 329, 334, 392, 410, 411, 412, 422, 423, 450, 451, 453
Frick, W. 11, 22
- Friedman, I. 303, 309
Frisbie, L. V. 304, 309
Fromm, E. 309
Fulgosi, A. 11, 22, 28, 30, 78, 107, 113, 206, 212, 245, 254, 273, 314, 339, 350, 370, 373, 377, 380, 383, 384, 385, 415, 417, 420, 462
Fulgosi, Lj. 212
Furneaux, W. D. 389, 416
Führer 257
- Galen, 2, 159, 389, 398, 399
Gall, F. J. 158, 179
Galloway, E. 418
Gallup, G. 11, 12
Gandi, M. 138, 139, 147
Geen, G. 11, 12
Gendlin, E. 301
Gerard, H. B. 210, 213
Gibbens, T. C. N. 177, 179
Gibbon, B. D. 433, 460, 462
Ginsberg, S. I. 463
Gleser, G. G. 462
Glucksberg, S. 66, 79
Glueck, E. 177, 179
Glueck, S. 177, 179
Goldiamond, I. 380
Goldman-Eisler, F. 76, 79
Goldstein, K. 276
Gollob, H. 80
Gonick, M. 212
Gordon, T. 300, 309
Gorki, M. 139
Gorsuch, R. L. 431, 444, 461, 462, 465
Gottschalk, L. A. 462
Goya, F. 71
Graham, W. 270, 273
Graubard, P. S. 380
Grath, M. 414
Gray, J. A. 389, 395, 401, 416, 417, 418, 458, 462
Green, R. F. 464
Greenberg, R. 79
Grieser, C. 68, 79
Griffitt, W. 459
Gross, O. 399
Gross, J. 78
Grossack, M. 272, 273
Grosser, D. 210, 213
Guilford, J. P. 175, 179, 213, 253, 254, 273, 278, 385, 396, 399, 400, 417, 433, 434, 460, 462, 464
Guilford, R. B. 385, 396, 399, 417
Gundlach, R. H. 162, 179
Guthrie, E. R. 413
- Haigh, G. V. 302, 308, 309
Hager, J. L. 379, 381
Haley, A. 149
Hall, C. 79
Hall, C. S. 39, 69, 79, 106, 113, 144, 235, 245, 299, 309, 379, 380, 463
Hall, R. V. 380
Hamer, J. D. 462
Hamlet, 330
Hammond, D. R. 463
Harlow, H. F. 74, 79, 250
Harper, R. 60, 79
Harris, C. W. 463, 465
Harrison, R. H. 79
Hart, B. L. 463
Hartl, E. M. 180
Hartley, E. L. 213
Hartmann, H. 115, 116, 149
Haseth, K. 418
Haughton, E. 375, 380
Heider, F. 210
Heine, R. 22, 340
Heimstra, N. W. 210, 213
Helper, M. M. 304, 306, 309
Helson, H. 64
Henle, M. 205, 213
Hendricks, S. E. 463
Herbert, J. 462
Herrman, T. 462, 463, 465
Hey, G. 464
Heymans, G. 399
Hicks, B. L. 377, 380
Hilgard, E. R. 8, 79, 209, 213, 282, 309, 313
Himmelweit, H. T. 390, 417
Hipokrat 3, 17, 159, 398, 399
Hitt, J. C. 463
Hitler, A. 139
Hjelle, L. A. 12, 22, 463
Hobbes, T. 4, 70
Hoffman, M. L. 459
Hoffman, L. W. 459
Holtzman, P. S. 11, 22
Holtzman, W. H. 463
Honig, W. K. 380
Hook, S. 79
Horn, J. L. 461, 463
Howells, W. W. 179
Hrnjica, S. 149
Hsü, E. H. 163, 179
Hull, C. L. 21, 206, 400, 405, 406, 422
Humphreys, L. G. 174, 179
Hundleby, J. D. 447, 463
Hunka, S. 377, 380
Hunt, J. McV. 79, 180, 214
Huntley, C. W. 235, 242, 245

- Hurley, J. B. 465
Husserl, E. 249
- Isaacs, W. 369, 380
Ittelson, W. H. 213
- Jackson, D. D. 79, 154, 179
Jackson, D. N. 330, 340, 380
Janet, P. 3
Janoff, I. Z. 175, 179
Jefferson, T. 139, 265
Jermolaeva-Tomina, L. B. 405, 417
Jones, M. R. 113, 310, 413, 418, 459
Jones, R. R. 463
Juoknat, M. 209, 213
Jung, C. G. 141, 148, 216, 391, 399, 423
Jourard, S. M. 306, 309
- Kaada, B. R. 463
Kagan, J. 75, 79
Kalhorn, J. 308
Kallman, F. 154, 155
Kanfer, F. H. 372, 380, 463
Kant, E. 70, 399
Karsten, A. 206, 213
Katz, C. J. 180
Katz, E. S. 179, 203, 213
Kazdin, A. E. 380
Keniston, K. 79
Kelly, G. A. 6, 13, 215, 236, 245, 277, 280, 281, 311—340, 451
Kessler, S. 179
Kierkegaard, S. 4, 249
Kiesler, D. J. 300
Killian, L. R. 433, 461
Kilpatrick, F. P. 236, 245
Kimble, G. 20, 22
Kimble, J. P. 464
King, L. 66, 79
Kljaić, S. 213
Klein, G. S. 78
Kleitman, N. 67, 78
Klett, C. J. 463
Kline, N. S. 179
Kline, P. 79
Kluckhohn, C. 94, 96, 97, 98, 101, 114
Knapp, R. B. 273, 461
Koch, S. 22, 212, 309
Köpke, 207
Koffka, K. 5
Köhler, W. 5
Komlos, C. 461
Kounin, J. S. 207, 211, 213
Kovačević, V. 418, 464
Kraepeline, E. 3
Krasner, L. 373, 380
- Kertschmer, E. 17, 159, 160, 162, 163, 165, 166, 174, 175, 176, 179, 226, 392
Kristy, N. F. 461
Krug, S. E. 436, 441, 461, 465
Kvašček, R. 273
- Lambert, W. W. 113
Landauer, T. K. 156, 179
Landis, C. 179
Landsfield, A. W. 334, 339
Lamovec, T. 22, 79
Laszlo, J. J. 406, 418
Lazarus, A. A. 410, 418
Lazarus, R. S. 65, 79
Lebo, M. A. 444, 463
Lecky, P. 285, 309, 330
Le May, M. 272, 273
Lemy, R. M. 309
Lerner, B. 300, 308
Leslie, G. R. 463
Levine, J. 80
Levy, D. M. 74, 79
Levy, S. 213
Lewin, F. 213
Lewin, K. 5, 66, 181—214, 341
Lewis, J. H. 463
Lewis, H. B. 204, 206, 213, 214
Lewis, N. D. C. 180
Lieberman, A. M. 379
Lincoln, A. 265
Lind, D. L. 375, 380
Lindsley, O. 379, 380, 381
Lindzey, G. 39, 106, 113, 178, 179, 212, 221, 229, 235, 242, 245, 299, 309, 310, 339, 372, 379, 380, 441, 459, 463
Lipkin, S. 300, 309
Lippit, N. 210, 214
Lippit, R. 213, 214
Lissner, K. 205, 214
Lock, J. 4
Lombroso, C. 177
London, I. D. 214
Lorr, M. 456, 463
Lovaas, O. I. 376, 380
Lowell, E. L. 113
Lubin, B. 465
Lubin, A. 173, 179
Luborsky, L. B. 461, 463
Luff, M. C. 464
Lund, D. 380
Lundy, R. M. 335, 339
Lushene, R. E. 444, 465
Lussiev, G. 273
Luther, M. 139, 147
Lynn, R. 339, 417
- Machiavelli 4, 225
MacKinnon, P. C. B. 385, 446, 464
Maddi, R. 11, 22, 463
Maddi, S. 270, 273, 463
Madison, P. 79
Magaret, G. A. 213
Magoun, H. W. 402, 417
Maher, S. A. 464
Maher, B. A. 464
Maher, B. R. 460
Mahler, W. 205, 214
Maier, H. 116, 149
Malcolm X 130, 149
Malinowski, B. 410
Malpass, R. S. 465
Maltzman, I. 418
Marcia, J. 143, 149
Marlowe, D. 235, 246
Marrow, A. J. 203, 214
Masserman, J. N. 412, 417
Maslow, A. H. 5, 6, 16, 19, 21, 215, 226, 230, 235, 247—274, 276
Mattock, J. 464
Maxwell, A. E. 394, 397, 418
McArthur, C. 48, 79
McCance, R. A. 464
McClain, E. 272, 273
McCleary, R. A. 65, 79
McClelland, D. C. 111, 113, 114
McDermott, E. 180
McDougall, W. 4, 423, 436
McFarling, L. H. 210, 213
McGinnies, E. 64, 79
McGregor, D. 269, 274
McKee, J. P. 237, 273
McNair, D. H. 463
McReynolds, P. 463
Mead, M. 144
Meddinus, G. R. 300, 306, 309
Medved, R. 179
Mefferd, R. B. 464, 466
Meichenbaum, D. 417
Mettee, D. R. 305, 308
Michael, J. 373, 380
Michale, W. 273
Miller, D. R. 73, 74, 78
Miller, N. E. 208, 214, 422
Milgram, N. A. 304, 309
Milner, P. 372, 381
Mintz, J. 463
Mischel, W. 11, 22, 66, 79, 464
Mohr, G. J. 162, 179
Momirović, K. 175, 179, 417, 418, 464
Moran, L. J. 464
Moore, T. V. 163, 179
Morgan, C. 108, 112, 114
- Moruzzi, G. 417
Moos, R. H. 179
Moss, H. A. 75, 79
Mowrer, O. H. 155, 179, 310
Munroe, R. L. 34, 79
Murphy, G. 4, 22
Murray, H. A. 64, 72, 73, 81—114, 153, 194, 215
Musek, J. 22, 79
Mussen, P. H. 21, 22
Muuss, R. 144, 149
Mužić, V. 350, 377, 380
- Nebylitsyn, V. D. 402, 403, 404, 416, 417, 418
Nesselroade, J. R. 434, 443, 458, 459, 464
Newcomb, T. M. 8, 29, 213
Ng, L. 273
Nietzsche, F. 4, 29
Nobel, A. 5, 353
Noblin, C. D. 76, 80
Nowlis, H. H. 204, 214
Nowlis, V. 464
- Odbert, H. S. 168, 221, 245
Offenkrantz, W. 69, 79
Olds, J. 372, 380, 381
Osgood, C. E. 204, 214
Ovsianikina, M. 204, 214
- Page, J. 179
Paige, J. 240, 246
Parnell, R. W. 177, 178, 180
Parsons, G. R. 463, 464
Pasteur, R. 231
Patterson, G. R. 463, 464
Payne, A. P. 464
Payne, D. E. 340
Pavišić-Medved, V. 179
Pavlov, I. P. 5, 6, 12—15, 25, 248, 341—418
Pawlik, K. 432, 463, 464
Pervin, L. A. 330, 340, 464
Petrie, A. 390, 417
Pfaff, D. W. 464
Phillips, E. 300, 309
Phillips, J. 380
Pierson, G. R. 455, 464
Pinel, P. 3
Platon, 2, 4
Polansky, N. 210, 213, 214
Popović, B. 22
Porter, E. H. 309
Porter, L. 270, 274
Pottier, J. 465

- Prince, B. 242, 245, 246
 Prentice, W. C. H. 204, 214
 Prohansky, H. M. 213
- Radcliff, J. A. 461
 Rachman, S. 410, 416
 Raimy, V. C. 300, 306, 309
 Rank, O. 53, 79, 144
 Raskin, N. J. 300, 310
 Raynor, R. 353, 381
 Rechtschaffen, A. 69, 79
 Rechtschaffen, G. 418
 Redl, F. 214
 Rees, H. W. 458, 459
 Rees, L. 178, 180, 418, 389
 Reese, E. P. 371, 381
 Reese, H. W. 458, 459
 Reid, J. B. 463
 Renoir, A. 265
 Reynolds, G. S. 363, 381
 Rickels, K. 461
 Ricks, D. F. 466
 Rivlin, L. G. 213
 Rokeach, M. 210, 214
 Rogers, C. R. 5, 6, 13, 15, 16, 18, 21, 22, 63, 81, 215, 226, 230, 235, 247, 258, 275—310, 311, 330, 365
 Rorschach, H. 79, 109, 110
 Roosevelt, F. D. 265
 Rosen, S. 214
 Rosenzweig, S. 62, 67, 79, 203, 214
 Rot, N. 22, 79, 149, 246, 418, 464
 Rotter, J. 144
- Sait, E. M. 213
 Salmon, P. 337, 339
 Salter, A. 413, 418
 Sanford, N. 8, 11, 22
 Sarason, I. G. 11, 22, 66, 79
 Sarnoff, I. 11, 22, 67, 69, 73, 80
 Sartre, J. P. 249
 Saslow, G. 463
 Saunders, D. R. 460
 Schachter, S. 210, 214
 Scheier, I. H. 433, 461
 Schneider, D. 114
 Schuch, A. J. 20, 22
 Schuenger, J. 461
 Schurcliff, A. 71, 80
 Sears, P. S. 213
 Sechrest, L. 330, 334, 340
 Secord, P. F. 450, 464
 Seeman, J. 300, 310
 Seligman, M. E. P. 379, 381
- Sells, S. B. 433, 459, 464, 465, 466
 Senn, M. 148
 Shagass, C. 418
 Shapiro, M. B. 236, 246
 Shaw, E. 458
 Shaw, B. 139
 Sheerer, E. T. 300, 310
 Sheldon, W. M. 17, 151—180, 226, 392
 Sherif, C. W. 465
 Sherif, M. 465
 Sheriffs, A. C. 237, 246
 Shils, E. A. 114
 Shoggen, P. 210, 212
 Shostrom, E. 270, 274
 Shotwell, A. M. 465
 Sigal, J. J. 396, 418
 Signell, K. A. 330, 340
 Sills, D. L. 114
 Simonson, E. 418
 Singer, D. L. 70, 80
 Siva-Sankar, D. V. 180
 Skinner, B. F. 6, 12—15, 17—22, 53, 80, 216, 218, 220, 248, 250, 278, 279, 309, 341—381, 383, 387, 425, 435, 446, 448
 Skvarenina, A. 465
 Sliosberg, S. 210, 214
 Smith, B. 269, 274
 Smith, C. H. 175, 180
 Smith, H. W. 20, 22
 Snyder, W. U. 299, 300, 310
 Sorokin, B. 343, 347, 381
 Spearman, C. 11, 383, 385
 Spence, K. W. 211, 214, 369, 417, 418
 Spence, T. 396, 417
 Spiegler, M. D. 70, 80
 Spielberger, C. D. 460, 465
 Spinoza, B. 265
 Spitz, R. A. 141, 149
 Spranger, E. 226, 242, 244, 246
 Spurzheim, J. G. 158, 179
 Stacker, K. H. 465
 Stans, A. 380
 Stapf, A. 463, 465
 Stapf, K. H. 463, 465
 Stephenson, W. 236, 246, 301, 310, 385
 Stern, G. 114
 Stern, W. 231, 246
 Stewart, J. 465
 Stevens, S. S. 164, 166, 180
 Stevenson, A. 265
 Stice, G. F. 461
 Stock, D. 300, 310
 Stone, P. 246
 Storms, L. H. 396, 418
 Suinn, R. 310
- Sullivan, H. S. 8
 Swanson, H. H. 464
 Sweeney, A. B. 442, 461, 465
 Szondy, 72
- Šoljan, N. N. 350, 370, 377, 381
 Stalec, J. 179
- Taft, R. 22
 Tatro, D. F. 433, 461
 Tenney, A. M. 179, 180
 Teofrast 2
 Teplov, B. M. 401, 402, 414, 417, 418
 Terezija 225
 Thibaut, J. W. 210, 212, 214
 Thomas, J. 380
 Thomson, G. 385
 Thorndike, E. L. 201, 358, 367, 381
 Thoth, J. C. 414
 Thurstone, L. L. 180
 Timmons, E. O. 76, 80
 Tippett, J. S. 335, 340
 Tichener, E. B. 4, 24, 25, 26
 Tobach, E. 458
 Tolman, E. C. 231, 246
 Toma Akvinski, 4
 Traub, R. E. 462
 Triandis, H. C. 465
 Trouton, D. S. 394, 397, 418
 Tucker, L. R. 443, 465
 Tucker, W. B. 180
 Turner, 369
 Tyl, M. 466
- Ullman, L. P. 380
- Valentine, E. 410
 Valerius, E. 465
 Vanasek, F. J. 304, 309
 Van de Castle, R. 67, 69, 79, 80
 Vanderbergh, J. G. 465
 Vernon, J. A. 228, 235, 241, 245, 381
 Vernon, P. E. 245, 282, 310, 381
 Vogel, L. 465
- Zeigarnik, G. 203, 204, 214
 Zeller, A. 66, 80
 Ziegler, D. J. 12, 22, 463
 Zigmund, R. E. 464
 Zimmerman, W. S. 417
 Zuch, J. 78
- Zuckerman, M. 465
 Zvonarević, M. 55, 80, 149, 246, 398, 418, 465
 Zweigenhaft, R. 235, 246
- Žaja, B. 213
- Waldron, E. 79
 Walster, E. 178
 Wann, T. 22, 310
 Warburton, F. W. 178, 461, 465
 Waterman, A. 149
 Waterman, C. 143, 144, 149
 Watson, J. B. 17—22, 25, 248, 250, 341, 353, 364, 378, 379, 381, 410—413, 446
 Wenger, M. A. 418
 Wepman, J. 22, 340
 Wertheimer, M. 4, 5
 Wessman, A. E. 466
 White, R. W. 116, 149, 285
 Whitman, W. 265
 Whitting, J. W. M. 75, 80, 156, 179
 Widdowson, E. E. 464
 Wieland, B. A. 466
 Wilde, G. J. S. 466
 Will, D. P. 464, 465
 Williams, C. D. 358, 381
 Williams, H. U. M. 451, 461
 Williams, J. R. 466
 Wilson, G. D. 410, 416
 Wilson, W. 239, 246
 Windelband, W. 236
 Winkler, G. H. 213
 Winter, D. G. 113, 114
 Wispe, L. C. 461
 Wittman, P. 175, 180
 Wolf, B. 179, 408
 Wolitzky, D. L. 78
 Wolman, B. 80
 Wolpe, J. 410—413, 418
 Woodworth, R. S. 231, 246, 399
 Worschel, P. 66, 80
 Wright, B. A. 210, 212
 Wright, H. F. 210, 212
 Wright, H. K. 242, 246
 Wundt, W. 24—26, 159, 399
 Wylie, R. C. 300, 310
- Yankelovich, D. 147, 149
 Yates, A. J. 418
 Yolles, S. 146, 149

Kazalo pojmova

A

abnormalni 102, 252
 gen 392
 ličnost 379
 ponašanje 396
adaptivni sustav konstrukata 331
adekvatna osoba 285
adekvatnost objekta 111
adolescencija 94, 141, 199
adolescentni brak 133
 ljubav 146
afektivna
 komponenta 176
 odnos 96
 obilježje 436
agresija 88, 92, 93, 95, 372, 329
agresivnost 18, 42, 272, 397, 409, 446
akademska psihologija 4
aksiomatska pretpostavka 11
aktivnost — supstituirana 122, 201
akton 85
aktualizacija 249, 266
 samog sebe 263, 264
 vlastitog ja 275
 sposobnosti 6
aktualizirana ličnost 269, 285
aktualni motiv 218
alfa pritisak 93
alijenacija 131, 260, 263
alkoholičar 395, 451, 452
Allport-Vernonov instrument 175
altruistička satisfakcija 264
ambicija 226
ambivalentnost 116
anabolički proces 100
anaklitička depresija 450
analitička introspekcija 4
analiza 27, 333, 397
 diskriminantna 397
 dubinska 27
 klinička 333
 konfliktnih situacija 208
 okoline 346
 personalne strukture 239

 ponašanja 81, 346
 sadržaja 236, 239
 snova 32, 59
analna
 teorija rađanja 105
 zona 49
 karakter 105
 kompleks 100, 105
 seks 105
 stadij 49
 tumačenje 75
anhedonički centar 100
animističko shvaćanje 345
anksiozna
 depresija 457
 histerija 58, 451
 osoba 53
anksioznost 47, 53, 75, 283, 321, 336,
 391, 394, 397, 399, 411, 442, 443, 451,
 452
antecedentni događaji 341
anticipacija događaja 256, 313, 319
 (vidi i predviđanje)
antikateksija 42, 44
antisocijalno ponašanje 368
antropologija 148, 217
antropomorfizam 39, 85, 363
apatija 136, 263, 391
apercepcija 85
apsolutna
 istina 313
 sloboda 379
aristotelovski način mišljenja 190
asocijacija
 okoline i ponašanja 351
 slobodna 32, 59
aspiracija 38, 226, 232
aucija 453
autentična
 zrelost 232
 egzistencija 249
autistička djeca 376
autizam 370
autokratska atmosfera 450

autonomija 88, 92, 105, 129, 143, 144
 motiva 251, 378
autonomni živčani sustav 393, 402,
 410, 445
autonomno biće 23, 344, 345, 378
autorizam 136
averzivne posljedice 356, 365
averzivni podražaj 367, 379

B

balans ekscitacije-inhibicije 408
barijera 42
besciljnost 131
bespomoćnost 123, 263
beta-pritisak 93
beznađe 259
bezuvtetni
 odgovor 355
 podražaj 355
bezuvtetno
 cijenjenje 288
 pažnja 289
 podrška 299
 prihvatanje 288, 289
 uvažavanje 298
bihevior terapija 408, 409—413
biheviorist 62, 100, 163, 278, 282, 353,
 408
bihevioristička
 psihologija 278, 409
 teorija ličnosti 341—379
biheviorizam 218—279, 341—344, 407,
 410
bijeg 129, 368
biološka
 determinanta 163, 177, 410
 konstitucija 152
 ličnost 152
 predispozicija 172
 psihologija 347
 zasnovanost ličnosti 82
biološki
 faktor 163, 379
 mehanizam 86
 orijentirana potreba 82
 orijentirana psihologija 163
 potencijal 173
 pristup 159
 razvoj 75
 uzrok 86
biološko
 funkcioniranje 256
 sazrijevanje 99
 tumačenje 171

biosfera 341
bipolarni konstrukt 320
biseksualna difuzija 129
β motiv 263

C

Cattellov model 388
centar
 u mozgu 153
 za ugodu 372
centralna
 osobina 239
 osobna dispozicija 224, 225
centralni
 integrativni faktor 241
 živčani sustav 6
cerebrotonija 457
Charcotova teorija hipnoze 3
ciklička narav 68
ciklotimija 162, 163
ciklus
 C-S-K-329, 330
 motivacioni 192
cilj 81, 116, 228, 236, 248, 267, 268
ciljni objekt 198
cinizam 263
cirkumspkcija 329
cjelovita ličnost 253
client centered therapy 275
crte ličnosti 354

Č

ček lista psihotičkog ponašanja 176
čežnja 266
činjenica 186—197, 315
 empirijska 187
 fiziološka 315
 hipotetička 187
 personalna 188
 psihološka 188, 315
čovjek
 stvaralačko biće 252—254
 znanstvenik 313
čovjekoliki razvoj 252

D

dedukcija 10
deduktivno mišljenje 126
defenzivnost 290

definicija 8, 385
 karaktera 414
 konstrukta 322
 ličnosti 8, 82, 216
 operaciona 385
 pojmova
 verbalno-logička 387
 operaciona 387
 dekonicioniranje 295, 372
 dekrement 402, 461
 delinkvencija 370
 delinkvent 453
 delinkventno ponašanje 131, 177
 deluzija 394, 397
 demencija 398
 demokratska
 atmosfera 450
 praksa 308
 depresija 263, 336, 391, 397, 398, 448
 deprivacija 347, 351
 derivati instinkata 41, 258
 desenzitizacija 413
 desimbolizacija 33
 determinanta
 ponašanja 9, 218
 razvoja ličnosti 445
 determiniranost
 okolinom 91
 situacijom 222, 442
 determinizam 341
 dezorganizacija ličnosti 293—295
 diferencijacija ličnosti 183, 198, 286
 diferencijalno pamćenje 67
 difuzija 197
 dijagnostički savjet 107
 dimenzija ekstraverzije-introverzije 390
 390
 fundamentalna 390
 holizma 12
 homeostatičnosti 12
 idiografičnosti 12
 interdisciplinarnosti 12
 konstitucionalnosti 12
 ličnosti 386, 387, 390, 435
 neuroticizma 390, 402
 objektivnosti 12
 psihopatologije 176
 psihoticizma 394
 racionalnosti 12
 reaktivnosti 12
 realnosti 192, 199
 sintaliteta 449
 spoznatljivosti 12
 vremenska 191, 199
 dimenzionalnost psiholingvističkog

prostora 20
 dinamika
 grupna 202
 pamćenja 202, 203
 polja 185
 živčanog sustava 402
 procesa u ličnosti 39—46
 dinamička
 determinanta 221
 integracija 426
 karakteristika grupe 449
 komponenta 435
 organizacija 218
 osobina 424, 426
 restrukturacija 192
 rešetka 440
 snaga 230
 struktura ličnosti 435—441
 škola 4
 aspekti čovjeka 263
 dinamički
 račun 440, 441
 sustav 229
 dinamizam 402
 inhibitornih procesa 403
 ekscitatornih procesa 403
 »dinamogeni«
 pojmovi 352
 dignitet 378
 direktno i indirektno mjerenje ličnosti
 236—237
 diskriminacija podražaja 365—367
 diskriminativni trening 376
 dispozicija 81, 166
 distimičar 396
 distimična poremetnja 405
 distimija 391
 djeca
 agresivna 306
 autoritarnih roditelja 306
 dječja igra 144
 djetinjstvo 75, 94
 djelovanje društva na ljudske potenci-
 jale 260
 Δ—motivi 263
 doba latencije 125
 dobar život 291, 293
 dobrohotna okolina 122, 252
 dobrota 276
 događaj 94, 191
 iskrivljeni 293
 nesimbolizirani 293
 dogmatizacija 314
 dogmatizam u psihologiji 315
 dokazivanje 10
 dominacija 88, 92
 ekscitacije 403

inhibicije 403
 moralističkih načela 4—6
 dominantan
 cilj 234
 životna tema 234
 dominantnost 225
 donošenje odluka 97, 210
 dopunska funkcija 440
 doživljaj 152, 157, 251, 313, 341
 sebe 291, 292
 doživljajna
 sloboda izbora 292
 aspekt pritiska 93
 balast 26
 svijest 15, 249
 doživljavanje prijetnje i obrana
 370—377
 društvena uloga 2
 društveni stereotipi 261
 dubinska psihologija 370
 duh 344
 duša 344
 duševna bolest 3
 dužina dojenja 76

E

E-ljestvica 395
 Edipov (edipalni) kompleks 50, 51, 58,
 69, 73, 124, 125, 410, 450
 Edwardsov upitnik (EPPS) 113
 efekti kažnjavanja 367—368
 efikasnost u predviđanju 322
 ego 34—38, 83, 84, 115, 117, 127, 138,
 312, 377, 411, 432, 455
 funkcija 118
 ideal 38, 84
 identitet 128, 129, 138, 142, 144
 psihologija 115, 116, 138, 205
 snaga 135
 uključenje 203, 204, 233
 egocentrizam 48
 egzistencija — metafizička 39
 egzistencijalistička
 filozofija 249
 psihologija 249
 tumačenje 341
 egzistencijalni psiholog 17
 egzistencijalno življenje 292
 ekološka vrijednost 107
 ekonomski
 etos 125
 tip 243

ekscitatorni
 potencijal 400, 406
 proces 402
 ekspanzivnost 263, 286
 eksperiment 5, 15, 107, 340, 384
 eksperimentalna
 distinkcija 357
 potvrda 203
 psihologija 165, 166, 279, 314
 validacija 63, 64
 eksperimentalni nacrt 419
 eksperimentalno istraživanje 383
 nesvjesnog 64, 65
 represije 65—67
 eksperimentiranje
 sa seksom 146
 s igračkama 124
 ekspresivni
 pokreti 241
 ponašanje 235, 236, 241
 ekstenzija konstrukata 322
 eksternalizacija nagona 231
 eksterni događaj 94
 ekstinkcija 301, 368, 372, 405, 413
 ekstravert 98, 314, 408
 ekstraverzija 224, 242, 396, 398, 402,
 405, 433
 ekstrinzična religiozna orijentacija
 239, 338
 ektomorfija 165, 166
 ekvilibrij 194, 402
 dinamičnosti 403, 404
 jakosti 403
 mobilnosti 403
 Elektra kompleks 50, 51, 410
 elementarističko stajalište 15
 elitizam 135
 emfatički pokreti 242
 emocija 27, 110, 154, 312, 344, 346, 351,
 353, 446
 emocionalna
 katarza 299
 reaktivnost 394, 425
 redukcija 60
 sigurnost 234, 306
 stabilnost 425
 zadovoljenje 112
 empatija 18, 278, 296, 298, 395
 empirijska
 definicija 11
 istraživanja 202—211, 235, 264—273,
 370
 provjera i validacija 235—247,
 264—273, 370
 i znanstvena validacija 60—78
 empirizam 17

endomorfija 165, 166
energija 35, 41, 192, 194
 psihička 35, 39, 40
 redistribuirana 60
engram 437
environmentalna psihologija 17
epifenomen 19, 152
epigenetski utjecaj 143
epizoda
 ponašanja 94
ergička napetost (tenzija) 430, 452, 456
ergovi 435, 436, 437, 442, 455
eros 42
ersatz faktori 432
esencijalna psihopatija 396
estetski tip ličnosti 243
etička načela 266
etički aspekt ličnosti 227, 264
etika 2, 132
etnička pripadnost 101
evaluacija životnog puta 136
ezoteričnost 26
Eysenckov model ličnosti 388, 396, 434
Eysenckova teorija ponašanja 408

F

faktor 387, 395, 421
 bipolarni 385
 dominacije — submisije 425
 figuralni 333
 grupni 385
 introverzije — ekstraverzije 385—432
 kao determinanta 384
 ličnosti 383
 nasljedni 395
 neurotizma 432
 okoline 395
 opće inhibicije 424
 oralnog optimizma — pesimizma 76
 pogreške 385
 ponašanja 384
 psihotičizma 394, 432
 specifični 385
 unipolarni 385
faktori
 drugog reda 422, 430, 431, 439, 456
 faktorska analiza 20, 21, 168, 175, 240, 314, 383, 384, 385, 386, 387, 420, 421, 422, 424, 426, 436, 440—450, 457
 eksploratorna 314
 fizioloških podataka 404
 konfirmatorna 314
 neparametrijska 333

faktorska
 definicija inteligencije 11
 os 422, 425
 osobina 240
 struktura 443
 struktura dinamičkih komponenti 455
 struktura simptoma 451
 teorija ličnosti 17
 validacija 385
faktorske
 metode 444
 varijable 450
faktorski
 obrazac neurotizma 451—453
 profili 451
faktorsko-analitičko istraživanje 7
 istraživanje intelekta 253
 opterećenje (saturacija) 421
falusni
 stadij 49—51
 tip ličnosti 51
fantazija 31, 89
faza
 cirkumspekcije 329
 ekstinkcije 357
 kondicioniranja 357
 kontrole 329
fenomenalni svijet 277
fenomenalno polje 277, 280, 283, 286, 288
fenomenologija 14
fenomenološka
 filozofija 249
 psihologija 249
 teorija ličnosti 275—310
fenomenalni
 pristup 15, 277—302
 psiholog 18
 stav 277—280
fenomotiv 231
fenotip 164
figuralni efekt 408
fiksacija 47, 51, 58, 90, 281
fiksne ideje 160
fiktivna ličnost 338
filogenetska ekvivalencija 350
filozofija 96, 129, 346
 čovjeka 29
 ljudske prirode 346
 duhoznanstvena 4
filozofski
 racionalizam 30
 spekulativni pristup 4
filozofsko-religiozno-ideološka tradicija 4

fizička
 antropologija 163
 dobrobit 96
 ličnost 347
 struktura organizma 163
fizikalna pozicija 3
fiziognomija 157
fiziologija 152
fiziologiziranje 345, 423
fiziološka
 maturacija 118
 osnovica ličnosti 400, 401
 psihologija 347, 350
 revolucija 123
fiziološki
 determinante 9, 10
 faktori 426
 indikatori 439, 457
 i sadržaj snova 67—69
 konstrukti 9
 proces 10, 14, 19, 152, 194, 216, 342
 i genetički faktori 347—348
 tumačenja 383
flegmatik 399
fleksibilna ličnost 68
fluentnost govora 241, 393
fluktuirajuća ličnost 445
fobija 105, 370, 399, 410, 411
fokalni podražaj 445
fokus primjene konstrukta 317
formalna ritualizacija 127
formalne osobine 317
formalni odgoj i obrazovanje — negativan utjecaj na razvoj 379
fragmentiranje ličnosti 16
frenologija 158
Freudov
 dinamička koncepcija 27
 psihoterapija 339
 teorija humora 72
 teorija ličnosti 3, 28
frigidnost 51
frustracija (razočaranje) 118
frustrativna situacija 173
funkcija
 ega 53
 indirektnog zadovoljenja 70
 ličnosti 17, 96
 primarna 399
 sekundarna 399
 zamjenska 70
funkcionalna
 analiza 350
 autonomija motiva 230, 231, 232, 233
 zavisnost 350

funkcionalni
 aspekti čovjeka 163
 odnos 350
 poremećaj mozga 3
 autonomija ličnosti 232
 ekvivalencija podražaja 219
 oštećenje 456
 značenje 219
funkcioniranje
 mozga 153
 normalno 57
 okoline 262
 patološko 57
 razine 110
fuzioniranje identiteta 133

G

gašenje ili ekstinkcija
 uvjetnog odgovora 361, 412
 instrumentalnog akta 357
Gendlinova ljestvica 301
generabilnost eksperimentiranja 107
generacijski
 jaz 131
 sukob 145
generalizacija
 uvjetnog odgovora 412
 uvjetnog podražaja 412
generalizirana jezična vještina i navika 376
generalni
 faktor 421
 integrativni faktor 241
 oblik ponašanja 364
 stav 226
generativnost 135, 136
generiranje napetosti 97
genetička
 determinanta ličnosti 99, 144
 etiologija shizofrenije 155
 komponenta ličnosti 445
 konstitucija 408
 osnova neuroticizma 410
 psihologija 341
 predispozicija 408
 struktura 18
 uvjetovanost shizofrenije 154
genetički
 aparati 153
 faktor 446
 potencijal 407
 potprogram 99
 supstrat 154
 temelj 404

genetika
 ljudska 153
 ponašanja 153
 psihološka 153
genitalna zrelost 133
genitalni stadij 51, 52
genomotiv 231
genotip ličnosti 407
genotipski pristup 414
geštaltistička psihologija 4, 341
ginandromorfija 166
glad za intimnošću 257
glad za kontaktom 257
govorni poremećaji 370
gradijent generalizacije 364
grafološka analiza 242
grupna dinamika 210
grupni faktor 421
grupno odlučivanje 202
gubitak emocionalnosti 159
Guilford-Martinov upitnik 433
Guilfordovi faktori ličnosti 434

H

habitualni
 odgovor 388
 sustav 221
halucinacija 36, 160, 394, 397
harmonija ličnosti 46
hebefrena shizofrenija 176, 398
hebidna komponenta 176
hedonistička vrijednosna orijentacija 244
hedonistički centar u mozgu 100
hedonizam 409
hedonski generator 100
hereditarna
 predispozicija 392
 činilac 16
hereditarnost 16
hermafrodit 166
heterostaza 16
heuristička vrijednost teorije 11
hijerarhija
 dominacije 200
 odgovora 447
 uloga 126
hijerarhijska faktorska struktura 422
hijerarhijska organizacija 28, 387
hipnotička sugestija 3
hipnoza 3
hipohondrija 398
Hipokrat-Galenova podjela 400
Hipokratova tipologija 3, 158

hipotalamički centri 86
hipotetički
 entitet 344
 konstrukt 216, 345, 350
hipotetičko-deduktivni postupak 423
hipotetičko-induktivni postupak 423
hipoteza 10, 18, 63, 94, 270, 317
 o ličnosti 423
 o realnosti 231
histerička konverzija 391
histerički
 simptom 391, 397
 stav 391
histerična
 paraliza 58
 seksualnost 53
histerični oblik ponašanja 125
histerično sljepilo 375, 376
histerija 391, 398
histerik 396
historijski motiv 218
holinesteraza 391
holistički pristup 5, 81, 218, 253, 279, 311
holizam 15, 102, 279
homeostaza 16, 291
homunkulus 15, 39, 282
homoseksualnost 58, 451, 452
hormoni 51, 86, 159
Hullov neobihevizizam 400
humanistička psihologija 6, 235, 247, 248, 249, 251, 263, 264, 265, 280
humanistička teorija ličnosti 247
humanistički pristup 106
humor 235, 268
humor o sebi 234, 248

I

id 18, 24, 35, 36, 44, 115, 276, 392, 411, 432
ideal 129, 248
idealno ja 46
idealistička koncepcija čovjeka 347
idealni prototip 128
ideja 262
 odnos 397
identifikacija 44, 45, 129
 sa spolnom ulogom 125
 s agresorom 50
 s majkom 142
 s ocem 50
identitet 124, 127, 131, 144, 251
 kod crnaca 144
 pojedince 83

ideologija 96, 126, 130, 132, 147, 257, 409
ideološki zahtjevi 98
idiografička
 dimenzija 12
 pristup 12, 27, 81, 224, 233, 240, 359, 370
 studija pisama 242
idiosinkratično značenje 330
idiosinkratska
 osobina 434
 faktor 434, 439
idolatrija 122
idolizam 122
igra 86, 124, 126
imaginacija 18, 23, 235
imaginarno zadovoljenje potreba 198
imaginativna projekcija 110
imanentni mistik 244
imitacija 124
imperativ društva 46
implicitni pol 321
impotencija 51
impresija 10, 152
impresionistička
 osobina 240
 procjena 240
impulzivnost 394, 397, 400, 455
incest 276
indeks intenziteta konflikta 451
indeterminiranost 344
indirektni postupak 91
individualitet 224, 225, 226
individualna
 integracija 127
 osobina 224, 434
 psihologija 326
 razlika 350
 pristup 82
 obilježja 127
indoktrinacija 62
inducirano samopoštovanje 305, 306
indukcija 314, 364
induktivno-hipotetičko-deduktivna
 metoda (IHD) 423
infantilni nivo 57
inferiornost 92, 268
inhibicija 291, 400, 401, 413
 ponašanja 368
 recipročna 413
inhibitorni potencijal 404, 406
inicijativa 124, 129, 143, 144
inkompatibilnost ciljeva 116
instinkt 27, 40—43, 58, 115, 116, 346
instinktivistička osnova ponašanja 4

instrumentalno kondicioniranje (uvjetovanje) 6, 74, 76, 353, 355, 356, 359, 361
instrumentalno pojačavanje (potkrepljenje) 77
integracija ličnosti 440
integrat potrebe 95
integrativna snaga 82
integrativno učenje 447
integrirana specifična navika 221, 359, 361
integrirani stav 455
integritet 37
 ega 136
 ličnosti 138, 202
intelekcija 85
inteligencija 259, 385, 391, 392, 447
intencija 197, 226, 229, 345
interakcija 187, 220, 445
 među potrebama 90
 pojedince i okoline 137
 različitih ličnosti 450
 motivacije 441
 varijabli 420
interakcionizam 435, 445
interes 19, 201, 231, 232, 242
interkulturalna psihologija 6
intermitentno pokrepljenje 371
interni
 događaj 94
 okvir referencije 303
interpersonalizam 99
interpretacija 9, 62, 313, 315, 316
 događaja 277
 snova 33, 59
intervenirajuća varijabla 343
intervju 370
 klinički 62
intimnost 132, 133, 236
intraindividualni varijabilitet 351
intrapsihičke teorije 141
intrapsihički proces 344
intrinzična vrijednost 264
introjekcija 46
introspekcija 15, 18, 23, 341
introspektivni eksperiment 24, 25
introvert 408
 fenotipski 408
 konstucionalni 408
 manifestni 408
introverzija-ekstraverzija 391, 392
intuicija 10, 18, 61
inventar tjelesnih karakteristika 160
inventivnost 315
investicija libida 47
inverzna faktorska analiza 236

ipsativni podatak 448
 iracionalno biće 13, 276
 iritabilnost 391
 iskustvo 9, 157
 ispunjenje želja 67, 68
 istinitost 312
 istraživanje 386, 404
 asocijacija 206—207
 Edipova kompleksa i straha od kastracije 69—70
 humora i smijeha 70—72
 ličnosti 10, 11
 motivacije 6
 pojedinca 215
 utjecaja ranog iskustva i doživljavanja 74—78
 izbijanje nesvjesnih impulsa 68
 izbjegavanje
 averzivnih podražaja 366
 inferiornosti 88
 krivnje 80
 izbočine na lubanji 158
 izbor zanimanja 145
 izloženost stresu 392
 izolacija 58, 132, 133, 189
 afekata 58
 varijabli 384
 izražavanje 91, 96
 izričaji pacijenata 62
 izuzetnost čovjekova porijekla 4
 izvanjska
 ekscitacija 43, 44
 determinanta 248
 izvanjski faktor 8
 izvor iritacije 36
 izvorne osobine ličnosti 425—435
 izvorni faktor anksioznosti 443
 izvorni motiv 232
 izvršni organ ličnosti 37

J

ja
 idealno 280, 283, 302
 nesvjesno 282
 pravo 283
 realno 302
 represirano (potisnuto) 282
 socijalno 282
 svjesno 282
 privatno 282
 vlastito 282, 294, 302
 zlo 286
 jačina
 ekscitatornog procesa 400
 inhibitornog procesa 403

nagona 400
 navike 400
 živčanog sustava 401, 403, 404
 jedinica ličnosti 15, 321
 jedinstvena ličnost 313
 jedinstvo ličnosti i organizma 299
 jednadžba specifikacije 434, 440, 441
 jednofaktorska teorija neuroticizma 392
 jednostavna faktorska struktura 432
 Jungova tipologija 392

K

Kalifornijski upitnik ličnosti 305
 kalupi 315
 kanaliziranje nagona 45
 karakter
 i ličnost 48
 Teofrastovi 2
 karakter ličnosti
 oralni 74
 analno-retentivni 49
 analno-agresivni 49
 karakteristike
 glasa 242
 somatotipa delinkvenata 177
 kardinalne dispozicije 224, 225
 karta mozga 158
 kastracijska anksioznost 73
 katabolički proces 100
 katatona shizofrenija 369, 398
 katarktička hipnoza 59
 kateksija 42, 44
 za fekalije 105
 za vatru 105
 kazna 38, 156, 157, 201, 300, 356, 357, 362, 367, 379
 kažnjavanje 307, 409
 Kieslerova ljestvica 300
 kemijski
 procesi 348
 teorije 457
 kemijska razina eksplicacije ponašanja 153
 klasični biheviorizam 248
 klasično kondicioniranje (uvjetovanje) 358, 446
 klasifikacija duševnih bolesti 3
 klaster analiza 20, 169, 241, 426
 klaustrofobija 59, 104
 klima u obitelji 308
 klinička
 evidencija 63
 metoda 27, 30, 61, 420, 423

istraživanja 419
 medicina 3
 ocjena 394
 praksa 311
 procjena 311
 psihologija 233, 314, 448, 450
 tradicija 3
 klinički
 indikatori neuroticizma 393
 intervju 169
 karakter podataka 12, 278
 pristup 224, 233
 kognicija 407
 kognitivna
 domena ponašanja 339
 disonanca 305
 funkcija 115
 interpretacija neurotičkog ponašanja 327
 kompleksnost 330
 koncepcija ličnosti 6
 obilježja 436
 psihologija 6
 struktura 312
 teorija ličnosti 311—340
 restrukturiranja 201
 kognitivni
 kapacitet 37
 razvoj i rast 330
 proces 197, 230
 kolerik 399
 kompenzacija 68
 kompleks 72, 102, 103, 106, 437
 klaustralni 103, 104
 oralni 103, 105
 analni 103
 ureteralni 103, 105
 kastracije 103, 106
 agresije 104
 oralne sukorance 104
 oralne agresivnosti 104
 oralnog odbacivanja 105
 Ikarusa 105
 komparativni postupak 240
 kompenzacija 126, 129, 233
 komponenta
 psihopatologije 176
 temperamenta 169
 interesa 438
 konfliktata 442
 motiva 435, 438
 raspoloženja 443
 stanja 443
 stava 438
 kompozitna procjena 272
 kompulzivno hranjenje 104

konacija 85
 konačna realnost 132
 konativna obilježja 436
 koncepcija ličnosti 30, 388
 asocijacionistička 388
 bihevioristička 388
 određena 30
 primitivna 30
 strukturalna 34
 kondicionabilnost 402
 oralnog karaktera 76
 analnog karaktera 76
 kondicioniranje (uvjetovanje) 201, 295, 405, 408
 pavlovijskog tipa 407, 446
 skinerijskog tipa 407
 konfaktor 432
 konflikt 27, 46, 57, 90, 91, 109, 116, 208, 236, 327, 347, 377, 411, 440—442
 istovremenog privlačenja 208
 istovremenog odbijanja 208
 privlačenja i odbijanja 208
 konfuzija identiteta 127, 128, 131, 146
 konformnost 446
 konkretni oblik mišljenja 315
 konotativno značenje riječi 2
 konstantnost podražaja 219
 konstelatorni konstrukt 318
 konstitucionalizam 17
 konstitucionalni
 ekstravert 407
 neuroticizam 406
 medicina 159
 psihologija 159, 163, 164
 osobina 436
 teorija ličnosti 151—180
 konstruiranje 87, 96
 konstrukcija
 realnosti 272
 događaja 313
 fiziološka 315
 psihološka 315
 okoline 313
 konstruktna valjanost testa 272
 konstrukt 313, 315, 317, 321, 329, 335, 384
 dijagnostički 335
 dilacija 335
 supraordinirani 335
 habitualni 338
 interpersonalni 338
 hipotetički 384, 385
 o promjeni 323
 konstruktivni alternativizam 313—315
 kontakt s realnošću 36, 116
 kontinuirano nagrađivanje 360

kontinuirane varijable 164
kontrakondicioniranje 413
kontrola
 podražaja 366
 okoline 14
 razine aspiracije 98
 ponašanja 379
kongruencija ličnosti i čovjekove
 prirode 7
konverzivni histerik 451
konzistencija
 konstrukata 336
 vlastitog ja 285
 ponašanja 2
korelacija 20, 383, 384
 komponenata somatotipa 172
 somatotipa i psihijatrijskih kom-
 ponenti 167
 realnog i idealnog ja 309
 tjelesnih i psihičkih karakteristika
 162
korelacijska analiza 390
kosokutni faktori 442
krajnje objašnjenje ličnosti 9
kreativnost 292
Kretschmerova psihologija 159—162
krenizam 152, 159
kriminalac 84, 395
kriminalitet 131
kriterijska analiza 390
 rotacija 432
kritička frekvencija fuzije 405
krivnja 32, 124, 129, 131, 329
kriza 119, 144
 ideala 129
 identiteta 127, 145
 u razvoju 118
 svijesti 25
kultura 28, 269
kulturalna antropologija 195
kulturalni utjecaj 422, 437
kvalitativna analiza
 podataka 256
 sadržaja 300
 metoda 7
kvantitativni doprinos
 nasljeđa 445
 učenja 445
kvazipotrebna 192, 195, 197

L

labilnost autonomnog živčanog susta-
va 391, 393
laičke koncepcije čovjeka 9, 155

lakoća kondicioniranja 402
latencija odgovora 111
latentna
 dimenzija ličnosti 386, 420
 komponenta 160
 varijabla 383
Leckyeva teorija ličnosti 285
legalizam 123
libido 344
ličnost 2, 183, 354, 380, 453
 izdiferencirana 188
 položaj u psihološkoj okolini 190,
 191
 izmijenjena 191, 196, 198
 dezorganizacija 290, 293
 obrambeni mehanizmi 290, 294
 otvorena doživljavanju i iskustvu 290
 rigidna 293
 ugrožena 290
 u nastajanju 153
 kao hipotetički konstrukt 82
 kao ponašanje 350—355
liječenje duševnih bolesti 3
literarno-filozofski period 423
lobotomija 153
lokomocija 190
 psihološka 190
 fizička 190
 realna 190
 intelektualna 190
 imaginarna 190
 socijalna 190
 zamjenska 198
lokus kontrole 143
longitudinalna istraživanja 270
L-podaci 424
LSD 146, 376

LJ

Ljestvica
 ego identiteta 143
 vrijednosti 242
 afektivnih stanja 444
ljubav 134, 248, 258, 287, 288
ljubomora 228, 248
ljubavni odnosi 259
ljudsko
 dostojanstvo 378
 egzistencija 249
 iskustvo 250, 275
 priroda 26, 249, 250, 253
 preparat 16
 sloboda 378

M

magija 76, 371, 372
magični ritual 58
maksimum zadovoljenja 447
maničnost 450
manifestacija 108
 stavova 438
 zadovoljstva 91
manifestna varijabla 383, 384, 419
manifestni
 ekstravert 417
 oblik ponašanja 423
manija 336
masturbacija 125
matematika 182, 386
matematička
 definicija faktora 385
 metoda 7
 postupak 419
matematičko-faktorska analiza 413,
 394
materijalizam 41
materijalni procesi 19
matrica korelacija 20
maturacija 118, 199, 447
međusobno
 divljenje 259
 kondicioniranje 365
 poštovanje 259
 povjerenje 144, 259
međutjecaj u životnom prostoru 187,
 190
mehanizam
 ego obrane 203
 projekcije 73, 110
 nagrađivanja 231
 povratne sprege 231
melankolija involuciona 398
melankolik 399
mentalna
 energija 344
 zaostalost 370
 mašinerija 379
 kemija 24
 oboljenja 4
mentalno zdrava osoba 233—235
mentalno
 zdravlje 65, 272
 entitet 345
 repertoar 377
 status 347
 poremećaj 4
mentalistički termini 344, 345, 348
metafizika 386, 387
metafizička
 spekulacija 5
 čovjek 344, 347
 homunkulus 344
metoda 28, 314
 eksperimentiranja 28
 hipotetičko-deduktivna 314
 direktna 236, 237
 indirektna 236
 monosimptomatična 242
 projektivna 273
 sukcesivne aproksimacije 368
metodološka zaostalost psihologije 28
militarizam 409
misaone navike 408
mistično vjerovanje 371, 377
minijaturna neuroza 60
mišljenje 10, 116, 197, 337, 344
 autističko 36
 shizofreno 337
 o sebi 305
mit 372
mitologija 5, 18, 386, 387
mjera
 konzistencije 337
 intenziteta konflikta 441
 unutrašnje podrške 272
mjerenje 15, 350, 386
 ponašanja 300
 poremećaja 176
mjerna ljestvica 111
mjerni anstrument 7, 421
motivacija 6, 16, 218, 229—233, 236, 270,
 352
 ličnosti 84, 435—440
 i dinamika 192
motivacijska teorija ličnosti 81—113
motorna
 ekspanzivnost 241
 uznemirenost 194
 smetnje 394, 397
mozgovna metafizika 18
mozgovni
 centri 100, 348
 proces 82
mucanje 105
multidimenzionalna
 deskripcija 435
 istraživanja 448
 psihijatrijska ljestvica 456
 pojava 448
multipla apstraktna analiza varijance
 (MAVA) 445
multivarijatna
 analiza 447

istraživanja 419
psihopatologija 450, 451
multivarijantni pristup 446
Murrayeva lista potreba 87

N

nacionalizam 409
načelo
determinizma 344
epigeneze 117
konstantnosti 42
kondicioniranja 411
potkrepljenja 357
način anticipiranja događaja 319
nada 121, 129
nagon 17, 19, 27, 40—43, 108, 115, 116,
218, 247, 311, 312, 326
agresivni 43
smrti 43
života 43
nagonsko stanje 36, 311, 412
nagrađivanje 254
naivni realizam 1, 9, 19
namjera 226, 230, 232, 236, 246
napetost 40, 46, 138, 192, 203, 204, 290
nesvjesna 67
sustavna 207
u ličnosti 91
nasilje nad sobom 128
nasljeđe 17, 217, 379, 445
i okolina 406—409
nasljedni faktor 163, 392
struktura 407
nasilje društva nad pojedincem 145
naučavanje prema znanstvenom istraživanju 4, 6
naučeni oblik ponašanja 17
navika 221, 226, 389
neadekvatne metode eksperimentiranja 28
neadekvatni instrumenti objektivnog registriranja 28
nedirektivna terapija 278—288
nefizikalno zbivanje 47
negativno potkrepljenje 367, 371, 379
negativni identitet 130
neiskrenost prema sebi 260
nekonformno ponašanje 99
neneurotički introvert 391
neobihevizizam 45, 215, 221, 314, 343,
400, 410
neofreudovci 68
neobjektivnost pacijenta 62
neoneobihevizizam 343

neponovljivost ličnosti 16
neprilagođeno ponašanje 134
nepodudarno iskustvo 294
nepovjerenje 148
neposlušnost mladih 144
neprijateljstvo 258, 328, 329
neravnoteža živčanog sustava 392
nerealno zadovoljenje 57
nesvjesno 215, 276, 312, 408
nesvjesni
konflikt 236
poticaj 311
dio ličnosti 19
motiv 14, 59, 72, 82, 96, 439
proces 59
razina 106
neugoda 100, 157
neurotik 97, 265, 273, 294, 395, 451, 453,
454
neurotizam 433, 447
neuroza 3, 138, 236, 257, 293, 327, 393
neurotički introvert i ekstravert 391
neurotizizam-stabilnost 392, 393, 396,
398, 408
neurotička osobina 397
neurotička reakcija 412
fenomen 392
simptom 89
neurotska anksioznost 106
neurofiziološka inhibicija 400
neuroza eksperimentalna 412
neurologija 152
neurokemija 152
neutralni podražaj kod uvjetovanja 355
neuroza
tjeskobna 53
transformacije 60
nevezanost za situaciju 220
nezavisnost 48
od drugih i okoline 285
nezadovoljenje 118
nezavisna varijabla 349, 419
neznanstvena
teorija 3, 10
postupak 18
nomotetički pristup 106
normalna osoba 258, 454
norma 98, 450
normalno funkcionirajuća ličnost 93
numinozna ritualizacija 126

NJ

njegovanje 88
nježnost 258

O

obilježje
importirano 386
individualno 387
ličnosti 265
ljudske vrste 219
teorija ličnosti 11, 21
objektivna
evidencija 314
podaci 341
psihologija ličnosti 7, 150
podražajna situacija 270
realnost 283
varijabla 346
verifikacija teorije 264
znanost 5, 341
objašnjenje praznovjerja 371
objekt instinkta 41
oblikovanje
ponašanja 77, 344
sukcesivna aproksimacija 368, 369
obmana 93, 160
obožavanje heroja 112
obrazovanje-utjecaj 173, 254
obrana ličnosti 88, 287
obrambeni mehanizam 44, 54—57, 115,
311
»oceanski« osjećaj 267
ocjenjivanje potreba 110
očajanje 136
odbacivanje 88, 92, 96
realnosti 57
odgovorno biće 249, 343
odlikovanja 259, 363
odobravanje 287
odraslost 94
odsanjeni neuspjeh 69
ograničena autonomija 129
okvir referencije 280, 295
omjerni raspored potkrepljivanja 361
operacionalizam 315
operant 354
operantni akt 356
operaciona definicija 11, 63, 170, 243,
269, 283, 350, 389, 424
operantna metoda kondicioniranja
(uvjetovanja) 355
operantno ponašanje 352
operantno uvjetovanje 271, 446
opsesivnost 137, 451
opsesija 410, 411
opsesivno-kompulzivna neuroza 125,
257
opsesivni simptom 397
optimizam 129, 266
pamćenja 137
oralni
automatizam 104
eroticizam 73
stadij 48—49
optimist 76
sindrom 73
oralna
frustracija 76
ličnost 77
sadistička faza 48
tumačenja 75
oralno
zadovoljen karakter 76
organizam 347
diferencijacija 284
jačanje 284
rast 84
razvoj 284
organizmičko
doživljavanje 291
iskustvo 291
povjerenje 292
organizmička psihologija 341
organizmička varijabla 334
strah 297
uvjeti 445
organski kavez 295
orijentiranost na zadatak 129
ortogonalne dimenzije 20
ortogonalni faktori 422
osipanje tenzije 205
osjećaj
napuštenosti 258
otuđenosti 258
ponosa 228
spontanosti 229
svrsishodnosti 229
stvarnosti 259
usamljenosti 258
vrijednosti 259
osobne neadekvatnosti 47
bezvrijednosti 125
inferiornosti 126, 237, 238, 259, 393
bespomoćnosti 131
važnosti 136
realnosti 138
zajedničkog identiteta ljudi 139
krivnje 124, 138, 282
nepovjerenja 121
realnosti 272
ugroženosti 272
osobina 81, 219, 224, 246, 354, 388—398,
426
urođene 253

osobno iskustvo 310
osobni
konstrukt 316
obrazac (kalup) 316
osobna kriza 117
osobno shvaćanje 279
osvetoljubivost 328
otvorenost u doživljavanju i iskustvu 291
ovisnost 370

P

pamćenje 116, 197
paranoičar 93
paranoidna
komponenta 176
shizofrenija 58, 163, 457
proces 457
paranoidnost 137
paranoja 336, 398
patološka agresivnost 252
Pavlovijska objektivna psihologija 413
Pavlovljeva
fiziološka psihologija ličnosti 5, 409
refleksologija 400
teorija klasičnog kondicioniranja 355, 383
percepcija 116, 197
bez svijesti 65
subliminalna 65
roditelja 308
sebe 128, 282
vlastitog ja 283
perceptivna
obrana 64
varka 64
perceptivno-motorni stratum ličnosti 198
perceptivno polje 336, 341
percipiranje 46, 51
perseveracija 393
persona 2
personalna dispozicija 224
personalni konstrukt 312, 316, 317
personolog 5, 215, 272, 351, 352
personologija 81, 84, 106, 147
pesimizam 266
planovi 34, 226, 230, 236
plazma-globulin 457
pleiotropski efekt gena 157
P-ljestvica 395
podražajna vrijednost pojedinca 156

područja ličnosti 185
okoline 185, 186
primjenjivosti konstrukta 331—334
podsvjesno 33, 82, 236
podučavanje toalete 49
pogreška 32, 55
pojam
o iskustvima i doživljajima 275
o sebi 15, 142, 147, 275, 280, 281, 289, 297, 304, 311, 450
o svojem ja 275
inteligencije 11
o vjerojatnosti 199
pojaćanje 312
pojava
efemerna 384
akcidentalna 384
pojavnost kakva nam se čini 384
pojedinačnik 284, 312
pojedinačni slučaj 62
pojmovna
organizacija 336
tvorevina 9, 10
pojmovni konstrukt 18
pokoravanje 88
pol
kontrasta 317, 333
sličnosti 317
polimorfnost 58
politička pripadnost 101
politički čovjek 243
ponašanje 122, 153, 220, 231, 294, 341, 343, 353, 387, 389, 410, 411, 448
abnormalno 411
antisocijalno 411
delinkventno 288
izbjegavanja 410
kriminalno 286
majke 141
manifestno 27
naučeno 411
neurotičko 411
usmjerenom cilju 124
u malim grupama 450
poniznost 88
poniženost 129
poniženje 92, 122, 259
poremećaj
ličnosti 134, 398
prvog reda 411
drugog reda 411
protiv 27, 41
posebnost (osobitost) 16
motiva 230
pojedinca 217

posesivnost 228
poštivanje 259, 286, 289
potiskivanje 106, 203, 392
potisnute želje 377
potkrepljivanje 354, 356, 358
potreba 17, 41, 72, 81, 84, 90, 108, 116, 183, 192, 194, 201, 218, 236, 270, 312, 326, 327
biološka 82, 256, 262
definicija 90
efektivna 90
fiziološka 87, 255, 256, 262, 270, 271
fokalna 89
fuzija p. 90
identifikacija p. 109
imaginativna 108
latentna 89
ljudska 255
manifestna 89
modalna 90
otvorena 89
potisnuta 89
prepotentna 90
prikrivena 89
primarna 87
proaktivna 89
psihogena 86, 87
retroaktivna 89
socijalna 270
urgentnost p. 90
viscerogena 86
vladajuća 90
potreba za
autonomijom 105
čistoćom 105
dominiranjem 85
odvajanjem 105
osamom 104
pasivnošću 104
pomoći (sukoranca) 102, 104, 109
postignućem 109, 111
poštovanjem 260
pozitivnom pažnjom 287
pripadanjem i ljubavi 257, 267
redom 105
samoaktualizacijom 255, 260, 261, 262, 270, 271
samopoštovanjem 259, 260, 270, 287
samoćom i privatnošću 267
seksom 109
sigurnošću 255, 256, 257, 261, 262, 267, 270, 271
uspjehom 109
poučci o konstruktima 319—340
povijest ličnosti 94

povlaćenje 58
iz života 244
povremene osobine ličnosti 426
povremeno nagrađivanje 360
površinske osobine ličnosti 425—426
pozitivna pažnja 288
pozitivno
potkrepljenje 368, 371
prihvatanje 289
raspoloženje 314
samopoštovanje 289
poželjno ponašanje 374
prazan organizam 342, 346
praznovjerje 371, 372
praznovjerno ponašanje 372
predgenitalni stadij 46
prediktivna efikasnost 317
predmet istraživanja psihologije 15, 386, 387, 389
predodžba 36
halucinatorna 36
o sebi 222
predrasuda 131, 136, 149, 155, 268, 281, 364, 371
etnička 238, 239
društvena 261
predverbalni konstrukt 320
predviđanje ponašanja 184, 317, 344, 387
premija 442
prestiz 259
predformirana reakcija 296
pretvaranje 125
prihvatanje 286
sebe 287, 288, 300
drugih 300
prihvaćenost 259, 288
prijateljstvo 259
prijetnja 289
prilagođavanje 440—442
primarna alijenacija 299
primarna erogena zona 47
primarne
komponente temperamenta 168—170
osobine ličnosti 168
primarni
faktori 456
proces 36
uzrok ponašanja 81
primarno
pokrpljenje 362
zadovoljenje 447
princip
hijerarhije 90

ravnoteže 192
ugode 35
pripadanje grupi 101, 132, 145, 257
priroda čovjeka 248, 272, 275—277
prirodan rast prema zdravoj ličnosti 276
prisila 74, 308
prisilna
distribucija 301
moralnost 51
radnja 58
ponavljanje ponašanja 181
pritisak 84, 91, 92
privatni svijet 18
priznanja 92, 259, 363, 365
proaktivnost 19
problem definiranja ličnosti 216, 217
proces
biokemijski 152
fizički 152
fiziološki 152
kanalizacije 327
kemijski 153
kondicioniranja 407
konstruiranja 316
obrane 31
organizmičkog vrednovanja 237, 284, 286
psihološke terapije 299, 300
reduciranja napetosti 97
sekundarni 37, 44
selekcioniranja 34
socijalizacije 450
zaštitnog odabiranja 34
profil ličnosti 107, 244, 435
profil situacije 435
zanimanja 435
programirana nastava 350, 376
projekcija 55, 137, 291
projektivne tehnike 59, 91, 282
prolazna stanja 444
promjenljivost ličnosti 442, 443
propriatna funkcionalna autonomija 231, 232
proprium 227—229, 232
prospektivni generator 100
prvo otuđenje ili alijenacija 260, 287
pseudorevolucionarnost 129
psihički
bolesnik 250, 263
element 24
proces 24
šok 53
zakon 24
zdrava osoba 268
život 24

psihičko 152, 344, 377
polje 341
stanje 24
zdravlje 256, 263, 265, 267
psihoanaliza 29, 31, 60, 103, 115, 147, 218, 226, 229, 230, 231, 235, 247, 248, 250, 263, 276, 277, 282, 299, 303, 343, 375, 387, 411
psihodinamička teorija ličnosti 23—78
psihofarmakologija 370, 376
psihofizički paralelizam 4
psihogenetički 46
psihohistorija 139, 140
psihokemijski proces 85
psihološko
liječenje alkoholičara 370
tumačenje 347, 372
zdravlje 265
psihoneurologija 402
sovjetska 389
psihopat 134, 394, 395, 411, 425
primarni 396
sekundarni 396
psihopatološko stanje 46, 59
psihoseksualne potrebe 42
psihoseksualni konflikt 117
psihoseksualni razvoj 75, 116
stadij u 46
psihosocijalna
autogeneza 135
epigeneza 137
kompetentnost 126
kriza 117
teorija ličnosti 115—148
vrlina 143
psihosocijalni
identitet 127
konflikt 119
razvoj djece 114
razvoj ličnosti 119—139
psihosomatika 426
psiholingvistika 370, 376
psiholog
kliničar 312
savjetodavac 269
psihologija
bihevioristička 24, 412
djetinjstva 202
fiziološka 412
geštaltistička 24, 197
ličnosti 233
motivacije 195
objektivna 5, 24, 414
okoline 18
Pavlovljeva 5, 24, 353, 355
praznog organizma 347
profesionalne orijentacije 448

razvojna 195
refleksološka 412
socijalna 202
suvremena 414
učenja 314
Wundtova (strukturalistička) 24
psihološka
akcija 36
genetika 448
motivacija 253
okolina 15, 183, 189
realnost 184, 277
reprezentacija 41
terapija 138, 327, 338, 339, 372, 375, 454, 457
terapija neurotika 454
terapija usredotočena na klijenta, 295, 299
škola 4
zrelost 235
psihološki
faktor 15
instrument 172
karakter 172
koncept 192
okvir 207
poremećaj 57, 288, 291, 335—337
proces 193, 217
smjer 4
šok 53
termin 343
psihotizam 393—396, 398, 408, 433
psihotičar 294, 394, 396, 452
psihotička
majka 395
majka 394
osoba 394
psihoza 3, 57, 257, 265, 293, 395, 398, 408
afektivna 398
cirkularna 398
funkcionalna 395
manično-depresivna 395
P-tehnika faktorske analize 443, 444, 448, 457

R

racionalizacija 55, 56, 291
racionalno stvorenje 228
racionalnost 12, 37
rano iskustvo 14
raspoloženje 344, 426, 442—444, 445
rasporedi potkrepljivanja 360—362
rast 251, 257, 445—448

razina
aspiracije 202, 208—210, 391
ergova 440
generalnosti 15
ljudske egzistencije 249
svijesti 33, 34
razlike
u ličnosti 152
organske 152
psihološke 152
među spolovima 395
razumijevanje 18, 59, 234
razvoj
diferencijacija ličnosti 198—203
ličnosti 46, 52, 65, 99, 280, 286—289
ega 118
ponašanja 355
reakcija 412, 247, 343, 353
kompulzivna 410
fobička 398
okoline 155
opsesivno-kompulzivna 398
reaktivna
inhibicija 405, 407
depresija 399
realizacija potencijala 276, 285
realna egzistencija 9
realno zadovoljenje 37
redukcija
nagona 17
napetosti 136
redukcionizam 229
refleks 15
refleksologija 279, 353, 407
reifikacija pojmova 314
rekondicioniranje 358
religija 29, 346
religiozni
čovjek 234
tumačenje 247
udruženje 257
vjerovanje 437
reminiscencija 405, 408
repertoar ponašanja 17
replikabilnost 427
represija 31, 55, 280, 455
REP — test 333, 334, 337, 338
repertoar konstrukata 333
respondentno ponašanje 352
retardiranost 397
retikularni aktivacioni sustav 404
retrospektivni generator 100
revnost 126, 129, 143, 144
rezidualno ponašanje 47, 49
rezignacija 123

rigiditet 263
ritual 135
ritualizam 120
roditelji 117, 286, 303
 autokratski 308
 diktatorski 308
 nekompromisni 308
 odbacujući 308
rogerijanski terapeut 299
Rorschachov test 91, 306
Rotterova ljestvica 143, 144

S

sacijacija 202
sadašnjost motiva 229
samoaktualizacija 16, 17, 249—252, 261,
 262, 263, 265, 269, 271, 272, 273, 284,
 286, 288
samobitna ličnost 128
samokontrola 49, 122
samoizražavanje 97
samoljublje 234
samoobmana 55, 282, 336
samoocjene 394
samoodgovornost 280
samoopažanje 18
samopoštovanje 203, 233, 237, 260, 272,
 289, 302
samorealizirana ličnost 276
samostalna ličnost 288
samostalnost 104
samoostvarenje 16
samosvijest 219, 227
samoubojstvo 42, 97, 129, 336
samoupravna ličnost 280
samoupravni cilj psihološke terapije
 279
samozaborav 84
samozadovoljstvo 272
san 31, 32, 55, 282
sangvinik 137
sapijentizam 137
savjesnost 425
savjest 27, 38, 46
savjetodavac 296
sazrijevanje i rascvjetavanje čovjeka
 272
sebeljublje 105
seksualna
 anomalija 391
 energija 115
 frustracija 133
 impotencija 125
 seksualni (spolni)

 identitet 129
 konflikt 129
 poremećaj 370
seksualno
 ponašanje 446
 uzbuđenje 70
 tumačenje 76
sektori u ličnosti
 afektivni 387
 kognitivni 387
 konativni 387
 somatski 387
sekundarna
 nagrada 362, 365
 komponenta 166
 osobna dispozicija 225, 244
sekundarne spolne oznake 51
sekundarni motiv 287
sekundarno zadovoljenje 447
self 281
selekcija impulsa 127
selektivna
 percepcija 62, 91
 reaktivnost 91
semantički
 diferencijal 124, 143
 prostor 20
senilnost 137
sentiment 108, 435—437, 455
 o sebi 447—455
senzualni tip 244
Sheldonova ljestvica temperamenta
 170
shizofrenička dezorganizacija 457
shizofrenički autizam 453
shizofrenija 25, 159, 395, 398
 akutna 398
 paranoidna 398
 simpleks 398
shizofreničar 337
shizofreno mišljenje 336
shizotimija 162
simbolička forma 60
simbolizacija 33
simpatija 268, 286
simptom 103, 394, 450
 analnog kompleksa 105
 cirkulatorni 398
 fobički 58
 histerički 33, 53, 58
 konverzivni 59, 228
 manično-depresivni 59
 nerazumijevanja 32
 neurotički 33, 53
 opsesivno-kompulzivni 58, 299
 oralnog kompleksa 104

 prezasićenosti 206
 shizofrenije 395
 somatski 398
simbolizirani podaci 276
simptomatologija 3
sindrom 76, 451
sinegrija 272
 grupe 449
sintalitet nacije 449
sintetički pristup 1
situacija 7, 81, 225
 povjerenja 121
 nepovjerenja 121
situaciona determinanta 82, 102
 pamćenja 203
situaciona tjeskobnost 453
situacioni
 faktor 449, 225
 anksioznosti 443
 indeks 435, 442, 445
situacionizam 6, 18, 435, 445
skinnerijanska psihološka teorija 373
skinnerijansko kondicioniranje (uvje-
 tovanje) 355
Skinnerova kutija 356, 362, 376
sklonost
 misticizmu 222
 krivnji 452
slabost ega 425
slabljenje operantne aktivnosti 356
slikarstvo 249, 253, 265
sloboda
 odlučivanja 267, 379
 doživljavanja 292
 volje 279
slobodan izbor 10, 279
slobodna asocijacija 202, 295
slobodno
 biće 249
 doživljavanje 276
 odlučivanje 23
slučaj 32
 pogreška 28
 propust 28
 pokrepljenje 371
 uvjetovanje 371
SMAT 438, 441
snaga
 prijetnje 453
 želje 1
socijalnost 220
socijalizacija 38, 55, 286, 407, 408
socijalna
 adaptacija 127
 dominantnost 377
 institucija 449

izoliranost 257
kretanje 6
matrica 117
mobilnost 134
neprilagođenost 258
norma 137
osoba 124
povučenost 239
poželjnost odgovora 302
percepcija 128, 235
promjena 6
psihologija 326, 448—450
sposobnost 108
uloga 449
socijalni
 čovjek 243
 konformizam 228
 kontakt 201
 proces 324
 stereotip reagiranja 155
 sud 232
 zahtjev 118
socijalno
 kažnjavanje 257
 očekivanje 98
 ponašanje 354, 444
 pokrepljenje 365
 zlo 252
sociofilija 170
sociofobija 169, 170
sociologija 148, 218
sociokulturna determinanta ličnosti 99,
 101
sociokulturni utjecaj 449
socioekonomska pripadnost 101
somatotip 166, 167, 168, 173
 delinkventna 177
somatotipiziranje 166
somatotonija 169
somatske tegobe 456
sovjetska refleksološka psihologija 5,
 343
specifični
 faktori 421
 motiv 222
 postupak 388
 stav 226
 obilježje 215
specifičnost 195
 osobine 224
spekulacija 10, 18, 23
spektivni generator 100
Spielbergerova baterija anksioznosti
 443
Spielbergerov model anksioznosti 444
spolna uloga 129

spontanost 226, 272
 sposobnost 127, 268, 426
 detekcije 266
 razumijevanja 325
 spoznaja 155, 268
 fenomenološka 278
 subjektivna 278
 svijeta 19
 realnosti 37
 spoznatljivost ličnosti 18
 sržna uloga 325
 stabilnost 401
 stadij psihosocijalnog razvoja 117
 stanje 195, 398
 duha 154
 frustracije 116
 nedostajanja 195
 organizma 183
 samoaktualizacije 251
 ravnoteže 192, 197, 198
 zasićenosti 195
 statistička mreža istraživanja 314
 stav 218, 226, 232, 346, 407
 o sebi 282
 status 259, 267
 stečeni motiv 263
 Stephensonova tehnika (Q-sort tehnika) 297, 301
 stereotip 55
 socijalni 55
 rasni 55
 stereotipno mišljenje 318
 Sternov indeks aktivnosti 113
 stil
 pisama 240
 postupka 241
 života 323
 stilističke komponente ponašanja 242
 strah 352, 353, 412
 od kastriranja 69
 od neuspjeha 210
 od smrti 60
 stres 47, 408
 struktura
 ličnosti 23, 33, 34—39, 185, 189, 280—283, 315—319, 445
 delinkventata 445
 neurotika 455
 strukturalizam 4
 strukturalna analiza 4
 stupanj
 opće aktualizacije 272
 prilagodivosti 442
 samopoštovanja 304, 307

stvaralački
 potencijal 254
 produkt 10
 stvaralačko biće 253
 stvaralaštvo 177, 253, 269, 272, 285, 292
 subcepcija 65, 281, 293
 suicidalnost 384, 397
 subjektivna
 metoda 5
 interpretacija 279
 priroda 15
 percepcija 234
 realnost 16, 283
 sloboda 292
 vjerojatnost neuspjeha 208
 subjektivni
 indikator 394
 izbor 278
 okvir referencije 15
 osjećaj slobodne volje 122
 probabilitet 208, 209
 svijet 316
 subjektivno
 iskustvo 1, 250, 341, 344
 značenje 2
 subjektivnost 14, 19
 subliminalna percepcija 280
 submisivnost 225, 377, 452
 subordinacija 447
 sugestija 3
 sugestibilnost 392, 393
 sukcesivna aproksimacija 372, 376
 sumnjičavost 394, 397
 suosjećanje 234
 superego 34, 35, 38, 39, 83, 84, 115, 117, 121, 138, 283, 377, 379, 412, 432, 455
 supstitucija 205
 supstituirani objekt 41, 56, 60
 supstituirana aktivnost 56, 207
 suspenzija samog sebe 473
 sustav
 čovjek kao 186
 energija 39
 hipoteza 10
 konstrukata 314, 321
 motorni 86
 ličnosti 193
 osobnih konstrukata 313
 perceptivni 186
 vrijednosti 96
 suvremena pedagogija 376, 377
 suvremenost 191
 motiva 229
 svijest 83
 o funkciji 281

o postizanju 282
 o sebi 227, 265
 svjesna
 izjava 237
 motivacija 215, 230
 odrednica 236
 svjesni
 cilj 19
 motiv 439
 proces 13
 svjesno biće 249
 svijet zamišljaja 315
 svjetonazor 29
 svježina zamjećivanja 267
 svoje ja 311, 440
 svrha 327
 svrhovito biće 275
 svrhovitost 129

T

taksonomija 36, 195
 ličnosti 424
 ponašanja 106
 talent 127, 262
 talentiranost 254, 268
 TAT — test 303, 304
 tehnike
 direktna 236
 nestrukturirana 311
 polustrukturirana 311
 projektivna 311, 236, 237
 strukturirana 311
 Q-sort 311
 tehnološki etos 126
 tema 84, 94
 dominantna 109
 jedinstvena 95, 96
 kompleksna 110
 osobita 95
 serijska 95
 temeljni plan ličnosti 118
 temeljno povjerenje 120, 144
 temperament 168, 217
 flegmatičan 159
 koleričan, 159
 melankoličan 159
 sangviničan 159
 vrste 159
 tendencija
 aktualizacije 285, 290
 ostvarenja 285
 vraćanja na zadatak 204
 izbjegavanja neuspjeha 209
 uspjehu 204

tenzija 40, 46, 192
 teorija
 anksioznosti 52—54
 emocionalnih stanja 339
 fenomenološka 311
 holistička 312
 humanistička 312
 idiografička 312
 introverzije-ekstraverzije 398
 ličnosti 8, 10, 11, 251, 263
 Eysenckova 385
 Cattellova 385
 klinička 312
 kognitivna 312
 morala 54
 multifaktorska 392, 393
 neuroticizma 53, 54, 392
 o evoluciji 4
 o hijerarhiji motiva 254—262
 o multiploj uvjetovanosti 392
 o personalnim konstruktima 326
 o psihozama 457
 o stjecanju motiva 113
 personalistička 215, 216—246
 polja 81
 psihodinamička 311
 potiskivanja 66
 potreba 251
 socijalizacije 147
 zaboravljanja 66, 204
 znanstvena 314
 teorijski tip 243
 psihološka terapija 296, 299
 fiktivne uloge 338
 individualna 275
 kognitivna 413
 nedirektivna 296
 orijentirana na klijenta 275, 295
 ponašanja 5, 7, 45, 299, 409—413
 test 94, 108, 394
 testiranje
 hipoteza 10
 realnosti 37, 116
 vlastite percepcije 281
 testosteron 446
 tok samoaktualizacije 251, 252
 topografija ličnosti 34
 topološka teorija ličnosti 181—211
 topološki
 prikaz 186
 prostor 182
 totalizam 132
 totalna ličnost 260
 T-podaci 20
 transcendiranje 13
 transferencija 60

transmarginalna inhibicija 405
transituacione determinante ponašanja 445
transvestiti 58
trauma 54, 58, 138
treća snaga u psihologiji 235, 248
trodimenzionalni model ličnosti 396

U

učenje ličnosti 248, 278, 354, 445—448
kondicioniranjem 351
ugoda 48, 100, 157
ugroženost 92, 328
uloga 325, 426, 442—444
ega 138, 139
motiva 16
umjetničko stvaralaštvo 33, 253
umjetnost 28, 96
unikvitetna osobina 434
Univerzalni indeks faktora ličnosti 425, 427, 457
univerzalni zakon ponašanja 351
unutarnja
barijera 291
determinanta 18, 221, 350, 378
istoća 128
orijentiranost 272
osoba 378
podrška 272
priroda čovjeka 252
snaga 18, 183
varijabla 370
unutarnje
iskustvo 249
stanje 314, 345, 346, 377, 378
tumačenje 376
unutarnji
faktor 7, 8, 19
lokus kontrole 297
okvir referencije 277, 307
podražaj 19
rast 265
život 265
upitnici
Allportov 238
individualizirani 263
o interesima 221
o osobnoj orijentaciji 271
o preferencijama 273
upornost 126
urođene mogućnosti i potencijali 276
urođeni
motiv 83, 263
nagon 343

potencijal (mogućnost) 254, 263
refleks 351
usredotočenost na problem 266
utjecaj
droge 405
grupe 101
nasljeđa 426
okoline 426
prijatelja 372
uloge 101
utopija 256
uvjerenje 6, 10
uvjeti razvoja 306—308
uvjeti vrijednosti 288, 294
uvjetna
pozitivna pažnja 288
uvjetni
odgovor 353, 355
podražaj 355
uvjetno
izbjegavanje 368
prihvatanje 288
uvjetovana vrijednost čovjeka 288
uvjetovani refleks 5
uvjetovanost vlastite vrijednosti 288
uzbudljivost živčanog sustava 402
uzlazni retikularni aktivacioni sustav 399
uznemirenost 290
uzročno-posljedična veza 5, 342, 350, 355, 385, 419
uzrok ponašanja 9
užitak 136
uživalac droge 451, 452
uživljavanje 278

V

valencija 188, 195, 206
negativna 195, 209
pozitivna 195, 209
valencija, snaga i vektori 195—197
validacija 448—458
konstrukata 338
vanjska
determinanta 14
istoća 128
ljuska 184
činilac 19
podražaj 19
varijabla 350, 384
akcidentalna 386
nezavisna 384
vegetativni živčani sustav 410

vektor 7, 96, 192, 196
vektorsko-vrijednosna matrica 96
verbalna komunikacija 7
verbalni
medij 182
pojmovi 182
verbalno-logičke definicije 7
verbalno
opisivanje 182
ponašanje 370
znanje 8
verifikacija 10, 28
eksperimentalna 62
znanstvena 29, 30
vitalna važnost 256
vjernost 132
vjerovanje 6, 10, 423
vještina 127
vladajući proces 83
vladanje
ponašanjem 344
sa sobom 49
vlastita
mogućnost 276
onijentacija 276
usmjerenost 267
vlastiti
identitet 127, 227
potencijal 267
razvoj i rast 249
vlastito
iskustvo 281
ja 15, 280, 281, 299
ja kao objekt 282
ja kao proces 282
volja 123, 129, 344
vrijednosni izbor 278
vrijednosni izričaj 272
vrijednosni uvjeti 297
vrijednost 96, 183, 218, 248, 327
zamjenska 57, 206
vrste
iskustava 103
konflikata 441
nagrada i kazni 362—364

Z

zabluda 136, 281
duhoznanstvena 25
idealističko-racionalistička 25
zaboravljanje 197
motivirano 66
na sebe 243
zadovoljavanje 40, 118

zadovoljstvo sa sobom 234, 272
zajednička ideologija 135
zajednički cilj čovječanstva 138
zakon 363
efekta 359
ekstinkcije (gašenja) 408
generalizacije 412
javljanja ponašanja 5
konstantnosti 64
o konverziji energije 39
o razvoju ličnosti 355—370
zakonitost ljudskog ponašanja 343
zamišljaj 314
zamišljena
determinanta 9
lokomocija 203
zamjedbena realnost 384
zamjena za realnost 281
zamjenska funkcija 440
zaokupljenost sobom 134
zasićenost kontaktima s ljudima 134
zaštitnička uloga roditelja 123
zavisna varijabla 340, 419
zavist zbog penisa 50
zdrav razvoj 258
zdrava agresivnost 252
zdrava ličnost 251, 366, 368
Zeigarničin efekt 66, 67, 202, 204
Zeigarničin kvocijent 203
zloba 263
značajan pojedinac 38
značajna osoba 286
značajnost 107, 307
individualizirana 334
konotativna 334
riječi 331
značenje 250, 334
znanost 28, 129, 249, 364, 378
znanstvena
metoda 10, 23
validacija 140—148
verifikacija 10
znanstveni
cilj 6
determinizam 378
znanstveni pristup 10
znanje 89, 96
fenomenološko 278
interpersonalno 278
nesvjesno 31
objektivno 278
vrste 278
zoopsihologija 376
zrela ličnost 232, 289

Z

želja 41, 183, 226, 270, 271
ispunjenje 268
za kastriranjem 69
za pomaganjem 268
za smrću 42
ženski identitet 51
živčani sustav 406, 407
životinjsko ponašanje 350
životna filozofija 234, 257

Q

Q-sort tehnika 283, 299, 301—304, 424,
431, 448

W

Watsonov biheviorizam 400
Wolfova terapija ponašanja 408
Würtzburška škola 25

Bilješka o autoru

Ante Fulgosi završio je studij psihologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1957. god. Doktorirao je 1964. god. iz područja psihologijskih znanosti na istom fakultetu. 1965. i 1966. god. kao stipendista Fordove fondacije i Američke nacionalne znanstvene fondacije boravio je u SAD gdje se bavio istraživanjima na području psihologije intelekta i matematičke psihologije. Sada je redovni profesor i šef Katedre za sistematsku psihologiju u Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. 1979. god. izabran je za člana Njujorške akademije znanosti (New York Academy of Sciences). Član je nekoliko domaćih i stranih znanstvenih i stručnih društava. Sudjelovao je na više domaćih i međunarodnih znanstvenih kongresa. Objavio je oko stotinu znanstvenih i stručnih radova u našim i inozemnim časopisima. Autor je knjige »Faktorska analiza«. Glavni je i odgovorni urednik »Revije za psihologiju«, časopisa Saveza društava psihologa Jugoslavije.

Izdavačka radna organizacija
»Školska knjiga«
Zagreb, Masarykova 28

Za izdavača
Dr. JOSIP MALIĆ

Grafički urednik
MIROSLAV SALOPEK

Korektori
MILIVOJ PILJA
IVANKA PALEŠČAK-RADESIC

Tiskanje dovršeno u listopadu 1987.